University of Alberta Library
0 1620 3019525 7

ГРИГОРІЙ КОСТЮК

ЗУСТРІЧІ І ПРОЩАННЯ

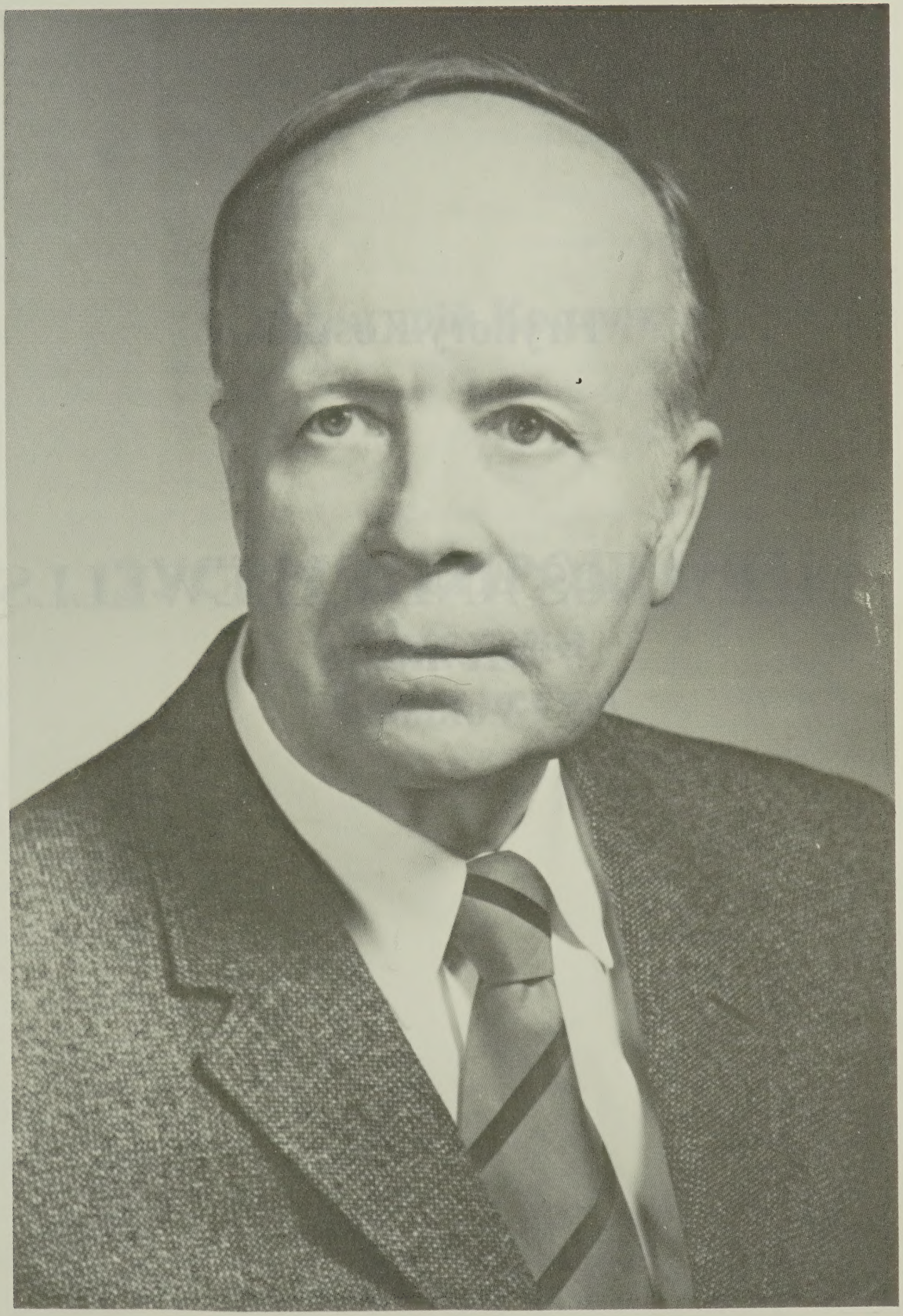
КНИГА ПЕРША

Ця книжка — перший том спогадів видатного літературознавця, історика і публіциста Григорія Костюка. У ній він розповідає про найвизначніші події й про своїх сучасників — найвидатніших діячів української науки, літератури й суспільно-політичного життя першої половини двадцятого сторіччя.

У свої студентські роки в Києві (1925-29) він студіював у таких відомих учених як М. Зеров, П. Филипович, Б. Якубський, С. Маслов та М. Калинович. В роки аспірантури в Харкові (1930-33) його учителями були професори: В. С. Бойко, А. Шамрай, О. Білецький. У Харкові він включився в працю літературного об'єднання ПРОЛІТФРОНТ, у якому тісно співпрацював з М. Хвильовим, М. Кулішем, П. Тичиною, Г. Епіком, Д. Фельдманом, О. Вишнею та іншими провідними літераторами 20-х років. У колі його ближчих знайомих були: Г. Косинка, Ю. Яновський, В. Мисик, Б. Тенета, В. Сосюра, Л. Первомайський, І. Багряний, Т. Масенко, О. Корнійчук та багато інших.

В роки сталінського терору його заарештували і без суду, лише за ухвалою Московського "Особого совещания" при НКВД, запроторили в концентраційний табір Воркута на 5 років. Там він зустрівся з багатьма видатними діячами революції, науки й культури та пережив масовий терор 1937-38 рр.

Г. Костюк був очевидцем, а інколи й учасником багатьох переломових — величних і трагічних — подій в історії своєї доби. Маючи добру пам'ять він в яскравих епізодах і ситуаціях відтворив події і людей тієї доби на сторінках своїх спогадів.

Григорій Костюк

Hryhory Kostiuk

MEETINGS AND FAREWELLS
Memoirs
Volume I

Canadian Institute of Ukrainian Studies
University of Alberta
Edmonton 1987

Григорій Костюк

ЗУСТРІЧІ І ПРОЩАННЯ

Спогади

Книга перша

Канадський інститут українських студій
Альбертський університет
Едмонтон 1987

Copyright © 1987 Canadian Institute of Ukrainian Studies
University of Alberta
Edmonton, Alberta, Canada

Canadian Cataloguing in Publication Data
Kostiuk, Hryhory, 1902–
Zustrichi i proshchannîa : spohady

Includes index.
ISBN 0–920862–21–7

1. Kostiuk, Hryhory, 1902– 2. Intellectuals–Ukraine–Biography. 3. Political prisoners–Ukraine–Biography. 4. Ukraine–Biography. I. Canadian Institute of Ukrainian Studies. II. Title.
DK508.83.K67A3 1987 947'.71084'0924 C87–091275–5

All rights reserved.
No part of this publication may be produced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise without the prior permission of the copyright owner.

Cover design: Orest S. Slupchynskyj

Printed in Canada by Printing Services, University of Alberta
Distributed by the
University of Toronto Press
5201 Dufferin St.
Downsview, Ontario
Canada M3H 5T8

UNIVERSITY LIBRARY
UNIVERSITY OF ALBERTA

Синові Теодору

Digitized by the Internet Archive
in 2022 with funding from
University of Alberta Library

https://archive.org/details/zustrichiiproshc01kost

ЗМІСТ

Вступні роздуми xi

I КАМ'ЯНЕЦЬКА ДОБА (1905-1925)
На зорі життя 3
Початкова школа й вибух Першої світової війни 10
Роки великого зрушення 21
Мої середньошкільні друзі та деякі події того часу 49
Листопадова катастрофа і перший прихід Червоної армії 56
На новому перехресті 68
Дівчина з "великопанського гнізда" та її дебют 77
Змарнований талант (Сава Божко) 79
У широкий світ 93

II КИЇВСЬКА ДОБА (1925-1929)
Київ зблизька, його скарби та студентське середовище 97
Перший академічний рік. Ближчі і дальші мої вчителі 107
Микола Зеров 107
Микола Зеров — професор 107
Микола Зеров — промовець і полеміст 111
Передлекційні діялоги 112
Курс історії української літератури 115
ГУКУС і семінар підвищеного типу 116
Микола Зеров і його учні 119
Остання зустріч з М. Зеровим у Харкові 128
Павло Филипович 131
Михайло Драй-Хмара 135
Борис Якубський 140
Сергій Маслов 146
Іван Шаровольський 147
Михайло Калинович 150
Йосип Ліберберг 151
Полковник Карум 152
Деякі мої однокурсники 154
Олександер Коршак 154
Федір Малицький 155
Діодор Бобир 155
Микола Шеремет 156
Олександер Корнійчук 159
Події і люди 174
Неплянована ескапада (Вилазка до Чорного моря) ... 174
Тріюмф (Ювілей академіка М. С. Грушевського 1926 року) 186
Постскриптум та деякі висновки й думки 193
Ювілей академіка Д. І. Багалія 196

Доля Сергія Сєдова 559
Продовження воркутської драми 562
Життя в трагічному інтервалі 563
Посилка і лист від батька 564
Китайські студенти 565
"Штабс-капітан" 568
"Подвійний шпигун" 571
"Батьківщина шанує поворотців" 573
"Український Дантон" 576
"Літературні вечорниці" 581
Фінал трагедії 587
Pro domo sua 594
Деякі прикінцеві міркування 611
Те, що зберегла пам'ять (Список жертв) 613
Друга розповідь. Від воркутської трагедії до звільнення (1938-1940) 617
Доба Берії 617
Малафій 632
Незвичайний вояж на "велику землю" 641
На твердій землі 654

V ЗА БРАМОЮ
На волі 663
Ярославль 663
Харків, 28. XI 1940 року 667
Слов'янське 672
Шукаю праці 674
Експедитор лікарні 677
22 червня 1941 року 681
"Причуда" в бушлаті або "призначення долі" 682

Післямова 687

Пояснення скорочень, назв установ, організацій, журналів та рідкісних слів 693

Іменний покажчик 727

Вступні роздуми

Я ніби жартую з життям. Мені минає 81-ий рік, а я сідаю писати спогади. Це зухвальство старої людини, скаже дехто. Можливо. Не перечу. Але зухвальство не навмисне. Воно зумовлене обставинами мого життя. Їх (цих обставин) було багато. Тільки — не байдикування. За ним я тужу все своє життя. Але мати його не міг. Не міг або через насильство чорних сил моєї доби, або через добровільне "рабство" в кропіткій, морочливій, суспільно-відповідальній, але духовно мені неорганічній праці. Тепер мені це легко сказати й навіть картати себе. Але тоді, в інших обставинах, коли я втягався в ту, чи іншу працю, вона видавалася мені найпотрібнішою, найактуальнішою. Така людська, а моя зокрема, вдача, і нема ради.

Проте, в цілому, перейдено велике і довге життя. З власної і невласної волі я пізнав перехрестя і злами буреломної доби, пізнав людське і диявольське, добро і зло. Вередлива доля водила мене різними стежками, ставила в різні — часом щасливі, а часом трагічні — позиції. Спочатку вона поставила мене в щасливе становище учня, спостерігача, сучасника, ба, навіть, однодумця ідейного покоління людей науки, літератури і політики двадцятих-тридцятих років нашого сторіччя. Згодом — у позиції свідка й співучасника трагедії саме того покоління на ідеях, на жертвенній праці й помилках якого творилася культура й державна свідомість пореволюційної України.

Пишу це і мене бере сумнів: чи зможу я, чи зумію бодай частково відтворити складні, суперечливі й одночасно яскраві образи моїх сучасників і події моєї неповторної доби? Чи зумію черствим словом людини похилого віку відтворити їх такими, як вони були — не прикрашеними, не спотвореними, а живими, з усіма їхніми добрими і недобрими рисами. Щоб злагіднити ці сумніви, я дозволю собі обпертися на мудру думку давніх латинян, яка каже: зроблю, як умію, хто може, хай зробить краще.

Ще одна пригадка, що п'ятдесят років тримається в моїй пам'яті. Хай вона буде, як поширене мотто до моїх спогадів.

Рік, правдоподібно, 1931. Харків. Будинок літератури ім. Блакитного, Каплунівська, 4. Їдальня-ресторан. Рядом — більярдна, де майже щовечора змагається будь з ким невтомний Майк Йогансен. За одним столом сидить мій давній друг, молодий новеліст і романіст Олексій Кундзіч. З ним сидить другий киянин, але уже уславлений арістарх української поезії Микола Вороний. Прямую до них. Вітаюся з

Кундзічем. Ми не бачилися з ним мабуть цілий рік. Він, показуючи очима на Вороного, питає:

— Знайомий?

—Ні, — кажу, — не мав чести, хоч знаю добре Миколу Кіндратовича . . .

Вороний задоволено посміхається в свій вус і подає руку. Я поштиво кланяюсь і сідаю до компанії. Тоді я закінчував уже свій нарис про модерну українську поезію початку XX сторіччя. Літературні походеньки Миколи Вороного знав більш-менш достатньо. Особа його була в провідній трійці доби: Олесь-Вороний-Філянський. Я вивчив не тільки творчість, а й біографії всіх моїх піддослідних. Барвиста біографія Вороного особливо виділялася. Та в моїх дослідженнях особливо дошкульно бракувало побутових деталів, особистих стосунків, психологічних особливостей, звичок і характерів кожного учасника творчого процесу тієї доби. Тобто, бракувало того, що надає кожному письменникові й цілому процесові особливого шарму, соковитости, життєвої правди. Після першої, другої чарки, від якої Микола Кіндратович аж ніяк не відмовлявся, в зручний момент нашої веселої гутірки, я сказав:

— Я працюю зараз над добою української поезії, де вам, Миколо Кіндратовичу, належить королівське місце . . .

— О, ні, не ставте мене на королівський п'єдесталь. Я проти королів та всяких інших тиранів усе життя воював . . .

— Що ви! Є різниця між королем на троні й королем у поезії. Як була різниця між головним отаманом військ УНР і головним отаманом української поезії, як вас хтось авторитетний тоді назвав, про що пригадав нам молодшим Гнат Юра на вашому ювілеї 1928 року.

Я свідомо не згадав імени Петлюри, щоб не робити ситуації дуже скрутною, а пригадав лише Гната Юру. Вороний глянув на мене посоловілими очима й питає:

— Ви що, були на моєму ювілеї?

— Був.

Вороний мить помовчав, а тоді спроквола каже:

— Так, дійсно. Ляпнув тоді необачний Юра про головного отамана . . . І для чого? Щоб я мав прикрощі? . . . Почали випитувати: а як, чому, коли, які в мене були стосунки з головним отаманом . . . Мусів викручуватись . . . І все через дурноту Юри. А, давайте вип'ємо.

Випили. Але я настирливо не вгамовуюсь:

— Але знаєте, що мені дуже бракує? — Спогадів: ваших і ваших сучасників. Але насамперед — ваших. Бо ніхто з ваших сучасників не має такого барвистого життя. Із багатющих зустрічей своїх ви подали недавно лише один шкіц — про Івана Франка. Але навіть цей один шкіц дає багато цікавого, нового до пізнання і Франка і його оточення.

На пожмаканому в дитинстві, мабуть, чиряками обличчі Кундзіча грає іронічна посмішка. Він непомітно для нас наповнив чарки й чекає

на чергу. Чутливий до цього уславлений автор "Євшан-зілля" перебиває мене:

— Спорожнімо, а тоді й я щось скажу.

Випиваємо. Але я прошу дозволу закінчити думку. Микола Кіндратович не перечить. Йому, маю враження, приємно бути в товаристві двох молодиків, що належать до покоління його сина. Він статечніший і вищий від нас сидів і по-батьківському вибачливо слухав. Трохи полисілий, у старомодному, мабуть ще дореволюційному, бо доброї якости, піджаку та з розвійним бантом він виглядав велично і трохи смішно.

— Але ж, — продовжував я, — спогад про Франка, хоч який він цінний, є все ж таки лише один фрагмент вашого багатющого і цікавого життя. Ми, наприклад, дуже мало знаємо про "Молоду музу" і молодомузівців. А історія альманаха "З-над хмар і з долин"? А ваш заклик до українських письменників, яких ви за вуха тягли до "далекого блакитного неба, що від віків манить нас... своєю незглибною таємничістю", чи як там було у вас? А український театр на переломі двох епох — від "Руської бесіди" до Саксаганського і Садовського? Хто краще вас міг би про їх закулісне життя розповісти? Ви перекладали і знали особисто польських поетів Каспровича, Нємоєвського. Як цікаво було б щось довідатися про них не з офіційної історії. Але найменше ми знаємо про вашу віденську добу. Адже ж Відень 90-их років це дуже цікава і важлива сторінка історії культури і мистецтва Европи. Ви ж, кажуть, дружили з Віктором Адлером, а в каварні, де сходились віденські імпресіоністи, ви часто бачились з Альтенберґом, Шніцлером та іншими. Що ми про це знаємо? Ваші мемуари були б новим, ще невідомим скарбом.

Вороний якусь мить дивиться на мене мовчки. Потім стиха мовив:

— Ви збудили в моєму серці багато притьмарених і призабутих вже образів людей і подій... Так... Можливо, що треба буде про це розповісти... Але, молодий чоловіче, — раптом з притиском мовив він, — невже ви думаєте, що я, як поет, викінчений? Що я поетичний труп і мені залишилося писати тільки мемуари?

На його чолі виступив піт. Він явно хвилювався. Я зніяковів. Почав щось мимрити, що писання мемуарів не означає поетичної вичерпаности, що це часто навіть одне одного доповнює, стимулює і т. п. Але настрій було зіпсуто.

Коли ми прощались, Микола Кіндратович недбало кинув: — А може колись і напишу. — І не написав ніколи. За кілька років над Україною пройшов ураган смерти. Він підхопив і Вороного з сином. Син мав своє літературне псевдо Марко Антіох. Його засудили разом з групою М. Зерова до концтабору. Там він і загинув. Миколу Вороного вислали поза межі України. За останніми непевними відомостями, він доживав віку самітний і обездолений у якійсь дірі Воронізької области в Росії й помер горезвісного 1942 року.

Цю значущу розмову з Вороним я запам'ятав на все життя. Про неї думав у концентраку на Воркуті. Відпочиваючи інколи в шахті, думав: якби сталося чудо і я вижив, то мемуари напишу відразу. Не зроблю так, як Микола Вороний. І "чудо" сталося. Я пережив багато. Залишився живий. Опинився поза межами Радянського Союзу. Прожив багато років — і спогадів не написав. Тобто, я зробив ще гірше ніж Микола Вороний. Бо я був свідомий, що спогади написати повинен. З цим почуттям "повинен" дотягнув до критичних років життя. Так сталося. Я залишився в боргу перед своїм сумлінням. Що ж робити? Відповідь одна: наперекір усьому, спробувати борг сплатити. Вільну чи не вільну свою помилку виправити. Сісти і написати спогади. Мудрий Декарт колись сказав: "Я думаю — значить існую". Так, я ще думаю — значить я живу. А коли живу, то зобов'язаний і свій борг сплатити.

З чого ж починати? З прадідів, дідів, батьків, з дитинства? Про дідів і прадідів нічого не скажу. Я їх не знав. Знаю тільки, що були вони темні й захаращені життям — тяжким, як подільські дикі ліси. Про батьків і дитинство дещо варто сказати, бо без них у пізнішій розповіді були б темні плями. Як я мислю свою ролю і свої спогади? Роля автора спогадів — це роля скромного, чесного свідка і коментатора подій. Головне в спогадах — це люди і події пережитої доби.

І ще один додаток. Петро Григорович Григоренко, кришталево чесна, ідейна і правдолюбна людина нашого часу, у своїх спогадах підкреслив, що це його *сповідь*. Приймаю беззастережно це визначення. Пишу свої спогади як сповідь перед своїм народом і перед історією. Вважаю це за свою честь і моральний обов'язок.

Частина І

КАМ'ЯНЕЦЬКА ДОБА (1905 — 1925)

На зорі життя

Дитинство моє звичайне. Ні чим не визначне. Дитинство переважаючої більшости селянських дітей нашого дореволюційного Поділля. Проте, як і кожне дитинство, так і моє має свою особливість, свій характер. Про це дещо скажу.

Село Боришківці, в семи кілометрах від Кам'янця-Подільського, це та точка на земній кулі, де 1902 року 12 жовтня за старим, а 25 за новим календарем, я вперше побачив світ. Батьки мої — селяни. Батько Олександер, син Трохима, успадкував дві десятини (або чотири шнури, як у нас тоді казали) поля, а згодом докупив ще одну десятину. І до революції 1917 року це становило ввесь його господарський статок. Мали ми маленьку (дідову) хату, гарний сад, з копанкою, городом і невеличким грабовим та дубовим ліском, що його називали корчами. Господарство наше мало постійно (принаймні до 1930 року, далі — не знаю) одну, інколи — дві корови, кілька овець, пару свиней, курей і гарну пасіку. На коней і плуга батько ніколи не доробився. Жили ми бідно, сутужно, але не голодували й не ходили обдерті. Це вже був секрет нашої дбайливої і працьовитої мами. Батько й мати (Ганна, дочка Данила Судука з нашого ж села) були письменні. Зокрема батько вважався на селі едукованим. Він підвищив свою письменність у війську царя Олександра III, "тішайшого". На військовій службі, разом з "дійсною" і "сверхсрочною", батько прослужив, правдоподібно, до 10 років. Вийшов у відставку в чині унтер-офіцера (три срібних личка на погонах). Цим він, до речі, інколи пишався. Саме тому, мабуть, батька постійно обирали в селі на ту чи іншу громадську посаду. Був він церковним старостою, довго й кількаразово старостою села. Брав активну участь в організації сільської споживчої кооперативи і був її постійним рахівником-касиром. Пригадую (було мені, мабуть, років п'ять) як батько, прийшовши з косовиці чи оранки, повечерявши, сідав за великий стіл, світив не звичайний гасничок, а гасову лямпу зі склом, яку мама світила тільки на великі свята, розкладав велику книгу, довго щось над нею думав, потім чистенько стовпчиками писав якісь дивні знаки. Я з побожністю дивився на це і мені то видавалось якимось чудом. Був він ретельним читачем двох офіційних газет Поділля: "Православная Подолия" і "Церковные Епархиальные ведомости". Запам'яталось це ось чому: завжди, як батько розкладав газету, я вмощувався за його спиною й уважно дивився на це друге його чудо. На першій сторінці завжди був якийсь портрет, який кидався мені в вічі. Я наважувався запитати:

— Тату, а це хто такий?

— Це, сину, наш цар, государ-імператор Микола II.

Я шанобливо замовкав, бо знав, що це щось дуже велике і високе. Щось близьке до Бога. Спочатку, десь на небі Бог, а за ним, тут, на землі — цар. Часом я тикав пальцем в котрусь заголовну літеру й питав:

— А це, що, тату?

— Та літера, сину, літера. Не заваджай.

— А як вона називається?

— Та підеш скоро до школи, то й взнаєш. Не заваджай.

— Та скажіть, тату, я хочу знати.

— Та що тобі це поможе? Ну, —"Пу", — так він називав літеру "П".

Мені ця забавка дуже подобалась і я цілими вечорами, як тільки батько сідав за газету, докучав йому питаннями. Так ненароком я скоро засвоїв багато літер, навчився їх складати і вмів уже читати заголовки газет. Коли одного разу я продемонстрував це батькові, він глянув на мене, усміхнувся й сказав мамі:

— Диви, стара, запам'ятав, шмаркач. — "Шмаркач", це було в нього ласкаве слово. Мені ж це дуже пішло на користь. Бо коли через кілька років я пішов до школи, то знав уже майже всю абетку й умів клеїти сяк-так літери до купи.

Було нас п'ятеро дітей. Двоє братів і троє сестер. Мій старший брат Іван (Яньо) помер від якоїсь дитячої хвороби, коли мені було не більше трьох років. Так я став єдиним старшим сином в родині. Сестри були молодші за мене. Теця — народилася 1906 р., Дарця — 1910 р., Маня — 1913 р.

Поділля моїх дитячих років запам'яталось так: горби, яри, скелі, у скелях більші і менші печери, страшні, таємничі, привабливі. Звивисті й покручені на високих пагорбах дороги і стежки, а поруч, — урвища й провалля, дивлячись у які аж дух забивало від цікавости й страху. Великі ліси, часом гарні, як уявні райські сади, а часом — густі, чорні, дикі й непролазні, як джунґлі, як тайґа. Весняні, літні й осінні дні виповнені золотим сонцем і теплими цілющими дощами. Ночі — ясномісячні або темнозоряні, і такі до божевілля гарні, що здавалося ніби вся природа, навіть каміння навколо, співала. Але на цей чарівний кадр насувається інший: широчезні, на сотні десятин розлогі й гойні лани пшениці, жита, кукурудзи, буряків — пані Рокосовської і пані Шляґурської. Ми їх ніколи не бачили. Вони, як боги, жили десь поза нашою уявою: чи то в своєму палаці, який ми обходили далеко, або десь по чужих світах. Але безмежні лани їх квітнуть пишними врожаями.

І тут же, на узбіччях панських ланів, по кутках і пагорбках — дрібненькі смужки селянських нивок. Оце і все про моє "золоте Поділля".

У моїй пам'яті затрималось кілька побутових епізодів, що сягають трьох-чотирьох років мого життя.

Перший кадр. Коли живий ще був брат, запам'яталося таке: я чимось йому дуже дошкулив; він кинувся за мною. Я втік до хати, але вилізти на припічок не зміг. Він піймав мене й добре відлупцював. Пам'ятаю, як у сні, його похорон. Він лежав на столі в якомусь ящику. Було щось не звичайне. Горіли свічки. Були чужі люди. Був батюшка. Щось ніби співали. Мама плакала. Тато був засмучений. Я нічого не розумів. Мені було тільки дивно й цікаво.

Другий кадр. Зима 1905 року. Вранці тато вернувся знадвору, тримав у руках якісь папірці й, посміхаючись, мовив до мами:

— Бачиш, сучі сини, де знайшли місце підкидати, — ясла. Знають, що чоловік прийде годувати корову, то й побачить.

Він ще щось казав мамі, але я з того тільки зрозумів, що є в нас якісь ворохобні хлопці, які на когось дуже гніваються і хочуть комусь зробити прикрість. Лише ген пізніше я взнав, що то був тривожний, революційний 1905 рік; що мова йшла про місцевий нелеґальний революційний гурток молоді; що папірці, які батько знайшов у яслах, були протирежимні, антицарські проклямації.

Третій кадр. Літо. Гарний соняшний день. Тут же, впритул за нашою садибою простягся великий панський лан золотої пшениці. Гаряча пора року. Багато бідніших селянських родин жнуть пшеницю за сьомий чи восьмий сніп, не знаю тепер. Жнуть і мої батьки. Під копою, в холодочку, мама поклала на якусь ряднину мою першу сестричку Тецю. Вона щойно прийшла на світ. Значить, був це 1906 рік. Мені ще не сповнилося й чотирьох років. Мама наказала мені сидіти коло неї, доглядати, щоб її не кусали мухи, а як пічне дуже плакати, щоб покликав маму. Це був для мене дуже прикрий обов'язок. Бож навколо був такий таємний і гарний світ. На блакитному небозводі, під лагідним промінням сонця, безмежний лан спілої пшениці, від подуву легкого вітру погойдувався, як морські хвилі. Це вражало навіть мій дитячий зір. А навколо стільки метеликів, прерізних коників, ховрашків та інших істот польового царства. Це все я вперше бачив і воно вабило й відтягало увагу від моїх обов'язків. Я вже знав, що маму треба слухати, та непереможна сила чи метелика чи коника полонила мене й я грішив, забігаючи далеко. Але як пригадував свій обов'язок, притьмом біг до сестрички й крутився вже навколо.

Четвертий кадр. Було мені вже, мабуть, років п'ять. Мама вперше доручила мені дуже відповідальний обов'язок: вигнати свиней на панський лан, де щойно зібрано буряки й там позалишалося багато бурякових куснів, заломаних у землі хвостів і напівзіпсутих буряків, якими свині радо ласували. Я був дуже гордий з цієї своєї першої господарської місії. Свині очевидячки теж. Вони активно гризли смачні бурякові залишки. Це було за півкілометра від села. Раптом, захмарилось. Я на те не звернув уваги. Дощ? Не первина. Я любив у найбільшу зливу вибігати з хати і виспівуючи "Іди, іди дощику, зварю тобі борщику", витанцьовувати, поки мене мама не заганяла до хати.

Але на цей раз сталося щось особливе. Вдарив грім і пішла нечувано велика злива. Свині збилися до гурту й, керовані інстинктом, швидко побігли до села. Я за ними. До села близько. Хвилин п'ятнадцять швидкої ходи для дорослого. А злива така, що за два-три кроки я вже нічого не бачив. Я тільки чув, як мої свині хропли й лопотіли ногами. Підбігши до села, несподівано бачу нову перешкоду. Саме тут від віків протікала маленька річечка, власне — потічок, який ніколи, нікому не перешкоджав. Через нього просто переступали. Але від сьогоднішньої зливи цей мізерний потічок перетворився на широку, метрів 5-6 прудку течію. Вода йшла каламутна, стрімка, бурхлива. А зверху все лило і лило. Мої свині виявилися кмітливіші й хоробріші за мене. Вони, нюхнувши рилами, кинулися в ту каламуть і якимось дивом сміливо перечалапали на той бік і побігли додому. Я в страху, в безрадді й безнадії, бігаю туди й сюди над течією і вже не плачу, а реву й усе кличу: мамо! І дійсно бачу, як згори по вулиці, прикрита мішком, біжить моя мама. Але я не уявляю собі, як вона зможе добратися через ті бурхливі хвилі до мене, і я ще дужче верещу. І раптом стається щось надзвичайне. Мама підходить до річки, підпинає трохи вище спідницю, ступає в бурхливу каламуть, переходить, хапає мене під пахву і так само спокійно, вже зі мною переходить течію назад. Припавши до маминого тіла, я відчув повну безпеку. І вперше глибше збагнув, що значить МАМА.

П'ятий кадр. У нашій хаті на чоловій стіні й покутті висіло багато образів. Я знав, що то святі. До них щоранку й щовечора мама казала мені хреститися й проказувати за нею "Отче наш" чи "Богородице Діво". Але на стіні праворуч висіли дві картини, які не вважалися святими. Перша — "Адам і Єва в раю". Друга — кольорові портрети всіх царів світу. Придбала їх мама від якогось мандрівного маляра, що ходив по селах і пропонував свій крам. "Адам і Єва в раю", це був вибір мамин, а портрети царів світу — татів. Обидві картини по-своєму мене дуже вабили. "Адам і Єва в раю" вабила своїми м'якими, лагідними кольорами й чимось таємничим, неприступним і величним. На фоні привабливо-гарного блакитного неба, у недосяжних високостях, осяяний авреолею, возсідав Господь-Бог Саваоф, — так мені мама сказала. Це був дуже гарний з обличчя дідусь з великою сивою бородою, добрими очима, якого я відразу дуже полюбив. А внизу, на землі, осяяний сонцем, розкинувся чарівний сад з доріжками, річечками, заквітлими галявами й полями. У центрі вирізнялась гойна яблуня — то "дерево добра і зла", — пояснювала мені знову мама. На одному з конарів яблуні, звивисто розлігся великий змій. Підвівши гордо свою гадючу голову, й висунувши з писка чи то гострого довгого язика, чи то жало, він спокусливо дивився на Адама й Єву. А вони, голісінькі собі, безтурботно стояли збоку. Адам своє сороміцьке місце прикривав ніби випадково опущеною рукою, а на Єві, замість пояска, висіла якась листата гіллячка, що грайливо опускалася й двома листочками теж прикривала її соромне місце. Вся ця

композиція мене дуже хвилювала й приваблювала. Я годинами сидів перед нею і намагався збагнути сенс. Не розшолопавши, звертався до мами:

— Мамо, а чому ці люди голі?

— Бо вони в раю.

— А хіба в раю не соромно?

— Ні, сину, там люди не знали сорому, бо вони безгрішні.

— А чому ж, коли я часом вибігаю на двір навіть в сорочинці, ви мене сварите, заганяєте до хати, бо соромно, кажете, без штанців бігати на дворі?

— Бо ти не в раю і грішний, — резолютивно відповідає мені мама.

— А чому я грішний? Що я таке зробив? — щиро питаюся.

— А тому, що ти не слухаєш мене, тата, не хочеш часом Богу молитися, поки я тобі не скажу, от і грішний.

Після таких арґументів я замовкав. Бо справді такі "гріхи" за мною водилися. Але я не міг таки заспокоїтися.

— А чого той змій в раю, де безгрішні люди живуть?

— А, сину, то, кажуть, Бог для спокуси людей посадив його.

— А чи ті люди й досі там живуть?

— Не знаю. Не мороч мені голови. Спитай тата, — відповідає на мої докучливі питання, вже ніби сердито мама.

Тато справді сидів збоку й читав, мабуть, свої "Епархиальные ведомости". Я глянув на нього. Він іронічно посміхнувся й каже:

— Правду мама каже, не мороч собі цим голови. То все бабські вигадки. А тих голих людей той маляр так гарно намалював тому, що це сподобалось мамі й вона йому охоче дала два фунти масла.

Я був дуже збентежений такою татовою відповіддю. Він відразу взяв під сумнів правдивість такої чарівної картини. Мама відповідала мені краще. Вона пояснювала ці дивні ситуації на картині, як далекі чарівні, але реально існуючі речі, а батько відразу взяв під сумнів. Мені було шкода, як за обірваною, не розповідженою до кінця казочкою.

Покрутившись деякий час, я переключився на портрети царів. Я дивився на гарні кольорові портрети більших і менших царів світу, в дуже відмінних строях, з добрими і грізними обличчями і думав: Невже всі вони "помазаники Божі", як десь я чув. Я спитав тата, чого так багато на світі царів?

— Скільки різних людей у світі, стільки й царів.

— А вони всі від Бога, тату?

— Чому від Бога? Хто тобі це казав? Від людей. Які люди, такі й царі. Є добрі і злі.

Я тикав пальцем в якогось вусатого чи з косою царя й просив тата розповідати мені про всіх. Тато охоче розповідав те, що знав. А знав він, мабуть, тільки назву країни й більше нічого. Але й та мандрівка від царя до царя на картині, була для мене прецікавою подорожжю в далекі невідомі світи. Це розпалювало мою уяву й зацікавлення.

Шостий кадр. Мені пішов п'ятий рік. Надворі неприємна, холодна осінь. Дощить. Мама хвора. Сидить з перев'язаною головою. Одного дня тато прийшов з якимось чоловіком. Він мав із собою шкіряну торбину чи валізку. Коли він відкрив її, я побачив там, у багатьох кишеньках, ніби пляшечки. В одних була якась рідина, в других щось як сіль, у третіх, як дрібні цукерочки. В інших кишеньках були якісь блискучі лопатки, ножики, щипчики, голки, ґумові рурочки та інші дива. Він стукав мамі в груди, в плечі, прикладав якусь слухавку і чогось прислухався, наказував дихати, показувати язика, а потім — найстрашніше й найцікавіше — взяв якусь довгу голку з вузенькою пляшечкою, і вколов мамі руку. Мама аж скривилася. Тоді він дав проковтнути цукерочку й запити якоюсь червоною рідиною з ложечки. Щось ще казав мамі, а тоді закрив свою чарівну валізочку й пішов. Мені сказали, що то був лікар, який полікував маму. І справді, за якусь добу мама видужала. Ця містерія лікування мені дуже запала в пам'ять.

Настали довгі, сніговійні зимові дні. Вікна замуровані морозом. Надвір не можна показувати й носа. Бавитися нема з ким і нема чим. Упоравшись з обідом, нагодувавши сестричку, що лежить у колисці, мама цілими днями сидить за куделею. Пряде повісмо. Потрібно саморобне полотно на сорочки. Бо ж купити ні за що. Сестричці ще й року нема. З нею не побавишся. Вона або плаче, або спить. Мама підбіжить, погодує, щось там поворожить коло неї та й знову за куделю. А мені наказує колисати. Це мені дуже не цікаво. Але з досади — колишу. І колишу з такою злобною силою, що сестричка аж підскакує в колисці. Мама, глянувши, суворо кричить:

— Що ти робиш? Ти хочеш, щоб вона випала на землю? Я тобі дам!

— Та що ж, як вона не спить! — кажу майже з плачем.

— Гарно, по-людськи, тихенько гойдай, то й засне . . .

Колишу тихенько, хоч лють мене бере велика. Якесь таке не цікаве, в повиточку. Ні поговорити з ним, ні побавитись. І я чомусь мушу сидіти й гойдати. Сестричка тим часом засинає. Припиняю колисати й кажу: — Спить. — Ну, то добре. Тепер бався, — каже мама, не дивлячись навіть на мене, уважно снуючи свою нитку далі.

Ге! "Бався тепер". Легко сказати. Як бавитися? З ким? Починаю швендяти по всіх кутках нашої маленької хатини й місця собі не знайду. І бере мене така нудьга, що аж плакати хочеться. Раптом, блискавично виринає в пам'яті бачена восени містерія лікування. Гарно! Так я ще не бавився. Я — лікар. На щастя, під припічком, був маленький мамин кошечок, в якому вона тримала цибулю. Взяв. Хапнув якусь то склянку, то пляшечку. Відчиняю шухляду, де тато тримав усякі свої господарчі приладдя. Мама чує. Не оглядається, тільки питає наказово:

— Що ти там лазиш? Не нароби якоїсь шкоди.

— Нє, нє, мамо, я нічого не роблю . . . А тим часом, беру татів ножик, шило, обценьки, велику "циганську" голку, якою тато мішки

латав, і все те складаю собі до кошичка. Вирядившись так, починаю "лікарювати". "Лікую" кожну ніжку стола, кожний ріг скрині. Стукаю, вислуховую, вимагаю, щоб показували язика, колю голкою, даю щось пити. Одне слово, — я в азарті забавляння. Але за якийсь час усе "вилікувано". "Пацієнтів" більше нема. І раптом — ідея: полікувати ще маму. Мама сидить на стільчику. Крутить веретено, а нитка аж бринить. Я підходжу ззаду. Моя голова ледве досягає до її пояса.

— Я — лікар, — кажу їй. — Що у вас болить?

— Лікар? Файно, сину, бався, — відповідає мама, не глянувши на мене. Веретено крутиться ще швидше, а нитка бринить.

Я покрутився трішки на боці й знову підходжу до мами.

—Ви слабуєте. Що у вас болить?

— Нічого, сину, не болить, нічого. Іди бався. Не заважай. — Та я не заважаю. Я хочу полікувати. — Скажіть, що у вас болить? — каркаю настирливо далі. Стукаю мамині крижі, прикладаю вухо, прислухаюся, прошу показати мені язик, і знову своє — що у вас болить? — Це мамі вже обридає, виводить з рівноваги й вона з пересердя, кидає:

—С .... болить. Іди мені геть, поки я тебе не вибила!

З тієї відповіді я був дуже задоволений. Вона мені вказала точно, що її болить. Мовчки занурився у свій кошичок. А мама крутить веретено, аж нитка бринить.

Я взяв з кошика "циганську" голку і, як колись лікар, підійшов і зробив мамі "заштрик" саме в те місце, яке вона сказала. Від несподіваного болю мама стрибнула, веретено впало на землю.

— Ти що, урвителю, робиш?! Ти хочеш, щоб я вмерла? — закричала вона, вхопивши мене за вухо.

— Та ні, я лікую ...

— А-а-а, "лікуєш"? — І вона вмить обернула мене озадком і всипала мені кільканадцять гарячих "пляцків". Тоді взяла за вухо, привела в кут коло скрині й сказала:

— Тут стій, шибенику, і не підходь до мене ані на крок. Я тобі покажу, як колоти маму. "Лікар"! — мовила зневажливо, тикнула мене пальцем у чоло й пішла до своєї куделі.

Я довго пам'ятав цей фінал і дуже не любив, коли мені його нагадували.

Початкова школа й вибух Першої світової війни

Віддали мене до школи пізно. Було мені, мабуть, дев'ять років. Чому так — не знаю. Чи такий був порядок, чи якісь побутові причини. Школа була моєю стихією. Я ніколи з жадних предметів не мав труднощів. Мені все легко і просто вкладалося в голову. Звичайно, те, що я, прийшовши до школи вже знав абетку, цифри і вмів їх сяк-так складати, значно полегшувало моє становище. Наша церковно-парафіяльна школа була чотирирічна. На четвертому році ми вже засвоювали елементи альґебри, тригонометрії, мусіли вільно читати церковно-слов'янською мовою, знати всіх царів та імператорів Російської імперії, видатних героїв, полководців, біографії та деякі твори таких письменників, як Лермонтов, Пушкін, Гоголь, Некрасов, Аксаков, Нікітін тощо.

Директором нашої школи тоді був учитель на прізвище Горшков Георгій. Був це типовий росіянин, що виконував ретельно ролю "обрусителя краю". Молодий, високий на зріст, постійно похмурий і суворий. З першого дня навчання звертав пильну увагу на засвоєння нами російської мови. Кожне неправильно вимовлене слово примушував повторювати доти, доки учень хоч приблизно правильно не вимовить. Навіть на перерві, коли ми вибігали на подвір'я й між собою говорили звичайно нашою мовою, він, почувши, робив нам суворе зауваження: ми вчимося в російській школі, мусимо й між собою говорити російською мовою. Був вимогливий і нещадний. Якщо хтось не виконає домашніх завдань, він викликав такого учня до свого крісла, наказував протягти руку, брав її за пальці й бив по долоні лінійкою, а в гірших випадках навіть ребром лінійки. Ці екзекуції дуже нас гнітили й тримали в постійному страху. Ми його не шанували, тільки дуже боялися.

З селянами він не мав жадного контакту. Їх життям і працею навіть кооперативи — не цікавився. Тримав себе офіційно й на певній відстані. Ми знали, що в нього є однорічний син, якого звуть Серьожа. Щодня служниця їхня вивозила його в шкільний сад у гарному з блискучими колесами возику. Нам це було дивно і заздрісно. Але найцікавіше те, що ніхто з нас, ні служниця, що возила щодня Серьожу, ні напевне й сам суворий наш учитель, а його батько, не уявляли собі навіть, що в тому возику, доріжками шкільного саду села Боришковець, уперше мандрує майбутній Герой Радянського Союзу,

адмірал фльоти, головнокомандувач воєнно-морськими силами і заступник міністра оборони СРСР Сергій Георгійович Горшков (дивись УРЕ, БСЭ та інші біографічно-військові довідники СРСР). Коли пишу ці рядки, то наш герой, правдоподібно має 73 роки й сидить на одному з найвищих щаблів радянської військової й партійної ієрархії. Так моє рідне село взяло на себе невільний гріх, як ті Шевченкові містерійні три душі з "Великого льоху".

Закону Божого і церковно-слов'янської мови навчав нас батюшка-панотець нашої церкви о. Березницький, якщо моя пам'ять не зраджує. Не залишилось у пам'яті, як він вчив. Пам'ятаю тільки, що треба було старанно засвоювати всю титловану старо-церковно-слов'янську абетку, пробувати читати Часослов, знати щось із "священної історії" і засвоювати найпотрібніші молитви. Коли хтось із нас не міг цього вивчити, панотець підходив до нього, робив йому зауваження і, щоб не забув, діловито смикав на скронях волосся вгору. Ця операція, очевидячки, була дуже болючою, бо караний несамовито верещав, а ми зі страху кам'яніли. Мене ані вчитель, ні батюшка ніколи не карали, бо всі завдання я завжди виконував. Але те, що вони чинили над моїми товаришами, мене тяжко бентежило й гнітило. На щастя, така гармонійна "виховна" співпраця нашого панотця і вчителя Горшкова закінчилась першим роком навчання. Горшков виїхав до Кам'янця.

На його місце приїхав новий учитель. Мав дружину й двох маленьких синів. Називався — Тустановський Григорій Леонтійович, як я швидко довідався від батька. Молодий, русявий, з вусами і борідкою (я б тепер сказав — під Леоніда Андреєва), спокійний і привітний. Після Горшкова поява його в клясі, це було небо і земля, ніби війнуло на нас теплим весняним днем. Порядок залишався той самий. Він також учив нас російською мовою, він також поправляв нашу вимову. Але ні на кого не кричав, нікого не карав, коли хтось не міг вимовити те чи інше слово. Він з батьківською добротою пояснював нам, що труднощі з вивченням російської мови поволі пройдуть, щоб ми були тільки уважні й прислухалися до вимови. Він почав нас зацікавлювати фльорою і фавною та історією Поділля. Він організовував екскурсії на найближчий Троянів вал, що пролягав повз наше село, до Турецького стовпа, що стояв на командній висоті між Кам'янцем і нашим селом, до Турецького мосту й фортеці в Кам'янці. Свої екскурсії він супроводив коротенькими, але дуже цікавими розповідями про минуле нашого краю, про війни з турками, татарами, поляками і тоді я вперше почув про участь у тих війнах "наших запорізьких козаків". Усе те було таке цікаве й незвичайне, що ми забули про все й готові були слухати нашого вчителя без кінця. Він виводив нас у поле, ліс, на берег річки. Він цікавився нашим знанням дерев, трав, квітів. Якщо ми щось плутали, він давав свої пояснення. Ми ловили метеликів, різних комах, збирали дивні камінці. Про все це наш учитель давав нам якісь пояснення. В захопленні ми забували про російську мову й увесь час

гуторили з ним українською. І він ніколи не зауважував нам, не нагадував, що маємо говорити російською мовою. Та нам здавалося, що й він до нас говорить нашою мовою. Він любив садівництво й пасічництво. Цю любов передавав нам. Весною, за його керівництвом, ми радо чистили, обкопували, білили (щоб зайці не гризли) яблуні, груші, садили нові дерева, придивлялись, як він щепив. Він мав пасіку. Для мене, це не була новина. Я бджіл знав, умів навіть збирати рої. Але вчитель наш про бджіл розповідав так, як про глибоко організованих і розумних істот. І це для мене було зовсім нове. Одне слово, це був учитель з ласки Божої. І що дивно для нас було: з початком його праці в нашій школі навіть панотець Березницький подобрішав. Став лагіднішим, вибачливішим і не смикав більше нікого за волосся на скроні.

Новий учитель відразу ввійшов у нашу сільську громаду як свій чоловік. Реорганізував працю кооперативи. Заснував "Молочарспілку", нову, але дуже важливу кооперативу для нашого села. В клопітну, але примітивно поставлену працю рахівництва нашої кооперативи він додав істотні фахові поправки. Пригадую, що батько мій, після першої зустрічі з Тустановським, був дуже задоволений, майже щасливий.

— Ну й файного й розумного вчителя маємо тепер. І такий людяний і товариський до нас простих людей, — казав він мамі в захопленні.

З батьком у нього скоро нав'язались досить дружні стосунки. Він став бувати в нас. Крім кооперативи, в'язало його з батьком зацікавлення пасічництвом. Під його впливом батько почав заводити рамкові вулики, замість дуплянок. Але, що мене, учня, вражало, коли він бував у нас і розмовляв з батьком. Він говорив звичайною, доброю нашою мовою. Панської (російської) мови, яку я чув від нього в школі, й сліду не було. Це мене дуже дивувало й я не міг збагнути, що воно значить? Я тільки пізніше вже збагнув, що це був яскравий представник того українського дореволюційного вчительства, яке талановито і віддано служило народові, сіючи розумне, вічне, добре. Але постать Григорія Леонтійовича була ще складніша. Він мав у собі щось таке, чого ні батько, ні інші звичайні селяни, ні я не могли тоді ще зрозуміти.

На цьому місці перерву розповідь про нашого нового учителя й мої дальші стосунки з ним. Хочу розповісти кілька особистих епізодів, що в'яжуться з цими роками й деякою мірою з моїми ранніми шкільними роками.

Перший епізод

Чи перед школою, чи в перший шкільний рік я мав якусь дивну хворобу. Взагалі, казала мама, я був дитиною нормальною. Крім простуди, жадної іншої хвороби не знав. Був рухливий, любив і вмів

лазити по найвищих деревах, був меткий до забавок, витівок, пригод. Але часом, як тільки я засинав, я поволі відходив у зовсім інший світ. Десь зникали батьки, зникала наша хата, зникала й наша земля. Я опинявся ніби в темних космічних просторах. Навколо була чужа, байдужа світова безодня, а вдалині холодні непривітні зорі. Я ні на чому не стою, ні на що не опираюся, ні за що не тримаюся, а ніби завис у просторі в невагомому стані. Я чомусь був свідомий, що ніхто, ні за яких умов не може мені допомогти. І в почутті абсолютної безнадійности зрезигновано гірко ридав. Мене будили, підводили з ліжка, заспокоювали, але я не прокидався й страшне видиво мене не покидало. Лише поволі я приходив до себе. Бачив маму, тата, нашу хату й було мені дивно. І це був не сон. Бо це видиво періодично навідувалось до мене й далі. Батьків це дуже турбувало. Вони покликали якусь знахарку. Та щось шептала, щось промовляла, чимось напувала мене, але містерії ці продовжувались. Потім зникли за деякий час і ніколи більше мене не турбували.

Другий епізод

Був це 1912 чи 1913 рік. Я вже добре і все, що траплялося, читав. Після школи, влітку я виконував свої господарські обов'язки — пас нашу й стрия Івана худобу. Одного ранку гнав на пасовисько корів. По дорозі знайшов якусь книжку з дуже гарною кольоровою обкладинкою. Коли коровки мої почали пастися, я розгорнув і почав переглядати книжку. Точної назви не пригадаю. Але були то промови і проповіді святого чи високопреподобного Іоана Кронштадського. На обкладинці був його розкішний кольоровий портрет з усіма відповідними до його духовного сану атрибутами. Я був дитиною релігійною і це на мене дуже впливало. Я з благоговінням відкрив книжку й почав читати. Мої коровки мирно паслися, а я уважно читав проповіді невідомого мені досі Іоана Кронштадського. Переді мною відкрився новий, досі невідомий мені світ. Вогнисті проповіді "святого проповідника" були спрямовані проти якогось великого грішника, богоборця і боговідступника Толстого. Це прізвище я зустрів тоді вперше. Що далі читав, то кожне слово було для мене відкриттям істини. Я все більше і більше проймався почуттям благосної пошани до проповідника й ненавистю до боговідступника Толстого. З таким настроєм повернувся з пасовиська додому. Знахідкою надзвичайної книжки я похвалився батькові. Батько взяв книжку, глянув на обкладинку, перегорнув кілька сторінок і спитав:

— Де ти її знайшов?

— На долині, як до криниці йти . . .

— Гм, як ця книжка могла потрапити до нас? Прочитав?

— Усю . . .

— Про що ж там?

Я з захопленням почав розповідати, як "святий Іоан Кронштадський" ганьбить боговідступника Толстого й просить Божої кари тому великому грішникові. Тато вислухав і спокійно сказав:

— Ти ще, сину, замалий, щоб розумітися на цих справах. Та й я не дуже знаюся на цьому. Але чув я від дуже розумних людей, що Толстой великий і мудрий чоловік був. Він недавно помер. Про це, кажуть, писали в усьому світі. І я не знаю, чого від нього хоче цей батюшка?

— Але ж, тату, тут написано, що він великий грішник. І це каже цей святий чоловік.

— А, сину, який він там святий! — вже трохи не гнівно мовив батько. — А до того — запам'ятай: до всього, що написано, треба підходити зі своїм розумом.

І на цьому наша бесіда обірвалась. Я був вражений і розгублений. Мені було прикро, що батько взяв під сумнів такі гарні думки Іоана Кронштадського. Я не міг збагнути, чому він того грішника назвав мудрим? До істини я йшов поволі. Але батькова фраза: "до всього, що написано, треба підходити зі своїм розумом", врізалась мені в пам'ять назавжди. І вже в зрілому віці я ствердив, що це була в моєму житті перша лекція про критичне думання при читанні.

Третій епізод

Війна Росії з Австрією й Німеччиною 1914 року була для мене цілковитою несподіванкою. Принаймні я не пригадую, щоб перед першим серпня 1914 року я від когось чув щось тривожне й страшне. А можливо, що й чув, але в пам'яті не затрималося. Але перший і другий день оголошення війни, мобілізація, ридання жінок, п'яні мобілізовані, прощання, від'їзд мобілізованих із піснями, плачем, — усе це неясно пригадую. Але яскраво в пам'яті залишилось таке: десь на четвертий день чи й пізніше після початку війни, над Кам'янцем раптом з'явився ворожий літак. То було велике диво. Такого птаха люди ще не бачили. Літачок зробив петлю, зенітки з Кам'янця почали обстріл. На певній відстані довкола літака почали рватися набої. Літак ще зробив крен, кинув одну чи дві бомби, шмигнув угору і зник. Все це сталося на очах довколишніх селян, що були переважно на полях. Та одна чи дві бомби, що їх скинув літак, великої шкоди для Кам'янця, здається, не завдали. Але враження на людей це справило потрясальне. Та коли після цього наспіла вістка, що під час бомбування загинув один наш чоловік, який випадково саме в той день пішов чогось до міста, то це остаточно вивело людей з рівноваги. Блискавично пішла чутка, що німці чи австрійці ось-ось займуть Кам'янець. А коли під вечір побачили валки людей з возами й худобою, що виїхали з найближчих до Кам'янця сіл — Мікші й Волинівки — то виник апокаліптичний страх. Наші люди почали масово тікати. Це було несамовите видовище: возами, пішки з мішками, з худобою,

навіть зі свиньми. Тільки курей, гусей та інший пташиний світ позалишали. Все сунуло на схід. Хто до ближчих чи дальших родичів, хто до випадкових десь знайомих, а хто просто — в невідоме. Для таких як я, і для мене — це не був страх, а надзвичайно цікава мандрівка. Вона мене так схвилювала, що як тільки ми зупинились у селі Сурженцях (мабуть, кілометрів 10 від нашого села в наших якихось далеких родичів), то я відразу сів і описав усю цю веселу для мене подію з усіма її важливими деталями. Так з'явився мій перший "твір". Він був напевне дуже "оригінальний", бо мандрівної й нарисної літератури я тоді ще не читав. "Твір" мав довгу назву, яку я забув.

Коли через тиждень усе втихло й жадні німці чи австрійці Кам'янця не зайняли, люди поволі почали вертатися. Життя пішло своїм звичайним порядком. Дома свій "твір" я старанно переписав і в школі почав читати деяким своїм товаришам. Це дійшло до вчителя. Він викликав мене до себе й питає:

— Кажуть, що ти якийсь твір написав?

Я страшенно зніяковів і кажу, як пійманий на злочині:

— Ні, то не твір... то я так... на сміх... як ми тікали. Я не писав твору.

— Дай мені, я прочитаю.

З великим страхом я віддав. Наступного дня він знову мене покликав, повернув мені зшиток, і лагідно сказав:

— Не погано в тебе вийшло. Добре, що ти описав ту подію. Я виправив твої помилки. Перепиши тепер без помилок. Ми збережемо його в школі. Але, щоб гарно писати, — закінчив він, — то треба вчитись. Та про дальшу науку поговоримо, як закінчиш школу.

Я подякував, ухопив зошит і побіг. Я не зрозумів його слів, що "про науку поговоримо, як закінчиш школу". Раз я закінчу школу, то про яке ж іще навчання може бути мова? Але це мене не турбувало. Я був радий, що він мене не сварив. Сів, переписав чистенько так, як поправив учитель і був щасливий. Прочитав мамі й татові. Хвалили й сміялись. А потім тато, ніби суворо, каже:

— Диви, настрочив. То нащо ти це дряпав? Не мав що робити?

Але видно, що йому сподобалось. Бо коли якось зібрались у нас наші ближчі рідні, то він у веселому стані каже мені:

— Ану прочитай вуйкам, як ми тікали.

Я впирався, але він мене вмовив. Я прочитав. Дядьки і тітки, учасники втечі, були задоволені, сміялися й просили деякі місця ще раз перечитувати. Мені це стало навіть подобатися. Я щось там читаю, а мої тітки й дядьки уважно слухають, сміються і хвалять. Я й не знав тоді, що то були мої перші "літературні вечори".

Невдовзі я почав писати поезії. Надхнення черпав не тільки з патріотичної поезії, що виповнювала нашу шкільну читанку, але насамперед з казенної патріотичної російської преси про Кузьму Крючкова та інших вигаданих героїв війни. Але все те забулося, як випадкове і штучне.

* * *

Мабуть ранньої весни 1914 року, зайшовши, як звичайно до кляси, учитель, перед тим, як почати навчання, сказав нам, що він дістав пакунок дуже гарних книжок. Вони можуть бути цікавими і для нас і для наших батьків. Книжка коштує 10 копійок. Кожний з нас, що хотів би мати таку книжку, повинен завтра принести 10 коп. Ми всі принесли ці гроші й дістали книжку. Була то невеличка, стор. 20, майже квадратова книжечка. Видана на шклографі, на поганому синюватому, грубому папері, без ілюстрацій. На обкладинці стояло прізвище, яке мені нічого не говорило: Тарас Шевченко. Далі йшли вірші. Переважно уривки. Про Дніпро і кручі, про степи, могили, про садок вишневий, про кобзаря, запорожця і ще про щось. Зовні ця книжечка була така, що навряд чи хто з наших учнів та їх батьків звернув би на на неї увагу. Прийшовши додому, я кинувся читати. Але запнувся на перших рядках. Що за дивина? Читаю за російською абеткою. Виходять якісь кручені слова. Пробую ще раз і ще. І нарешті зрозумів. Це вірші написані *нашою* мовою. Читаю свідомо по-нашому кожне слово. Звучить ясно і гарно. Мені навіть стає цікаво, що я вмію вже читати по-нашому. Читаю мамі дещо.

— Диви, — каже вона, — так і написано?

— Так і написано.

— А де ти взяв?

— У школі.

— А читай ще щось. Читаю "Перебендю", потім — "Плавай, плавай, лебедонько" . . . Мама слухає й каже:

— Ти дивися, по-нашому й так гарно!

Одне слово, книжечку я перечитав кілька разів. Вірші були гарні, але якогось особливого враження вони не залишили. Зрозуміло, в більшості, то були уривочки із Шевченкових поезій, у яких інколи немов би то бракувало змісту. Але одне залишилось, як загадка: вірші нашою мовою. Це було перше зерно, з якого згодом виросло дерево мого духовного життя. Взнав я пізніше також, що розповсюдження того дуже нужденно виданого, обережно насмиканого з віршів Шевченка, було нелеґальною акцією Комітету побудови пам'ятника Шевченкові, а наш учитель був активним учасником того почесного процесу.

Як я вже, здається, писав, зі мною, як учнем, наш новий учитель не мав жадного клопоту. Під час його практичних господарських навчань в саду, на пасіці, на екскурсіях я був одним з найретельніших його слухачів і помічників. А коли, десь від третьої кляси починаючи, мене шкільна наша читанка вже не задовольняла й я просив його дати мені щось цікаве прочитати, то він узяв це близько до серця. Почав із Гоголя, якого я протягом півріччя все основне перечитав, а "Тараса Бульбу" — кілька разів. Звичайно я читав його в ориґіналі, тобто російською мовою, але внутрішній сенс його писань — побут, люди, їх

зацікавлення, стосунки, конфлікти — був такий близький, рідний, *наш*, що я був зачарований докраю. Його "Вечори на хуторі коло Диканьки", "Вій", "Вечір напередодні Івана Купала" відкрили мені наш особливий народний дивосвіт. І я ходив, як заворожений. Я жив, переживав страхи і видива його героїв козака Чуба, семінариста Хоми Брута, переживав трагічну долю Остапа і Андрія, суворий героїзм Тараса Бульби. За цим пішов Тургєнєв, цей лагідний і мрійно-тривожний літописець російського дворянства, а за ним — Толстой. Тут я вперше зустрівся з цим "великим грішником" і "боговідступником". Прочитавши "Севастопольські оповідання", "Дитинство" та ще якісь дрібні його речі, я побачив і відчув цього "грішника" в зовсім іншому світлі, ніж його малював два роки тому невідомий мені красномов — "святий Іоан Кронштадський". Одне слово, я активно влазив у новий для мене світ далеких і одночасно — близьких мені людей і подій. Григорій Леонтійович, побачивши таку мою жадобу до читання, почав давати мені популярні книжки з природознавства, історії і навіть з астрономії. Я дуже прив'язався до нього. Він став для мене другим батьком.

Весною 1915 року я кінчав школу. До випуску нашої кляси Григорій Леонтійович готував нас дуже старанно. Останні місяці він уважно повторював з нами і читання російською та церковнослов'янською мовами, і закон Божий, і молитви, й історію Російської імперії, й імена всіх її царів, і героїв-генералів, і добре знання патріотичної поезії ("Іван Сусанін", "Бородіно", "Клеветникам России" тощо) і, само собою, природознавство та математику. Все в нас мусіло бути добре.

Іспитова комісія, на моє дитяче враження, виглядала дуже помпезно. Якесь високе цивільне й духовне начальство з губернії, а в центрі сидів, кажуть, сам благочинний із своїм помічником. Що мене питали і як я відповідав перед іспитовою комісією — не пам'ятаю. Пригадую тільки, що наприкінці мене спитали, які я знаю поезії. Я назвав кілька, що знав напам'ять, а серед них назвав "Іван Сусанін". Мені запропонували прочитати цей вірш. Коли я закінчив, то члени комісії посміхнулись чомусь і сказали мені йти.

Коли комісія кінчила свою працю й виїхала, учитель оголосив нам, щоб такого то дня ми прийшли по посвідки про закінчення школи. В призначений день прийшов і я. Григорій Леонтійович зустрічає мене привітно.

— Ну, як ти думаєш, як закінчив школу? — питає, посміхаючись.

— Не знаю, господин учитель.

— Як не знаєш? Ти ж пам'ятаєш, що тебе питали, як ти відповідав, як нарешті читав "Івана Сусаніна"?

— Ні, я не пригадую. Я дуже боявся . . .

— Як боявся? — майже здивовано питає він. — По тобі не було видно, що ти боїшся. Ти відповідав ясно і правильно. Мені приємно тобі сказати, що комісія визнала, що ти школу закінчив дуже добре. За це тобі похвальний лист першого ступеня й окремо — цю гарно

видану, золотом тиснену книгу.

Похвальний лист на крейдяному папері був за формою всеросійським стандартом, але дуже гарно по-мистецькому зроблений. Він пропав десь в архіві кам'янецької гімназії, куди подав його при вступі. Другий дарунок, то була справді гарно видана "Історія дому Романових", так, здається, вона називалася. Я був на десятому небі. Але Григорій Леонтійович продовжує:

— Це тобі нагорода від державної іспитової комісії. А це нагорода від мене.

І дає мені дві книжки. Я кинув оком. Одна, невеличка, зветься "Синя книжечка", а вгорі стоїть — Стефаник. Друга — більша і з малюнками. З малюнків бачу, що тут мова про пасічництво, садівництво, городництво. На обкладинці напис: видання о. Наумовича. Обидві, бачу, нашою мовою. Я збентежений і не знаю, що сказати. Мій учитель це помічає й приходить на допомогу. То ж була перша довша розмова моя з Григорієм Леонтійовичем на зовсім нові й невідомі мені теми. Він уперше заговорив зі мною як з дорослим. Я не можу його тодішніх думок передати дослівно. Але їх сенс я запам'ятав на все життя. З тієї тихої розмови в учительській кімнаті 1915 року я вперше довідався, що такою мовою, якою ми говоримо, говорить близько 30 мільйонів людей; що ті люди, а з ними і мої батьки, називаються українцями, а не малоросами, не хахлами, не русинами, не мужиками, як їх тепер зневажливо називають; що цей наш народ колись поділили між собою дві держави: Росія — більшу частину, й Австрія — меншу. В Росії нас назвали малоросами і нашу мову й книжки заборонили. В Австрії наших людей назвали русинами, рутенцями, але мови не заборонили. Там у всіх початкових, а тепер і в гімназіях, вчать українською мовою. Цією мовою мають право й книжки друкувати. Тому ці книжки, що він дарує мені, друковані там. Він тепер не може мені нічого сказати. Колись, казав, я взнаю сам більше. Тепер він тільки хотів пояснити, чому він заговорив зі мною нашою мовою й подарував мені книжки цією мовою писані. А найголовніше — він хотів мені сказати, що на його думку, і на думку іспитової комісії, я повинен далі вчитися. Бо, коли б більше наших селянських дітей кінчало середню й вищу школу, то й краще б жилося нашим людям. Це, може, з його боку й не свідомо, була перша гуманістична цеглина, закладена в мою душу, що коли я вчитимусь, то не для своєї вигоди, а для добра всіх людей.

— Чи ти маєш бажання далі вчитися? — запитав він мене.

— Так, я маю, але . . . ніяковіючи не знаю, як відповісти.

Він похвалив мене й сказав, що в цій справі поговорить з моїм татом, а тоді я зайду до нього й він мені скаже, що робити.

Щасливий і радісний, введений у новий незнаний мені світ, я побіг додому. Ідеєю вчитися далі я був окрилений і приголомшений. Я ніяк не міг збагнути, як то може статися? Але я сліпо вірив своєму вчителю. Я певний був, що він усе знає і може.

За кілька днів Григорій Леонтійович справді мав розмову з батьком про моє дальше навчання. Батько цю ідею прийняв без ентузіазму. Я, мовляв, у нього один син. Він має надію, що я ось-ось зіпнуся міцно на ноги й стану його добрим помічником у господарстві. Удвох, він вірив, ми швидше вилізимо зі злиднів. До того ж навчання потребує великих грошей. А він, крім боргу, не мав нічого. Учитель переконував батька, що то не буде такий вже великий тягар. Що він мене готуватиме безкоштовно. Що оплату за навчання він теж улаштує через якісь громадські фонди. А прохарчувати мене в Кам'янці буде не так уже й важко. Тато не запалювався вірою, але, зрештою, не протестував. Одна мама нишком, але дуже співчутливо поставилася до цього. Вона навіть сказала татові, що про харчі нема що турбуватися, бо вона щотижня буває в місті й привезе, що треба. А мешкати можна на Біланівці (передмістя), де в неї є якісь знайомі чи родичі.

— Е, старий, якось перебідуємо, а дитина може вийде в люди й буде жити краще, як ми з тобою, — казала скрушно мама.

— Не знаю, — вагався батько, — думаю, що це не наших статків діло. Але, як вам ся вже дуже хоче, то робіть. Але сама знаєш, що ми можемо.

Одне слово, я дістав моральний дозвіл на дальше навчання. Відразу побіг до вчителя. Він поклав переді мною купу підручників. Уважно вказав, що саме в першу чергу я повинен вивчати. Накреслив мені завдання й радив щотижня тричі приходити до нього на перевірку. Я ретельно взявся за працю. Спочатку було тяжко і нудно. Мені ще не було й 13 років. Мені хотілося вганяти з дітьми вулицями й городами. А я мусів сидіти над книжками. Проте, я вперто сидів. На контрольних лекціях учитель казав, що справи в мене йдуть непогано. Це мене підбадьорювало і я ще з більшим завзяттям учився. Згодом я так звик, що мене вже й не тягло нікуди. Так у готуванні пройшов у мене 1915 і 1916 рік, десь до серпня місяця. Зробивши мені загальну перевірку, Григорій Леонтійович сказав, що я готовий до іспиту в гімназію і щоб я приготував потрібні для вступу документи.

У належний час він узяв мене й ми поїхали до Кам'янця. Він привів мене до гімназії, зайшов зі мною в канцелярію, з кимось переговорив, і від мене взяли документи. Я щось підписував. Дали мені якийсь папірець, де значилося, коли я повинен прийти на іспити. Я вийшов і чекав на вчителя в довгому й, мені здавалось, темному коридорі. Учитель говорив із кількома людьми. Найдовше з одним бльондином: борідка лопаткою і кривий на ногу. Опирався на палицю.

Я був як зачумлений, коли повертались до Боришковець. Все це було для мене, як чудний сон. Але Григорій Леонтійович, підбадьорливо казав мені:

— Ну, тепер твоя справа на нормальній дорозі. Де гімназія, канцелярія, коли іспити — все знаєш і тепер сам собі давай раду.

На іспити в призначений день і час я прийшов точно. Іспити я ніби витримав. Принаймні я не відчував, щоб десь дуже погано відповідав

або не виконав письмових завдань. Але до гімназії мене не прийняли. На дошці об'яв я прочитав, що мені відмовлено за "браком місця в селянській курії". Я не розумів, що це значить. Я тільки був гірко розчарований. Думав: так, для простих селянських хлопців нема місця. Не зайшовши навіть до канцелярії, я побіг додому. Вчитель мене заспокоював. Він запевняв, що наступного року приймуть, бо мене поставлено як резерв на той рік. А якщо ні, то до вчительської семінарії подамся. Він тільки щиро мені радив не забувати засвоєнних предметів, час від часу заглядати до підручників.

Удома батько вістку про відмову зустрів сухо з коротким коментарем: — А, сину, я казав, що то . . . не для нас. — А мене це починало злити: як то не для нас? І я вперто сідав знову за підручники й одночасно багато читав. Читав, що траплялось, навіть "Злочин і кара" Достоєвського. При тому ще раз узяв "Синю книжечку" й книжку отця Наумовича. Стефаник мені відразу припав до серця. Я порівнював його до відомих мені російських письменників, зокрема до Чехова. Але він ні на кого не був подібний. Він звучав зовсім інакше і так хвилююче входив у мою душу селянського підлітка. Раз я прочитав якусь новельку вголос татові. Він прослухав уважно й сказав:

— Файно і сумно якось пише цей чоловік. Хто він такий? Видно з наших людей, бо так воно добре в нього виходить по-нашому.

Пізніше я зрозумів це враження батька. Адже ж покутська мова Стефаника таки дуже близька до мови нашого прикордонного західнього Поділля.

У той же 1916 рік я вперше почув ім'я Івана Франка. Не знаю, яким шляхом, правдоподібно, хтось із солдатів, повернувшись з галицького фронту, привіз поему російською мовою "Мойсей". На обкладинці стояло: Иван Франко. "Моисей". Переклад з української мови М. Дятлова. Мені російський переклад сподобався дуже, але мені кортіло дістати це українською мовою. Всі ці факти тільки поглиблювали ту першу лекцію з української свідомости, що мені її дав учитель після закінчення сільської школи. Але поза всім цим я не кидав заглядати до підручників, мріючи про вступ таки наступного року до гімназії. Та несподівано з нечуваною силою вдарив березневий грім 1917 року і все перевернулось.

Роки великого зрушення

Революція 1917 року, її відлуння на селах і моє середньошкілля

Пригадую, була неділя погідного березневого дня 1917 року. Мама була в місті. Батько — в кооперативі чи деінде. До мене зайшов мій шкільний товариш Михайло Джос, який теж готувався до ремісничої школи, й ми вийшли з ним на вулицю. Наприкінці нашого кутка ми побачили кількох підлітків і приєдналися до гурту. Тоді зайшли на подвір'я одного з них і там почали, не пригадую яку, розвагу. В момент нашого жвавого руху, хтось із вулиці гукнув:

— Ей, хлопці, чули?

— Що?

— Царя більше нема. Скинули царя! — і побіг собі далі.

Ми, не втямивши гаразд, глянули один на одного. Що він ляпнув? Скинули царя? Та він що, здурів? Хто міг скинути? Як? Ні, це якась байка. Але хто цим жартує? Та мене чомусь узяв неспокій. Ми з Михасем покидаємо гурт і йдемо додому. Мама втомлена щойно прийшла з міста. Питаю швидко: — Чи чула новину? — Яку? — Та, кажуть, що царя скинули. — А-а-а, та щось таке подейкували на торговиці, але я не мала часу те слухати, — каже байдужа мама. Я майже обурений. Ну, як так, така подія, а вона — "не мала часу"!

— А чому газети не купили?

— Я, сину, маю багато дірок на копійки, а на газетки в мене вже не вистачає. Ось тато скоро принесе, то й читай.

— Алеж, мамо, то цікаво мати газету сьогоднішню, а не позавчорашню, — кажу це й рішуче хвилююся. Мама глянула на мене:

— А чого ти так переймаєшся? Нам то що до того? З царем чи без царя, а працювати однаково треба.

Я не витримую. Біжу до вчителя. Він зустрічає мене осяяний радістю. На моє питання, чи справді царя скинено, каже:

— Так. Правда. Одного з найбільших тиранів Російської імперії повалено. — Я мовчки дивлюсь на нього. Він продовжує далі: — Починається нова доба в нашому житті, ні, в нашій історії. Ми її чекали, за неї боролися, а прийшла вона несподівано.

Я збентежений.

— А як же воно тепер буде? Хто ж замість царя?

— Вибрані народом кращі його люди. Отакі як ваш Циганюк, Повержук, Килимник і навіть твій тато, — каже й щиро посміхається Григорій Леонтійович. Я не розумів. Дивлюсь на нього й думаю: та куди ж їм замість царя. Але я мовчу. Григорій Леонтійович бачить моє замішання й щиро продовжує:

— Я розумію твої сумніви. Занадто довга машина, в якій і я працював, виховувала вас у покорі й темноті. Пригадуєш, два роки тому я тобі, даруючи книжечки українською мовою, лише натякав, хто ми і що таке Україна. Тепер запам'ятай: ми, як народ, виходимо в світ. І ми вийдемо!

Він говорив тихо, але внутрішньо піднесено, святково. Я це відчував і ця піднесеність і радість передавалась мені.

— Тепер, казав учитель, треба, щоб усі наші люди — селяни, робітники, інтеліґенти — дружно і спільно взялися за працю й створили найкращий для себе порядок. Стражників більше не буде. Будуть наші народні охоронці нового ладу. Земля панська стане землею тих, хто на ній працює. Шлях до середньої і вищої освіти буде відкритий. Не буде більше "селянських курій", недвозначно натякнув він на мою минулорічну невдачу.

Я слухав і все більше й більше переймався його настроєм, усе більше й більше вірив йому. На закінчення він сказав мені, що він мусить скоро покинути наше село. Що він дістає якусь іншу більшу працю. Проте він полюбив наше село й вірить, що тут є багато таких людей, які вже й без нього дадуть собі раду. Мені ж на прощання сказав, щоб я не забув, що восени я повинен з'явитися в гімназію, бо моє прізвище там стоїть на черзі. Я обіцяв. І це була моя остання розмова з моїм незабутнім учителем.

У червні 1917 року я його ще бачив на чолі великої національної української демонстрації. Потім він виїхав до Вінниці. Там був співорганізатором першого українського учительського інституту. Чи був він студентом чи лектором його, не знаю. Після повстання проти гетьмана Скоропадського він став комісаром Директорії на Вінничині. В одному журналі, назва якого в голові не затрималась, я прочитав був його дуже цікавий нарис про Україну, як воскреслу "сплячу царівну", яку богатир — народ український — розбудив до вічного життя.

Кінчилась доба УНР. Я загубив усяку вістку про нього. Лише року 1926 чи 27, до мене, вже студента ІНО, в Києві завітав його син, що приїхав учитися в зоотехнічний інститут. Розповів, що Григорій Леонтійович учителює знову в якомусь селі на Вінничині. У тридцяті роки була вістка, що його репресовано. Під час Другої світової війни мав я вістку, що мій учитель, перетривав свій концентрак і перебував дуже хворий під опікою сина, що десь у північній області Росії працював зоотехніком чи директором якогось радгоспу. Така сумна доля мого колишнього вчителя, ідейного і чесного українського

патріота, активного підпільного діяча доби царизму, члена Української соціял-демократичної партії та активного діяча доби революції й національно-державного відродження України.

* * *

Вибух березневої революції 1917 року, здавалося, в перші місяці ніби нічим не позначився на нашому селі. Зовні село наше жило далі віками усталеним традиційним трудовим життям. Люди, як і колись, так і тепер, справляли весілля, христили дітей, ходили до церкви, сварилися, а на Великдень щиро перепрошувалися. Йшла весна. Село кипіло в передвесняній праці. Упорядковувалися сади, подвір'я, городи, пошивалися стріхи, лагодилися плоти, тини, фіртки, ворота. Упорядковувався і готувався різний реманент, вивозився на поля гній та всяке інше. Нічим не виділялося з загального трудового ритму села й моє життя. Начитавшись ще раз у книжці о. Наумовича, як на німецький зразок провадити садівництво, я ввесь поринув у цю працю. Садив нові яблуні, груші, горіхи. Щепив, як учив мене Григорій Леонтійович і вказано було в книжці о. Наумовича, і відповідно очищав, омолоджував старі запущені фруктові дерева. Одночасно, взявся майструвати нові рамкові вулики за схемою Дадана (так у нас їх називали тоді), яку я також запозичив від учителя. Тато дуже схвально на це дивився, старанно постачав мені дошки і цвяхи. Він починав вірити, що з мене таки буде добрий господар і що з моєї плянованої науки нічого не вийде.

Десь, далі на захід від Збруча, ще йшла війна. Про її кінець нічого не було чути. Забрали на війну й мого кузена Сашка, що дотепер своїми добрими кіньми орав і своє, і наше поле. За це я постійно був у нього за погонича, а батько викошував йому все, що потрібно. Тепер, коли стрийна залишилася з одною лише донькою Любою, то батько обняв провід в обох господарствах, а я вже автоматично став його активним помічником. Одне слово, здавалося, я поступово й дуже поважно входив в усталений віками трудовий ритм села.

Але то тільки здавалося. То був лише зовнішній рух за віковою інерцією. Насправді ж упадок царизму, березнева революція, постання нового політичного укладу в цілій імперії захитали усім суспільним життям, навіть селянським життям у далеких закутках. Мій учитель у перші дні революційного вибуху мав рацію, коли сказав мені, що "починається нова доба в нашій історії". Почалась таки нова епоха. І це нове справді позначилось і на нашому селі. Село зажило зовсім іншим суспільним і культурним життям. На чолі цього нового життя стали молоді люди, яких раніше знали на селі як "ворохобників", що не любили царських порядків, зневажали стражників і не ходили до церкви, бо вважали батюшку за підручного стражників і царського ладу. Це були ті молоді люди, що не пиячили, на весіллях не били один-одному голови, не били вікон дівчатам, які чимось не

догодили. Були статечні, працьовиті, господарні. Гуртувалися навколо кооперативи, а в святкові дні я їх часто бачив у нашій школі з книжками. Приносили перечитані й брали нові, а часом щось довго радилися з Григорієм Леонтійовичем. Був це, насамперед, Іван Циганюк. Його знали більше на прізвисько "матрос", бо служив він у війську в Чорноморській фльоті. Він не був подібний на звичайного селянина, хоч насправді ним був, бо мав господарство і добре, зразково господарював. Зовні він скидався на сільського вчителя. Високий, молодий, з гарними темними вусами і дуже добрий бесідник. Левко Килимник, батько двох синів і власник маленького господарства. Перепелиця, неодружений, що жив разом з мамою-вдовою, на бідному безкінному господарстві, і ще дехто, прізвища яких уже не пригадую.

Вже в травні вони організували прилюдну читальню, яку назвали "Просвіта". Сюди відразу почала сходитися молодь. Новий наш учитель, на прізвище Дубина, молодий і неодружений, організував гарний хор. Це була надзвичайна новина для нашого села. Вперше у нас прозвучали пісні, яких наша молодь ніколи не чула. У читальні появилися журнали й книжки — всі українською мовою, — про які ніхто ніколи не чув і не знав з наших звичайних людей. Твори нашого земляка Руданського, якими молодь відразу почала зачитуватися, книжки Марка Вовчка, Грінченка, Нечуя-Левицького, Коцюбинського, "Краса і сила" Винниченка (мабуть галицьке видання) та багато інших. Але з них дві книжки прикували мою увагу: "Поезії" Івана Франка і "Кобзар" Тараса Шевченка. Франко притягнув мене оригіналом "Мойсея", що його в перекладі російською мовою я читав ще 1915 року. Вступ до "Мойсея" — Народе мій! Замучений, розбитий... — я швидко вже напам'ять деклямував у "Просвіті". "Кобзаря" бачив уперше і з ним уже не розлучався. Це для мене було ціле відкриття. І ще що вражало: ціла велика шафа в "Просвіті" була заповнена річниками журнала, що звався "Літературно-науковий вісник".

Звідки це все? Де воно взялося в нас? Я тільки ген пізніше довідався. Всі ці книжки й журнали нелегально зберігалися роками в тих "ворохобних хлопців", яких так не любила поліція. Діставали вони ті книжки і журнали частково через книгарню Кам'янець-Подільської "Просвіти", яка, хоч і під пильним оком поліції, а таки активно діяла. Але головним чином цю літературу діставали вони через популярного тоді на Поділлі земського лікаря Блонського Пантелеймона Йосиповича.

На жаль, докладного життєпису цього дуже цікавого, чесного й самовідданого діяча ніхто не написав і я його не знаю. З різних випадкових джерел і зі спогадів Приходька Віктора Кіндратовича ("Під сонцем Поділля", 4-е видання, Нью-Йорк-Мюнхен, 1967, в-во "Криниця") довідуємось лише дещо. Діяльність Блонського почалася з першого його приїзду до Кам'янця на початку нашого сторіччя.

Правдоподібно був він членом РУПу (Революційної української партії), бо від 1905 року він уже відомий, як активний і провідний член УСДРП на Поділлі. За свідченням сучасників, все легальне й нелегальне українське політичне життя Поділля між двома революціями зосереджувалося навколо популярного земського лікаря Блонського. Лікарський кабінет Блонського, як свідчить його сучасник В. К. Приходько, був постійно нелегальним "агітпропом". Він був постійно заповнений пропагандивною антицарською літературою. Блонський, ризикуючи свободою, розповсюджував пропагандивну, політичну, загальнокультурну і художню українську літературу. Робив це через своїх численних пацієнтів або однодумців, що під маркою пацієнтів до нього приїжджали. Навколо нього гуртувалась підпільна сітка членів УСДРП, які через нього тримали контакт із Центральним Комітетом партії.

Будучи членом легальної "Просвіти", він одночасно провадив нелегальну акцію. 1906 року, за його ініціятивою, приїжджав з доповіддю "Національне питання в соціялістичному русі" В. Винниченко. Доповідь була спеціяльно плянована й виголошена на нелегальних зборах української, російської, єврейської і польської соціял-демократичних організацій Кам'янця. Блонському очевидячки йшлося про дискусійну зустріч цих різнонаціональних, але антисамодержавницьких партій, щоб виробити спільну тактику і стратегію (модус вівенді) в боротьбі з царизмом і одночасно дійти до порозуміння у важливому для українців національному питанні. Тому важливим було для нього, щоб і доповідачем на поставлену проблемну тему був також хтось із авторитетних діячів української соціял-демократії. Ця роля припала "товаришеві з Києва", як конспіративно називали тоді доповідача. Учасник цих нелегальних зборів В. К. Приходько свідчить, що дискусія по доповіді була запальна, солідна. "Київський товариш" був не тільки солідним доповідачем, але й блискучим дискутантом. Він дуже речево й переконливо довів своїм опонентам, що національна проблема взагалі, а українська зокрема, в боротьбі з самодержавством має першорядне революційне значення.

В. К. Приходько згадує ще одну дуже цікаву важливу подію, пов'язану з діяльністю Блонського. Розбурхана революцією 1905 року селянська стихія Поділля діяла анархічно, на власну руку й 1906 року.

"У зв'язку з усім тим рухом, що йшов стихійно і неорганізовано, — пише в своїх спогадах Приходько, — виникла думка, — не пам'ятаю вже кого, — скликати конференцію активу українських політичних робітників з Кам'янця та його округи. Метою цієї конференції було — використати стихійний рух і революційний настрій селянства та спровадити його по якомусь організованому напрямі, а з другого боку, скоординувати діяльність окремих українських революційних одиниць, що сиділи по селах і провадили акцію на власну руку. Словом, це була спроба створити *українську організацію*, що мала б за мету провадити спільну політичну акцію. Пам'ятаю, це було в

половині серпня 1906 року. Конференція відбулася в помешканні доктора Блонського, під його головуванням" (В. Приходько, "Спогади", стор. 176-7).

Як із цієї, так і дальшої розповіді В. Приходька, якої я тут не цитую, видно, що вся ця ідея, ініціятива й організація належали д-рові Блонському. І коли поліція конференцію викрила, то в тюрмі тримали найдовше д-ра П. Блонського.

Також відомо, що Кам'янець-Подільська соціял-демократична організація на чолі з Блонським у тяжкі часи арештів і переслідувань українських політичних діячів грала дуже важливу ролю рятункового пункту чи етапу для переслідуваних. Так 1907 року Винниченко через Блонського влаштував утечу за кордон від арешту, тюрми і суду таким діячам як Андрій Жук, Юрій Тищенко, Володимир Степанківський і собі. Взагалі, це була дуже кольоритна, діяльна і заслужена особистість Поділля. В мої юнацькі роки, я нічого не знав про політичний бік праці д-ра Блонського, але його ім'я як лікаря і порадника селянського з пошаною вимовляв кожний селянин. Кожний знав, що до д-ра Блонського можна звертатися не тільки з хворобою, але й усякою селянською бідою. Він на все відгукнеться не тільки порадою, але й конкретними заходами, якщо це було в його можливостях. Той факт, що в нашому селі від 1905 року до революції 1917 існував, діяв і зберігав таку силу різної української літератури міцний, свідомий гурт молоді, треба завдячувати їх тісним контактам з д-ром Блонським. А таких гуртків було напевне багато й по інших селах Поділля. Яка дальша доля цієї самовідданої діяльної людини українського відродження першого двадцятиріччя нашого століття, на жаль, не знаю. В усякому разі української революції 1917-20 років він не пережив.

Я свідомо відхилився від актуальних подій нашого села в перші пореволюційні місяці, щоб віддати належну честь людині, яка дуже прислужилася до виникнення тих подій і тих людей, що вийшли тепер на керівні позиції. Тож повернуся тепер знову до нашого села. Отже — з'явилися в ньому "Просвіта", читальня, багато книжок, чудовий хор, нові розваги для молоді і навіть почала приходити якась нова українська газета. Це селян дуже спочатку заінтриґувало: — Диви, по-нашому пишуть! Ану, прочитай, як то воно виходить і про що вони пишуть.

Склалось якось стихійно так, що читати — це переважно стало вже моєю справою. Я читав про війну, про події на фронтах, про події у світі й про події в нас: про становище робітників у містах, про селян у селах. Там чи там згадувалось про мир, який мусить скоро бути, про землю для малоземельних і безземельних. І я бачив, як поволі дядьки забували, що я читав їм якоюсь нашою мовою. Це ставало для них самим собою зрозумілим. Вони поволі заклопотано починали міркувати про нещастя війни, про землю. А чи справді люди дістануть її тепер? Одне слово, село таки ставало новим. Іван Циганюк повернувся

з Києва. Він був учасником Всеукраїнського селянського з'їзду. Від з'їзду він увійшов делеґатом до Центральної Ради. Він сидів із дядьками й розповідав, що мало бути. Казав, що готується новий земельний закон. Але поки він буде затверджений, ми повинні створити Земельний комітет для нашого села. Комітет повинен уже дбати, щоб ні клаптя землі ніхто з панів не продавав.. Дядьки слухали й похитували головами. Радо обрали Комітет і очолити його запросили Циганюка. Це робилося ніби між іншим, а насправді цим починалась велика доба.

Розквітла крамниця споживчої кооперації. Активно розгорнув діяльність наш сільський пункт Молочарсоюзу. На полицях крамниці споживчої кооперації були всі потрібні селянам речі, включно навіть із деякими мануфактурними виробами. Але, крім усього, в крамниці можна було купити й нові українські книжки та газети. Це була новина. До революції, такого не могло бути. Збагатилась новими книжками й бібліотека "Просвіти". Крім поезій Олеся й історичних повістей Кащенка, я побачив "Історію України" М. Грушевського (коротку, ілюстровану). Я знав, що є "Історія Російської імперії", є в мене "Історія дому Романових". Але "Історія України"? — це щось зовсім для мене нове. Я вхопив книгу й не повертав доти, доки уважно не перечитав. Це було для мене ціле відкриття нового світу. Я був гордий і мені здавалося, що я виріс на цілу голову. Помпезно видана "Історія дому Романових", яку я дістав як дарунок від державної іспитової комісії, втратила для мене всяке значення. Я гостро пригадав собі слова мого вчителя, що ще 1915 року сказав мені з гіркотою на серці, що нашу мову, нашу історію, навіть нашу національну назву нам забороняють, а ось через два роки все це заборонене лежить переді мною, в крамниці, в читальні, всюди — вільне, не заборонене, наступальне. Непомітно, але впевнено рушився старий віковий мур Російської імперії й занепадав престиж її "панської мови". Натомість на моїх очах відроджувалась свідомість, честь, історія зневаженого і забутого народу. З цим народжувалась і формувалась також моя громадянська і національна свідомість. В основі цього мого процесу лежали книги трьох велетнів української духовности: Шевченка, Франка і Грушевського. З ними я твердо вступав у життя. Засвоєна в хорі учителя Дубини пісня на слова Бориса Грінченка:

Праця єдина з неволі нас вирве:
Нумо до праці, брати!
Годі лякатись! За діло святеє
Сміло ми будемо йти! —

звучала зазивно-велично, як народний гімн, як актуальне гасло. А остання строфа її:

Сміливо ж, браття, до праці ставайте, —
Час наступає — ходім!
Дяка і шана робітникам щирим!
Сором недбалим усім! —

звучала як величний хорал і поривала до відданої праці. Взагалі то був якийсь молитовно піднесений час. Ми, сільські підлітки, після праці, щоденно забігали до "Просвіти" й чекали постійно чогось надзвичайного. Наш новий молодий учитель (мабуть, тільки з учительської семінарії) виявився дуже суспільним і активним. Відразу заговорив доброю українською мовою й душею входив у нашу молоду громаду. Він почав улаштовувати вечори, де крім українських співів, читали українську поезію. Найбільше Шевченка, Франка, Олеся і ще декого. Сталося так, що на основного читальника поезій висунули мене. Не знаю, чи від того читання мали задоволення мої слухачі, але мені читати вперше "Катерину" чи "Кавказ" Шевченка, вступ до "Мойсея" Франка, патріотичні, а інколи й ліричні поезії Олеся було приємно, а головне — корисно. Я вперше глибше пізнавав і переживав мистецьке слово. Прочитав я тоді чимало нових книжок, а серед них невідомого мені тоді Винниченка. Його оповідання "Краса і сила", "Біля машини", "Контрасти", "Голота", що містились в одній книжці, зробили на мене особливе враження. Вони були не подібні до всіх тих інших, що я читав. Змістом своїм вони були чомусь дуже сучасними, нашими, ніби щоденними й одночасно чарівними, привабливими, інколи — болючими. Але про автора їх я тоді ще нічого не знав. Він для мене був такою ж абстракцією як Шевченко, Франко, Марко Вовчок. Лише згодом це ім'я, як і Грушевського, ввійде в мою свідомість як ім'я живих і діючих людей нашого часу.

Наш учитель започаткував ще одну новину: час від часу бесіди на теми природи й світобудови, звідки береться дощ, сніг, блискавка, грім, що таке день і ніч, що таке місяць і чому ми його бачимо вночі, а вдень не бачимо? Чому бувають пори року: зима, весна, літо, осінь і багато інших елементарних, але зовсім незбагненних для нашого селянина явищ. Оскільки я вже мав знання в обсязі чотириклясної школи, то ці питання були для мене більш-менш ясні. Бесіди на ці теми учитель незабаром передав мені. Мене чомусь це теж дуже цікавило. Я з запалом і, здається, успішно провадив ці бесіди. Про це пішла добра поголоска на селі. На мої бесіди почали приходити навіть старші селяни.

Воно майже смішно буде, коли я скажу, що так, відтоді, ще чотирнадцятирічним підлітком почав я свої перші лекторські вправи. Я тоді, звичайно, не думав , що в майбутньому це стане моєю професією.

* * *

Загальноімперські революційні події наших селян і мене в тому числі, якось мало обходили. Всі вже були свідомі, що Російська імперія на чолі з царем упала. Тепер усі чекали на кінець війни і на давно вимріяну землю. Що буде з імперією далі, ніхто не знав. Всі чули про якусь Федеративну республіку. Що воно таке, теж не знали. Знали, що в далекому Петербурзі виник Тимчасовий уряд. Ага, тимчасовий. Значить, то так собі, на деякий час. Але то було далеко і мало відчутно. Натомість ми знали, що в Києві створився український уряд, що зветься він Українська Центральна Рада. На чолі її стоїть професор Грушевський, а його заступником — Винниченко. Ці двоє прізвищ, які я вже знав із їхніх книжок, відтоді стали означати для мене живих, реально-відчутних і діючих людей. Ми знали, що їх вибрали на великому з'їзді в Києві такі наші люди, як Циганюк, як д-р Блонський, як голова нашої губерніяльної управи Приходько, як мій учитель Тустановський та подібні наші люди, що були учасниками того з'їзду.

Циганюк, повернувшись із Києва, дуже спокійно, й діловито розповідав, що до Центральної Ради обирали таких людей, які віддавна боролися за кращу долю для працюючого люду й вони зроблять усе, щоб і мир настав, і порядок зберегти, і життя робітників покращити, і землю людям дати. Найближчим часом буде закон, що всі лани паній Шлягурської й Рокосовської стануть власністю нашого села. Тоді ті, що не мають і ті, що мають мало землі, дістануть наділи й господарюватимуть для свого і народного добра. Все це було давньою мрією селянства й воно з надією чекало на її здійснення. А Центральна Рада, що, за розповіддю Циганюка, це мала здійснити, виростала у великий, сповнений пошани, український уряд.

Прийшла чутка, що в квітні чи травні, російська військова залога на чолі з відомим мені раніше генералом Брусіловим (яка розташована була в Кам'янці), у спілці з деякими проросійськими міщанськими організаціями, влаштувала демонстрацію для підтримки Всеросійського Тимчасового уряду. Ні України, ні Центральної Ради демонстранти не визнавали, а українську колону відсунули на десяте місце. Тому, українці тепер готували свою велику демонстрацію на 30 червня, щоб показати і Брусілову і зрусифікованим міщанам, що господарями цього краю є вони. 30 червня, це був день Івана Купала або Іванець, як у нас називали. На Іванця в Кам'янці віддавна відбувався традиційний повітовий ярмарок, на який з'їжджалися тисячі людей з усього Поділля. Це було одночасно барвисте народне свято, виповнене різними забавками, ласощами, пригодами. І от, саме на цей день українські організації призначили свою демонстрацію. Колони маніфестантів вирушили з усіх навколишніх сіл. Наша боришківська колона була досить численна. На чолі були Циганюк, учитель Дубина, Килимник, Повержук, багато молоді й

навіть старші селяни. Ми несли два прапори: червоний, як символ революції, і жовто-блакитний, як символ нашої нації. Стояв гарний соняшний день. Ми несли також два транспаранти. На білому полотні чорними літерами було вишито: на першому — ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ НАРОДОВІ! На другому — ХАЙ ЖИВЕ УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА!

Ми йшли поволі й співали "Заповіт", "Не пора", "Ви жертвою впали в нерівнім бою, з любови до свого народу", "Шалійте, шалійте, скажені кати" та інші популярні тоді революційні пісні. У місті ми приєдналися вже, здавалося, до безмежних колон міської публіки і навіть досить помітної групи військовиків. Колони зайняли всю довжелезну Пушкінську вулицю аж до цвинтаря і далі до Проскурівского шосе. Я, звичайно, не можу описати демонстрації документально, бо не знав я ні хто її організував, ні хто на кожному розі виступав. Я був лише маленьким учасником, у голові якого все змішалося й залишилось тільки загальне враження: безмежне море людей, перетканe червоними й жовто-блакитними прапорами та різнокольоровими транспарантами. На бальконах будинків обабіч вулиці також маяли ті ж прапори і якісь гасла, зміст яких у моїй голові не затримався. З деяких бальконів виступали промовці. Всі, здається, були прихильні, бо натовп відгукувався "Слава!", "Хай живе Центральна Рада!" Пішла чутка, що йдемо до будинку "Просвіти". Для свідомих тогочасних українців це було святе місце. Протягом довгих років цей будинок був цькований і зненавиджений російською патріотичною публікою й систематично переслідуваний і контрольований поліцією. Тепер там нас мав зустріти її довгорічний голова, всіма шанований лікар Костянтин Солуха.

Ім'я це, поруч Блонського, було теж широковідоме й загально шановане. Він не був нелеґальним діячем, як Блонський. Він діяв леґально, тактично в межах можливого, але завжди для добра і чести українського народу, його свідомости і культури. Свідоме українське громадянство це високо цінило. Тому тепер колони демонстрантів вирішили віддати належну честь цьому ветеранові. Коли наші лави вийшли на Московську вулицю, то перед одним дво- чи триповерхим будинком майже зупинилися. На бальконі будинку стояло кілька людей, а серед них, на передньому пляні, стояв літній пан із гарною сивою бородою. Він підніс руку й натовп затих. Він сказав коротку промову, але, мабуть, запальну і хвилюючу, бо тисячний натовп відповів громовим "Слава!"

З Московської демонстрація рушила на великий, тоді ще не забудований пляц, на Новому пляні. Там, з наперед побудованої трибуни, було виголошено кілька промов. Промови були переважно українською, але й також російською мовою. Щось зачитували, щось схвалювали. Я нічого не пам'ятаю. В пам'яті тільки назавжди залишилося, що демонстрація була виявом української волі та її підтримки Української Центральної Ради. Про Тимчасовий уряд Росії

згадували, як про щось далеке і побічне. Закінчилась демонстрація могутнім співом "Ще не вмерла" (що я почув уперше) і "Заповітом". Під бадьорі марші двох чи трьох оркестр, розпливалися колони кам'янчан і навколишніх сіл після цього першого організованого вияву своєї волі.

* * *

Одночасно, я щоденно працював тяжко з батьком на полі. Я вже згадував, що в нас коней не було. Нам треба було подвійно працювати, щоб відробити оранку і возовицю. Я також згадував, що тепер батько мусів провадити два господарства — наше і стрийкове, після того, як Сашка, стрийового сина, забрали торік на війну. Тато купив і прилаштував, як належить до косовиці, ще одну косу і сказав мені, що пора вже мені братися за косу. Багато косовиці на двох господарствах і йому важко самому впоратися. Він думає, що хоч потрошку, але я таки йому поможу. Я з острахом, але охоче взявся. Хоч мені ще й не було 15-ти років, але це означало, що батько вже дивився на мене, як на дорослого. Це мені надавало гордости і відваги. Я, звичайно, мудрість косаря швидко засвоїв і батько був дуже задоволений. Та треба сказати, що мої перші косарські вправи втомлювали мене смертельно. Інколи мені здавалось, прийшовши з праці, що коли сяду, то не кивну більше ні ногою, ні рукою. Але юність брала своє. Досить було годину відпочити, як сили до мене вертались і мої м'язи були готові до праці. Та не тільки м'язи, а й мозок.

Тяжка літня праця не загальмувала ні моєї пристрасти до книжки, ні моїх бесід про світобудову, ні моєї участи у співочому та літературному гуртку в "Просвіті". Це вже була моя стихія. Я нею жив. Хочу занотувати ще такий смішний деталь. Фізична праця в полі, активне читання книжок, участь у співочому гуртку Дубини, вразливе чекання чогось надзвичайного витворили в мені особливий поетичний настрій. Захопившись Шевченковими історичними козакофільськими поезіями ("До Основ'яненка", "Іван Підкова", "Чернець" тощо), начитавшись історичних повістей Кащенка, ще раз і ще раз прочитавши "Історію України" Грушевського, я почав компонувати свої героїчні історичні поезії та поемки. Дуже захотілося писати. І я писав. Нікому того не показував, але сам мав моральне задоволення.

Події тим часом розгортались не дуже поетичні. Селяни, не дочекавшись землі, почали свою звичну осінню працю. Орали й засівали ту землю, яку мали. Віра в Центральну Раду, що обіцяла землю, падала. Наступала смута. Пізньої осені повернулося з армії багато наших хлопців. Повернувся і наш Сашко... Він казав, що фронт розвалюється, що армія вже воювати не буде, що Тимчасового російського уряду вже нема. На його місце прийшов уряд на чолі з якимось Леніном і Троцьким. Що цей уряд війну припиняє, а землю селянам і заводи робітникам віддає відразу. Така програма не була

для мене ніякою новиною. Давно ми вже всі знали, що наша Центральна Рада також проти війни, і також обіцяє землю селянам, а заводи робітникам. Але події складаються так, що здійснити це негайно ніяк не вдається. Саме в цей час сталася така подія: в наше село в'їхала велика військова частина, що поверталася з фронту, чи власне — кинула фронт і самохіть поверталася кудись у глибину імперії. В кожній хаті був солдат. Головна частина з командним складом зайняла панський маєток. Розбили замкнені двері палацу, розташувалися по всіх покоях. Ранком, коли зібралися виїздити, почали великий погром будинку. Викидали на двір дорогі крісла, канапи, столи, навіть дзеркала. Заохочували селян все це брати. Називали себе більшовиками. Казали, що влада на чолі з Леніном так робити дозволяє. Інстинкт власности, це страшний інстинкт, коли його розв'язати. У багатьох селян розгорілись очі й вони почали хапати все з-під рук занархізованих вояків. Так за пів дня, з ініціативи розбуялих, погромно заґітованих дизертирів з фронту, маєтку пань Шляґурської й Рокосовської не стало. Коли вояки, вишикувавшись у колони, покинули село, то на місці колись затишного палацу стирчали одні стіни й побиті вікна.

Це була гнітюча й потрясальна подія. Цим особливо був вражений мій батько. Він вважав за злочин руйнувати такий будинок. Він пригодився б нам для кориснішої справи. Батько скликав сход (він числився тоді старостою села). Він висловив своє глибоке обурення тим, що сталося. Таке ж обурення висловив і Циганюк. Він підтримав батька й від себе додав: — Ви чули, що ті бандити, які ламали крісла й столи, називали себе "большевиками" й казали, що влада, яку очолює тепер Ленін, таке робити дозволяє. Ви уявляєте собі, добрі люди, що то за влада? Аджеж столи, крісла навіть покої пані Шляґурської нам потрібні для школи, для "Просвіти", для нашої кооперативи, а вони то все понищили. Хто розбагатіє з того, що принесе до хати якесь крісло чи напівроздите люстро? А якби те все залишилося на місці ціле, то село наше від того розбагатіло б. Яка розумна влада може таке безчинство вважати за добрий вчинок? Тільки та, що не любить і не шанує людей. Не Шляґурської та Рокосовської нам жаль. Їх вже нема й вони вже ніколи не повернуться. Нам, як господарям села, жаль розграбованого і знищеного маєтку. А цей маєток пані збудували не своїм горбом, не своїми руками, а кров'ю, здоров'ям і життям ваших батьків і вас самих. Тож бачите, що той палац, то наша кривавиця. І нам вона повинна була належати. А ті пройдисвіти, що називали себе "большевиками", ту вашу кривавицю знищили.

Такий, приблизно, був сенс промови Циганюка після погрому. Я вперше почув тоді слово "більшовики" і вперше з боку "матроса" такий гострий осуд політики уряду Леніна. Люди скрушно слухали й похитували головами, погоджувалися з ним, але вже ніхто не міг нічого зарадити. Через тринадцять, мабуть, років, коли я востаннє приїхав до батьків, на місці колишнього панського палацу був гойний

баштан. Я вибрав собі там найбільшого і надзвичайно солодкого кавуна. Це було все, що залишилося від колишнього палацу пані Шляґурської.

Прийшла похмура, холодна пізня осінь. А з нею різні невеселі чутки і новини. Прийшла вістка, що петроградські народні комісари на чолі з Леніном поставили Українській Центральній Раді кілька вимог, а серед них — щоб їхніх військових частин, тобто тих, які визнають тільки владу російських більшовиків, владу петроградських народних комісарів, отже таких, як ті, які оце недавно перейшли через наше село, українська влада не роззброювала і не перешкоджала їм діяти. Центральна Рада на такі вимоги, кажуть, не може піти. Тому заноситься на нову війну. Про все це Циганюк гуторив з селянами у "Просвіті". Я прислухався, але нічого не розумів. Яка може бути війна? А хіба Центральна Рада має військо? Питаю Сашка.

— Та, — каже, — мабуть має. Бо з фронту нашого багато туди записалося. Я теж хотів іти. Та подумав, що дома одна мама, вирішив їхати додому.

Дивно, значить є якесь військо. Але в більшовиків, мабуть, більше. Бож самі ми їх бачили.

Був уже холодний грудень. Повернувся з Києва "матрос". Був знову на Першому з'їзді селянських, робітничих і солдатських рад України. Привіз неймовірні новини. Перший Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських та солдатських рад цілковито підтримав внутрішню і зовнішню політику Центральної Ради й доручив їй негайно від імени України розпочати сепаратні переговори про мир із Німеччиною, Австрією та їх союзниками. Невеличка група прихильників більшовиків на тому з'їзді не мала жадного впливу. Ультиматум петроградських народних комісарів їх скомпромітував остаточно. Розлючені народні комісари готуються до збройного нападу. Перші збройні сутички вже й почалися. Як події підуть далі — не відомо. Народні комісари Російської республіки також нібито почали переговори про мир із Центральними державами. Що ж робити? Треба підтримувати Центральну Раду й зміцнювати нашу оборону. Давав він ще якісь поради, але вони в моїй голові не затрималися.

Прийшли непомітно Різдвяні Свята й Новий 1918 рік. Люди традиційно ходили до церкви, малі й великі носили вечерю, колядували, посівали, справляли велично Маланку й розважалися, як могли. Наприкінці січня скликали сход (збори). Тато сказав людям, що щось важливе має сказати Левко Килимник, давній побратим Циганюка. Той, що у своїй старенькій хатці зумів за довгі царські часи зберегти кількарічні комплекти українського журнала — "Літературно-наукового вісника" — і тепер передати його до читальні "Просвіти". Він вийшов і сказав, що оце дістав від нашої Центральної Ради важливе звернення до людей, яке називається "Четвертий Універсал". Він хоче його прочитати людям. Ми мусимо, казав він, знати, що думає робити тепер наш уряд.

Почав Килимник зверненням до народу українського зовні ніби спокійно, але святково-піднесено, як батюшка Великодню проповідь. Тут мова йшла про все: про тяжку годину, про непорядки й злодійства, які насуваються на наш край, особливо через різні військові частини, що сунуть з фронту й творять різні безчинства, заколоти, вбивства й сіють смуту на нашій землі; про те, що уряд Петроградських народних комісарів, замість того, щоб полагодити спірні питання мирними переговорами, оголосив нам війну й хоче силою наш народ собі підкорити. Щоб цього не сталося, мовилося в Універсалі, "Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною вільною, суверенною Державою Українського Народу"... Левко Килимник зупинився й перевів дух, мабуть від хвилювання. Люди стояли тихо, ніби, ще чогось чекали. Левко продовжував читати, що нашому урядові наказано почати мирові переговори з Центральними державами, організувати оборону краю від різних, у тому числі й більшовицьких напасників, робітникам запровадити восьмигодинний робочий день, землю негайно, ще до весняної сівби, розподілити між селянами...

Почувши це, наші селяни полегшено зідхнули. Вони, власне, на цю заяву й чекали. Ага, таки поділять ... до весни, гомоніли між собою. Коли Килимник закінчив закликом зберігати спокій, порядок, організувати народну міліцію й захищати всіма силами свої завоювання і права, то почулися схвальні вигуки і готовість до праці.

Так, ніби успішно й святково, закінчилося читання на зборах нашого села Четвертого Універсалу, що остаточно проголошував і утверджував самостійність Української Народної Республіки.

Почалися довгі січневі й лютневі сніговійні й морозні дні і ночі. Я жив у хаосі подій і юнацьких фантазій. Симуляція діяльности, читання книжок, виступи в "Просвіті", участь у самодіяльних гуртках, — все це цілковито вибило з моєї пам'яті обов'язок піти восени на плянований торік іспит до гімназії. І лише в ті січневі й лютневі холодні дні прокинулось у мене несподівано почуття провини й каяття. Я автоматично дістав свої підручники, конспекти і сів за перегляд. Повторюючи опрацьовані в минулому предмети, відсвіжуючи деякі з них тепер із більшою силою й яскравістю, я поволі почав знову входити в смак шкільної науки. Я категорично постановив: узятися тепер серйозно за програму й восени таки піти на іспит. І я почав систематично працювати.

Тим часом у загальному житті нашого краю відбувались події, про які ми знали тільки дещо, уривками і то плутано. Довідалися ми, що наш український уряд підписав мир із німцями й австрійцями, що війні кінець. Що тепер на Україну має прийти німецьке військо, яке допоможе нашому вигнати війська петроградських більшовиків, що захопили вже деяку частину нашого краю, та встановити порядок. За деякий час до Кам'янця дійсно вмаршувала з-за Збруча якась військова австрійська частина. Але вона нічого нам ні злого, ні добро-

го не вчинила. Перепочивши, рушила на схід. Настав відносний спокій і порядок. Голова Земської, тепер Народної управи Поділля В. К. Приходько розгорнув надзвичайну діяльність в організації українського шкільництва. Комісар Поділля адвокат Степура (УСДРП) організовував адміністрацію й встановлював порядок. Але про розподіл панської землі чомусь нічого не було чути. Це селян знову насторожило й витворювало почуття недовір'я до обіцянок влади.

Та раптом прийшла вістка, що Українська Центральна Рада, обрана селянами, робітниками, солдатами та інтеліґенцією, більше не існує. Її німці розігнали, а декого й заарештували. На чоло України поставили якогось генерала Скоропадського, назвавши його гетьманом. Казали також, що нібито він є родичем якогось німецького генерала, що командує тепер на Україні. Чутка скоро стала дійсністю. До нашого села приїхав якийсь невідомий нам чоловік. Наказав скликати збори і доброю російською мовою сказав селянам: безладдю й самоправству — кінець. Центральної Ради більше нема. Нема більше й Української Народної Республіки. Є — Україна. На її чолі стоїть гетьман. Його підтримує могутня німецька армія. Його повинно підтримати все українське населення, що хоче порядку й спокою. Вся адміністрація, яка постала при УНР — касується. Касуються Земельні комітети. Касуються всі закони, видані Центральною Радою чи Тимчасовим урядом. До проголошення нових законів діятимуть закони дореволюційної Російської імперії. На закінчення радив людям зберігати спокій, працювати й слухатися нової влади. І поїхав.

Люди не розходились і щось гуторили. "Матроса" на зборах не було. Леонтій Килимник лише спокійно сказав: — Нічого, люди, почекаємо і подивимось, що буде далі. — І ніби у відповідь один селянин дещо глузливо мовив: — От і наділили землею... — Поволі розходились. Село причаїлось у чеканні.

У моїй свідомості бентежний стан і хаос. Як воно так: Центральна Рада підписала з німцями мир, запросила їх, як дружню державу на допомогу, а вони прийшли і її розігнали. Чому? Що поганого людям вона зробила? Нас ніхто від імени Центральної Ради не бив, не арештовував, не розстрілював, не грабував. То в чому ж справа? Але, одночасно, гетьман на чолі України мені імпонував. Щойно засвоєні Шевченкові слова —

Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля, козак заспіва... —

звучали звабливо й ніби актуально. А може це початок здійснення Шевченкового пророцтва? Цікаво, що ж воно буде насправді?

На відповідь чекати не довелося довго. До Кам'янця прибула й розташувалася німецька чи австрійська військова залога. Губерніяльним, повітовим і волосним начальством стали знову

колишні пани, високі військовики чи ті, що колись близько з ними співпрацювали. Всіх стражників царських часів знову покликано на ті ж посади. Заарештували комісара Поділля за часів УНР — адвоката Степуру, нашого Івана Циганюка (голову Земельного комітету), д-ра Блонського, деяких учителів та активних діячів "Просвіти". Це створило гнітюче загальне враження. Таких арештів не було навіть у царські часи. До цього долучились скоро чутки, що готуються карні експедиції, що по селах каратимуть тих, які розтягли панські маєтки, або пробували ділити панські землі. Чутки внезабарі перетворилися в дійсність. До сусіднього села Кільчіївці прибув справді карний німецький загін на чолі з сином пана того села. Скликали на велике церковне подвір'я всіх чоловіків. Наказали їм стати великим півколом перед церквою. Синок дідича звернувся до селян із коротким запитанням:

— Хто розтягав маєток пана?

Громада мовчала. Він ще раз рішуче запитав. Один дядько несміливо промовив:

— То, пане, не наші люди розтягали. Зломили двері й брали, що хотіли та викидали з палацу все, що хотіли, солдати військової частини, яка за кілька днів помандрувала далі. А наші люди, то вже тільки ходили дивитися на те спустошення.

— Хто ходив! — ще з більшою люттю вигукнув молодий панок. — Піднесіть руки!

Ряд стояв мовчки у мертвому чеканні.

— Ще раз питаю: хто ходив?

Ніхто не відповів. Тоді враз падає наказ:

— Кожного десятого вивести наперед.

Жандарми спритно вираховують і виводять кожного десятого під стіну церкви. Проти кожного відразу став каральник з націленою зброєю. Люди остовпіли. Вони не розуміли, що діється. Молодий панич ще раз різким голосом крикнув:

— Викажете, хто грабував маєток, чи ні?

З натовпу рядів, як мертвий стогін долітає кілька голосів:

— Та ми ж, пане, не знаємо!

Начальник різко повертається, дає якийсь знак, вмить вибухають постріли й усі приречені під стіною церкви падають мертвими. Збожеволілі від страху люди, скам'яніло стояли. Їм наказали розійтися й запам'ятати, що це ще не кінець.

Про цю страшну екзекуцію ми вже довідалися на другий день. Майже вдосвіта, на наше подвір'я в'їхала якась підвода. Керувала кіньми жінка. Чоловік, що сидів поруч, поволі підвівся, обережно зійшов з підводи, мав перев'язану руку. Тато вийшов назустріч і допоміг йому зайти до хати. Це були якісь знайомі татові з Кільчійовець. Перше, що я почув від жінки:

— Велике нещастя. Ми розкажемо. Але зараз треба його помити й перев'язати.

Мама відразу запалила пічку, щоб нагріти води. Чоловіка почали роздягати. Сорочка на рукаві й одного боку грудей була дуже скривавлена. Місцями поприсихала. Тато дістав сувій марлі (Він уживав її для цідження меду і воску, коли перетоплював). Жінка теплою водою промила ранені місця руки і грудей. Потім мама змастила йодом рани (єдиний антисептичний хемікалій, що ми знали тоді), переклала ватою і обмотала добре марлею. Тато запропонував чарку горілки. Він випив і відразу ніби ожив. Почав оповідати те, що я занотував вище. Про себе він оповів таке: він належав до тої двадцятки приречених, що їх вивели й поставили перед церковним муром. Він нічого вже не пам'ятав, коли стояв перед стіною. Коли вибухли постріли, він відчув удар і впав непритомний. Як гетьманські вбивці забралися, жінки вже в темноті кинулися розшукувати своїх чоловіків чи синів. Жінка знайшла його. Доторкнувшись, відчула, що живий, хоч напівпритомний. Вона негайно його забрала до хати й зробила першу сяку-таку перев'язку. Зупинила кровотечу. Залишатися вдома він боявся. Йому та їй здавалося, що вбивці можуть вернутися й добити його. Кулі йому потрапили в руку і в правий бік грудей. Рани були не смертельні.

— Живу, Сяньку, чудом, — закінчуючи розповідь, казав він. — Хочу проситися, щобисьте приймили мене на пару днів. У вас мені буде спокійніше й безпечніше.

Тато з мамою радо прийняли його й він жив у нас днів чотири. Потім приїхала жінка, й забрала його додому.

Ця подія потрясла всіма навколишніми селами та інтеліґенцією. Більшої антинімецької та антигетьманської аґітації ніхто не міг придумати. Такі каральні акції фактично вирішили долю гетьманату. Села жили в ненависті й страху. Потрібна була тільки маленька іскра. Для 80% селян утрата надії одержати приділ землі була болючою, незагоєною раною. Пані Шляґурська й Рокосовська не верталися, але вернувся управитель їхніх маєтків і почав активно господарювати. Селяни знову йшли жати за 5-й чи 6-й сніп, копати буряки, до машини, де платили нічого не вартими грішми. Але на все це дивилися, як на тимчасове й чогось вичікували. Заарештованих не випускали. На селах знову нишпорили старі досвідчені царські стражники (тепер це була "гетьманська варта"). В адміністрації знову запановувала російська мова. Праця "Просвіти" принишкла. По деяких селах учителів, що були головами "Просвіт", теж заарештували. І хоч я не пригадую жадної активної пропаґанди проти гетьманського ладу, неспокій тлів і кільчіївська трагедія пекла вогнем.

Я ж тоді з подвоєною енергією готувався до гімназіяльних іспитів. Перед початком навчального року, в призначений день я приїхав на іспити. У канцелярії мої, позаторік здані документи, легко знайшли, іспити я витримав без усяких труднощів і з того моменту почалось моє систематичне навчання. Але й гімназія наша була вже зовсім не тією, що її я відчув 1916 року. Суворого директора, що тоді відмовив мені в прийнятті, вже не було. Дух української революції позначився

виразно на ній. Тепер вона навіть носила назву ім. Степана Руданського. Директором її став той симпатичний чоловік з русявою борідкою "в лопатку", кривий на ногу і з паличкою, що 1916 року довго і дружньо, в коридорі розмовляв з моїм учителем Тустановським. Виявляється, що тоді він був лише учителем російської мови й літератури. Прізвище — Козинець. На жаль, ім'я та по-батькові, забув. Тепер він не тільки директор і викладач "русской словесности", але й рівнобіжно, читає ... українську мову й літературу. Це вже було щось зовсім нечуване й нове. Розмовляти українською мовою в гімназії вже не було дивовижею, як було 1916 року. Тепер її тут можна було почути часто, хоч більшість предметів усе ще читалися російською мовою.

Мої мешканеві умови розв'язалися якось ніби легко і просто. Коли я сказав батькові, що таки піду цього року вчитися, він сприйняв мою заяву знову без ентузіязму і сухо.

— Ну, нашо воно тобі? І як ти собі те думаєш? Ти ж бачиш, що робиться в світі?

— Ото ж бо й є, що бачу. Тому й хочу вчитися. А про життя моє в місті не турбуйтеся. Я вже дорослий. Дам собі раду, — сказав я навіть дещо пихато. Але на допомогу відразу прийшла мама. Вона тихо мовила:

— Підемо завтра зі мною до міста. Я спробую поговорити з моєю знайомою акушеркою. Може вона тебе прийме.

І ми пішли. Зупинилися на Новому пляні, на розі Петроградської і Прорізної вулиць. Якраз навпроти аптеки Шількрота. У дворі стояв старенький, але в доброму стані будиночок. Нас зустріла гарна, підстаркувата, з пишним сивим волоссям пані, що називалась Цвіліховська, Раїса Осипівна. Мама в неї лікувала свої жіночі хвороби. Звідси й знайомство. Мама виклала причину нашої візити. Раїса Осипівна глянула на мене й спитала:

— Поступаєш до гімназії? Іспити вже витримав?

— Так. Мене вже зараховано.

Вона похвалила й тут же діловито сказала мамі, що прийме мене на квартиру разом з харчуванням. Винагорода була порівняно легка. Тато мав привезти їй дров на опалення квартири на цілу зиму і всякої городини (картоплі, буряків, капусти, моркви тощо) на моє харчування. Про симпатичну пані Цвіліховську, в якої я прожив майже всі свої середньошкільні роки, пізніше я скажу більше. Тепер тільки стверджу, що так почалося з осени 1918 року моє міське навчальне життя. На суботу й неділю я завжди приходив до батьків. Село для мене ще було моєю стихією.

Одної суботи в середині листопада я прийшов додому. Батько був у містечку Макові (наш волосний центр) у якійсь справі кооперації. Повернувся пізно. Витяг з кишені кілька різнокольорових папірців і каже:

— На, почитай, що воно там.

Я почав читати й очам своїм не вірю. На листівках була надрукована відозва до всього українського народу з гарячим закликом до повстання проти "ворога українського народу", "узурпатора влади", царського генерала Скоропадського, що хотів знову затягти український народ у російську царську неволю. У листівці закликали всіх, хто може, брати зброю, організовувати загони, повалити місцеву гетьманську владу, відновити владу трудового народу — Української Народної Республіки. Решта повстанських відділів хай негайно виїжджають до Фастова. Звідти українська народна армія почне наступ на Київ, де засіли гетьманські й німецькі війська. Листівка починалася словами, що закликають український народ до повстання кращі його сини Винниченко, Петлюра, Швець, Андрієвський і Макаренко.

Крім Винниченка, мені жадне прізвище нічого не говорило. Але я вірив, що то чесні й віддані діячі нашого народу. Прочитавши відозву, я не знав, що сказати. Це був грім у тиху погоду. Я мовчки дивився на тата, а він на мене.

— Ну, що ти скажеш?

— Я нічого не знаю.

— Та ти ж там вчишся. Тобі там у місті вчені твої нічого не казали?

— Нічогісінько.

Тато помовчав деяку мить. Потім мовив приблизно так: отаке, сину, життя настало. Був цар... довгі роки. Набрид. Скинули. Прийшла нова, ніби наша, народна влада. Не встигла сяк-так налагодити життя, як і сама впала. Прийшов гетьман. Він більше тягнув до старого царського часу. То вже було б і не так погано, якби не почав був із зла. А хто починає злом, то від зла і загине. Так уже, мабуть, і буде. Кільчіївську криваву подію батько, мабуть, ніяк не міг забути.

Сталося щось не передбачене й не очікуване. Принаймні для мене. Наступного дня все молоде й здорове населення нашого й усіх сусідніх сіл, ніби за чиєюсь командою, а насправді — з власної волі й бажання, взяло заховану зброю і з харчами в наплічниках рушило організовано до Кам'янця. Це був всенародний спалах. Це була та іскра, з якої спалахнув пожар повстання. З тюрем повиходили в'язні. Степура знову став комісаром Поділля. При ньому постав відразу військовий штаб, який, забезпечивши охорону міста, переформував загони, що безнастанно прибували, й відправляв на Фастів у розпорядження штабу дійової повстанської армії. Я теж спалахнув бажанням іти з усіма. Але мій кузен Сашко, тримаючи вже в руках рушницю, сказав мені резонно:

— Не роби дурниць. Ти, здається, єдиний з нашого села, що зачепився за науку. Тож і тримайся свого діла. Який з тебе вояк? А ми вже повоюємо й без тебе.

Ми попрощались. Він з новозформованою частиною поїхав на Фастів, а я — в гімназію.

Тут навчання відбувалося так, ніби нічого особливого в житті не сталося. Я пильно взявся за працю й клопотів жадних не мав. З

добрими успіхами закінчив я перший семестер і приїхав до батьків на Різдвяні Свята. Дома застав батька хворого на тиф. За тиждень батько став одужувати. Натомість, тиф схопив мене. Через тижнів три тяжкого гарячкування я почав потроху приходити до себе. Мама, на радощах, зварила мені курку й дала поїсти. Сталося неочікуване. У правому боці кишечника я почув гострий біль. З кожним днем болі збільшувались. Я перестав їсти. За тодішнім нашим побутом про лікаря ніхто не подумав. Була вкорінена звичка: людина або перетриває хворобу, або вмре. Та й не було лікаря поблизу. Треба було їхати до Кам'янця, або до Макова. За тижнів два-три болі в боці стали такі нестерпні, що я не міг ні спати, ні ворухнутись. Кожний рух навіть рукою викликав пекельний біль. Я цілими днями й ночами стогнав, а інколи просто ревів. Несподівано до нас завітала одна наша молода жінка, що працювала санітаркою чи просто прибиральницею в лікарні. Розпитавши, що зі мною, вона порадила: 1) Щодня промивати теплою водою кишечник (клізмою). 2) Харчуватись тільки процідженим соком вівсяних крупів, без жадного товщу. 3) Пити теплу, але переварену воду і більше нічого. Ця проста, малописьменна, але з досвідом, жінка врятувала мені життя. Мама і старша сестра взялися за виконання цієї процедури. Клізма спочатку викликала пекельні болі й жадних наслідків не давала. Але поволі, за деякий час повторення процедури, з мене почали виходити запеклі камінці, буквально. Щораз усе більше і більше виходили з мене камінці. З цим біль почав утихати. Згодом кишечник мій був чистий. Біль припинився. Але ані встати, ані перевернутись на якийсь бік я не міг. Мене годували рідиною з вівсяної каші й напували ледве теплим окропом майже в лежачому стані. Через деякий час мене можна було вже підвести і я коротко міг посидіти. Але не рухатися. Кожний мій порух викликав різкий біль. З кожним тижнем мені ставало краще. Я міг вільніше сидіти і читати. Але рухнутися з ліжка не міг. Добрий наш учитель Дубина заходив і постачав мені книжки до читання. Пригадую, я тоді перечитав Ренана "Життя Ісуса", його ж "Боротьба віри з наукою", Дарвіна "Походження видів" (здається, скорочений текст), філософський трактат Мережковського "Не мир, но меч", якийсь сюжетно захопливий роман "Клеопатра" (не знаю й дотепер автора) та багато інших. Так у нерухомому сидінні й лежанні пройшло майже шість місяців.

Почалося червневе подільське літо. А я стати на ноги не міг. Мене брала розпука. Мені здавалося, що я вже ніколи не зведуся на ноги. Туга за втраченим шкільним роком мучила мене. В тяжких роздумах одного вечора я ліг спати. І сниться мені сон: гарний весняний Великодній ранок. Ми десяти-дванадцятирічні дітлахи бавимося в хованку на просторому погості нашої церкви. Збоку, на певній віддалі від нової церкви стояла старенька дерев'яна, чотири- чи шестикутна церква, з розлогим навислим дахом. У цих темних кутах ми ховалися від дощу чи від гарячого сонця. І ось тепер, ніби шукаючи місця, щоб сховатися, я забігаю в північну безлюдну частину, залажу в один з

найтемніших кутів. Сиджу причаївшись. Раптом дивлюсь: обидва дахові роги опускаються й замикають вихід. Між двома ріжками, що сіли на землю, бачу маленький просвіт. Схоплююсь і пробую просунути голову. Дарма. Мене охоплює страх і розпач. Мені здається, що пройшло багато часу. Навколо вже нікого нема. Я один замкнений в кутку. Плачу, кричу, волаю порятунку. Але ніхто не відгукується. Обезсилений, зігнорований, майже непритомний, в безнадії падаю в кутку й чекаю чуда. Проминає, здається, вічність. Раптом дивлюсь, той зрадливий просвіт ніби збільшився. Я обережно пробую просунути голову. Пройшла. Викручуюсь так, щоб можна було просунути тіло. Але раптом — чудо: дахові роги піднеслись і я безперешкодно вискакую. Навколо той самий красний, соняшний, святковий день і веселі люди . . .

Я прокинувся в гарному настрої. Сестра, як звичайно, подала мені миску з водою. Я вмився, поснідав і глянув на вікна, залиті промінням ранкового червневого сонця. І мене охопила така туга, що хотілося заревти на ввесь світ. Враз блиснула думка: спробую стати. Підводжусь на ноги. Болю немає. Обережно роблю крок до припічка. Нічого не відчуваю. Поволі, тримаючись за припічок, підсуваюся до дверей. Ще два кроки і я на дворі. Вранішнє ласкаве сонце б'є мені в вічі. Кілька хвилин стою, як зачарований. Тримаюсь за одвірок. І знову ніби хтось мені каже: ану ще кілька кроків. Рухаюсь, тримаючись за стіну хати. Доходжу до рогу. А там — знайомий гойний кущ розквітлого бузка, пасіка і наш сад! Стою знову кілька хвилин мовчки. Але мені так радісно на душі, що аж кричати хочеться. Як же піти далі? Стіна хати кінчається, опертись нема на що. Я опускаю руку й роблю кілька кроків. Можу! Болю нема. Поволі, з острахом крокую далі. З кожним кроком я ніби міцнішав. Коли дійшов до корчів, з душевним піднесенням я пронизливо свиснув. І то так, що луна розляглась по всіх сусідніх садибах. Це був непереможний вияв життя. З того моменту я вернувся до нормального здорового стану.

* * *

У вересні вертаюся до гімназії. Але я відстав. До 5-ої кляси мене не зараховують. У 4-ій я вже переросток. Мені прикро сидіти з молодшими від мене учнями. Мій колеґа Ваня Рюмін, з яким торік я подружив, хоч перейшов у п'яту клясу, ставився до мене дуже прихильно. Одного разу він мені сказав, що в приміщенні нашої гімназії, у вечірні години, відбувається навчання нової гімназії для дорослих. Це ущільнений чотирирічний курс нормальної гімназії. — Чому нам не перейти туди? Що нам тут робити з цими шмаркачами?

Це була надзвичайна думка. Ми відразу пішли до нашого симпатичного директора й висловили йому своє бажання. Він, на диво, не перечив. Тільки сказав нам:

— Ви думаєте, що там вам буде легше? Навпаки. Там буде тяжче. Програма навчання та сама, що й у нас. Тільки подвійно ущільнена. Коли я в нас читаю дві години, то там, той же матеріял укладаю в одну. А знання вимагаю за дві.

Ми сказали, що нас це не лякає, що ми саме цього й хочемо. Діставши згоду, ми швидко оформили свої документи й подали до канцелярії гімназії для дорослих. Директором гімназії був професор Бернацький. Враження справляв неслов'янського походження. Смуглявий, з чорною скуйовдженою бородою, похмурий, але внутрішньо добра, щира людина й прекрасний педагог. Він викладав усі фізико-математичні предмети. На диво, викладав українською мовою, хоч ще з виразним російським акцентом. Але це нам ані трохи не шкодило. Так несподівано з осені 1919 року, я став уже учнем гімназії для дорослих.

Не знаю, чи по інших містах України існували в добу національної революції такі навчальні школи, чи це був привілей тільки Кам'янця-Подільського. Але, незалежно від того, варто сказати тут кілька слів і про цей заклад і про його основника. Кам'янецька гімназія для дорослих була заснована з ініціятиви ректора Кам'янецького державного українського університету професора Івана Івановича Огієнка. Він був не тільки знаний вчений мовознавець і історик культури, але й відомий громадський і державний діяч. Син селянина, він мав щастя ще до революції закінчити історично-філологічний факультет Київського університету, дістати науковий ступінь і професуру в університеті 1916 року. З вибухом революції 1917 року проф. Огієнко став у перші лави будівників української держави, її школи, науки й культури. В добу Центральної Ради він не тільки відважно впроваджував курс української мови в тоді ще вщерть зрусифікованому і ворожому до українства Київському університеті, але й став членом ради секретаря освіти. Пізніше, в добу Директорії — він був членом першої Ради народних міністрів і керував міністерством освіти. Коли ж стало питання про ректора першого державного українського університету в Кам'янці на Поділлі, то вибір упав тільки на молодого професора Івана Огієнка. Кам'янецький державний український університет за його керівництвом став справжнім першим великим розсадником української науки.

Але професор Огієнко був людиною далекого вгляду. Він розумів, що для університету потрібно готувати вже відтепер українські кадри. Як селянський син він знав, що переважна більшість українських дітей не мала змоги дістати середньої освіти. Розбуджена революцією, ця молодь рветься тепер до науки. Саме їй потрібно створити новий тип школи. Такою школою мали бути чотирирічні гімназії для дорослих. Першу таку гімназію й було засновано в Кам'янці. Вона не тільки виконала своє призначення, але й стала тривалим пам'ятником своєму славному основникові. Пізніше, І. І. Огієнко був довгі роки професором слов'янської філології у Варшавському університеті. Потім,

уже під час Другої світової війни, він прийняв висвячення на архиєпископа УАПЦ Холмщини і Підляшшя, а згодом став митрополитом Української греко-православної церкви в Канаді, з митрополичим осідком у Вінніпеґу. 1964 року я завітав до Вінніпеґу (на запрошення Народного дому й "Просвіти"), з двома доповідями: Про М. Грушевського й В. Винниченка. При цій нагоді зробив візиту колишньому основнику нашої гімназії, а тепер — владиці Іларіону. Коли при розмові я сказав, що я є вихованець заснованої ним гімназії для дорослих, то владика був зворушений до сліз. Моя особа засвідчила йому, що його тодішня ідея була реальною і не пішла намарно.

* * *

Склад учнів гімназії для дорослих був дуже різноманітний. Селянські діти, діти міських ремісників (кравців, шевців, візників), робітників, дрібних службовців і бідної сільської інтеліґенції. Одне слово, діти тих родин і верств, які десь трішки схопили початкової науки (двокласна школа, вчительські курси, ремісничa школа), але не пощастило сісти за реґулярну середньошкільну лаву. Були тут 17-18 річні юнаки і юнки, але й 25 річні солідні молоді люди, що вже мали за собою якийсь рік-два вчителювання. З таких пригадую колишнього сільського вчителя Сухого. Розумний, бистрий у навчанні й дуже активний у позашкільній праці. Він заснував і керував самодіяльним гуртком літератури та історії України. В позалекційні часи бажаючі збиралися й практикувалися в аналізі художніх творів давніх або найновіших письменників. До речі, тоді я вперше почув у читанні Сухого "Соняшні клярнети" П. Тичини, що було для мене цілим відкриттям. Історичній тематиці присвячували окремі засідання. Пригадую, кілька разів ми збиралися, читали та обговорювали книжку М. Грушевського "На порозі нової України". Аналіза творів мала дві форми: перша, коли хтось один робив критичний огляд тієї чи іншої книжки, а решта виступали як дискутанти. Але найцікавіша була друга форма — "літературні суди". Тут наперед визначався суддя, прокурор і оборонець. Це була дуже цікава і жвава форма дискусії. У ній вироблялось не тільки вміння аналізувати твір, але й уміло прилюдно висловлювати свою думку. Я дуже любив ці суди. Я не пропускав ні одного літературного суду в університеті, в студентському клюбі. Тут, пізніше, я вперше почув цікаву дискусію між професором М. Драй-Хмарою й молодим поетом Іваном Дніпровським над невідомим мені ще тоді романом Винниченка "Чесність з собою".

В нашому гуртку я був діяльний не тільки в дискусіях, але й як доповідач. Тут уперше читав два святкових реферати про Шевченка і про Франка. І нарешті, на окремих творчих засіданнях я прочитав якусь свою поезію, за що мене навіть похвалили. Я, правда, не дуже повірив, що я поет, але багато з моїх колеґ читали свої поезії, то чому б мав не

читати я? Ми ж усі тоді були поетами.

Ми були залюблені в театр. Особливо я. Бо для мене це було зовсім нове диво. Я до 17 років ніколи не бачив театру. А тут, раптом — такі широкі можливості. Кам'янець став ніби столицею. Тут перебував уряд УНР. До Кам'янця почали приїжджати різні театральні трупи. Ми старалися не пропустити ні одної вистави. І раптом — сенсація: до Кам'янця приїжджає театр Садовського. Я про нього багато наслухався, а тут — нагода побачити. Афіші голосили: прем'єра "Про що тирса шелестіла". Автор С. Черкасенко. Це ім'я ми знали, бо його пісню "Вкраїно, мати, кат сконав" виконував постійно як національний гімн наш міський хор. Купую найдешевший квиток, десь на ґальорці. Але мені видається, що це найкраще місце. Все бачу і чую. Декорація хапає за душу. Такий намацально-реальний, гарний український хутір у степу. Такі гойні дерева, квіти, а далі — безмежний степ і блакитне південне небо. Із програми бачу: Івана Сірка грає сам Садовський, а Оксану, таку, мені видавалось, божественно-вродливу — грає Марія Малиш-Федорець. Це прізвище я вперше чую. Але яка ілюзія великих людських пристрастей у грі їх обох! Яка вояцька відданість і відвага, які характери, які тяжкі душевні конфлікти вояка і людини, кохання і патріотичного обов'язку! Переповнена заля шаленіла. Вже після першого акту вибухли довготривалі овації. Я все це сприймав як у сні. Але я був схвильований до глибини долею людей, яких бачив на сцені. Коли в останньому акті Сірко вбиває Оксану, як злого духа свого роздвоєння, і сам умирає, а причинна Килина, замріяна в потойбічній свідомості кладе Сіркову голову собі на коліна й задушевно тихо співає:

А-а, люлі, люлі!
Як засвищуть кулі, —
И заірже твій кінь . . . —

заля, як заворожена, заціплена. Коли ж заслона почала опускатися, враз зірвалась велика буря оплесків. На сцену полетіли квіти. Актори кількаразово виходили на кін. Садовський і Малиш-Федорець, як величні казкові скульптури особливо прикрашували й так мальовничу сцену. Це був їхній тріюмф.

Мені ця вистава, як чарівне видиво, надовго засіла в свідомості. Але лише ген пізніше, вже в Києві, в університеті, простудіювавши драму Черкасенка, я збагнув, як великі актори, справжні чарівники людських образів і характерів можуть із посередньої, літературно-недосконалої речі зробити велике, хвилююче душу видовище. Справжній творчий мистець-актор уміє доповнити, удосконалити й надати мистецької правди тим ситуаціям, психологічним колізіям, драматичним пуантам, які були не під силу авторові. Це чудо зумів зробити Садовський із своїм талановитим колективом у супроводі

найвидатнішої з них Марії Малиш-Федорець.

Чи міг же я тоді й подумати, що ця актриса пройде велике успіхами й прикрощами позначене життя, залишить глибокий слід на українській сцені й 1943 року покине улюблену батьківщину, зазнає всіх злигоднів еміграції й кінчить своє славне мистецьке життя 1960 року в далекій Австралії.

Також не уявляв я собі тоді, що цей талановитий театр української побутово-психологічної драми доживає останні роки свого славного життя. Через лихоліття того часу Садовський з поважною частиною свого театру опинився на еміграції. І на цьому історична місія його великого театру й скінчилася. Сам Садовський року 1926 повернувся з еміграції до Києва. Але він там був уже чужий. Пригадую собі: театр ім. Франка, з пошани до корифея українського театру, запросив його на гостинну ролю Городничого у виставі Гоголівського "Ревізора". Колись це була коронна роля Миколи Карповича Садовського. Нею він потрясав найвибагливіших глядачів і театралів дореволюційної України і Росії. Але тепер хтось ніби підмінив Садовського. Якась ніби тінь пройшла між колишнім і теперішнім Городничим у виконанні Садовського. Все ніби звучало добре й одночасно чогось істотного бракувало. Чи вік Миколи Карповича, чи його непевність в сучасному глядачеві заваджали йому створити повнокровний і живий, як колись образ. Був я й на другій виставі його улюбленого "Запорожця за Дунаєм", що її влаштовано в якомусь клюбі наукових робітників чи робітників освіти. Ця вистава справила ще гірше враження. Принаймні на мене. В грі Садовського, у виконанні ролі Карася, було тільки далеке відлуння колишньої величі й таланту. Наша модернізована студентська свідомість сприймала "Запорожця", колись уславлену, а тепер уже застарілу оперету вибачливо, як пережиток, як грайливу периферійну комедію. З цим М. К. Садовський і відійшов із життя 1933 року.

Акцентувавши увагу на долі М. Садовського й М. Малиш-Федорець, я відхилився від основної своєї розповіді про мої кам'янецькі пригоди по закінченні цієї вистави і далі після неї.

Велике душевне піднесення, що його викликала вистава театру Садовського, закінчилася для мене трохи сумно-комедійним фарсом. При виході з театру, якась військова варта почала контролювати документи всіх гостей. Чия це мудра голова таке вирішила зробити, я не знав. При мені не було жадного документу й мене затримали. Перевірка була буйна, а деколи й небезпечна. Особливо, коли затримували військових. Ті починали кричати, лаятися, вимагали виклику начальства, хапалися за зброю, мало не стрілялися. Я не міг збагнути, чому я потрапив у цю історію? Коли перевірку закінчили, всіх затриманих вивели на вулицю, поставили по чотири й повели колоною вгору Пушкінською вулицею. Було ясно, що ведуть до міської тюрми. Це для мене було щось більше ніж прикрість. Конвоїрові, що супроводив нашу колону, я став пристрасно доводити, що це якесь безглуздя,

що я не розумію за що мене, учня гімназії, затримали і т. інше. Він слухав, а потім спитав: — Де ти вчишся? — Я сказав. — Ти з села? — Так, — називаю йому моє село й сказав, що це сім кілометрів від Кам'янця. Він мовчав. Ми підійшли вже до краю міста. Ліхтарів майже немає. Мій охоронець непомітно взяв мене за руку, штовхнув убік і сказав тихо:

— Йди. — Я мотнувся й швидким кроком пішов до міста.

Так закінчилось моє перше залицяння до української Мельпомени. І я, розуміється, ніколи б не довідався, яка була причина того недоречного контролю й арешту цілої групи людей, якби не такий випадок: уже на схилі віку, в журналі "Український історик", чч. 1-2, 3-4 за 1965 рік, я прочитав спогад п. Михайла Шляхтиченка під трішки претенсійною назвою "До історії Директорії Української Народної Республіки". Автор виявився саме *героєм* тієї сумної комедії, що розігралася в день вистави "Про що тирса шелестіла".

Як свідчить Шляхтиченко, Кам'янецька військова залога складалася тоді з двох полків: Брацлавського і Подільського. Це не були бойові полки, які прибули з фронту для відпочинку й переформування, щоб після цього знову вернутися на фронт. Ні. З цілого докладного, щирого (і як авторові здавалося, дуже патріотичного) спогаду Шляхтиченка переконливо видно, що це були ті численні, постійно позафронтові паразити, національно і державно байдужі, що сиділи по закутках скривавленої Республіки. Вони тримали міцно в руках зброю й багатюще полкове добро, на якому жирували, пиячили і розважалися. Що на далекому фронті кривавилась у нерівнім бою українська армія, це, як видно зі спогаду, їх абсолютно не цікавило. На фронті вони ніколи не були і не мали бажання бути. Натомість, командний склад обох полків почав між собою інтриги, а згодом і гостру боротьбу за владу, за гарнізонну касу, за те, хто має право й кому виписувати більше горілки з полкових запасів, яку вони старанно возили з собою. Одне слово, боротьба за владу й корито. І саме в той вечір, як ішла знаменита вистава, конфлікт між цими полками дійшов, сказати б сучасною мовою, до путчу. Нібито Подільці заарештували Брацлавського полковника Кривдина. Одночасно спробували заарештувати і його адьютанта Шляхтиченка. Але — не вдалося. Цей метнувся й почав ребелію. Відразу, як звичайно в таких випадках, впало обвинувачення, що тут без ворожої більшовицької аґентури не обійшлося. Не знаю, якій геніяльній військовій голові прийшла думка оточити театр і виловити можливих там аґентів.

Прочитав я це все й мені стало ясно не тільки чому мене, шістнадцятирічного гімназиста, зачарованого мистецьким видивом театру Садовського, тоді було затримано, але й чому наш український уряд з такими "хоробрими" вояками мусів був загубити свою демократичну республіку. І дивно, що ніхто ніколи з наших сучасних істориків не звернув уваги на ці знамениті спогади (та хіба тільки на ці?) і не зробив належних висновків. Але, що казати, коли, за

вийнятком "The Ukrainian Revolution" Джона Решетаря, ми й досі не маємо, здається, істотного дослідження української революції й української незалежної держави 1917-20 рр.

Я знову ухилився трохи вбік від головної лінії. Але мені здається, що це було потрібно. Повертаюсь до своєї господині Раїси Осипівни і до моїх гімназіяльних друзів 1919-22 рр. Я вже частково розповів, старанням моєї мами я оселився в пані Цвіліховської Раїси Осипівни на розі Петроградської і Прорізної вулиць. За фахом вона була акушерка з великою багаторічною практикою. Працювала в гінекологічному відділі міської лікарні, тому й зажила великої популярности серед багатьох пацієнток, яких, часом, приймала і приватно. Була чутлива, людяна, досвідчена. Цим викликала довір'я й пошану. Була вдовою. Чоловік її, здається, адвокат за фахом, помер чи загинув на засланні ще до революції. В Одесі мала сестру. Мала служницю Авдотю, з Польських Фільварок (передмістя, а фактично — частина Кам'янця). На мене вона не дивилася, як на об'єкт прибутку. Просто мала добре серце й давала мені притулок. Я щороку накорчовував два-три вози добрих сухих пеньків і забезпечував її квартиру на цілий рік опаленням. Це був скромний натуральний даток, але й вона не вимагала більшого. Одне слово, я почував себе в неї як дома. Я і досі згадую з великою вдячністю ту солідну, інтеліґентну і добру жінку.

Правдоподібно ранньої осені 1919 року, на мешканні Цвіліховської зі мною трапилась така майже анекдотична пригода. Раїса Осипівна сказала мені, що наступного дня у неї тимчасово замешкає пацієнтка, дружина полковника української армії Ольшевського. Вона мусить зайняти мою кімнату, а мене просить, тим часом, спати на канапі в їдальні. Я, звичайно, радо погодився. Наступного дня, справді прибув полковник з молодою, вагітною дружиною. Раїса Осипівна прийняла їх парадним обідом. Тут я вперше мав змогу зустріти й зблизька спостерігати високого достойника української армії. Був це солідний, вещесередній на зріст чоловік років 45-50 — гарний, військової постави, спокійний, інтеліґентний у поводженні. Своїм тоном, своїм ставленням до людей він мені нагадував декого з кращих наших гімназіяльних учителів. Його дружина, темна шатенка, чи й брюнетка, з гарним хвилястим волоссям, набагато молодша від нього, робила на мене неприємне враження. Поводила себе якось занадто вільно, я б сказав, ароґантно. Це була повна протилежність до спокійного витримано-ввічливого полковника. Мене представлено як учня гімназії. Він до мене поставився тепло й по-батьківському лагідно. А що я говорив українською мовою, то це він сприйняв дуже прихильно й спитав, чи всі учні такі і чи все навчання у нас українською мовою. Я відповів позитивно. Він, видно, був дуже задоволений. Натомість дружина кинула іронічну репліку, російською мовою звичайно:

— Як, і фізику, і хемію, і математику, і Пушкіна?

— Звичайно, все українською мовою, але Пушкіна ми з приємністю читаємо в оригіналі.

Вона на мою відповідь тільки сказала протяжно:

— Інтересно!

Наступного дня полковник Ольшевський залишив дружину під опікою Раїси Осипівни і виїхав на фронт. Правдоподібно через тиждень пані полковникова народила сина. Коло поліжниці була постійно сестра з якогось військового медичного пункту. За день чи два після народження дитини вона звернулася до мене:

— Пані полковникова просить вас і мене завтра охристити її сина.

Я був збентежений такою пропозицією, але відмовити в тій ситуації було незручно. Наступного дня я і моя несподівана кума сестра-жалібниця, ім'я якої я давно забув, вирушили до найближчого Олександро-Невського собору, де й охристили новонародженого, давши йому ім'я Петро. Так, волею дивних обставин, я став кумом бойового полковника армії УНР, і його дружини, яких я ніколи пізніше в житті не зустрічав.

На жаль, мій хрищеник, за якийсь тиждень помер. На долю хрищеного випала й ця сумна роля — тихо й самітно поховати полковникового нащадка в якомусь темному кутку гарного кам'янецького цвинтаря. Чому він помер — не знаю. У мене було враження, що вмерти йому допомогла сама пані полковникова. Одужавши після пологів, вона швидко почала проводити час весело, чи може й фривольно. На фронті тоді були тяжкі бої. Полковник не міг приїхати. Її відвідували якісь молоді, в уніформі українських вояків, офіцери. Фронтом від них не пахло. Вони розмовляли тільки російською мовою, приносили їй квіти, читали дуже патріотичні, російські, з ідеєю єдинонеділимої Росії, поезії. Я тепер думаю, чи це не з тих "патріотів", яких так співчутливо описав Шляхтиченко, які належали до кам'янецької залоги, на фронт не поспішали, гризлися за корито й за кількість спирту. Одягнені були в українську уніформу, а в душі носили каміння.

Дальша доля моїх випадкових "кумів" мені невідома. Вже після Другої світової війни, хтось із першої уенерівської еміграції (чи не Іван Симонович Паливода?) мені розповідав, що після упадку УНР і відходу української армії до Польщі, полковник Ольшевський з дружиною був у таборі, чи то в Тарнові, чи в Калуші. Пані полковникова там уже українізувалася, але ароганції не позбавилась. Навіть навпаки. Своїм тоном, поводженням, навіть лексикою вона звертала на себе увагу цілого табору. Полковник Ольшевський, нібито, в перші роки еміграції помер. Яка дальша доля дружини — невідомо.

Мої середньошкільні друзі та деякі події того часу

Насамперед згадується з повною ясністю прізвище Рюмін, а на ім'я, здається, Іван, хоч запевнити не можу. Був це гарний юнак, стрункий, вищесередній на зріст, з мужнім обличчям і приємними манерами. Коли не знати його походження, то за його зовнішню поставу й манери з певністю можна твердити, що він принаймні з високоінтеліґентної родини. Коли він бував у мене, Раїса Осипівна завжди казала:

— Дуже вихований і культурний ваш товариш. — Насправді ж це був син бідного шевця з Карвасарів, одного з передмість Кам'янця. Селище Карвасари, розташоване в глибокому видолинку на правому боці річки Смотрич, поблизу Турецького мосту й Турецької фортеці. Це місце колишнього буйного Караван-Сараю (звідси й його українська назва — Карвасари) — великого торговельного центру, коли ще Кам'янець належав до Турецької імперії. Жили його батьки в маленькій тісній хатинці, що притулилась до стрімкого скелястого берега Смотрича. Ми з ним, бувало, задовго затанцьовувались на частих тоді вечорах у реалістів (реально-технічна школа). Мені незручно було турбувати свою господиню пізнім приходом. Тоді ми, сповнені юної енергії, опівночі мандрували з Рюміном через усе старе місто. Якимись середньовічними крученими вуличками добирались до стрімкого берега, а там фантастичними, головокрутними, видовбаними просто в кам'яному, стрімкому березі Смотрича, сходами спускалися до Карвасарів. Тут добиралися до якоїсь буди, що була хатою батьків Рюміна. Заходили, і в шевській робітні батька, на брудному голому матраці, засинали мертвим сном.

Я й досі не можу збагнути, що нас так в'язало? Вперше я з ним зустрівся восени 1918 року, коли щойно поступив до гімназії. Потрапивши в середовище міських, битих на хитрощах і невідомих мені пригодах юнаків, я, природно, напочатку почував себе ніяково, стримано й не виявляв своїх емоцій. Він перший з усього гамірливого товариства підійшов до мене й заговорив. І то просто, без пози, по-товариському, так, ніби ми з ним уже давно знайомі. Це мене відразу купило. За короткий час ми з ним здружились. Коли ж я через хворобу вибув і вернувся до гімназії майже через рік, то він знову поставився до мене дружньо і ми навіть, як я вже писав, спільно перейшли до гімназії для дорослих. У той час, як я всією душею

поринув у позашкільну працю — в літературний дискусійний гурток, літературні суди, доповіді, читання і обговорення творів — то мій друг був абсолютно байдужий до цього. Інколи він навіть кпив собі з моєї пристрасти. Коли одного разу я запитав його, чому він цим не цікавиться, він відповів, що його цікавлять правничі науки, він мріє про юридичний факультет. А тут цим ніхто не цікавиться. Література і всяка інша "балаканина" його не цікавлять. Його більше цікавить, казав він, розмашистий тур вальсу під чарівну музику Штравса, чи елеґантний легкий падеспань, аніж сидіння на літературних диспутах. Я не дуже сперечався з ним, бо й мене звуки вальсу "На сопках Манджурії" чи "Голубий Дунай" тягли, як непереможна сила. Я забув сказати, що мій друг Рюмін був безконкуренційний танцюрист. Він чудово танцював усі наймодерніші тоді танці. На міських шкільних вечірках він завжди вів перед. Пройти перший тур вальсу, чи вести перед у шаленій мазурці, ніхто краще від нього не міг. Мене він швидко навчив танцювати основні найпопулярніші танці. Хоч я ніколи не став таким як він танцюристом, але скромну участь в танцювальних вечорах брав сміливо й активно. Це теж нас тоді зближувало.

1921 рік був для мене знову майже катастрофічним. Про це буде мова пізніше. Коли я восени 1922 року знову з'явився в школі, Вані Рюміна вже не було. Де він дівся, що з ним сталося — ніхто не знав. Його не арештовували, як декого з наших учнів, бо про це бликавично ставало відомо. Події, що відбувалися навколо, його ніби не обходили. Він, карвасарський міщух, говорив доброю українською як і російською мовами, але політично був не заанґажований, байдужий. Отже, його напевне не арештовували. Так я й нічого не дізнався і згодом, у вихорі життя він цілковито зник з моєї пам'яти.

Пройшло багато років. Прізвища Рюмін я ніде не зустрічав. І ось, раптом, після смерти Сталіна, 6 березня 1953 року, московська "Правда" опублікувала сенсаційне повідомлення, що довго підготовлювана Сталіном справа "лікарів-убивників" є наскрізь провокативна й безпідставна. Лікарів звільнено, а винних за організацією цієї беззаконної справи — міністра державної безпеки Абакумова та першого його заступника Рюміна розстріляно.

Я довго тоді думав над цим повідомленням. Перший заступник міністра Державної безпеки СРСР РЮМІН. Чому нема імени? Звідки він? Чи не мій це ґімназіяльний друг, що так таємничо зник 1922 року? Річ не виключена, що тодішні чекістські аґенти, добре вивчивши його, запропонували йому головокрутну кар'єру. Син щевця, але вироблений у поводженні, показний, гордий, самолюбивий, з твердим характером, з нахилом до самостійної командної ролі, — Ваня Рюмін міг спокуситися тоді на пропозицію й за 30 років піднестися по кривавій драбині до таких висот. Це, звичайно, тільки довільні здогади. Я не маю жадних даних. Навіть імени його не подано. Але, якщо колись розкриється десь його біографія й там буде значитись, що Рюмін родився в Кам'янці-Подільському і звідти починав свою кар'єру, тоді то

буде доказом, що це був той танцьовитий гімназист, з яким мене доля звела в роки 1918-22.

* * *

Уже недавно, в 70-их роках, в радянському журналі "Культура і життя" прочитав я статтю про нашого шановного гімназіяльного вчителя спочатку — історії християнської церкви (у нас вона звалась, здається, просто історія релігії), а пізніше — історії культури, побуту, археології Поділля — професора Сіцінського Юхима. Це був батько відомого на еміґрації тепер уже покійного архітекта і мистецтвознавця Володимира Січинського і дід тепер живого і діючого внука, теж архітекта, Ярослава Січинського. Стаття була написана з любов'ю, пошаною і глибоким знанням діяльности і наукової спадщини о. Ю. Сіцінського. Автор статті був Андрій Паравійчук. Це мій середньошкільний друг. На мене від його статті війнуло радістю і смутком пережитих нами юнацьких років. Був він моїм ровесником. Зацікавлення його були кооперативні й економічно-господарські. Але, одночасно, він, поряд із Сухим, був активним учасником нашого шкільного літературно-історичного дискусійного гуртка й був провідною особою серед національно-свідомої групи гімназистів. Доля його зберегла. Його близького друга Степана Бойка, дуже начитаного й інтеліґентного юнака з якогось прикордонного села, в перший рік масового терору ЧеКа розстріляла. Андрій — уцілів. Закінчив Кооперативний інститут і працював до Другої світової війни в системі Рибтресту. Доля була ласкава до нього і в добу терору 1933-8. Його не заарештували. 1939-40 він за відрядженням Рибтресту працював у Галичині. Все це він розповів мені, коли ми з ним випадково зустрілися в Києві 1943 року. Він був у курсі ОУНівського антинімецького підпілля. Читав усю нелеґальну літературу, злобно кпив над ренеґатом К. Штепою — редактором тодішнього "Нового українського слова" — глибоко антиукраїнського й антисемітського органу. Мені приємно було довідатися, що він вижив і на схилі свого віку не забув сказати добре слово подяки про нашого незабутнього професора отця протоієрея Юхима Сіцінського.

Згадую близького друга, поруч з Іваном Рюміном і Паравійчуком, Федю Дудка, теж селянського сина, здається, з Великих Арм'ян. Ім'я його збереглось найбільше через такий епізод: його старший брат ще перед Першою світовою війною виїхав до Америки. Тут йому пощастило влаштуватися, як пригадую з розповідей Федька, на працю в фармацевтичних установах. Заробляв добре й почував себе непогано. Але туга за батьківщиною, а особливо ширена пропаґанда, що там уже все змінилося на краще, влада робітничо-селянська й люди живуть вільно, штовхнули його повернутися. І десь на початку 1921 року він приїхав. Але, о, леле! На кордоні його обчистили від багатьох речей, які він віз із собою. Приїхавши в село, а потім до Кам'янця, він

побачив злидні, страх, терор, грабунок селян. Це його так гірко розчарувало й викликало таку лють за свій необачний крок, що він не знав, що з собою робити. Нарешті, одного дня, підмовивши одну нашу гарну ученицю, на прізвище, здається, Яцентюк, він подався з нею нелеґально за кордон. Лише згодом, із Відня, Федір дістав вістку, що вони обоє щасливо туди добралися й тепер чекають на візу до Америки. Ця романтична історія наше вужче коло тоді дуже схвилювала. І втішила. Але яка дальша доля цього "американця", я не знаю, як не знаю й дальшої долі мого друга Федора Дудка.

Згадую талановитого поета Винярського, активного учасника наших літературних вечорів і дуже гарних, як мені тоді здавалося, хоч і песимістичних настроями поезій. Смуглявий, круглолиций, з буйнокучерявим темним чубом він мав трохи демонічний вигляд. Весною 1921 року зайшов до мене, прочитав мені кілька нових дуже занепадних поезій і сказав, що далі дихати цим повітрям не може. Все рівно пропаде. Вирішує завтра майнути через кордон. Він чомусь говорив про румунський. Очевидячки, це було близько від його села. Ми потиснули один одному руки й дальша доля його мені невідома.

Із багатьох дівчат нашої гімназії для дорослих моя пам'ять підказує мені милу товаришку Рузю Тхоржевську. Походила з польської родини. З перших днів знайомства ми дуже подружили. Кажуть, що можна дружити тільки хлопцям із хлопцями, а дівчатам із дівчатами. Мій життєвий досвід це заперечує. Я мав у своєму житті кілька справжніх, щирих і відданих подруг-дівчат. В особистому житті вони мали свій окремий інтимний світ. У часи успіхів або тяжких розчарувань вони приходили до мене, як до товариша, друга й розкривали свою душу, радилися, що і як їм робити. Такою товаришкою була Рузя Тхоржевська. Я любив з нею блукати середньовічними вуличками старого Кам'янця. На кожному кроці ми бачили сліди колишнього польського панування. Польські фільварки, Брама Стефана Баторія, величавий польський костьол, на височезному ґотичному шпилі якого, після опанування міста турками, було насаджено величезний срібний чвертьмісяць. Коли ж прийшли знову поляки, то на ньому зверху поставили великий золотий хрест. Усе це були дуже промовисті символи історії і долі нашого міста. Рузя якось сказала:

— Бачиш, скільки тут познак колишньої величі Польщі.

— Як полька, маєш чим пишатися, — відповідаю майже щиро.

— Я, полька? — Вона засміялася. — Мама каже, що ми вже лише "ходачкова шляхта". Тільки й того, що до костьолу ходимо. Мама дуже добре знає Міцкевича. Але, коли я їй читала Шевченкові речі, вона сказала, що вони звучать не гірше як Міцкевичеві. Я читала мамі "Кримські сонети" Міцкевича в українському перекладі. Мама була здивована й сказала, що вони звучать так, ніби Міцкевич писав українською мовою. Знаєш, все йде і все міняється, як казав грецький мудрець, про якого розповідав нам наш історик Клепацький, — закінчила філософськи Рузя.

Ми йшли до її мешкання на Прорізній. Вона запалювала примус і готувала окріп. Ми тоді пили чай з сахариною і з якимись дуже смачними коржиками, що їй привезла мама. За чаюванням Рузя розповіла мені найновішу історію з її сусідкою.

По сусідству з нею жила гарна дівчина, гімназистка чи вже й студентка університету. Як Червона армія зайняла Кам'янець (кінець листопада чи початок грудня 1920 р.), до неї почали вчащати якісь воєнні. Гарно одягнені, в шкірянках, в ґаліфе, в портупеях і з пістолями при боці. Час від часу з її кімнати лунав сміх, вереск, якийсь шум і п'яні оклики. Одного разу прийшло їх декілька й вона поїхала з ними. На другий день рознеслася страшна вістка: в одному селі замордовано в страшний спосіб цілу велику родину: батьків, двох синів з дружинами і дітьми, які недавно всі гуртом повернулися з Америки. Чудом залишився живим з родини лише хлопчик-підліток, який, коли прийшов до себе, розповів, що одного вечора до них приїхали озброєні військові люди, а серед них була дівчина. Вони наказали батькам викласти всі цінності, які привезли з собою, а після зігнали всіх в одну кімнату й там усіх постріляли. Найбільше стріляла та дівчина. Почалися розшуки за злочинцями. Якийсь слід привів до мешкання тієї сусідки "красуні". Коли міліція ввірвалася в кімнату, вона була в ліжку. Їй наказали встати й одягтися. Вона попросила, щоб від неї відвернулися. Агенти чи міліціонери чемно відвернулися. За якусь мить почули короткий злий сміх і постріл. Вони кинулись, але "красуня" з закривавленою скронею вже замикала очі. — Я не можу збагнути, — сумно кінчала Рузя, — що за часи переживаємо? Звідки взялися такі люди, а найперше, — такі дівчата? Рузя пізніше закінчила Польський педагогічний інститут у Києві (за доби М. Скрипника такий був) і поїхала вчителювати в польський національний район ім. Мархлевського. Теж за часів Скрипника було таке чудо. Про її дальшу долю — не знаю нічого.

Було в нас дві сестри Созанських: старша Катря і молодша — Віра. Були це діти статечної селянської родини з села Арм'яни. Два їхні старші брати були студентами університету. Степан Созанський, тепер уже не знаю, старший чи молодший, був дуже активним публіцистом у нашій кам'янецькій газеті. З його статей я вперше довідався про Подолинського, Драгоманова, Павлика і Франка, як предтеч українського соціялізму. Він, без сумніву, був зааґанжований у якійсь партійній акції. Але в якій, сказати не можу. Катря, слідом за братом, була дуже політично активна й начитана. Вона часто починала розмови про теперішній стан України. Очевидячки це питання дискутувалося в середовищі її братів і вона була добре в курсі справи. Дискутуючи з нею одного разу на цю тему, ми прийшли до висновку: якщо УРСР набере справжніх українських форм, якщо це не окупація, а соціяльне визволення, тоді — це держава наша. Це були перші зусилля серед молоді, яка щойно дозрівала, усвідомити собі, що сталося в Україні з перемогою більшовиків. Що принесе нам щойно

встановлена нова радянська влада? Як нам бути і як нам до неї ставитись? На жаль, ця розумна і цікава дівчина хворіла на туберкульозу. Ліків тоді в нас не було жадних. Її організм довго не витримав. Її життя обірвалося, коли їй щойно сповнилось двадцять років.

Віра була протилежністю Катрі. Вона до політики не мала жадного нахилу. Навіть не розуміла, для чого те все? Чому люди скаженіють у пристрасті й ненависті? Вона знала і всім своїм ніжним дівочим єством відчувала, що життя дано для радости, для щастя, для співів і добрих людських стосунків. Кароока, шатенка, стрункa, як весняна майва, життєрадісна і співуча.

1921 року чоловічу гімназію ім. Руданського, в якій я починав свою середньошкільну науку, гімназію для дорослих і, здається, Маріїнську жіночу гімназію об'єднали в одну велику мішану Соціяльно-економічну профшколу. Місцем навчання нашої профшколи обрали будинок Маріїнської жіночої гімназії на Новому пляні, на колишній Пушкінській, а тепер уже Шевченківській вулиці, близько міського парку й навпроти величавого Олександро-Невського собору. На чудово уладжених чолових сходах і терасах, кожного гарного надвечір'я почали збиратися наші дівчата й хлопці й улаштовували такі імпровізовані концерти, що я їх не забуду до смерти. Може вперше тут зазвучали всеукраїнські народні пісні, а серед них чимало пісень з Галичини: "Ой, видно село", "Зажурились галичанки та на тую зміну", "Журавлі", "Сусідка" та інші. І моя Віра тут вела перед. Вона ще любила розумні цікаві книги, як душі мудрих людей. Любила розповідати, але вміла й слухати. Це нас дуже зближувало. Ми сідали за стіл, розкладали потрібні книжки, але нам ніколи не вдавалося розв'язати ні одної альгебричної формули. Ми дивились на книги, а бачили свої серця, ми відчували, як пульсує наша кров. Ми переживали перше юнацьке кохання. Щире, мрійне, назаймане. Але то була, здається, життєва мить. Незабаром життя проклало нам різні шляхи.

* * *

Вернімось трохи назад. 1919 рік. Осінь у Кам'янці була особливо наснажена подіями, тривогами і непевністю. Йшла війна на два чи на три фронти. На сході — з комуністичною Росією, на заході — з Польщею, на півдні — з армією царського генерала Денікіна. У Кам'янці уряди і центральні установи УНР і ЗОУНР. Багато різнофахової інтеліґенції з усіх областей України, в тому і з Галичини. На фронтах — трагічні події. Ми учні, менше це відчували й менше розуміли ситуацію безвихіддя. Ми знали, що Україна є й повинна бути. Ми в своєму хорі бадьоро виспівували: "Вкраїно, мати, кат сконав!" Усе, що творилося навколо, сприймалося навесело, як велике цікаве видовище.

Запам'яталася велика парада з нагоди приїзду головного отамана Симона Петлюри. Її влаштовано на Губернаторській площі в старому місті. Крізь багатотисячний натовп кам'янчан, що вщерть запрудив вулиці старого міста, я таки пробився на площу. Військові колони ще вільно стояли в своїх сірих однострояхі очікували. По боках снувала різна цивільна й військова публіка. Раптом переді мною виникла незвичайна кольоритна постать. Що це, подумав я, отаман Сірко із недавно баченої вистави театру Садовського? Ні, це був хтось молодший, але такий же гарний і поставний, як Садовський на сцені. Мені він нагадував достеменно оліографію з недавно баченої книги "Історія Запоріжжя". Був це дебелий, молодий, років 25-30 красень. Стильно одягнений у червоний жупан, сині широкі штани, жовті чоботи. При боці блискуча, зі срібними візерунками, крива козацька шабля. Вродливе мужнє обличчя з голеною головою, але старанно викоханим, хвацько завійним оселедцем. Лице і голена голова були засмаглі так, ніби цей козарлюга, щойно зійшов з чорноморського байдака після багатоденної морської переправи. Говорив він поважно приємним баритоном, як і належить статечному козакові. Про що він говорив, я вже не пам'ятаю. Але тон був насмішкуватий, критичний до всього, що творилося навколо. Я дивився, слухав цю театралізовану постать і думав: до чого це все? Кому потрібна така забавка в такий тяжкий час? Де ця людина взяла грошей на це досить коштовне театральне екіпірування, і де мала час, щоб довести свій вигляд до подібного стану? Дуже неприємне враження справив цей бутафорний патріот на мене. Я дивився на вояків, що в своїх сірих однострояхстояли в колонах, і вся моя симпатія була на їхньому боці. Я був певний, що вони кожночасно готові на наказ піти на фронт і виконувати свій патріотичний обов'язок, а отакі театралізовані "козаки" можуть тільки грати, але не воювати. Якщо це потрапив мені тільки випадковий дивак, то це біда не велика. Але, як таких "акторів" у армії було багато, то це вже наша трагедія.

Листопадова катастрофа і перший прихід Червоної армії

Осінь 1920 року. Тривожна і непевна. Це носиться в повітрі. Це видко з настрою наших учителів. Усі ніби принишкли в чеканні невідомого. Чекати довго не довелося. У другій половині листопада почався нервовий рух. Уряд УНР, всі державні установи, військова залога та адміністрація, всі видатніші діячі з громадського, культурного і наукового поля, декотрі професори університету на чолі з ректором проф. І. Огієнком, покинули Кам'янець. Настало кількаденне безвладдя. Лише днів за п'ять чи шість тихо, без жадного пострілу в'їхав у Кам'янець військовий кінний загін. За ним прибула група людей, що почала організовувати перші зав'язки нової влади. Кількатисячна студентська громада, кам'янецька інтеліґенція, принишклі обиватели міста та його околиць, уважно стежили, що ж це за влада? Які порядки принесла вона? І першим, чим обдарувала нова влада Кам'янець, це страшне слово — ЧеКа. Почалося з обшуків, контрибуцій, арештів. Наприкінці грудня на стінах будинків і парканах вивішано було перший список розстріляних "контрреволюціонерів". Це потрясло свідомістю всього населення, зокрема нас, середньошкільників. Пригадую, в тривозі ми побігли читати список. Прізвища нічого нам не говорили. Хто ж вони? Що вони зробили таке, що їх негайно треба було розстріляти? Цього ніде не можна було довідатися. Згодом з'явилося ще кілька списків розстріляних "контрреволюціонерів". Серед них був наш учень Степан Бойко (друг згаданого вище Паравійчука) і мій добрий знайомий, учень учительської семінарії Бережний, єдиний син удови з села Княжполя. Це створило панічний страх. Вперше створилася атмосфера недовір'я до людей, замкнутости в собі, непевности за свій завтрашній день. Почалися втечі з міста. Хто за кордон, хто на далекі глухі села.

Лише на весні 1921 року, ця вступна вакханалія "робітничо-селянської влади" зовні немов би вже припинилася. На перше місце висунулася цивільна "радянська влада". Почав діяти й ширше виявляти себе міський і окружний комітет КП(б)У — Комуністичної партії (більшовиків) України. Головою його став якийсь Іван Кулик. Створився й окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та солдатських депутатів — коротко окрвиконком. Головою його став теж якийсь приїжджий Панас Буценко. Обидва українці, обидва говорили тільки доброю українською мовою. Це вносило

подив і замішання в наші голови. Як зрозуміти й поєднати, з одного боку, цих мирних і симпатичних зовні українських репрезентантів нової влади і, з другого — диявольське страхіття ЧеКа? Але поволі, життя стабілізувалося й брало своє. І Кулик, і Буценко входили в громадське і культурне життя Кам'янця, як свої люди.

Івана Кулика я вперше побачив і почув того ж 1921 року. Десь в околицях Кам'янця, якийсь повстанський загін забив двох активних функціонерів радянської влади. Тіла їх привезли до Кам'янця й улаштували громадський похорон на спеціяльній площі перед будинком Окрпарткому й Окрвиконкому. Промову на похороні виголосив Іван Кулик. Був це невеликий, щупленький, середній на зріст чоловік з рудою чи темнорусявою борідкою. Баритональний голос звучав переконливо, щиро. Говорив доброю українською мовою із знанням звичаїв, повір'їв та багатих приказок українського народу (це мені тоді дуже заімпонувало). Закінчив промову посиланням на стародавній звичай українського народу вшановувати тих, що загинули за добро і правду народну. А на підступних убивців, запевняв він, упаде меч революції, як заслужена кара. На мене він не робив враження грізного революціонера, що вогнем і мечем прийшов переробити світ, а доброго вчителя історії, овіяного вже вітром революції. Я тоді не знав, що він був уже відомим українським поетом, що тільки но вийшла його перша збірка поезій "Мої коломийки". Я також не знав, що ця щупленька інтеліґентська фігура вже досить відома в українському комуністичному русі, що від 1914 до 1917 року він був в Америці. Вернувшись, став одним з організаторів КП(б)У й УРСР. Був одним з тих, що, поборюючи УНР, вірили, що творять УРСР, як вільну серед вільних і рівну серед рівних радянських республік. Я не міг тоді знати, що перед цією особою стелиться великий шлях до верхів політичного і культурного життя України. Що буде він і консулом у Канаді, і членом ЦК КП(б)У, і головою Спілки письменників України та інших високих позицій. Не міг я й передбачити того, що в добу терору, меч революції, про який він тоді так гордо казав, упаде на його голову й безжально її відрубає.

Такий був Іван Юліянович Кулик, син учителя, а дехто твердить — рабина, правдоподібно, єврейських містечкових шкіл-хедерів, з Уманщини. Овіяний з дитинства українською стихією, він, людина єврейського походження, все життя своє почував себе українцем і діячем суспільного й культурного життя українського народу.

Зовнішньою протилежністю Куликові був голова цивільної радянської влади Панас Буценко. Був це високий на зріст, грудастий і плечистий велетень, круглоголовий, з голеним обличчям і вихрястою чорною шевелюрою. Завжди і всюди говорив також українською мовою. Добрий промовець. Справжній трибун. На різних, запроваджених тоді новою владою святах, потрясав публіку своїм могутнім басом. Тодішній початкуючий у Кам'янці поет Іван Дніпровський так захопився імпозантною фігурою й революційною біографією голови

Окрвиконкому, що написав навіть цілу поему "Буценко". Вона до друку чомусь не потрапила. Я її не читав. Ті, що читали, казали, що це була своєрідна ода на одного з архітектів Радянської України. Селянин з походження, робітник з праці, дореволюційний політичний діяч, органічно пов'язаний з українським рухом, член УСДРП 1917 року приходить до переконання, що тільки комуністична партія здібна розв'язати складну соціяльну й національну проблему. Рве з УСДРП і стає одним з організаторів, засновників КП(б)У. Своєю загальною статурою він мені нагадував Дантона. Ми тоді вже вивчали історію французької революції й портрети її діячів знали. Мені тоді й у голову не могло прийти, що мине десятиріччя і російський Робесп'єр холодно і безжально пішле на ґільйотину українського Дантона, вже під модерним звинуваченням, як провідного члена "української націонал-фашистської організації". Та про це — пізніше.

Я вже згадував про перетворення нашої гімназії й гімназії ім. Руданського на Соціяльно-економічну профшколу. Дотеперішній наш директор проф. Бернацький перейшов на працю до новоствореного Сільсько-господарського інституту. Новим директором став відомий на кам'янецькому горизонті молодий поет Іван Данилович Дніпровський. Дніпровський — це міцно прирослий тоді вже його псевдонім, бо як пізніше я довідався, справжнє прізвище його було Шевченко. Він тоді був ще, здається, на другому курсі університету. Але відділ міської освіти вирішив доручити йому цю почесну й відповідальну ролю. Мабуть, з огляду на його активність і популярність серед місцевої інтеліґенції. Мав він тоді не більше як 26-27 років. Перші мої враження: Трохи вищий за середній зріст, худий, хоровите, сухе, жовтавого кольору обличчя, прямий довгий ніс з маленькими вусиками "метеликом". Постава військової людини. Темносиня, вовняна сорочка до ґаліфе, підперезаний широким пасом, у чоботях. У зимі — тепла, модна тоді, бекеша (кожух з овечої шкіри і вовни, допасований до талії, з рясними долішними полами) з сірим "барашковим" ковніром.

У нас ходила шептана чутка, що він від початку революції 1917 року був офіцером української армії УНР і тільки 1919 року покинув ту армію й пішов до університету. Думаю, що якась доля правди в цьому є. Він і тепер робив враження людини військової. Але насправді, в стосунках, був людиною м'якою, добросердечною і товариською. Навколо нього відразу почали купчитися ті наші учні, що були заражені бацилею літератури і творчости. Серед них був і я. Для нас це була приємна новина. Ми розмовляли з відомим уже поетом. А він, до речі, умів цікаво з нами розмовляти. Він мав тісний контакт із тодішньою столицею — Харковом. Він розповідав нам, що там починається нове пореволюційне літературне життя. Від нього вперше я почув імена: Еллан, Сосюра, Йогансен. Дивні ніби й неукраїнські прізвища. Але ця екзотика ще більше цікавила. Згодом від нього я вперше почув, що в Харкові створилася Спілка селянських

письменників ПЛУГ і що плянується організація пролетарських письменників ГАРТ. Очевидячки, всі ці попередні відомості він мав з листування, яке інтенсивно з кимось провадив. Уперше я в нього побачив новий літературний журнал "Шляхи мистецтва". І нарешті, він перший запричастив мене "Синіми етюдами" Хвильового, які тоді щойно вийшли. Це мені відкрило цілком новий світ. Він дуже прихильно ставився до праці нашого літературно-дискусійного гуртка і навіть на одному засіданні на наше запрошення сам прийшов і читав уривок із своєї нової поеми "Донбас". Ми цим дуже пишалися, бо своєю участю він підніс вагу нашого гуртка. Він настроював нас на оптимістичний лад. Ми починали щиро вірити, що УРСР є наша держава, в якій ми повинні бути активною, творчою і рушійною силою.

Характеристичний деталь: наприкінці 1921 року в моїй біографії сталася катастрофа, яка вибила мене зі школи на цілих вісім місяців. Про це докладніше буде мова пізніше. Коли я восени 1922 року прийшов до школи й зголосив свою присутність, то Дніпровський, як директор, викликав мене й спитав, що сталося? Я, звичайно, сказати йому правду не міг. Я посилався на вигадану мою і батькову хворобу та іншу буйду. Але він не вимагав від мене жадних документальних підтверджень. Він тільки лагідно і дружньо сказав, що тепер я повинен підігнати пропущене. І все. На жаль, незабаром Іван Дніпровський нас покинув, виїхавши до Харкова.

Поета з нього не вийшло. Але в його особі в українську літературу 20-их років прийшов дуже цікавий прозаїк (повісті: "Заради неї", "Долина угрів", "Яхта Софія", "Анатема", "Фаланга" та інші) і драматург. Його п'єси: "Любов і дим", "Яблуневий полон", "Шахта Марія" — йшли в кращих театрах України, а головні ролі в них виконували такі талановиті актриси як Поліна Самійленко та Любов Гаккебуш. Він відразу ввійшов у когорту кращих письменників тієї доби, що гуртувалися навколо Миколи Хвильового. Зустрівся я з ним уже 1929 року, коли приїхав до Харкова й узяв участь в організації ПРОЛІТФРОНТу. Він був щирий і дружній, але якихось ближчих стосунків у нас уже не було. Помер Іван Данилович на сухоти горла 1 грудня 1934 року. І помер вчасно. Бо інакше напевне йому довелось би вмирати в тюрмі чи в концентраку, як умерли більшість його друзів, зокрема друг його юнацтва Микола Куліш.

* * *

Ще декілька фактів з мого середньошкілля 1919-22 років, які варто пригадати. Я писав вище, яке велике враження зробила на мене вперше бачена вистава театром Садовського драми С. Черкасенка "Про що тирса шелестіла". Було то величне видовище давноминулого романтичного світу козацької України. Світу чарівного, але далекого і неповторного. Трохи згодом на кам'янецькому обрії з'явився ще один якийсь інший театр. Не знаю, може то був той уламок "Молодого

театру", про який пише в своїх спогадах Поліна Самійленко, що був заблукав у ті часи й до Кам'янця. Не пригадую ні назви театру, ні імен акторів. Але зате виразно пригадую собі назви драм, які вони поставили і навіть афіші, якими вони нас приваблювали. На тих афішах значилось, що театр виставить драми: "Герцоґиня Падуанська" — Оскара Вайлда, "Господиня заїзду" — Ґольдоні, "Затоплений дзвін" — Гавптмана і "Чорна пантера і білий ведмідь" — Винниченка.

Це був зовсім новий світ для нас. Правда, з історії західньої літератури імена багатьох з цих авторів ми знали. Грайливо-містерійний "Портрет Доріяна Ґрея" Вайлда, похмурий "Голод" Гамсуна й подібні хрестоматійні прозові речі були вже давно перечитані й передискутовані. Але драматичних речей цих авторів ми не бачили. Та найбільше нас інтриґувало, що серед цих західньоевропейських драматургів стоїть і наш український. Оповідання Винниченкові ми вже добре знали. Дехто добрався вже й до романів його. Але, як драматурга — зустрічаємо вперше. Робимо надлюдські зусилля, вишукуємо всі можливості, але квитки на всі вистави таки купуємо, хоч і на ґальорку. Дивовижний, новий і незнаний нам світ трагедійної "Герцоґині Падуанської", захоплююча романтична символіка "Затопленого дзвона", грайливо-дотепна, гостро-конфліктна "Господиня заїзду" — захопили і перенесли нас у світ великих людських пристрастей, уяв і видив. Але драма нашого українського автора видалася нам коронною. Тут було щось зовсім нове. Ті ж великі людські пристрасті й трагедійні конфлікти. Таке ж зіткнення виключних характерів. Але яке ж воно сучасне, близьке, наше й одночасно — загальнолюдське. Родина і мистецтво, обов'язок батька й творця мистецьких цінностей. А тло — сучасний на той час мистецький Париж, мистецька богема, замріяні й залюблені в мистецький світ творці й реалістично-безжальні, грошовиті продавці мистецьких творів. Багатство і злидні. Фанатизм мистця і трагічний фінал. Ні, ми були потрясені, схвильовані й горді за нашого українського автора. Він по праву займав місце поруч Вайлда, Гавптмана та інших. Ми, звичайно, не могли тоді передбачити, що через три-чотири роки драми нашого Винниченка підуть на сценах майже всіх більших міст і столиць Европи; що знаменита в ті роки італійська драматична актриса Емма Ґрамматік з драмою Винниченка "Брехня" (по-італійському — "Manzoni"), поруч з драмами Ґольдоні, Гавптмана, Стріндберґа, зробить кількаразово велике турне по всіх столицях Европи; що на питання французьких журналістів у якій ролі вона себе почуває найкраще, то вона відповість, що в кожній ролі з адоптованих нею драм вона почуває себе добре, але, все ж таки, найорганічніше почуває себе в ролі головної героїні драми Винниченка. Та й без цього передбачення ми були горді й вірили, що в особі Винниченка ми, українці, виходимо на світову арену.

* * *

У навчальний 1919-20 рік пішла між нами чутка, що до Кам'янця приїхав відомий нібито поет *Дмитро Бузько*. Приїхав з дружиною Галиною, теж поеткою. Вона, здається, відразу стала студенткою університету. В студентському журналі "Нова думка" обоє друкували свої твори. Деякі підписували спільно. Бузько розгорнув ширшу діяльність серед міської інтеліґенції й середньошкільників. Читав доповіді й влаштовував свої літературні вечори. Центром діяльности обрав залю учительської семінарії на Петроградській вулиці. Я не пропускав ні одного його вечора. В пам'яті затрималось два його виступи. Перший — доповідь про сучасні форми і засоби нової поезії. На сцену вийшов високий, стрункий, у добре припасованому до фігури темному костюмі молодий чоловік. На вигляд — років понад тридцять. Мужній, з орлиним носом, смугляве, ніби овіяне морським вітром обличчя. Почав доповідь стоячи, обпершись руками на крісло. За кілька хвилин зробив декілька повільних кроків. Потім сів на крісло й говорив поволі, ніби з великої перевтоми. Часто пив воду. Не знаю, чи це була його вроджена манера, чи засвоєна для "пущей важности", щоб підкреслити особливість своєї персони. На закінчення, як ілюстрацію до своїх теоретичних тверджень про нову поезію, прочитав якусь свою довшу річ, що нагадувала скоріше ритмічне скандування візії пророка.

Другий вечір мав інший характер. У тій же залі вчительської семінарії, з групою студентів він виставив якусь свою драматичну річ. Було в тій виставі щось від експериментів і шукань того часу. Була це якась сумбурна суміш містики, символіки й елементів грецької клясичної драми. На сцені було три групи. Одна, одягнена в щось фантастично-різнокольорове, друга — в сірі тоґи, третя — в білі, як у давніх римлян, хітони. Кожна група чи то співом, чи речитативною деклямацією виконувала належну їй ролю. З глибини темносинього сценічного провалля час від часу долітав якийсь трагічного забарвлення голос. У павзах між хоровими деклямаціями пролітали якісь тіні духів димчастого кольору. А всю цю складну містерію в'язав у цілість інтермедійними деклямаціями сам автор. Він у чорній сутані сидів, як статуя, в похмурій позі на кону з лівого боку. Нам, юним адептам поезії, що самі вже пописували, це надзвичайне Бузькове дійство дуже сподобалось. Ми одухотворено вірили, що були присутні при народженні справді нового мистецтва слова і дії.

У другій половині 1920 року Бузько з кам'янецького горизонту зник. Пізніше, вже в мої київські студентські роки, я довідався, що літом 1920 року уряд УНР вислав Д. Бузька, як свого посла до Данії, в Копенгаґен. Ця історія з посольством Бузька до Данії правдоподібна з огляду на такі його біографічні дані: після закінчення гімназії, в студентські роки Д. Бузько належав до дійової тоді нелеґальної партії соціялістів-революціонерів. Схоплений на якійсь акції, був заарештований і засланий на довші роки до Сибіру. Звідти втік до Данії. Тут поступив до Копенгаґського університету на відділ

сільського господарства. Закінчив університет 1916 року. З вибухом революції 1917 року він з першою групою політичних еміґрантів вертається в Росію. Як свідчить Анатоль Гак у своїх спогадах, уже в серпні 1917 року Бузько був в Одесі. Тут він відразу виступає як український поет і здібний промовець на різних тогочасних мітинґах. Бузько не тільки знав Данію, але й добре данську мову. Тож кандидатура його на посла до Данії була цілком мотивована. Після катастрофи УНР, Бузько, очевидячки, зневірився в перспективі посла-еміґранта. Року, мабуть, 1922 вернувся в Україну. Тут він відразу потрапляє в залізні лапи ЧеКа. Вони відомими вже їм засобами примусили його до співпраці. Про це ходили вперті чутки. Про це докладніше пише його друг молодих років, Анатоль Гак. Що сталося з його дружиною Галиною, ніхто не знає. Він офіційно працював деякий час на одеській кінофабриці. Згодом переїхав до Харкова. Написав кілька книжок на тему боротьби чекістів з повстанцями ("Лісовий звір", "Чайка"). Організаційно належав до групи футуристів "Нова ґенерація". В ширшому літературному житті тримався відлюдно, усамітнено, друзів, здається, не мав. Давні — його цурались.

Замкнулося життя цього письменника в добу масового терору 1937 року. Про останній епізод його змарнованого трагічними обставинами життя розповів поет Олекса Веретенченко, що перебуває на еміґрації. Йому, юному початкуючому поетові, довелося бути свідком такого факту: на початку 1937 року, в Харківській філії Спілки письменників України відбувався черговий фарс самодоносів і самообпльовування. Звалось це офіційно самокритикою. На черзі був виступ Бузька. Ритуально, як належало за чекістськими приписами, виголосив своє самовикривальне слово нещасний письменник. Скінчив, сів і тяжко заплакав. Мабуть зрозумів усю нелюдяну глупоту і самовбивчу суть цієї ганебної комедії. Незабаром він зник. А за кілька років уже не жив. Або вмер від надмірної праці, або розстріляний в одному з численних таборів смерти Радянського Союзу.

* * *

1921 року кам'янецьку тоді ще дуже численну спільноту потрясла вістка про трагічну смерть в Особливому відділі прикордонної залоги чи в ЧеКа недавно прибулої з Катеринослава студентки Паші Малої. Я не знаю цієї історії докладно. Я не був студентом. Тісніших контактів з тим середовищем не мав. Я тільки чув дещо, що доходило до нас середньошкільників збоку. Через те, що про цю історію ніхто нічого досі не розповів, я хочу занотувати хоч ті уривки чуток, які до нас доходили. А почув я тоді таке: то було саме перед Другим зимовим походом чи як його ще називають "рейдом Тютюнника". Молода українська патріотка Паша Мала (не знаю, чи це її псевдонім, чи справжнє прізвище) нібито прибула до Кам'янця, як відпоручниця повстанських організацій Катеринославщини і Херсонщини. Її

завданням було пробратися за кордон, нав'язати контакт із головним командуванням військ УНР, поінформувати його про стан повстанської ситуації в Україні й дістати відповідні вказівки для повстанських центрів. У Кам'янці вона вступила до університету й тим легалізувала своє буття. Внезабарі їй вдалося перейти кордон, побувати в штабі Повстанської армії Юрія Тютюнника, поінформувати його й дістати відповідні вказівки. При зворотньому переході кордону їй не пощастило. Вона потрапила до рук варти Особливого відділу прикордонної залоги. Почали допитувати. Для них було ясно, що ця гарненька дівчина мала якісь особливі завдання. Вони доклали всіх зусиль і засобів впливу, щоб витягнути від неї її таємницю. Паша була свідома, що її чекає. Вона вирішила твердо йти до призначеного кінця. Протягом двох чи й більше місяців її нестерпно мучили. Вона перетерпіла найтяжчі катування, але не зломилася. Не розкрила жадної таємниці. Спокійно пішла на розстріл.

* * *

Того ж 1921-2 навчального року, у моєму житті теж трапилася, кажучи дуже м'яко, прикра подія, яка заледве не коштувала мені життя. Рік перед тим я заґітував одного мого шкільного товариша (сільської школи) Михайла Уфнаровського вчитися. З трудом, але поступив він до першої кляси гімназії для дорослих. Куховарка моєї господині симпатична Авдотя допомогла влаштувати його на мешкання своєї сестри на Польських фільварках. Все йшло ніби нормально. Михась вчився. В трудних моментах я йому допомагав. Одного разу він мав якусь трудність з альґебричними завданнями, здається. Ми зі школи пішли просто до нього. Сіли відразу за працю. За деякий час, раптом, до кімнати, не стукаючи, ввійшов молодий хлопець, старший від нас на років п'ять-шість. Ставний, в сірій бекеші, гарній смушевій сірій шапці й хвацько, по-панібратськи мовив:

— Здорові були, хлопці! Що, над задачками мучитесь?

Михась якось ніби знітився й відповів лише: — Здоров!

Я не знаючи, хто це, трохи зніяковіло кажу:

— Та, треба.

— Що треба? — задерикувато кидає невідомий. — Воювати треба, а не над книжечками сидіти.

Я, дещо здивовано, кажу на те:

— Знаєте, кому що. Одним воювати, а іншим — учитися. Кому що.

— Ге, кому що! — з сарказмом повторив він. Не кому що, а всім треба стати, бо інакше рабами всі подохнемо. Ну, та не лякайтесь. Це я так, для жарту, — раптом міняє він тон. — Я, Михасю, прийшов сказати, що йду до міста трохи пом'ятися. Буду мабуть пізно. Пардон, друзі, працюйте. — Посміхнувся і вийшов.

Я дивлюсь на Михайла і в непорозумінні питаю:

— Що за тип?

— Та це син моєї господині, — каже мені з деяким замішанням Михайло. — Я тобі пізніше про нього розкажу.

Але в мене залишилась прикра осуга від поведінки цього суб'єкта. Ми розв'язали пару задачок і я сказав, що поспішаю, і попросив Михайла, щоб провів мене. Мені не хотілося говорити про того гостя в кімнаті, де могла підслухати й господиня. Ми вийшли на широку й довгу вулицю, що єднає Польські фільварки з Новим пляном, і Михайло розповів таке:

— Це син господині. Прізвище його Сосновський. Він служив у якійсь частині української армії. З нею минулого року відступав до Польщі. Тепер повернувся нелеґально для організації повстанської сітки на Поділлі. Він каже, що скоро має початися великий наступ української армії. Але перед наступом він має організувати повстання й тим улегшити наступ.

Я перебиваю його й питаю:

— Про все це він говорив з тобою? І ти в цю байку віриш?

— Це не байка, — перечить Михайло. — Він показував мені навіть мандат, підписаний самим Петлюрою. Він у нього зашитий у шапці.

— Чому ти мені про все це не сказав відразу? — кажу з гірким докором.

— Він казав, щоб не розповідати, що він сам поговорить з тобою. Оце він, мабуть, і хотів поговорити. Але якось не вийшло.

Я тоді ставлю питання руба:

— Він тобі пропонував вступити в його підпільну організацію?

Михайло запнувся, знітився і зніяковіло каже:

— Пропонував.

— Ну і що ж?

Знову замішання, ніяковість і непевне: — Я сказав, що подумаю.

Я побачив, що цей наївний і дурний селюк уже вліз по вуха в якусь провокацію. Я йому рішуче сказав:

— Невже ти не розумієш, що ти свою дурну голову поставив під кулю? Раджу тобі: негайно порви з цим типом усякі контакти. Про мене нічого йому не розповідай.

Ми розійшлись. До Михайла я більше не хотів ходити, щоб не зустрітися з тим типом. Михайло якось сказав мені, що відмовився від пропозиції. Що Сосновський виїхав десь на райони. А життя йшло своєю колією. Десь наприкінці листопада зовсім випадково, я зустрів Сосновського на Пушкінській вулиці саме по тому боці, де містилася ЧеКа. Я вдавав, що не бачу його, але він пізнав і, мабуть, навмисно голосно привітався. У відповідь я іронічно кинув:

— Ви що, з тієї шляхетної установи?

Він ніби стенувся, але тут же роблено байдуже кинув:

— Що ви? Я тільки но перейшов на цей бік від парку. — І зник, як злий дух.

Більше я його ніколи не бачив.

Прийшли Різдвяні й Новорічні вакації. Ми, як звичайно, поїхали до батьками і сестрами. Не пригадую тепер, з якої причини, але з якоїсь поважної, я виїхав до Кам'янця на днів п'ять раніше ніж належало. На другий чи на третій день сиджу у мешканні сам і щось читаю. Раптом дивлюся через вікно: до мене чимчикує батько. Що воно? День не базарний. Чого він? На стук відчиняю двері. Батько, глянувши, не то з переляку, не то з радости, стиха каже:

— Ти є?

— Та бачите. А що таке?

— Чи в хаті хто є? — знову притишено питає.

— Ні нема. А що таке?

— Я щойно з ЧеКа. Учора приїхали якісь озброєні люди, забрали Михайла Уфнаровського. Прийшли до нас. Питали за тобою. Я сказав, що тебе нема. Тоді вони забрали мене. Цілу ніч сидів. Під ранок, якийсь викликав мене, спитав як називаюся, подивився на мене й сказав, щоб я йшов додому. Я побіг до тебе. Думав, що тебе вже нема.

Мене кинуло в жар. Я зрозумів усе. Блискавичне рішення. Кажу:

— Тату, якби вас хтось питав, то кажіть, що мене не застали. Що стукали довго, але ніхто не відкрив. Зараз же йдіть. Я замкну двері.

— Чекай, сину, а як же ти? Куди? — кидає розгублено тато.

— Не знаю. Ідіть. Як буду живий, я вас повідомлю.

Батько знітився, повернувся й вийшов. Я замкнув двері. Не певний був, що за ним не прийшов "хвіст" і ось-ось застукають. Негайно одягаюся. Виходжу вузьким коридорчиком, що веде до задніх дверей у садок. Старанно замикаю ці двері за собою, йду бічною прокиненою доріжкою до протилежної глухої вулиці. Повертаю на край міста, де відкриваються більші й менші шляхи на села нашої околиці. Йду ніби спокійно, діловито, а в душі в мене кипить вогонь. Куди йти? Де себе діти? І якими шляхами йти, щоб не потрапити в руки? Вийшов на край міста. На головний шлях боюся ступати. Повертаю на бічний, що веде до села Мукші (в нас називали Мікші). Спокійно добираюся. У Мукші блискавично виринає думка: до села Калиня, до "вуйка Василя й цьоці Сяні" (маминої молодшої сестри). Вони мене радо приймуть. Там перебуду й вирішу, що робити далі. Знову вибираю не центральні шляхи, а побічні, завіяні, сковзькі й тяжкі. Але я перемагаю все. Над вечір добиваюся до дядька Василя. Дядько й тітка зустріли мене радо, але з тінню здивування. Вони побачили, що моя поява не була звичайною. Але насамперед запропонували роздягнутися, помитися і сісти до вечері. Дядько Василь поставив чарку. Випили, закусили. І аж тоді я їм тихо розповів усю свою історію. Дядько Василь — вічний жартун. За це я його дуже любив. І на цей раз він намагався все перевернути на жарт. — Не журися. Смійся з цього. Перебудеш у нас. Будем удвох шевцювати. Мені якраз потрібний помічник. Нічого надзвичайного. Сестрин син прийшов до мене вчитися шевцювати.

До речі, дядько Василь — господар. Але зимою майже професійно шевцював. Звідкись навчився, і викройки робити, і нові чоботи та черевики шити, а найголовніше — направляти старі вичовгані, подерті селянські чоботи. І направду помічник йому був дуже і дуже потрібний. Так з волі химерної долі, з січня 1922 року я перетворився на челядника сільського шевця. Але без імени і без адреси. Через деякий час тьотя Сяня повідомила маму під великим секретом, що я в них. Мама негайно прийшла. Питаю, чи хтось приїздив ще за мною. Ні, ніхто. Я прошу її всім казати, що я вчуся в Кам'янці. А з другого боку, піти до пані Цвіліховської й сказати, що лежу хворий. Все ніби залагоджено. Через місяців чотири прийшла мама і сказала, що Михайла випустили. Старий Уфнаровський загнав не один куль петльованої муки й не одного кабана, але таки сина врятував. На тому його сина наука й скінчилася. Мені стало легше. У вуйка Василя я таки навчився трохи шевського мистецтва. Через рік я сам собі пошив нові чоботи. Отже, користь з вимушеного гостювання таки була. Літом вирішую показатися в Боришківцях. Як звичайно на літо я приїжджав додому. Отже й тепер, нормально, з міста я приїхав на літо до батьків. Працював на полі й корчував пеньки, пиляв граби та нарізав дров, щоб відвезти на зиму моїй господині. Все, як щороку.

Пройшло літо спокійно. Починається навчальний рік. Не витримую, набираюся відваги і їду до школи. Розмову з директором нашої профшколи я вже описав. Усе береться до уваги й я продовжую навчання. Ніхто, ніколи пізніше про цю подію мені й словом не нагадав. Так ніби нічого не сталося.

Про діяльність умандатованого підписом головного отамана козака Сосновського, вже від ближчих друзів у школі, я почув таке: йому вдалося в кількох більших районах Кам'янеччини створити "повстанчі загони". Протягом весни і літа всі ці "загони" були почергово схоплені ЧеКа і розстріляні. Роботу того підлого Каїна я собі уявляв так: він з ідейним патріотичним наміром зголосився в головній команді Повстанської армії ген. Ю. Тютюнника, перейти нелеґально кордон і перед плянованим рейдом організувати на Поділлі повстанські загони. Але очевидячки, або на кордоні, або вже в самому Кам'янці радянська розвідка його піймала й викрила всі його наміри. Розстріл для нього був очевидний. Але підступним чекістам цього було замало. Вони вирішили використати цю особу на сто відсотків. Запропонували йому життя за ціну підступної страшної зради. Він виконує свою ролю далі, але вже з позиції ЧеКа. Його знання української справи, його бойова козацька постава, його зашитий у шапці мандат за підписом головного отамана Петлюри мусіли стати тою привабою, за допомогою якої чекісти мали виловити якнайбільше свідомої, але політично тоді ще наївної української молоді. І він, очевидячки, не хотів умирати й вирішив будь-якою ціною врятувати своє життя. Чи врятував, це питання інше і, зрештою, неістотне. Мене тільки завжди мучило питання: скільки таких організаторів повстання було вислано

в інші райони й області України? І чи не всі вони відзначились такою ж "відвагою" й "відданістю", як наш кам'янецький герой? І, зрештою, чи не в цьому основна трагедія Другого зимового походу та його провідника Юрія Тютюнника?

На новому перехресті

Кінчався навчальний 1922-3 рік. Наша Соціяльно-економічна профшкола зазнала нової реорганізації. Її перетворили в Кооперативний технікум. Впроваджено нові предмети: бухгальтерію, товарознавство, соціяльно-економічну історію, історію кооперації та інші. Це внесло велике замішання в наше учнівське середовище. Дехто відразу перейшов на вчительські курси, дехто на курси лікпомів (фельдшерів), а багато охоче в'язалися з кооперацією, яка тоді буйно розвивалася й мала великі перспективи. Такі ж як я опинилися на невиразному роздоріжжі. Мене не вабила ні медицина, ні вчительська посада (хоч ще дуже недавно я мріяв про вчителювання), ні широке поле кооперативної діяльности. Я марив про Київ і Київський університет. Цікаво, що не про Харків. Хоч знав (від Дніпровського) і відчував, що центром нової доби стає Харків. Що там зав'язується цікавий літературний рух. Але Харківського університету я не знав, як не знав і його ролі в нашій культурі. І мене туди не тягло.

Мене тягло до Києва. Бо на лекціях з історії української літератури й загальної історії України я виробив собі візію Києва й Київського університету, як невгасимого вогнища нашої історії. Там був Шевченко, Куліш і Костомаров, там постало Кирило-методіївське братство, там було написано "Книгу буття українського народу", там вносив неспокій в офіційний імперський світ молодий Драгоманов, звідти стартував у велике життя М. Грушевський, там творила свою крицеву поезію Леся Українка, там відкривав двадцятий вік Винниченко. Мені нестерпно хотілося побачити той будинок, походити його коридорами, посидіти в його авдиторіях і чогось там навчитись. Але як це здійснити — не знав. Ходив розгублено.

Раптом — ідея: порадитись з учителем української мови й літератури. Саме з тим, що так красно про Київ, його діячів і письменників нам розповідав. Був це молодий і добрий учитель Юхим Філь. Високий, поставний, гарний. Прекрасний знавець свого предмету. Вмів із любов'ю і талантом передавати нам свої знання. Ми його любили й шанували. Він належав до того покоління української інтеліґенції, що, закінчивши свої університетські студії напередодні революції 1917 року, відразу всю свою молоду снагу й знання віддала відродженому з небуття народові. За цю відданість народові, цього вчителя, як і більшість з його покоління, в добу терору було знищено.

Вибравши зручний момент, я виклав йому всі свої турботи і сумніви. Він уважно вислухав і по надумі спитав:

— Чи ваші батьки заможні?

— На жаль, ні. Я на їхню допомогу не можу розраховувати, — поспішаю відповісти, думаючи, що вчитель має на увазі їхню матеріяльну можливість утримати мене десь в іншому місті.

— Це не на жаль, а на щастя, — каже, посміхаючись мій учитель. — Торік, при Сільсько-господарському інституті відкрився робітфак. Це чотирирічна середня школа з ущільненою програмою навчання. Щось подібне до нашої колишньої гімназії для дорослих. Тільки туди приймають за відрядженням партійних, комсомольських, військових, професійних і комнезамських організацій.

— Вибачте, — перебиваю свого дорадника, — але до Сільсько-господарського інституту я не дуже охочий іти.

— Закінчення робітфаку вас не зобов'язує вступати саме в цей СГІ. Ви маєте право вибрати будь-який інститут у будь-якому місті. Тому, моя порада: якщо у вас є змога, візьміть негайно відрядження від Комітету незаможних селян — КНС і перейдіть на робітфак. Це відкриє вам вступ у всі вищі школи України.

Я був на десятому небі. Я не знав, як дякувати моєму доброму вчителеві. Без його поради ця нагода, можливо, була б пройшла повз мене. Я відразу побіг до канцелярії робітфаку, що містився в просторому будинку колишньої духовної семінарії. Там спитали: — Комсомолець? — Ні. — Робітник? — Ні. — Селянин? — Так. — Тоді: відрядження від КНС — з села і з волости, метрику, посвідчення про дотеперішню освіту і вашу заяву . . . Без труднощів, протягом кількох днів ці справи я полагодив. Довідка, що я закінчив три кляси Соціяльно-економічної профшколи мені не тільки не пошкодила, а навіть допомогла: мене спитали відразу, на який курс я хочу тримати іспит. Я сказав, що на третій. У призначений час іспити я витримав і зовсім несподівано в навчальний 1923-4 рік я вже був студентом третього курсу робітничого факультету при СГІ.

Тепер я потрапив у зовсім інший світ. Це вже було зовсім не те, що наша мила, співуча, сентиментально-романтична профшкола, яка тягла свій родовід від двох гімназій і духовного підсоння доби УНР. Там ми не знали ні партійного керівництва, ні комсомольського осередку, ні політруків. Тут я вперше з усім цим зустрівся. Я мусів був змобілізувати всі свої внутрішні й зовнішні сили, щоб виробити собі свою позицію, не почувати себе білою вороною, а рівним з рівними.

Перша офіційна особа, з якою мені довелося зустрітись, був наш політкомісар Кіндрат. Так його всі кликали. Не знаю, чи було це його прізвище, чи ім'я. Був це представник тієї галицької молоді, яка після катастрофи УНР 1920 р. не пішла в окуповану поляками Галичину, а осіли в підрадянській Україні. Вона тут швидко пристосувалася, в значній частині вступила в КП(б)У. І треба сказати, що в цей спосіб зробила дуже багато корисного для шкільництва і життя народу.

Кіндрат, здається, був одночасно і студентом СГІ і його політкомісаром. У нас він читав якийсь курс "політграмоти" — щось ніби чи політекономію чи історію революційних рухів. Він не був добрим лектором. Все, що він говорив так мляво й безтемпераментно, швидко забувалося. Та, власне, він не дуже й дбав, щоб ми те пам'ятали. Справляв враження не інтеліґента, а доброго сільського хлопця, що побував по світах і нахапався всього потрошку. Тому, що його галицька говірка нічим не різнилася від моєї боришківської (хоч мої гімназіяльні роки мене вже трохи облітературили), я відчував до нього якусь ніби родинну чи земляцьку близькість. Я не мав, ані страху, ані недовір'я до нього. Хоч ніколи з ним ближче не зійшовся.

Я уважно придивлявся до моїх нових товаришів. Хто вони? Чи всі партійні чи комсомольці? Вже в перші тижні навчання я помітив, що під час партійних і комсомольських зборів з гуртожитку виходило лише кілька осіб. Значить, міркував я, решта — безпартійні. Так воно пізніше й підтвердилось. Склад робітфаківців був приблизно на 80% безпартійний. Хоч, звичайно, всі були або колишні червоноармійці (тут уже соціяльне походження не бралося до уваги), або робітники, або, як тоді казали, з родини трудової інтеліґенції (сільські вчителі, дрібні службовці), або з селянських незаможницьких родин. У цілому, був це надзвичайно строкатий віком, мовою, територіяльним походженням, національністю й рівнем освіти людський конґльомерат. Від 17-річних юнаків, до 30-35-річних мужчин, за плечима яких був уже великий життєвий досвід. Мова в побуті переважала українська. Але значний відсоток, особливо прибулих з армії чи робітничих середовищ, розмовляв російською.

За національністю переважали українці. Вони й надавали тон загальному життю робітфаку. Але були й росіяни, євреї, німці і навіть поляки. Євреїв пригадую трьох. Та й то один лише погано знав українську мову. Решта — виросли, мабуть, в українському середовищі й розмовляли українською мовою вільно. Територіяльно переважала українська молодь з усіх областей України, включно з Галичиною. Але були представники з найдальших районів РРФСР, починаючи від далекого Сибіру. Щодо попередньої освіти, то переважала публіка з незакінченою, а може й прихованою закінченою середньою освітою. Але була якась кількість з дуже низьким елементарним знанням. Для таких було створено підготовчі групи, або запрошувано кращих студентів інституту для індивідуального навчання.

Цікаво, що майже не було дівчат. Пам'ятаю тільки одну студентку Воробйову. І то запам'ятав це прізвище тому, що була вона сестрою чи родичкою нашого нового (після Буценка) голови окрвиконкому Воробйова. Сам Воробйов був цікавий молодий чоловік. Віком не більше як 27-30 років. Але високий, плечистий, носив довгу, розкішну темнокаштанового кольору бороду. На віддалі (на мітинґах) справляв враження поважного літами чоловіка. Говорив завжди українською

мовою, хоч мав зрусифіковане прізвище. Мені здається, що був він з недавніх "боротьбістів". Про дальшу його життєву кар'єру тільки чув, що пізніше деякий час був він директором Київської кінофабрики, а в тридцятих роках зник з політичного обрію як "український націоналіст". Так от, сестра чи родичка його була єдиною дівчиною на нашому робітфаці. Принаймні я більше нікого не пам'ятаю.

У перші дні навчання звернула на себе увагу трійка колишніх військових — Усов, Устинов і Демчишин. Стрункі, високі, в добрих, по фігурі припасованих шинелях. Вони разом приходили, разом сідали за парти, разом в їдальні за одним столом їли. В гуртожитку їхні ліжка стояли поряд. Між собою говорили, та й переважно між нами, російською мовою. І яке ж було моє здивування, коли одного разу, зовсім випадково, я запитав Демчишина російською мовою якусь дрібницю, а він мені відповів доброю українською мовою. Від здивування я витріщив очі й спитав:

— Ти українець?

— Звичайно, — відповів він, посміхаючись. — Я ж тут, з недалекої сусідньої волости. Тільки Збруч перескочити.

— Ти з Галичини?

— Так. З Поділля, тільки галицького.

З того моменту ми стали близькими з Михасем (з "Мішей", — як його звали його військові товариші) Демчишином. Він розповів мені свою довгу й тяжку життєву епопею. Всі деталі я, звичайно, забув. Запам'яталось тільки, що цей син нашої розтерзаної Галичини, ще юнаком, з 6-ї чи 7-ї кляси гімназії пройшов увесь хресний шлях Української галицької армії — УГА, і після всіх її трагічних перепетій, з якимось її уламком опинився в одній частині Червоної армії. Там їх розсипали по різних дивізіонах чи полках і вони, вже як рядові червоноармійці, брали участь навіть у перекопських боях за Крим. Там він здружився з цими своїми двома товаришами долі. Кінчилась війна. Пройшов відпочинковий період. Вони почали думати, що робити далі. Під впливом Михася вибрали навчання. Так вони опинилися на робітфаці. Обидва його товариші — члени партії. Михась партизуватись не поспішав. Своїм друзям обіцяв, що вступить до партії, як закінчить навчання. Розповідав про це з гумором. Він успішно закінчив Кам'янецький СГІ, одружився з якоюсь кам'янчанкою, працював окружним агрономом. Як закінчилось його життя — не знаю.

Його друзі: Усов — був чистокровний росіянин. Українська мова й термінологія була для нього міцним горіхом. Але він героїчно, з добродушною посмішкою, намагався її опанувати. Устинов, виявився українцем. Походив десь із Донбасу чи Криворіжжя. Українську мову знав. Труднощів вона йому не робила. Але духовно він був зрусифікований. У побуті охочіше завжди користувався російською мовою.

Сталося так, що моїми сусідами в гуртожитку були двоє ніби зовсім далеких мені хлопців: Чуєв Максим Іванович і Біллер Едуард

Андрійович. Чуєв (Макс, як ми його звичайно звали) — чистокровний росіянин-сибіряк. Середній на зріст, трішки сутулий, з великою головою, розумними карими очима і відкрито-дружньою посмішкою. Був старший від мене на три роки. Як його доля занесла з сибірських лісових просторів у цю українську закутину, то я вже забув. Але знаю, що прийшов з армією. На робітфак він поступив також з армії, хоч нічим на військового не скидався. Мав без сумніву добру попередню освіту. Походив правдоподібно з якоїсь інтелігентної родини. Не знаю чому, які для цього були підстави, але він був у дуже близьких, майже родинних стосунках з відомим у Кам'янці і нашим професором хемії Полонським. На лекціях фізики, хемії, взагалі точних математичних наук почував себе як у своїй хаті. Для нього те все було ніби забавка. Пізніше закінчив Московський політехнічний інститут і працював за фахом. Вступив на робітфак і закінчив його безпартійним. Як було вже в Московському політехнічному, не знаю.

Біллер Едуард (Ед, Едик, як ми його кликали) походив з родини українських німців, та ще й подоляків — із Вінниці чи її околиць. Українську мову знав, як рідну. Був старший від мене на два роки. Високий, стрункий, гарний бльондин з перебитим чи від народження пошкодженим носом, що робило його трішки ніби кирпатим. Але це не перешкоджало йому мати успіх у дівчат. Разом зі мною переїхав до Києва, де закінчив Політехнічний інститут, відділ важкої металюрґії. Там же закінчив аспірантуру й працював за фахом. Одружився в Києві з донькою видатного українського педагога, прізвище якого я забув. Пам'ятаю тільки, що це була подруга моєї інститутської однокурсниці Кривоший. На робітфак поступив теж, як демобілізований з Червоної армії. До партії не належав. Був дуже діловий і творчо наставлений. Перед робітфаком мав теж добру школу.

У процесі побутового й навчального спілкування між нашою трійкою (Чуєв, Біллер і я) виникла глибока дружба. Це була стихійна, але справжня інтернаціональна дружба українця, росіянина і німця. Нас навіть жартома називали "інтернаціонал трьох мушкетерів". Ми мали різні професійні зацікавлення, але на світ ми дивилися одними очима. У нас навіть харчі були спільні. Коли щастило комусь дістати чи кілька помідорів, чи шматок сала, чи зо два фунти хліба (все це тоді для нас мало непомірну ціну), то все ставало спільною власністю. Цих своїх друзів я востаннє зустрів 1934 року в таких обставинах: Чуєва — у зловісний і тяжкий для мене кіровський грудень у Москві. Я ночував одну ніч у нього, але обставини склалися так, що не міг розповісти йому про справжню причину свого приїзду до Москви. Біллера зустрів зовсім випадково наприкінці того ж грудня 1934 року в Свердловську на Уралі. Він з групою інженерів їхав на якийсь уральський металюрґійний завод. Здивовано спитав мене, що я тут роблю? Я відповів, що мандрую для розваги. Він зрозумів і недвозначно посміхнувся. Ми розійшлись, бо він поспішав з колеґами на поїзд. Та навіть із цих коротких зустрічей з моїми колись

близькими друзями, я відчув, як диявольський час осамітнив, відчужив нас. Які ми стали замкнуті в собі, обережні, недовірливі.

Згадаю кількома словами ще кількох вартих уваги наших студентів. Насамперед трьох наймолодших між нами. Їм було заледве 17 років. Перший з них похмурий, чимось ніби вічно незадоволений юнак на прізвище Воронин. Це був син колишнього, за доби "Української хати" (1909-14) початкуючого новеліста Прохора Воронина, якому блискучий тоді критик Микола Євшан пророкував велике майбутнє. А насправді, в літературу він так і не ввійшов. Поволі замовк і став маленьким бідним учителем на Вінничині. Профспілка робітників освіти, вважаючи на злиденний стан колишнього новеліста, відрядила його сина на робітфак і цим уможливила йому дальшу освіту. Другий такого ж віку юнак Русецький був цілковитою протилежністю своєму другові. Веселий, ясноокий, привітний і допитливий. Пізніше, мав я відомості, з нього вийшов видатний фахівець цукрової промисловости України. Третій з тієї ж когорти наймолодших був кругловидий юнак Микола Баєр, син професора, а пізніше — ректора СГІ й нашого викладача геометрії і тригонометрії Миколи Миколовича Баєра. Який Микола Баєр, молодший, вибрав собі фах після робітфаку, я не знаю. Я не дружив із ним і контактів не мав. Зустрів я його випадково в Києві вже під німецькою окупацією. Хоч його рід мав без сумніву якесь німецьке коріння, але молодий Баєр тримав себе осторонь.

— Це ті ж варвари, що замордували мого батька в концентраку, тільки навиворіт. Я з ними не хочу мати нічого спільного, — сказав він мені на прощання. Яка його дальша доля, не знаю.

Серед багатьох херсонців — Назимок, Откаленко, Шевченко — мою увагу привернув високий, цибатий, трішки ніби витрішкувато-кирпатий, але в загальному симпатичний, моїх років і мій однокурсник, на прізвище Масенко. Він, і талановитий карикатурист, теж наш однокурсник, Присяжнюк (ми його кликали Прошка) були душею видання нашої стінної газети. Туди потяглися всі, хто любив друковане слово й любив писати. Так стихійно склалося наше робітфаківське літературне товариство. Почали сходитися у вільний час. Читали свої й чужі твори та дискутували над ними.

Пригадую, я прочитав новелю "Життя" Хвильового, яку мені подарував Дніпровський, виїжджаючи до Харкова. Новеля викликала бурхливу дискусію. Одні вважали, що це хаотичне нагромадження ліричного, історичного й побутового матеріялу, з розірваним, чи точніше, розхристаним сюжетом, який зрештою губиться і вбиває в оповіданні зміст. Інші, навпаки, мали враження, що оманна зовнішня розхристаність сюжету, саме оновлює його, а зіткнення ліричного, історичного і сучасно-побутового плянів, — не сумбурна суміш, а талановите зображення в концентрованому образі вічного, безперервного потоку людського життя. Міняються епохи, відходять покоління людей, але життя людське незмінно йде своєю колією. Це нове слово в літературі, яке відкриває для української прози нові, незнані досі мо-

жливості. Було приємно слухати, що одне оповідання викликало стільки протилежних і цікавих думок.

До нас долучилося кілька студентів з основного курсу СГІ: Олесь Рудченко, Тарас Огневик, Мартин Шклярук та ще деякі, прізвища яких загубилися. Про Шклярука ходили леґенди: що він нечуваний пройдисвіт, пройшов, як кажуть, "вогонь, воду і мідні труби"; що він служив десь у ЧеКа; що на його сумлінні багато невинних людських душ і всяка інша мура. Шклярук не тільки не заперечував цих поголосок, а навпаки, своїм ориґінальним, я сказав би, ароґантним діяболічним поводженням, своєю зовнішньою розхристаністю і вчинками "рубахи-парня", ніби підтверджував правдивість тієї похмурої біографії. Ми ж знали, що все це награне в нього, що ця популярність страшної надлюдини йому просто подобалась, а може й була маскою. Його безпартійність (він зневажливо махав рукою на партійну організацію), його вірші, сповнені трагічним тоном, зневагою та оскаржуванням суспільства в рабській психології, в байдужості, травоїдності, — промовляли про щось зовсім інше. Ми часто кпили з його постійного похмурого тону й трагізму. Він боронився й зневажливо кидав нам, що ми шмаркачі не розуміємо глибини його поезій. Пізніше, коли наш гурток вийшов на ширші загальноміські води, Мартин відстав від нас і я, навіть, не знаю, яка його дальша доля. На ширші поетичні обрії він так і не вийшов.

Натомість Масенко непомітно, але впевнено почав вибиватися на перше місце. Написав "Марш робфаківця". Якийсь композитор, чи просто керівник міського хору, написав музику до нього. І ми вже Першого травня 1924 року, маршуючи вулицями Кам'янця, виспівували цей марш. Якийсь його вірш опублікував студентський журнал у Харкові "Студент революції". Це вже робило його справжнім поетом у наших очах. Перед Масенком стелився широкий шлях у майбутнє.

* * *

Кам'янець духовно біднів. Університет реорганізовано на два окремі інститути: Інститут народної освіти — ІНО й Сільськогосподарський інститут — СГІ. Після кількох хвиль масового терору, що ним обдарувала нова радянська влада кам'янчан у 1920-1 роки, культурно-розвагове життя міста поволі почало занепадати. Давно з горизонту зник Д. Бузько, промайнув поза моєю увагою, кажуть, запальний парадоксальними доповідями і фантастичними поемами Володимир Гадзінський, залишив Кам'янець Іван Кулик, за ним — Дніпровський і Драй-Хмара. Кілька юних адептів літератури залишилися напризволяще, самі з собою. Наш робітфаківський літературний гурток, у цих обставинах, став несподівано зав'язком нового літературного життя. Щасливий випадок вивів його на ширші води.

Здається, весною 1924 року приїхав до Кам'янця з Харкова, з мандатом від відділу преси ЦК КП(б)У, молодий літератор Сава Божко.

Мав завдання організувати видання нової газети, органу окружкому КП(б)У й окрвиконкому. Був це наш з Масенком майже ровесник, бо всього на рік чи два старший від нас. Але він був уже широко відомий і як автор повісти "Над колискою Запоріжжя", і як член-основник Спілки селянських письменників ПЛУГ, і як член центрального бюра ПЛУГу, і як права рука "папаші" Пилипенка (голови ПЛУГу). Його також дуже спопуляризував тоді в своїх літературних гумореснах про плужанські харківські літературні вечори Остап Вишня. Якщо до цього додати, що він був членом партії й мав ваговитий мандат на відповідальну ролю редактора газети, то це все в цілому, в наших очах, його ставило на високий п'єдесталь. Він енергійно взявся за працю. Газету назвав "Червоний кордон". Організував потрібний штат редакції. Масенка він заґітував піти на секретаря газети. На керівника сількорівського відділу взяв Розенкранца Андрія, сина вчителя з села Гринчуки, який щойно закінчив ІНО. З нього вийшов не тільки добрий газетний працівник, але й здібний фейлетоніст гумористичного жанру... Згодом він виступив як автор різних естрадно-театральних комедій, що появилися окремими книжками у виданні ДВУ. Писав під псевдонімом Каштан Карий. На керівника фінансової частини запросив старого віком, досвідченого бухгальтера пана Теодоровича, що походив з Галичини. Прізвище запам'яталося, бо довелося мені вперше в житті діставати в нього гонорар за якийсь нарис у "Червоному кордоні".

Так, з приїздом Божка почала виходити й свою скромну ролю виконувати газета "Червоний кордон". Одночасно С. Божко почав читати лекції в ІНО з новітньої історії суспільних і революційних рухів. Почав з Великої французької революції. Він мав певний досвід лектора. Тримати себе перед авдиторією умів. Але науково був не підготовлений. Предмет свій знав поверхово. Те, що проходило гладко перед малописьменними студентами Харківського комуністичного університету ім. Артема, де й набирався науки Божко, то тут, перед культурною і підготовленою до університетських студій авдиторією відразу викликало непорозуміння. Не орієнтувався твердо в датах, у послідовності подій. На одній з лекцій студенти зауважили йому, що він безбожно плутає дати і послідовність подій. На це зауваження Сава Божко, з властивим йому апльомбом, сказав:

— Дати, товаришу, річ неістотна. Головне — всебічний виклад подій і правильне марксистське насвітлення.

Це викликало загальний сміх і розійшлося серед студентів, як анекдота. Тому, як лектор, Сава Божко довго не втримався. Залишив свою професорську діяльність. Але зате, як організатор літературного життя, він працю розгорнув широко і цікаво. З натури товариський і безпосередній, він швидко ввійшов у студентські середовища й з'єднав навколо себе всіх, що пишуть, або люблять літературу. До нашої групи (я, Масенко, Огневик, Рудченко, С. Шевченко) приєдналось ще кілька студентів ІНО. Пам'ять зберегла тільки Каштана Карого

(Андрія Розенкранца) й Олексія Кундзіча. З прикордонної військової залоги зголосився полтавчанин Яків Оголенко. Сава Божко, порозумівшись з С. Пилипенком у Харкові, оголосив цю групу Кам'янецькою філією ПЛУГу. Наслідуючи традиції Харківського ПЛУГу, Божко почав регулярно влаштовувати наші літературні вечори. Відбувались вони щосуботи в одній з авдиторій ІНО. Вечори ці швидко стали популярними. На них масово почали приходити студенти й студентки ІНО, СГІ, учні середніх шкіл і, навіть, деякі молоді вчителі міста. Тут відбувалися читання нових творів членів філії та доповіді на літературні теми і новини. Були вільні й дружні дискусії. Кожний міг щось своє прочитати чи висловити думку про щойно прочитаний твір. Дискусії, звичайно, не були на високому рівні. Не було нікого серед нас, щоб надати їм належного рівня. У своїх оцінках ми виходили не з рації, а з інтуіції. Наш вождь Сава Захарович, хоч приїхав із столиці, теоретично мало чим вивищувався над нами. Зате, його керування вечірками було дотепне, гамірливе і веселе. А особливо після його офіційного, переважно стандартного закриття, починалася дружня гутірка, яка вивершувалася завжди колективними співами народних пісень. Тут уже Сава почував себе заслужено королем. Він знав їх дуже багато, і то таких, яких на Поділлі ми ніколи й не чули. Вони швидко прищеплювалися студентській молоді. В супроводі Сави Божка це була величава містерія української пісні, яка трішки нагадувала мені наші надвечірні концерти в гімназії для дорослих. Саме ці хоральні фінали, а не твори початкуючих плужан, мені здається, найбільше приваблювали студентську молодь Кам'янця. В усякому разі, вони були вирішальним доповненням наших скромних літературних вечорів.

Дівчина з "великопанського гнізда" та її дебют

З Харкова до Божка приїхала його молоденька дружина Наталя. Хто вона така, ніхто з нас не знав. Вона прийшла відразу на наш черговий літературний вечір. Уважно слухала, і читання, і дискусію. Раптом зголосилася до слова. Насамперед перепросила збори, що говоритиме російською мовою. Чому? Бо української ще досконало не знає. Народилася й виростала в Петербурзі. На Україні лише кілька років. Говорити суржиком вважає образою для української мови і для себе, як українки. Ми їй за цю щирість влаштували бурхливу овацію. Її промова була розумна, вникліва, з глибоким знанням поезії як мистецтва. Відчувалась у неї не тільки добра школа, але й талант і вроджена любов до прекрасного. Вона всіх нас очарувала і юною розквітлою красою, і знанням справи, і панською манерою поводження. Були ми вкрай здивовані, коли через кілька днів, у "Червоному кордоні" появився добірною українською мовою гарний ліричний вірш про Кам'янець, підписаний Наталя Забіла. Всі ми знали, що то вірш нашої симпатичної гості. Це був її дебют. Цим вона почала свій переможний похід в українську поезію.

При першій зустрічі з Божком ми гуртом поцікавилися, де він те диво надибав? Здається, Кундзіч, з властивим йому сарказмом спитав:

— Чи не з великопанського гнізда ти її викрав?

Божко глянув на нього й, як звичайно, трішки чванькувато, з підкресленою гідністю відповів:

— Питаєш! Звичайно — аристократка. Донька генерала Забелло. Я їй привернув прадідівське українське прізвище Забіла. — І, щоб підкреслити свою партійну ортодоксальність, додав: — І взяв я її з того гнізда, як ти кажеш, щоб перевиховувати в пролетарському дусі й зробити з неї корисну людину. А поетка з неї добра буде.

Згодом я довідався докладніше, що Наталя дійсно народилася в Петербурзі, в родині військового високої рангu, який крутився десь коло царського двору. Після революції, 1918 чи 1919 року батьки втекли чи просто переїхали до Харкова. Тут Наталя відразу поступила до університету, якого вже 1921 року перетворили на Інститут народної освіти. Маючи літературне зацікавлення, вона відразу потрапила в молоде й активне тоді українське літературне середовище. Бувала на сходинах харківських літераторів у залі Селянського будинку, де

читалися доповіді й нові експериментальні революційні твори. Брала участь у літературних вечорницях під головуванням Сергія Володимировича Пилипенка, які згодом перетворились на знамениті плужанські понеділки. Там вона познайомилася і зв'язала на короткий час свою долю з Савою Божком. Він тоді теж з молодечим запалом прибув з Павлоградської учительської семінарії завойовувати велике слобожанське місто, що стало столицею України. У тій первісній пореволюційній українській атмосфері вона поволі проймається українською свідомістю, опановує мову й за деякий час стає відомою українською поетесою.

Але тоді, як вона з'явилася на кам'янецькому обрії, ніхто з нас навіть не уявляв собі, що в грудях цієї культурної, звабливої російськомовної юної дами б'ється серце справді талановитої української поетеси. Ніхто не думав, що через два чи три роки вийде в світ дві книжки її українських прегарних поезій "Далекий край" і "Соняшні релі", якими вона очарує читачів і які її виведуть на літературний Олімп. Ніхто з нас також не передбачав, що її подружні зв'язки з Божком розірвуться швидко і так же легко, як зав'язались. Що вона проживе довгий творчий вік у пошані й славі та навіть прийде час, що їй, генеральській дочці, дадуть партійний квиток і вона, мабуть, хизуватиметься ним, як свідоцтвом таки свого вибраного і вищого призначення.

Змарнований талант (Сава Божко)

Зовсім інша доля спіткала її першого виховника в "пролетарському дусі" Саву Захаровича Божка. Тому я дозволю собі тут зупинитись докладніше на його портреті, додавши дещо до вже сказаного.

Був він, без сумніву, оригінальною особистістю тієї доби. Здібний, бистрий в орієнтації, з гострим розумом, з твердим характером і нахилом до активної діяльности, він, проте, ці свої якості не зумів зміцнити й довести до потрібного культурного рівня. Для цього його семінарської освіти було не досить. А вищої він не дістав і, зрештою, і не бажав діставати. Він, селянський син з Катеринославщини, був задоволений з хаотичної суміші своїх семінарських знань і політичних та марксистських загальників партійної школи (Комуністичний університет ім. Артема), яку він ще закінчив. Це, власне, й зробило його самовпевненим недоуком. Але з вродження він був людиною дуже доброю, товариською і щирою. Всім, що мав, він завжди готовий був поділитися з тим, хто й цього не мав. Він не мав партійної пихи. В стосунках з людьми ніколи не ставив межі — партійний-безпартійний. Він перебував переважно в безпартійному товаристві. Для нього в побутово-професійному житті всі були рівні громадяни Радянської України. Це була його дуже позитивна людська риса.

Але в літературно-мистецьких справах, у міжгрупових літературних стосунках, в розумінні мистецтва, він був клясичним спрощувачем, вульгаризатором і межево нетолерантним. У своїх критичних виступах на літературних вечорах чи в пресі він кожну мистецьку річ розглядав з позиції елементарної політграмоти: чи виконує вона ту чи іншу корисну політичну ролю, чи ні. Особливо прискіпливий був до творів письменників супротивних йому угруповань. Тут свій ортодоксальний примітивний марксизм він доводив до абсурду. І робив це хижо, аґресивно, войовничо. А це робило його просто нестерпним в загально-літературних колах Харкова. Це, зрештою, мені видається, також відчужило його швидко й від Наталі Забіли, жінки інтеліґентної, з глибоким естетичним смаком і відчуттям гарного. Пригадую собі, як весною 1925 року, коли появилися перші памфлети Хвильового "Камо грядеши", які мене й багатьох з молоді вхопили за душу, я заговорив про них з Божком.

— Що? Бузатьор і тільки! — без надуми відповів він. — Нічого мудрого Хвильовий там не каже. Посварився з Блакитним і з Пилипенком, от і вирішив свою вченість і свою лінію їм показати. А марксизм

у тих його розважаннях і не ночував. Тож читай і думай, бо можеш потрапити під дурного хату, — повчально він відпарирував мені. Я пробував йому суперечити. Доводив, що справи, які порушує Хвильовий, далеко ширші й важливіші ніж його особисті урази, якщо вони й є. Проблеми, які порушує Хвильовий, мають загальнокультурне, всеукраїнське значення. На це мені Савко відрізав з апльомбом і категорично:

— Ти, молодий чоловіче, не розрізняєш демагогії від солідної марксистської постави проблем. Почитай уважно відповіді Пилипенка й тобі стане ясніше.

Я побачив, що з симпатичним, із парубоцькою хваткою, Савком, з яким так приємно виспівувати пісень і розважатися з милими кам'янчанками, про ці речі сперечатися годі. Я їх більше ніколи перед ним не ставив. І дружба наша не порушувалась.

Влітку 1925 року, він у справах мав їхати до Харкова й заґітував мене до товариства поїхати з ним. Для мене це була дуже приваблива пропозиція. Насамперед, це вперше траплялась мені нагода поїхати залізницею на таку віддаль. Подруге, мені таки дуже кортіло побачити Харків, столицю, а може й когось з тих письменників, що інтриґували вже мене своїми творами. Зокрема, думав я заховано, — Хвильового. Я радо погодився. Так це велике індустріяльне й торговельне місто, цю слобожанську, а тепер всеукраїнську столицю я побачив уперше.

З подивом і відкритими очима провінціяла спостерігав я величезний Харківський вокзал, довжелезну Катеринославську, а пізніше Свердловську вулицю, простору Павлівську площу, площу Тевелева з будинком ВУЦВК, де возсідав його голова Г. Петровський та відповідальний секретар ВУЦВК колишній наш Панас Буценко. Рухливою багатолюдною Сумською вулицею доїхали ми до імпозантного будинку Інституту марксизму (ВУАМЛІНу). У гуртожитку цього інституту влаштував мене Божко. Тут у першу ніч мого столичного перебування трапилась зі мною не зовсім приємна подія. Гуртожиток, де я мав ночувати, зовні виглядав дуже пристойно. Велика світла кімната. Майже порожня. Студенти на вакаціях. Ліжка акуратно застелені, з чистенькими наволочками й простиралами. Відвідавши Масенка, находившись вулицями незнайомого міста, я вернувся пізно до гуртожитку з надією добре відпочити. Ліг і швидко заснув. Раптом, крізь глибокий сон відчуваю, що мене щось пече вогнем у ноги, руки, шию. Прокидаюся, розтираю ноги, руки, все тіло. Думаю, що це може від перевтоми. Обертаюся на другий бік і починаю засинати. Щойно почав упадати в сонне забуття, раптом знову почув гострі уколи, печію. Інстинктивно хапаюсь і розтираю місце, де пече. І тут почув специфічний запах, ніби я щось роздушив. Схоплююсь, засвічую і бачу, як муравлище плюскви розбігається в усі боки з мого ліжка. У наших кам'янецьких умовах такого не бувало. Цих симпатичних кузьок я вперше зустрів у столиці Української Радянської Республіки. Їхні колючі привіти були для мене прикрим

попередженням, а може й віщуванням мого майбутнього життя в столиці. Що ж було робити? Негайно одягаюся, беру коца й подушку, виходжу в маленький передінститутський сад, вибираю лавку і вкладаюся спати. Ідея виявилася доброю. Тут уже кузьок не було. Хоч і не зовсім зручно, тверді голі дошки, але я міцно проспав до ранку. Коли наступного дня я розповів Божкові про цю пригоду, то він лише філософічно зауважив:

— Нічого. Привикай до великоміського життя. Це тобі не благословенний Кам'янець.

Харків нічим особливим, крім блошиць, звичайно, мене не вразив. Завів мене Божко до ДВУ. Там нікого не було. Випадково зустріли Дніпровського. Він був привітний. Спитав, чи я переїжджаю до Харкова. Я сказав, що це тільки мої відвідини столиці, а вчитись переїжджаю до Києва. Він схвалив мій плян. Звідти пішли до редакції "Селянської правди". Там, крім не цікавого мені кучерявого чорнявого поета Панова, були ще якісь селянського типу молоді хлопці. Божко з усіма був за панібрата. Навіть проспівали всі "Ой, Морозе, Морозенку" і то так, що деренчали вікна кімнати. Звідти пішли на обід. Якась їдальня "Харчосмаку" мала претенсію на комфорт. Близько нашого стола, з якоїсь бочечки ніби росла розкішна пальма. Я висловив своє здивування, як ця тропічна рослина тут тримається? Божко, закопиливши губу, посміхаючись, каже:

— Чудило! Це ж не жива пальма. Це штучна підробка під пальму для отаких провінціялів, як ти. І це, коли хочеш, символ штучної культури великого міста взагалі.

Отож, не дуже багато вражень дістав я зі своїх перших відвідин Харкова. Нікого з цікавих для мене письменників не побачив. Побував лише на якійсь виставці в Музеї Слобідської України. Це було трохи щось нове. На третій чи на четвертий день Божко сказав, що повертаємось до Кам'янця. По дорозі зупинимось у Києві. Маємо відвідати якусь молоду поетичну зірку Маргариту Сингалевич. Мені це прізвище нічого не говорило. Я не виявляв ані захоплення, ані заперечення. Тільки висловив бажання, щоб був час хоч збоку глянути на те колишнє божество науки, що мало ім'я патрона Св. Володимира. Мав на увазі будинок університету. Як буде час — каже мені непевно Сава. Сингалевич ми відвідали. Це була, здається, родина лікаря Якова Сингалевича. Було їх дві сестри. Старша і молодша Маргарита, поетка. Нас прийняли дуже гостинно. Частували чаєм і якимось смачним печивом. Маргарита мала гарне й довге, чомусь незаплетене волосся. Вона нагадувала мені Марію Магдалину. Виявилась моєю землячкою, бо народилася в Кам'янці-Подільському. Божко був невгамовний. Почував і поводив себе як у себе дома. Мене це чомусь шокувало. Але обидві сестри сприймали це як самозрозуміле. А Маргарита своїм кокетуванням ще й підсилювала ситуацію. Почалися спогади, розмови про події й людей мені зовсім не знайомих. Маргарита щось читала. Почалась дискусія з похвалами. Час шалено біг. Я нагадав

Божкові про поїзд. Він глянув на годинника й майже скрикнув:

— Ой, мусимо негайно бігти, бо запізнимось! — І ми справді побігли. Так я й не побачив своєї майбутньої альма-матері.

У серпні я виїхав до Києва. Божко в Кам'янці довго не затримався. Незабаром теж повернувся до Харкова. З Наталею Забілою він не знайшов спільної мови й спільного життя. Вони розійшлися. Синок Тарас залишився з мамою. Божко почав своє бурлацьке життя. Як він жив ті роки, я не знав. Але писав, бо на початку 1927 року я дістав від нього нову його повість "Чабанський вік". Повість мені подобалась. Тема — цікава. Український степ на переломі двох епох: епохи патріярхального "чабанського" віку й епохи машинної технічної цивілізації. Остання збурила чабанський степ, змережила залізницею, відкрила багаті підземні поклади, збудувала заводи й перетворила чабанів на робітників залізорудних копалень та заводів. Сава розповідав жваво. Сюжетно повість була зроблена непогано. Під цим враженням я написав досить довгу рецензію й опублікував у престижевому тоді журналі "Життя й революція". Ранньої осені до мене несподівано завітав Божко. У військовій формі, з якимись скромними відзнаками на петлицях, засмаглий, міцний і, як завжди, веселий. Був на перепідготовці командного складу армії в районі Жмеринки і оце повертався до Харкова. З рецензії був задоволений. Ми обідали в доброму ресторані на Хрещатику, говорили про майбутнє. Я прозрадив йому свій плян, що коли закінчу інститут, то переїду до Харкова. Він ідею підтримав і додав:

— Приїжджай просто до мене. Поки влаштуєшся, житимеш у мене. Про працю не турбуйся. Поки живий "папаша" (так він звав С. Пилипенка), то працею будемо забезпечені.

Питаю чи має в творчому пляні щось нового?

— Питаєш! У моїй голові, — при цьому стукає себе пальцями по лобі, — повно ідей і сюжетів. Майже продуманих до деталів. Зараз визрів роман про Асканію-Нову. Знаменитий роман. Такого ще українська література не мала, — закінчує він з властивим йому наївним нахвальством.

* * *

1929 року, коли я переїхав до Харкова, то я справді скористався з запрошення Божка і заїхав просто до нього. Жив він на початку Холодної гори, на вулиці Свердлова, 118, або Токова, 2. Був то новий чотириповерхий будинок, як на ті часи, з усіма вигодами. У ньому за місцевкомом письменників було закріплено багато квартир і окремих кімнат. Божка дома не було. Він був десь у позаміських мандрах. Я тоді з валізою ввалився до Масенка. Він не був здивований. В листах я обіцяв йому отак несподівано ввалитись. За пару днів з'явився Божко. Я відразу перекочував до нього. Мав він гарну світлу кімнату з двома ліжками. Дав мені окремий ключ і нічим мене не в'язав.

Місяць чи півтора мого проживання з Божком, то було суцільне марне витрачання часу. Вставали ми під його улюблену пісню "Ой, Морозе, Морозенку" чи "Пісню про Нечая", вмивалися, одягалися і йшли через дорогу на холодногорський базар. Там збоку була якась приватна їдальня. Її називали "забігайлівка". Там завжди нашвидкуруч можна було щось перекусити. Але перед тим Божко повертав до м'ясарні, замовляв собі фунт яловичини. Цю його забаганку там уже добре знали. Відразу м'ясо старанно товкли, в міру підсолювали, додавали цибулі й святково вручали йому. Він брав і тут же чи деінде це товчене сире м'ясо без хліба з'їдав. Тоді ми йшли до забігайлівки, пили чай і снідали нормальну людську страву. З цієї витівки його я був здивований. У Кам'янці такого я за ним не зауважував.

— І це тобі до смаку? — кажу.

— Питаєш! Не тільки до смаку, а й до здоров'я. Раджу тобі пробувати. На такій їжі до ста років доживеш. А на вареному та смаженому навряд чи й до шістдесятки дотягнеш.

Це мене не заґітувало. Я не спокусився довголіттям і не споживав сирого м'яса.

Божко дуже любив веселе, гамірливе і співоче товариство. Він не шукав інтеліґентського, сказати б, сальонового товариства. Його тягло до народу, до трудівників, до простих міщан. І це не з клясового принципу, як можна було б подумати. Ні. Це було з його внутрішнього покликання, врожденої симпатії. У нашому будинку було багато молодих робітничих родин. Якимось дивом Божко майже з усіма був у товариських стосунках. У них він був свій чоловік. Без нього в них не відбувалися ні одні загальні чи родинні свята. Любив він бувати на "холодногорських вечорницях", як сам жартома казав. Я кпив собі з цього. Він одного разу й кинув:

— Нікуди не пляну́й. Сьогодні ввечорі підемо на "холодногорські вечорниці". Там ти побачиш, що тут свої звичаї і форми, які мають вікові нашарування від Квітки-Основ'яненка до наших днів. Побачиш.

Я не перечив. Мене брала цікавість. Ми пішли. Тоді Холодна гора була ще глухим передмістям. Жив тут робітничий, заробітчанський, напівселянський, напівміщанський люд. Городництво, садівництво та навіть птахівництво було також для багатьох засобом існування. Не бракувало безпритульного і кримінального елементу. Ми йшли вуличками поміж одноповерхими, але приміського типу будиночками і коло одного з них зупинилися. Божко сміливо постукав. Нам відчинили. У досить просторій кімнаті було майже повно людей — хлопців і дівчат. Саву зустріли загальним вигуком не то привіту, не то обурення. Я не розібрав. У всякому разі, зустріли як свого, добре знайомого. За столом сиділо кілька, видно, холодногорських розбишак на чолі з своїм "паханом" — плечистим, головастим, з одвислою нижньою губою й вихрястим чубом. Мені він видався типом виразно кримінальним. Він буркнув якусь презирливу репліку на адресу Божка. Той глянув на нього своїми примруженими очима й кинув:

— Сиди і не рипайся.

Тип посміхнувся, але нічого не сказав. Мова серед цього бедламу була "суржикова", але Божко тримав тон чистої загальнозрозумілої народної мови. Збоку тулилося кілька дівчат. Божко отаборився коло них, заговорив, сказав якусь сміховину, вже всі вони гуртом реготали. Почалася складчина на випивку і перекуску. Акцію ініціює "пахан". Божко кладе найбільшу суму. Це робить його героєм вечора. Навіть "пахан" подобрішав. Випили. Перекусили. Настрій підвищувався. Гармоніст у кутку жвавіше заграв "яблучко", "кирпичики", а за ними — холодногорські трішки "солоні" частушки, щось, як наші коломийки. Раптом, серед цього гамірного бедламу, з гурту дівчат, де отаборився Божко, бравурно зазвучала "На городі верба рясна". І то так, що вся навколишня розбурхана юрба принишкла. За мить, до співочого гурту почали спонтанно долучатися інші голоси. А як прозвучала "Копав, копав криниченьку" та "Посадила огірочки", то вже навіть "пахан" та його дружки не витримали й почали підтягати. А коли перейшли на в'язанку жартівливих народних пісень, то все навколо не тільки співало, а й пританцьовувало та висвистувало. Потім по кутках дівчата з хлопцями хихикали. За столом "пахан" з кумпанією "різалися" в "двадцять одно", кричали, терпко лаялися, інколи поривалися до бійки. Сава Божко прикрикував і вгамовував розбуялих. І його навіть слухали. Нарешті, я вмовив його й ми пішли додому.

По дорозі Савко спитав:

— Ну, як воно тобі сподобалось?

Я посміхнувся й відповів йому вульгарною російськомовною строфою, що колись ще в перші студентські роки була в нас популярною.

Таньке блузку разорвали,
Ваньке морду развезли,
А потом в рояль .....,
Вот, где время провели!

Він зупинився, ніби, здивовано глянув на мене й каже:

— Ти, що, серйозно?

— А чого ж, хіба не так пройшов час?

— Ти, я бачу, нічого не тямиш у цій справі — з докором і повчально, як він завжди любив, мовив Сава. — А за професією людинознавця мусів би ти знати. Скажи, де ти можеш побачити отакі сучасні побутові жанрові картини? Де ти можеш вільно глянути в душі отаких кримінальних типів? А де ти побачиш отаке яскраве зіткнення чужорідних нашарувань — від "кирпичиків" до нашої доброї народної пісні? А чи не промовляє тобі нічого ота українська стихія, яка в певній ситуації проривається навіть у такого, здається, безнадійного "пахана"? Та це ж наш люд, серед якого ми живемо й якого мусимо знати. Таж для письменника це цілий скарб. Із пальця його не

виссеш..

Ця тирада мене приголомшила. Я збагнув, що мій друг мав рацію. Це свідчило, що він не такий поверховий і наївний, як часом здавалось. Справді, типаж і ситуації, що ми бачили — неповторні. Їх не вигадаєш. Мені стало ясніше, чому в Божковій повісті "Чабанський вік" такі яскраві, правдиві й дотепно зображені групові сцени простих наших людей. Божко цих людей знав. Він з ними дружив, з ними забавлявся, був серед них, як свій. Це не кожний уміє. Це також талант. Мені було приємно це усвідомити.

* * *

Ще один анекдотичний епізод. Дружив Божко з двома давніми плужанами: з поетом Антоном Диким і з прозаїком (і поетом) Іваном Кириленком. Антін Дикий прилип до літератури випадково, демобілізувавшись з Червоної армії. Малописьменний, але дотепний і зовні показний селюк, він спромігся за десять років на одну манісіньку збірку поезій "Огонь цвіте". Але це йому не заваджало бути активною кололітературною особою. Високий, з гарною чорною борідкою "під Винниченка", він завжди був веселий і дотепний, не турбуючись про завтрашній день. Іван Кириленко був зовні протилежний до Дикого. Середній на зріст, плечистий, грубуватий, кругловидий, з подзьобаним віспою лицем, селюк з Катеринославщини. Творчо був активніший від Дикого. Мав тоді вже збірку поезій і, здається, три книжки оповідань. З Божком його в'язало земляцтво і майже спільна біографія. Походив з тієї ж Катеринославщини. Учився в тій же Павлоградській учительській семінарії, і далі, крім партійної школи, як і Божко, не посунувся. Маючи сякі-такі літературні здібності, ув'язавшись 1922 року з ПЛУГом, жив собі безтурботно з таких-сяких гонорарів. У пошуках розваг, вони з Антоном Диким познайомилися й почали бувати в гарної дівчини з робітничої родини. В родині була ще молодша 17-річна сестра. Родина жила сутужно. Мати сяк-так намагалася одягнути старшу дочку, бож на відданню. А дочка радо приймала молодих людей, маючи на це свої пляни. Але це були зальотники не з тих. Їм потрібно було тільки розважатись. У ці розваги втягли вони і Божка. Божко приглянувся до молодшої 17-річної сестри. Заговорив з нею. Та поскаржилася, що мусить все доношувати з старшої сестри. І старе пальто, і потерту суконку, і стоптані черевики. Сава Захарович тоном старшого брата, запропонував їй поїхати з ним до крамниці й сказав, що він купить все, що їй потрібно. Дівчина не повірила в таке чудо. Але Божко серйозно запропонував їй вдруге. Вона з острахом і недовір'ям згодилася. Божко саме тоді дістав великий аванс за роман, який найближчим часом мав здати до видавництва. А мав він дивну натуру. Як діставав гроші, то розтринькував їх негайно. Так, ніби вони йому заважали. Саме в такий момент потрапила в коло його зацікавлень ця дівчинка. Він узяв візника й поїхав з

нею до найбільших крамниць Харкова. Там купив їй усе, що вона потребувала. Коли вони повернулися з крамниці з такими на той час фантастично дорогими подарунками, то, розповідав Сава, старша сестра, як побачила, вибігла в сусідню кімнату й гірко заплакала.

— Ти що, — питаю, — ввів цю сімнадцятирічну школярку в розпусту й замазуєш тепер гріхи?

— Не плети дурниць, — каже Савка. — Боже борони. Я до неї ставлюся, як старший брат. Даруючи все те, я їй радив бути чемною, добре вчитися, закінчити середню школу. Тоді я їй зроблю ще кращий подарунок.

— Для чого ти розбещуєш дівчину? Це ж непедагогічно.

— А, ти не розумієш. Мої цих пару тисяч, це все одно, що надійний вклад у солідну ощадну касу. Він принесе мені великий процент.

Пройшло небагато часу. Дівчина виявилася не з наївних. Вона радо взяла всі подарунки. Але тримала себе на належній дистанції. До нього не заходила. Нікуди з ним не їздила. І нарешті порвала з ним контакти. "Банк" самовпевненого Сави Захаровича безнадійно збанкротував.

* * *

Сава Божко був хворобливо самовпевнений, ба, навіть трішки самозакоханий. Це була його риса, яку ми сприймали вибачливо, як одну з його дивацтв. Йому хтось, колись, напевне, жартома сказав, що він дуже подібний до Наполеона. Він справді був середній на зріст, широкоплечий, з міцною грудною кліткою, високочолий, з прямим носом, тонкими, ніби злими губами і міцним мужнім підборіддям. І хоч любив він часто позувати під Наполеона, але в цьому наполеонівського тут все ж таки було небагато. Проте, сам Сава інколи наївно вірив у свою наполеонівську поставу і часом сам це хвалькувато підкреслював. Він мав перебільшену віру в свою письменницьку популярність. Це часом ставило його в смішну ситуацію. Але він, правда, цим не дуже переймався. Для прикладу пригадаю один епізод у Харкові. Ми вийшли з Будинку Блакитного й поволі простували Пушкінською вулицею вниз. Несподівано перед нами з'явилося двоє гарненьких дівчат. Наша увага наструнчилась. Прокинулася враз ще не вивітрена недавня юнацька грайливість. Тримаючи найближчу дистанцію, ми не відставали від них. Божко почав діялог ніби зі мною:

— Як ти думаєш, чи ці гарні дівчата — студентки чи службовки якоїсь установи?

— Мені здається, що студентки.

— А як ти думаєш — іновки, медички, інгоспівки?

Отакі теревені ми плели за спинами дівчат, щоб якось втягти їх у розмову. Дівчата, натомість, прискорили крок. Але ми не відстаємо. Божко, використавши ситуацію, безпосередньо питає:

— Чого ви поспішаєте?

Раптом, одна з дівчат обертається й офіційним тоном питає:

— А чого ви пристаєте до нас? Що за нечемність? Чого вам треба?

— Баришня, — каже манірно, але чемно, Божко, — нам нічого від вас не треба. Нам просто приємно в такий гарний соняшний день іти й бачити перед собою таких милих дівчат.

— Поперше, ми вам не "баришні", подруге, на такі міщанські компліменти шукайте собі інших партнерок.

Мене бере сміх. Але я не знаю як зарадити ситуації. Та Божко не вгаває:

— Ну, товаришко, не бунтуйте. Ви просто не знаєте, з ким маєте справу.

— Я не потребую знати. Я — бачу.

Але тон її вже примирливіший. А її товаришка, не втримується й питає:

— А хто ж ви такий?

— Я — український письменник, — відповідає з дещо властивим йому задавакуватим тоном Сава.

Перша дівчина, з зацікавленням повертає голову й питає:

— Як ваше прізвище?

— Сава Божко. Може читали повісті "Над колискою Запоріжжя" або найновішу — "Чабанський вік"? — тим же тоном відказує Сава.

Дівчина миттю глянула й чітко проскандувала:

— Я, здається, все краще з сучасної української літератури читала. Але таких повістей і такого прізвища я не чула.

І обернулася. Мені смішно й ніяково. Але Сава, ніби це не його стосується, посміхаючись, кидає у відповідь:

— Соромтесь, мадемуазель! Цим ви виразно свідчите, що сучасної української прози ви таки не знаєте.

Дівчата хихикнули (ага, мовляв, таки допекло!), махнули нам дружньо руками й перебігли на другий бік до трамвайної зупинки.

Божко незворушливо каже:

— Запевняю тебе, завтра вони підуть до бібліотеки й будуть питати за моїми книжками.

Таку щасливу натуру мав Сава Божко.

* * *

С. Божко інтенсивно писав свій роман "В степах". Я в той час уже мав свою власну кімнату в тому ж славному будинку — Свердлова, 118. Ідея, сюжет, усі провідні герої й найдрібніші ситуації, як він гордовито казав, були вже в його голові. Він вирішив, що може просто диктувати відразу друкарці. І він справді найняв друкарку, яка приходила до нього щоденно й вистукувала п'ять-шість годин говорення Божка. Я не вірив, що так можна щось путнє написати. Мені здавалося, що в мистецькому творі кожний рядок, навіть кожне слово

потребують зважування й опрацювання. Кажуть, що так диктував Достоєвський молоденькій Анні Сніткіній (майбутній своїй дружині) свій роман "Братья Карамазовы". І вийшов геніяльний твір. Але, як я пригадую десь вичитане, коли Сніткіна приносила чистенько передрукований текст, продиктований їй попереднього дня, то Достоєвський брав, уважно прочитував, проходив уздовж і впоперек олівцем і знову давав Сніткіній на новий передрук. Та вдруге уважно передруковувала. І тільки тоді вже щось приблизно виходило. А крім того, це ж диктував таки Достоєвський. А в Сави Божка відразу виходило "начисто". Він вірив у свою геніяльність. — Треба мати добру голову на плечах, а моя голова працює чітко, — казав він упевнено, посміхаючись і постукуючи пальцями своє високе чоло.

Одного разу, він запросив до себе мене й Масенка. Сказав, що закінчив свій великий роман і хоче прочитати нам деякі уривки. Це буде, так би мовити, перше його хрищення. На столі, перед канапою, лежав великий кавун. Масенко по-господарському порізав його на скибки. Ми сіли на канапу. Навпроти, за столом, з манускриптом — Божко. З'їли по скибці. Кавун дуже смачний. Почалась містерія читання. Довгий уривок, що його читав Божко, не брав нас за душу. Чогось там бракувало. Ніщо не збуджувало нервів. Мрійно-лагідна днина ранньої осені, смачні скибки кавуна, безнастанне бубоніння Божкового читання, — все це творило приємний дрімотливий стан. Непомітно для себе ми поволі засинали. Раптом, чую, щось впало мені на груди. Прокидаюсь — шкуринка з кавуна. Схопився й Терень. Чую голос Божка:

— Ах, ви, мерзотники! Я читаю найдраматичнішу ситуацію в романі, а ви спите!

Нам трішки ніяково. Ми виправдовуємся мрійною тишею, довгим читанням і солодким кавуном. Кавуна не треба було. Тоді б зустріч була діловитіша. Але нічого. Просимо ще якийсь уривок. Божко читає. Ми — уважні. По закінченні щось дискутуємо, зрештою — хвалимо. Твір — геніяльний. Пускай в люди. Божко задоволений.

Роман таки справді незабаром вийшов друком. Був то величезний том, сторінок на 600 великої вісімки. Мав спочатку навіть успіх. З'явилося кілька позитивних статтей. Відбулися навіть поважні диспути — в Інституті марксизму і в Інституті ім. Шевченка. Але то був уже час не дуже сприятливий для роману та його об'єктивної оцінки. Українська література вступала в присмеркову смугу свого існування. Почалась доба колективізації. Загострилась до хворобливого стану пильність, чи як казали ще тоді, клясова чуйність. Критика прискіпливо вишукувала не художніх хиб та досягнень, а ідейних збочень. Її не цікавило, чи зумів автор свій великий матеріял і типаж надзвичайно драматичної епохи вкласти в чіткий сюжет і прозорі образи, чи вносить він у прозу щось оригінальне, своє і т. ін. Ні. Критика активно переключалась на вульгарно-соціологічну методу і вишукувала здогадні симпатії автора до капіталістів і куркулів. Вона пригадала, що

Божко був учнем професора М. Яворського. Тепер, це був уже щойно скинений з п'єдесталю марксистський божок в історичній науці. Значить вигідна антибожкова карта. Тому — в романі Божка гуляє "яворщина". Божко в романі подав розмаїті жіночі натури. Інколи були виразні натяки на еротичні моменти. Все це, звичайно, в міру. Але критичним святеникам було досить, щоб закинути йому сексуалізм.

З табору тих письменників (зокрема ВАПЛІТЕ), яким колись Божко своєю такою прискіпливою, необ'єктивною, вульгарно-соціологічною критикою тяжко насолив, посипались теж важкі удари. Свою необ'єктивну колись методу, він відчув тепер боляче на собі.

Але це ще можна було перенести, якби не нові політичні події, які несподівано настали: самогубство М. Скрипника, оголошення його носієм українського націоналізму, арешт Скрипникового заступника, довгорічного друга Божкового і, здається його "хрищеного партійного батька" Євгена Гірчака, арешт і розстріл "папаші" Пилипенка, і нарешті "вичищення" Божка з партії — все це поставило його на межі катастрофи. З великим зусиллям, відновивши свою партійність, він негайно виїхав до Херсону.

Про дальшу його долю я довідався вже з різних, хоч і дуже скупих, джерел. У Херсоні він жив майже безпритульним бурлакою. На щастя, він познайомився з місцевою вчителькою на прізвище Гаркуша, Марія Никифорівна. В той тяжкий час вона стала його дружиною, заступницею і годувальницею. Він почав писати новий роман "До моря" і малював різні фантастичні пляни їхнього майбутнього. Але пробила і його дванадцята година. 1937 року його заарештовують і запаковують в один з Ухта-Печорських концтаборів. До 1944 року він зникає з життєвого горизонту. У Біо-бібліографічному словнику українських письменників (1965 р., т. IV) сором'язливо пишуть: "З 1938 по 1942 рік працював у м. Ухті". Так евфемічно вони називають Ухта-Печорський концентраційний табір. Терень Масенко висловлюється ясніше:

> "Та гірко згадувати, що наприкінці того року [1937] Божка тяжко розлучили з рідним краєм, друзями, малими синочками Юлієм і Всеволодом".

Повернувшись з концентраку влітку 1944 року, він негайно їде до Херсону. Розшукує в усіх околицях півдня свою дружину й синів. Завітав і в рибальське село Станіслав, де жили батьки дружини. Батьки були ще живі. Самі. Ані доньки, ані внуків (дружини і синів Божкових) коло них не було.

І це залишилося й досі нез'ясованою таємницею. Що сталося з родиною Божка? Ніхто жадним словом про це не натякнув. Ніхто жадного документа чи свідчення про це не опублікував. Отак, зникла і все. Терень Масенко у своїх спогадах ("Роман пам'яті", стор. 189)

наважився подати уривочок листа Божка до нього десь з серпня 1944 року. Та й цей, можна сказати, огризок дає багато до зрозуміння Божкового тоді стану. Він звучить так:

> "Тереню! Плаваю запечалений, Дніпром і Лиманом. Був у Станіславі. Казали люди в Херсоні, що мої там, але... Все було б гаразд, та після шести років знову без родини, самотньо, тоскно".

Можна собі лише уявити той трагічний душевний стан тоді Сави Божка. Після шести років концентраку він потребував бодай дрібку спокою, фізичного відпочинку. Природно, він спішить туди, де залишив дружину й синів своїх — до Херсону. Але ні в Херсоні, ні в ближчих містах і селах, ні навіть у селі, де жили батьки дружини, їх не було. Він усвідомлює, що родину втрачено, що прийшла безнадійна самотність і безпритульність. Але в чому ж справа? Де ділася дружина з синами? Чому ніхто з пізніших істориків і біографів цим не поцікавився? Чому це болюче питання обходять мовчки? Можна зробити два припущення. Перше — її заарештували й вислали на довгі роки в концентраційні табори. В момент, коли Божко повернувся, шукав за нею, тинявся самотньо по містах і, нарешті, вмирає, термін ув'язнення її ще був далекий до кінця. Припущення друге — під тиском диявольських обставин сталінської доби, вона відреклась від ув'язненого "ворога народу" й не хотіла вже з ним бачитися.

Божко пробує зачепитись за якусь працю. Може це дасть хоч будь-яку рівновагу. Але в ті люті роки (1944) з його пашпортом недавнього в'язня, це було неможливо. Докраю втомлений фізично і морально, знищений душевно, розчарований у надії знайти бодай елементарне людське співчуття і підтримку, з розпуки й безвихіддя — зголошується "добровільно" до дійової армії. Йде, щоб воювати, а як треба, то й умерти за непорушність свого концентраку.

Відвоювавши до кінця війни, він наприкінці 1945 року, повертається знову до Херсону. Дружини з дітьми, як не було, так і нема. Знову самотній, знову принизливе шукання й випрошування праці. Вдається зачепитись за якусь працю в газеті "Наддніпрянська правда". Але ненадовго. Очевидячки, колишній відповідальний редактор газети окружного маштабу, автор кількох романів і повістей, хоч і "герой війни" але недавній в'язень, не міг знайти контакту й зрозуміння в теперішніх шефів, хоч і дрібної, але партійної преси. Він змушений був покинути цю працю. В пошуках чогось кращого і людянішого Божко вирушає на Донбас, насамперед у його столицю м. Донецьке. Тут, видно, йому теж не дуже пощастило. Покидає й Донецьке. Мотається в безсиллі між кількома шахтами — і нарешті, весною 1947 року вмирає.

Стільки мені вдалося взнати про останні роки життя Сави Божка. Але коли цей спогад було написано, раптом, у київському журналі "Вітчизна", за липень 1984 року, з'явився нарис дніпропетрівця Миколи Безуглого про С. Божка під назвою "Овіяний подихом степів".

Добра земляцька душа, правдоподібно молодої людини, через 35 років після смерти Божка, таки згадала про цього, всіма тепер забутого, а колись життєрадісного і діяльного повістяра. Я не можу утриматися, щоб не додати до свого спогаду те нове, що приніс цей останній автор.

Побував він на батьківщині Божка, знайшов рідних і знайомих Божкових, розпитав свідків і подав дещо нове. Тепер ми знаємо, що поховано Божка в його рідному селі Крутоярівка Дніпропетрівської області. Це на межі з Донбасом. Виявляється, що Сава Божко, з січня чи лютого 1947 року, працював на одній із шахт Добропільського району на Донбасі.* Там захворів. Самотній, знесилений, вибитий з колії життя, Сава, очевидячки, вирішив шукати порятунку в рідному селі. Поїздом добрався до села Слов'янки. Звідси чомусь не знайшов жадного транспорту до рідного села. А може й не мав грошей. Тому, не зважаючи на поганий стан здоров'я, вирішив іти пішки. На півдорозі зовсім знесилів і приліг у придорожній "лісосмузі". Випадково проїжджав голова одного з місцевих колгоспів. Зауважив, що в невідповідний час лежить при дорозі людина. Підійшов, і дізнавшись, що людина хвора, взяв на бричку і відвіз до лікарні в Слов'янку. Там на другий день і скінчив своє життя Сава Захарович. Про смерть повідомили в Крутоярівку. Відгукнувся відразу небіж покійного Петро Пилипович Божко. Він негайно приїхав і забрав тіло дядька. На високому пагробі, на краю хутора Крутоярівка, викопав могилу і з кількома ближчими сусідами та родичами скромно й непомітно поховали приблудлого мертвим дядька і земляка. Пізніше небіж спромігся поставити ґранітний надмогильник, на якому написали: "Український письменник Сава Божко (1901-1947)". ... Небіж не пам'ятає, а автор не зумів довідатися точної дати — дня і місяця — смерти Божка, хоч тепер уже відомо, що він народився 24. IV 1901 р., помер 27. IV 1947 р.

Але автор того нарису зробив ще одне майже сенсаційне відкриття. Він знайшов зниклу в свій час дружину Божка Марію Никифорівну Гаркушу. Вона звідкись на старість прибилася до рідної хати батьків у рибальське селище Станіслав. Вона, виявляється, також, не тільки не відреклась Сави Божка, а з великою любов'ю і пієтетом згадує про нього, називає його "мій Сава". Вона з гордістю стверджує гострий розум і велику пам'ять Божка, які передалися їхньому синові Юлієві, тепер кандидатові медичних наук. На жаль, автор нарису не опублікував ні одного її листа. Процитував тільки невеличкий уривок. Але й із того вже можна бачити, що живе вона самотньо й ізольовано від широкого радянського світу, що в душі має глибокий непрощенний жаль до тих, хто зруйнував їхнє родинне життя. Очевидно автор пропонував їй написати спогади. З її відповіді він опублікував таких

---

* "Збирав матеріяли до нового роману", — пише автор. Це така сама правда, як те визначення у біо-бібліографічних довідниках, що Божко "З 1938 по 1942 рік працював у м. Ухті".

кілька слів: — "Спогадів у мене багато, та чи потрібні вони?" Вже навіть із цього речення виразно проривається тяжке огірчення й зневір'я.

Прочитавши цей нарис і з вдячністю використавши нові вістки про передсмертну путь мого колишнього друга, я проте, не можу вийти з дива: чому ж нічого і тепер не сказано про долю вчительки і дружини Сави Божка — Марії Гаркуші? Де була вона з синами тоді, коли "її Сава" від 1944 до смерти 1947 року, в тяжкій тузі й розпуці, шукав за ними по всіх містах і селах Херсонщини і Донбасу? Чому не могла відгукнутися на благання і зойки свого чоловіка і батька двох синів? Чому не могла допомогти тоді, коли він знесилений і всіма покинутий, вмирав на півдорозі до рідного села? Хто і чому на довгі роки закрив їй рота? Хто і чому в ті ж довгі роки перегородив їй дорогу навіть до рідної батьківської рибальської хати? Ні слова про це нема ні в Т. Масенка, ні багато пізніше в М. Безуглого. Я не дорікаю їм. Не сказали, бо не могли сказати. Вони ж жили і живуть в такій країні, де можна писати тільки те, що дозволяють, або те, що накажуть.

Кінчаю цей спогад з великим смутком. Мій колишній друг став одною з багатьох невинних жертв тієї системи й тієї партії, в яку колись, в юнацькі роки, так беззастережно повірив. Мав він не абиякі здібності. В нормальних людських обставинах він міг би зробити багато корисного. А так — лише трагічно змарнований талант.

У широкий світ

Наприкінці серпня 1925 року я виїхав до Києва. Це був мій перший, на довший час, виїзд у широкий світ. Прощаючись з селом, я не так розумів, як відчував, що прощаюся з ним назавжди. У моїй душі не було й краплі жалю чи суму. Сентиментальна туга за селом мені була чужа. У моєму серці були, звичайно, гарні, зворушливі спогади з мого дитинства й юнацтва. Але в цілому, село було для мене місцем вічної тяжкої праці, злиднів і горя людського. Наша родина, можна сказати, була взірцевою. Батько не пиячив, мами не бив, не гризлися, не сварилися вічно з біди, як це бувало в інших сусідів. Ми не голодували. Мамалиґу, картоплю, квасне молоко, хліб, хоч інколи й ячмінний, ми завжди мали. Але, одночасно, гнітюче відчуття злиднів, безвихіддя, безнастанної втоми (праця від зорі до зорі) і, висловлюючись образно, вічної туги за "перкалевою сорочкою", — не покидало нас ніколи. Я любив і ненавидів село так, як любив і ненавидів його автор "Синьої книжечки", яка засіла в моєму серці ще з юнацьких років. До душі моєї припадали боляче й глибше слова з поезії Б. Грінченка, що їх я вичитав тоді в якомусь декляматорі:

Убогії ниви, убогії села.
Убогий, обшарпаний люд —
Смутнії картини, смутні, невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.

Це були болючі, але правдиві слова поета, що по-справжньому любив село. Натомість, завчена напам'ять ще в шкільні роки ідилічно-пасторальна поезія російського графа Олексія Толстого "Ты знаешь край, где всё обильем дышит, где реки льются чище серебра", звучала тепер для мене лише гарною панською вигадкою. Я покидав село з думкою, що й воно, його життя тепер мусить змінитися на краще. Але як це можна зробити — я не знав. Тому я їхав учитися. Тому я рвався в ширший світ. Тому я спокійно і впевнено прощався.

Мама, як завжди, поділяла мої наміри й мої пляни. Вона радісно і мрійо дивилася своїми добрими блакитними очима на мене, а вірніше, повз мене в ту невідому даль, куди я збирався виїхати. Вона дбайливо допомагала мені, чим і як могла, лаштуватися в дорогу і вірила в щастя свого сина. Батько був мовчазний і, ніби, суворий. Він тільки не то з докором, не то просто, щоб сказати своє слово, мовив

стиха:

— Ет, сину, не знаю, чого ся тобі забагло їхати бозна куди.

— Та вчитися ж, тату.

— Вчитися! Та скільки ж можна? Ти й так уже вчишся з дванадцять років, а толку ніякого не бачу.

— Нічого, тату, я ще от років чотири повчуся, а тоді приїду й будемо господарювати, — кажу, посміхаючись.

— А-а-а, розкажи ти бабці своїй, — махаючи рукою, кидає батько, підкреслюючи цим, що він розуміє, що я плету дурниці.

Кузен Сашко заходить і повідомляє, що підвода готова й можемо їхати. Беру свою плетену валізу-кошик і виходжу. Прощаюся з батьками й сестрами, сідаю на віз. Сашкові гарні коні понесли нас на Кам'янець. За півтори години ми були вже коло нашого робітфаківського гуртожитку. Я подякував Сашкові і впірнув у нашу бурсу. А бурса клекотіла. Всі вже десь себе приділили. Чуєв, Усов і Устинов беруть маршрут на Москву (Політехнічний), Масенко і Кундзіч уже в Харківському ІНО. Найчисленніший наступ на Київ: Біллер, Саєнко, Русецький, Присяжнюк і ще хтось — Політехнічний; Матушевич — Архітектурний; Іван Кумпан — Кооперативний; я — ІНО. Але більшість залишається в СГІ. Михась Демчишин жартує, що він залишається в Кам'янці, бо ж звідси йому так близько додому. Здається, що доля не була ласкава до нього й дому свого він так і не побачив. Вайлуватий, але здібний і працьовитий селюк Малафій іронічно філософствує:

> — Їдьте, їдьте, шукайте кращого. А для мене — найкращий СГІ. Тут я навчуся того, що потрібне і корисне для нашого села. Без твоєї літератури селяни проживуть спокійно, а от, як краще господарювати, як легше працювати, а кращі врожаї збирати, без цього ледве чи довго наше село протягне.

Цю примітивну, але щиро висловлену арґументацію, я пригадую тому, що з цим справді чесним і відданим сином землі, через 12 років я зустрінуся у воркутському концентраку. Там ми собі пригадаємо і цю його філософію і добрі наші молоді тоді наміри.

Частина II

КИЇВСЬКА ДОБА (1925 — 1929)

Київ зблизька, його скарби та студентське середовище

Вітай, замріяний, золотоглавий
На синіх горах! Загадався, снить . . .
І не тобі — молодшому — бринить
Червлених наших літ ясна заграва.

(М. Зеров. Київ з лівого берега)

Я був закоханий у це місто, ніколи його не бачивши. Ще з лекцій загальної історії та історії літератури моїх середньошкільних учителів — Козинця, Юхима Філя й Олександра Кільчевського — я виробив собі чарівний і маєстатичний образ цього древнього, величного нашого духовного центру. З ним асоціювалася в мене вся трагічна й героїчна історія нашого народу. І я простував до нього. Щойно вичитана в "Листах до літературної молоді" ("Камо грядеши?") М. Хвильового його дружня порада, що "Молодь повинна вчитись, вчитись і вчитись", повинна "вміти думати", — хоч не була якимось відкриттям, але для мене це прозвучало як заповіт, як наказ сумління. Я з піднесеною надією їхав до Києва, щоб учитись і навчитись глибше думати.

Однієї гарної днини, чи то кінця серпня чи початку вересня 1925 року я висів з трамваю на розі Фундукліївської і Володимирівської вулиць Києва. За вказівками добрих киян, повернув праворуч Володимирівською і, пройшовши з півтора кварталу, зупинився перед великим, майже на півквартал, монументальним, темночервоного кольору будинком з маєстатичними колонами перед центральним входом. Я пізнав цей будинок відразу. Бачив його перед цим на багатьох фотографіях у різних підручниках. Був це колишній славний Київський університет ім. св. Володимира. Тепер це Вищий інститут народної освіти — ВІНО — ім. Драгоманова. Незабаром, він стане просто — Інститутом народної освіти з відповідними факультетами й відділами. Я поклав на брук свою валізу й застиг у спогляданні. "Так ось яка вона — та вимріяна цитаделя науки, до якої я так трепетно і здавна готувався! — думав я. — Що таїть вона в собі? Що дасть мені? Чи буде справжньою, як любили казати давні студенти,

альма-матір'ю, чи лише байдужою мачухою?" Але на довгі роздуми не було часу. Я вхопив свою валізу й попрямував у двері, через які входили й виходили юрми молодих людей. Піднявшись розлогими сходами на другий поверх, я швидко знайшов канцелярію. Там полагодив найперші свої вступні справи. Від мешканевого чи господарчого референта дістав спрямування на тимчасове перебування в гуртожитку студентів робітфаку ІНО на Лютеранській вулиці. З чималими труднощами, та ще й з своєю досить важкою валізою, я доплентався до того гуртожитку. Коли я ввійшов у будинок, то гурт юнаків, що гуторили в першій кімнаті, мене зустріли весело і дружньо. Вказали на вільне ліжко, а хтось відразу кинув питання: — На який факультет? — На мовно-літературний, — відповідаю. Враз чую чийсь голос:

— Сашко! Маєш, нарешті, товариша.

— Чому це "нарешті"? — питаю.

— А тому, що на цей факультет ніхто не йде. Є тільки один чудак, а тепер, ти — другий, — кинув хтось збоку.

До мене підійшов юнак чисто й акуратно, як на ті часи й умови, одягнений. Гарно збудований, темний шатен, з великими карими очима й трішки, ніби припухлими губами. Дружньо всміхнувся й спитав:

— Щойно прибув? Звідки?

— З Кам'янця.

— На мовно-літературний?

— Так.

— Я також. Називаюся Корнійчук.

Я назвав своє прізвище. Між нами відразу промайнула тінь дружби і спільних зацікавлень. Ми обіцяли тримати контакт. Сашко пішов нагору, на другий поверх. Я почав улаштовуватися на новому місці.

Лютеранська вулиця — тиха, зелена, гарна вулиця нагірного району Києва, що виходила на Хрещатик. Будинок нашого гуртожитку був колись, мабуть, гарний і догідний приватний двоповерхий особняк із садом. Зо дві кімнати займали студентки. Більшу частину — студенти. Я прожив тут кілька місяців, поки не влаштувався в новий, щойно відкритий студентський гуртожиток під назвою БПС (Будинок пролетарського студентства) ч. 2. Це був будинок колишнього приватного готелю "Новая Россия". Містився він майже на розі Радянської (колись Думської) площі й Хрещатика. Система — коридорна. По обидва боки коридору розташовані кімнати на три-чотири особи. У моїй кімнаті постійно жили троє. Спочатку літератор (я), історик (Кольченко) і математик (Власенко). Згодом Власенко кудись зник. На його місце прийшов студент-історик молодшого курсу, єврей, що носив російське прізвище Семенов. Ходив у військовій формі. Нам казав, що працює в організації ОСО-АВІАХЕМУ. Мовляв, стипендії не має, то підробляє на життя. Це був звичайний камуфляж. Він працював у ГПУ, можливо, стажером. У студентське середовище його всунули, щоб звикав до подвійної ролі й привчався відповідно прислухатися й принюхуватися. Ми, з Кольченком, цілком це

зрозуміли й приймали нашого співмешканця жартами. Тут, у цій кімнаті, здається, ч. 52, я прожив усе своє чотирирічне студентське життя.

Київське студентське середовище 1925-6 академічного року не відзначалося ніякою екстравагантністю. Буйні революційні й перші пореволюційні роки, коли до старих традиційно-усталених студентських лав раптом долучилися значні групи селянської, робітничої, комсомольської і військової молоді, яка своїми доморобними свитками, чумарками, робітничими блюзами, військовими шинелями, овечими шапками чи картузами різних фасонів, внесла разючий дисонанс в усталені студентські уніформи, а своїм гамірливим, безцеремонним і співучим поводженням надавала, здавалося, анархічного і тривожного стану, — все це вже було в минулому. Як Київ, після революційних руїн ставав спокійним, тихим, чистеньким, щоденно підметеним і помитим містом, так і студентські лави ставали упорядкованими, самодисциплінованими і спраглими знання.

За соціяльним складом тут були діти селянські, але переважали діти сільської й міської інтеліґенції: учителів, кооператорів, службовців, суспільних діячів, професорів та інших. Тут пригадав деякі імена тих моїх нових колеґ, що пізніше будуть зустрічатися не раз у моїй розповіді. Були вони або ровесники, або два-три роки молодші чи старші. Павлів Іван, селянський син, мій ровесник, з Галичини, походив, якщо пам'ять не зраджує, з села Зашкова. 1924 року закінчив гімназію. Дальші університетські студії в Польщі, як відомо, були утруднені, зокрема для українців. У той же час, від молодих радянофілів він наслухався, що в Радянській Україні всі селянські діти у вищих школах навчаються безперешкодно. Тоді він, 1924 року, нелеґально перейшов кордон. Тут його довго переслухували, аж поки переконалися, що він жадних диверсійних завдань не має, але до інституту не пустили. Спрямували спочатку на Кубань, на якусь працю, а фактично, на практичну перевірку. Тільки через рік він дістав відрядження до інституту. Сависько Тодось, селянський син із Київщини. Гуцало Сергій, — син учителя, перед інститутом сам трохи вчителював. Старший років на два. Покальчук Володимир — теж старший років на три. Перед інститутом учителював. З якої родини — не знаю, але за всіма ознаками з інтеліґентської. Коршак Олександер — поет, псевдонім — О. Лан. Селянський син, старший на кілька років, перед інститутом учителював. Малицький Федір — селянський син із Холмщини. Теж на два роки старший. Перед інститутом учителював і навіть опублікував кілька поезій. Шеремет Микола — селянський син з Чернігівщини, молодший, здається, на три роки. Пізніше виявиться поетом. Бобир Діодор — син української інтеліґентської родини, що була вислана за активну участь в революції 1905 року до Архангельська, де й народився Діодор. Пізніше, гнаний за СВУ, а після Другої світової війни — відомий перекладач і театральний діяч. Нагорний Сергій — теж років на два старший, перед інститутом учителював, син священика. Не

знаю, як офіційно це в нього значилось, але переді мною він не ховався. Сакидон, ім'я не пригадаю. Чи не еміґрант із Чехії, бо був добрий знавець чеської мови, багато перекладав і писав про чеську літературу. Колесник Петро — син шевця з села Баришівки Київської области. Кирилюк Євген, мій ровесник, син службовця з Вінниці. Теліга Іван — син кубанського козака, Підгайний Семен, — симпатичний, невеликий на зріст хлопчина, син теж кубанського козака. Птуха, не то родич, не то син академіка Птухи. Петров, ім'я забув. Старший на років три. Син робітника, як і Підгайний, — з історичного відділу. Коханський Іван, не знаю походження. Моїх років. Пізніше, виявився досить здібним поетом. Довгань Кость, — на два курси старший, активний діяч ГУКУСу (Гурток культури українського слова), активний у пресі, потім — науковий секретар Інституту книгознавства, на чолі якого стояв Юрій Меженко. З жіночого сектору нашого курсу пригадую: Кривоший Вікторія, донька свідомої української родини. Півторацька Оля — те саме. Янко-Триницька Надя, — гарна, обдарована, працьовита дівчина, від природи мала одну прикру ваду — була крива на ногу. Донька відомого українського есера, довгорічного в'язня царських тюрем і заслань, члена Центральної Ради, голови Всеукраїнської селянської спілки, пізніше — лівого есера "боротьбіста" Янка. Лариса Юровська — з інтеліґентської єврейської родини. Мати — вчителька, батько — здається, правник, у революцію загинув, не знаю від чиєї кулі. Леся, як ми її звали, не відзначалась красою: рудоволоса, з гостреньким носиком і ротом та буденним кольором обличчя. Але була дуже товариська, симпатична, розумна, глибоко залюблена в українську літературу (зокрема в Панька Куліша, якому присвятила чимало праць), пізніше — дружина Івана Теліги. Чемерис Женя — вихована в родині проф. О. Гермайзе. Батьки загинули під час революції. Оце, якщо додати ще Корнійчука, сина залізничного робітника з Христинівки, і мене, селянського сина, то був би й увесь актив нашого першого курсу, як це затрималося в моїй пам'яті.

* * *

Київ, що на той час, уже після війни й революційних потрясень, ставав міцно на ноги культурного й наукового центру, мене цілковито полонив. Свідомість, що нарешті я живу і вчуся в місті, про яке я мріяв, як про далеке диво, мене дуже активізувала. Я не знав утоми. Мені хотілося враз побачити, пізнати, зрозуміти й відчути все, чим жив і що мав у собі Київ. Перші дні я не вилазив з нашого зовні темночервоного й похмурого інститутського будинку. При вхідних дверях в окремій кабіні сидів вартовий. Щоб увійти, треба було показати студентську посвідку. Кажуть, що тут так було і в дореволюційний час. Традиція трималася міцно.

Здається, у спогадах Віктора Домонтовича я читав, що в дореволюційний час молода людина, наближаючись до цього маєстатичного темнокривавого кольору будинку, почувала себе загубленою, або приреченою. На неї тиснула велич науки та імперії. У вестибюлі в студента забирали посвідку і це теж підкреслювало його підлеглість і немічність. Не знаю наскільки правдиво відтворювали ці спогади психологічний стан дореволюційного студента. Я тепер нічого подібного не відчував. Темночервоний колір і колонадна маєстатичність будинку університету в мене також викликали гострі відчуття, але не приниження, не розгублення, не нижчевартости. Навпаки, вони надавали мені віри в себе і моє покоління.

У глибині моєї свідомости утверджувалась думка, що ця велична будівля, яка тепер називається Вищий інститут народної освіти ім. Драгоманова, волею історії призначена для мене й тисячів таких, як я. Що ми маємо право й обов'язок ввійти в цю цитаделю науки і силою наших здібностей засвоювати всі попередні надбання людського розуму. Додаток "ім. Драгоманова" мені дуже багато промовляв. Творів Драгоманова я тоді майже не читав. Але з лекцій моїх середньошкільних учителів я знав про нього багато. Його ім'я звучало для мене велично й надавало мені віри й пошани до будинку, що носив його ім'я, як прапор.

Я щоденно входив до цього заповітного будинку. Йшов широкими сходами на другий поверх, проходив довжелезними, крученими, ніби вичитаними з пригодницьких романів, коридорами. Заглядав у кожний закуток, у кожну авдиторію. Пригадую, як отак мандруючи, потрапив у якусь невелику авдиторію третього поверху, на самому піддашші, з вузькими високими вікнами. Я підійшов до вікна й глянув навколо. Гори і видолинки міста лежали переді мною. Мене охопила якась особлива радість і свідомість могутности цього будинку й цього місця. І мені так несподівано відкрилася вперше чарівна панорама нашого стародавнього міста. В хаосі цього враження я подумав: це панівний велетень, це духовна "командна висота", яка визначатиме стиль та ідеї нової доби. Такі химерні думки приходили тоді в голову.

Я та мій новий друг Павлів разом обійшли майже ввесь центр міста. Відвідали Софію. Не розумілися в деталях, але були зачаровані архітектурною величчю будівлі і фресками внутрішніх розписів. Глянули й на пам'ятник Богданові Хмельницькому. Але він нас не привабив. Ми мали жаль на нього за Переяслав. Побігли на Володимирівську гірку. Стали під пам'ятником Володимирові й довго милувалися димчатосиньою далиною Лівобережжя, що тяглося десь аж до Чернігова. Звідти пішли до архітектурного дива Растреллі — Андріївського собору, що величаво височів на наддніпровій кручі. Нам сказали, що розписи Володимирівського собору частково належать Врубелеві. Про цього мистця ми мало що знали, творів його ніколи не бачили. Але ще в середній школі я чув, що він намалював якогось надзвичайного "Демона", а потім збожеволів. Це вже дуже

інтригувало й нам хотілося конче щось із його малюнків побачити. На жаль, собор був у повному занедбанні. Стіни потріскались, фрески на них полущились. Ніхто нам не міг показати, де тут є речі Врубеля. Ми були дуже розчаровані.

Ходили в Лавру. Оглядали, мовляв Зеров, "Шеделя білоколонне диво" — мазепинську дзвіницю. Пробігли ми через щойно встановлену в лаврському корпусі виставку матеріялів до Історичного музею — неоціненного надбання генерала Потоцького. Цю надзвичайну збірку він заповів Україні й її щойно перевезли з Ленінграду до Києва. Ми, звичайно, мало розуміли значення тієї збірки, але нам тут сказали, що на неї варто подивитися. Вражала колосальна колекція старовинних ґравюр, літографій, багата добірка книг різними мовами европейських авторів про Україну XII-XVIII ст. Бачили старовинні географічні карти і описи України французькою, німецькою та іншими мовами. Все це приголомшувало нас і відкривало нам досі невідоме минуле.

Приєдналися до екскурсії охочих відвідати лаврські печери. Провідником був тоді ще якийсь досвідчений чернець. Він тихо попередив нас, щоб ми мали зрозуміння, що це мощі святих і музейні цінності. Ми не повинні руками доторкатись до мощів святих угодників. Ми можемо уважно розглядати будову печер, розташування мощів, але фізично не турбувати нічого, бо це руйнує історичні збереження. Ми обіцяли бути чемними. Посувалися темними, на зріст людини зависокими, звивистими тунелями, обабіч яких, у видовбаних нішах, лежали труни з мощами. Всі були покриті темними покривалами, тож жадної людської подоби не було видно. Це ще більше збуджувало наше зацікавлення. В одному з темних закрутів ми злочинно зламали свою обіцянку. Павлів у двох мощів, а я в одного обережно помацали те місце, де мало бути людське обличчя. Крізь перкалеве покривало ми не відчули нічого подібного до людського носа, чола, очей. Якась тільки невиразна порожнеча. Мені шкода, що протягом наступних чотирьох років мені ані разу не пощастило піти до печери і в спокійному настрої поглянути на те диво української старовини.

Ми оглядали пам'ятник Іскрі й Кочубеєві. Ми знали ту сумну історію з підручника Грушевського і з пушкінської поеми "Полтава". Холодно і байдуже подивилися й рушили далі — на Аскольдову могилу. Ми мовчки шукали могилу жертв Крутянської трагедії. Ми знали, що могила десь тут повинна бути. Але ми не знайшли. Її вже не було. Сіли на трамвай і майнули на Поділ. Насамперед оглянули Пристань. Ми знали, що десь там, недалеко, 1847 року поліція заарештувала Шевченка, коли він повертався з весілля свого друга Панька Куліша й Олександри Білозерської. Ми відшукали церкву Різдва Христового, де вже 1861 року, лежало тіло Шевченка, коли його перевозили з Петербургу до Канева. Все це ми робили з почуттям благоговіння, як прочани до святих місць. Ми жили одночасно в реальному і вифантазованому чи вичитаному з книжок світі. Але ми були молоді й усе це

нам давало приємність і збуджену радість.

Іншого дня в пляні в нас були музеї. Почали з Всеукраїнського історичного музею, що на Олександрівській вулиці, а закінчили на музеї чи вірніше ґалерії Західнього й Східнього мистецтва, що тоді був більше відомий як музей Ханенків. Як на тодішні наші знання ми тут побачили просто дива вселюдського мистецького генія. Надзвичайна збірка східнього мистецтва Китаю, Японії, Індії, Єгипту та інших від трьох тисяч років до нашої ери приголомшила нас. Уперше мистецький світ цих країн відкривався перед нами. Не меншої сили враження робила збірка західньоевропейського образотворчого мистецтва. Також уперше я тут побачив Рубенса, Веляскеса, Ґойя, Давіда та інших. Ми ходили як зачаровані, як в іншому, нереальному, світі.

Серед відвідувачів мою увагу привернув високий, білявий, міцно збудований юнак, що з своїм колеґою ходив поруч з нами по залях і вільно, інколи з підкресленою іронією, критично робив ті чи інші зауваги та коментарі. Я прислухався іноді до невимушеного тону цього цибатого, як мені показалось, задаваки і думав: чи справді щось розуміє, чи просто звичайний міський задавака, одягнений в модну шкіряну осінню куртку? Як провінціял, що вперше бачу ці мистецькі дива, тоді не насмілився з ним заговорити. Лише кілька місяців пізніше, на якомусь симпозіюмі в залі інституту я побачив цього юнака як доповідача на якусь там тему. Виявилося, що то був успішно початкуючий вже тоді літературний критик Олексій Полторацький. Саме той, з яким пізніше мені доведеться посередньо гостро-вороже стикатися. Зрештою той, що залишить по собі сумну славу літературного донощика.

Опера і театр були моїм окремим зацікавленням. Оскільки ж я бачив вистави і Садовського, і уламки Молодого театру, і франківців та інші драматичні колективи, то до драматичного театру я не поспішав. Але театр опери та балету прикував мою увагу відразу. Я цього ще ніколи не бачив. Були тоді дешеві студентські абонементи на цілий сезон. Я негайно придбав собі такий абонемент. Що то була високорозташована ґальорка, та що навіть місця там не завжди можна дістати, то мені було байдуже. Я щотижня відвідував оперу. Мені здається, що сезон 1925-6 це був російськомовний. Але мені важливо було пізнати цей рід музичного мистецтва. Бо для мене тут усе було відкриттям. Я так увійшов у смак цього музично-вокального й декоративного мистецтва, що на другий, уже українськомовний сезон 1926-7 я знову мав абонемент. Це вже була велика не тільки мистецька, а й національна подія.

Пригадую, як гостро зударились дві сили: з одного боку, сильний прошарок старої імперської, висококваліфікованої технічної інтеліґенції, як також російського та переважно зрусифікованого старого міщанства; а з другого, — зміцнілі сили української партійної й безпартійної інтеліґенції, що, використавши відповідну полі-

тичну коньюнктуру, здобула тоді переможну позицію. Перед відкриттям сезону ходили тривожні побоювання — чи не буде заля порожня? Аджеж стало відомо, що всі старо- і новоімперські російські централістичні сили ігнорують українську оперу. Пригадую відкриття сезону оперою "Аїда" українською мовою. Студентство пішло масово. Це ж нечувана новина. Ми зайняли належні нам місця й спостерігали залю.

Заля й балкони поволі наповнювалися публікою. І, о, чудо! Перед початком вистави заля й бальконні яруси були вже вщерть переповнені. Значить, український глядач є. Перша вистава "Аїди" українською мовою мала потрясальний успіх. Акторів кількаразово викликали на сцену й улаштовували їм овації. У пресі з'явилися дуже позитивні рецензії. Це зробило свій вплив на значну частину російськомовних ігнорантів. Тому всі наступні вистави "Князь Ігор" Бородіна, "Садко" Римського-Корсакова, "Майстерзинґери" Ваґнера, а особливо "Кармен" Бізе й "Євгеній Онєґін" Чайковського — поволі все більше і більше притягали зацікавлення російськомовних меломанів і заля опери ніколи не була порожньою. Вони поволі збагнули, що і Аїда, і Кармен, і Онєґін з Лєнським, як і Тетяна з Ольгою так само чарівно звучать і українською мовою. Це був тріюмф і перемога української стихії. Вона опанувала верхи мистецтва і, здавалося, міцно ставала на свої власні ноги.

З "Березолем" у Києві мені рішуче не пощастило. Захоплений новиною опери та балету, я все відкладав відвідати "Березіль". Аж весною 1926 року мій однокурсник і театроман Діодор Бобир каже мені:

— Підемо до "Березолю". Це тобі не Садовського, не Шевченківський і не Франківський театри. Це, брате, щось зовсім інше. Підемо.

І ми пішли. Була то ексцентрична вистава, що мала інтриґуючу назву "Шпана". Пригадую, це надзвичайно розмаїте, виповнене дотепними актуально-побутовими сценами, видовище справило на мене гарне враження. Але повної уяви, що ж таке "Березіль", як театр нового типу, мені не дало. На жаль, це була остання вистава "Березоля" в Києві. Інших вистав його я вже не міг побачити. Того ж літа "Березіль" переведено було до Харкова. Таким чином, про "Березіль" в свої студентські роки, я був би нічого більше не знав. Але допоміг дещо щасливий випадок.

Саме в той час появилося оголошення, що мистецький керівник "Березоля" Лесь Курбас прочитає в залі Всенародної бібліотеки ВУАН доповідь про шляхи українського театру. Тоді я вперше побачив і почув Курбаса. Високий, статний, з надхненним обличчям, з глибокими очима і гарним, хвилястим, з просмиками сивини чубом. У цілому імпозантна аристократична постать. Але не вона притягала виключну увагу переповненої залі слухачів. Притягала сила його інтелекту й культури. Він говорив про найпекучіші проблеми українського пореволюційного театру. Говорив про нашу відсталість від світу.

Злобно картав русотяпів і обивателів, вихованих на провінційних смаках Синельникова і Соловцова. Говорив про нові шляхи для нашого театру, про експерименти відкриття, про піднесення нашої театральної культури до найвищого рівня передової культури світу, про можливості, які відкрила нам для цього революція, і багато іншого цікавого і нового для мене тоді сказав він. І що важливо, не була це поверхова пропаганда, а глибока, теоретично поставлена, я б сказав, на філософському рівні лекція. Я вийшов з доповіді з усвідомленням, що актор і режисер такого рівня справді може створити новий великий наш театр. А коли трохи згодом у журналі "Вапліте" ч. 3, я прочитав статтю Л. Курбаса "Шляхи Березоля", то я зрозумів, що Курбас і "Березіль" — це одна з могутніх ланок нашого культурного відродження. На жаль, глибше з "Березолем" я познайомився тільки після 1929 року, як переїхав на працю до Харкова.

Оклигавши від руїн, голоду і терору 1919-21 рр. Київ на 1925 рік уже жив більш-менш всебічно виявленим упорядкованим громадським і культурно-науковим життям. Виходило дві українські газети: "Більшовик" і "Пролетарська правда". Наприкінці 1922 року почав виходити перший у Києві літературно-громадський і кооперативний двотижневик "Нова громада".* Трохи згодом, при газеті "Пролетарська правда", почав виходити такий же літературно-мистецький популярний журнал "Глобус", а з 1925 року — солідний вже місячник літератури, політики й громадської проблематики "Життя й революція". Вже 1922 року виникає Асоціяція письменників — АСПИС, що на короткий час об'єднала навколо М. Зерова, М. Рильського, П. Филиповича, старших і молодших літераторів Києва. Але літературне розшарування швидко поглиблювалось і АСПИС розпався. Вже 1924 року молодша група (Б. Антоненко-Давидович, В. Підмогильний, Т. Осьмачка, Г. Косинка, Є. Плужник) відокремилася й творила своє угруповання під назвою ЛАНКА. За зразком Харкова в Києві постала філія Спілки селянських письменників ПЛУГ на чолі з редактором "Пролетарської правди" Самійлом Щупаком і філія ГАРТ на чолі з початкуючим критиком, студентом 4-го курсу ІНО Борисом Коваленком. Українські футуристи гуртувалися навколо Михайла Семенка з його неперіодичними збірниками — "Семафор у майбутнє", "Гонг комункульту" тощо. Академічна група поетів і критиків (М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара, О. Бургґардт, В. Петров, Б. Якубський, М. Могилянський), що якось однодумно виступали в залі бібліотеки ВУАН, дістали назву "неоклясиків", під якою фактично й діяла. Місцевком ВУАН час від часу влаштовував у залі Всенародної бібліотеки

---

* До речі, його редактором був Олекса Кобець (Олекса Петрович Варава) — поет, прозаїк, журналіст, що кінчив своє творче життя 1967 року в місті Баффало, США.

прецікаві літературні доповіді чи диспути, що мали широкий, а інколи й загальноукраїнський розголос, як, приміром, диспут про шляхи розвитку української літератури у травні 1925 року, присвячений памфлетам Хвильового. Активізувалась і філологічна секція Академії наук і часто на свої доповіді збирала велику авдиторію. Одне слово, літературно-мистецька і наукова панорама Києва на кінець 1925 року була барвисто-строката, активна й цікава.

Перший академічний рік. Ближчі і дальші мої вчителі

Почався мій перший інститутський академічний рік. Я цілковито зосередив свою увагу на лекціях і моїх нових учителях. Протягом чотирьох років студій серед моїх численних учителів були мені ближчі й дальші. Відповідно до цієї дистанції я й хочу тут згадати про кожного з них. Почну з найближчих і глибоко шанованих.

Микола Зеров

Серед цілого грона добрих професорів моїх студентських років постать Миколи Костьовича Зерова була найяскравіша. Він залишив непроминальний слід не тільки в моїй, але й у свідомості кількох поколінь студентів і взагалі своїх сучасників. Із студентів М. К. Зерова на час, коли пишуться ці рядки (літо 1983 р.), здається, живуть ще троє: Євген Кирилюк — професор, академік, Петро Колесник — науковець і прозаїк, Микола Шеремет — поет. Але ніхто з них, якби навіть і хотів, не міг би і не може написати нічого доброго й правдивого про свого незабутнього вчителя. Тож, починаючи свої пригадки університетських учителів, хай буде моє скромне слово насамперед про Миколу Костьовича Зерова.

Микола Зеров — професор

Був він середнього, а може навіть і нижчого росту. Будова — пікнічна. Широке, приємне, відкрите обличчя. Високе ясне чоло, зачісане назад русяве волосся з слабо позначеним проділом з лівого боку. Блакитні, веселі, рухливі очі, пенсне, трохи завелика нижня губа; приємний горловий сміх, щирий, безпосередній. Був людиною веселого характеру з нахилом до іронії, інколи колючої. Одягався переважно в костюм з темносинього шевйоту, а зимою носив старомодне, темного кольору пальто з чорним плюшевим коміром.

До авдиторії заходив з великою течкою, завжди наповненою книжками і зошитами. Підходив до катедри швидкими, ніби нервовими кроками, недбало тримаючи течку в перпендикулярно опущеній руці. Кидав на авдиторію веселий погляд, якому товаришила підкуплива

посмішка. Витягав потрібні для лекції матеріяли, й одночасно кидав якийсь жарт, дотеп, веселе зауваження. І тільки після цього починав лекцію.

На першій лекції, пригадую, після такого вступу Микола Костьович почав викликати за авдиторним реєстром кожного з нас і особисто знайомитися. Перекидався з кожним студентом кількома словами, обов'язково запитував ім'я та по-батькові. При цьому напівсерйозно, напівжартівливо додавав, коли хтось із нас, на це його питання, скептично посміхався:

— Це мені потрібно. Я хочу знати кожного з вас. А до того ж, що, коли хтось з вас за кілька років стане якоюсь знаменитістю, то я вже й знатиму, як мені величати по-батькові, — і при тому поглядав на авдиторію й щиро посміхався.

Коли черга дійшла до мене, і я, відповідаючи на його питання, вжив, здається, слово "було" з подільським наголосом на "у", Микола Костьович весело глянув і, сміючись, зауважив:

— А-а-а, то ви напевне з Поділля! І то з західньої його частини, що ближче до Галичини.

— Так, — зніяковіло стверджую, — з Кам'янця-Подільського.

— Чую по інтонаціях і наголосах. Моє вухо відразу ловить той подільський мовний "кольор-локаль". — І при цьому Микола Костьович процитував щось дотепне, специфічно подільське, з Анатолія Свидницького, здається.

В цих і подібних його зауваженнях не було ані дрібки зневаги чи іронії. Був це щирий, натуральний і дружній тон учителя, що знає і любить усі українські говори з їх специфікою і своєрідністю. Не було в його поставі супроти нас ані трохи олімпійської неприступности жерця науки. Не було і крихти зневаги до "робітничо-селянської" молоді, що йому часто закидали його злосливі й несумлінні опоненти. Було щось цілком протилежне. Між нами, студентами, і ним, нашим професором, відразу встановився близький, дружній і безпосередній контакт. Перед початком його лекції ми завжди почували себе вільно і просто. З першої лекції він став для нас "Миколою Костьовичем". Ім'я жадного іншого професора, за вийнятком хібащо Павла Петровича Филиповича, протягом чотирьох років інститутського навчання ми не вимовляли так щиро, сердечно, з почуттям особливої поваги й пієтету.

Ввесь курс історії української літератури був поділений на чотири частини:

Стара доба (з найдавніших часів до кінця XVIII сторіччя); 2. Доба нового українського письменства (з кінця XVIII до кінця XIX сторіччя); 3. Доба модерних шукань і напрямків (з кінця XIX сторіччя до революції 1917 року); 4. Українська література пореволюційної доби.

Кожну добу вів окремий професор. Першу добу читав Сергій Маслов, другу — Микола Зеров, третю — Павло Филипович, а четверту

— Борис Якубський.

Лекції М. Зерова завжди залишали в нас, кажучи без перебільшення, непроминальне враження. З кожної лекції М. Зерова ми виносили щось нове, досі нам невідоме, що збуджувало допитливість, активізувало нашу пізнавальну свідомість. Нам імпонувало його глибоке знання історико-літературних явищ і фактів, свіже, оригінальне, тільки йому властиве трактування їх. Микола Костьович ніколи не розглядав історико-літературний процес вузько, лише в аспекті української дійсности, а завжди брав його, як частину інтеґрального мистецького думання людства. Кожне украгїське літературно-мистецьке явище він розглядав у порівнянні з подібними явищами інших народів. Цим він найпереконливіше показував наше справжнє місце в сім'ї народів світу.

Наші літературні факти, що були позначені провінціялізмом, відсталістю чи рабською залежністю та наслідуванням тих чи тих сусідів, Зеров ніколи з патріотичних чи якихось інших загумінкових міркувань не приховував і не пригладжував. Навпаки, ці явища він нещадно виводив на світло денне і давав їм найгострішу, але завжди дуже влучну й добре арґументовану характеристику. Досить пригадати його порівняльну аналізу травестованої "Енеїди" І. Котляревського й Осіпова, або вбивчу характеристику Гребінчиного перекладу Пушкінової "Полтави", чи окремих явищ з так званої "котляревщини", щоб переконатися в цьому. Хоч у популярному варіянті "Історії українського письменства" С. Єфремова про це не говорилося, хоч ми з середньошкільного курсу засвоїли були собі погляд на українське письменство, як на суцільний патріотично-героїчний, чисто український шлях наших письменників, носіїв дум і сподівань нашого народу, проте таке несподіване розвінчування — сказати б оголення історичної правди — нас не ображало і не принижувало. Навпаки, ми відразу відчули в цьому велику мобілізуючу національну правду і, коли хочете, гордість. Ми збагнули, що саме ця, хай і терпка та пекуча правда швидше й радикальніше випалить хворобу нашої провінційности, обмеженості, рабського наслідування й копіювання чужих зразків. Цими новими й відважними думками Зеров видавався нам тим Франковим "блаженним мужем"—

> . . . що в хвилях занепаду,
> Коли заглухне найчуткіша совість,
> Хоч диким криком збуджує громаду
> І правду й щирість відкрива, як новість.

Ці слова любив часто повторювати і Микола Костьович. Він мав талант синтетика. Він умів синтетично, як нерозривну цілість, розглядати добу та її літературно-мистецькі явища. Він ніколи не був формалістом опоязівського типу і про це не раз говорив на лекціях і в

друкованих своїх працях. І це не з коньюнктурних міркувань, як дехто пробує твердити. Історик за університетською освітою, Зеров літературно-мистецький процес розглядав завжди і невідривно на тлі конкретної історичної доби. Але в його інтерпретації література не була пласким відбитком лише суспільно-історичного процесу, не була лише ілюстрацією до історії. Ні, література в його концепції була автономним специфічним виявом духовного життя народу, що часто попереджає і випереджає соціяльні й економічні процеси доби. Ця концепція була однією з найсильніших рис Зерова-літературознавця і критика. Марксистські вульґаризатори не могли її проковтнути, ані переконливо заперечити. Звідси й початок їхнього офіційного конфлікту з Зеровим і "зеровщиною", який перенісся в політичну площину й кінчився так трагічно для Миколи Костьовича.

Його узагальнювані, підсумкові або вступні лекції були особливо неперевершені. Я пригадую собі, яке потрясальне враження зробили його перші вступні лекції по курсу нового українського письменства. Коли він у синтетичній картині представив нам, як під чоботом російського імперського централізму заникала блискуча культура Мазепинської доби і Києво-Могилянської академії, то ми не всиділи, ми встали й улаштували тривалі овації Миколі Костьовичу. Він стояв і ніби спокійно посміхався. Але то був надхненний спокій. Ця винятко-ва здібність до узагальнень, до синтези, яка часто перетворювала його лекції на візійні, історіософічні есеї, створювала навколо нього авреолю чогось більшого ніж добрий професор, авреолю трибуна і проповідника.

Візійність лекцій-есеїв Зерова підсилювали, як мені видається, два моменти: поперше — його надзвичайна пам'ять і безконкуренційна здібність без джерел під рукою, з пам'яти цитувати величезні уступи — чи то з літописів Граб'янки та Самовидця, чи то з Сковороди та Куліша, чи то з Овідія та Марціяла, чи то з Красіцького та Міцкевича; подруге — його колосальна ерудиція і вроджений талант синтетика; потретє — його глибока віра у відродження української духовности; і почетверте — його талант блискучого лектора-промовця.

Він мав приємний чистий голос радше тенорального тембру. Слова вимовляв ясно і чітко. Академічна незворушність була йому органічно чужа. "Живе срібло" — так назвав колись Миколу Костьовича його близький товариш Павло Зайцев. Це — правдиве окреслення, але воно далеко не повно характеризує надзвичайну жвавість, темпераментність і емоційність Зерова-лектора. Я ніколи не бачив його спокійним, безпристрасним переповідачем давно набридлих йому самому історико-літературних фактів. Жест, дотеп, колюче зауваження, щира усмішка були постійними складниками його лекцій чи доповідей. Нерідко в його голосі звучали обурення, сарказм, гордий патос. І ніколи не було в нього порожнього, нехай часом і непогано оформленого балакання інтеліґентного сноба, того спеціяльного балакання, що є властиве безідейним озлобленим людям усіх часів, яких у мої

університетські роки можна було зустріти нерідко. Та обставина, що лекції Миколи Костьовича, розкриваючи перед нами таємницю мистецтва слова, одночасно показували його суспільно-національну вагу, виконували велику виховничу ролю.

Ще одне: у мене завжди залишалося враження, що кожну свою лекцію, навіть ту, яку читає вже в сотий раз, він глибоко і любовно по-новому переживав, кожний раз, не міняючи суті, подавав у відмінному ракурсі, а головне — твердо вірив у правду своєї аналізи і думки.

Читав лекції стоячи. Інколи робив непомітні півкроки в бік від катедри. Тримався невимушено, просто.

Микола Зеров — промовець і полеміст

Видатними рисами особистости Зерова був його дар промовця й полеміста. Мені на все життя залишився в пам'яті його полемічний виступ у залі Всенародної бібліотеки ВУАН, яка містилася тоді на бульварі ім. Шевченка (колишній Бібіковський бульвар), у будинку колишньої І Київської гімназії, в якій, до речі, вчився і Микола Костьович.

Було це, либонь, навесні 1926 року. Саме тоді, в розпалі літературної дискусії, Яків Савченко, колишній символіст, що пробував переставитися на критика-марксиста, виступив з відомим памфлетом проти Хвильового "Азіятський апокаліпсис", в якому зачепив і Зерова. Дмитро Загул, друг і однодумець Савченка, також колишній символіст, про якого Мілетій Кічура дотепно написав, що він не витримав

> . . . безробіття мук,
> До Маркса підійшов, узяв у нього бук
> І нумо розганять весь київський Парнас,

майже одночасно видав теж памфлет під назвою "Література чи літературщина?", спеціяльно спрямований проти неоклясиків. Обидві книжечки вийшли, здається, у видавництві "Глобус". Розглядові цих двох брошур і був присвячений той прилюдний виступ Миколи Зерова.

Пам'ятаю, що велика заля Всенародної бібліотеки була переповнена. Тут був майже весь київський літературний і науковий світ.

Микола Костьович, як завжди, з течкою, усміхнений, з піднесеною трохи визивно головою, швидкими кроками підійшов до катедри. Свою промову він почав заявою, що хоче поділитися з шановною авдиторією деякими думками про наших модерних літературознавців і полемістів. І мабуть години півтори прецікаво, глибоко, й одночасно гостро, а місцями вбивчо, аналізував фактологію нещасних брошур

Савченка і Загула. Він продемонстрував застрашливу бідність Савченкового знання про греко-римську поезію. Під загальний сміх авдиторії він безжально кпив з його вбогої лектури, яка навчила його, що велика література греків і римлян — це лише еротична лірика і ґльорифікація педерастії. Бідного Дмитра Загула, який, спираючися на европейську літературу, взявся був довести, що творчість неоклясиків — це не література, а літературщина, перекладацьке мавпування, Микола Костьович просто розгромив. Закінчуючи розгляд Загулової брошури, він вказав, що автор її у багатьох випадках власної поетичної творчости таки справді мавпує німецьких поетів. Інколи це мавпування переходить у явний пляґіят. А коли на підтвердження цієї своєї думки Зеров прочитав один вірш Загула, а другий — німецькою мовою (здається з Гайне), то від разючої схожости і незаперечного факту чогось більшого ніж мавпування, заля ахнула.

Розправившись із тими напасниками, Микола Костьович перейшов до викладу своєї і своїх однодумців позитивної програми. І коли він, кінчаючи виступ, у кількох пунктах зформулював її (це він зробив тоді, здається, вперше), авдиторія вибухла довгою бурхливою овацією. Це був його справжній тріюмф як володаря дум тієї доби.

Між іншим, М. Зеров оформив пізніше цю свою доповідь, згладивши її гострі кути, в знамениту статтю, що під назвою "Наші літературознавці й полемісти" була опублікована в журналі "Червоний шлях", ч. 4 за 1926 рік.

Передлекційні діялоги

Дуже цінними додатками до лекцій Миколи Костьовича були його кількахвилинні вільні розмови з нами перед кожною лекцією. Не знаю, чи це було в нього навмисне, чи з внутрішньої потреби. Але це творило надзвичайно близький контакт його з авдиторією й формувало почуття єдиної дружньої родини. Темами цих розмов були актуальні, переважно ще невідомі ширшому загалові, літературні новини. Микола Костьович любив не тільки нам розповідати, а й слухати наші інформації та запитання. Його відповіді були завжди влучні, цікаві й дотепні. Ці передлекційні балачки ми любили й називали їх жартома "передлекційними діялогами". Ми так звикли до них, що коли часом їх не було, то нам здавалося, що чогось не вистачає.

З тих "передлекційних діялогів", які відбувалися майже 60 років тому, забулося, на жаль, дуже багато. Але дещо пам'ять тримає й досі. Одного разу — це було, здається, наприкінці 1925 або на початку 1926 року — хтось із студентів, що любив стежити за появою нових імен в літературі, запитав Миколу Костьовича, що він думає про нові поезії Василя Мисика, який щойно дебютував. Микола Костьович враз глянув на запитувача, загадково посміхнувся, простягнув руку до течки, витяг якийсь папірець і промовив:

Родина Костюків (1930 р.)

Сидять зліва: сестра Марія, мати Ганна Данилівна (Судук), батько Олександер Трохимович, Григорій; стоять зліва: сестри Теця і Дарця.

Група студентів робітфаку 1924 р. Зліва: Едуард Біллер, Григорій Костюк, Максим (Макс) Чуєв.

Григорій Костюк, Сава Божко і Терень Масенко (осінь 1929 р.)

Григорій Костюк, студент 1-го курсу Київського ІНО, 1925 р.

— Ось краще прослухайте такий вірш.

І він прочитав нам вірш, де було щось про сонце, вітер, ліс. Вірш, пригадую, вразив нас своєю свіжістю, непідробленістю, самобутністю. Зробивши павзу, Микола Костьович сказав:

— Оце один з останніх, ніде ще недрукованих віршів Василя Мисика. Хороший вірш. Не забувайте, що йому ще нема й дев'ятнадцятки. Він увесь у майбутньому. І буде з нього, якщо якась сила Зевсова не перешкодить, значний поет. З глибин росте.

Іншим разом, як цікаву новинку, прочитав нам новий вірш Освальда Бурґгардта (був це, здається, один з перших його сонетів "Сковорода", що його Микола Костьович умістив пізніше, року 1929, у своїй антології "Сяйво").

— Отже, — сказав Микола Костьович, — як бачите, віднині Бурґгардт не тільки видатний перекладач німецьких та інших поетів, а й оригінальний поет.

Часто і дуже охоче говорив про Миколу Хвильового. Багатьом нам, що вже тоді були полонені памфлетами Хвильового й зачитувалися його новелями, думки Миколи Костьовича про нього були великою підтримкою. Ставив він Хвильового і як мистця, і як мислителя дуже високо. Шанував його як людину великої духовної та моральної сили і відважної думки. Циклічну теорію культурного розвитку людства в інтерпретації Хвильового вважав великим нашим інтелектуальним набутком. Одного разу прочитав нам листа до нього від Хвильового і свою відповідь останньому. В цих листах ішла мова про циклічну теорію й про "Абетку азіятського ренесансу". У своїй відповіді Микола Костьович писав, що він цілком поділяє інтерпретацію Хвильового, бо він взагалі прихильник усякої оригінальної, живої людської душі, а тим більше такої, яка пробує розкрити перспективи культури і заглянути наперед на кілька століть.

— І звідки це в нього? — питав риторично він. — Де і коли встиг він стільки прочитати і передумати? Адже ж він не сидів на оцих партах? — (Хвильовий не мав університетської освіти). І тут же Микола Костьович додавав:

— Значить, ця людина має щось більше і важливіше ніж його можна висидіти на цих партах.

Коли оголошена для шостого числа "Вапліте" стаття М. Хвильового "Україна чи Малоросія?" була заборонена разом з тим числом журналу і в пресі з'явилася гостро-погрозлива критика цього памфлету, мені пощастило дістати копію його й прочитати в колі найближчих своїх друзів. Враження було приголомшуюче. Я ходив, як сп'янілий. І мені, природно, дуже хотілося знати думку Миколи Костьовича про цей твір. Одного разу, побачивши в університетському коридорі Миколу Костьовича самого, я негайно пішов йому назустріч. Вираз мого обличчя, очевидно, зраджував моє непереможне бажання з ним заговорити, бо після мого привітання він лагідно запитав:

— Ну, що доброго?

— Ходжу, Миколо Костьовичу, очманілий від читання "України чи Малоросії" — випалив я відразу.

Микола Костьович, зупинився, глянув на мене, підійшов ближче й трохи стишеним голосом промовив:

— Прочитали? — Якусь мить промовчавши, додав: — Я думав, що для нашої історії, для нашої суспільної думки цей памфлет матиме чи не більше значення, ніж "Листи темних людей" на світанку німецького відродження.

Павза. Потім ще:

— Правда, часи наші відмінні. Але все одно, такі речі не вмирають.

І пішов.

Іншим разом хтось із студентів сказав:

— А вчора в Будинку вчених був вечір Якова Качури. Відповідаючи на одне питання, він зачепив неоклясиків. І вам дісталося.

Микола Костьович, зробивши іронічну міну, з посмішкою спитав:

— Хіба? Гм!

І проскандував:

Бережись, літературо!
На Парнасі переляк:
Геніяльного Качуру
З ланцюга спустив Щупак!

Не тяжко уявити собі, як зареаґували ми на таку несподіванку.

Ця епіграма застрягла в моїй пам'яті на ціле життя. Пізніше, 1927 року вона з'явилася в Атаманюковім збірнику пародій, шаржів і епіграм. Її автором був М. Рильський, а написав він її з приводу одного виступу Качури 1924 року.

Ми знали, що Микола Костьович має цикл сатиричних сонетів на кількох відомих поетів. Одного разу ми попросили щось з цього циклу нам прочитати. Микола Костьович лукаво посміхаючись, сказав, що це — вигадка, що нічого такого нема. Власне, дещо є, але все це — дурнички, забавки. І, як зразок, прочитав нам свою "Молоду Україну". Цей вірш він, очевидячки, вважав у значній мірі, за програмовий. Бо він видрукував його пізніше в згаданій вже статті "Наші літературознавці й полемісти", як ілюстрацію до своїх поглядів на шляхи й дороговкази української поезії. Опублікував він його (під заголовком "Нова українська поезія") і в згаданому збірнику В. Атаманюка, разом з своїми сонетами про Вороного, Олеся і Чупринку. Як сонет, який я чув ще перед його публікацією, під час наших "передлекційних діялогів", я подам його тут повністю.

МОЛОДА УКРАЇНА

Яка ж гірка, о Господи, ця чаша,
Цей старосвітський повітовий смак —
Ці мрійники без крил, якими так
Поезія прославилася наша.
От Петька Стах, містечковий сіряк,
От Вороний, сентиментальна кваша.
О ні, Пегасові потрібна інша паша,
А то — не вивезе, загрузне неборак.
Прекрасна пластика і контур строгий,
Добірний стиль, залізна колія —
Оце твоя, Україно, дорога:
Леконт де Ліль, Хозе Ередія,
Парнаських зір незахідне сузір'я,
Зведуть тебе на справжнє верхогір'я.

Курс історії української літератури

На другий рік, коли загальний курс факпрофосу (факультету професійної освіти) розподілився на відповідні фахові відділи, Микола Костьович почав читати для нашого мовно-літературного відділу вже спеціяльний курс історії української літератури. Насамперед він провів з нами нараду, на якій сказав, що, оскільки університетського курсу історії української літератури ще немає, він пропонує нам записувати організовано його лекції, потім давати йому на остаточний перегляд і редаґування. Після того він даватиме відредаґований матеріял до друку на циклостилі. Друкуватиметься обмеженим тиражем, але в результаті всі матимемо на руках повний цикл лекцій. Ми прийняли цю пропозицію з ентузіязмом.

Робота пішла споро й солідно. Кожний з нас, хто почувався на силі, протягом усього курсу записував три-чотири лекції. Мені, наприклад, у тому курсі належать записи: 1) Критична література про Котляревського, 2) "Книга буття українського народу", 3) Марко Вовчок (перша лекція). Кожний з нас уважно записував, узяту на себе лекцію, потім не менш уважно опрацьовував і начисто переписував, а тоді передавав Миколі Костьовичу. З того матеріялу він робив уже свій остаточний текст і здавав до друку. Коли лекції закінчилися і з дозволу, звичайно, окрліту (цензури) було відбито на циклостилі певну кількість копій, то кожний з нас дістав (за мізерну плату) товстелезний (якщо пам'ять не зраджує, понад 500 сторінок машинопису) курс історії нової української літератури, від кінця XVIII і майже до кінця XIX сторіччя. Хоч видано його було на циклостилі, але виглядав дуже пристойно, а головне — це ж був перший справжній

університетський курс нового українського письменства. Тираж був, здається, всього 300 примірників.

З того часу пройшло багато років. Видано за цей час чимало нарисів історії української літератури і в Києві, і в Галичині, і на еміґрації. Але я не можу ствердити, що котрийсь, навіть найсолідніший нарис, сказав щось нове й оригінальне в порівнянні з тим, що виклав тоді М. Зеров у своєму циклостилевому курсі. Тут уперше була дана нова періодизація й грунтовно проаналізовано багато нових джерел. Уперше була розроблена і введена в історію української літератури "харківська школа романтиків". Відомі досліди А. Шамрая з'явилися — думаю, не без впливу Зерова — набагато пізніше. Вперше була дана блискуча характеристика письменників передшевченківської доби в значно повнішому огляді, ніж це було зроблено в "Новому українському письменстві". Вперше були уточнені й науково обґрунтовані окремі розділи в письменстві: 1) Українська школа в польському письменстві й 2) Українська школа в російському письменстві. Була широко представлена українська критика 40-60-их років — Ієремія Галка (М. Костомаров), О. Білозерський, П. Куліш тощо.

Микола Костьович, самозрозуміло, мав намір пізніше спокійно сісти за цей курс і, відповідно опрацювавши та поширивши його, видати нормальним виданням. Але, як відомо, здійснити це йому не довелося. Його дальша доля склалася так трагічно, що він утратив не тільки цей курс лекцій, а й власне життя. У п'ятдесятих роках я писав, що цей вартісний курс лекцій мабуть назавжди втрачено. Але минуло всього 15 років і сталося ніби чудо. Під час чергової еміґраційної хвилі з СРСР, на початку 70-их років, одна інтеліґентна єврейська родина з Києва, вивезла разом із своїм родинним архівом і циклостилевий курс історії української літератури М. Зерова. Завдяки старанням КІУС (Канадський інститут українських студій) в Едмонтоні, ці, віднайдені в Ізраїлі лекції, за редакцією Дорін В. Горзлін і Оксани Соловей, видано друком 1977 року. Так історично-важливий документ українського літературознавства врятовано.

ГУКУС і семінар підвищеного типу

Окремою сторінкою в діяльності М. Зерова, як професора, було його керівництво літературним семінаром підвищеного типу і співпраця з ГУКУСом (Гурток культури українського слова). Декілька слів про ці два студійні гуртки в Київському інституті народної освіти.

Обидва вони виникли, як мені здається, десь наприкінці 1925 року.

Члени ГУКУСу поставили перед собою завдання всебічного і поглибленого вивчення української мови. Таке завдання стане зрозумілим, коли пригадати, що в ті роки відбувався перехід на українську викладову мову не тільки всіх предметів на всіх факультетах нашого

інституту, але й у всіх інститутах Києва. Членів гуртка цікавили термінологічні проблеми. Деяка частина мала зацікавлення до опанування техніки перекладу, зокрема мистецького. Своїм громадським обов'язком ГУКУС вважав у міру своїх сил допомагати українізації інституту. Ініціятором гуртка і першим його головою був студент-історик Гавриленко, старший від мене на один курс, людина енергійна, вольова і методична. Першим секретарем було обрано П. Демидка, студента третього курсу мовно-літературного факультету. Гаслом Гавриленка, яке він ніколи не втомлювався повторювати, була фраза: "Ми ще не знаємо своєї мови".

Згодом партійний, комсомольський і професійний осередки інституту вирішили взяти ГУКУС під свій контроль і запропонували йому прийняти новий статут. Навколо цього статуту розгорілася боротьба, наслідком чого було те, що Гавриленко й частина активу відійшли від праці в гуртку. На бурхливих зборах П. Демидко демонстративно і навіть визивно покинув своє секретарювання.

Потім керівниками гуртка були Григорій Левченко, пізніший мовознавець, і Кость Довгань, що згодом став аспірантом і науковим співробітником Інституту книгознавства.

Гурток видавав циклостилем свій бюлетень. Праця його провадилась в окремих секціях. До співпраці в ГУКУСі було запрошено в ролі консультантів та доповідачів професорів інституту й наукових співробітників з ВУАН. Діялектологічна секція мала контакти з Оленою Курило. Григорій Голоскевич, один з редакторів академічного російсько-українського словника, зацікавлений у вербуванні молодих кадрів для заплянованого Академією наук складання тлумачного словника української мови, прочитав у гуртку інструкційну доповідь про розписування на картки лексичного матеріялу. Окремі члени гуртка дістали від нього завдання виписувати на картки лексику з деяких творів Коцюбинського. Гурток мав також контакти з професорами Євгеном Тимченком, Михайлом Калиновичем, Петрусем і доцентом В. Дем'янчуком.

Микола Костьович, глибокий знавець живої і літературної мови, як активний її удосконалювач і реформатор, як один з найкращих майстрів поетичного перекладу, завжди був висококваліфікованим порадником і бажаним гостем гуртка, зокрема його секції перекладачів. Пригадую собі один з його виступів на цій секції з стилістичною аналізою українських перекладів Пушкіна, що їх випустила "Книгоспілка".

Мої відомості про ГУКУС скромні, бо я не був його діяльним членом. Я був тільки частим гостем тих секцій і тих засідань, які мене своїми темами цікавили.

Основна увага Миколи Костьовича, а з ним і Павла Петровича Филиповича була зосереджена на праці літературного семінару підвищеного типу. Думаю, що й ідея заснування цього семінару належить їм обом. У члени семінару приймалися тільки студенти з 3-го і

4-го курсів інституту, або ті, що його закінчили. Кожний студент, що бажав стати членом семінару, мусів подати заяву на ім'я наукової ради інституту. Але кожного такого кандидата наукова рада затверджувала тільки після позитивної оцінки з боку Миколи Костьовича. Відвідувати семінар могли всі бажаючі, але розробляти теми, користуватися потрібною консультацією керівництва могли тільки члени семінару. На початку кожного навчального року Микола Костьович приносив узгіднений з Павлом Петровичем тематичний плян семінару, зачитував на першому засіданні й пропонував членам обирати собі бажану тему. У пляні фігурували головним чином мало розроблені або й цілком не опрацьовані теми в історії української літератури.

Пригадую собі основні теми, над якими працювали члени семінару: 1) Поети харківської школи романтиків; 2) Поети "Основи" (Кузьменко та інші); 3) Окремі проблеми творчости Пантелеймона Куліша, Івана Франка, Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Володимира Винниченка, Якова Щоголева, Анатолія Свидницького; 4) Теми з історії української критики (П. Куліш, М. Драгоманов, О. Кониський, І. Білик, І. Франко, критики "Української хати"); 5) Творчість "Покутської трійці" (В. Стефаник, М. Черемшина, Л. Мартович). Приділена була увага й поетам XX сторіччя: В. Самійленкові, О. Олесеві, М. Філянському, Лесі Українці, М. Вороному, поетам "Молодої музи". Опрацюванням тем, пов'язаних з цією добою, керував професор П. Филипович.

Членами семінару, оскільки тепер пригадую, були такі особи: Євген Кирилюк, Іван Теліга, Лариса Юровська, Врублевська (на той час уже закінчила інститут), Людмила Кошова (теж уже закінчила інститут), Віра Рубайло, Іван Павлів, Оришкевич, Тодось Сависько, Володимир Покальчук, Олександер Коршак (О. Лан), Сергій Гуцало, Петро Колесник, С. Сакидон, Ольга Півторацька, Вікторія Кривоший, Сергій Нагорний, Іван Коханський, Федір Малицький. Напевне були й ще імена, яких тепер не пригадаю.

Євген Кирилюк, Іван Теліга і Лариса Юровська в основному опрацьовували ґрунтовно проблеми творчости П. Куліша. Врублевська займалася Франком і Бальзаком (порівняльна студія: проблеми генези Франкового реалізму), І. Павлів — Франко і німецька література, П. Колесник — генеза поеми Івана Франка "Іван Вишенський", В. Покальчук — поети "Основи", С. Гуцало — харківська школа романтиків, Оришкевич — творчість Василя Стефаника, С. Сакидон — критика "Української хати" і Франко в чеських перекладах. Моїми темами були: Франко і Драгоманов та критична спадщина Івана Білика. Всі вартісніші й солідніше опрацьовані теми друкувалися, за порадою Миколи Костьовича чи Павла Петровича, або в періодичній пресі, або й окремими книжками. Так пригадую, що з наших семінарських праць вийшла була окремою книжкою Євгена Кирилюка (початок його наукової кар'єри) про бібліографію і

творчість П. Куліша. В періодичній пресі друковані були праці Є. Кирилюка, І. Теліги, В. Покальчука, Л. Юровської, П. Колесника, С. Сакидона. Опубліковано було і мої дві семінарські праці: 1) До початків соціологічної критики (Критична діяльність Івана Білика), журнал "Життя й революція", ч. 11, 1928, і 2) розгорнена рецензія на том листування І. Франка й М. Драгоманова, що його видала 1928 року Комісія Західньої України ВУАН ("Червоний шлях", 4 (73), 1929).

Семінар не був тільки замкнутою в собі студійною клітиною. Час від часу він відгукувався на ті чи інші поважніші історико-літературні події. Так, пригадую, що року 1928, з нагоди 30-річного ювілею літературної діяльности Василя Стефаника, Микола Костьович написав ювілятові вельми теплого листа. Його підписали всі члени семінару і обидва керівники. Цей лист напевно зберігається в архіві письменника, й немає сумніву, що настануть такі часи, коли і цей лист буде опубліковано.

Микола Зеров і його учні

На окрему увагу, мені здається, заслуговує ставлення Миколи Костьовича до своїх студентів. Я вже частково про це говорив у попередніх розділах. Але то була мова про його ставлення до студентів узагалі. Тут я хочу дещо сказати про його ставлення до тих студентів, які чимось вирізнялись із загальної маси. Почну з моїх однокурсників, Миколи Шеремета й Олександра Корнійчука. Обидва вони були тоді скромними комсомольцями і ще скромнішими початкуючими літераторами. Але обидва вже тоді належали до Київської групи "Молодняка" й були активними підручними грізного тоді на київському літературному обрії "голобельника" Бориса Коваленка. І це зобов'язувало їх до певної резерви в ставленні до М. Зерова. Микола Шеремет, балухатий 20-річний юнак, поганенький поет-початківець і посередній студент. Але пізніше, хоч і висміяний, "шестидесятниками", він все ж таки, став ніби "клясиком" і "маститим" поетом в опорожненій від справжніх талантів українській радянській літературі. В інституті він не ховав перед нами свого, визначеного становищем, неґативного ставлення до літературно-мистецького кредо М. Зерова. Але, як студент, у процесі академічного навчання, був супроти Зерова-професора скромний, тихий, боязкий і мовчазний. Микола Костьович ставився до Шереметових літературних початків з легкою, я б сказав, жартівливою поблажливістю. Видно було, що він не дуже вірив у поетичне майбутнє цього свого студента.

Олександер Корнійчук, як студент, супроти проф. Зерова був завжди стримано-коректний, виконливий і ввічливий. Я не пригадую з його боку жадної фронди або випадку, часто властивого молодим людям, демонстративної негації думок чи тверджень свого вчителя під час лекцій. Микола Костьович ставився до нього так, як і до всіх, а

як літератора, як майбутнього прославленого драматурга, просто не помічав. Принаймні моя пам'ять не зберегла про це абсолютно нічого.

Наш скромний колега Коршак Олександер, що саме тоді почав активно виступати з своїми поезіями під псевдонімом О. Лан, одного разу несподівано дістав від Миколи Костьовича похвалу. Пригадую, як у "Червоному шляху" з'явилася одна з кращих поезій Лана, здається, "Пісня про сорочку". Микола Костьович, прийшовши на лекцію й упорядковуючи потрібні для неї матеріяли, окинув оком авдиторію, з усмішкою зупинив погляд на Коршакові і без жадної передмови проскандував два останні рядки з його "Пісні": "Я хочу, щоб і ти носила сорочку з перкалю". Ми дружньо заапльодували. О. Лан з несподіванки почервонів як рак. А Микола Костьович, ніби між іншим, додав:

— Непогано. Добре. Вдумливо і з серцем.

Ця несподівана позитивна атестація поетичних початків О. Лана його дуже окрилила.

Петро Колесник, той самий, що йому доля пізніше судила зіграти дуже сумну ролю в біографії Миколи Костьовича, належав, мабуть, до найсимпатичніших йому студентів. Колесник відзначався обдарованістю, вдумливістю, працьовитістю і скромністю. Микола Костьович це цінив. Мені розповідали, що Микола Костьович знайшов його ще в Баришівському соціяльно-економічному технікумі, в роки свого ще там учителювання. П. Колесник вступив до комсомолу, щойно ставши студентом Київського ІНО. В семінарі підвищеного типу Микола Костьович доручав йому поважні теми з франкознавства і завжди був задоволений солідним їх опрацюванням. Те, що на початку 30-их років Петро Колесник, який починав тоді свою самостійну літературну й наукову кар'єру, виступив з відомим памфлетом проти свого улюбленого вчителя, говорить лише про диявольські умови, в яких мусіло рости і діяти тодішнє молоде покоління літераторів і науковців. Я не знаю всіх тих обставин, при яких Петро Колесник змушений був відхреститися від свого вчителя. Але я добре знаю тогочасне радянське політичне й психологічне підсоння. Відречення від свого вчителя писали й інші колишні студенти Миколи Костьовича, якщо вони вже в той час не були в тюрмі чи в концентраційному таборі. Писали таке відречення Є. П. Кирилюк, писав його Кость Довгань, писали можливо й інші, яких я не запам'ятав. Але становище П. Колесника було найкритичніше. Всім, а насамперед НКВД, було відомо, що він був солідним учнем Миколи Костьовича і то ще з Баришівки. Коли в апартаментах НКВД доля М. Зерова була вирішена, то цій установі дуже залежало на тому, щоб першого смертельного удару Зерову завдали його найкращі учні. Треба було інспірувати їхні прилюдні виступи. Не маю сумніву, що Колесник був одним з перших, з ким вели "освідомчу" розмову відповідні специ з НКВД. Не маю сумніву, що перед ним була поставлена дилема: або він прилюдно відречеться й виступить проти, або піде шляхом,

уготованим для Зерова. Очевидно, П. Колесник обіцяв відмежуватися. І хоч цю обіцянку він виконав, але це його не врятувало. Скоро після того, як заслали Зерова, його заарештували теж.

За відомостями, одержаними від одного в'язня київських тюрем, НКВД пришило його до справи Володимира Коряка і дало йому п'ять років концентраку. Але просидів він набагато довше. І лише в добу хрущовської відлиги й регабілітації, ім'я П. Колесника почало скромно появлятися на сторінках київської преси. Навесні 1959 року прийшла вістка, що вийшов друком великий біографічний роман про Івана Франка, автором якого є П. Колесник. Рецензенти відзначали, крім мистецьких позитивів роману, значну ерудицію автора. Я не маю сумніву, що в основі тієї ерудиції лежать ті студії, які тридцять років тому молодий студент Колесник проробив під дбайливим керівництвом свого великого вчителя Миколи Зерова.

Кілька слів про мої контакти і взаємини з Миколою Костьовичем. Як студент, я нічим особливим не відзначався і якогось тіснішого контакту протягом перших двох років навчання з Миколою Костьовичем не мав. Тому, коли я на початку третього академічного року подав заяву з проханням зарахувати мене членом семінару підвищеного типу, то процедура приймання мене, як мені переказали, відбулася так: голова наукової ради прочитав мою заяву і в першу чергу запитав Миколу Костьовича:

— Що ви можете сказати про цього кандидата?

— Нічого, — відповів однослівно і ніби байдуже Микола Костьович.

— Але ви знаєте такого студента?

— Знаю.

— Чи він надається на члена семінару?

— Не можу сказати.

Тоді голова звертається до представника від студентства. Той відповідає позитивно. Голова знову запитує Миколу Костьовича:

— Чи ви не заперечуєте кандидатуру Костюка в члени семінару?

— Ні, не заперечую, — кидає знову байдуже.

На цій підставі наукова рада ухвалила зарахувати мене членом літературного семінару підвищеного типу. Я перед тим на засіданнях семінару бував не раз. Мені дуже лежали до душі ті студентські доповіді, що там виголошувались, ті коментарі, що вносили керівники, і та дискусія, що відбувалась, а також ціла атмосфера тих працівних засідань. І я був дуже щасливий, коли довідався, що і я тепер став повноправним членом того симпатичного гуртка.

На першому засіданні семінару, коли Микола Костьович запропонував нам низку тем, я вибрав тему про критичну діяльність Івана Білика. Тема ця була тоді ще абсолютно не розроблена. Про його критичну діяльність і велику ролю в творчості Панаса Мирного лише побіжно згадувано. Але окремого дослідження не було. Тому я взяв цю тему з зацікавленням, хоч і зі страхом перед труднощами.

Консультація Миколи Костьовича була коротка і не дуже конкретна. Насамперед він похвалив, що я взяв цю тему. Це тема, мовляв, піонерська. А це — багато важить. Далі він сказав, що критичну діяльність Білика треба розглядати на тлі тогочасної соціологічної критики (української, російської та західньоевропейської). Отже, мушу ці речі трохи почитати. Без цього нічого не вийде. Друге, я мушу зібрати бібліографію Білика. Віднайти її можна в тогочасній українській і російській періодичній пресі. Тому треба переглянути всю тогочасну галицьку і наддніпрянську періодику, але не можна оминути й офіційних видань міністерства фінансів у Петербурзі, де "тайный советник и член совета министра финансов" Іван Якович Рудченко (він же Іван Білик) містив свої статті на теми народного господарства та економіки. Оце і все. Побажав успіху і сказав, якщо в процесі праці будуть якісь труднощі, то звертатись до нього.

Після такої консультації я ще більше злякався труднощів. Але вирішив не здаватися і спробувати якось труднощі перемогти. І я взявся ретельно за працю. Насамперед, я сів за перегляд львівської преси. Міг я це робити тільки завдяки ласкавій згоді Сергія Олександровича Єфремова, користуватися його унікальними фондами, що зберігалися в будинку Академії наук на вулиці Короленка, здається, ч. 38. У першу чергу я почав переглядати "Правду", десь від 1867 року починаючи. Переглядаючи з числа в число, я натрапив на цикл зовсім тоді для мене невідомих статтей під назвою "Література російська, великоруська, українська, галицька". Статті було підписано невідомим мені псевдонімом "Українець". Вчитуючись у ці статті й відчуваючи, що вони мають безпосередній стосунок до моєї теми, я мучився загадкою — хто ж цей "Українець"?

Одного разу забіг до бібліотеки Микола Костьович. Побачивши мене за фоліантами гарно оправлених газет, підійшов і запитав, як іде праця. Я відповів, що покищо я в темних розшуках. Але, скориставшися з нагоди запитав:

— Миколо Костьовичу, я от натрапив на цикл статтей на літературно-культурні теми, які підписано псевдонімом "Українець". Хто це може бути?

Микола Костьович пильно глянув на мене, мить подумав і, похитавши головою, відповів:

— Не знаю.

Мені трудно було повірити, щоб він не знав. Але я, зніяковівши, вибачився і продовжував працювати.

Тим часом псевдонім "Українець" не давав мені спокою. Читаючи далі від числа до числа його нарис, я все більше переконувався, що це автор широкого діяпазону думки, великої культури й глибокої орієнтації в тогочасній російській, українській і світовій літературі та громадській думці. Набравшись якось відваги я постукав до кабінету академіка Єфремова. Я виклав йому свій клопіт з псевдонімом "Українець" і при цьому додав, що Микола Костьович не міг мені зарадити

в цьому. Сергій Олександрович здивовано глянув на мене і сказав:

— "Українець" — це псевдонім Михайла Драгоманова. Не може бути, щоб професор Зеров цього не знав.

Я нічого не сказав на це зауваження, подякував і, щасливий розкриттям загадки, сів знову за "Правду". Але одночасно мені було прикро, що Микола Костьович чомусь не захотів розкрити мені цей псевдонім. І протягом кількох місяців праці над темою я вже не звертався до нього з жадним питанням.

У праці мені щастило. Я поволі входив у смак обраної теми. Я знайшов майже все, що написав Іван Білик, і всі статті його старанно переписав у свої зошити. Після досить докладної, як для студента, аналізи Біликових літературно-критичних писань я звів наслідки своєї праці в статтю, назвавши її "До початків соціологічної критики (критична діяльність Івана Білика)".

Засідання семінару підвищеного типу, на якому я читав цю свою першу працю, було незвично багатолюдне. Що саме притягло таку численну авдиторію, я не пригадую. В усякому разі не моя особа і не моя доповідь. Мене ніхто тоді не знав і вістка про те, що якийсь там студент читатиме доповідь, нікого не могла привабити. Але як би то не було, ця багатолюдність на мене подіяла дуже погано. До членів семінару я вже звик. Але присутність численної сторонньої публіки на мене діяла паралізуюче. І хоч спокійний, ніби жартівливий і такий своєрідний інтимно-товариський тон Миколи Костьовича, що відкривав засідання й надавав мені слово, вніс у мій настрій певне полегшення, проте страх і непевність не покидали мене до кінця.

Засідання було досить активне. Запитань і додатків довелось почути багато. Матеріял, пов'язаний з темою, я знав докладно. На запитання відповідав, здається, доречно. В пам'яті не залишилось прикрощів, що в чомусь я заплутався. Але я з острахом чекав на опінію Миколи Костьовича і Павла Петровича Филиповича, який ввесь час сидів спокійно й уважно слухав.

Перше слово взяв Павло Петрович. Він мене тоді ще не знав. Його лекції ми мали слухати тільки наступного семестру. Отже я був для нього цілком новою особою. Проте його виступ мене дуже підбадьорив. Він докладно зупинився на хибах доповіді, вказав на ще кілька важливих джерел і на закінчення підкреслив, що оскільки це перша робота, яка витягла на світ Божий літературну спадщину Івана Білика через добрих п'ятдесять років після її написання, то варто подумати про публікацію цієї доповіді.

Микола Костьович насамперед вказав на декілька цікавих матеріялів російської й української критики 60-их і 70-их років, які я або не використав, або використав недостатньо. Ці вказівки були по суті короткою, але блискучою лекцією з історії літературної критики 60-70-их років XIX сторіччя. Мабуть очікування такої лекції й було причиною появи численної публіки на моїй доповіді. Закінчуючи, Микола Костьович підкреслив, що йому приємно ствердити, що тема, яка

його давно муляла, нарешті стала об'єктом дискусії на семінарі. Опрацьовано її більш-менш задовільно.

І все. Стримано і скупо. Я заспокоївся. Добре, що хоч "більш-менш задовільно". Значить, не так уже й погано, як я думав. А до того ж, десь у глибині моєї свідомости, бриніла приємна думка Павла Петровича про можливість навіть її публікації. Після того я сів і старанно доопрацював цю свою доповідь, використовуючи всі вказівки, які подавали під час дискусії на семінарі.

В міжчасі я дістав листа від В. Підмогильного, що був тоді фактичним редактором "Життя й революції". Він просив мене зайти до редакції. Натоді я вже мав кілька рецензій, друкованих зокрема і в "Житті й революції", і подумав, що йдеться про якесь редакційне зауваження до котроїсь з моїх рецензій. Коли ж я зайшов до редакції, то В. Підмогильний сказав мені, що уповноважений від редакційної колегії запросити мене на постійного рецензента журнала і просить на це моєї згоди. Крім мене, з студентів було запрошено ще Євгена Кирилюка.

— І друге, — продовжував дружньо Підмогильний, — Микола Зеров казав мені, що ви маєте готову статтю про критичну діяльність Івана Білика. Я прошу її передати нам.

Це було для мене найбільшою приємною несподіванкою. Я, звичайно, Підмогильному радо дав згоду на все. Але перед тим, як передати статтю до журнала "Життя й революція", я хотів конче поговорити з Миколою Костьовичем. Зустрів я його на вулиці Короленка, перед нашим інститутом. Він ішов з лекцій і, як виглядало, був у гарному настрої. В перебігу розмови я запитав:

— Миколо Костьовичу, Підмогильний, посилаючись на вас, запропонував мені, щоб я свою доповідь про Білика передав до публікації в "Житті й революції".

— А чи ви підстругали її трохи? Чи зробили поправки, додатки? — в свою чергу спитав він мене.

— Так, я використав усі ваші, Павла Петровича та інші дискусійні вказівки, джерела й поробив відповідні поправки.

— Тоді передайте.

Ці слова Миколи Костьовича визначили дальшу долю моєї першої ширшої праці.

Ми поволі йшли Короленківською вулицею в напрямі до Фундуклеївської. Микола Костьович радо говорив про різні смішні й цікаві літературні новинки й не відпускав мене від себе. Раптом зупинившись, він з усмішкою й цілком для мене несподівано сказав:

— А вашу статейку про В. Алешка читав. Добре, але чи варто вам тратити час на таких поетів?

Я зніяковів докраю. Не знав, як себе боронити. І почав щось недоладне:

— Але ж важлива ювілейна дата. Підмогильний просив. Двадцятиріччя поетичної праці хай і невеликого, але все ж таки

поета . . .

— Алешки — це вияв нашої малоросійської немічности. Таких можна поволі забувати.

— Ви ж читали статтю професора Білецького про Алешка? Поважно й святково написана. То чому ж йому можна, а мені ні? — намагаюсь таки виправдовуватися.

— Олександер Іванович, — сказав Зеров поважно, але з характерною для нього ноткою легкого сарказму, — це блискучий, витончений, сказати б, сальоновий літератор, який напише про кого хочете і про що хочете, якщо за цим стоїть добрий гонорар. А ви — людина молода. Перед вами життєві шляхи щойно відкриваються. За гонорари не дуже хапайтесь. Витрачайте час на щось перспективно-корисніше й поважніше. Чи ви, наприклад, бачили вже том листування Драгоманова й Івана Франка, якого недавно видала Комісія Західньої України Академії наук.

— Бачив, але не читав.

— Я вам дуже раджу, — продовжував Микола Костьович, — попрацюйте над цим листуванням. Там відбита прецікава епоха й прецікава людська свідомість. Ви вже досить походили коло писань Драгоманова (він знав про це з моїх виступів на семінарі, зокрема зі статті про Білика), то попрацюйте ще коло його листування з Франком.

Я був приємно вражений такою увагою з боку Миколи Костьовича, а така поважна пропозиція дуже піднесла мене на дусі.

— Дякую, — кажу відразу, — я радо познайомлюся з цим збірником.

— Не тільки познайомитесь, а уважно простудіюйте, порівняйте з деякими подібними попередніми виданнями й зробіть висновки. Простежте, чи наші академіки були уважні при доборі листування і спробуйте зорієнтуватися в коментарях. Зробіть це на письмі. Це буде друга ваша семінарська праця. Я цю тему додатково ставлю в наш плян.

Так я дістав нову, позачергову тему, яку також виконав і яка згодом, у формі розгорненої рецензії, була опублікована, як я вже згадував, у "Червоному шляху".

Навесні, 1929 року, здається, по всіх національних республіках пройшла нова хвиля заплянованих арештів. Про це я докладніше говорю в іншому місці своїх спогадів. В Україні це почалося до відомого згодом процесу СВУ і до менш відомого, але не менш провокативного процесу так званого "Союзу Кубані й України".* У семінарі

---

* Справою "Союзу Кубані й України" ҐПУ вдарило по кубанській українській інтеліґенції, маючи на увазі насамперед її природне тяжіння до України. У зв'язку з цією справою було заарештовано і на Кубані, і на Україні багато людей — професорів, учителів, студентів.

У київських вищих школах у 20-их роках училося багато молоді з Кубані. Вони хотіли навіть заснувати своє земляцьке товариство. Написали статут і

підвищеного типу було двоє кубанців — Іван Теліга і Віра Рубайло. Очевидячки їхня доля була вже десь вирішена, коли партійному осередкові нашого інституту було згори наказано провести через наукову раду інституту виключення з семінару спочатку Віри Рубайло. Це було тихе скромне, навіть трохи соромливе дівча, з делікатним голосом, круглявим обличчям, русявою гарною косою і добрим несміливим поглядом ясних очей, досить працьовите і здібне. Її незабаром таки заарештували і вислали. Чутки ходили, що відбувала вона своє заслання на Уралі. Термін мала три роки.

Я тоді був від нашого курсу представником до наукової ради. На одному з засідань ради представник від партійної організації Чеховий поставив питання про виключення з семінару підвищеного типу Віри Рубайло за "бездіяльність". Ця абсурдна мотивація викликала загальне настороження. М. Зеров висловив своє здивування з такого внеску. Він заявив, що Рубайло — пильна студентка. Вона багато й старанно працює над своєю темою. Він, як керівник семінару, не бачить жадних підстав до її виключення "за бездіяльність".

Таку саму позицію зайняв і Павло Филипович. Створилася тяжка ситуація. Чеховий виступив ще раз і, як папуга, повторюючи свою неправду, вимагав виключення. Деякі інші члени наукової ради, зокрема проф. Б. Якубський, перелякані, зайняли невиразне становище і не відважувалися виступити проти представника партійної організації.

Нарешті мені дали слово.

До мого виступу (представник пролетарського студентства!) була прикована увага всіх, бо від голосу представника студентської громади залежало багато. Я сказав, що для мене заяви керівників семінару, професорів Зерова і Филиповича, є міродайні. Саме в їх компетенції визначати діяльність чи бездіяльність того чи іншого студента — члена семінару. Крім того, я, як однокурсник Рубайло, особисто знаю її як вдумливу й працьовиту студентку. Мотивація Чехового позбавлена ґрунту. Можливо, тут якесь непорозуміння. Можливо, товариш Чеховий щось переплутав. Можливо, за мотивом "бездіяльність" він має якісь інші причини, але я їх не знаю. Отже голосувати за виключення з семінару Рубайло не буду.

Цей мій виступ вирішив справу. Наукова рада зняла внесок Чехового з обговорення.

Після цього інциденту мені довелося пережити кілька критичних моментів. Уже наступного дня, на надзвичайних зборах курсу мене було позбавлено мандата представника до наукової ради й замінено О. Корнійчуком. Потім мене викликали до секретаря партійної органі-

---

подали у відповідні органи на затвердження. Дозволу їм не дали. Натомість, поодинці почали заарештовувати й обвинувачувати у спробі створити організацію, яка ставить собі за мету відірвати Кубань від РРФСР і приєднати до УРСР. Згідно з новим політичним наставленням ВКП(б) це, виявилося, вже великим державним злочином. У нашому інституті в цій "липовій" справі, як підказує моя пам'ять, заарештували тоді таких студентів: Орел, Іван Теліга, Семен Підгайний і Віра Рубайло.

зації Майорова, і до ректора інституту проф. С. Семка. Всюди я мусів був витримати колосальне змагання, щоб пояснити як це сталося, що я провалив пропозицію представника партійної організації. Багатьом здавалося це неймовірним, а деяким, прихильно наставленим до мене — героїзмом. Хоч нічого ані неймовірного, ані героїчного в цьому не було. Я просто не бажав підтримувати абсурдної пропозиції, від Нкого б вона не походила. І це мене до певної міри врятувало. Кілька тижнів доля моя висіла на волоску. А це були останні місяці перед закінченням інституту. Не вигнали мене з вовчим білетом тільки завдяки ректорові С. Семкові, людині чесній і принциповій (пізніше знищений в добу терору). Це я зрозумів після останньої з ним розмови, коли я давав йому додаткові пояснення, як була справа.

Микола Костьович, що добре знав усю цю мою історію, коли ми якось зустрілися, сказав:

— Вам не треба було виступати так категорично й недвозначно. Ви ж бачили, що це — справа далекого прицілу. Бідна Рубайло тільки випадкова жертва. Та й той Чеховий теж Богу душу винен. Йому так наказали. А тепер бачите, який навколо вас вогонь розгорівся! Та ви не падайте духом.

Бог милує малих, для гордих має кару,
А славу сильних тьмить —

процитував він жартома свій переклад з Горація; потім посміхнувся, потиснув руку, і ми розійшлися. Це була моя остання зустріч з Миколою Костьовичем у Києві.

* * *

Ще кілька слів про членів семінару підвищеного типу. З усіх членів семінару лише Євгенові Прохоровичу Кирилюкові пощастило вижити й зробити деяку кар'єру. Пройшовши безмежно принизливий шлях самокритики та самообпльовування, відрікаючись при кожній нагоді від свого вчителя, дістаючи поличники від партійних наглядачів та дресирувальників української літератури й науки, пройшовши в страху весь смертоносний шлях сталінської доби, після війни зазнавши останнього гострого удару за "Історію української літератури", написаної спільно з професором Сергієм Масловим, — він нарешті таки вийшов на ширші й тихіші води: його обрали на члена кореспондента Академії наук УРСР, став професором і керівником катедри історії української літератури в Київському університеті і, нарешті, за свої праці дістав якусь державну нагороду. Він без сумніву заслужив усе це. Тільки сумно, що треба було перед цим пройти такий принизливий і тяжкий шлях.

Доля більшости членів семінару була сумна або трагічна. Десь ще літом 1929 року заарештували Вікторію Кривоший, Віру Рубайло, Діодора Бобиря, С. Сакидона. Декого (Кривоший, Сакидона) після довгого слідства випустили, але заборонили жити у великих містах. Інших

— вислали на довгі роки поза межі України. В диявольські 30-ті роки запакували в концтабори П. Колесника, І. Телігу, Л. Юровську, В. Покальчука, О. Коршака (О. Лана), І. Павлова, С. Гуцала, Івана Коханського, Ф. Малицького, І. Оришкевича, Г. Костюка. Про Врублевську, Л. Кошову, О. Півторацьку, Т. Сависька, С. Нагорного відомостей не маю. Але той факт, що ці працьовиті й здібні особи зникли з літературно-наукового обрію, говорить сам за себе.

Остання зустріч з М. Зеровим у Харкові

У першій половині березня 1930 року я їхав трамваєм з Холодної гори, де тоді мешкав, до Будинку Блакитного, як звичайно, на обід. На зупинці проти Харківського вокзалу несподівано всів до трамваю Микола Костьович Зеров. Я протиснувся ближче до нього й привітався. Він був, здавалося, приємно вражений зустріччю. Довжелезна вулиця Свердлова (кол. Катеринославська), пересідка на майдані Рози Люксембург, а потім Пушкінська вулиця, — дали нам час для розмови. Микола Костьович, як завжди, був жвавий, дотепний, говіркий. Розпитую про Київ. Питаю, яка причина його візити до Харкова.

— Сумна.

— Тобто?

— Викликано за свідка на ту трагікомедію, що відбувається у вас в оперному театрі.

— На процес СВУ?

— Так.

— Та про що ж ви можете свідчити?

— Я й сам не знаю. Про щось спитають.

Ця вістка мене пригнітила. Для чого їм був потрібний Зеров, як свідок? Про що мав би він свідчити? Про наукову чи антирадянську діяльність, яку інкримінують обвинуваченим? Щось недобре, зловісне було в цьому виклику. Якусь мить промовчавши, питаю:

— На коли вас викликають?

— На завтра по обіді.

Я знову замовк. Мені на душі було якось гірко й прикро. Я подумки вирішую негайно дістати квитки вступу на процес і послухати свідчення ще такого свідка. За мить мовчанки Микола Костьович знову пожвавішав. Почав розпитувати про харківські новини, про ПРОЛІТФРОНТ, який розпочав щойно видавати свій місячник, сказав, що хоче відвідати редакцію "Пролітфронту" і спитав, як туди краще потрапити. На майдані Тевелева об'їздимо Миколаївський собор, що був катедральним храмом Української автокефальної православної церкви всієї Слобожанщини. Ця будівля раптом викликає в Миколи Костьовича цілий фоєрверк думок. Посипались імена засновників-жертводавців, архітекторів, художників, кольоритні побутові деталі при споруді собору. Було згадано навіть суми, що їх витрачено на спорудження собору, дати початку і кінця будування,

суперечки про архітектурний стиль храму та його мистецьке оформлення і т. ін. Я стою, зачарований і приголомшений його феноменальною пам'яттю, його умінням із, здавалось би, третьорядного та випадкового матеріялу ліпити барвистий, хвилюючий образок доби. Запитую:

— Звідки це все у вас, Миколо Костьовичу? Як усі ці деталі й дрібниці з історії, нічим, здається, не знаменитої церковної будівлі збереглися так добре у вашій пам'яті?

Микола Костьович посміхається і ніби мрійливо, відповідає:

— Отак, знаєте, випадково. Читаєш, а там є щось і про це. Читаєш друге, третє і десяте. Всюди є якийсь деталь, факт, анекдота, переказ. Все це закарбовується в пам'яті. Професійна звичка: на всякий випадок пам'ятати факти. А пізніше, коли принагідно зустрічаєшся з самим об'єктом, то всі ці деталі й факти збігаються. І тоді маєте отакий шкіц експромту.

Микола Костьович сміється своїм юнацьким сміхом. Я бачу Мироносицьку вулицю й швидко кажу:

— Отут вам треба встати, якщо хочете сьогодні потрапити до редакції "Пролітфронту".

Попрощались і він пішов.

На другий день зранку забігаю до редакції "Пролітфронту". Іван Юхимович Сенченко, повсякчасний і повсюдний секретар ("Вапліте", "Літературного ярмарку", "Пролітфронту"), зустрічає мене відкритою, щирою посмішкою дебелого степовика, отого з безсмертних його "Червоноградських портретів", і каже:

— А вчора у нас був Зеров.

— Ну, і яке враження? — кидаю ніби байдуже.

— Дуже добре. Та, що тобі казати. Ти його знаєш. Я не знаю, чого в цього чоловіка більше — загальнолюдської культури чи вродженої внутрішньої сили, що здатна творити чудеса. Уяви собі, понад дві години він нас усіх тримав у стані активного зацікавлення різними літературно-мистецькими проблемами та анекдотами. І то не "з бочки реготу", а з того арсеналу, що становить вічний ланцюг людської культури, — відповідає трохи навіть патетично Сенченко.

— Хто ще був?

— Та майже всі наші збіглися. Хвильовий, Куліш, Яловий, Епік, Яновський, ну всі! Повна редакція. Ніде було й повернутися. А знаєш, — додав Сенченко ніби дискретно, — цікавий деталь. Коли зайшов Хвильовий, і вони привіталися, то в першу мить обидва почували себе ніби засоромлено, зніяковіло. Ти розумієш, два таких велетні і — як недосвідчені юнаки! Але за короткий час обидва прийшли до норми. Та треба було тобі бути в редакції, щоб самому бачити все і чути. Між іншим, і тебе згадував.

— Погано?

— Можеш спати спокійно.

Я запитав про вхідні квитки на процес СВУ, що їх тоді всі редакції діставали. Одержавши — пішов. Процес тягнувся вже кілька днів, але я до того часу не мав бажання йти на це трагічне видовище. Почуття в мене було таке, ніби нам плюють в обличчя, а ми при тому повинні ще й задоволено посміхатися. Але тепер я вирішив піти, щоб прослухати, як і про що свідчитиме М. Зеров.

По обіді я вже сидів на якомусь балконі оперного театру. З моїх сусідів пригадую лише Мирослава Ірчана. І запам'ятав з такої причини. Допитували Ніковського і Старицьку-Черняхівську. Перший не робив чомусь доброго враження. Натомість Старицька-Черняхівська залишала враження гідної себе жінки — з характером і честю. Після неї допитували В. Чехівського. Хтось із прокурорів запитав:

— Ви були головою бандитського уряду української контрреволюції . . .

На це Чехівський, властивим йому чітким і ясним голосом відповідав:

— Я був головою демократичного уряду Української Народної Республіки.

На це запитувач ще гостріше кидає фразу:

— Ви не пробуйте викручуватися на суді. Ви були головою бандитського уряду і цього вам заперечити не вдасться.

— Заявляю, — відповідає знову тим же виразним голосом Чехівський, — жадного бандитського уряду я не очолював. З доручення Української соціял-демократичної робітничої партії я очолював уряд Української Народної Республіки!

В залі шум. Ірчан не витримує й з притиском пошепки каже:

— Та диви! Оце так!

Це був спонтанний вислів його задоволення. Тому він і запам'ятався мені як сусід.

Після невеликої перерви почався допит свідків. Не пригадую, кого допитували перед Зеровим. Але його вступ запам'ятався.

Микола Костьович вийшов на кін так, як він ходив на трибуну промовця чи доповідача — бадьоро, з піднесеною головою й трохи ніби нервовими кроками. Глянувши на лави підсудних, він посміхнувся і на знак привіту помахав рукою. Деталів допиту я не пам'ятаю. Щоб їх відтворити, треба було б заглянути до стенограми процесу. Пам'ятаю тільки, що на запитання голови суду, чи знає він тих, що сидять на лаві підсудних, Микола Костьович відповів позитивно. Друге питання: чи знає він щось про їхню контрреволюційну діяльність? Відповідь була неґативна. Чи знає їхні антирадянські націоналістичні твори? Микола Костьович відповів, що знає літературні твори (це він підкреслив). Як же він дивиться на "Історію українського письменства" С. Єфремова? — падає нове питання. На це, пригадую, відповідь була така: акад. Єфремов має ту заслугу, що він перший усистематизував і чітко окреслив український історико-літературний матеріял, перший дав повний синтетичний огляд його. Але його методи дослідження, його періодизації, його висновків і оцінок він, Зеров,

не поділяв і не поділяє. І в цьому пляні Микола Костьович, ніби забувши де він є, почав розгортати цілу аналітичну лекцію. Але прокурор його враз перебив і каже: Це вам не університетська катедра, а свідчення на суді контрреволюційної організації. Вас питають чи праці, про які ви почали цілу лекцію, є корисними для радянської молоді чи шкідливі?

Микола Костьович на мить замовк. Вагання. Нерішучість. А тоді:

— Я ж твердив, що з ними не погоджуюся. Значить моє ставлення до них неґативне.

— Отже, ви вважаєте їх шкідливими, — резюмує по-своєму і на свій лад прокурор.

Цікаво, що ті контроверсії, як і описаний вище діялог з Чехівським, до преси не потрапили. Боюся, що й із стенограми їх викреслено.

Голова суду повідомляє, що допит свідка закінчено й він може йти. Микола Костьович, повернувшись до виходу, глянув на лави підсудних, знову підбадьорливо підсміхнувся, несподівано витягнув із кишені свій круглий на ланцюжку годинник, глянув на нього, несподівано повернув циферблят до підсудних, показав їм, махнув на прощання рукою і вийшов. Чи це було свідомо зроблено, чи в нервово-відруховому піднесенні, я не знаю.

У таких надзвичайних обставинах я бачив і чув М. К. Зерова востаннє.

Павло Филипович

Він був брюнет зі злегка витким волоссям, росту вищого за середній. Обличчя мав смугляве, ніби з слідами колишньої віспи. Рівний ніс, досить великі риси обличчя, підстрижені вусики і блискучі карі очі з проникливо-глибоким поглядом.

Читав нам Павло Петрович курс нового українського письменства, від кінця XIX сторіччя починаючи і революцією 1917 року кінчаючи. Цю велику і цікаву добу, багату на першорядні імена, різноманітні напрямки та стилі, він знав досконало. З усіх дослідників тієї доби він був найавторитетнішим і найглибшим. Принаймні для нас, тодішньої студентської молоді. Різнився він від свого друга Зерова значно меншою красномовністю, меншою здібністю до соціологічних синтетичних узагальнень, але (принаймні нам так здавалося) більшим знанням літературних фактів і джерел. Це була ходяча енциклопедія. Від нього можна було довідатися про зовсім забуті джерела, про третьорядні деталі творчої біографії навіть незначних або забутих поетів. Якось створився в нас такий звичай: коли ми хотіли мати глибше узагальнення чи соціологічно-мистецьке пояснення якогось історико-літературного явища, ми йшли з цим до Миколи Костьовича. Коли ж ми хотіли знати біографічні факти чи джерела, що стосувалися тієї самої проблеми, то ми завжди зверталися до Павла Петровича. І це не було таємницею навіть для них обох. Що більше, це ніби

ствердувалось якоюсь неписаною, але ними взаємно визнаною конституцією дружби.

Лекції Филиповича не були такими феєрично-ефектними, як лекції Зерова. Але відзначалися вони методичністю, переконливою послідовністю думки, всебічною аналізою мистецьких особливостей і завжди майже вичерпною документацією. Поет, що органічно виріс на багатстві загальноевропейської поезії кінця XIX і початку XX сторіччя, він у своїх лекціях був досконалим аналітиком літературно-мистецьких явищ. Більше, ніж хто інший, він привчав нас до заглиблення в секрети поезії, до уміння бачити мистецькі деталі її, до вилущування перлин, і вміло вводив нас у пізнання того, що являє собою органічну сутність поезії: музику і запах слова. Він був типовим представником того покоління української академічної інтеліґенції з філологічною освітою, що вийшла на арену життя в другому десятиріччі нашого століття. Це була доба, коли, за авторитетним свідченням Віктора Домонтовича, "поезія і наука зближались". Література ототожнювалася з літературознавством. Поезія ставала здобутком літературознавців".*

Протилежно до Зерова, Филипович ніколи не встрявав у літературну полеміку. Він не мав того полемічного бойового запалу, яким була позначена не одна праця Зерова. Звичайно, його поезії й деякі літературно-критичні есеї мали в собі елементи полеміки. Він умів інколи саркастично посміятися чи представити в сатиричному пляні ті чи інші ненормальні явища життя. Наприклад, коли з'явилася постанова пленуму ЦК КП(б)У в справі художньої літератури (червень 1926 року), де неоклясиків було згадано як реставраторів старого буржуазного ладу, то саме Павло Филипович зареаґував на цю дивовижну ухвалу відомою тоді лише у вужчому колі "Епітафією неоклясикові". Це річ сповнена сарказму, глибокого громадянського обурення й вибачливої посмішки з глупоти й антилюдяности можновладців з ЦК. Ця річ вельми характеристична не тільки для Павла Петровича та його середовища (неоклясиків), а й для цілої його доби. Вона варта того, щоб її занотувати тут, як органічну частку його портрета.

Не Райн, не Волга, не Дніпро, не Висла —
Його сховає вічности ріка.
Прощай — неоклясичну руку стисла
Після Европ досвідчена † рука.

---

* Віктор Домонтович, Болотяна Люкроза (фрагмент: Університетські роки), "Календар-Альманах на ювілейний 1948 рік (1648-1848-1918)". (Авґсбург-Мюнхен, 1948): 112-13.

† Дружній натяк на Олеся Досвітнього, що в своїй статті "До розвитку письменницьких сил" ("Вапліте", Зошит перший, 1926) взяв під оборону нео-

Десь Дорошкевич† з ним вітався кисло,
Не раз скубла десниця Десняка.**
Кінець! Мечем Дамокловим†† нависла
Сувора резолюція ЦК.

Дарма, що він, у піджаку старому,
Пив скромний чай, приходячи додому,
І жив працьовником з юнацьких літ, —

Он муза аж здригнулась, як почула,
Що ті переклади з Гомера і Катулла
Відродять капіталістичний світ.

Але такі речі в нього траплялись рідко. Були вони заховані або за мистецькими образами-символами, або за строго науковою арґументацією, або призначались тільки для найближчих друзів.

Був він рівною мірою поетом і дослідником. Обидві ці галузі його діяльности проймала всеохопна ідея гуманізму й народности. Саме ця ідея, треба підкреслити, одірвала його від російської поезії, з якою він ще з юнацьких років був зрісся. Адже ж він починав свою літературну діяльність, як російський поет Павел Зорєв. Але революція 1917 року, а з нею велике національно-державне відродження українського народу, перерішили долю назавжди.

Хоч він за своєю вдачею був далекий від партійних і політичних пристрастей свого буремного часу, але усвідомивши себе сином свого поневоленого народу, революцію 1917 року прийняв, як акт утвердження правди і справедливости. Ставши вибагливим майстром мистецького слова та вникливим дослідником його, він увесь свій талант, всі свої знання віддав українському народові та його культурі. Це ми, його студенти, постійно відчували на його глибоких лекціях і розмовах з нами. І ось, такого гуманіста, такого відданого народові поета і вченого, однієї серпневої ночі 1935 року заарештовують, без будь-яких підстав оскаржують в "контрреволюції" й "тероризмі", засуджують на десять років ув'язнення, вивозять до одного з північних таборів, і там уже, — правдоподібно, пізньої осені 1937 року, просто без суду вбивають.

клясиків. "Після Европ" — натяк на те, що Досвітній недавно повернувся з відвідин кількох европейських країн.

† Дорошкевич О. К. — професор літератури, близький до неоклясиків, але формально тримав себе збоку, інколи й критикував.

** Десняк В. (псевд.) — літературний критик марксистського напряму, відомий також під власним прізвищем В. Василенко.

†† "Дамоклів меч" — крилатий вислів, запозичений із старогрецьких мітів і вживається на означення смертельної небезпеки, яка комусь загрожує.

Востаннє я бачився і розмовляв з Павлом Петровичем на випускному державному іспиті в Київському ІНО, десь на початку червня 1929 року. Для закінчення інституту кожний студент зобов'язаний був подати в письмовій формі дипломну працю на тему свого фаху і здати усно загальний іспит з усіх основних предметів. Це був етап формальний, але він, пригадую, забирав у нас багато сили й нервів. У великій авдиторії мовно-літературного відділу сидів Павло Петрович і приймав за чергою студентів. Переді мною підійшов на іспит один наш слабенький студент. На запитання відповідав плутано, тяжко і примітивно. На закінчення Павло Петрович — очевидно, зі спеціяльним наміром — запитав його, що він знає про критичну діяльність Івана Білика. На це студент не міг відповісти нічого. Павло Петрович, глянувши на мене, посміхнувся, кивнув вибачливо головою і сказав:

— Ваші колеґи-однокурсники статті про це навіть публікують, а ви не можете відповісти бодай у загальному.

Мені він жадних конкретних питань не ставив. Спитав тільки, чи я написав дипломну працю, на яку тему і в кого. Коли я сказав, що написав, що тема з теорії й методології літератури і писав у професора Якубського, то це майже здивувало Павла Петровича. Він знав мене в принципі, як історика літератури. Чи працював я аж так над питаннями теорії, він не знав. Я навіть коротко мусів пояснити йому, чому так сталося.

— Що думаєте робити далі?

— По правді сказати — не знаю. Їхати на провінцію вчителювати в технікумі чи десятирічці не хочу. Збираюся поїхати до Харкова. Спробую там за щось зачепитись.

— Про аспірантуру ви думали?

— Ні.

— Чому?

— Не знаю. Чомусь не вабить така перспектива. Сказавши по правді, немає охоти після чотирьох років інституту залишатися по суті студентом ще на три роки.

Павло Петрович глянув на мене своїми пронизливими карими очима, ледь-ледь посміхнувся й сказав:

— Не легковажте справи, не робіть помилки. Зрештою, в Харкові є Науково-дослідний інститут літературознавства ім. Шевченка. Очолює його академік Багалій. Подумайте, роздивіться на місці. Як щось треба буде — пишіть.

Я подякував, і на цьому мій іспит скінчився. Більше Павла Петровича я вже ніколи не бачив.

Михайло Драй-Хмара

Михайло Панасович Драй-Хмара — один з "п'ятірного ґрона", з яким я особисто ніколи не був знайомий. Але моє життя склалося так, що він перший потрапив у поле мого юнацького зору і наші шляхи в майбутньому посередньо кількаразово перетиналися. Тому вважаю за потребу конче поділитися про це своїми думками.

Вперше я побачив і почув Михайла Драй-Хмару, правдоподібно, весною 1921 року в Кам'янці-Подільському. Він був професором славістики українського державного університету. Для нас, тодішньої середньошкільної молоді, університет був центром мудрости й заповітних мрій. В академічних колах Кам'янця-Подільського тоді були дуже популярні різні доповіді, диспути або суди на теми релігійні, філософські та літературні. Вони мали великий успіх серед студентства й інтеліґенції взагалі. Не були байдужими до них і ми, середньошкільники. Ми, пригадую, цілими ватагами ретельно відвідували такі диспути, а особливо "літературні суди". Наслухавшись в університеті, ми копіювали такі літературні суди в себе в школі. Тут ми вже проявляли свою власну ініціятиву й випробовували свої таланти.

Один з літературних судів, що відбувся у великій актовій залі університету, зібрав особливо численну авдиторію. Відбувався суд над романом В. Винниченка "Чесність з собою". Голова суду (не пригадую вже хто) після короткого вступу надав слово "прокуророві". Ним був, уже згадуваний мною попередньо, студент університету й початкуючий поет Іван Дніпровський. Тоді я бачив і слухав його вперше. Говорив він чітко і владно від імени нової революційної людини, нової кляси трудівників, що її історія покликала перебудувати світ. З цієї позиції він гостро й безапеляційно засуджував ідею роману, а зокрема — його центрального героя Мирона, українського інтеліґента, породженого добою морального і суспільного занепаду. Говорив Дніпровський логічно, доладно, але якоюсь сухістю й нещирістю віддавала його промова. Авдиторія поставилася до його кінцевих "прокурорських" висновків стримано й насторожено.

Голова суду, зробивши належну павзу, надав слово "оборонцеві" — професорові Драй-Хмарі. Це ім'я я почув тоді вперше. Був це теж порівняно молодий чоловік, хоч на кілька років старший за свого опонента. Середній на зріст, міцно збудований, у темносиньому костюмі, білій сорочці, з краваткою (одяг, у ті злиденні часи, видавався вже не таким звичайним), ясний шатен (якщо не бльондин), з приємним усміхненим обличчям. Говорив спокійним, "професорським" тоном. Спочатку дав стислий, але блискучий (бо авдиторія перервала його гучними оплесками) огляд української літератури за останнє двадцятиріччя, в якому авторові "Чесности з собою" було приділено одно з перших і провідних місць. Далі дав загальну характеристику европейського інтеліґента XX сторіччя на тлі революційних

заворушень, соціяльних конфліктів і моральної розтечі доби. Посилаючись на численні факти світової літератури, він мотивовано показав, як цей новий суспільний тип інтеліґента, що пристрасно шукав "правди" й "нової моралі", як взагалі всі ці модерні "богошукачі", стали панівними образами в творах найвидатніших світових майстрів слова.

Тільки в зв'язку з цим загальноевропейським процесом — казав "оборонець" — ми можемо оцінювати чи судити Винниченків твір та його типаж. Український інтеліґент того часу не був одірваний від загальнолюдського процесу. І добро, і зло його (процесу) відбивалось і на психіці українського інтеліґента, і на його поводженні. Заслуга Винниченка в тому, що він чи не єдиний в українській літературі відчув і схопив цей типаж і талановито в яскравих образах зафіксував у мистецькій літературі. Цим він насамперед підтягнув нашу літературу до загальноевропейської. І цього заперечити не можна. — Далі професор Драй-Хмара докладно зупинився на аналізі ситуацій і образів роману. Я не пригадую тепер деталів тієї аналізи. В пам'яті лише залишилося, що аргументи були ясні, переконливі, тон щирий і безпосередній.

Промова мала великий успіх. Переповнена заля обдарувала професора бурхливими оплесками. А ми, середньошкільники, після цього диспуту ще з більшим запалом кинулися перечитувати не тільки "Чесність з собою", а й усе інше, що нам траплялося з творів Винниченка.

Не знаю, чи мода на літературні суди минула, чи була якась інша причина, але більше виступів проф. Драй-Хмари я не пам'ятаю. Через деякий час він покинув Кам'янець і переїхав до Києва. Вдруге я почув його виступ уже в Києві, десь, мабуть, року 1926. Було це на засіданні філологічного відділу Академії наук. То був його короткий виклад змісту своєї нової праці про Лесю Українку. Того ж 1926 року ця праця вийшла окремою книжкою у виданні Державного видавництва України. Справив він тоді враження солідного, вдумливого дослідника. Лекцій його я ніколи у Києві не чув, бо був він професором мови й літератури в Медичному інституті та працював в Інституті мовознавства ВУАН.

Утретє ім'я його прозвучало мені трагічно в листопаді 1935 року, коли мій колеґа Доценко повідомив мене про арешти Филиповича і Драй-Хмари. То був похмурий час у моєму житті. За кілька днів заарештували й мене. І ось тут, у темних тюремних коридорах наші шляхи перетинаються знову — вчетверте. Під час першої моєї слідчої процедури, у в'язничній почекальні ТЮРПОД (Тюремного підвідділу) НКВД на Інститутській вулиці, я зустрів Ананія Лебедя, який мене поінформував, що закінчилось слідство над "націоналістичною терористичною" групою проф. Зерова, до якої інтенсивно тулять і Драй-Хмару. Все це було для мене приголомшуючою вісткою. Страшною, незрозумілою і несподіваною. Про арешти Филиповича і

Драй-Хмари, як я вже згадував, я довідався за кілька днів до свого арешту. Але про арешт Зерова я не знав. Тому, вістка, що його не тільки заарештовано, а й звинувачено в готуванні терористичних актів, була така невідповідна, разюче дика й провокативна, що я не міг отямитися.

Ананій Лебідь, відомий у 20-их роках літературознавець, зокрема редактор, коментатор і видавець творів М. Коцюбинського. Про наш із ним тюремний діялог я розповім докладніше в іншому місці. Тут же лише коротко згадаю. Він повідомив мене, що закінчилося слідство в справі "націоналістично-терористичної групи професора Миколи Зерова". Що до групи приєднали крім Зерова, ще П. Филиповича, М. Драй-Хмару, його — А. Лебедя, Марка Вороного і якогось історика з ВУАН, прізвище якого я забув, але мені здається, що то був проф. Романовський. Що суд уже відбувся. М. Зерова, П. Филиповича, А. Лебедя засудили до розстрілу, але тут же замінили на 10 років концентраку. Маркові Вороному й історикові дали по 8 років концентраку. М. Драй-Хмари на суді не було. Значить, його справу виділено окремо. Що те все означало — ні він, ні я — не могли тоді збагнути.

Пройшло багато літ. Сталися несамовиті події в світі. Життя обернулося неочікуваним боком. Я, дружина М. Драй-Хмари, Ніна Петрівна та донька Оксана — опинилися в США. Тут я мав щастя бути редактором тому літературознавчих праць Драй-Хмари (Михайло Драй-Хмара. "З літературно-наукової спадщини". Записки НТШ, том 197. Нью-Йорк, 1979). Я простудіював його чудом збережені щоденні нотатки за 20-ті роки і листи до дружини з ув'язнення. Листи Драй-Хмари — це потрясаючі людську душу й сумління документи доби. Рідко можна знайти такі разючі факти й матеріяли, які б з такою силою правди свідчили про нелюдську жорстокість радянської тиранії й абсолютну безправність людини в її системі. Для мене листи Драй-Хмари важливі ще й тим, що вони, з деякими корективами, об'єктивно підтверджують усе те, що мені похапцем розповідав Ананій Лебідь у Лук'янівській тюрмі 1936 року. Ці листи також внесли ясність у тоді темні для мене моменти. В цьому сенсі найважливіший лист — писаний 2.VI 1936 р. Я процитую його основний початок, бо саме тут знаходжу пояснення того, що тоді було тільки в здогадах.

"Любі, любі, безмежно любі, пишу вам четвертого листа з м. Свободного (700 км до Хабаровська). Перед тим, послав три листівки. Постараюся у двох-трьох словах сказати про мою справу.

Мене обвинувачували за статтею 54, параграфи 11, 8, на підставі свідчень Зерова, Филиповича, Марка Вороного і Сергія Козуба, які призналися, що вони належали до к-р. терористичної організації. Ці люди, з котрими я не мав нічого спільного (Вороний, Козуб), або був у ворожих стосунках (Зеров, Филипович), мали нахабство брехати мені в очі, нібито я до останніх днів був їхнім однодумцем і належав разом з ними до контрреволюційного підпілля. Цю брехню можна пояснити бажанням поліпшити своє становище, одержати ближчий табір і

вигідніше місце в цьому таборі. Брехливих наклепів було не досить, щоб віддати мене під суд і тому мою справу було виділено. Особлива Нарада ухвалою від 28.III 1936 року постановила за контрреволюційну діяльність замкнути мене до північно-східніх таборів на 5 років. Я думаю, що це Колима. Ухвалу ОН було оголошено мені 13 квітня, а 16 мене вивезли з Києва. Я намагався всіма засобами повідомити вас, щоб дістати дещо на дорогу, але мої намагання були марними, і я виїхав, не попрощавшись з вами, мої дорогі" . . .

Це надзвичайний документ. Він залишиться на віки як свідоцтво трагедії автора, його товаришів і просто сучасників, що їх злочинна антинародна влада змушувала своєю сатанинською силою признаватись до "терористичної організації", якої в природі не існувало.

Для мене цей лист має документальне значення в кількох аспектах. Поперше, у специфічній, подвійно-сенсовій формі листа ув'язненого, підтверджено все те, що мені похапцем розповідав у Лук'янівській тюрмі Ананій Лебідь. Тобто, що групу видатних і заслужених українських вчених і поетів на чолі з проф. М. Зеровим радянський уряд безпідставно засудив на смерть за, нібито, їхню приналежність до "Націоналістично-терористичної групи проф. М. Зерова". Про цей злочин радянської влади у тогочасній пресі ніде не було зголошено ні одного слова. Про це, я, здається, вперше оголосив у своїх статтях і ширших працях багато років тому,* опираючись тільки на тюремні свідчення А. Лебедя. Жадних інших документів я не мав. Тепер, з публікацією листа Драй-Хмари моє давнє свідчення оперте на незаперечний документ.

Подруге, цей лист Драй-Хмари поширив і уточнив відомості про учасників тієї "терористичної" амальґами. Тепер ми знаємо, що "терористичну групу Зерова" НКВД клеїло з М. Зерова, П. Филиповича, Марка Вороного, А. Лебедя, С. Козуба, М. Драй-Хмари і, можливо, згадуваного мені Лебедем, "історика з ВУАН" (Романовського?).

Потретє, у листі зовсім не згадано Лебедя. Чому? Це зрозуміло. Михайло Панасович Драй-Хмара міг навіть не знати, що Лебідь заарештований і приклеєний до "групи М. Зерова". Чому? Бо Лебідь, як і Михайло Панасович, не визнав себе винним, категорично заперечував будь-яку причетність до "терористичної організації", ні на кого не свідчив і не заломився. Тому його як свідка проти Драй-Хмари не могли висунути і Драй-Хмара просто не знав про його (Лебедя) причетність до тієї справи. Те саме стосується й здогадного "професора з ВУАН".

---

* Наприклад: 1) Українські письменники і вчені в більшовицьких тюрмах і таборах. "Краківські вісті", листопад 1943. 2) "Stalinist Rule in the Ukraine". New York: Frederick A. Praeger, 1960, та ін.

Лист із прецизною ясністю з'ясовує, чому Драй-Хмару відокремили від групи Зерова. Відразу після процесу весною 1936 року, Лебідь, у Лук'янівській тюрмі мені коротко кинув: "Драй-Хмари на процесі не було". Я зробив пізніше з цього здогадний висновок: або його приєднали до якоїсь іншої групи, де його роля була вигідніша для слідчих, або пустили через ОСО (Особое совещание — Особлива нарада) у Москві. Лист підтвердив останнє припущення. Михайло Панасович селянський син, мав міцніші нерви й глибоко закорінену в віках селянську витривалість і впертість. Слідчі наткнулися на твердий горіх. І вирішили не тягатися з ним, а відокремити і вбити іншим шляхом. А може вже їм і не залежало на його признанні? Їм досить було Зерова й Филиповича та тих, що легко пішли на співвизнання.

Ще одне питання може вводити декого в блуд. Чому Драй-Хмара з такою ворожістю пише в листі про Зерова, Филиповича? Адже ж усім відомо, що вони були довгі роки друзями єдиної творчої родини. Сумніви такі можуть мати тільки люди, що не розуміють умов, у яких писався лист. Насправді жадної ворожости в листі нема. Навпаки, є щось зовсім інше. Я не маю сумніву, що Драй-Хмара глибоко розумів усю безвихідну трагедію своїх друзів і йому хотілося за всяку ціну про це подати вістку на волю. Йому одночасно хотілося сказати і про своє трагічне становище в цьому диявольському дійстві. Але він знав, що пише не тільки для дружини, але й для цензорів з НКВД, які копію кожного листа прикладають до його справи. Оце подвійне призначення листа й створило подвійний його сенс, його "подвійне дно". Поперше, це була для нього ще раз добра нагода віддалити себе від закиду в тероризмі й підпіллі, а подруге, під прикриттям обурення, звинувачень друзів у брехні, подати на волю вістку, до якого трагічного стану довели слідчі таких людей, як Зеров і Филипович. Не міг же він написати дружині, що таких світлих і чесних людей сатанинськими засобами доведено до такого вже не людяного стану. Звідси в нього й камуфляжні слова про "нахабство брехати мені в очі" та інші вирази.

Лебідь у Лук'янівській тюрмі, на моє запитання, як себе тримає Зеров, відповів, що він цілком зрезиґнований, що втратив віру в життя, психічно розчавлений, на слідстві визнає все, що від нього вимагають. У хвилини прояснення розуму — плаче. Це було страшно слухати. Віктор Петров у своїй спробі психологічної аналізи стану ув'язнених — Зерова та інших його колеґ — стверджує: "Чисто клінічну методу, використовувану невропатологами до лікування психічних порушень, застосовано в НКВД для патологічного розкладу нормальної психіки" . . .

> "Кожну фразу, кожний рух, жест, думку взято на облік . . . Людину анатомізували. Її свідомість атомізували. Атомізація

свідомости стала досягненням більшовицької юрисдикції".*

Це страшна атмосфера витонченого садизму. Очевидячки після таких "операцій" над психікою Зерова його приводили на "очну ставку" з Драй-Хмарою. У такому стані він маніякально повторював усе, що від нього вимагав слідчий. Нема сумніву, що Михайло Панасович усе це розумів досконало. Такий і тільки такий сенс цього історичного листа Драй-Хмари. І нема тут жадного очорнювання Зерова та Филиповича. Навпаки, це найпереконливіше свідчення про їхню трагедію і найбільш правдивий оскаржувальний документ супроти злочинної влади, що цих невинних і чесних українських учених довела до такого стану.

Як редактор літературно-наукової спадщини та інших документів М. Драй-Хмари, я мав прикрість з публікацією саме цього листа. Один з організаторів і провідників Товариства ім. М. Зерова в Австралії, недавно померлий Кузьма Прохорович Каздоба, прочитавши цього листа перед публікацією, написав мені, що він не може погодитися, щоб цього листа публікувати. Це ж, мовляв, компромінтує тих людей, яких ми вважаємо за зразкових патріотів наших. Мені довелося витратити багато часу, щоб переконати цього відданого і чесного діяча в протилежному. І який же я був здивований, коли у виданні НТШ у США вийшов цей том Драй-Хмари, то імена Зерова і Филиповича з цього історичного листа було викреслено. Який "учений" цензор вчинив цей непочесний акт, я не знаю. Зі мною ніхто про це не радився і згоди моєї на це ніхто не питав. Нема сумніву, що це є боязливий вчинок примітивного патріотизму. На виданому томі значиться, що я зібрав, упорядкував, коментував і був головним редактором цілого тому. Тому пишу ці рядки, щоб не тільки сучасні, а й майбутні читачі й дослідники знали, що до цього цензурного вчинку я непричетний.

Такий був у моїй уяві й моєму розумінні Михайло Панасович Драй-Хмара. Я вже казав, що не був він моїм учителем, не був я з ним навіть особисто знайомий. Але протягом багатьох років він, як учений і поет, посередньо впливав на мене і на моє покоління, а шляхи на різних етапах раз-у-раз пересікались. Тому в моїй пам'яті, навіть на схилі віку, на небозводі пережитої доби, він зорить мені та, вірю, зорітиме й майбутнім поколінням, у сузір'ї великих і славних.

Борис Якубський

Високий, сухий, трішки сутулий, типовий астенік Борис Володимирович Якубський вів у нас три курси: 1) Пореволюційної української літератури; 2) Новітньої російської літератури і 3) Теорії

---

*Віктор Петров. Неоклясики. Збірник "Безсмертні". Спогади про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару, Мюнхен, 1963, стор. 310.

та методології літератури. Належав він до покоління М. Зерова, П. Филиповича, О. Бургґардта (Ю. Клена); до покоління інтеліґенції, що її суспільна і мистецька свідомість формувалась у добу "між двох революцій"; тобто до тієї творчої, молодої з університетським дипломом інтеліґенції, яка соціяльну й національно-визвольну березневу революцію 1917 року зустріла з ентузіязмом і надією. На відміну від переважної більшости своїх колеґ він не був поетом, не писав віршів. З юнацьких років він був залюблений у теоретичні проблеми літератури і мистецтва. Його скромна студентська кімната, а пізніше, після революції, інша просторіша квартира на Сінному базарі, де всі стіни аж до стелі були заставлені книжками, була осереддям постійних сходин молодих талантів — поетів, мистців, критиків і вчених літераторів та істориків. Тут відбувалися читання щойно написаних творів та палкі дискусії над ними. До голосу господаря, що вже в ті роки визначався ерудицією вченого теоретика, всі уважно прислухались. Тут, як свідчить у своїх спогадах Ю. Клен,* бували всі майбутні неоклясики. Він навіть твердить, що "зародки напрямку, потім охрищеного "неоклясицизмом", треба, мабуть, тут шукати". Юрій Клен не помилився. Це його твердження я хочу підперти такою пригадкою.

Зимою 1929 року я написав у Бориса Володимировича свою семінарську тезу "Формалізм і соціологізм у літературознавстві". Моє трактування проблеми йому очевидячки подобалось, бо він відразу запропонував мені прочитати її на міжвузівському студійному семінарі, що заіснував тоді при катедрі марксизму й ленінізму. Цей семінар тоді входив у моду. Виступити на ньому прагнули всі адепти (кандидати) літературної критики, історії, філософії, економіки, юриспруденції та інших наук. Борисові Володимировичу очевидячки дуже залежало, щоб його студент виступив з такою актуальною тоді темою на тому міжвузівському семінарі. Бо це, очевидна річ, свідчило й про його успіхи, як професора. Мені, звичайно, ця пропозиція теж заімпонувала. Я погодився. Він порадив мені опрацювати остаточно текст і зайти до нього для узгіднення.

У призначений день я прибув. Коли він увів мене в свій досить просторий робочий кабінет, то на мене найбільше враження справили стіни, заставлені до стелі шафами, що були заповнені гарно оправленими книжками. Вражав також його простий, але масивний і, здавалося, віками незрушний дубовий стіл. До цього пасували канапа, розставлені по кутках фотелі і якісь старовинні ґравюри. Я не міг не висловити йому відразу свого захоплення цим "храмом науки". Борис Володимирович, з властивою йому лагідною усмішкою, сказав:

— Так, знаєте, ця кімната є вже до певної міри історична. Тут перебували, на цій канапі, на цих кріслах, навіть на цьому столі колись

---

* Юрій Клен, Спогади про неоклясиків, "Твори" (Торонто, 1960), 3: 109-10.

сиділи, лежали, товклися багато з тих, що тепер уже на високих позиціях возсідають, або їх уже нема між нами.

— Чи ці імена не засекречені? — питаю з затаєним зацікавленням.

— Та, ні. Це — Зеров, Филипович, Драй-Хмара, Рильський, Тичина, Петров. Особливо часто й постійно бував мій незабутній друг, так рано згаслий — Отроковський. Він був дуже обдарований і як поет, і як теоретик. Пізніше прибув з заслання Бурггардт. Бував Дорошкевич. Іскрив темпераментний Гермайзе. Любив бувати серед нас, як патріярх, Михайло Михайлович Могилянський. Інколи й Модзалевський з Нарбутом заглядали. Але то вже було свято. Та всіх і не пригадаю відразу.

— Це що, випадкові були зустрічі чи пляновані? — питаю.

— Не пляновані, але фактично дуже регулярні. Була внутрішня духовна потреба виладувати себе і вона перетворилась у регулярну звичку. То були розбурхані революцією роки. Ми сприймали революцію з вірою в нові горизонти. Ми не були практиками революції. Ми вірили в свободу, розум, мистецтво, науку. Український аспект революції був для нас відкриттям. Ми всім своїм єством ввійшли в новий духовний світ. Ми відчували, що тут треба все поглибити й удосконалити. А шлях до цього — творчі зустрічі, дискусії, теоретичне осмислення і поступове піднесення обраного фаху все на вищий і вищий рівень.

— А чому саме ваш кабінет став центром всіх цих зустрічей і дискусій? — майже перебиваю його питанням.

— Мабуть тому, що ще зі студентських років я був одиноким серед них, що вперто й систематично працював над теоретичними питаннями літератури. Тому й усі, що писали поезії, новелі, чи мали теж зацікавлення до теорії, тяглися до мого кабінету. Тут читалися нові поезії, нові переклади, висловлювалися вільно нові ідеї, тут же відбувалися теоретичні суперечки — запальні, гострі, але завжди доброзичливі й дружні. Найгострішим, з іронічним оскалом був Віктор Петров. Ви ж його знаєте?

— Ні, не мав чести. Це той, що виступає як Домонтович?

— Так, це він. Тож його за постійну іронію й за гострий язик трішки недолюблювали. Але Микола Костьович завжди умів ставити його у смішну ситуацію. І це рятувало становище.

Борис Володимирович якусь секунду помовчав, потім продовжував:

— Але, знаєте, було це справді веселе й одночасно — творче, шукаюче, допитливе і культурне товариство. З приємністю згадую ті часи. Тепер їх звуть "неоклясиками". Смішно. То люди різноманітних, великих зацікавлень. Неоклясика — це вузькість. Але... можна мати формально вузьку назву, але думати, діяти і творити в глибокому й широкому пляні.

Ще перед тим, як проф. Якубський почав читати нам свій курс, між нами, студентами, ходила чутка, що в одній з своїх численних "захалявних" поезій Зеров назвав Якубського ім'ям великого стародав-

нього філолога Олександрійської школи, Арістарха. Скориставшись з ситуації я запитав:

— Чи то правда, що Микола Костьович в одній з своїх недрукованих поезій назвав вас Арістархом?

— А ви звідки це знаєте?

— Та ходили серед нас такі чутки.

— А саму поезію ви не читали?

— Ні.

Борис Володимирович відкрив якусь шухлядку, витяг папку, а з неї окремий аркушик і прочитав:

АРІСТАРХ

Б. Якубському

В столиці світовій, на торжищі ідей,
В музеях, портиках і в затінку алей,
Олександрійських муз нащадки і послідки,
Вони роїлися — поети і пііткн.
Ловили темний крок літературних мод,
Сплітали для владик вінки нікчемних од
І сперечалися, мирилися, змагались...
І був один куток, де їх невтомний галас
Безсило замовкав: самотній кабінет,
Де мудрий Арістарх, філолог і естет,
Для нових поколінь, на глум зухвалій моді,
Заглиблювався в текст Гомерових рапсодій.

Кінчивши читати, Борис Володимирович мовив:

— Це, як бачите, суміш жарту й серйозности. Тоді справді в нашому Києві щось подібне творилося. Спочатку навколо Шаповалових "Шляхів", пізніше — "Літературно-критичного альманаха", літературного клюбу-каварні "Кривий Джімі", тоді ж — навколо "Музагету", а трохи згодом — "Мистецтва" — крутилося чимало більших і менших поетів. Вони змагалися, заздрили, інтриґували й кипіли в пошуках за новими ориґінальними формами, засобами, стилями, напрямками і навіть ідеологіями. Все те було крихке. Ліпилось і розліталось. А наше товариство почувалося тривалим, врослим у віки минулого і майбутнього. А Арістарх та інші поетичні аксесуари, то вже дружні витівки завжди вигадливого Миколи Костьовича. Я саме тоді сидів над теорією поетичного слова, з цього в конденсованій формі трохи пізніше вийшло дві моїх книжки: "Наука віршування" і "Соціологічний метод у письменстві".* Та ви їх знаєте. Метке око Ми-

---

* Київ, в-во "Слово", 1923.

коли Костьовича це схопило й він пустив цей жарт про Арістарха.

Для мене вся ця розповідь була цілим відкриттям. Я попросив Бориса Володимировича дозволити мені зробити копію з цієї поезії Зерова. Він охоче погодився. Від мене тоді ця поезія стала популярною на цілому нашому курсі. Я її довго зберігав. Знав майже напам'ять. Але згодом, текст загубився і точний зміст його забувся. І яка ж була мені приємність через двадцять років прочитати цей вірш у "Спогадах про неоклясиків" Юрія Клена. Цей вірш відсвіжив мені тоді, в діпівську добу еміграції (1947), той незабутній вечір, коли я вперше почув його в читанні самого "Арістарха", в його історичному кабінеті на Сінному базарі в Києві. Його розповідь запам'яталась мені на все життя. Не дослівно, звичайно. В оригіналі вона була цікавіша, глибша і, я б сказав, надхненніша. Тоді я глибоко пізнав покоління Якубського-Зерова. Збагнув його непідробну, щиру відданість українському народові, його культурі й науці.

Борис Володимирович мав широкі енциклопедичні знання з теорії й методології літератури. Від давніх греків до "опоязовців" він почував себе як дома. Він був глибоким і вдумливим аналітиком і дослідником. Його лекції з теорії й методології літератури нагадували скоріше скрупульозні, прискіпливі групові аналітичні вправи над тим чи тим мистецьким твором. Ніщо не повинно було пройти повз нашу увагу: ні ритміка, ні розмір, ні строфічна будова, ні стилістичні засоби (алітерації, асонанси, консонанси, епіфори та інш.) — ніщо. Він дуже цінив уміння розкласти поезію чи новелю на найдрібніші складові частини і визначити їх. Як професор, Борис Володимирович не відзначався красномовством і не мав здібности до синтетики. Але, як аналітик, був безконкуренційним. За це ми його шанували.

З моєї доповіді на міжвузівському семінарі Борис Володимирович був дуже задоволений. Поперше, офіційна літературна еліта київська, що сходилася на цей семінар, прийняла мою доповідь в основному прихильно. Подруге, сам Борис Володимирович мав ще одну нагоду, відкриваючи засідання семінару, виголосити довшу промову про нові методи дослідження літератури і ще раз прилюдно продемонструвати свою еволюцію від формалізму (що йому закидали не раз) до марксизму. Мене ж цей виступ вивів на ширші позаінститутські води. Хоч мої рецензії і статейки тоді вже публікувалися в "Житті й революції", але прилюдно поза інститутом я ще не виступав ніде. Після цього ж виступу мені, зустрічаючись на вулиці, навіть поблажливо посміхався і кивав головою, ніби вітаючись, "сам" Яків Савченко. А Борис Коваленко в "Літературній газеті", хоч і з колючою приміткою, але таки опублікував мою позитивну статтю про "Майстра корабля" Яновського.

Ще одну дуже для мене важливу користь принесла ця семінарська праця. То був останній рік мого перебування в інституті. Перед випускними державними іспитами кожний "випускник" мусів був подати дипломну працю, яку апробував той чи той професор. Мені дуже не

хотілося сідати за працю, хоч тема "М. Драгоманов як літературний критик" вже давно була й чимало матеріялу до неї я згромадив. А це вимагало принаймні ще два місяці щоденної систематичної праці. А тим часом я мав уже інші пляни й зобов'язання, і часу мені вкрай бракувало.

Несподіваний успіх моєї семінарської праці дав ідею використати її, як дипломну. З цією ідеєю я пішов на пораду до Бориса Володимировича. Він радо підтримав. Я сів і нашвидкуруч трохи доопрацював деякі розділи, а головно додав ще цитат з "отців Марксової церкви", відповідно їх коментуючи, щоб показати свою обізнаність з ними. І моя дипломна праця була готова.

Доля Бориса Володимировича Якубського була сумна. Українського Арістарха з нього не вийшло. Більше тих згаданих вище двох початкуючих книжок він не написав. Старт було зроблено не в ту пору. Хоч він дуже старався зорієнтуватись на Маркса і нас до цього привчав, але підсоння кінця 20-тих років причавило, ніби спаралізувало його. Правда, його не заарештували, не знищили фізично, як Зерова. Він належав до тих "щасливих", що якимось чудом меч терору не впав на їхню голову. Але йому не вдалося піднестися на відповідну його знанням і здібностям висоту. Тавро "формаліста" ("Наука віршування") й "буржуазно-націоналістичного соціолога" ("Соціологічний метод у письменстві") жевріло на ньому й поволі відсувало в глухий кут периферії. Я не знаю, що він робив і як жив у 30-ті роки. Зустрів я його зовсім несподівано аж щойно 1942 року в Києві вже під німецькою окупацією. Він радо привітався, але виглядав пригнічено й занепало. Коли радянська влада евакуювала з Києва літераторів і вчених, то йому ніхто не запропонував і не допоміг. Він залишився в Києві. Не працював ніде. Бідував тяжко. Пригадую одну його статтю в штепівському "Новому українському слові" про мистецьку цінність збомбардованого Кельнського собору. Напевне написана за шматок хліба, якого йому дуже бракувало. Інакше нічим не можу пояснити його співробітництва в цьому антинародному й огидно пронімецькому органі. Коли восени 1943 року всі науковці й літератори, що опинилися під окупацією, хоч нічого не писали для німецької преси, все ж таки, знаючи терористичну природу нових "визволителів", покидали Київ і виїжджали, хто як міг, на Захід, Бориса Якубського серед них не було. Він, очевидячки, залишився в Києві. Було йому тоді десь близько 55 років. Мабуть, знесилений, зголоднілий, усім розчарований сидів у своєму кабінеті, серед довгими роками з любов'ю збираних книжок, згадував золоті роки молодих мрій і дискусій, згадував друзів, яких уже й на світі не було і чекав... чуда. "Чудо" очевидно скоро прийшло і закрило назавжди світло життя перед цим убитим давно талантом. Крім згаданих книжок, він був автором багатьох оглядів і статтей, редактором і автором багатьох вступних статтей першого 10-томного видання творів Лесі Українки (1928-30). Але прогляньте всі біо-бібліографічні довідники, видані за

останнє 40-річчя в УРСР — його імени ви ніде не знайдете. Так ніби Бориса Володимировича Якубського ніколи на світі не було. Воістину — Sic transit gloria mundi — так минає земна слава.

Так минуло й безслідно зникло творче, цікаве людське життя.

Сергій Маслов

Вихованець історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, член літературно-наукового семінару академіка В. Перетца, автор багатьох праць з українського літературного середньовіччя і фолкльору, видатний палеограф, знавець української старовинної книги, приват-доцент Київського університету з 1914 року — такі загальні відомості ми знали про нашого професора українського письменства старої доби (XI-XVIII сторіч) — Сергія Івановича Маслова. Середнього віку, високий, ставний, з чорною, клином, борідкою, типовий дореволюційний інтеліґент "чеховського стилю" — таким він запам'ятався мені. Було в нього щось і від "винниченківського типажу". До речі, він ровесник і університетський однокурсник Винниченків. Обидва були активними учасниками відомої студентської демонстрації, обидвох було заарештовано, виключено з університету й віддано до війська.

Тихий, але наполегливо уважний у праці, він методично й терпеливо привчав нас до читання і тлумачення не тільки "Слова о полку Ігоревім", але й літописної та перекладної літератури. Він зосереджував нашу увагу не тільки на житійній, паломницькій чи історично-мемуарній старовинній літературі, але й на народній поезії, на фолкльорі. Народну українську поезію він інтенсивно досліджував ще з молодих років. Любив її і нас ревно вводив у її таємниці. Читаючи історію старої української літератури, Сергій Іванович одночасно дуже вміло знайомив нас із своїм улюбленим предметом — палеографією. Він з любов'ю і глибоким знанням демонстрував нам зразки української старовинної книги і докладно зупинявся на історії давнього книгодрукування. Він умів усе це так представити, що інколи ми забували про властиву історію і цілими тижнями захоплено сиділи над стародруками. Це мало свої добрі й погані наслідки. Добрі, бо ми таки навчилися розрізняти старовинні друки і рукописи. Погані, бо на вивчення стародруків було зужито час, потрібний на вивчення полемічної літератури і шкільної драми. Це ми особливо відчули, коли почали вивчати нове українське письменство, зокрема поему Франка "Іван Вишенський". Незнання джерел, тобто полемічних творів Вишенського, давало себе знати. Ми мусіли тоді самотужки вишукувати твори Вишенського та опрацьовувати їх. Але в той час, коли ми слухали лекції професора Маслова, ми не турбувалися таким майбутнім. Ми любили й шанували Сергія Івановича за його ентузіязм до українських стародруків, за його уміння запалити й нас любов'ю до народної словесности, як праджерела новітнього

українського письменства. І цього нам тоді було досить.

Сергій Іванович належав до тих небагатьох "щасливих", що їх страхіття терору 30-их років якимось чудом оминуло. Він, звичайно, не дав того, що міг був дати. Але все ж таки за сорок років своєї педагогічної праці він виховав кілька поколінь української інтелігенції й збагатив українську філологічну науку такою мірою, як це було можливо в радянських умовах.

Цікаво відзначити ще такий факт. Під час війни й окупації України німцями, Сергій Іванович Маслов виїхав з Українською академією наук на схід РРФСР, здається, в Самару. Там він, спільно зі своїм колишнім студентом, а тоді вже молодшим колеґою — Євгеном Кирилюком, вирішили, що настав час, коли можна і треба написати об'єктивну, правдиву історію української літератури. До кінця війни такий курс, без перекручень і тенденцій, було написано, а 1945 чи на початку 1946 року опубліковано. Але, падку ти мій! Як тільки фашистська Німеччина капітулювала і східній хижак почув себе в силі, на авторів цієї об'єктивної, науково удокументованої історії літератури відразу впали такі громи і блискавки, що тільки щасливим випадком їм поталанило врятувати своє життя. Довго після жданівського й кагановичівського шабашу пляма "буржуазних націоналістів" ятріла над їхніми іменами. І хто знає, що було б з ними, зокрема з Сергієм Івановичем, якби не смерть тирана. А так, Сергій Іванович Маслов, заслужений український учений, дожив до початку старости й помер у Києві 1957 року.

Іван Шаровольський

Професор Іван Васильович Шаровольський (1876-1954), викладав нам курс історії західньоевропейської літератури й німецьку мову. Походив він із дрібномаєткової панської родини з Черкащини. Широко освічений, знав кілька мов, особливо перфектно — німецьку. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, а науковий ступінь здобув у Віденському університеті. Там же написав і захистив свою докторську дисертацію, яка в той же час була опублікована німецькою мовою. Згодом, року, здається, 1909, вийшла його нова велика "Історія західньоевропейської літератури середніх віків". Вийшла спочатку німецькою, а потім і російською мовою. Ця його книжка була нашим підручником у вивченні західньоевропейської літератури. Як і попередня, так і ця праця, дала йому 1908 року позицію професора Київського університету. На цьому становищі він затримався до наших часів.

У нас ходили вірогідні перекази, що 1917-18 років, у роки найнапруженішої боротьби за хоч маленьке місце українське в університеті проти переважаючих сил російської імперської професури на чолі з ректором, здається, Цітовичем, професор Шаровольський був один з небагатьох (разом з проф. Іваном Огієнком), що мав відвагу

оголосити себе українцем і почати свої виклади українською мовою. Він не тільки публікував свої розвідки з західньоевропейської літератури, а й багато перекладав українською мовою. Саме йому належить найкращий переклад українською мовою з англійської "Утопії" Томаса Мора. Все це ми знали й за це шанували його. Але, на жаль, як професор, як педагог, як навчитель такого важливого предмету, як західньоевропейська література, він не був на належній висоті. Не викликав у нас захоплення. Не мав таланту синтези думання. Не вмів чітко і ясно систематизувати за епохами, школами і напрямками вікові надбання світової літератури. Якась фраґментарність і випадковість була в його лекціях. Йому бракувало глибини вгляду й гостроти аналізи. Навіть мова й синтакса його була якась спростачена, примітивна, селянська. Після мови Зерова, Калиновича, навіть Іваниці (педагогіка), така мова вражала. Особливо дивно було, коли ми знали, що ця людина знає кілька чужих мов і розуміє їх синтаксичну розмаїтість.

Я й досі пам'ятаю, як Іван Васильович пояснював нам на лекціях з давньогрецької літератури лезбійську школу поетів. Він, звичайно, пояснив нам, трішки зупинившись на історії, що острів Лезбос, у 5-6 сторіччі до нашої ери був одним з найвидатніших центрів культури стародавньої Греції. На цьому острові тоді жили поети, філософи, вчені. Від них залишились сліди й до нашого часу. Наприклад, від лезбійської школи поетів залишились деякі строфічні форми в поезії наших днів ("Алкеєва строфа", "сапфічна строфа" тощо). Що це за штуки, Іван Васильович пробував пояснювати, хоч йому це не дуже вдавалося. А коли перейшов до деякої характеристики окремих поетів, то поетесу Сапфо характеризував, приблизно, так:

— Ге, ге! Це була талановита поетеса. Вона писала про дівочу красу, про кохання, про нерозривну дружбу і горе розстання. Може й перша в історії писала про ближче, інтимне кохання між дівчатами . . . ну, як би це вам сказати? ге, про дівчат, що . . . "кохалися в коханні".

Так симпатичний професор пояснював нам характер поезії Сапфо і так звану "лезбійську любов", і при тому лукаво посміхався. Цей його затуманений вислів "кохатися в коханні" ми відразу підхопили й він став ходячою, називною фразою, якою ми дратували, а інколи й ставили в незручне становище наших дівчат-однокурсниць. Вони відмахувалися від нас, як від настирних мух. Одна тільки Надя Янко-Триницька, відома своїм гострим розумом, відважно давала нам відсіч і ставила завжди нас у смішне становище.

Не мав він великих успіхів і в лекціях західньоевропейської, зокрема німецької літератури, яку він знав досконало. Йшла мова про великі й хвилюючі імена в літературі: Лессінґ, Кльопшток, Вілянд, Гердер і нарешті — Ґете, Шіллер. Це ж постаті відомі в історії, як "буремні генії" доби німецького національно-державного і культурного відродження. А характеристика їх у проф. Шаровольського була нудна, сіра, поверхова. Вона мені скоріше нагадувала анекдотичну розповідь

про добродушного німецького бюргера, який, прочитавши "Фавста" Гете, був здивований, чому це вчені так хвалять цю книгу? Що ж там надзвичайного? "Це ж, — розповідав він своїм друзям у пивній, — зовсім проста історія: у двох частинах іде мова про те, як молодцюватий професор, замість того, щоб робити свої справи, почав зваблювати міщанську дівчину та ще й з допомогою диявола. І все ж таки, після довгих походеньок, він якимось чином потрапляє на небо".

Професор Шаровольський, здається мені, за вродженою здібністю, був скоріше кабінетним дослідником фактів. Він знав дуже багато. Він міг легко вказувати на найдрібніші деталі, ситуації, звички героїв, їх прототипів у багатьох німецьких видатних письменників. Але подати синтетичний образ, психологічно-філософську характеристику, поставити їх на належному місці в мистецько-суспільному процесі доби, йому не завжди щастило.

Як учитель німецької мови він теж не відзначався методичністю, впертістю й вимогливістю. Він не зумів викликати в нас зацікавлення, примусити до систематичної праці й справжнього засвоєння мови. Він пропускав наші незнання зі смішком. Коли я одного разу приніс йому свій переклад якоїсь поезії з Гердерліна (це я з моїм співмешканцем, математиком Власенком робив на змагання, для жартів), то він був більше ніж задоволений і вважав, що мої знання є досконалі й ніколи на іспитах мене не "різав". Так я німецької мови й не навчився.

Як людина, він був беззлобний і добродушний. Маленький на зріст, коренастий, лисий, з чорними маленькими вусиками, рухливий і завжди усміхнений. Він любив інколи покпити навіть над самим собою. Пригадую, як одного разу в вужчому студентському товаристві він розповів такий жарт немов би про самого себе:

— Я, як мужчина, самі бачите, не зовсім презентабельний. Але, як і кожний молодий чоловік, закінчивши університет, я почав мріяти про родинне життя. Міркуючи над цим, вирішив так: оскільки я росту малого, то треба собі за дружину взяти міцну високу дівчину. За законом Дарвіна й теорією спадковости, діти наші підуть ростом у дружину, а інтелектом — у мене. Я так і зробив. Одружився з гарною, ставною, доброю і родинною селянською дівчиною того ж села, де я народився. І, як належить, пішли в нас діти. Але, гей, ростом пішли в мене, а інтелектом у дружину.

Розповідаючи цю веселу історію, професор Шаровольський і сам при тому добродушно сміявся. Ледве чи була це дійсна історія. Скоріше — звичайна його вигадка для нашої розваги. Але ми тоді сприйняли це як дійсність і за цю щирість ще більше любили Івана Васильовича й прощали йому всі нефортунності його лекцій.

Після 1929 року я вже ніколи не зустрічав проф. Шаровольського. Знаю тільки, що меч терору (1933-9) також якось оминув його голову, не зачепивши її своїм смертельним розмахом. Маю відомості, що працював він у Київському університеті й Українській академії наук

до кінця свого життя, що написав ще кілька наукових праць і цим збагатив українське літературознавство й мовознавство в західньоєвропейській ділянці. Помер у Києві 9. VII 1954 року на 78 році життя.

Михайло Калинович

Не можна не сказати дещо про професора, пізніше академіка, Михайла Яковича Калиновича. Читав він нам курс загального мовознавства. Відзначався не тільки глибоким змістом своїх лекцій, але й особливою манерою, формою їх читання. Елеґантний, ставний, атлетично збудований, у завжди свіжій з накрохмаленим ковнірцем сорочці, в добре припасованому костюмі заходив розміряним, точним кроком до авдиторії. Ставав за катедру, якусь мить дивився понад наші голови, і щойно, як наставала абсолютна тиша, починав лекцію. Я не пригадую, щоб він будь-коли заглядав у якісь записки. Він приходив на лекцію без течки, без нічого. Так, ніби він випадково опинився в такій ролі. Він стояв за катедрою виструнчено і чітким, виразним голосом говорив, як по-писаному, завжди дуже складну, пересипану різномовними словами й лінґвістичними термінами лекцію. Точно після 35-ти хвилин він зупинявся і робив стислий п'ятихвилинний підсумок усієї прочитаної лекції. Робив це дуже сконденсовано, математично точними фразами. Наступну лекцію починав з пригадки п'ятихвилинного підсумку попередньої.

Спочатку ми були вражені таким талантом нашого професора. Потім почали текстуально звіряти попередні підсумки і наступні їх повторення і ми прийшли до ще більшого здивування: тексти підсумків і наступних їх повторень були абсолютно тотожні. Не тільки змістом, але й кожним реченням, кожним словом ба навіть інтонаціями. Враження було таке, що кожний текст підсумку професор вивчає напам'ять. І тільки пізніше ми розгадали цей талант проф. Калиновича. Цей курс він читав у Київському університеті з 1916 року. Звичайно, з щорічними малими змінами, додатками, поправками. Але основа залишалася непорушною. За десять років викладання він цей курс, з усіма змінами й синтетичними підсумками кожної лекції, вже знав напам'ять. Тому він ніколи не користувався жадними записками, нотатками чи цитатами з тих чи інших джерел. Все то було вже в його голові точно укладено. Якщо хтось може подумати, що це справа тільки технічної вправи, то він глибоко помиляється. Це — талант, і то великий, виключний талант. Я знав багато професорів, які довгими роками читали той самий предмет. Але вони ніколи не могли утримати в своїй голові ввесь розмаїтий зміст, ними ж написаного чи вже не раз читаного курсу. Це дано не всім. Це особливе обдарування. І його мав Михайло Якович Калинович.

Пізніше він зробив досить добру кар'єру, уникнувши терору 30-их років, він дав ряд наукових праць із загального й українського

мовознавства, літературознавства, індіяністики і навіть перекладів із чужих мов. Найвідоміші його праці — "Вступ до мовознавства", "Поняття окремого слова", "Походження мови". З літературознавства відома праця "Шляхи новітньої французької поезії". Йому належать добрі переклади українською мовою творів Дж. Конрада, Герберта Велза. 1939 року його обрано на дійсного члена АН УРСР. Тут керував відділом загального мовознавства Інституту мовознавства, а пізніше став директором цього інституту і головою відділу суспільних наук АН УРСР. Під кінець життя був навіть нагороджений якимось орденом. Народжений 1888, а помер 1949, проживши всього 61 рік.

Йосип Ліберберґ

До числа моїх кращих університетських учителів належить Йосип Ізраїльович Ліберберґ. Належав він до покоління Зерова-Якубського. Молодий (у той час — десь понад 36-7 років), енергійний, вищесередній на зріст, з голеною головою, він був один з тих, кого природа обдарувала ясним розумом, артикуляційно-чітким словом, педагогічним талантом і глибоким знанням свого предмету. Він був науковим співробітником Катедри єврейської культури та історії при Академії наук. У нас читав курс новітньої світової історії, від Великої французької революції починаючи. Поза блискучою формою, до того ж доброю українською мовою викладені, його лекції були дуже змістовні, виповнені вщерть потрібними історичними фактами. Крім того, він у свої лекції політичної історії, очевидячки свідомо, вплітав літературні твори тієї доби і цим, з одного боку, дуже пожвавлював і уяскравлював їх, глибше акцентуючи нашу увагу на потрібних йому подіях, а з другого — це нам було дуже помічним до курсу західньоевропейської літератури, який ми, як я вже писав, слухали у професора Шаровольського.

На жаль, проф. Ліберберґ читав у нас два чи три семестри і, навіть не закінчивши курсу, припинив. Що сталося, яка причина, це чомусь пройшло поза моєю увагою. Пізніше до мене дійшли лише чутки про дальшу долю проф. Ліберберґа. Коли за підступним проєктом Сталіна на Далекому Сході (Хабаровський край) було створено Біробіджан, як автономну єврейську національну область, то на голову цієї області післали професора Йосипа Ізраїльовича Ліберберґа. Очевидячки це було заслання для ненадійного професора. Тим більше, що й приходила черга розгрому й Катедри єврейської культури та історії при Українській академії наук, бо духовним патроном цієї катедри, як і багатьох подібних, був щойно викритий націонал-ухильник М. Скрипник. Як відомо, з того ідіотичного сталінського експерименту нічого не вийшло, але життям за це поплатив прекрасний педагог, талановитий учений історик Йосип Ізраїльович Ліберберґ. Його було розстріляно в черговій терористичній акції кінця тридцятих років. Але, кажу,

я жадних документів про це не бачив і не читав. Це тільки ті чутки, що дійшли до мене ще в концентраційному таборі Воркута наприкінці тридцятих років.

Полковник Карум

Я не знаю ні його імени, ні по-батькові, ні року народження, ні будь-яких докладніших біографічних даних і нема їх у відомих мені довідниках. Він не був ні видатним ученим, ні автором друкованих праць, ні будь-якою впливовою фігурою в ті студентські роки, як я його знав. Був він лише скромним викладачем "військових дисциплін", які входили тоді в програму навчання всіх вищих шкіл. Але все ж таки про нього варто згадати.

Далеко пізніше, читаючи "Відродження нації" В. Винниченка й "Україну в огні й революції" Ісаака Мазепи, я несподівано натрапив на ім'я "полковника Карума". Виявляється, що цей наш скромний викладач у добу української національно-визвольної революції 1917 року відігравав не абияку антиукраїнську ролю. Відомо, що в рік виникнення першого українського революційного парляменту — Української Центральної Ради та її уряду — Генерального секретаріяту, в рік військових з'їздів і збирання перших українських революційних військових та цивільних сил, у рік перших кроків української державности, по всій Україні, а зокрема в Києві, виник сильний і надзвичайно загрозливий опір всіх російських централістично-імперських сил, від монархістів починаючи і більшовиками кінчаючи. Звичайно, що ця антиукраїнська сила кожен опір мотивувала на свій лад модною тоді революційною фразеологією про братерство, дружбу, свободу і таке інше. Полковник Карум, як видно зі спогадів Винниченка і Мазепи, був тоді одною із зловісних антиукраїнських фігур у таборі російських централістів. Він тоді належав чи то до штабу російської військової залоги в Києві, що постійно загрожувала існуванню Української Центральної Ради, чи то до Ради робітничих і солдатських депутатів у Києві, яка була рупором російського Тимчасового уряду й постійно теж загрожувала українському відродженню. Коли ж російський Тимчасовий уряд упав і коли були втрачені надії на успіхи російської білої армії, то, правдоподібно, полковник Карум узяв орієнтацію на владу Народних комісарів у Москві, аби тільки доконати ненависну йому українську владу, її мову та культуру. Такого типажу в ті роки серед військовиків, серед технічної інтеліґенції й міщанства взагалі в Україні було багато. Вони дуже заважили на стабільності української влади й державности. І їх російська комуністична аґентура використала на сто відсотків. Полковник Карум був одним із таких.

Кінчилась громадянська й загальна зовнішня війна. Настав після 1921 року відносно мирний відбудовний час. Карум залишився в Києві. Можливо, що він і народився в Києві. Він не був членом партії.

Він був високим військовим фахівцем. Радянській владі такі фахівці тоді були потрібні. Правда, йому не запропонували якоїсь відповідальної військової функції, але скромну ролю викладача військових дисциплін в інституті дали, бо такі викладачі тоді були вкрай потрібні. Згідно з новим навчальним пляном, в усіх вищих школах було впроваджено курс військового навчання. Студентів до армії не брали. Але кожний студент зобов'язаний був здати курс військового навчання (військовий статут, топографія, муштра, військова тактика, роди зброї тощо) і відбути дво- чи тримісячні справжні військові табори. Після того, кожний, що закінчив інститут, діставав звання "середнього командного складу в запасі".

І от, той самий полковник Карум прийшов до нас читати курс військових предметів. Але яка ж іронія долі: ректор інституту, комуніст, чемно прийняв його і сказав, що викладова мова в інституті є українська і він зобов'язаний лекції свої провадити українською мовою. Можна собі тільки уявити, які прикрі моменти пережив тоді цей ненависник української держави та її мови. Але виходу не було. І полковник Карум обіцяє навчитися української мови. Його зачислюють викладачем військової справи.

На першій лекції він звернувся до нас чистою російською мовою. Він просив вибачити йому, що української мови він добре не знає. Проте, він буде старатися викладати українською мовою, але просить бути вибачливими, якщо та мова не буде такою, як належить. Проте він вірить, що в процесі праці, з нашою допомогою, він мову опанує краще. Також просив узяти до уваги, що словника російсько-української військової термінології він не має, тому в лекціях вся військова термінологія покищо буде російська. Справляв бо він враження культурного інтеліґентного військовика і ми дуже прихильно поставились до нього. Він почав свою лекцію справді намаганням викладати українською мовою. І хоч був це жахливий російсько-український суржик, до того ж з комічним тяжким акцентом, але ми вибачливо ставились до цього, й лекції проходили спокійно. Ми, звичайно, нічого не знали про минулу діяльність, про його антиукраїнську ролю в критичні роки революції. Для нас він був звичайним російським чи зрусифікованим (бо прізвище вказувало на неросійське походження) інтеліґентом-військовиком, який льояльно співпрацює в новій українській дійсності. І тільки.

На цьому й скінчу свої короткі розповіді про наших професорів.

Про тих, кого тут не згадав, не можу сказати нічого ані доброго, ані злого. Просто вони не затримались нічим у моїй пам'яті.

Деякі мої однокурсники

Серед багатьох чесних, відданих і працьовитих колеґ моїх студентських років, що їх безслідно проковтнула наша люта доба, згадаю тут дещо ширше лише тих кількох, які залишили по собі бодай якийсь слід.

Олександер Коршак

Вже на другому курсі він був відомий як поет. Його поезії почали з'являтися в поважних журналах, як "Життя й революція", "Червоний шлях" тощо. Виступав під псевдонімом О. Лан. Це той самий О. Лан, що його "Пісню про сорочку" прихильно привітав був наш суворий суддя М. К. Зеров, про що я згадував раніше. Як студент — був пильний. У громаді — тихий, непомітний. 1928 року, коли він був на третьому курсі, вийшла його перша збірка поезій "Отави косять". Критика позитивно відгукнулася на неї. Серед багатьох, була моя доброзичлива рецензія на цей його дебют. Збірка була вартісна. Автор мав дані вирости на доброго поета. 1930 року, коли я вже був у Харкові, з'явилося ще дві його збірки: "На зустріч сонцю" і "Долоні площ". На цьому його творчий шлях і закрився. Я особисто контакти з ним утратив. Про його дальшу долю я довідався вже з випадкових джерел. У роки літературної уніфікації після ухвали ЦК ВКП(б) про ліквідацію літературних організацій від 23 квітня 1932 року він замовк. У добу плянового удушення села (колективізація) й масового терору він, без сумніву, пішов смертним шляхом переважної більшости української творчої інтеліґенції — у тюрми й концентраки, де, мабуть, і загинув. Офіційні радянські довідники тепер подають як дату його смерти, без позначення числа і місяця, 1943 рік. Це той містичний рік, коли раптом почали вмирати всі, заарештовані в добу терору, діячі літератури, мистецтва і громадського життя.

Федір Малицький

Як згадано раніше, він був утікач із Холмщини. Належав до Об'єднання революційних письменників "Західня Україна". В органі тієї організації під тією самою назвою ("Західня Україна") друкував свої поезії. 1927 року вийшла вже перша його збірка під назвою "Холмщина". Отже між кількома серед нас початкуючими літераторами він, поруч з О. Ланом, був другим, що вже мав свою книжку. 1931 року вийшла ще одна його збірка поезій. І на тому двері до поетичного саду перед ним закрились.

На довгих тридцять років він зникає з поетичного обрію Радянської України. Я не знаю життєвих пригод після 1931 року. Але не важко догадатися, чому молодий поет, видавши перші дві збірки своїх поезій, замовкає на довгих тридцять років. Лише після "хрущовської відлиги" він скромно і боязко показується на київському літературному видноколі.

1966 року видає якісь свої прозові, нарисові речі. І все. З мрійного лірика, що любив мистецьке слово, добірну українську мову, а понад усе — свою втрачену вужчу батьківщину, з поета, що вірив у возз'єднання свого рідного закутку, своєї Холмщини, з корінним материком українського народу, не вийшло нічого. На смертельних шляхах "першої соціялістичної держави" цей чесний син свого народу загубив рештки свого хоч і невеликого, але світлого і людяного таланту.

Діодор Бобир

Походив з української революційної родини. Його батьків, як активних учасників революції 1905 року, було заарештовано й вислано до Архангельська. Там Бобир і народився. Він не був ні поетом, ні прозаїком, ні критиком. Він просто любив і знав літературу й мистецтво, особливо — оперу й театр. Він був членом семінару підвищеного типу і ГУКУСу*, де старанно працював у перекладацькій секції. Мріяв досконало вивчити техніку перекладу. Мріяв про переклади українською мовою світових опер і найвідоміших західньоевропейських драм. Навіть хвалився, що якусь оперу вже переклав разом з М. Рильським, з яким він, як, здається, й батьки його, був у близьких стосунках.

Молодший від мене на кілька років він, проте, був дуже дружньо зі мною пов'язаний. Він ділився кожною прочитаною чи почутою літературною чи суспільною новинкою. Був ревним читачем памфлетів Хвильового й ділився зі мною кожною новою думкою. Він товаришив мені обов'язково в усіх літературних, театральних і розвагових

---

*Див. на стор. 116 і далі.

походеньках. Як киянин за постійним мешканням, він досконало знав Київ, усі його прецікаві кутки і "запретні зони". Ми зблизилися з ним стихійно, і він поволі ввійшов у те найближче моє тісне товариство, між яким не було жадних таємниць. Тому, він був також на тих втаємничих зборах вибраних, на яких читали машинопис забороненої статті Хвильового "Україна чи Малоросія". Мене дехто з наших попереджав, що він, вроджений інтеліґент і міщух, чи не грає часом серед нас ролі сексота? Але я йому чомусь вірив. Пройшли роки. Я потрапив у обставини, де дії моїх сексотів пройшли переді мною, як на екрані, але Діодора Бобиря серед них не було. Отже, щодо його ролі в стосунку до мене, я, мабуть, не помилився, маючи довір'я до нього.

По закінченні інституту доля його не була щасливою. Контакту з ним я не мав, але посередньо знаю, що його було замішано в справи СВУ-СУМ. Бо ж він, здається, теж кінчав знамениту школу Дурдуківського. Його арештовували, допитували, потім, здається, випустили умовно. Його ім'я фігурувало на процесі, а далі десь зникло. Зі скупих біографічних даних, опублікованих у радянських довідниках після хрущовської доби, видно, що 1931 року його вислали поза межі України. Спочатку в Саратов, де він працював на різних роботах, а далі всі тридцяті роки він тинявся по північно-східніх районах РРФСР аж до війни 1941 року з різними мандрівними театрами, то в ролі технічного робітника, то суфлера, то деякий час мистецького дорадника, то навіть режисера. Але Україна для нього була під забороною.

З перших днів війни, як показують ті ж довідники, аж до кінця 1944 року, він перебував у Червоній армії, але — тільки рядовим солдатом. Це теж дуже показово для його правного становища. Лише після війни, невідомо котрого року, дістав дозвіл жити в Києві. Тут він нарешті розгорнув свій врождений талант перекладача, театромана, автора лібретт і драматичних скетчів. Від "доби Хрущова" (1956), до кінця свого життя (січень 1980) він розгорнув велику творчу працю. Переклав десятки романів і повістей (головно з російської літератури), багато опер (деякі також у співпраці з Рильським), музичних комедій і написав кілька власних лібретт. Цим, власне, й позначив він свій слід в українській літературі й театрі. Став членом СПУ й удостоївся таки бути похованим у Києві. Ну, щож, нехай буде йому легкою рідна земля.

Микола Шеремет

Вищесередній на зріст, костистий і вухастий селянський хлопець десь із північної Чернігівщини, що межує з Білорусією. Студент — посередній. Не помічав я в нього ні викливости в науку, ні глибшого зацікавлення секретами поетичної творчости, ні широкої начитаности в творах майстрів світової поезії. Але, не зважаючи не це, на поета він позував дуже демонстративно й активно. Він писав багато віршів. Усі вони були дуже програмово-ідейні та ідеологічно витримані. В основі

їх лежало: комсомол, як передова, ідейна частина молоді. Вона постійно тільки мріє про самовіддану працю на фабриках, заводах і новобудовах соціялізму, про найшвидшу перебудову господарства на новий лад. За ним (комсомолом) іде могутніми лавами свідома пролетарська безпартійна молодь взагалі. Вона не має сентименту ні до батьків, ні до предківщини; не знає і не хоче знати, що таке кохання, краса, природа. Вона мріє тільки про працю в шахті, на заводі, на будові й ще, може, про віддану службу в прикордонних частинах ҐПУ. Такий в загальному зміст його початківських віршів тих років. Я навіть не утрирую їх. Він часто читав мені майже кожний свій новий вірш, тому в пам'яті затрималось. Коли одного разу я йому зауважив, що його вірші не поезія, а римована публіцистика, і то не оригінальна, а запозичена з партійних постанов, то він мені резонно відповів:

— Чи ти думаєш, що справжній пролетарський поет (а таким він себе вважав) може видумати щось глибше і краще, ніж колективний розум партії?

— Так, але, коли поет вичікує і повторює тільки те, що скаже той чи інший "колективний розум", тоді це не поет. Це — мавпа, робот-автомат, або звичайний графоман.

— Ну, знаєш, це вже від Хвильового ти навчився.

— Це і без Хвильового загальновідома істина. А що Хвильовий її по-новому потрактував, то це вже тільки його заслуга. І ти цим не спекулюй.

— Мене це не обходить, — понуро відповів Микола, — я сучасна людина, бачу сучасність і хочу про неї писати так, як її розумію і сприймаю.

Такі діялоги між нами бували часто. З них я побачив, що мій колеґа позбавлений почуття естетичного, що він стоїть на межі віршороба і графомана. Це остаточно охолодило наші стосунки. Я перестав слухати його нові вірші й провадити з ним дискусії. Інколи тільки на нудних лекціях писав епіграми на нього й пускав партами. Студенти читали й реготали. Коли нарешті епіграму передавали Шереметові, він з почерку бачив, що це писав я і гнівався. На жаль, епіграми ті вивітрились. У пам'яті якимось чудом залишилась лише одна двострофова епіграма. Хоч вона не така вже мудра, але подам її, як зразок наших студентських жартів.

Поетичне кредо Шеремета

Думати не треба, — все вже ясно,
Нам вказали шлях наш до мети.
Лиш наказ виконувати вчасно
І бадьоро крізь життя іти!

Що нам батько, мати і дівчата,
Що нам сонце, квіти — йдем вперед!
Любим лиш машини й аґреґати,
Так рече Микола Шеремет.

Шеремет, кажу, гнівався за такі жарти. Дорікав мені, що я утрирую його високі громадські мотиви. Я, жартуючи, казав йому, що це ж тільки дружня посмішка. Та й мета її тільки, щоб він писав краще. Коли в рік нашого закінчення інституту вийшла його перша збірочка поезій "У похід" (1929), я написав рецензію, яку опублікував, здається, в "Молодняку". У поблажливій рецензії я все ж таки підкреслив основну хибу збірки — брак відчуття поетичного.

Цікаво, що й серед тодішніх так зв. комсомольських поетів він не мав признання. Його просто не терпіли. А Л. Первомайський пустив навіть насмішливий афоризм із знаком запитання: "Шеремет — поет?" Інші дотепники додавали: "Не поет — Шеремет". І цим бавилися в своїх товариських зустрічах. Не визнаним на поетичному Олімпі, але толерованим за "чистоту ідеології", він залишився там до свого похилого віку. І до війни, в добу терору, і під час війни, видав він чимало книжок. Але ніколи його книжки не робили навіть маленької погоди. Звернім увагу на заголовки його збірок: "Бадьорість", "Рапорт "Молодняка" VIII Всеукраїнському з'їздові КСМу", "Тракторобуд", "Ударні бриґади", "В районі суцільної" і т. под. Вже самі ці заголовки свідчать про газетярське, публіцистичне мислення цієї людини, про невідчування поетичного, мистецького. І не випадково в нього вже на схилі віку виник конфлікт з талановитою поетичною молоддю 60-их років. Шеремет, звичайно, не сприйняв, бо не міг відчути мистецької вартости тих нових пошуків і відкрить, що їх започаткувало в українській радянській літературі покоління поетів-шестидесятників. У її модерних, освіжених формах і засобах Шеремет угледів абстрактність, штучність, незрозумілість і хизування. Іван Світличний і Василь Симоненко гостро висміяли ці погляди старого, заскорузлого поета. І. Світличний у статті "В поетичному космосі" назвав ці погляди "закостенілою сталінщиною" і писав, що він, Шеремет, мистецтво міряє аршином, а іншої міри не знає. Ця полеміка Шеремета з поколінням шестидесятників була осиковим колом в його поетичну репутацію. Проте, увінчаний славою партизана (нібито був під час війни в партизанському загоні Федорова), обвішаний бляшаними орденами, він і без цієї репутації, мабуть, був собою задоволений і спокійно дожив до кінця свого віку.

Олександер Корнійчук

Це єдиний мій однокурсник, а деякий час навіть близький товариш, що його в майбутньому грайлива доля винесла не тільки на всесоюзну, але й світову культурну і політичну арену.

Ми близько зійшлися й майже подружили з першого дня нашої зустрічі десь наприкінці серпня 1925 року, як тільки я приїхав до Київського інституту народної освіти. Про цю зустріч уже була мова в одному з попередніх розділів моїх спогадів.

Сашко, як я почав відразу його кликати, вже три роки жив у Києві. Почував себе тут як дома. Я ж щойно приїхав з глибокої провінції. Переді мною тільки розкривалося життя цього стародавнього і славного нашого міста. Сашко був моїм першим гідом не тільки по вулицях Києва, а й по "катакомбах" літературного, мистецького та наукового життя його. Він був уже вхожий в літературні тодішні групи. Здається, належав до *Київ-Гарту*, тобто, до групи початкуючого критика Бориса Коваленка. Знав, що таке *Ланка, Київ-Плуг, неокласики, АсКК,*† *панфутуристи, жовтневці* і ще там якісь таємничі гуртки чи групи. Для мене розкривався новий і цікавий світ. Я розпитував, а він радо розповідав, і то з деталями, про конкуренцію між організаціями, про конфлікти, заздрощі, інтриги. Не знаю, не можу тепер твердити чи правильно, чи об'єктивно оповідав Сашко, чи взагалі він усе це знав, а чи тільки для мене вигадував і фантазував. Але мені то було цікаво. Воно збуджувало бажання самому те все пізнати ближче. При нагоді Сашко тикав пальцем на ту чи іншу особу й казав:

— Дивись, то Яків Савченко, з об'єднання *Жовтень.*

— Отой у сірому костюмі, високий, стрункий, з продовгастим носом?

— Так. А то — Антоненко-Давидович, зубастий і гострий на язик, член *Ланки.*

— Той гарний молодий бльондин, трохи ніби набурмосений, з великою течкою? Це той, що "Запорошені силюети"?

— Точно. А той з вусами, бачиш, — то Рильський, неоклясичний поетичний стовп. Але, знаєш, усе це письменницька братія не з нашого городу. Це ті, що пристосовуються, підсідають до нас. Але духом — не наші.

— Ти хочеш сказати, що це попутники? (Я це слово вже знав з памфлетів Хвильового).

— Так, звичайно.

— Але ж у цьому нема нічого поганого. Ми їх не повинні відкидати. Вони ж щиро йдуть з нами. Так, принаймні, я десь читав.

— Це правда. Ми їх не відкидаємо. Але й не забуваємо, хто вони.

---

* АсКК — Асоціяція комуністичної культури — група футуристів.

— Добре, а покажи мені, хто тут "з нашого городу", як ти кажеш.

Сашко на мить оторопів. Але враз сказав:

— На жаль, Київ ще не може похвалитися видатними іменами пролетарської літератури. Наш *Київ-Гарт*, сказати по правді, ще в потенції. Але це не значить, що ми мусимо плентатись у хвості Рильських. Проте, не турбуйся. Прийдуть, виростуть, і ми ще скажемо своє слово! — закінчив дещо зухвало Корнійчук.

Ця юнацька задерикуватість, цей упевнений тон мені тоді навіть подобались. Я взагалі любив людей з запалом, з вогником, з вірою в себе. Одного разу я запитав його, як він дивиться на виступи Хвильового. На це він відповів приблизно так:

— Хвильовий сказав багато правди, і сказав одверто, відважно, як і належить комуністові. Але в запалі зійшов на хибну дорогу. Його кпини над робітничо-селянськими поетами, його відштовхування від маси, те його позування на олімпійство, на вибраних, на геніїв, та "психологічна Европа", той "азіятський ренесанс", — це, знаєш, уже небезпечне блукання, вже ревізія марксизму . . .

— Чекай но, — перебиваю його, — мені здається, що тут якесь непорозуміння. Я читав памфлети, але кпин з поетичної молоді, яка походить з робітничих чи селянських лав, я не помічав. Кпини з графоманів — так. Хіба ти ображений за висміяних графоманів?

— Ти не туди гнеш, — перебиває вже мене Сашко. — Я графоманів не обороняю. Але я не можу погодитися й з тим, хто вигадками про "психологічну Европу" та "азіятський ренесанс" забиває баки молоді й ревізує марксизм.

— Я філософії марксизму ще не знаю. На робфаці ми вивчали тільки абетку комунізму. Цього, звичайно, замало, щоб розумітися в тій складній матерії. Але те, що я вже знаю, й здоровий глузд мені підказує, що "психологічна Европа", яка тебе лякає, це ж звичайнісінька метафора, образний вислів прагнення до висот, до досконалости, до того ж — на світовому рівні. При чому ж тут ревізія марксизму? А "азіятський ренесанс" — це ж поетична візія майбутнього. Чого ж ми боїмося мріяти? Ти що, за імпотентних реєстраторів нашого щодення, чи за відважних далекозорих мрійників?

— Оце і видно, що ти філософії марксизму не знаєш. Ти сприймаєш писання Хвильового безпосередньо, але не бачиш, не відчуваєш їх підтексту. А підтекст їх опозиційний, плутаний, ідеалістичний і, я сказав би, антипартійний. І запевняю тебе, партія довго цього не потерпить.

Це вже був тон резолютивний. Я зрозумів, що сперечатися далі годі. Що Сашко вже напомпований міцно проти Хвильового в тих середовищах, де верховодить Борис Коваленко і Самійло Щупак (*Київ-Гарт* і *Київ-Плуг*). На цьому моя дискусія з ним про Хвильового й скінчилася. Я дипломатично ніколи більше такої розмови з ним не починав. Але ця розмова вже тоді частково відкрила мені визначальну рису характеру Корнійчука: думати і робити так, як хоче і наказує

партія, бо вона є вищий закон. Не тільки в політиці, господарстві, але й у мистецтві, в літературі, в філософії. Мені видалося, що в його розумінні партія, то якесь всесильне, всезнаюче, і всевизначальне божество, якому треба беззаперечно вірити і бездискусійно виконувати навіть його примхи. Мені це все було чуже, а то й просто смішне. Але я подумав тоді, що, очевидячки, мій новий приятель ще з ранньої юности дуже ґрунтовно окомсомолений і йому не сила так швидко вирватися на шлях самостійного думання. Нехай, у процесі змужніння, згодом це само собою станеться. Це трохи загальмувало мою душевну близькість до нього, але загально наші товариські стосунки продовжувались.

На нашому курсі не було ні одного члена партії. Тому Корнійчук, як активний комсомолець (якщо не рахувати другого й останнього, зовсім безбарвного Шеремета) був у нас єдиним вухом і оком партії. Але він ніколи не випинав своєї комсомольської привілейованости. Був з усіма товариський. На лекціях наших професорів, зокрема Зерова, тримав себе скромно, уважно. Не дозволяв собі будь-якого задерикуватого нетакту, в той час, як деякі некомсомольці таке собі дозволяли.

Вдачею був веселий і товариський. Радо брав участь у наших вечірках або зустрічах Нового року. Пригадую собі зустріч Нового 1927 року. Відбувалась вона на мешканні нашої симпатичної студентки, родом з Кубані, Віри Рубайло. Її господиня, чи то родичка, чи просто світська дама, що любила гамірливе товариство студентської молоді, радо віддала для наших розваг ціле своє досить просторе мешкання, де Віра займала одну кімнатку. Ми бавились, грали в фанти, танцювали під патефон, перед 12 годиною випили навіть "сорокаградусної", яку ми з Сашком у складчину придбали. Це відразу піднесло настрій. Всі наперебій почали говорити жартівливі новорічні промови, "пританцьовували і підспівували". Ми з Корнійчуком пригадали собі сатирично-злобливі й ліричні пісеньки, що були дуже популярні в перші злиденні після воєнного комунізму роки. Складали їх, мабуть, єврейські міські чи містечкові жартуни. Мова була єврейсько-українсько-російський жарґон. Мотив однієї пісні й досі тримається в голові, а зі змісту пригадуються тільки перші дві строфи. Мова йшла про весілля якоїсь молодої пари в ті революційні роки, коли ні черевиків, ні сукні, ні вельону (фати) не можна було дістати.

Ужасно шумно в доме Шнейерзона,
Собрался тут почти весь его род,
Он женит сына Соломона,
Который служит в губтрамот.*

---

* Рос. Губернский транспортно-моторизованный отдел.

Невеста есть курьерша финотдела.
Только пришла и быстро впопихах,
Фату мешковую надела
И деревяшки на ногах.

Друга пісня була про відбудову зруйнованої цегельні ("кирпичного завода"), про дівчину, що закохалася в робітника на цій відбудові, сама також пішла на відбудову й там разом із цегельнею відбудувала і своє родинне життя. Поруч цих жартівливих і ліричних пісеньок модерного фолкльору ми виспівували махнівські пісеньки, а від них перескочили на подільські трішки "солені" коломийки. А коли до нас долучився колеґа Іван Павлів, то цей галицький струм вніс надзвичайне пожвавлення і наше тріо бравурно завершувало цю новорічну зустріч. Під загальний спів "Час додому, час, час і пора!" — ми дружньо й щасливо розходились. Нам здавалося, що на нашому життєвому горизонті немає й не може бути жадної чорної хмари.

Ми з Корнійчуком, у більше ніж бадьорому піднесенні, не пішли відразу по домівках. Ще довго, в романтичному збудженні, блукали чарівними зимовими вулицями нічного Києва. Гуторили, вигадували, мріяли.

— Знаєш, — раптом з одвертою щирістю каже мені Сашко, — кінчаю велику повість.

Я дружньо радію. Тисну руку й кажу:

— Вітаю! Як читач, я чекаю з нетерпінням.

— А може не тільки як читач? — зауважує Корнійчук, натякаючи цим на можливість моєї критичної оцінки його майбутньої повісти.

— Сашко, покищо я чекаю тільки як читач.

Була вже третя година ночі. Ми розійшлись.

1927 рік був справді щасливий для Корнійчука та, до певної міри, й для мене. Його прозраджена в новорічну ніч повість під назвою "Через кордон", десь улітку була вже опублікована в харківському журналі "Молодняк". Я ж у той рік виступив з кількома рецензіями в "Житті й революції". Того ж року мене було прийнято до семінару підвищеного типу, яким керували М. Зеров і П. Филипович. Отже, цим роком я й датую початок своєї літературної й наукової (в семінарі) праці.

З публікацією повісти "Через кордон" в'яжеться ще один епізод наших стосунків. Теперішні різні довідники твердять, що початок літературної діяльности Корнійчука припадає на 1925 рік. Вказують навіть на оповідання чи нарис "Він був великий", опублікований 1925 року. Можливо. Але в моїй пам'яті це не затрималось. Я познайомився з Корнійчуком, як уже згадував, у вересні 1925 року. При всій його хвалькуватості я ніколи від нього не чув згадки про це оповідання. Пізніше, кінець 1925 і ввесь 1926 роки, знаю, що опубліковані були чи то в газеті "Більшовик", чи в "Пролетарській правді" оповідання "Добре серце", "Студентське" і ще щось. Але все те було таке

мізерне, таке малозначуще, що жадного враження не залишало, і сам Корнійчук навіть ніколи цим не хвалився. Лише поява повісти "Через кордон", була справді першим, так би мовити, його літературним фактом. Саме ця повість увела Корнійчука в літературу.

На жаль, не можу тепер перечитати її, щоб відсвіжити. Тому покладаюся на те, що зберегла пам'ять. Була це, пригадую, спроба повісти в пригодницько-детективному жанрі. Сюжет її виповнювали різні пригодницькі й фантастичні вчинки героїв: нелегальний перехід через кордон ворожих агентів, шпигунів, пильність радянської прикордонної варти, викриття шпигунів, гонитва за ними, звичайно успішне зловлення і тому подібне. По суті, то був звичайний для того часу початківський штамп. Але розповідь була легка, жвава, сюжет автор умів робити інтригуючим, мова добра. Тож саме це свідчило, що автор не без кебети. Прочитавши, я мав позитивне враження. При першій зустрічі висловив його авторові. При цьому вказав і на деякі негативи, які я зумів тоді зауважити. Сашко був на десятому небі. Де ж пак, так докладно аналізовано його повість.

— Та це вже й ціла стаття, — казав він задоволено. — Як вийде повість окремо, то ти вже рецензію маєш готову.

— То побачимо. Хай тільки скоріше виходить, — кажу неозначено.

Однієї п'ятниці Сашко підходить до мене сяючим.

— Знаєш, дістав гонорар. Навіть добре заплатили хлопці, — каже мені.

— Ну, то з тебе могорич, — кажу, жартуючи.

— Звичайно. Сьогодні ж підемо й повечеряємо на славу.

— По другій тарілці горохової зупи в нашій їдальні? — жартую далі.

— Та що ти, я серйозно кажу. Чекай на мене о шостій годині.

І дійсно, о шостій годині до моєї кімнати в БПС ч. 2 прибув причепурений, навіть з краваткою, Корнійчук. Я, щоб не порушувати стилю, також вирішив одягтись в найкраще, що мав: свій святковий темносиній костюм і модну тоді, щойно придбану "полуботківку". Цю сорочку я одягав тільки один раз. Пошита вона була на замовлення з дуже гарною блакитною вишивкою. Витягаю валізу, відкриваю, дістаю костюм, шукаю за полуботківкою. Нема. Що за лиха година? Де ж вона? Ще переглядаю. Нема. Кажу з досадою, до свого співмешканця Кольченка:

— Слухай, що за чортовиння, десь нема моєї сорочки.

— Це тієї, що ти нею дуже тішився?

— Та що ти, тішився чи не тішився. Сорочку хтось свиснув!

— Вона була гарна. Комусь, мабуть, сподобалась, — каже спокійно, дратуючи мене Кольченко.

Одне слово, це мене дуже огірчило. Я, поденервований, не знав, що робити. Факт, полуботківку мою вкрали.

— Та плюнь ти на той етнографічний антураж. Ти що, не маєш другої сорочки? — кидає мені збоку Корнійчук.

— Та якусь маю. Але ж, — нова річ! Я ж її тільки раз одягнув. Але котра ж це сволоч так зробила? — не вгаваю я.

— Не переймайся, дурниця. "Нажитоє", — кидає Сашко це російське слово.

Робити було нічого. Прикро, що така ситуація саме перед плянованими радощами. Я дістаю якусь іншу сорочку, одягаюсь "по формі" й ми виходимо.

Зайшли в один з найкращих нархарчівських ресторанів на Хрещатику. Знайшли окремий столик і Корнійчук замовив розкішну, як на наші студентські можливості, вечерю. Обов'язково з чаркою. Випили, перекусили. Душі наші розкрились навстіж. Ми були все ж таки мрійники і фантасти. Ми вірили в свої сили. Не тільки Корнійчук, але й я навіть не уявляв собі, що хтось чи щось може нам стати на перешкоді. У спалаху настрою я сказав тоді, тримаючи чарку, що п'ю за перший його успіх, але вірю, що це лише скромний початок. Бо справжній успіх — у майбутньому. На це Корнійчук відразу зареаґував:

— Так, це початок. Але я не дуже захоплений. Признаюся тобі, проза — не мій жанр. Не лежить моя душа до нього. Я мрію про . . . — він зробив маленьку павзу, — про драму. Мене ваблять володарі дум зі сцени. Тут я хочу пошукати щастя. Розкрию тобі таємницю — я пишу драму. Називається "На грані". Це про нас з тобою, про нашу молодь, про наші серця і душі. Це хвилююча річ. Вона мусить будити думки й хвилювати глядачів. Я — вірю.

Це був майже патетичний монолог підпилого Сашка. Я любувався його настроєм, блиском його розумних карих очей і проймався вірою в його успіхи. Підтримуючи його захоплення, сказав, що це дуже приємна новина для мене. І тут же спитав, у якому стані праця над п'єсою.

— Саме в розгоні. Перша дія готова. Останні дві — розпрацьовано схеми. Щоб закінчити все, включно з мовно-стилістичним пляном і діялогічними формами, ну, з усім тим, знаєш, що дає яскравість образу, індивідуальність героїв, драматичні чи комедійні ситуації і всяку іншу муру, то потрібно мені ще з півроку праці.

— Знаменито! — підтримую в настрої Сашка. Тепер тільки б знайти театр і доброго режисера, щоб зацікавився п'єсою.

— Театр уже є. Я читав лібретто п'єси режисерові ТЮГа (Театру юного глядача). Він ухопився за мою ідею, і п'єсу включив у плян останнього сезону.

Це була найвища точка нашого святкування. Ми ще випили за успіх майбутньої п'єси на сцені ТЮГа, і пішли . . .

Недавно я десь читав, що Корнійчук, уже вславлений радянський драматург і найзаможніша людина в СРСР, відзначався феноменальною скупістю. Він ніколи не влаштував ні одного прийняття для акторів після прем'єри тієї чи іншої його п'єси, як це, звичайно, робили інші драматурги. Він ніколи не передав зайвої

копійки шоферові таксі. Не знаю. Можливо така чудна метаморфоза відбулася з ним тоді, коли він став мільйонером... Тоді ж, коли він ще був скромним студентом й автором першого більш-менш вдалого твору, як свідчить наша вечеря, він виявив щедрість, а не скупість...

— Наш гарний вечір закінчимо візитою до моєї доброї подруги.

Я не перечив. Дійшли до Радянської площі. Там завернули в один із численних провулків, які віялом розходяться від площі. Підійшли до одного будинку. Корнійчук постукав. Відчинила і з радісним вигуком зустріла гарна молода дама чи дівчина, не знаю. З того як зустрівся з нею Сашко та як поводився в мешканні, видно було, що він тут почуває себе як дома. Сашкова подруга, мені здавалось, була старша за нього на років три-чотири. Але розкішно вродлива, квітуча й сердечно привітна. Її ім'я, на жаль, я забув. У пам'яті тільки залишилось, що за фахом вона була чи то медична сестра, чи, певніше, акушерка. Ми зайшли, звичайно, в підвищеному настрої. Сашко пояснив причину. Вона схопилася, обняла й поцілувала його... З цієї нагоди в неї відразу з'явилися на столі пляшка цитринівки й якась перекуска. Ми знову вже втрійку балювали. Господиня виявилась надзвичайно говірливою, дотепною, а найголовніше — співучою. Мала чудесний альт і знала дуже багато українських народних пісень, якими просто мене зачарувала. Бо Сашко вже всі ці її принади знав, і тільки задоволено посміхався. До більш відомих нам пісень долучались ми обидва й такою апотезою української пісні завершували відзначення виходу в світ першої Корнійчукової повісти.

* * *

Пройшов 1927-8 академічний рік. Ми ретельно відвідували наші лекції й складали потрібні іспити. Я поза тим працював уважно в семінарі підвищеного типу. Написав і, з благословенства М. Зерова, опублікував у "Житті й революції" ширшу працю про критичну діяльність Івана Білика. Одночасно опублікував ще кілька рецензій і статтей на поточні літературні появи.

Корнійчук свою п'єсу "На грані" закінчив своєчасно і вона пішла осіннього сезону в ТЮГу. Але, всупереч великим сподіванням, п'єса виявилася гливкою, не сценічною, багатослівною пропаґандою. Сашко перестарався. Ідеологічно п'єса була дуже витримана. Вона мала все, чого теоретично хоче партія і комсомол. Але їй бракувало того, чого хоче мистецтво і зрештою — передусім глядач. Молодь, для якої п'єсу старанно випрацьовано, її зіґнорувала. Не дуже йшла навіть на дарові квитки. Зрештою, наприкінці одного короткого сезону п'єса зійшла з кону. Це прикро вдарило автора. Він же, коли писав, то вірив, що заля буде тріщати, що п'єса викличе хвилювання, дискусії. А вийшло навпаки, такий провал! При зустрічі я підбадьорював його, мовляв,

перша спроба в трудному жанрі. Але це дало досвід. Без цього не можна.

— Знаєш, — казав ніби виправдуючись Сашко, — я взявся написати драму, а законів драми не знав. Не знав вимог сцени, актора, нічого. Мені видавалось, що й жадних законів нема, що їх творю я й моя інтуїція. А воно, тепер бачу, справа складніша. А до того ж, знаєш, і режисер виявився — кваша. Без творчої фантазії. І — невдача готова. Але, нічого, ми ще поборемось! — сказав задерикувато Сашко. І ця його заповзятість мені подобалась.

Настала остання наша інститутська зима 1928-9. І тут виникла подія, яка, якщо не зробила нас ворогами, то принаймні внесла виразну прохолоду в нашу дружбу. Про цей епізод я вже згадував, коли розповідав про наші стосунки з професурою, зокрема з М. К. Зеровим. Але оскільки це безпосередньо в'яжеться наших з Корнійчуком взаємин, то мушу тут повторити з деякими ще деталями.

Від нашого курсу я був представником у науковій раді інституту. Правдоподібно, то був січень-лютий 1929 р. Десь у високих партійних сферах мінялася тактика і лінія в національній політиці. То був уже переддень перших арештів у справі СВУ, СУМу і "Союзу Кубані й України" тощо. Ми, звичайні смертні, нічого не відчували і не передбачали. У київських вишах тоді було багато кубанської молоді. Ми чули, що вони хотіли офіційно створити своє кубанське земляцьке товариство. Їм цього не дозволили. Але ми навіть не догадувались, що ГПУ їх запідозрило в спробі створити нелегальну організацію, яка мала розгорнути боротьбу за приєднання Кубані до України. Це чомусь вважалося за великий державний злочин. Несподівано це відчулося на одному з засідань наукової ради. Членами семінару підвищеного типу було двоє кубанців: Віра Рубайло, студентка нашого курсу, й Іван Теліга, який щойно закінчив інститут. На одному з засідань наукової ради представник партійної організації, комсомолець Чеховий, несподівано поставив питання про виключення з семінару Віри Рубайло. Мотив — бездіяльність. Мовляв, вона не дала жадної праці в семінарі. Очі всіх були звернені на Зерова й Филиповича. М. К. Зеров відразу сказав, що він не розуміє, звідки взявся такий мотив. Справа в тому, що Рубайло свою тему закінчує й на найближчому засіданні готова її читати. Бездіяльности її він не бачить. Те саме, приблизно, сказав і П. Филипович. Почалася млява й невиразна дискусія. Із професорів нікому не хотілося займати виразну позицію... Боялися. Говорили щось "навкруги та навколо". Нарешті від студентської громади мусів сказати слово я. Від голосу представника студентської громади багато залежало. Я сказав, що на мою думку, рішальне слово про діяльність чи бездіяльність того чи іншого члена семінару належить до компетенції керівників семінару. Їхню опінію ми чули. Вона для мене міродайна. Пропозиція Чехового нічим не мотивована. Особисто знаю Рубайло як студентку пильну й працьовиту. Голосувати за виключення не буду.

Мій виступ перерішив справу. Питання виключення Рубайло було знято з обговорення. Це була майже бомба. По всьому інституті відразу пішла чутка, що Костюк провалив пропозицію партійної організації. Що це значило, то це можуть зрозуміти тільки ті, хто в ті часи вчився й знає, що значить "пропозиція партійної організації". Наступного дня було скликано екстренні збори нашого курсу. На збори прибув спеціяльний уповноважений парткому. Він поставив питання про мій "негідний пролетарського студента вчинок". Я, мовляв, "не виправдав довір'я студентських мас". Мені було поставлено питання руба: як я міг виступити проти пропозиції представника парткому?

Я розумів загрозливість цього питання, але вдавав невинного героя. Я, мовляв, проти партійного комітету не виступав, але не міг, бо не мав підстав, підтримати безпідставну пропозицію Чехового. Я не вважав і не вважаю, що ця пропозиція Чехового була пропозицією парткому. Вважаю, що Чеховий не зрозумів, чи перекрутив на свій лад, і пропозицію і мотивацію її. Постава Чехового по суті компромітувала партком. Голосувати проти такої постави я вважав обов'язком представника пролетарського студентства.

Так, приблизно, я викручувався. По очах моїх колеґ я бачив, що вони в глибині душі, поділяють мої погляди, але ніхто не наважувався виступити в обороні. Представник парткому суворо зауважив, що дискутувати тут зі мною він не збирається, мою справу розглядатиме ректорат в порозумінні з парткомом. Він тепер тільки пропонує: Костюка з представництва до наукової ради зняти. На його місце обрати Корнійчука.

І все. Як наказано, так і схвалено. Збори на тому й скінчились. До мене підійшов Корнійчук, торкнувши в лікоть, сказав:

— Вийдемо. Хочу поговорити.

Ми йшли довгим, темним коридором. Корнійчук почав:

— Скажи, як воно так сталося, що ти міг таке зробити?

З Корнійчуком я себе почував на вільній, дружній нозі. Тому відповідав щиро:

— Я зробив так, як підказував мені здоровий глузд, логіка і моє сумління.

— Це викрути, а не відповідь. Ти добре знав, що Чеховий говорить не від себе, — майже офіційним тоном заговорив Корнійчук.

— Так він же висував абсурдну мотивацію. Невже я зобов'язаний голосувати за всяку глупоту, що її якийсь йолоп прорікатиме від імені партії? Таж я не автомат. Я жива людина, маю свою голову і трохи вмію думати.

— Ти не розумієш. У парткомі, може, й не дали конкретних формулювань. Вони понадіялися на Чехового. Він, звичайно, міг висунути неповажний мотив. Але ж ти знав, що суть справи виходить з парткому . . .

— Я, Сашко, на таке не здібний. Я не хлопчик-стовпчик. І взагалі я не розумію, чого причепились до Рубайло? Та це ж, ти сам добре

знаєш, аполітичне дівча, яке крім книжок і гарних пісень більше нічого не тямить.

На це Корнійчук майже поважно відповів:

— Це, знаєш, справа не нашої компетенції. "Там" знають краще за нас.

Я на мить занімів. У цих словах розкрились мені ще деякі невідомі риси характеру мого друга: сервілізм, рабська безоглядність партійного догматика, запобігання перед сильними і безсердечність. Я подумав: ну, брате, з таким характером ти підеш далеко. Тоді промовив:

— Ну, то тепер підеш на моє місце й виправиш мої помилки.

— Та справа не в тому, — мовив, ніби примирливо Корнійчук. — Мені тільки прикро, що я поставлений у становище ніби твого антипода. І в цьому завинив ти.

— Нічого, Сашко, діялектика, — кажу багатозначно, і додаю: — а мені не тільки прикро, а жаль, що більше ми не зустрінемося в нашої симпатичної Віри Рубайло, не зустрінемо Нового року й не проспіваємо з тобою наших улюблених "кирпичиків".

Він на мить ніби затнувся, а потім якось невиразно сказав:

— Ну, чому? — і замовк.

На цьому ми розійшлись. Це був кінець нашої кількарічної дружби. Ми більше не зустрічались і не розмовляли так щиро, як колись.

Після цього я пройшов тяжкі випробування в багатьох інстанціях. Моя студентська доля (кілька місяців до закінчення!) висіла на волосинці. Врятував мене, як я вже згадував, ректор С. Семко, людина української культури, політично вироблена, лагідна і доброзичлива. Колишній боротьбіст. У 30-ті роки загинув.

Тим часом Корнійчук зі скрипом, провалами, скандальними неуспіхами нових драм, але вперто просувався у вимріяний світ драматургії. Ситуація була вельми тяжка. На сцені ще панував геніяльний Микола Куліш. Його "Патетична соната" завоювала й Москву. Йому назустріч, підтримуваний усіма силами партії, виступив не так талановитий, як спритний, аґресивний і з геніяльним нюхом щодо того, чого хоче панівна олігархія, Іван Микитенко. Його "Іду!", "Диктатура", "Кадри" та інші верхоглядні пропаґандивні драми заповнювали репертуар театрів. Для початківських вправ Корнійчука не було місця. За 1929 і 1930 роки він написав ще дві п'єси: "Кам'яний острів" і "Штурм". Але ані одна з них не затрималася на сцені. З'являлись у якомусь периферійному театрі й зникали. Занадто примітивно і плякатно майстрував їх мій колишній друг. Не допомагали ні комсомольський квиток, ні високі протекції, які він завжди вмів знаходити, ні улесливість перед режисерами. Просто не настав ще його час.

Закінчивши інститут, ми роз'їхалися в різні боки. Я — до Харкова. Він, покрутившись трохи коло київських театрів, пішов на кінофабрику ВУФКУ в Одесу. Працював консультантом, сценаристом, а згодом і завідувачем художнього відділу. Я з ним тоді не мав жадних

контактів і не бачився, хоч він напевно приїжджав не раз до Харкова. Я за тих кілька років більш-менш устабілізувався вже в Харкові. Через пролітфронтівське середовище я мав уже непогані зв'язки в літературних колах; закінчив аспірантуру, написав якийсь десяток статтей, видав популярну книжку про Панаса Мирного, викладав у двох вищих школах і з 1932 року числився редактором єдиного державного юнацького видавництва "Молодий більшовик". Виписую всі ці реґалії не для хизування, а для того, щоб було ясніше, чому саме в цей момент до мене раптом завітав Корнійчук. Та перед цим — кілька пояснювальних речень.

Правдоподібно на початку 1933 року в Москві було оголошено всесоюзний конкурс на драматичний твір з актуальної чи історико-революційної тематики. На цьому конкурсі дістали другу нагороду два українські драматурги: Іван Кочерга за п'єсу "Майстри часу" та Олександер Корнійчук за драму "Загибель ескадри". Це була подія. Нагородили не денебудь, а в самій Москві. Проте, нагороду Кочерги було відсунено на задній плян. Про неї тоді майже не згадувано. А нагорода Корнійчука раптом стала сенсацією. Насамперед, — у нього була актуальна історико-революційна тематика та ще й органічно пов'язана з Леніном. Корнійчук використав відомий епізод із доби революції, коли після Берестейського договору з Німеччиною, Чорноморська фльотилія мала перейти в розпорядження уряду УНР, і тоді Ленін дав таємну телеграму до своїх функціонерів у Чорноморській фльотилії, потопити пароплави, але не передати їх у руки УНР. На цьому ґрунті Корнійчук домислив різні конфліктні ситуації й побудував свою драму.

Цього разу він мав щастя... Власне — прийшов його час. Саме тоді великого українського драматурга Миколу Куліша вже добивали. Його, протеґований партією, антипод Іван Микитенко, вже видихався й ставав трафаретним. Потрібна була негайна заміна. І саме в той гарячий момент на всесоюзному горизонті заблищала зоря Корнійчука з його "Загибеллю ескадри". Це відразу підхопив тодішній диктатор України Павло Постишев. З високої трибуни ЦК партії він проголосив, що маємо великий твір і справжнього молодого драматурга. Після цього всі театри взяли до постави "Загибель ескадри". Мусів узяти й Лесь Курбас. Він опрацював сценічно сиру Корнійчукову п'єсу, накреслив чіткий режисерський плян. Але не довелось йому справу довести до кінця. Прочищаючи шлях для Корнійчука і корнійчуків, тоді вже вбивали не тільки видатного українського драматурга, але й великого режисера та реформатора української сцени. Ухвалою вищих органів, Курбаса було усунено з "Березоля". Режисуру перейняв і виставу здійснив уже Борис Тягно. Прем'єра "Загибелі ескадри" відбулася правдоподібно восени 1933 року. І запам'ятав я це через таку подію:

У гарний соняшний день і, порівняно, теплий день середини, а може кінця жовтня я сидів у своєму редакторському кабінеті й щось уважно

читав. Раптом стук у двері. — Можна! — кричу голосно, думаючи, що то секретарка в якійсь черговій справі. Відчиняються двері і входить усміхнений на ввесь рот Корнійчук.

— Сашко! Яким чином? Якими вітрами?

— Не чекав? — Кидається до мене майже в обійми, тиснучи обидві мої руки. — Оце приїхав.

— Ти ж в Одесі?

— Так. Я ж там на кінофабриці. Приїхав оце і почув, що ти тут подвизаєшся. Ну, як же не відвідати давнього друга й однокашника, — заговорив Корнійчук, здавалося, дружньо і щиро.

— То правда, не одну тарілку каші ми з тобою з'їли. Дякую, що пригадав. Давно не бачились.

— Знаєш, моя п'єса йде в "Березолі" і . . .

— Ну, як не знати, — перебиваю його. — І всесоюзна нагорода, і "Березіль" та багато інших театрів, це, брат, успіх справжній. Вітаю.

— Незабаром буде прем'єра. Я тому й приїхав. Хочу власними очима побачити, як воно в них вийде. До речі, я приніс тобі два квитки. Ти одружений?

— Ні, але маю наречену. Та це однаково. Два квитки до речі.

— Отже, я дуже хочу, щоб ти подивився. Це тобі не "На грані" і навіть не "Кам'яний острів", — додав він, посміхаючись. — А втім — побачиш сам. Я дуже хочу з тобою після прем'єри поговорити. Я завжди цінив твою думку. Я ще зайду до тебе.

Ми ще погуторили з ним про різні справи і Сашко, бадьорий, усміхнений і обнадіяний, пішов.

І . . . більше ми з ним ніколи не побачились. Це була остання наша зустріч. Його зоря так блискавично піднеслася вгору, так засяяла на всесоюзному обрії, про нього заговорили такі високі достойники, що я йому більше був непотрібний. Його візита до мене також була не візитою давнього друга, а чисто меркантильна, з особистим розрахунком кар'єриста. Довідавшись, що я працюю в університеті й одночасно редактором будь-що поважного молодечого видавництва, він вирішив, що мій голос може щось заважити в цей вирішальний для його кар'єри момент.

Так наші шляхи розійшлись назавжди. Через два роки вередлива доля кинула мене в тюрми й концентраки Радянського Союзу, а Корнійчука на найвищий щабель слави, багатства, і державно-громадського становища. Фантастично, але факт. Він став не тільки першим драморобом Радянського Союзу, не тільки довгорічним головою Спілки радянських письменників України, не тільки академіком Української і Всесоюзної академії наук (і то без будь-якої наукової праці і не маючи до неї жадного нахилу!), але також впливовою фігурою в політичному світі: не тільки членом партії, а й членом ЦК КП(б)У і ВКП(б), депутатом Верховної Ради УРСР і СРСР, головою Верховної Ради УРСР 3-го і 5-го скликання. Ба, більше, став потім заступником міністра закордонних справ СРСР і

міністром закордонних справ УРСР, членом Всесоюзної ради миру та її бюра, лавреатом Міжнародної Ленінської премії миру, був нагороджений трьома орденами Леніна, та багатьма іншими, п'ять разів удостоєний державної премії і т. д. Перерахувати всі його регалії — не сила.

Взагалі, кар'єра Корнійчука, — то складна соціяльна й психологічна загадка доби сталінізму. Досі над нею ніхто поважно не думав. А вона варта того. Адже ж, для всіх думаючих людей ясно (в тому й для покійного Юрія Смолича "там", і для Віктора Некрасова тепер "тут", які його добре знали й залишили про нього свою опінію), що ані "Загибель ескадри", ані всі наступні його драми, ні особливим естетичним рівнем, ні відкриттям нової драматургійної форми, ні глибиною й гостротою філософської думки не відзначались. Це була звичайна побутово-психологічна й історично-героїчна драма, яка за своє джерело мала старицько-карпенко-карівську побутово-історичну та винниченківську модерно-психологічну ("Платон Кречет") драму . . . Він не тільки не вискочив поза ці, давно перейдені форми (як це геніяльно зробив М. Куліш), а ще й звульгаризував їх, прошивши наскрізь фальшивою "революційною" фразеологією нелюдяної доби "будованого комунізму".

Коли я навіть з доброзичливим настроєм подивився на прем'єру "Загибелі ескадри", то був гірко розчарований. Політичний плякат. Погано діялогізована Ленінова теза про обов'язковість затоплення Чорноморської ескадри. Психологічно й мистецьки слабо мотивовані конфлікти і образи. Все підпорядковано наперед укладеній партійно-витриманій тезі. Що воно не відповідає історичній і мистецькій правді, це автора не турбувало. Не турбувало це і його численних урядових возвеличників. Бо так було потрібно партійній новій олігархії, що утверджувалась. У цьому й перший секрет успіху Корнійчука. У цій п'єсі також чи не вперше прозвучала нова в драматургії тема "злочинної, підступної ролі українського націоналізму" (боцман Кобза). Це було справді щось нове. На політичному горизонті запахло масовим погромом українського культурного і громадського спалаху 20-х років. Це була нова, після СВУ, і далекосяжна політична акція. Дотеперішня національна політика партії, згідно з якою стверджувалось, що головною небезпекою в національному питанні є російський великодержавний націоналізм, виявилась "шкідницькою". За неї мусів поплатитись життям Микола Скрипник. У повітрі погрозливо нависла була вже теза Постишева, що на даному етапі, "головною небезпекою є український націоналізм". Корнійчук відразу відчув куди віє цей новий партійний вітер і при першій нагоді втілив цей "новий подув" у публіцистично яскравий образ. Це Постишев (та й вищі від нього) відразу оцінили. І це вирішило беззастережно успіх "Загибелі ескадри".

Мені не хотілося зустрічатись з автором після прем'єри. Що я міг йому сказати? Кривити душею, говорити нещиро — було важко.

На щастя, як я вже згадував, урятував мене сав автор. Він, не зайшов, як обіцяв, до мене. Мій колишній друг для мене з того часу остаточно вмер.

Десь, мабуть, на початку 1935 року до мене дійшла чутка, що коли "Загибель ескадри", а за нею "Платон Кречет", окупувавши сцени всіх театрів СРСР, принесли авторові мільйони карбованців, то він, єдиний з письменників, для нового свого мешкання в РОЛІТі* замовив собі меблі (столи, шафи для книжок і на одяг, крісла, стільці тощо) із дорогої карельської берези. А на підлоги і стіни — найвищої якости орієнтальні килими. Почувши це, мені стало ясно: український трудовий люд утратив свого можливого побутописця, але натомість народився драмороб нової панівної експлуататорської партійної бюрократії, що утверджувалась у централістично-всесоюзній формі.

* * *

У його досить великій спадщині є три драми, які хоч не геніяльні, але досить можливі. Вони принаймні не виломлюються з ряду звичайних корисних для масового глядача п'єс. Це "Платон Кречет", "Богдан Хмельницький" і "В степах України". Тут є і сценічність, і психологічна мотивація характерів та вчинків героїв. Непогана мова, навіть знання фолкльору й потрібного історичного антуражу. Ці п'єси свідчать, що з Корнійчука при нормальних людських культурних умовах міг би виробитися справді можливий драматург. Але в умовах, де не було місця на толеранцію, де не терпіли оригінальних, своєрідних талантів, не було місця на незалежність мистецької думки, де вбивали не тільки Куліша, але й Ірчана та, навіть, Микитенка, — в таких умовах Корнійчук, що вмів і знав, як тримати ніс на офіційному вітрі, не тільки з посередніми п'єсами, але й халтурою ("Банкір", "Місія містера Перкінса в країну більшовиків", "Крила", "Сторінки з щоденника" тощо), став провідним рупором нової кляси партійної бюрократії. Його драми в основному спрямовані на те, щоб утвердити право тієї нової експлуататорської партійної верстви на панування, виправдати її великодержавну імперську суть, — мовляв, український народ може існувати тільки при нерозривній єдності і під керівництвом російського народу ("Правда", "Богдан Хмельницький"). У своїх драмах із життя колгоспного села ("Приїздіть у Дзвінкове", "Калиновий гай", "Крила"), робітництва ("Макар Діброва"), інтеліґенції ("Чому посміхалися зорі") він послідовно і вправно виконував основне офіційно-пропаґандивне завдання нових підступних експлуататорів: творити таку психологічно-побутову свідомість, таку атмосферу, при якій максимальна експлуатація цих трудових верств

---

* РОЛІТ — Робітники літератури, новозбудований будинок у Києві, де жили письменники.

виглядала б, з одного боку, як їхня добровільна самовідданість, а з другого — як велике добродійство незаступної своїм всезнайством панівної партійної олігархії. Не кожний, навіть щирорадянський драматург, мав здібність так зобразити цю хижацьку атмосферу. А мій колишній друг Сашко, а пізніше уславлений Олександер Євдокимович Корнійчук, був здібний. Тому — п'ять державних премій, незчисленна кількість орденів і високих почестей, включно з кріслом академіка АН СРСР. Воістину: о, часи, о, звичаї!

Що ж залишиться для історії від усієї його голосної діяльности? В усякому разі в мистецькому аспекті його драматургія, як мені видається, на 90% явище історично недовготривале. Вона умре ще перед смертю кляси "советских вельмож", яка її (цю драматургію) породила.

На закінчення один цікавий деталь. В травні 1972 року "Літературна Україна" принесла вістку про смерть О. Корнійчука на 67 році життя (25.V 1905 — 14.V 1972). Мені зробилося дуже сумно. Згадались студентські роки, наші перші зустрічі, розмови, спалахи дружби, юнацькі мрії, сподівання . . . Все таке близьке, людське, звичайне. Вся велика життєва траєкторія і такий кінець. Під цим настроєм, пишучи листа до сестри в Харків, я згадав про смерть Корнійчука. Він, мовляв, мав до свого розпорядження все, а побороти смерть не міг. Моя сестра Марія (про неї буде мова в іншому місці) не була жінкою високої освіти. Доля її (через мене) скривдила. Вона належала до маси звичайних рядових людей радянської спільноти. На мою репліку про смерть Корнійчука, в листі від 9 червня 1972 року, вона відповіла:

— "Ти пишеш, що Олександер Корнійчук помер. Так. Ми знаємо. Але що ж вдієш, смерть не розбирає. Я вже кажу, що на світі є хоч одна справедливість, що не можна купити здоров'я. Бо якби можна було, тоді всі бідні вмирали б, а багаті жили б. А так — усі підряд, як рівні, вмирають".

Ці слова рядової працюючої радянської людини мені багато промовили. Я збагнув: у масовій свідомості тих людей Корнійчук і тисячі корнійчуків — то — багаті й можновладні. Немає справедливости й рівности. Зрівнює лише смерть. Це зовсім не те, про що мріяли ми з Корнійчуком, коли починали своє свідоме творче життя. Тож хай ці, спонтанно висловлені, але значущі слова рядової української жінки будуть епітафією над могилою мого колишнього друга, а пізніше уславленого комедіописця страхітливої сталінської доби.

Події і люди

Неплянована ескапада (Вилазка до Чорного моря)

У київську добу мого буття сталася ще одна подія, яка залишилася в пам'яті. Мені здається, що вона варта того, щоб її зафіксувати.

Настали літні вакації 1928 року. Я нікуди не збирався виїжджати. Мав у пляні кілька книжок на рецензії і борг з рефлексології. Не здав цей предмет проф. Радзієвському через звичайну недбалість. Це саме вчинив і мій друг Іван Павлів. Ми умовилися спільно цей предмет улітку підготовити і восени здати. Тим часом, кожний з нас робив свої справи.

Одного липневого дня забіг до мене Іван і питає з розгону:

— Ти море колинебудь бачив?

— На малюнках, а недавно — на картинах Айвазовського, — відповідаю жартома.

— Ніколи не бачив?

— Ніколи.

— І я ніколи. Які ми з тобою барани. Чого ми сидимо в Києві?

— А чого ти хвилюєшся? Що радиш?

— А чому нам не поїхати до Одеси і там не провести наші вакації? І море побачимо, і накупаємося, і дурну рефлексологію вивчимо. Чи в Одесі нема студентських гуртожитків? Чому нам не змінити трохи наші побутові краєвиди?

Я був вражений винахідливістю мого друга. Ідея мені відразу припала до серця. Ми сиділи й спокійно обмірковували можливість її здійснення. В Одесі є Інститут народної освіти. Для своїх студентів він напевно має гуртожитки. Літніми вакаціями, як і в нас, напівпорожні. Ми завжди дістанемо там місце перебути зо два тижні. Є там і студентська їдальня. А до того всього — ще й вимріяне море! Вирішили відразу — до моря! І почали діяти. У канцелярії нашого інституту ми швидко полагодили свої проїзні справи. Студенти на вакаційні роз'їзди мали безкоштовні залізничні квитки. Скинули в одну торбинку по парі білизни, трусики для купання, підручник рефлексології, а найголовніше — об'єднали всі наші фінанси в одну суму, розпоряджатись якою доручено мені. Сума, звичайно, була мізерна. Але, маючи безкоштовне мешкання і студентську їдальню, ми могли сміливо дозволити собі цілий місяць в Одесі не бігати пішки, а користатися транспортом, і навіть плянували побувати на різних виставах

і концертах, що їх, казали нам, літом дають в Одесі різні приїжджі столичні таланти.

З вірою в гарні й корисні вакації ми виїхали до Одеси. В Одеському ІНО нам без усяких труднощів дали місця в гуртожитку й право харчуватися в студентській їдальні. За харчування, звичайно, ми повинні були платити, але, порівняно, дуже низьку ціну. У великій світлій кімнаті гуртожитку, де стояло з десять ліжок, ми зайняли двоє найвигідніших для нас і, задоволені успіхом, почали свій одеський вакаційний час.

Побігли насамперед до порту. Великий міжнародний порт, куди заходять океанські пароплави всіх держав світу, зробив на нас велике враження. Звідти подались на пляж, що мав, якщо пам'ять не зраджує, французьку назву — Лянжерон. Там уперше купались у солоній морській воді. Для нас, то була подія. Відчуття ніби оновлення. Повертаючись, ми побачили розлогі сходи, що вели на саму гору високого берега. Не вагаючись пішли ними вгору. Люди звали це, як нам здавалося, будівельне чудо — сходами Рішельє. Знову — французьке звучання. Лише пізніше ми довідалися, що і Лянжерон, і Рішельє це прізвища колишніх губернаторів Одеси. Були вони, очевидячки, французами з походження.

Зійшовши на вершину сходів Рішельє, глянули на море й заніміли. То була вперше бачена несамовита краса темносинього морського безмежжя. Ми якусь мить стояли, мов зачаровані. Потім, перевівши подих, Іван сказав:

— Ех, пересік ти б пароплавом ту даль! Га?

Я глянув на нього і мовив:

— Пішли! — І ми рушили до трамвайної зупинки.

Рефлексологія в голову не лізла. Наступні дні бігали на пляжі, снували одеськими вулицями, особливо знаменитою Дерибасівською, оглядали будинок опери та інші принади, з якими пізніше мали познайомитися ближче. Проминуло кілька днів. Запаморочення новим містом і новими обставинами притихло. Почалися будні. Одного дня Павлів пішов купити хліба. Повертається й трохи здивовано каже:

— Була чомусь довга черга. Мусів вистояти.

Я на це не звернув жадної уваги. Мало що може трапитись у такому місті, як Одеса. Незабаром знову пішли по хліб. Диво. Павлів каже, що ще більша черга, ніж була перший раз. Що за чудасія? У Києві ми цього не бачили. Але наступний і наступні дні — та сама і ще прикріша історія. Це вже нас дратує. Що за чортовиння? Приїхали, щоб стояти в чергах по хліб? Це не підходить нам. Поволі в нас виникає думка тікати з Одеси. Але куди? Назад до Києва?

— Ні, — каже мій винахідливий друг, — у Крим.

— Що ти маячиш? — кидаю йому. — Яким чином? Ти ж знаєш наші ресурси?

— Не турбуйся. Маю ідею. Піду завтра в ІНО. Позондую ґрунт у тієї симпатичної секретарки, що нам посміхалася, а тоді й скажу.

Пішов. Повернувся з напіввеселим настроєм.

— Здається, що справа на добрій дорозі. Секретарка обіцяла якісь дуже дешеві квитки до Ялти. Нам треба буде тільки дещо доплатити.

— Та звідки ж ми це можемо? Ти ж знаєш наші можливості? Якщо ми витратимо на пароплав, то як ми житимемо хоч тиждень у Ялті? Нам же не тільки їсти й жити треба, але й щось побачити. Це теж потребує грошей. А вернутись, то як? Таж нам треба заплатити за квитки бодай до Сімферополя? — випалюю йому майже спересердя. Але, одночасно — яка приваблива ідея: пароплав (уперше в житті!), море, Ялта, Крим!

Ні, не сила перемогти новий спалах бажання. Ми сідаємо й з олівцем підраховуємо й обмірковуємо наші можливості. Приходимо до висновку, якщо ми в Ялті не будемо платити за мешкання й не будемо їсти регулярних обідів, то, може, з тяжкою бідою, викрутимось. У захопленні, ми вже почали вірити, що в Ялті може навіть заробимо якусь десятку карбованців. А це нас цілком врятує. Адже напевно на пристані чи деінде потребують здорових молодих рук. А ми їх маємо. Отже — їдемо! Це був ризикований і майже божевільний крок. Але ми вже над цим не думали. Видиво пароплава, моря, південного берега Криму, Ялти — заслонило все. Ми негайно пішли до канцелярії ІНО. Мила, дружньо-усміхнена секретарка швидко виконала свою обіцянку. Ми доплатили, здається, по 5 карбованців, подякували й пішли на пристань.

Чудо сталося. Ми на пароплаві. Він поволі відпливає. Пароплав старий, брудний, дрантивий. Але ми цього не помічаємо. Публіки — багато. Очевидно такі ж "пілігрими", як і ми. Через якусь годину, ми вже у відкритому морі. Враження — надзвичайне. Ми непосидющі. За деякий час, хвилі збільшуються й пароплавчик наш починає сильно колихатися. Деякі пасажири вже похнюпились, деякі — стогнуть, тікають у трюми. Їх бере "морська хвороба". А нам — хоч би що. Ми п'яні радістю. За кілька годин ми причалили до Севастопольського порту. Висадивши пасажирів і забравши нових, пароплав наш рушив далі. Тепер ішов рівнобіжно до берега й ми тішилися чарівними краєвидами Криму. Нарешті, пізно по полудні, ми причалили до Ялтинського порту.

Вийшли на берег. А тепер що? Насамперед, де переночувати? Розпитуємо. Місцеві, або давніші відпочивальники, відразу бачать, що ми за птахи, дають нам відповідну адресу. Знаходимо. Був це довжелезний одноповерхий будинок. Розташований навіть дуже близько до моря. Мав якусь помпезну назву "Робітничо-селянський відпочинковий дім" чи щось подібне. Ми підійшли до вхідних дверей. Там сидів на варті якийсь зморщений чоловічок. Запитали, чи можна переночувати? Можна. 50 копійок за ніч. Ціна, звичайно, мізерна, але для нас — ціле багатство. Чи можна подивитися? — А чому ж? Зайдіть подивіться.

Зайшли. Величезна заля з десятками ліжок по обидва боки. Ліжка акуратно застелені, ніби чистенькі. Для ночівлі можливі. Дякуємо, підемо до міста, а прийдем пізніше.

— Тільки до 12-ої години ночі. По дванадцятій місця не продаються, — попереджає нас вартовий. Дякуємо за попередження і йдемо до найближчого пляжу. Сіли. Що робити? Це карбованець щоночі. Це — цілковита руїна.

— Знаєш, що? — каже Іван. — Роздягаймось. Перший тур купання в Ялті. А тоді прийде якась ідея в голову.

Одягаємо свої труси і йдемо до води. А передсмеркове море тихе, лагідне, тепле і ніжне, як рідна мати. Кидаємось у воду й з півгодини плаваємо. Нарешті вилазимо. Теплий південний вітерець швидко висушує й освіжає.

— Я надумав: знаєш, що? — каже мій друг. — Ми прийдемо до будинку по дванадцятій, навіть о першій. Думаю, що вартового тоді вже не буде. Думаю, також, що там буде багато ліжок порожніх. Вони будуть до нашого розпорядження.

Я мовчу, і думаю, що це велике свинство. Але, що робити? Підемо на це шахрайство в цю першу ніч. Як пощастить — добре. А там, може десь заробимо десятку, тоді будемо по-чесному. Тоді кажу:

— Ти думаєш, нам удасться? А як же ранком вийти? Вартовий знає, хто в нього купував квитки.

— Поперше, чорта пухлого він знає. Подруге, ми постараємося з будинку виходити тоді, коли його ще не буде. Зрозумів?

— Добре. Спробуємо. — кажу згідливо.

Беремо свою торбинку з нашими штаньми й нещасною рефлексологією, й мандруємо на розкішний тоді Приморський бульвар. То було прецікаве, різнобарвне, різнохарактерне і різнонаціональне людське муравлище. Використовуючи свою місячну відпустку, воно з'їхалося з усіх закутків есесерії шукати під південним сонцем відпочинку, пригод і бодай хвилевого кохання. Були тут тогочасні "піжони" в модних тоді курортних пасистих піжамах, були стрункі спортовці, що гарцювали в синіх сорочках і строкатих трусах, були й звичайні, як ми, молоді люди, що не претендували на блиск, але мали веселу вдачу й почували себе панами становища.

Були молоді дами в розкішних вечірних туалетах, гарні дівчата чи дами у звабливих, інтриґуючих купальниках, були й, мабуть, студентки, службовки різних установ, чи робітниці фабрик, які також не претендували на блиск туалетами, але за те світились красою, здоров'ям і веселістю.

Тоді ще не забивали баки людям ні "Піснею про родіну", ні "Піснею про Сталіна". Тоді ще з голосників лунали оперові арії, іноді навіть українською мовою, популярні романси та народні пісні. Можна було почути задерикуватий джаз Утьосова та сатирично-побутові тогочасні пісеньки. Публіка підспівувала й розважалась. Кожний на свій лад. Ми проваландались серед цієї людської безтурботної

комашні до пізньої ночі. Десь коло першої години підійшли до нашого "робітничо-селянського готелю". Ми ввійшли. На багатьох ліжках спали. Але було чимало вільних. Ми обрали пару таких, що були поруч і полягали. Не пройшло і півгодини, я почав тільки засинати, як чую, хтось над моєю головою каже:

— Диви, хтось на моєму ліжку спить.

Я, прокидаючися і ніби нічого не розуміючи, питаю:

— Що таке? В чому справа?

— Це моє ліжко, — каже якийсь мужський голос притишено.

— Вибачте, — кажу йому, — я сплутав числа. Прошу.

Встаю і йду ніби шукати за своїм. "Знаходжу" і знову вкладаюся. Там спокійно проспав до ранку. Іван на світанку мене розбудив.

— Вставай, пішли.

Ми спокійно вийшли. Автоматично подалися до найближчого пляжу. Людей було мало. Ми відразу пішли в воду. Новиною для нас були величезні, химерної форми медузи, що їх, мабуть, за ніч нагнали до берега морські хвилі. Ми їх мусіли спритно оминати, щоб не потрапити в їхні липкі обійми. На легких морських хвилях ми насолоджувалися понад годину.

По купанні ми відчули нестерпний голод. Спитали людей, де можна купити молока, хліба, овочів. Нам указали на місцевий базар. Коли ми прийшли на базар і глянули, то я навіть не доберу слова, щоб точно описати бачене. Не знаю чи можна так висловитись, але мені хочеться сказати, що то була симфонія харчового багатства. Тоді ще Сталін не знищив і не вигнав з Криму трудолюбного татарського народу. Навколишнє населення культивувало багато різносортного винограду, прерізної садовини, городини і молочних харчів і навіть риби. Все це лежало купами на столах і возиках. Ціни — фантастично малі. Цей базар став базою нашого постійного харчування.

Так почалися наші несподівані ялтинські вакації. Але ми приїхали не тільки, щоб купатися, але й оглянути все, що є історично-цінного і культурно-вартісного на цьому побережжі Чорного моря. Ми вже мали на руках довідники й відповідно пристосовувались до можливостей. Формується екскурсія до Ліваді. Це селище на захід від Ялти, де була резиденція царів Російської імперії. Ми пристаємо й відвідуємо. Я не пам'ятаю докладно всіх тих казкових багатств і палаців, які нам показували. А виписувати й переказувати з довідників не хочу. Я пригадую, що після оглядин у мене, десь у глибині душі, майнула думка: купка паразитів, іменована царською родиною, століттями розкошувала в цих палацах тоді, коли навколо мільйони людей жили в невимовних злиднях. До речі, оглядав я тоді саме той ліваді йський палац, де на початку 1945 року відбулася відома Кримська конференція Рузвельта, Черчілля і Сталіна, що так фатально вирішила тоді долю Східньої Европи.

Відвідали ми Нікітський ботанічний сад, що лежить 7 км на схід від Ялти. Це була корисна екскурсія. Вперше в житті ми побачили

дбайливо вирощувані різноманітні тропічні рослини. Вражала пальмова алея, туєві дерева, кактусові породи тощо. Звичайно, порівняно з тим, що я пізніше побачив на французькій Рів'єрі, в Каліфорнії чи у Фльоріді, де ці рослини живуть уже як дома, навіть у дикому, не культивованому стані, то було мізерне. Але тоді, в тих умовах те, що я побачив, було для мене відкриттям.

Черговою нашою візитою був будинок-музей А. П. Чехова. Нам відчинила старша, але зовні дуже симпатична з просмиками сивини, пані. Здається, що то була сестра Антона Павловича Чехова. Вона сказала, що саме тепер будинок закритий, але для нас, студентів, вона зробить виняток, і запросила зайти. Вона показала нам увесь будинок, дбайливо вже тоді упорядкований, кімнату, де працював хворий уславлений російський новеліст і драматург, спальню, їдальню, бібліотеку, рукописний відділ, меблі, які використовував письменник, з любов'ю розповідала про характер його життя і звички. Ми були дуже задоволені й щиро дякували гостинній пані.

Ми поверталися з будинку-музею А. Чехова й між нами снувала бесіда такого змісту. Славний був письменник. Приємно, що шанується не тільки його ім'я, але й місце, де він якийсь час жив. Але ж . . . у Ялті жила також українська поетеса Леся Українка. А пошукайте слідів її перебування тут і ви їх не знайдете. Нема. У довіднику її ім'я теж не значиться. А Крим же ближче до Києва, ніж до Москви. Більше того. В Ялті жив і тут же десь похований український поет Степан Руданський. І жив він тут не "п'ять років", як Чехов, а повних дванадцять! І жив не тільки своїм відокремленим творчим життям, а самовідданим життям лікаря-гуманіста, що безкоштовно часто лікував зубожіле навколишнє населення. А коли вибухла несподівано холера, то він саможертовно пішов на боротьбу з нею, щоб рятувати людей, і в боротьбі з цим лихом людським загинув. Його ім'я значиться (як ми вичитали в першій розвідці про нього, що саме тоді появилася) в громадських міських актах Ялти, як заслуженої людини. А пошукайте тепер за його ім'ям, його слідами. Нема! Ніби ніколи такого не було. Офіційний довідник, так само ігнорує його. Нам було дуже прикро. Ми відчували глибоку національну образу. Тут же вирішили, що завтра підемо на місцевий цвинтар, відшукаємо могилу Руданського й уклонимось йому доземно.

Я тут не можу не зробити такого відступу від тих давніх часів. Недавно я переглядав путівник для туристів по Ялті та її околицях. Крим уже десь тридцять років, як перестав бути "Автономною областю РРФСР". Він — складова частина Української Радянської Республіки — одна з областей України. Чи ви думаєте, що ситуація змінилася? Чи ви думаєте, що український радянський уряд подбав про увічнення пам'яти в Ялті Лесі Українки і Степана Руданського? Довідник показує, що за новітні часи побудовано в Ялті вже пам'ятники А. Чехову, М. Горькому, є театр ім. Чехова (російський, звичайно), але навіть згадки про Лесю Українку й С. Руданського як не було, так і нема.

"Не было и нет!" Яка трагічна історична і політична формула! Але вернімось до наших дальших пригод у Ялті 1928 року.

На відвідини могили Степана Васильовича Руданського я вибирався, можна сказати, з благоговінням. Це ж бо мій славний краянин, своїми "Співомовками" — мій перший просвітитель. Його ім'ям була названа гімназія, в якій я починав свою середньошкільну освіту. Отже, віддавна я був сповнений пієтетом до нього. По дорозі на цвинтар ми нарвали великий жмут польових квітів. На цвинтарі, здається, без особливих труднощів ми знайшли могилу Руданського. Скромний хрест і надмогильна плита. На ній виґравірувано уривок з його поезії "Чорний колір":

На могилі не заплаче
Ніхто в чужині.
Хіба хмаронька заплаче
Дощем по мені.

Оце і все, на що спромоглися вдячні нащадки. Було дуже сумно. Ми поклали свої квіти на могилу, шанобливо мовчки постояли й пішли. Зробили турне по цвинтарі й знову вернулися до могили Руданського. Ще хвилина мовчання й ми залишаємо цвинтар.

* * *

Наша мета була ще побувати конче на Ай-Петрі, найвищій горі серед кримських гір.

Ми лаштувалися до вимаршу і деклямували собі для розваги уривок із Сосюриної поеми:

Коли ж не буде на Ай-Петрі
Водить непманок мій Ахмет,
Або застьобувать їм гетри,
Або розстьобувать корсет.

Забезпечившись харчами (паляниця хліба, пару помідорів, шматок ковбаси чи сала), ми вирушили в напрямі найвищого щовба гірського, що маячів виразно на фоні блакитного кримського неба. Нам, недосвідченим у гірських вимірах, видавалося, що до Ай-Петрі — рукою подати. Ми помандрували пішки. Хоч з Ялти на Ай-Петрі ходили чи то автобуси, чи спеціяльно пристосовані для цього вантажні авта, ми це зіґнорували. Поперше, треба було платити, а в нас уже ресурси вичерпувалися. Подруге, смішно було платити за дорогу до місцевости, яка, здавалося, ось стоїть перед носом. І ми вирушили пішки.

Але, ой леле! Ми йшли години три і ледве дійшли до підніжжя гори. Сіли. Відпочили. Перекусили. І втоми ніби й не було. І ми знову вирушуємо йти не бічною звивистою дорогою, якою ходять авта й віслюки, а навпростець, так, як бачить око, крізь чагарники, просто на середину вершини.

Вирушили. З підніжжя гори йшлося добре, бадьоро, безперешкодно. Ґрунт під ногами був міцний. Каміння де-не-де твердо лежало в землі, яка була покрита хоч не гойною, але чіпкою травою. Ми впевнено ступали все вище і вище. За якусь годину чи дві ми мусіли зупинитись на відпочинок. Ми з задоволенням глянули на пройдену путь. Підніжжя гори вже ледве маячіло. Але ж до верховини було ще дуже далеко. І ще одна несподіванка: сонце сховалось за гору і наш бік покрили сутінки. Ми підбадьорювали себе, що це не страшно, бо ще досить видно, щоб рухатися. Ми пішли далі. Але щодалі шлях ставав трудніший. Цупка травичка поволі зникала. Ґрунт оголювався й нагадував не то пісок, не то попіл. Все частіше й частіше зустрічалось каміння, подібне на гальку, яке місцями поспіль вкривало схил. Перейти через нього, а іншого виходу не було, становило велику трудність. Інколи каміння під ногами вихоплювалось і тягло з собою когось із нас. Треба було негайно хапатися за коріння, або за кущі, щоб не покотитися вниз. А яйли, тобто, верха Ай-Петрі, не було видно.

Труднощі все погіршувалися й погіршувалися. Ґрунт ставав неможливий. Місцями ми з трудом витягали ноги з піску чи попелу. А найзагрозливішим було, що ставало вже дедалі темно, а схил стрімкішав. Нас охоплювала вже тривога, чи не дійдемо до прямовисної стіни, яку перейти не зможемо. Що тоді? Ми, вхопившись за мізерні кущики, сіли перепочити. Почали думати — що робити? Скоро стане цілком темно. Рухатися в цій дикій невідомій нам гірській височині навряд чи можна буде. Зсуватися назад? Це ж майже двогодинний шлях, а до того ж, в нічній темноті — неможливо. Сісти тут і перечекати до ранку? — Виключено. Поперше, холод. Ми вже десь на 800-900 м над рівнем моря. Подруге, ми втомлені, можемо задрімати й стати жертвою гірського змія чи іншого голодного звіра, який тут напевно водиться. Звичайно, всіх цих небезпек може й не було. Але ми вже були нервово напружені й нам увижалось усяке страхіття.

Відпочивши трішки, вдаємо героїв. Пробуємо взяти себе в руки й мобілізувати свою свідомість до розумної дії. Я пропоную: за всяку ціну рухатися вперед. Тільки не просто, як ми робили досі, а взяти трішки навкіс. Так нам буде легше. Але рухатися за всіх умов. Мій друг погоджується. Ми встаємо, вдаємо свою бадьорість і рухаємося навкіс. Труднощі не легшали. В одному місці я зірвався на рухливому камінні і тільки крикнув: — Іване! — й полетів метрів три вниз. Там, на щастя, зачепився за кущ, отямився, й почав видряпуватися. Іван, тримаючись одною рукою за куща, а другу подавши мені, допоміг вилізти. Ми продовжували свою чудернацьку мандрівку. Була темінь, тяжка втома, а яйли не видно. І хоч ми намагались вдавати героїв і

ніби зібрали свої нерви в міцний кулак, але внутрішньо нас охоплював розпач. Ми не бачили кінця. І ось, саме в цей момент, раптом ми відчули, що схил стає лагіднішим і за якихось десяток хвилин ми вийшли на пустельну вершину Ай-Петрі.

То було свято. Десь у нас узялась нова енергія. В захваті ми вигукнули: Слава! — й пішли поволі просто.

Ми були на висоті понад 1200 метрів. Повітря було гостро-холодне. Наївні й недосвідчені, ми цього не передбачали. Ми нічого теплого з собою не мали. Та й не могли мати, бо в нас нічого з собою не було. У нашій торбинці було по парі чистої білизни і ми негайно натягли її на себе. Стало трішки тепліше. Рушили далі. Раптом вийшли на втоптану й уїжджену дорогу. Стало веселіше. Значить, тут є або будуть живі люди. Розглядаємось. Вдалині, ліворуч, бачимо блимає якийсь вогник. Радісно рушаємо туди. Це, виявляється, дорога, що веде до чолового, найулюбленішого туристами місця Ай-Петрі. Це ми довідались пізніше. Хребет Ай-Петрі (яйла, це, мабуть, те саме, що плай у Карпатах) виявився досить довгим.

Ми йшли хвилин 15 і лише тоді вогник почав збільшуватися. Вже виразно видно, що то хтось розклав вогнище. Підходимо ближче. Коло вогнища сидять два хлопці. Вітаємось і просимося погрітись. Радо приймають. Виявляється такі ж, як і ми, шукачі пригод, студенти Московського чи Ленінградського університетів. Точно не пригадую. Спільні зацікавлення, дружні розмови нас швидко зближують. Витягаємо наші харчі. Те саме роблять наші нові друзі. Гамірливо і весело вгамовуємо свій голод. Колективно вирішуємо: передрімати навколо нашої ватри до ранку. Для цього мусимо зараз розійтись по яйлі й стягнути все, що горить. За деякий час наша ватра була закидана цілою купою сухого галуззя, коріння, уламків прерізних дерев'яних речей, що їх залишали після себе туристи, навіть якась розбита диктова валіза потрапила на наше вогнище. Наші московські колеґи були передбачливіші. Вони мали з собою теплого коца. Ми сіли півколом близько ватри впритул плече-до-плеча, вкрили спини коцом і з сміхом та жартами приготувались отак сидьма й ночувати. Хтось з наших московських колеґ почав стиха пісню про Наполеона. Я її знав ще в юнацькі роки. Підтримав ініціятиву і на високій яйлі пролунали слова:

Судьба играет человеком,
Она изменчива всегда,
То вознесет его высоко,
То бросит в бездну без стыда.

Під цей розлогий мрійно-журливий мотив ми поволі засинали.

Я прокинувся перший (сидів крайній). Мені дошкуляв холод. Ватра — ледве тліла. Я встав і пройшов ближче до чолової частини яйли.

Світало. Проміння ще не пронизувало яйли, але була вже світанкова ясність. Глянув навколо. Вперше бачені з такої висоти приморські пейзажі — від Гурзуфа до Ялти, а на захід — до Лівадїї й Алупки — робили незабутнє враження.

Я на мить занімів у споглядянні. Та враз мою увагу прикувала інша картина. На тлі світанково-прозорої блакиті неба я побачив уперше в житті, великого гірського орла. Він маєстатично і неквапливо робив своє коло над Ай-Петрі, ніби оглядаючи своє царство. Це була надзвичайна картина. Подібного лету орла я в пізніші роки свого життя не бачив. І взагалі, то було божественно-величне світання, яке може бути тільки раз у житті, коли вам 25 років і ви зустрічаєте його на Ай-Петрі.

Прокинулись і мої друзі. Ми швидко привели себе до ладу й приготувалися до оглядин цього чуда кримської природи. Недалеко від того місця, де була наша ватра, був фактично основний центр туристичних зацікавлень. Це була головна частина гори. Вона найвищим спадистим стрімким і неприступним боком гордо вивищувалась над морською гладдю й навколишніми містами. Цю чолову частину увінчував, як корона, високий, химерної форми, гострошпилястий верх із ясносірого каменю. Його дивовижні призьби і тераси над проваллям здавалися недосяжними для людини. Але я бачив на них виразні написи людською рукою. Значить, хтось відважний побував і там. Оглянувши це все, намилувавшись усебічними краєвидами Ай-Петрі, заглянувши в усі закутки яйли, ми десь по дванадцятій рушили до Ялти. Цього разу ми вже не ризикували спускатися дикими гірськими хащами. Ми подались нормальним шляхом, яким ходили авта, брички, вислюки і подорожні. Але ми навіть не пішли й пішки тією звивистою окільною дорогою. Якоюсь тарадайкою, що коштувала нам кілька копійок, з'їхали до підніжжя гори. Звідси, вже рівною дорогою, рушили до Ялти.

Прийшли до міста десь коло четвертої чи півп'ятої години. Зголоднілі докраю, ми поспішали на наш спасенний базар. Раптом, на одній вуличці на вікні одного будинку читаємо вивіску: "Домашні обіди". Нас аж запекло в шлунку. А що коли дозволимо собі раз на справжній гарячий обід? А коли ціна така, що і заплатити не зможемо, і покинути буде соромно. Хвилина болючого вагання. Мій друг твердо каже:

— Не страшно. Як дуже дорого, то підемо та й годі. Це справа наша. Що тут поганого? Та й перед ким нам може бути соромно? Пішли.

І ми зайшли. Нас зустріла дуже гарна, інтеліґентна з вигляду дама. Ми спитали чи можна пообідати. Дама дуже співчутливо подивилася на нас і скрушно мовила:

— На жаль, всі обіди скінчилися. А ви хто будете і звідки?

— Ми студенти . . . З Києва . . . Ми оце були на Ай-Петрі . . .

Слово "з Києва" вдарило даму як електричним струмом. Боже мій, з Києва? Та вона ж теж з Києва. Там пройшло все її молоде гарне життя. Як же тепер Київ? Вона покинула його 1919 року, коли там

була руїна і голод.

— Ах, як би я хотіла побувати в Києві. То, кажете, що вже порядок, чистота, життя йде нормально? Працює опера?

— О, так. Опера, музична комедія, драматичний театр, театр для дітей, кінотеатри і таке інше, додаю навмисне. Треба мати на увазі, що розмова відбувалася російською мовою. Раптом наша мила дама каже:

— Маємо тільки борщ. Може борщу поїсте? Бо де ви зараз знайдете обіди?

Ця пропозиція нас аж пересмикнула. Але ми робимо поважний вигляд і питаємо:

— А другого вже нічого не залишилося?

— На жаль, мої дорогі, нічого. То хіба б треба було спеціяльно допікати щось.

— О, ні. Дякуємо. То ми радо поїмо хоч борщу, — відповідаю симпатичній господині.

Вона відразу накрила стіл. Поклала повну тарілку чудесного житнього хліба і наповнила тарілки борщем. І ми почали мотати. То, мабуть, було страшне видовище. За хвилинку хліба в тарілці не було. Здивована господиня підійшла й питає:

— Може вам ще хліба?

— Якщо можна, будьте ласкаві, — кажу вдавано байдуже.

Вона підходить до вікна кухні й тоном здивування й непорозуміння каже (моє вухо це дуже точно схоплює і я внутрішньо сміюся):

— Ще хліба! — й здивовано стискає губи. А проте, приносить нам знову повну тарілку хліба. Бачачи, що борщу залишилось лише на дні тарілки, вона обережно питає:

— А може борщу ще?

— Будь ласка, якщо є, — кажу вже не дуже церемонно.

Вона наливає нам ще по тарілці борщу. Ми все те ковтаємо до останньої кришки і щиро дякуємо. Заплатили ми за такий для нас королівський обід казково малу ціну. Симпатична мадам не хотіла нас відпустити. Їй хотілося ще поговорити. Вона спитала:

— Мені казали, що нібито в Києві тепер опера йде українською мовою. Чи це правда?

Психологія таких колишніх шляхетних дам мені вже була відома. Я й перед тим мав уже подібні бесіди в Києві. Тому я спокійно, ніби байдуже, як щось самозрозуміле, кажу:

— О, так, мадам. Все українською мовою.

— Боже, мій, — каже схвильовано пані, — та як же воно? І Борис Ґодунов співає й говорить українською мовою? І "Фавст", і "Аїда" йдуть українською мовою?

— Так, мадам, усі опери.

— Ну, це ж неприродно.

— Що ж тут неприродного? "Фавст" Ґете — мовно німецький. Може Гуно, пишучи оперу, його офранцузив. Але нічого

неприродного нема, що він на російській сцені співає російською мовою.

— Таж російська мова є вироблена світова культурна мова, — стверджує мені таку вже відому й не раз чуту "істину" симпатична пані.

— Це правда, — кажу, навмисне стверджуючи, — що російська мова вироблена і культурна. Але українські поети і вчені піднесли рівень своєї мови вже так, що і "Борис Годунов", і "Фавст", і багато інших европейських опер ідуть дуже добре й природно українською мовою. Найкраще, — приїдьте до Києва, підіть послухайте кілька опер і тоді вам буде ясніше, чи вони природно, чи неприродно звучать.

— Хотілось би, — каже примирливо наша мила годувальниця, — але не знаю, чи буде в мене змога.

Ми дякуємо, обіцяємо від завтра обідати в неї і йдемо геть. Ми були ситі й у доброму гуморі. Для нас було ясно, що ця симпатична і без сумніву культурна дама належала до тієї російсько-імперської свідомої спільноти, на якій тримався самодержавний трон. З розвалом імперії вона орієнтувалася на Денікіна, Врангеля. Тікала з ними в Крим. Але не всім пощастило сісти на рятувальні пароплави. Багато з них розповзлись по різних закутках Криму. І пробували вижити. Ця дама вижила. Тепер живе з того, що дає домашні обіди. Борщ був смачний. І за це їй дяка.

— А, знаєш, — каже сміючись мій друг. — Вона з острахом дивилася, як ми змотали дві тарілки з горою хліба.

— Нічого. Зате вона мала приємну бесіду про любий її Київ.

Цим комедійно-жанровим епізодом і закінчилась наша вилазка на Ай-Петрі.

* * *

Протягом ще кількох днів ми мали виїзди до Алупки, до Ай-Тодора. Останній славиться горою з круто-обривистим спадом до моря, на високому шпилі якої збудовано стилевий романтичний палац. Про цей палац снували різні драматичні історії, сповнені кохання, зради, самогубства героїв. Але я тих історій не пам'ятаю. Перед очима тільки й досі стоїть той романтичний палац, що його ще називали "Ластівчине гніздо". Побували ми на розкопках колись знаменитої прадавньої грецької колонії Херсонесу. Місто, що проіснувало дві тисячі років, пережило різні епохи, різні культури, за доби Володимира Великого було тісно пов'язане з нашою історією і церквою, а на початку XV сторіччя зникло. Розкопки дали прецінний матеріял, що відтворював культуру, побут, мистецькі умілості, промисли і військово-оборонні споруди. Але в пам'яті моїй не залишилось нічого такого особливого, чим би я міг тепер поділитися з читачами.

Ресурси наші остаточно вичерпувалися. Про будь-які зарібки не було й мови. Треба було вже тікати до нашого рідного Києва. Одного серпневого ранку ми на останні копійки дістали квитки на автобус до Сімферополя. Звідти ми вже мали безкоштовний студентський проїзд до Києва. Пересікали поїздом увесь південь України. Милувалися безмежними нашими степами. Колись тут тирса шелестіла, колись тут відбувалися драматичні події між українським запоріжжям, новопосталим Кримським ханством і гордою Турецькою імперією. І думали: де вони тепер? Як невблаганно проминають часи й розсипаються тисячорічні імперії? Ми їхали дуже голодні, але духовно — ніби виросли. На душі було радісно і бадьоро. Лише з нашої порожньої торбинки докірливо дивилася на нас неторкана рефлексологія. Поїзд наближався до Києва. Здоров був, наш найкращий і найулюбленіший!

Тріюмф
(Ювілей академіка М. С. Грушевського 1926 року)

Вересень 1926 року. Щойно повернувшись з літніх вакацій — хто від батьків, хто з розвагової мандрівки, а хто з заробіткової праці — студенти різних відділів, різних факультетів Київського ІНО (Інституту народної освіти) дружньо зустрічались, жваво гомоніли, ділилися враженнями, новинами. Серед багатьох дрібних і звичайних новин, тоді блискавично розійшлася чутка, що має відбутися ювілей академіка М. Грушевського і що при Українській академії наук створено ювілейний комітет на чолі з академіком П. Тутківським. Довідались ми, навіть, що до комітету ввійшли такі видатні вчені, як акад. Перетц В. М. (Ленінград), акад. Багалій Д. І. (Харків), акад. Слабченко М. (Одеса), акад. Студинський К. О. (Львів), наш проректор проф. Гермайзе О. Ю., а також Баран М. — голова спілки наукових робітників, Левитський Л. — ректор Мединституту та багато представників інших наукових, культурних і громадських організацій.

Найбільше новин і фактів про готування до цієї події приносив мені мій друг студентських років, студент відділу історії Семен Підгайний. Він був великий шанувальник академіка Грушевського. Він вірив, що майбутній ювілей буде величним святом української історичної науки. Він нагадував про це при кожній нагоді, кому тільки міг. Між нами виникла ідея, що ми теж мусимо чимось допомогти, щоб ювілей нашого славного історика відбувся якнайвеличніше. Виникла думка написати офіційне привітання ювілятові від студентської громади цілого нашого інституту. Але, коли вона поширилась, то від партійної організації інституту пущено було неофіційну пораду (наказ!), цього не робити самим. Почекати, що скаже керівництво інституту. Керівництво, звичайно, нічого не сказало. Тоді ми вирішили просто взяти масову участь в ювілеї і цим надолужити фактичну

заборону письмового привіту. Одночасно багато студентів написали в цій справі листи до своїх сіл, містечок і міст. Я, наприклад, написав два листи — до свого гімназіяльного вчителя Юхима Філя в Кам'янець-Подільський і до свого друга дитячих років Михайла Джоса, що в той час учителював у нашому рідному селі. Лист до Ю. Філя був зайвий, бо Кам'янецьке наукове історичне товариство, де він брав активну участь, було пов'язане з Академією наук безпосередньо і про ювілей, звичайно, знало. Але лист до мого села був важливий і потрібний. Я писав моєму другові, що мав відбуватися ювілей нашого знаного історика. Що було б дуже добре, коли б від селян, а якщо можна, то й від учителів нашого села, на адресу ювілейного комітету (я тут же подавав адресу) прийшло привітання. Відповіді від Михайла я не дістав. Але як же я був приємно вражений, коли вийшов збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, де серед численних привітань з різних закутків України я побачив і своє рідне село. Там я прочитав:

"Від імени групи селян і вчителів села Боришковець Кам'янецької округи, вітаємо Вас з днем роковин Вашої невтомної наукової праці на користь віками пригнобленого темного селянства та бажаємо Вам багато сил для дальшої праці.

Селяни: Левко Повержук, Михайло Грабчук, Іван Циганюк, Михайло Повержук. Учителі: Іван Повержук, Михайло Джос, Олександер Катюк, Іван Риндик, Дем'ян Зущик".

Я навмисне виписую повністю це привітання моїх земляків, щоб ці чесні їх імена залишити для майбутніх поколінь. Все це були дуже свідомі й культурні селяни нашого села. Це були чесні правдолюби й відважні оборонці покривдженого селянства.

З учителів, що підписали привітання, я нікого не знав за вийнятком Михайла Джоса. Йому вдалося успішно закінчити Медичний інститут, спеціялізуватись у хірургії. Під час війни був мобілізований, опинився в "Дарницькому оточенні", потрапив до німецького полону, чудом звільнився, повернувся до Києва і з 1942 року знову працював у лікарні. Мав 10-річного сина й паралізовану дружину, з якою нікуди не міг порушатися. На початку 60-их років я дістав вістку, що помер М. Джос. Яка причина смерти — невідомо. Було йому тоді не більше як 55 років. Але я ухилився трохи вбік. Це данина тим моїм землякам, що активно підтримали ювілей М. Грушевського. Повернімось до властивої теми.

Наближався ювілейний день. Його призначено було на 3 жовтня 1926 року в актовій залі університету. Вибір місця святкування ювілею в актовій залі колишнього Університету ім. св. Володимира, де лунали голоси М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова та інших будителів свободи українського народу, мав свою промовисту символіку.

Пригадую дуже чітко — був ясний соняшний день ранньої осені. Гарний, лагідний, який, здається, буває тільки в Києві. Ми знали, що засідання комітету почнеться о 12 годині дня. Тому всі

шанувальники-ентузіясти об 11-ій годині вже були на майдані перед центральним входом до актової залі. Але виявилось, що таких ентузіястів, як ми, з міста прибуло ще більше і ще раніше. На майдані, на хідниках вул. Короленка, навіть у Шевченківському парку навпроти купчилось багато вже людей. Тут чимало було таких, які відразу зайняли вихідні позиції, щоб за всяку ціну потрапити до залі. А були й такі, які не мали надії потрапити до залі, але дуже хотіли бодай побачити, як приїде і як виглядає тепер ювілят. Не знаю, чи були якісь гостьові запрошення. Ми їх не мали. Але ми знали всі можливі шляхи, як до залі потрапити. І ми їх використали.

Прибув ювілейний комітет майже в повному складі. Це був знак, що незабаром приїде й ювілят. І справді, за якусь хвилину-дві, від Бульвару Шевченка під'їхало авто. Зупинилось між натовпом саме перед центральним входом до актової залі. З авта бадьоро вийшов Грушевський і допоміг висісти дружині. Иого так загальновідома сива борода кинула ніби світло прожектора на численну публіку. В цю мить публіка немов гойднулась, як морська хвиля, й вибухла овацією.

Випадково я стояв дуже близько того місця, де зупинилося авто Грушевського. Я вперше зблизька дивлюся на людину, яка для мене була майже леґендою. Основних наукових творів його я тоді не знав. Я добре знав його "Ілюстровану історію України", я з захопленням колись ще в Кам'янці перечитав його "На порозі нової України". Я щойно недавно прочитав його "Затоплений дзвін" у журналі "Україна". Цей науково-публіцистичний памфлет, який так глибоко, з таким тактом і з такою залізною логікою вклинювався у животрепетну полеміку, що її розгорнув тоді в своїх "Апологетах писаризму" Хвильовий, мене захопив. Це було, здається, і все. Але я знав добре його біографію. І це виповнювало гордістю мою істоту. Біля мене стояв високий ставний і гарний, з темними вусами, середнього віку інтеліґент. Він уважно вдивлявся в машину, що під'їхала. Коли Грушевський бадьоро вискочив з авта, майнув навколо своєю сивою бородою, дружньо махнув рукою до апльодуючої публіки, мій цікавий сусід ніби до себе, ніби до мене мовив притишено:

— Такий же, старий, енергійний, як і 1917 року. На нього ані час, ані події, ані обставини не впливають.

І загадково посміхнувся. І говорив він якось так, ніби з ювілятом йому доводилось сидіти за одним столом і рішати справи. Заінтриґований, я не стримався і спитав:

— А ви що, колись його знали?

Він глянув на мене й ніби іронічно, ніби байдуже проказав:

— Та... було, молодий чоловіче, все було... — але що було, то своєї думки він так і не закінчив. Рух натовпу, що юрмився навколо, розштовхнув нас. Хто він такий, залишилось для мене загадкою. Лише кілька місяців пізніше, зайшовши на чергову вечірню відправу в Софіївський собор, я вперше почув проповідь мирянина В. Чехівського. З історії революції це прізвище я знав. Пригадую, то не

була звична богословська проповідь. То була глибока філософська лекція на сучасну життєву суспільно-моральну тему. Але, що найбільше мене вразило, це те, що проповідник достеменно нагадував мені того інтеліґента, який робив свої дружні коментарі до особи Грушевського в його ювілейний день.

До Грушевського підійшла група молодих людей, мабуть, студентів старших курсів, і він з дружиною в їх супроводі рушив до головного входу. Я, як і сотні навколишньої публіки, автоматично рушив услід. Наш ювілят з великими труднощами, хоч і при допомозі молодої охорони, просувався вперед. Всі, звичайно, хотіли пропустити, дати йому дорогу, але одночасно всі хотіли, якщо не доторкнутись, то бодай глянути на нього зблизька. Перед вхідними дверима я на деякий час затримався. Вдалося ввійти до залі тоді, коли Михайло Сергійович уже був на подіюмі і під невгаваючий грім овацій сідав на своє місце. Пізніше мені розповідали, що на сходах група студентів підхопила Грушевського на руки і тріюмфально пронесла його через усю залю до естради. Я, на жаль, цього не бачив. Можливо, це була група досвідченіших від нас студентів старших курсів.

Пригадую. Урочистий момент. У переповненій, просто напакованій людьми залі настала абсолютна тиша. Академік Тутківський відкриває ювілейне засідання. Говорить коротке слово, яке закінчує так:

> "...Я маю високу честь і щастя сказати, як товариш високошановного ювілята, і не можу цього не сказати, що сама ідея заснування Української академії наук і перші реальні кроки для її здійснення належать високошановному ювілятові. Ще не можу не сказати, що з того моменту, коли приїхав до Києва Михайло Сергійович і взяв участь у працях Академії наук, у нас відчулась присутність величезної науково-організаційної сили...
>
> Я не можу не сказати — і це зовсім об'єктивно, не перебільшуючи — що Михайло Сергійович назавжди лишиться найкращою справжньою окрасою і славою Української академії".

Вибух довгих гучних овацій. Голова просить спокою й надає слово президентові Української академії наук академіку Володимиру Липському. Президент Липський говорить від імени цілої академії наук. Своє пройняте глибокою пошаною до ювілята слово, в якому він назвав Грушевського найкращим знавцем України й одним з найвидатніших синів її, він закінчив так:

> "Дозвольте нагадати, що на останньому засіданні Спільного Зібрання винесено постанову — поставити вам бюст або портрет у залі Спільного Зібрання, щоб ви завжди були перед нашими очима".

Запам'ятався виступ акад. Дмитра Івановича Багалія. Говорив не витіювато, але щиро, дружньо і, як компетентний суддя, стверджував:

> "...Ми вкупі з усіма, хто працює в українській історії ...дивимось на вашу "Історію України", як на першу монументальну синтетичну працю, що побудована на основі вашої власної схеми, відповідає вимогам европейської методології, підводить підсумки усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках, і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів..."

Особливе піднесення в залі сталося, коли слово дістав голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові академік Кирило Студинський. Представника галицької гілки українського народу заля зустріла довготривалими гучними овоціями. Коли заля втихла, схвильований академік Студинський звернувся до ювілята з привітом і подякою від усіх секцій Наукового товариства ім. Т. Шевченка, для зміцнення, зросту й утвердження наукового авторитету яких так вирішально прислужився Грушевський. Він особливо дякував за його тяжку, але успішну першу оранку занедбаної галицької землі, яка в наслідок дала відчутні плоди. "Геній української думки повів вас, — сказав на закінчення академік Студинський, — на галицьку землю, де ви з печаттю його духа почали орати занедбане поле... Не тільки Товариство ім. Шевченка, але й український нарід ви своєю плодотворною працею ввели в сім'ю культурних европейських народів... Від імени галицької землі я кличу: Нехай живе наш професор Михайло Грушевський!"

Надзвичайне піднесення в залі. Довгі гучні оплески. Тут хочу ще додати, що крім привітального слова академіка Студинського, Грушевського вітала комплектно вся Галичина. Всі культурні, літературні, мистецькі, громадські, кооперативні та господарські організації. Банки, Українська парляментарна репрезентація у Варшаві, посли до сойму від Холмщини, забезпечувальні товариства, основна преса т-ва "Просвіта", школи, гімназії, Союз селянських спілок, сила-силенна окремих селянських і робітничих громад від Дністра до Закарпаття, персонально колишні учні й колеґи праці. Це була така імпозантна, може для декого несподівана демонстрація великого авторитету Грушевського серед найширших мас українського народу, що його не можна було не відчути і не оцінити. Принаймні ми, студенти, в цьому відчули могутній національний подих галицької землі.

Серед багатьох інших промов і привітань, які запам'ятались мені, виділялась особливо промова голови Ради виконавчого комітету робітничо-селянських депутатів Київщини Панаса Любченка. Це було, можна сказати, офіційне слово влади, партії. На ювілеї він був особою найвищої адміністративної ранґи, тож варто кілька слів про нього сказати.

Гарний, інтеліґентного вигляду, з русявою борідкою клинцем і хвилястим чубом, досвідчений промовець, колишній член Центральної Ради від УПСР, пізніше — опозиціонер, боротьбіст, а через 6 років — голова всієї Київщини. Минув той час, коли він ще зовсім молодий

запальний хлопець бігав коридорами Центральної Ради "у жовтих чобітках", як іронічно про нього занотував десь у свій щоденник Винниченко, і жадібно прислухався до авторитетного голови ЦР. Тепер доля жартівливо ролі поміняла. Колишній авторитет і голова відродженої української держави, повернувся з еміграції в ролі тільки скромного вченого-історика, а колишній скромний юнак, що "бігав у жовтих чобітках" у Центральній Раді, тепер уже в поважній ролі господаря не тільки Києва, а й цілої Київської округи. Він прийшов на ювілейне засідання вже як влада, як представник держави і керівної партії. Він упевнено, але шанобливо звернувся до ювілята від імени всієї України. "Шануючи вас, — говорив він, — як видатного вченого нашого історика, ми, проте, не забуваємо, що був час, коли ви, Михайле Сергійовичу, стояли по той бік барикади. І не тільки пасивно стояли, а очолювали великий націоналістичний фронт і активно боролися проти влади робітників і селян. Ми цього не забуваємо. Але ми шануємо вас за те, що після поразки ви збагнули свою помилку, що ви мали громадську мужність визнати її і повернутися на батьківщину. Ми віримо, що ви повернулися щиро для льояльної наукової праці на добро і культурне піднесення робітничо-селянської України. Тож, вельмишановний Михайле Сергійовичу, працюйте на добро і славу нашої радянської науки. Все, що має тепер український народ — до ваших послуг".

Не знаю, чи бодай у глибині своєї душі уявляв собі цей оптимістичний промовець дальшу долю в радянській дійсності не тільки Грушевського, але й свою власну. Думаю, що напевне не уявляв. Не бачив напевне трагічних перспектив і М. Грушевський, як не бачили, не уявляли того й ми, тодішня студентська молодь.

Всі промови, ситуації й загальна картина ювілейного свята дуже міцно зафіксувалися в моїй пам'яті. Я міг їх (промови) переказувати з пам'яти, що я вже деколи й робив у попередніх своїх публікаціях. Але тепер, коли я маю перед собою оригінали деяких промов, я волію потрібні мені думки цитувати точно за оригіналом. Промови Панаса Любченка немає, тому передаю її так, як зберегла моя пам'ять.

Після промови П. Любченка читали телеграму від народного комісара освіти Російської Федерації А. В. Луначарського, який вітав Грушевського як найбільшого історика слов'янського світу. Далі йшла телеграма від ще дуже відомого й авторитетного тоді російського історика-марксиста М. Покровського, який характеризував Грушевського як першого великого історика України, якому дуже зобов'язана нова історична наука Росії.

У пам'яті залишились згадки про особисті виступи ще професора Іонінаса від Литовського державного університету, що дуже тепло говорив про давні державні контакти Литви та України; професора Пичети від Білоруського державного університету; акад. М. П. Василенка від Історичного товариства Нестора Літописця; ректора Кам'янець-Подільського ІНО проф. Гериновича; проректора нашого

Київського інституту народної освіти професора О. Ю. Гермайзе; від секції наукових робітників і від Спілки робітників освіти — М. Барана; від Укрголовнауки — ректора Київського медичного інституту Л. М. Левитського та ще, мабуть, когось, але прізвища в пам'яті не затрималися.

Нарешті голова ювілейного комітету акад. Тутківський встав і сказав, що на адресу комітету надійшли тисячі привітальних листів і телеграм не тільки від усіх університетів, інститутів, наукових установ, шкіл і культурних організацій, адміністративних центрів, великих міст, містечок, сіл і робітничих селищ України, Росії та інших Союзних Республік, але й майже з усіх університетів і наукових установ Західнього світу.

Ювілейний комітет неспроможний все те навіть перерахувати. Всі ці листи, як і промови, буде опубліковано в збірнику на пошану акад. М. С. Грушевського. Тому на цьому привітальну святкову частину вважає закінченою й надає слово ювілятові.

Михайло Сергійович встав. Заля — гриміла. Він вичекав, поки затихла, і ніби спокійно почав. Насамперед він подякував усім, хто спричинився до влаштування такого величавого свята, в тому й радянській владі і професійним організаціям наукових і освітніх робітників. Він сказав, що щасливий, що його особиста дата спричинилася до такого величавого свята української науки. Він підкреслив також той факт, що нинішнє свято української науки припадає на 50-річчя ганебного царського указу 1876 року, і це яскраво свідчить про перемогу українського відродження над усіма тяжкими ворожими перешкодами. Він коротко виклав свою дуже ризиковану, і ні з ким, звичайно, не узгіднену програму дальшої наукової праці.

Кожна епоха, — казав він, — для орієнтації дослідників історії висуває свою суспільну верству. Українська історіографія кінця XIX і початку XX сторіччя висунула орієнтацію на селянську верству. Але тут же, майже одночасно, постала ідея орієнтації на робітничу клясу. Чи ж завершена праця орієнтації на селянську верству? Ні, далеко не завершена. Історично складалося так, що українська нація не має своєї органічної робітничої кляси. Гасло партії "Лицем до села" є дійовою вказівкою для науковців звернути пильнішу, глибшу увагу на селянську верству, тобто, завершити працю наших великих попередників. Тільки вироблена, національно свідома і культурна селянська верства, влившись у фабрики, заводи і шахти, не стане жертвою русифікації, а зуміє вплинути на нове оточення і в результаті створити справжню українську робітничу клясу.

На закінчення він звернув увагу на територіяльну надщербленість України. Пригадую його майже патетичні, вражаючі нашу юнацьку свідомість, гостро-патріотичні запити:

— Де ви, українці, поза Україною сущі?... Де Холм, у якому я народився? Де Львів, котрому я віддав найкращих двадцять літ моєї праці? Де Острог і Луцьке, котрих культурну роботу тепер я

обробляю? Де Ужгород, де Чернівці? Де Хотин і Аккерман? Їх немає між нами.

У відповідь заля гриміла. А він, знову перечекавши, продовжував: — Не можу інакше закінчити сьогоднішнє свято, як побажанням повнішої маніфестації на честь української культури, на честь українського життя, української самостійности за участю вже всіх наших країн, нині поза Україною сущих. Через це, дорогі товариші, в нинішню 60-літню свою річницю не вважаю за можливе собі сказати — "Нині отпущаєши". Я, навпаки, мушу сказати: я хочу жити, щоб працювати, страждати і боротись разом із вами... (гучні оплески всієї залі), щоб привітати той момент, що колись провіщав українському народові мій довголітній товариш, покійний Іван Франко оцими словами:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Це був тріюмф. Це був вибух великої сили української державної свідомости. Описати цей момент міг би тільки великий поетичний талант. Переповнена заля спонтанно встала і влаштувала ентузіястичну довготривалу овацію. В той момент, за винятком кількох шпиків, що напевне сиділи серед публіки, для учасників ювілейного свята можна з певністю сказати, не існувало ні радянської влади, ні комуністичної партії та її диктатури. В її свідомості панував лише образ великої соборної України та її духовного вождя — академіка Михайла Грушевського.

З таким почуттям публіка поволі розходилася з ювілейного свята.

Дещо пізніше я був на ювілейних вечорах поета Миколи Вороного й академіка Д. І. Багалія. Але нічого подібного до ювілею М. Грушевського, щодо загального настрою й ширини ідейного звучання, на тих вечорах не було.

Постскриптум та деякі висновки й думки

Пройшло майже тридцять років. Уже на еміграції, в 60-их роках, у виданні Інституту вивчення СРСР вийшов нарис історії Української академії наук у двох частинах. Автором нарису була проф. Н. Полонська-Василенко. Шановна авторка, відомий наш історик, довгі роки працювала в Академії наук, а з 1924 року працювала в історичних установах академії, якими керував М. С. Грушевський.

Свій нарис проф. Полонська-Василенко пересипає цілком природно спогадами, що надають йому живости й почитности. Є в нарисі шкіц спогаду й про ювілей М. Грушевського. Шановна авторка без сумніву була учасницею ювілейного засідання в актовій залі університету і свої враження занотувала так:

> "Треба сказати: такого ювілейного свята, такого свята української науки ще не бачив Київ... Увага величезної маси присутніх була, звичайно, прикута до особи ювілята й зокрема — його останнього слова. Тиша запанувала в залі, коли на катедрі з'явилася його постать і пролунали для більшости несподівані слова. Жадного кадіння урядові, жадного прославлення благодійности партії не почули присутні..."

Це правдиве враження. Трохи нижче авторка ще додає: "Ці слова Грушевського (з останньої його промови — Г. К.) стали переломовими в його житті в совєтських умовах... Відповідь на це він дістав уже того ж дня". *

Це вже була сфера недоступна тоді нашому студентському середовищу. Принаймні в моїй пам'яті про якусь "відповідь того ж дня" нічого не залишилось. Тому я з великим зацікавленням вчитувався в спогад проф. Н. Полонської-Василенко. Яку ж відповідь дістав неупокорений і незалежний у думках М. Грушевський в той же вечір від уряду і партії? За її спогадом це сталося так: на завершення ювілею акад. Грушевського, того ж вечора, 3 жовтня 1926 року, в найкращому готелі Києва "Континенталь" був заплянований "пишний бенкет" "з концертом ліпших сил Києва", на який було запрошено представників партії й уряду. "На цей бенкет покладали найбільші надії організатори свята". І на цей бенкет ніхто з представників партії й уряду демонстративно не прийшов. Для Грушевського, його родини й організаторів свята був це прикрий удар. "Ніхто з них не міг опанувати собою, — пише авторка, — й бенкет більше нагадував похоронний стіл, ніж ювілейне свято". Це, звичайно, зрозуміло. Ситуація справді не з веселих. Прикра не тільки для Грушевського, а й для кожної свідомої української людини. Як же ж цю будь-що загрозливу ситуацію коментує українська вчена, до того ж і співробітниця історичних установ, над якими нависла чорна хмара? Вона пише так:

"Цей вечір ясно показав Грушевському, що в совєтських умовинах він не більше за мурина, який виконав свою справу, а далі він уже непотрібний". Трохи нижче вона ще додає, що всі навколо вже бачили злам кар'єри Грушевського. "Але те, що було ясно для всіх, ще не розумів він сам".

---

*Проф. д-р Н. Полонська-Василенко, "Українська Академія Наук. Нарис історії, ч. І, (Мюнхен: Інститут вивчення історії та культури СРСР, 1955): 47-8.

Цей коментар кожну людину, що знає Грушевського як ученого і діяча, відразу насторожує. Невже всі розуміли це, а Грушевський, що за собою мав десятки років практики в політичній діяльності, був таким короткозорим? Але залишмо це на боці. Припустимо, що такий бенкет відбувся, що керівництво ювілею покладало якісь особливі надії на нього, що для цього на бенкет було запрошено членів партії й уряду і що вони демонстративно на бенкет не прийшли. Припустимо, кажу, бо про те, що бенкет мав відбутися, студенти знали. Але ніхто з нашого середовища не надавав цьому якогось великого значення. Ми розцінювали це як звичайне розвагово-відпочинкове завершення того ваговитого наукового й суспільно-національного акту, що відбувся в формі воістину величавого, зі світовим розголосом, ювілейного засідання в актовій залі університету. І тільки. Але припустимо, що ми мало орієнтувалися в тих закулісних справах. Припустимо, що керівництво ювілейного комітету мало якісь свої розрахунки й надії. Про це докладніше мусіла б знати й розповісти шановна мемуаристка, бо вона ж близько стояла до тих наукових верхів. Але, на жаль, про це в неї нема нічого.

Друге питання: яких це спеціяльних представників партії й уряду було запрошено на бенкет — від ЦК КП(б)У, від Раднаркому УРСР, чи від ВУЦВК? Здавалось би, що мемуаристка про це теж мусіла знати. Адже ж вона була на бенкеті, де напевно учасники мали конкретніші відомості. Але знову таки, на жаль, вона задовольняється тільки багатозначним загальником: "представники партії та уряду".

Я особисто маю підставу думати, що якихсь особливих представників на бенкет не було вже запрошувано. Бо само собою зрозуміло, що у вищих урядових і партійних сферах уже було давно (ще перед ювілейним засіданням) вирішено, хто має репрезентувати партію й уряд на ювілеї акад. М. Грушевського. І, як знаємо, це були: голова окрвиконкому Київщини П. П. Любченко, голова секції наукових робітників М. Баран, ректор Мединституту й представник Укрголовнауки Л. М. Левитський, ректор Київського ІНО С. М. Семко, та ще, може, кілька дрібніших партійних репрезентантів від місцевкомів і культкомів тих чи інших інституцій та організацій. Оце й були ті таємничі "представники партії та уряду", яких чекали на бенкет.

Але ймовірно, що саме ці представники на плянований бенкет не прийшли. Чому? Логіка подій підказує, що після того, як несподівано для партії й уряду було продемонстровано таку велику силу єдности українців усіх обширів і розсіянь навколо особи Грушевського (див. "Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського"), після його незалежного, соборницького і патріотичного виступу на урочистому засіданні, — річ цілком можлива, що вищі партійні інстанції вирішили відразу відсторонитись від Грушевського й заборонили цим своїм представникам партії й уряду надалі брати участь у бенкеті. Тому вони не прийшли. Це, звичайно, не могло не збентежити Грушевського. Бо це був справді тривожний сигнал.

Отже, все це, кажу, можливе та близьке до правди. Але невже ця ситуація, що за кілька років кінчилася трагічно як для Грушевського, так і для всієї української вільної науки, дає підставу, щоб кидати тінь на його особу? А кожний об'єктивний читач, прочитавши цей спогад проф. Н. Полонської-Василенко відчує, що тінь кинуто. Навіть цей попередливий тривожний сигнал Грушевському з боку партії мемуаристка трактує з неприхованим злорадством. Так тобі, мовляв, і треба, наївному й довірливому. Вернувся, окупував півакадемії, створив цілу сітку історичних установ, що розгорнули з нечуваним досі розмахом процес усебічного вивчення історії України, і думав, що вже досягнув недоторканого становища? Не розумів, мовляв, що "в совєтських умовинах він не більше за мурина, який виконав свою справу, а далі він уже непотрібний".

Сумно, кажу, читати таке. Бо гігантські наслідки праці М. Грушевського навіть за ті шість років від часу, як він приїхав до Києва, та його постава як ученого, громадянина і українця в радянських умовах такі, що жадною мірою не дають підстав до такої оцінки. Звичайно, за 45 років подвижницької наукової й національно-визвольної діяльности в прерізних тяжких ситуаціях, М. Грушевський міг помилятися і напевно помилявся. Та, як казали ще давні латиняни, errare humanum est — людині властиво помилятися. Але не це визначає їх життєвий шлях. Не це визначає й життєвий шлях та ідейно-наукову спадщину М. Грушевського. Та ж вистачає самого того факту, що без його монументальної "Історії України-Руси", тобто, без того жадною силою тепер незаперечного пашпорта нашої національної субстанції, ми були б, мабуть, ще довго забутим і "неісторичним" народом.

А це ж тільки частина його великої спадщини.

Ювілей академіка Д. І. Багалія

Після величавого відсвяткування ювілею М. Грушевського, через рік, 1927-го року, відбувся ювілей академіка Дмитра Івановича Багалія. Було це відзначення 70-річчя його життя і 50-річчя наукової діяльности. Як ювілей М. Грушевського, так і ювілей Д. Багалія відбувся під фірмою Всеукраїнської академії наук. Ім'я ювілята було вже для мене добре відоме. Я уважно прочитав його працю "Український мандрований філософ Г. С. Сковорода", знав як сумлінного історика Слобожанщини, як ученого, навколо якого купчаться дослідники української історії в Харкові, чув особисто його солідну промову на ювілеї Грушевського. Тож душевно я був пройнятий глибокою пошаною до цього вченого. І хоч розголос про його ювілей не був такий широкий як про Грушевського, але, коли я почув про це, то вирішив конче побувати на ювілейному засіданні. Підтриманий з ентузіязмом Семеном Підгайним, який вже знав у деталях, де, коли й о котрій годині засідання має відбуватися, ми втрьох, бо до нас

долучився мій друг Іван Павлів, у відповідний час, вирушили на те засідання.

Ювілей відбувався в одній із заль Академії наук. Що то була за заля, тепер пригадати не можу. Пам'ятаю тільки, що мала вона форму амфітеатру. Лави були розташовані ступнево "підковою". При вході не було ні натовпу, ні контролю, як на ювілеї Грушевського. Ми ввійшли вільно. Заля була напівпорожня. Заповнені більш-менш були лише перших кілька рядів. Ми зійшли і сіли на найвищий незаповнений ряд. Нам видавалося, що з цієї "командної висоти" найкраще буде слухати і спостерігати святкування. На передньому пляні, за довгим столом сиділа на чолі з ювілятом численна президія. Атмосфера на залі панувала тиха, спокійна, родинно-шамотлива і, ніби, вичікувальна. І справді, за деякий час, президія заворушилась, хтось устав і вийшов, а серед публіки пройшов ледве помітний шепіт з відрухом. За мить, у супроводі вийшлого члена президії, до залі ввійшов ... сам член Політбюро ЦК КП(б)У і перший секретар Харківського обкому партії — Постишев Павло Петрович. Він діловито підійшов до президії, привітався насамперед з ювілятом і сів на призначене йому місце. Заля завмерла в чеканні. Підгайний штовхнув мене і шепнув: — Ти бачиш? — я мотаю головою й кажу тихо:

— Цікаво. Послухаємо.

Поява цієї зловісної фігури була для нас тривожною несподіванкою. Цей недавно і вперше тоді прибулий на Україну герой сибірських, далекосхідніх більшовицьких завойовницьких операцій, посів тут швидко провідну позицію в найвищому ареопазі КП(б)У. Серед нас мав славу централіста й гальмівника українізаційної політики партії. Тому ми відразу з резервою поставились до його появи і з цікавістю чекали на його виступ.

Голова ювілейного комітету (на жаль, не пригадую хто) відразу відкрив святкове засідання. Що він, відкриваючи, говорив, — не пам'ятаю. Чи після нього говорив ще хтось із членів президії, теж не пригадую. Пам'ять зберегла тільки той момент, коли він надав слово "членові Політбюро ЦК КП(б)У вельмишановному Павлові Петровичу Постишеву". Заля поплескала й Постишев підійшов до трибуни. Високий, сухий, хворобливо-сірого кольору обличчя, волосся "їжаком", стрижені вуса, цивільний костюм і українська, тоді модна, сорочка "полуботківка". Таким він уперше постав перед моїми очима. Промовляв він, звичайно, рубаною російською мовою й характерним для нього хриплим неприємним голосом. Після кількох загальників він стверджував, що комуністична партія і радянська влада, від імени якої він тут виступає, шанують академіка Багалія насамперед, як об'єктивного вченого, який у своїх працях ніколи не протиставляв українського народу російському. Він, мовляв, постійно розглядав історичні стосунки українського і російського народів, як народів-братів, об'єднаних вічно спільною долею (При цих словах Підгайний, замість критичного коментаря, тихо штовхає знову мене в бік.

Я мовчки посміхаюсь і ми слухаємо далі). Подруге, — продовжував хриплим голосом Постишев, — партія і радянська влада шанує академіка Багалія й за те, що він один із тих учених, які з першого дня встановлення радянської влади лояльно і чесно пішли на співпрацю. Він не заплямував себе зрадою, не боровся проти влади робітників і селян. Він чесно служив науці й працюючим людям. За це йому пошана і честь. (Підгайний знову шепче: Чув? — Я замість відповіді кажу: — Слухай далі). І хоч вантаж минулого, — скрипить далі різкий голос Постишева, — інколи в нових дослідженнях академіка ще дає себе так чи так знати, проте це не перешкоджає нам усебічно сприяти його праці, бо віримо, що він шукає правдивого історичного насвітлення в дусі марксизму-ленінізму.

Такий, приблизно, був сенс виступу Постишева на ювілеї акад. Багалія.

Йому, звичайно, апльодували. Президія навіть встала, а за нею всі присутні, щоб цим підкреслити подяку за дуже мудру промову, й за ті обіцянки, яких він, здається, багато робив. Не знаю, можливо на академіків ця партійна демагогія й зробила добре враження. Мовляв, визнають академіка, обіцяють йому підтримку і т. ін. Але на нас, тоді ще відносно незалежно думаючих студентів, вона зробила прикре враження. Нам виразно кинулось у вічі, що цей високий партійний достойник (це вам не П. Любченко), прийшов на цей скромний ювілей заслуженого академіка, щоб, поперше, сказати, що партія шанує не наукові здобутки, а льоялізм, сервілізм і пристосуванство вчених. Подруге, натяками про заплямованих і незаплямованих зрадою, про льояльних і нельояльних у співпраці, про тих, що виявляють і не виявляють доброї волі до засвоєння марксо-ленінської методології, він свідомо вносив розлад, антагонізм і страх у ряди вчених і в цей спосіб розв'язував партії руки до плянованої погромної акції. Потретє, на додаток до цього, пригадка про тих, що боролися проти радянської влади й "заплямували себе зрадою", була виразно спрямована проти академіка Грушевського. Цим було започатковано вже офіційний процес його недалекого погрому.

Отакі тривожні враження, якщо не сказати гірше, ми, студенти, винесли з промови Постишева на ювілеї акад. Багалія. По дорозі Підгайний стурбовано казав нам:

— Ви розумієте, друзі, це замах на історичну схему Грушевського, яку прийнято в нашій навіть марксистській історіографії, — він мав на увазі праці проф. М. Яворського та його учнів, — і яку прийняли навіть деякі російські видатні історики.

— А чого ти мене штовхнув, коли Постишев хвалив Багалія і кинув думку про вічну нерозривну єдність двох народів — російського й українського?

— Та це ж антиісторичне твердження. Це ж трішки завуальована реґенерація великодержавної імперської історичної схеми Соловйова. Це ж, зрештою, ігнорація УРСР, як союзної держави, — гаряче кидає Семен. — Ні, мої друзі, це не просто так собі сказано. Це якийсь новий вітер у тих партійних верхах, звідки приїхав Постишев.

Ми йшли в похмурому настрої. Але нікому з нас тоді й на думку не спадало, що через п'ять років, коли Постишев стане правою рукою Сталіна й повновласним диктатором на Україні, він спеціяльною ухвалою на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 року узаконить цю антиісторичну великодержавно-російську історичну схему і розпочне новий, вищий етап всеукраїнського погрому. Ми тільки відчули тоді в промові Постишева недобрий новий вітер.

Варто тут зазначити, що всього цього не відчула і не відзначила в своєму спогаді про ювілей Д. Багалія проф. Н. Полонська-Василенко.* Більше того, вона ані словом не згадала про цей виступ Постишева. Бо в її концепції на цей ювілей "Запрошено було тільки наукові установи й учених, і весь акт носив суто академічний характер". Звичайно, що при такій концепції згадувати про виступ, та ще такий політично яскравий, члена Політбюра ЦК КП(б)У не випадало. Краще було про нього "забути", якщо мораль ученого таке дозволяла. У цих же спогадах шановної авторки є ще один цікавий деталь, вартий уваги. Протиставляючи ввесь час Багалія Грушевському (до речі, на моє розуміння, протиставлення таке з погляду української наукової рації є не потрібне, ба, навіть, шкідливе), вона майже радіючи пише:

"Але цікаво друге: Грушевський не дістав нічого від уряду, а Раднарком України ухвалив перевидати на кошти уряду всі праці Д. І. Багалія". Ну і що ж з того? Хіба в цьому є якийсь наш науковий успіх?

У світлі політики партії й виступу Постишева це ж так зрозуміло. Партія толерує й нагороджує тих учених, які в політику не мішалися й не мішаються, узгіднено співпрацюють і скромно трудяться в своїй ділянці. Ті ж, що політики не цурались, що свою наукову працю розуміють як суспільно-національну свідомість, або, пішовши на співпрацю, проявляють свою, незалежну лінію, — тих не тільки не нагороджуватимуть, але й не толеруватимуть. Хіба з цього можна радіти? Це ж вияв нашої трагедії й початок нашого наукового безвихіддя на кінець 20-х років. І тільки.

Але повернемось ще до ювілейного засідання. Якось аж дивно. Я не запам'ятав ні одного видатного вченого історика чи літератора на тому ювілеї. Не запам'ятав ні одної промови, хоч їх було кілька. Більше того, я не запам'ятав виступу навіть самого ювілята. Хоч і досі стоїть він у мене перед очима, яким я його тоді бачив: у темному вбранні, трішки сутулий, сивина з виразною лисиною й підстрижені вуса. Я сам себе питаю: чим пояснити, що крім промови Постишева, я

---

*Згадуваний уже нарис "Українська Академія Наук" (Мюнхен, 1955): 48-9.

не запам'ятав ні однієї іншої? Я думаю тим, що всі промови були дуже офіційно-щирі, буденні і безбарвні. Ніхто, нічого нового особливого не сказав, ніхто не висунув будь-якої хвилюючої ідеї. Були, мабуть, щирі, дружні, родинні привітання й побажання надалі творчої праці. Якщо й була якась доповідь, що пісумовувала наукові досягнення академіка Багалія, то, очевидячки, або в дуже рафіновано науковому стилі, або в цитатно-статистичному переказі. Ні одне, ні друге, мабуть, не дійшло до моєї незрілої студентської голови. Залишилось у загальному враження, що це було тихе, спокійне, без піднесення й ентузіязму зібрання професійно споріднених людей, які, вислухавши з острахом громовержну промову високого партійного достойника, прогуторили дружньо зо дві години і розійшлися спокійно, а можливо, навіть, задоволено.

Ювілейний вечір Миколи Вороного

Я вже згадував, що всі свої студентські чотири роки я прожив у гуртожитку ч. 2 на Радянській (колись — Думській) площі. У центрі площі стояв невисокий (здається, триповерхий), але просторий і стилево збудований будинок. То колишня Міська Дума, а тоді — окрвиконком, адміністративна резиденція Панаса Любченка. Навпроти нашого гуртожитку, по той бік Радянської площі був великий, кількаповерхий будинок, у якому містився Клюб робітників освіти. Там була гарна, добре уладжена бібліотека і читальня. В ній можна було прочитати газети з усього Радянського Союзу і навіть деякі закордонні так звані "прогресивні" газети (львівські "Вікна", паризькі "Українські вісті" тощо). Я майже щовечора забігав до читальні клюбу й переглядав поточну пресу. Одного разу я побачив оголошення, що такого то числа, в такий то час (був то кінець 1927 чи початок 1928 року) тут, у Клюбі робітників освіти, відбудеться ювілейний літературний вечір Миколи Вороного. Запрошують усіх шанувальників поезії взагалі, а Вороного — зокрема. Я до певної міри був уже його шанувальником. Павло Петрович Филипович у своїх лекціях представив нам панораму поезії першого десятиріччя XX віку досить рельєфно. Микола Вороний був для мене в сузір'ї найвидатнішої трійки поетичного небозводу тієї доби: О. Олесь, М. Вороний і М. Філянський. Про це я згадував уже в своїх "Вступних роздумах". І хоч у нас на курсі ходив по руках дотепний сатиричний вірш нашого шановного вчителя Миколи Зерова, де Вороного названо "сентиментальною квашею" (див. розділ про М. Зерова), все ж таки я, прочитавши дещо більше з поезій Вороного, впевнився, що не така вже він "сентиментальна кваша". Це гостре узагальнення Миколи Костьовича було оперте не на провідні, а на периферійні моменти його поезій. Не враховано, що він усе ж таки в загальному ансамблі доби підносив українську поезію на вищий щабель. Маючи отаке уявлення про Вороного я, звичайно, вирішив конче побувати на

вечорі. Я знав також, що Вороний два роки тому, як повернувся з еміграції. Але мушу сказати, що зовсім не це викликало до нього цікавість. Цікавість до нього була просто, як до поета.

Ювілейний вечір було присвячено, здається, 35-річчю поетичної діяльности М. Вороного. Невелика, але гарна заля Клюбу робітників освіти була майже виповнена. Переважно були вчителі київських шкіл, частково службовці й літератори. З літераторів я бачив Якова Савченка, Дмитра Загула, Миколу Терещенка, Григорія Косинку, а з молодших — Григорія Косяченка, Леоніда Смілянського, та ще крутилося кілька наших студентів. Ні Зерова, ні Рильського, ні Филиповича та інших з їхнього середовища я не бачив. І мені чомусь робилося прикро. Вечір вів П. Кияниця, один з керівників відділу освіти. Можливо, що цей відділ і фірмував цей ювілей Вороного. Вокальну частину вечора виповнила одна з кращих тоді наших оперових співачок — Литвиненко-Вольгемут. Вона чарівно виконала "Ой, три шляхи широкії" та ряд інших пісень і оперових арій в перекладі українською мовою самого ювілята.

Продуману добірку поезій Вороного з різних років і різних форм прочитав Гнат Юра. Його читання викликало бурю овацій, як для нього, так і головно для Вороного. Довготривалі овації Вороному засвідчили, що він був ще живий і улюблений у масі читачів поет. Але мені запам'яталось не так читання Гната Юри, як його вступне привітальне слово Вороному, перед читанням його поезій. Моя пам'ять зберегла сказане Гнатом Юрою приблизно в такій формі:

Високоповажний Миколо Кіндратовичу!

Я щасливий, що вже вдруге маю честь і приємність брати участь у вашому ювілейному святі. Вперше я читав ваші поезії на вашому літературному вечорі, що відбувся десять років тому. Відбувався він тоді в інших і сумніших умовах — в умовах революційної війни і безладдя. Опинились ми тоді випадково по той бік барикад. Опинились на території, де орудувала армія так зв. УНР на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою. Як пригадуєте, на ваш ювілейний вечір прийшов сам головний отаман і виголосив промову. Він був досвідчений демагог. Сказати слово — вмів. Закінчив він тоді свою промову, пригадую, такими словами: — Як головний отаман військ Української Народної Республіки вітаю вас, як головного отамана української поезії.

Петлюри з його військом уже давно нема, а ви, Миколо Кіндратовичу, таки справді, як головний отаман нової української поезії живете і творите далі.

Заля дуже щиро й активно апльодувала Юрі. Не знаю, чи за його тепле слово Вороному, чи за сміливу пригадку про УНР і головного отамана, чи за те і друге разом. І дивно, ніхто з переповненої залі не зробив зауваження Юрі за це. Кияниця (член партії) прослухав і пропустив байдуже ту пригадку, як звичайну, навіть дотепну річ. Я й досі не збагну, як це могло пройти безкарно для Юри. Але пройшло. У ті

Читання добірки поезій Вороного, різних часів і різних форм, справило велике враження. Публіка була справді в святковому піднесенні. Не менше піднесення й авторську радість пережив і Вороний. Він тільки напевно не думав, що це його остання така вільна і щира зустріч із читачами. Що надходить присмерк, а за ним і передчасна смерть.

У вступному слові до цих спогадів я вже згадував, що моя остання зустріч із Вороним відбулася в Будинку Блакитного в Харкові правдоподібно — 1931 р. Пройшло після тієї розмови тільки зо два роки, як його і сина (здібного молодого поета, що виступав під псевдонімом Марка Антіоха) заарештували. Сина засудили з групою М. Зерова в концтабір, де він і загинув, а Вороного вислали в якусь темну закутину Росії, де всіма забутий, у злиднях і хворобі, невідомо коли помер.

Григорій Косинка

Ще в середній школі, десь року 1923 чи 1924, до моїх рук потрапила маленька збірка оповідань під назвою "На золотих богів". Автор збірочки мав рідкісне, хоч і дуже селянсько-українське прізвище Григорій Косинка. Воно асоціювалося з відомим мені вже тоді прізвищем — Григорій Чупринка. Навіть ім'я те саме, тому я сприйняв автора "На золотих богів" як письменника старшого дореволюційного покоління.

Оповідання мені подобались. Був у них гарячий подих недавноминулих років революції, була вічна селянська жура, злидні, безвихіддя. Був якийсь невимовний крик зраненої селянської душі:

> — На Гордієнкових горбах . . . сини в бою за волю лягли!
>
> Хто зрозуміє їх вічне горе-журбу, хто загляне в їх зотлілі душі?
>
> У старій драній свиті стала серед двору мати Сеньки-кулеметника:
>
> — Згоріла . . . Троє маленьких дітей, як мишенят . . . І старшого вбито . . .
>
> — Стоїть пшениця потолочена, серпа просить, а вони кров'ю поливають . . .

Це звучало свіжо, правдиво, боляче. Але це все, в тій чи іншій відмінній формі, ми так недавно переживали. Воно вже ніби перетліло в душах сучасників. Тому, зробивши перше враження, книжечка поволі почала забуватись.

Прибувши 1925 року до Києва, я випадково знову зустрів це прізвище. Десь саме в той час вийшло друком нове його більше оповідання "Мати". Я прочитав. Знову революція і війна. На тлі майстерно зображених батальних сцен вирізьблено образ хворої матері й сина. Син, не зважаючи на фронтову небезпеку, ризикуючи життям, пробує врятувати матір. Під кожним оглядом це був уже твір дозрілого

майстра. Але яке ж було моє здивування, коли я довідався, що це зовсім молодий автор, який живе в Києві й успішно вибивається в літературі на передове місце. Тому, коли одного разу я прочитав у пресі, що в залі Всенародної бібліотеки має відбутися літературний вечір, де виступить Косинка, я пішов. Я не пригадую, чи це був груповий вечір, чи тільки одного Косинки. У моїй пам'яті, принаймні, не зафіксувався ніхто з того вечора, тільки Косинка. Він читав свою річ "Політика".

На сцену вийшов молодий середній на зріст чоловік років 26-27, трохи присадкуватий, з русявим чубом і відкритим простим обличчям. Став з боку катедри, обпершися на неї однією рукою, спокійно дивився на переповнену залю. Публіка поволі затихала. Він не мав у руці ні книжки, ні рукопису, ні будь-якої записки. Коли публіка втихла, він заговорив. Заговорив просто без естрадного тону. Заговорив так, як говорять у себе в хаті селяни, в родинних чи святкових різдвяних обставинах. То не було звичне читання з книжки, рукопису. То була жива розповідь напам'ять. Я таке побачив уперше. Я нікого з письменників більше й пізніше не знав, щоб свою прозову річ міг читати напам'ять. Та ще й як читати! З таким природним перевтіленням у характери, в психологічні нюанси героїв. Ні, то була містерія художнього читання! Публіка сиділа, як загіпнотизована. Коли, в фіналі оповідання, у хаті статечного господаря Кушніра, де в Різдвяну ніч зібрався ввесь його рід, зчинилась бійка, згасло світло, розлігся жаский жіночий зойк, вибухнув постріл, а в темних сінях хтось упав і почулось хрипке, мов недорізаного бика, булькотіння, і коли переляканий господар прошептав устами автора останню фразу оповідання:

— Нічого. П'яна сумєстна драка — все. Так нужно говорить, — то заля заніміла. Якусь мить була мертва тиша. Ніби справді тут хтось, когось убив. Але щойно Косинка опустив руку й зробив рух до виходу, — вибухнув грім овацій. Косинка зупинився й довго не міг зійти з подіюму.

Так я вперше, на відстані, пізнав автора "На золотих богів".

Познайомився з ним десь через рік. Знайомство відбулося у випадкових обставинах. В інституті в мене був друг однокурсник, але з історичного відділу, на прізвище Петров. Ім'я, на жаль, забув. Він був старший від мене на три-чотири роки. Колишній боротьбіст, особливо активний під час денікінської влади в Києві. Невеликий на зріст, сухий, смуглявий, з довгим чубом, загально непоказний, він у Київському підпіллі після арешту і розстрілу Гната Михайличенка, Василя Чумака і Клави Ковалевої відігравав дуже відповідальну ролю. Він належав до тих боротьбістів, які при злитті з КП(б)У, не побажали ввійти в більшовицьку комуністичну партію і залишились безпартійними. Петров пішов відразу на працю у відділ народної освіти, зацікавившись головно долею безпритульних дітей.

Ми з ним знялися з першого курсу. Між нами встановились дружні стосунки. Але особливо близько ми з ним зійшлися, коли я літом 1927 року через відділ освіти дістав працю вихователя в досить великому, добре влаштованому будинку для безпритульних дітей на Лук'янівці. До цього будинку мав якийсь стосунок Петров, хоч він керував іншим, не менш солідним будинком. Одного разу він там з'явився. Але, коли побачив мене, то виявив чомусь особливу радість. Ми з ним тоді довго сиділи, розмовляли й умовились надалі конче зустрічатись.

Що нас близько в'язало, то не можу навіть тепер сказати. В усякому разі, ми мали один до одного якусь велику симпатію і довір'я. Я відчував, що з ним можу бути щирим, одвертим в усіх своїх думках і поглядах. Очевидно таке відчуття і він мав. Як би то не було, але після того він часто заходив до мене в гуртожиток і заохотив мене заходити до нього. А він, оскільки жив на добрій платні, мав досить добре приватне приміщення з двох чи трьох кімнат. Після перших відвідин його — то було десь близько від університету (назви вулиці не пам'ятаю), — я зрозумів, що бувати в нього корисно. Я вперше в нього побачив гарне видання "Історії України" Аркаса, обидва томи "Украинский народ в его прошлом и настоящем" та якісь брошури М. Грушевського дореволюційного видання. А найголовніше, — він мав усі видання керованих Грушевським історичних установ ВУАН: журнал "Україна" та всі тематичні збірники. Несподіванкою для мене було й те, що я в нього побачив навіть видання Соціологічного інституту у Відні, що його заснував і до від'їзду в Україну очолював Грушевський. Серед тих видань я побачив "Початки громадянства" та "Михайло Драгоманов і його женевський соціялістичний гурток". Це був цілий скарб для мене. Я того не міг купити, ані знайти в бібліотеках.

Я почав учащати й читати в нього все те, особливо про Драгоманова, яким я тоді вже ґрунтовно цікавився. Інколи Петров давав мені ключ і я йшов і читав у нього тоді, коли його не було вдома. Але квартира Петрова вабила мене не тільки цими книжковими скарбами та розмовами з Петровим. Треба сказати, що така простора парубоцька квартира була дуже зручним місцем, де у відпочинкові дні сходилися його близькі друзі й улаштовували веселі парубоцькі забави. Перекуски і чарки ніколи в Петрова не бракувало. Та й друзі приходили не з порожніми течками. Я, звичайно, ніколи не відмовлявся від участи в такому товаристві. Цікаво відзначити, що пильні, громадсько-відповідальні й ініціятивні на праці політехніки, математики, історики, педагоги, тут перетворювались на дотепних, безжурних гульвісів, розповідачів дразливих анекдот, декляматорів "сальних" віршів "Ґавриліяди" Пушкіна, або ще більше — нашої Раїси Троянкер, а дещо й з "захалявного" Сосюри. Бриніли тут жартівливі і часто не менш "сальні" чи, як у нас казали, "солені" подільські коломийки та народні пісні. Та не забували й сентиментальний романс "із сльозою". Це було веселе гамірливе і дотепне товариство, в якому я

радо брав участь.

Одного разу ми сиділи з Петровим, переглядали якісь новинки й перекидалися словами. У двері хтось постукав. Петров гукнув: "Заходь!" Увійшов Косинка. Не ввійшов, а можна сказати розмашисто влетів. Осяйний усміх, дружнє вітання. Петров знайомить: — Це, каже про мене — мій інститутський друг, але літератор (так в інституті називали всіх студентів з літературного відділу).

— Літератор? Що, вірші пишеш? — безцеремонно звертаючись до мене на "ти", посміхаючись каже Косинка, потрясаючи руку.

— Писав колись, — відповідаю дещо іронічно.

— А тепер що — роман строчиш?

— Тепер учуся.

— А-а-а, вчишся! В Зерова й Филиповича розуму набираєшся?

— А чому ж? Пробую.

— Надаремно. Вони злидарі. Вони самі ще вчаться.

— Ти думаєш? То це ж для них найкраща характеристика — переходжу вже до наступального тону — бо це свідчить, що вони живі, вічно неспокійні у творчому шуканні інтелекти. Значить, у них є чого вчитися. Але ти щось дуже прискіпливий. Чи не скритикував тебе десь Зеров? Або чи не провалився ти колись у когось з них на іспитах? — зауважую вже з деякою іронією.

Хоч це була перша зустріч із відомим уже автором, і між нами була велика дистанція (не в літах), але його тон і поводження викликали в мене задерикувату реакцію, мовляв, ми "сами с усами". Я заговорив з ним "на рівній нозі", звертаючись також на "ти". Пізніше вияснилося, що це з його боку не був тон зверхности, а просто його вроджений характер безпосереднього нецеремонного ставлення до людей.

Він на мить замовк, глянув на мене і, розсміявшись своїм таким характеристичним для нього, загонистим сміхом, мовив:

— Зеров про мене нічого поганого, дякувати йому, не написав, навіть похвалив. Але ти вгадав. Зеров таки провалив мене колись на іспиті. Було це 1923 чи на початку 1924 року. Саме тоді вийшла моя перша книжечка "На золотих богів". Я ходив коридорами університету таким, знаєш, задирливим когутом. Надходили іспитові дні. Я цим не дуже переймався. Нічого спеціяльно не читав. Думав, що я вже все знаю. На іспит прийшов. Микола Костьович неозначено посміхається. Питає, чи не б'ють мене за книжку, чи пишу щось нове? Я сказав, що написав новелю "Заквітчаний сон".

— Новелю? — перебиває мене Зеров. — Добре, тож почнім нашу розмову з новелі. Скажіть мені, що таке новеля як літературний гатунок?

Я починаю плести йому всяку єрунду. Він слухав, а потім перебиває і каже: — Ви нічого не вигадуйте свого. Ви мені скажіть, як визначає сучасна літературна теорія новелю?

Я, звичайно, нічого не знав. Він тоді каже: — Візьміть такі і такі книжки, прочитайте уважно і, коли вам стане все ясно, тоді прийдіть

до мене.

Ти уявляєш собі, який я був лютий? Через якусь дурну "новелю" я скандально провалився. Я, звичайно, книжки про новелю дістав і пильно простудіював. Після того я міг би не тільки йти на іспит, але й Зерова іспитувати. Але я не пішов на іспит удруге. Взяла мене гордість, знаєш, така собача. Так я почав залазити в іспитові борги, аж поки не покинув інститут. Так, я й залишився "незакінченим студентом".

Розповідав він про все це ядерно, своїм стилем, якого передати не можу, і щиро сміявся.

Такий, приблизно, діялог відбувся в мене з Косинкою при першій нашій зустрічі. І тут відразу виявився його характер: категоричність, безапеляційність суджень і оцінок, скептичність до авторитетів і одночасно відсутність зазнайства, душевна щирість і товариськість.

З Петровим, як виявилось, його в'язала давня дружба, ще з боротьбістських часів. Коли Петров був активним функціонером партії, то Косинка саме тоді на сторінках органу боротьбістів — газети "Боротьба" (1919 р.) розпочав свою літературну кар'єру.

Згодом, ми ще декілька разів зустрічалися з ним у Петрова, в більшому товаристві і наодинці. Я спостерігав його, здавалося б, безжурну, веселу вдачу і якесь ніби кипіння внутрішньої невичерпної сили. Це був великий життєлюб і ще більше — правдолюб. Смертельно ненавидів підлабузництво, кар'єризм. Не любив бундючних задавак. Зле кпив собі з них. Не любив і зневажав партійних ортодоксів, що купчилися навколо "Літературної газети" та її редактора, молодого, зухвалого критика Б. Коваленка. Називав мародерами і голобельниками. Такі людці — казав він — тримають автора в "чорному тілі". Через них справжньої літератури, з якою б ми могли показуватися на люди, нема. За вийнятком двох-трьох талантів, які прориваються крізь заґратовану голобельниками дійсність, решта — сірість, література "для хатнього вжитку". Але й тим, що прориваються до висот, крильця швидко підрізують так, що вони, махнувши широко разів два, безсило сідають у мряковиння.

Він вражав мене гостротою, глибиною і ясністю своїх міркувань. Метафоричність вислову була невід'ємною властивістю його, здавалось би, буденних і щоденних розмов.

Рік, коли ми познайомились (1928), був тривожний і замрячений у перспективах для літератури. Ліквідацію ВАПЛІТЕ і ліквідацію МАРСа він сприйняв з гострою турботою.

— Кінчилась доба навіть відносної свободи для письменника, — сказав він мені. — Настає, мабуть, час абсолютного панування цензора і наглядача.

Хоч я йому особисто нічого не сказав про себе, але він скоро довідався, що я не тільки вчуся, а й дещо пишу. При одній зустрічі він сказав, посміхаючись:

— Це твоя стаття про Білика в "Житті й революції"?

— Моя.

— Ну, то ти, бачу, позуєш на вченого. Вітаю, вітаю. Дерзай, чоловіче. Не святі горшки ліплять.

— Та до вченого ще далеко. То матеріял моїх семінарських розшуків.

— А Підмогильний хвалив. Я спитав, хто автор, а він відповів, що студент ІНО. Я відразу подумав, що це ти. Та й Борис Тенета мені про тебе згадував.

З того моменту він якось ще ближче й охочіше ділився думками. Я якось спитав його, що він тепер пише?

— Нічого не пишу, — відповів він, ніби із злобою. — Я — тільки справний і виконний чиновник (Він тоді працював, здається, секретарем ВУФКУ). Це дає мені шматок хліба. Бо з творів моїх мені не жити. Поки моя книжка пролізе через цензурні рогатки, то можна здохнути. А крім того, — додав жартома, — я вивчаю життя і вмілість факірів і читаю писання розумного чоловіка XVI сторіччя — Ігнація Льойолі.

— Ого, — кажу, — чого це раптом твою увагу прикував цей войовничий єзуїт?

— Чого? "Знамение времени", товаришу, от чого. — Він любив дразливі й парадоксальні твердження й іронічно вживав російські "ходячі" вирази. Я ще спитав його:

— От ти казав, що в нас нема літератури. Те що є, то для домашнього вжитку. Щось тут не в порядку. Ти гіперболізуєш. А, скажімо, Хвильовий?

— Хвильовий мав усі дані бути великим. Але — кінець. Хвильового більше нема. Навряд чи вдасться йому серед мутних хвиль сучасности виплисти знову на верхи.

— А я щойно прочитав роман Яновського "Майстер корабля", "Місто" Підмогильного і Плужникову збірку поезій. Хіба ці речі тільки для домашнього вжитку?

— Ей, мой, — зумисне вжив він цю подільську форму звертання, — та ти, я бачу, активний читач і добре шахуєш мене. І Яновський, і Підмогильний, і Плужник, — це хлопці витесані з міцного каменю. Але ж це ще тільки початки. Чи дадуть ці твори нові паростки? Чи змінять вони загальну сірість, це ми ще побачимо.

— То виходить, що наша література пасе ще задніх? Виходить, що візія Хвильового про азіятський ренесанс у мистецтві й провідну ролю в ньому когорти українських активних романтиків є лише крик його душі? Лише фантазія, мрія?

— Я Хвильового дуже люблю за його відвагу, за його велике "хочу"! Але ж його візія націлена у далеке майбутнє. А я, особисто, бачу в сучасному двох великих, що вже переступили межу можливого і вийшли переможно в світ.

— Кого маєш на оці?

— Поперше, Стефаника. Цей, незрівнянний майстер короткої новелі, цей різьбар бідацьких селянських душ вийшов на світову арену. Його залюбки перекладають поляки, чехи, німці, і напевне ще будуть перекладати й інші народи.

Подруге, Винниченка, твори його перекладено майже на всі мови світу, а п'єси його тепер ідуть у всіх кращих театрах Европи. Навіть на батьківщинах Гамсуна і Стріндберґа.

Винниченко, як знаєш, могутньо потрясає нашим читачем, — продовжував Косинка. — Своєю "Соняшною машиною" він зворушив наше мертве плесо. Скільки диспутів у одному тільки Києві! Ти був, чи може чув, як у Будинку вчених на доповідь проф. Євгена Перліна, про "Соняшну машину" прийшло стільки публіки, що мало двері й вікна не виломали. І тільки за допомогою міліції й заяви професора, що він цю саму доповідь повторить тут ще через тиждень, публіка, що напакувала всі коридори і стояла перед будинком, розійшлася. А що робиться в інших містах? Скупо, але повідомляє преса.

А ти читав, — не вгавав він, — що в Донбасі одна бібліотека купила 300 примірників "Соняшної машини" і все ж таки за книжкою ще велика черга зареєстрованих. Це в Донбасі! Де, скажи, який письменник мав такий успіх?

Біда тільки, що обидва вони — Стефаник і Винниченко — десь "далєче", не серед нас. Їхні твори, як гості в нас, а автори, як на тому світі. Правда, Стефаник мав приїхати до нас. Ми чекали і ще чекаємо. То був би подув свіжого повітря. То було б велике наше національне свято.

Коли ця бесіда йшла між нами, я не знав тоді, що Косинка вже кілька років активно листується з Винниченком і знає багато про нього. Про це довідався я тільки пізніше на еміґрації, коли заглянув до архіву Винниченка. Це дуже цікавий фраґмент з біографії обох письменників. Я дещо з цього опублікував ("Слово", збірник ч. 2, 1964), але це листування вже давно чекає на свою повну публікацію і коментаря.

Вислухавши цей спалах його думок, я, ніби між іншим, жартома кинув: — Значить не так уже в нас і погано виходить. Хтось уже мусить вигадку Винниченка перетворити в дійсність. Їстимемо тоді соняшний хліб і біди не знатимемо.

На мою іронію він кинув пророчі слова:

— Змушені будемо задовольнятись соняшним, бо насущного не буде. Але жарти жартами, а я, товаришу, песиміст. Щось дуже істотне бракує нам, хахлам. "Людина з глини" — писав колись Павло Григорович. А я хочу, щоб вона була з криці. Але, що варте моє "хочу"?

Ми попрощались на розі Володимирівської і Прорізної. Він пішов просто до Софіївського собору, де недалеко мешкав, а я по Прорізній до Хрещатика. Зробивши кілька кроків, Косинка раптом обернувся і гукнув:

— Як зустрінеш Боба (Тенету), то скажи, що я хочу його бачити!

Я мотнув головою на знак згоди і ми розійшлись.

І розійшлись . . . навіки. Чи міг я тоді подумати, що через кілька років у невеликому, глухому місті північного Уралу — Нижньому Таґілі прочитаю в "Правді" страшну вістку, що Григорія Косинку розстріляно, як "терориста-білоґвардійця" (29.VI 1899 — 17.XII 1934).

Хочу тут занотувати, що це безпідставне убивство чесного і талановитого сина українського найбіднішого селянства вчинено з відома і благословенства влади, яка чомусь називає себе "робітничо-селянською". Сталося це (згідно з "Правдою") 17 грудня 1934 року в стольному нашому граді Києві. І запам'ятаймо навіки: злочин цей доконала Московська воєнна колеґія Верховного суду в складі трьох, владою узаконених професійних убивців: Ульріха В. В., Ричкова Н. М. і Ґорячова А. П.

На великому суді історії ці прізвища ще пригодяться.

Борис Тенета

Коли він з'явився на київському літературному небозводі — не знаю. Ми ж познайомилися правдоподібно весною 1927 року. Сталося це випадково і прозаїчно. Однієї гарної днини, після лекцій, я вийшов з інституту, щоб податися до ґуртожитку. У слід за мною вийшов юнак, моїх приблизно років, середній на зріст, кругловидий, трішки ніби сутулий, темний шатен. Але, на що я відразу звернув увагу, це на його ніби розчавлений, колись, мабуть, перебитий ніс. Це робило його відкрите, симпатичне обличчя трішки кирпатим і смішним. Порівнявшись зі мною, він по-дружньому мовив:

— Ну, що, йдемо?

— А тобі куди? — замість відповіді, питаю.

— На Лютеранську.

— То нам по дорозі. Я до Радянського майдану.

Ми пішли Короленківською, повернули праворуч на Ленінську (колишня Фундукліївська), до Хрещатика. Йшли поволі. Ґуторили про різне. Він поцікавився, з якого я факультету, звідки походжу. Про себе сказав, що він степовик, а точніше — з того краю, де пахне вугіллям і залізом. Дитинство пройшло в Донбасі, а пізніше — в Дніпропетрівському. Там учився в ІНО. Звідти перевівся до Київського на третій курс історичного відділу. Тоді мені стало ясно, чому я його не знав досі. Бо всіх істориків, що вступали разом зі мною, я знав. Між розмовою кидаю йому:

— Як тебе звуть?

— Борис . . . Тенета на прізвище.

Це прізвище я знав уже з преси. Але не припускаючи, що це саме той, що почав друкувати свої оповідання, трохи невлад питаю:

— Тенета? Який Тенета?

— Що значить, "який?" — перебиває він мене, іронічно посміхаючись. — Отакий, як бачиш, не мальований, а звичайний.

— Чекай, та я, власне, хотів сказати чи це не той Тенета, що "Листи з Криму"?

— Та, той же, той, — тим же тоном, дещо насмішкувато продовжує він.

Це мене майже збентежило. Я зупиняюсь і кажу:

— Ти що, жартуєш чи справді?

— Та чого ж жартую? Справді. Що не віриш, що такий шлапак міг щось путнє написати?

— Ну, то здоров був! Мені приємно. Я ж саме недавно прочитав "Мусему" й "Листи з Криму". Справді цікаво. А та "гра в любов" північного "білого европейця" із смуглявою донькою півдня — "донькою морських хвиль і гірських кряжів", направду непогано зроблена. Автор має гостре, спостережливе око, вміє створити напружену ситуацію, а головне, має молодечий сміливий розмах думки, — затарабанив я відразу. Це йому очевидячки сподобалось. Він схопив мене обома руками за рамена й каже:

— Та я бачу, що ти справді читав мої речі. Та це ж ціла вже рецензія! Ти пишеш?

— Та . . . ні. Я вчуся і читаю.

Я не хотів йому признатись, що саме тоді написав кілька рецензій, які вже лежали в редакціях "Життя й революція" і в харківському "Молодняку". Правда, на час нашої розмови рецензія на "Віхоли" Г. Косяченка в "Молодняку" вже була опублікована. Але Тенета того журнала, мабуть, не читав і моє прізвище йому нічого не говорило.

Я спитав його, чому він на історичному, а не на літературному факультеті? Він відповів, що любить історію людства. Хоче знати досконало не тільки нашу, а й світову історію. Має на думці колись щось солідне на історичну тему написати.

— Пишеш щось нове?

— Пишу. Це буде проблемна повість із сучасного життя. — Промовчав. А за якусь мить додав: — Думаю, що ортодокси з "Літературної газети" (це він мав на увазі редактора "Літературної газети" Бориса Коваленка і також його підручних, як Андрій Клоччя та інші, що практикувалися на вишукуванні різних ухилів у тодішніх письменників) мене клюватимуть нещадно. Але, хай. Я напишу так, як бачу й розумію наш світ. Бо тема муляє моє громадське сумління.

Він прозрадив мені також, що зібрав усі свої кращі новелі докупи і під назвою "Листи з Криму" цими днями здає до друку в письменницькому видавництві "Маса". Заговорили про МАРС — Майстерню революційного слова — що на київському горизонті вважалася талановитим сузір'ям. Він сказав, що дуже любить цю невелику групу людей. Вони віддані народові, чесні і глибоко талановиті. Кожний зі своїм індивідуальним неповторним обличчям.

— Вкажи мені, — говорив він майже патетично, — хоч на одного поета, який би глибиною думки і добірністю мистецького слова дорівнював Плужникові.

Я пробую ніби перечити, ніби вносити ясність і кажу:

— Та чого ж. А Рильський? Тичина? Та навіть Плужників ровесник Бажан?

— Е, ні, ні! — замахав він руками. — Це зовсім не те! Зовсім! Розумієш? Звичайно, це гарні, добрі поети, нема мови. Але це зовсім не те. Плужник, як неприступна одинока скеля. Це, може, невдале порівняння, але щось у цьому сенсі. До нашого гурту пристав ще один молодий поет. Йому ще й двадцяти нема. А послухав би ти його.

— Хто такий?

— Багряний зветься. Та ти вже міг його читати.

— Та знаю, це мій добрий приятель.

— О, так? То чого ж ти до нас не належиш?

— Та як же я можу належати? Я ж тільки студент.

— Студент! Та я теж студент. Ну, та про це ще поговоримо.

Ми вже повернули на Лютеранську. Мені треба було вертатися. Ми попрощались як друзі. Ця перша зустріч нас дуже зблизила.

* * *

Боб, як його звали ближчі друзі, мав завжди повно різних літературних, політичних і побутових новин. Часом, по дорозі, заходив до мене. Інколи ми, в дружній гутірці, крокували горбистою Лютеранською вулицею, повертали на горі праворуч у провулок, назву якого я забув, і заходили до Тенети. Жив він з дружиною Тетяною (Танею, як її він кликав), тоді ще студенткою медінституту, в досить гарному кількаповерхому будинку. Займали одну кімнату з кухонькою, чи з подібним закутком. Дружини переважно не було. Вона, кінчаючи інститут, відбувала обов'язкову практику в клініці. Боб ставив на примус чайник і ми бенкетували.

Десь від 1926 року він, одночасно з оповіданнями, друкував і поезії. Я його спитав, чи ця двожанровість у нього свідома чи випадкова? Він відповів приблизно так:

— Я не можу на це відповісти "так" чи "ні". Це виходить якось само собою. Інколи нестримно хочеться висловити свої дуже інтимні, дуже особисті настрої, почуття радости чи болю, захоплення чи любови. Тоді я вдаюся до, сказати б, найбільш синтезованої, згущеної форми вислову — поезії.

— А чому ти не збереш і не видаси окремою збіркою свої поезії?

— Та то, — відповідав він, — не так просто. От саме друкуються "Листи з Криму". На черзі повість, про яку я тобі говорив. Як упораюсь з цими двома книжками, тоді, може, подумаю й про поезії. Але, правду кажучи, мені не дуже хочеться з своєю поезією виходити на ринок. Надто це дорогий мені інтимно мій внутрішній душевний

світ.

Пригадую ці думки Тенети, бо вони вразили мене. Не звичні були. Я знав, як молоді поети кожну сув'язь своїх поетичних переживань намагались передати найширшим читачам. А тут — навпаки. Цікаво, що проблему Тенетиної поезії зачепив у своєму спогаді "Нездійснена поезія" Б. Антоненко-Давидович.* Він знав Тенету дуже добре. Очевидячки, у творчій співпраці його дратувала подвійність Тенети як поезо-прозаїка. Він вважав поетичний струм у творчості Тенети за сильніший від прозового, розповідного і дораджував йому перейти виключно на поезію. Це, пише Антоненко-Давидович, гнівило Тенету, бо він вважав, що його проза має ніким тоді не заступлений вгляд у душі пореволюційної молоді. І він мав рацію. На цьому вони з Антоненком-Давидовичем дружньо конфліктували.

Натомість між Тенетою і поетом Плужником існувала, здається, ідеальна дружба. Я не був свідком їх особистих стосунків і тому не можу сказати, як ця дружба реально виглядала. Але я знаю думки і висловлювання Тенети про Плужника. Плужник для нього був ідеалом. Він шанував і любив Плужника і як поета, і як людину. Коли вийшла "Рання осінь", Борис відразу приніс мені, як надзвичайну появу. Як він цінив Плужника на тлі всієї української поезії, я вже писав вище. Тоді він написав одну поезію і присвятив Є. Плужникові. Пізніше вона була опублікована в "Червоному шляху". Через те, що Борис читав її мені ще перед друком, я хочу подати її тут повністю. Хай буде вона одним із зразків розсіяної по журналах і забутої вже віршованої спадщини Тенети.

У Плужника є дуже цікавий лірично-філософський роздум про минущість людського життя. Починається він рядками "Минають дні . . . Минають літа . . . " Відгукуючись на ці слова і настрої Б. Тенета писав:

Минають дні, іде по літі осінь
В прозорім сумі ніжна й золота,
Жаркі стрічки впліта в зелені коси —
Слова прощання на мої уста.
Я знов один, чужий собі й нелюбий,
З піснями синіми по синій далині . . .
І хтось поклав слова на почорнілі губи —
Такі ласкаві, ніжні і сумні.
Який я став? Яка тому причина?
Вже кинув бокс і курс вечірніх вправ . . .
Мале хлоп'я тепер мені за сина,
А чи ж давно я з ним у цурки грав?

---

* Б. Антоненко-Давидович, "Здалека й зблизька" (Київ: Радянський письменник, 1969): 169-73.

Біжать автобуси так само вчора й нині,
А день — такий же синій, синій день . . .
Скажи, чому в дочасну домовину
Нас путь одна сухотою веде? . . .
Скажи, чому бушую і гуляю,
А в серці сум, і сонце, і весна,
І дух терпкий степового розмаю,
І золота весна.
О не сумуй, що не такі, а інші
Прийшли ми в цей зелений, милий світ.
Там у степах забрунькувала вишня,
І на Дніпрі сльозою вкрився лід.
Там на степах — та ти не розумієш,
Тобі рідніші брук і димарі . . .
У сивім ковилі ховає сонце вії
І в позолоті очерет горить.
І кличе владно знову повернути
Далекий голос, юність золоту,
А за вікном голодний вітер, лютий,
І в ніч дерева зігнуті ростуть.
Ах думи, думи . . . до блідого ранку
Вузька канапа не дає заснуть: —
Я завтра знов лічити буду гранки
І у портфелі тамувать весну.

Такий був Борис. Ніжний, ліричний, відкрито щирий і одночасно — відважний, суспільно чесний. Він був багатогранний у шуканні правди. Він не міг погодитися з тим, що щось дозволено знати, а щось ні. Він хотів, і вважав своїм правом, знати все — орієтуватися в усьому — дозволеному і не дозволеному. Так, наприклад, одного разу він зайшов до мене й приніс "Літературно-науковий вісник", що його редагував тоді Д. Донцов у Львові. Про закордонні еміграційні українські видання нам тільки доводилось чути, чи читати їх назви в пресі: "Діло", "Нова Україна", "Літературно-науковий вісник" тощо. Але ніколи не доводилось ні бачити, ні читати. Тому було дуже цікаво познайомитися з цим журналом. Де і від кого Борис дістав його — не знаю. Були це числа за 1925 чи за 1926 рік. Я обіцяв йому цей журнал наступного дня повернути. Я проковтнув усі числа журнала (їх, здається, було двоє) за один вечір. Із прочитаного залишилося в пам'яті дві речі: стаття Д. Донцова про Леніна і поетичне "Послання до Максима Рильського" Є. Маланюка. Донцов, пригадую, на підставі аналогій і зіставлень героїв з роману Достоєвського "Біси" і політичним образом Леніна дуже цитатно доводив, що психологічно в своїх вчинках Ленін є лише продовженням діяболічних і скажених типів з роману Достоєвського. На мене стаття очікуваного враження не

справила. Я тоді не так розумів, як відчував, що проти Леніна можна написати гостро-знищувальну статтю, але тільки на підставі речевої аргументації ленінської філософії і політичної практики. А літературний аспект тут заслабий. Він нагадує скоріше кабінетну забавку вчених. Якщо вже при цьому пригадати, що на нас у той час дійсно зробило потрясальне враження з еміґраційної публіцистики, то це були: "Лист дрібного буржуа" В. Винниченка (його талановита, вбивча відповідь радянським критикам "Соняшної машини") і його ж "Одвертий лист до Максима Ґорького" (1928). Це була бомба, яка розривала перед нами, студентами, заслону дуже болючого і хвилюючого реального життя. Стаття Донцова робила враження сальонової дискусії. Це не захоплювало. Натомість "Послання Максимові Рильському" Є. Маланюка вдаряло в саму ціль. Дотепні, а по суті дружні кпини Маланюка з рибальської філософії поволі упокорюваного режимом Рильського робило велике враження. Тим більше відчувалося, що пише це справжній поет.

* * *

Тенеті тим часом щастило. Восени 1927 року вийшла його перша книжка оповідань "Листи з Криму". Наприкінці цього ж року в "Житті й революції" опубліковано уривки з його великої нової повісти під дразливою назвою "Гармонія і свинюшник", а в наступному 1928 році ДВУ видало цю повість окремою книгою. Це був великий успіх. Першу книжку критика в загальному зустріла прихильно. Натомість "Гармонія і свинюшник" уже викликала з боку голобельної критики гострі коментарі. Проте, це не завадило ДВУ відразу ж видати її великим другим накладом, бо перший наклад блискавично розійшовся. Автор зачепив болючі питання сучасної молоді. Вона книжку розхопила. Автор став популярним.

Поза всіма позитивами це принесло Тенеті і добру матеріяльну базу. Гонорари тоді платили вже добрі. Гріш мав ціну. Не знаю точно, але, здається, наприкінці 1928 року в Тенет народилася донечка. Назвали її Таїта, а пестливо Тая. Звідки це екзотичне ім'я? Борис і Таня, хоч були різні за фахом, але однакові в настроях і вигадках. Вони мріяли про далекі мандри і конче хотіли колись побувати на острові Таїті. Чому саме Таїті, той далекий, відлюдний тихоокеанський острів? Мабуть тому, що Боб любив Ґоґена, який, як відомо, прославив Таїті й таїтянок своїми творами. Не випадково на стіні в них висіла непогана копія Ґоґена "Таїтянські жінки на пляжі". Отже, Таїті — голуба мрія молодого подружжя Тенетів. Звідси пішло й ім'я їхньої дочки.

З осені 1928 року Борис в інституті бував рідко. До навчання очевидячки охолонув. Події в ширшому загальноукраїнському літературному і суспільному житті все гострішали. Літературна дискусія, що сколихнула до основ українське сонне плесо, дійшовши вибухових

вершин, почала давати перебої. Останній бойовий памфлет Хвильового "Україна чи Малоросія?" та його ж роман "Вальдшнепи" було заборонено і Хвильовому закинуто смертельні обвинувачення в націоналізмі, в зраді партії й радянській владі. Ліквідація ВАПЛІТЕ в лавах письменників та й творчої інтелігенції взагалі викликала тривогу й замішання. Зайшов Тенета. Настрій мав похмурий. Сказав:

— Ліквідуємось.

— Тобто?

— Самоліквідуємо МАРС.

— Чому?

— Дивне питання. Що ж будемо чекати поки нас розженуть, як розігнали ВАПЛІТЕ?

— ВАПЛІТЕ самоліквідувалось.

— "Самоліквідувалось"! Не вдавай наївного, — терпко кидає Борис і за якусь мить каже: — Хочеш прочитати "Україну чи Малоросію?"

— Звичайно. Я давно полюю за нею.

— Я тобі лишу копію. Тільки умова на дружнє слово.

— Даю відразу.

— Поперше, ти швидко прочитаєш і мені повернеш. Подруге — пам'ятай, від мене ти її не діставав.

Я вдаю хороброго й кажу: — Що, здрейфив?

— Не говори дурниць. Справа не в мені, а набагато серйозніша.

— А що ж я, на випадок чого, мушу сказати?

— Придумай сам. Ну, скажімо, дістав анонімний поштовий пакунок. Штамп київської пошти, чи щось подібне.

Дивно, що в той час це ще говорилося "так собі", між іншим. Цій акції не надавалось жадного серйозного значення. Страху не відчувалося ні трохи. Так копія цієї надзвичайної речі опинилася в моїх руках. Леся Юровська, моя університетська товаришка, негайно і надійно організувала передрук і за кілька днів я мав декілька примірників цієї статті. Про літературне читання її я писав окремо. Тут лише скажу: оригінал я негайно відніс Борисові. Повертаючи, жартома, перефразовуючи його слова сказав: дякую, я ніколи її від тебе не діставав. Борис посміхнувся лукаво і спитав:

— Ну, то як? Яке враження?

Я сказав, що потрясаюче, що нічого подібного силою правди й аргументації не читав.

— Щоб так написати, — продовжував мою думку Борис, — треба мати не абияку громадську відвагу й не абиякий талант. Хвильовий єдиний серед нас, що це має. Але ... читав "Від ухилу — у прірву" Андрія Хвилі?*

---

* Андрій Хвиля (1898-1937) — завідувач відділом культури і мистецтва при Культпропі ЦК КП(б)У, — заступник наркома освіти УРСР, ще пізніше — голова Комітету в справах мистецтва при Раднаркомі УРСР. 1937 року

— У перших двох числах "Комуніста". Решту — не встиг.

— Прочитай до кінця. Заноситься на великий погром. Цей український Катков накоїть ще багато лиха, поки сам не втопиться в своїй каламуті, — з гіркотою в голосі мовив Тенета.

Після того ми довго не бачились. В інституті Борис майже не бував. Частіше бував у місцевкомі письменників, де виконував ролю голови. Я там не бував. Та й часу не було, бо то був останній рік мого високошкільного навчання. І, крім того, зимою того ж року в мене виник дуже гострий конфлікт з офіційними чинниками, про який докладніше писав у розділі про Корнійчука. Моє становище було загрозливе. У цей момент зайшов Борис. Довідавшись про мою ситуацію, порадив конче зайти до ректора Семка. — Це, — казав він, — інтелігентна чесна людина. З ним у партосередку ще рахуються.

Довідавшись, що на моє місце до наукової ради пішов Корнійчук, Борис зауважив:

— О, цей виконає все, що їм потрібно. Він добре чує, де пахне смаленим. Це вроджений кар'єрист і холуй.

— Ти, Борисе, занадто гостро судиш, — перечу йому. — Не міг же Сашко відмовитись, коли йому наказали взяти на себе той обов'язок.

— Не турбуйся, він не дуже поспішав відмовлятися. Я знаю цього типа з його поводження і виступів на зборах партійного і комсомольського осередків.

Ця фраза ніби свідчила, що Тенета буває на засіданнях партійного осередку. Більше того, інколи він говорив про засідання чи ухвали міської партійної організації так, ніби він був учасником. Я ніколи чомусь не говорив з ним про його партійність. Для мене це тоді не грало жадної ролі. Для мене насамперед важило чи це відкрита і суспільно-чесна людина. Тенета був такою людиною. І цього мені вистачало. Мені хотілося з'ясувати цю справу вже тепер. Але коли я звернувся до людей, що знали його і в Дніпропетрівському і в Києві, то дістав такі суперечливі інформації, що вирішив це питання залишити відкритим.

Тим часом моя конфліктна ситуація в інституті кінчилась щасливо. Мені дали спокій. Я здавав належні іспити й навіть потроху писав. Коли в "Літературній газеті" з'явилася моя стаття про роман Ю. Яновського "Майстер корабля" з застережливою приміткою редакції, то Борис сказав мені схвально:

— Знаменито! Це ж супроти всієї зграї голобельників, що вже загризали талановитого автора. А що Коваленко відмежувався від твоєї статті, то це найкраща рекомендація для неї.

І, прощаючись зі мною, сказав, що скоро виходить його нова книжка "Десята секунда" у виданні "Книгоспілки". Я привітав його й сказав, що з нетерпінням чекаю. І я не брехав, бо саме тоді уважно

заарештований і знищений як український націоналіст.

перечитував "Гармонію і свинюшник", готуючися щось конче написати про неї. Як на той час і на молодого автора, це була смілива й гостро-проблемна повість, з життя студентської й комсомольської молоді. Автор виявив себе непоганим психологом і аналітиком. Людські образи і характери розкривались у двох аспектах: з одного боку, серйозна, відповідальна перед народом та історією молодь, що пильно вчиться, удосконалює свій моральний і побутовий стан, плекає дружбу, любов, незрадливість і почуття своєї національної гідности; з другого — поверховість, байдужість до систематичних знань, до морального самовдосконалення, паразитизм, розпуста й одночасно — кар'єризм, вислужництво, зневага до дружби, донощицтво. Одне слово — протиставлення двох психологічно-моральних категорій: світ, що прагне особистої і суспільної гармонії — і світ, що ставить в основу особисту вигоду, егоїзм і кар'єризм. Головна героїня повісти Катерина цю конфліктну ситуацію образно визначає так:

> "Знаєш, мені часто уявляється така картина: свинюшник. Ми всі стоїмо там по коліна в болоті. Є десь сонце... Є... Бо пробивається крізь щілину й навіть болото золотить, а навколо в теплому багні лежать свині — і задоволено хрюкають. Їм добре. Нема в них ніяких думок і сумнівів. Почнеш їх розбуджувати, так вони тебе ідіотом називають. Ти не думай, що вони за старе тримаються. Це невелика б біда була, але вони нюхом чують все нове й свіже, переможне й лізуть туди, несучи за собою свій свинюшник".

Це звучало гостро і потрапляло в ціль. Хоч тоді були вже сатиричні твори Хвильового, хоч вийшла й здобула популярність повість Григорія Епіка "Восени", але "Гармонія і свинюшник" Тенети мала своє окреме звучання.

Як тільки вийшла його остання книжка "Десята секунда", я відразу її прочитав. Збірка була якісно нерівна. Були там кращі й гірші речі. Це штовхнуло мене відразу сісти й написати статтю. Вийшли нотатки про всі три книжки Борисові. Я їх назвав "Крива прозаїка" ("Крива" тут у значенні "крива лінія"). Два місяці пізніше вона появилася в "Житті й революції" (в серпневому чи вересневому числі, точно не пригадаю). У своїх критичних нотатках я писав, що Тенета автор трьох книжок, посідає вже своє місце в нашій літературі. Він вникливо, по-своєму вміє відтворити психологічну, морально-побутову й соціяльну проблематику нашого часу. Основне його зацікавлення це душа і доля нашої, переважно студентської, молоді. У засобах зображення він успішно перемагає орнаментально-ліричну манеру першого етапу пореволюційної літератури й одночасно впроваджує розповідну гостросюжетну форму. На манері його письма ледь-ледь помітний вплив Васильченка і Винниченка. Але він увесь ще в шуканні, в розвитку. Його висхідна лінія — хвиляста, крива. Поруч з добрими осягами як "Мусема", "Гармонія і свинюшник", "Люди", "Ненависть", я відзначив слабші, композиційно невдаліші, як "Десята

секунда", "П'яниця" тощо. В цілому, маємо молодого автора з гостро-спостережливим оком, з глибоким вникненням у таємниці й суперечності душі сучасної молоді та вдумливого зображувача їх на широкому соціяльному тлі нашого часу.

Приблизно такі думки я виклав у своїй статті про Тенету. Але перед тим, як віднести її до редакції "Життя й революція", я вирішив прочитати її авторові. Може, міркував я собі, в дискусії з ним постануть нові думки, які я використаю як корективи до статті. Ми скоро порозумілись і в умовлений час я зайшов до Бориса. Дома була й Таня. Борис висловив задоволення з нашої зустрічі, бо, з одного боку, вони незабаром виїжджають на місяців два на південь (Крим чи Кавказ, не пригадую), а з другого — він знав, що я виїжджаю до Харкова. Отже, якби я сьогодні не зайшов, то в цьому році, мовляв, ми б уже не побачились. Я відразу сказав, яка основна причина моєї візити. Борис, вочевидь, був задоволений з такої несподіваної вістки. Я ж додав жартома, щоб був готовий вислухувати й прикрі зауваження. На це він відповів, щоб я не турбувався. Бити мене в своїй хаті не буде.

Я почав читати. Вони обоє уважно слухали. Десь збоку, в колисці торохтіла забавками й щось мурликала, мабуть однорічна вже, Тая. Коли я скінчив, Таня встала й, посміхнувшись, мовила:

— Мало ви його висікли.

— А ти що скажеш? — звертаюся до Тенети.

— А я думаю, що забагато. Ти ось закидаєш мені одноманітне копирсання в індивідуальній психології і хвалиш, де я малюю масові сцени. А я думаю, що художнє "копирсання" в психології багатьох окремих індивидів дає художникові, а з ним і читачеві, глибшу основу до пізнання масової, загальної свідомости. Так звана "масова психологія" є до певної міри містикою. При першому великому соціяльному чи воєнному струсі вона колеться, розсипається й до вирішальної ролі стає тоді найустояніша індивідуальна психологія, як типовий характер. Але це складна проблема й її кожний автор з більшим чи меншим успіхом розв'язує по-своєму. Друге, ти закидаєш мені недомовленість, чи не чітку мотивованість деяких вчинків героїв. А я вважаю, що "недомовленість" є добрий художній засіб, кращий ніж розжована ясність. Одне слово, з деякими твоїми тезами я не погоджуюся, але в цілому — зворушений. Ти схопив правдиво основновну мою творчу настанову. А те, що ти стверджуєш, що я вношу в сучасну літературу бодай дрібку чогось свого, індивідуального, то це мені приємно. Дякую.

Ці його думки, які я тут передаю лише в приблизній формі, я запам'ятав, бо вже тоді побачив, що Тенета не просто собі поверховий розповідач, а мистець, який думає, що і як писати.

Боб устав і навмисне піднесено-бадьорим тоном мовив:

— Таню, у нас сьогодні свято.

— Бачу, — перебиває його Таня, мило, як завжди, посміхаючись.

— Ні, ти послухай, це не тільки справа дискусії про мої писання. Це насамперед день нашого розстання на довший час. Гриша (так він мене, і Косинку також, завжди називав) їде на схід, до нашої задимленої столиці. Ми ж — на теплі південні води. Коли побачимось — невідомо. Тому зап'ємо цей день чаркою.

Борис узяв з шафи карафку з цитриновою настоянкою й каже:

— Це улюблена Косинки. Давидович теж не від того. Але Плужник, тільки понюхає і посміхається. Не п'є.

Ми сіли за перекуску. Випили по одній, другій. Настрій підвищувався. Раптом, не пригадую з якої причини, Борис продеклямував одну свою поезію, що закінчувалася строфою:

Не любить, не думати, не звати —
Не для мене ці чудні слова!
Без любови я не можу цілувати;
Полюбивши — як не цілувать?

Я дивлюся на усміхнену Таню, підношу свою чарку й кажу:

— Чуєте? Тож будьте здорові!

— Що? Ви думаєте це про мене? Боже борони!

— Ну, звичайно, чого ж би це я про неї так писав, — каже удавано байдуже Борис.

Ми засміялися й продовжували далі свою дружню гутірку. Не буду вдаватися в деталі, скажу тільки загально: то був незабутній вечір і незабутнє прощання — з Борисом останнє в Києві, а з Танею — останнє в житті. Образ тієї жінки я запам'ятав назавжди: стрункa, трохи навіть, здається, вища за Тенету, скромна, без претенсії на жіночий ефект, але дуже симпатичне, завжди дружньо усміхнене обличчя молоденької інтелігентної дами, в брунатній вовняній, ідеально припасованій сукні. Думаю, що ця сукня символізувала їхнє скромне докраю життя. Вона не могла дозволити собі мати дві-три сукні. Раз із великим зусиллям куплена добра сукня роками носилася, пралася, старанно прасувалася, щоб мати завжди свіжий, пристойний вигляд. Це була типова українська жінка 20-их років XX сторіччя.

* * *

3 серпня 1929 року почалася харківська доба мого життя. Зв'язок з киянами, в тому й з Тенетою, якось не наладжувався. Поминаючи всякі побутові труднощі, які душили кожну свіжу людину, що потрапляла в тодішній, зростаючий у глибину і ширину Харків, мій час був надто ущільнений. Ще перед закінченням аспірантури десь весною 1932 року я дістав запрошення на посаду редактора юнацького сектора в-ва "Молодий більшовик". Запрошення я прийняв. Природно, що сюди вели дороги багатьох тогочасних письменників. Бували й

київські — Б. Антоненко-Давидович, Г. Косинка, Зінаїда Тулуб і навіть М. Рильський книжечку для юнаків зладив. Тенета не показувався. Аж майже через рік моєї редакторської праці з'явився Боб. Такий же рухливий, зовні веселий, але змарнілий і ніби пригнічений. Розповів, що пише великий роман. Тема — історія й практика завоювання Мехіко еспанськими колонізаторами на чолі з Кортесом. Потрясаючі епізоди, жахливе винищування завойовниками тубільного населення астеків та індіян. Такої теми українська література ще не мала, підкреслював він. Це справді була нова і добра лектура для виховання молоді проти всяких імперіялістів і завойовників. Я підкреслив своє захоплення його ідеєю й запропонував відразу скласти умову й швидко кінчати роман. Він обіцяв, що роман закінчить швидко, але умову підписувати наперед відмовився. Мовляв, як закінчу, тоді й підпишу. Принаймні буде чим конкретно аргументувати свої вимоги. Натомість він запитав, чи не можна скласти умову на збірку оповідань для юнаків. Звичайно, що можна, кажу йому, тільки на яку збірку? Старі твої оповідання з комсомольського життя післявоєнних років тепер уже напевно не підійдуть.

— Ні, то будуть нові оповідання на зразок "Будні", що колись друкувалися в "Літературному ярмарку". Із давнішніх оповідань може дам одно-два з романтики громадянської війни.

Оповідання "Будні" я пам'ятав добре. То було гарне оповідання з робітничого життя. Мені видалося, що збірка таких оповідань буде саме доречна. Я спитав, чи має її з собою. Він не мав, але обіцяв швидко підготувати і принести. Домовились. Я спитав, де він зупинився. Сказав, що у Васі Вражливого, в "Слові". Я подумав собі: "проїзний двір Вражливого". Там постійно переночовують кияни — Антоненко-Давидович, Григорій Косинка, Підмогильний, а тепер і Тенета.

Питаю, як дружина з донечкою? Виїхали, каже, на Новий Афон, на Кавказі. Дістала там у лікарні добру посаду. Кличе, щоб і я туди приїжджав. Мені чомусь прикро подумати, що я мушу покинути Київ. Але, ось допишу роман, здам, підпишу умову, дістану аванс і . . . поїду. Роман забезпечить мене на років два, а тим часом напишу новий. Уже й тема крутиться в голові. Отака, брат, фантазія, га?

— Та яка ж фантазія, Борисе? — пробую перечити. — Праця над романом, бачу, в повному розмаху, тема цікава, потрібна. Тож тільки натискай на педалі й гони до фінішу.

Борис якусь мить мовчав. Потім, замість відповіді, несподівано спитав:

— Про Досвітнього чув? Що ти думаєш?

Після самогубства Хвильового, пізніше — Скрипника, арештували О. Досвітнього. Це було місяців два тому. Всі ми були потрясені. Я був збентежений питанням Бориса й спромігся лише на фразу:

— Так. Подія тривожна.

— Попередливий сиґнал, друже, — мовив він ніби чужим голосом і встав. — Зайду найближчим часом зі своєю збіркою. Бувай!

І пішов. Пішов . . . назавжди.

* * *

Через два місяці після цієї зустрічі з Тенетою, над моєю головою завихрилась буря. Понад півтора року я тинявся в різних місцях. Коли в серпні 1935 року я приїхав на свою біду до Києва, то перше чим "привітала" мене моя рідна столиця, це вісткою, що кілька місяців тому в слідчому відділі НКВД повісився Борис Тенета. Це мене вдарило як електричним струмом. Як, і Боба вже нема. Такого чесного, суспільно-відданого, такого правдолюба і життєлюба! Але в мене вже не було часу на довші роздуми, чи на розшуки точніших інформацій. Незабаром хуртовина терору підхопила мене і як порошинкою завертіла, закрутила мною на всіх смертоносних шляхах Радянського Союзу.

Але доля до мене була ласкава. Я перетривав і залишився живим. Через сім років я знову потрапив до Києва. Це вже був Київ під німецькою окупацією. Зруйнований, збезчещений і стероризований новим завойовником. Населення принишкло. Але страх перед попереднім комуністичним тираном почав проходити. Люди в розмовах іноді розкривали свою душу. На мешканні мого друга дитинства лікаря Михайла Джоса, який щойно вирвався з табору полонених і працював у клініці, я зустрів його колеґу з праці, назвемо її тут літерою Н. Несподівано в розмові виявилось, що вона була ще з студентських років близькою товаришкою Тані — дружини Тенети, була з ними в найтіснішому контакті до арешту Бориса і до певної міри була посвячена в таїни його трагічного кінця. Для мене це була надзвичайна нагода. Я не дав спокою пані Н. доти, доки вона не розповіла мені все, що знала про останній рік життя і трагічну смерть Тенети. Передаю її розповідь у своєму вільному переказі.

Події кінця 1933 й початку 1934 років — арешти письменників, акторів, критиків, учених (Річицький, Пилипенко, Ірчан, Ґжицький, Курбас, Гірняк) — вивели Тенету цілковито з рівноваги. Він, здається, перестав писати. Роман лежав не закінчений. Грудневі події й розстріли 1934 року — Косинки, Фальківського, Влизька, Буревія, Крушельницьких та інших, — викликали в його уяві реальне видиво смерти. "Набої рвуться вже близько, — казав він. — Хто виживе — не знаю. Але я їм живим у руки не дамся". Була чутка, що він шукав за ампулками отрути. Дружина його висварила й просила забути про такі дурні витівки. Але атмосфера терору тільки підсилювала такі настрої. Якось він сказав:

— А жити все ж таки хочеться. Я, здається, зроблю так: піду в гарячий день на Дніпро, скину з себе одяг з усіма документами, навіть

грошей трохи залишу. На голову намотаю якусь одежину, щоб було чим прикрити грішне тіло, й попливу на другий берег. Там вийду і піду світ-заочі. Без імени й документів. А там, знайдуть мою одежу, зголосять у міліцію, складуть протокола, що такий то, там то, такого числа втопився. І на тому — кінець. Був я, і нема мене. А тим часом я йтиму десь далеко-далеко й на зло всім — житиму!

— Не здійснив цю романтичну мрію наш милий Боб, — з жалем коментувала пані Н. — Не пішов у світ, не "втопився". Натомість чорне безвихіддя охоплювало киян, а його в першу чергу. Таня настійно кликала, щоб приїжджав на Новий Афон. Він нарешті вирішив виїхати. Але грошей на дорогу не мав. Ми йому грошей зібрали. І він у перших числах січня 1935 року виїхав. Але не встиг ще добре розпакуватись, як 20 січня 1935 року, спеціяльні аґенти НКВД його заарештували. На Новому Афоні тоді ще тюрми не було, тому його відразу перевезли до Сухумі, столиці Абхазької Автономної Республіки. Звідти пароплавом мали перевезти до Києва. На другий день Таня поїхала на побачення. На її здивування у в'язниці їй сказали, що Борис у лікарні. Що сталося? Учора ж був цілком здоровий? Як лікарці їй швидко вдалося побачитися з Борисом. Він мав забандажовану шию. Виглядав дуже зле. На запитання дружини, що сталося, відповідав плутано, що має не то анґіну, не то якийсь нарив у горлі. Коли вона хотіла подивитись — ухилився. Це її занепокоїло. Нарешті, хитрощами і силою їй вдалося відкрити бандаж і вона побачила на самому горлі відкритий свіжий розріз. Вона зрозуміла. Борис хотів кінчити життя самогубством, скориставшись бритвою до голення. Вона докірливо глянула на нього й у сльозах спитала — для чого він це робив?

— Я їм живим для розстрілу не дамся, — тихо, але зловісно-рішуче відповів Борис.

Очевидячки ідея-фікс, що опанувала була його після грудневих розстрілів Косинки, Влизька та інших, тепер, після арешту, ожила в нього з новою силою. За кілька днів його посадили на пароплав і повезли до Києва.

5 лютого 1935 року до Києва приїхала Таня. У комендатурі НКВД вона довідалася, що Борис перебуває в тюрподі НКВД на Катеринінській вулиці. Понесла передачу. Прийняли, й у відповідь відразу дістала Борисову записку. Дякував за передачу й просив передати йому багато сухої ковбаси, якихось довготривалих кексів чи сухарів, багато махорки, а тоді самій повертатись негайно до праці, бо тепер від її праці залежить життя донечки, її та, навіть, і його. Таня, казала моя оповідачка, після такої записки, аж ожила. Накупила всього, що замовив Борис і незабаром понесла йому. Але на Катеринінській сказали, що Бориса перевели на Інститутську. На Інститутській сказали їй, що передача Борисові заборонена. Чому? Вчинив якусь провину. Вона сподівалася, що це справа двох-трьох днів. Понесла знову. Відповідь — та сама. Це кілька разів — те саме. Нарешті, вона мусіла повер-

нутись назад на працю. Виїжджаючи, попросила свою товаришку віднести передачу. Та носила двічі, й знову та сама відповідь. Вона інстинктом, каже, відчула, що тут справа не в забороні, а щось гірше. Вирішила піти до прокурора й добитися правди. Прийшла і сказала прокуророві, що вона не дружина, не сестра, не родичка заарештованого Тенети. Вона тільки знайома його дружини, яка просила її передати передачу, бо сама працює на Кавказі. А оскільки через півтора місяця їй знову відмовили, то вона вирішила звернутися до прокурора з проханням пояснити справжню причину заборони. Прокурор вислухав, мовчки взяв якусь теку паперів, глянув і сказав: і сказав:

— Письменник Борис Тенета, не будучи ще під слідством, 6 лютого 1935 року, помер від розриву серця.

Моя співбесідниця казала, що почувши це, вона немов скам'яніла й світ їй закрутився. Вона вжила всіх зусиль, щоб не видати себе. Притишеним і ніби байдужим голосом попросила довідку про це. Для чого це вам? — спитав суворо прокурор.

— Пошлю дружині, щоб знала й більше не приїжджала до Києва.

Він подумав і тут же продиктував секретарці текст російською мовою, звичайно:

"Арестованный писатель Борис Тенета, не находясь еще под следствием, 6-го февраля 1935 года, умер от разрыва сердца".

Повертаючись додому, казала далі моя розповідачка, вона думала — що робити? Чи повідомити про це Таню? І вирішила повідомити. Таня негайно приїхала. Пішла на Інститутську й вимагала повернути речі покійного. Ті речі, звичайно, були їй непотрібні. Але вона мала надію, що серед них знайде або записку, або щось інше, що пояснить їй умови чи причину смерти Бориса. Після деякої мороки їй видали жужмом зв'язані речі Бориса. Очевидячки після його смерти, ті речі як зв'язали, то ними ніхто більше не цікавився. Але для дружини та її подруги, це була німа драма останньої години життя Борисового. Серед зім'ятої верхньої і нижньої одежі вони знайшли трохи скручені й зв'язані одна з одною бинди порізаного чи розірваного рушника і кальсонів Борисових. Один кінець тієї дивної сув'язі мав вив'язану шийку для зашморгу. Глянувши на цей пристрій, вони обидві завмерли. Таня гірко заплакала. Було абсолютно ясно, що цим зашморгом Борис вкоротив собі життя. Він задушився ним під ковдрою. А було йому тоді лише 32 роки.

— Що ж з дружиною, донькою? Яка їхня доля? — схвильовано питаю. Моя співбесідниця розводить руками. Деякий час вони тримали з Танею зв'язок. Трохи згодом дістала від Тані листа, в якому писала, що покидає Новий Афон і переїжджає в якусь лікарню під Москвою. Обіцяла подати нову адресу. Але така адреса ніколи не прийшла. Зв'язок остаточно увірвався.

Так кінчилось життя двох молодих і чесних українських людей. Він писав книжки про людей, а вона лікувала хворих. Були обоє великі

людолюби, правдолюби і життєлюби. Вірили в творчий радісний світ. Мріяли побувати на романтичному острові Таїті. Але життя "першої соціялістичної країни світу" зле й жорстоко насміялося з їхніх людяних душ. Правдолюбного письменника кинуло в смерть, а його дружину й донечку — в московське безмежне море, в безвість, у забуття.

Іван Багряний

Це ім'я вперше мені забриніло в другій половині 1926 р. На сторінці ілюстрованого двотижневика "Глобус", що його вміло редаґував Борис Антоненко-Давидович, я прочитав поезію, підписану цим прізвищем. Вона мені припала до серця. Щось свіже, нове, непідроблене і щире я відчув у ній. Дуже скоро це ім'я стало частим гостем на сторінках уже таких престижевих журналів як "Життя й революція" та "Червоний шлях". Я почав цікавитись, хто автор? Мені хтось сказав, що це студент художнього інституту. І нічого більше. Та майже смішний випадок нас таки звів.

Почалися літні вакації 1927 р. Я вирішив підробити трохи грошей. У відділі міської наросвіти мені запропонували заступити на два місяці вихователя одного великого дитячого притулку на Лук'янівці. Працю мав почати десь за тиждень. Тим часом я читав, писав рецензії і байдикував. Був якось один дуже гарний день. Я вирішив піти на Дніпро. З ближчих друзів нікого не було. Я майнув одинцем. На березі, на тому самому місці, де ми звикли купатися, стовбичив з вудкою якийсь юнак зі світлим вихрястим чубом. Підходжу ближче.

— Що, не клює? — питаю.

— То ще буде видно, — відповідає байдуже.

— Та вже видно, — кажу задерикувато.

— Що видно? Ти ловив колибудь рибу?

— Та де б я таким нелюдяним ділом займався, — кажу вдавано серйозно. Це, очевидно, зачепило його за живе. Він миттю повернув голову до мене і з саркастичною посмішкою мовив:

— Та ти що? Що ж тут нелюдяного?

— А що ж людяного в тому, — продовжую тим же тоном, — коли ти кидаєш свою принаду, несвідома людського підступства голодна морська істота хапає, пробиває собі наскрізь піднебіння. Ти вихоплюєш і безжально в її передсмертних корчах, вириваєш тій живій істоті піврота й кидаєш до коша вмирати. Дуже людяно!! — кажу, навмисне розтягаючи останні два слова.

Мій співрозмовник пронизливо глянув на мене своїми зеленаво-сірими ясними очима і ніби здивовано сказав:

— Диви, який милосердник! Ти що, веґетаріянець?

— Чому? Я просто — людина.

— О, це добре сказано, — враз притишено мовив, ніби погоджуючись, цей рибалка. — Ти що, студент?

— Так.

— Якого інституту?

— ІНО. Літфак.

— О, то будьмо знайомі. Я з художнього... Багряний! — мовив він, протягаючи мені руку.

— Багряний? Це не той, що в "Житті й революції" про журавлів та цукроварню поему катнув?

— Та той.

— О, то мені приємно. Я ж твій ревний читач. Слухай, — кажу, — кинь ту лозину. На біса тобі та риба. Ти ж смажити її не будеш?

— Та ні, звичайно. Це для розваги.

— Давай краще купатись.

Він згодився. Згортаючи свою "лозину" з ниткою та саморобним гачком, примирливо каже:

— То ти кажеш, що рибальство це вбивство живих істот? Цікаво. Це, брат, теж поезія... Можливо колись щось напишу про це.

Ми роздяглись і пішли в воду.

— Плаваєш? — кинув Багряний.

— Так собі, по-аматорському. Але тримаюсь на воді.

— Давай, — гукнув він, упірнув і поплив спортивним розмахом. Поплававши, ми знову наблизились, відпочиваючи горілиць на воді.

— Ти добре плаваєш. Де ти навчився?

— На Ворсклі. Чув таку річку на Полтавщині? Чарівна. Все моє дитинство на ній. Дід — знаменитий рибалка, а я його постійний помічник. Та то ціла поема. У двох словах не розповісти. А ти звідки?

— З Поділля. Я рюс у безрічковій місцевості. Тільки малі струмки та брудні ставки, які ми, сільські хлопчаки, самі ж гатили. Там я й учився плавати. Тож, які води, таке й плавання.

— То чого, ти добре тримаєшся.

— Єдине, що не боюся води.

— Це найважливіше в купанні. Слухай, — раптом міняє тему Багряний, — а це не ти розчихвостив "Віхоли" Косяченка в "Молодняку"? Бо прізвище під рецензією таке ж, як і твоє?

— Та я.

— То ти пишеш?

— Та, яке це писання? То так, між іншим, студентські вправи.

— Вправи! Без вправ, брат, нічого не буває...

Одне слово, перекидаючись отак словами, ми дуже зближались. Вийшли з Дніпра. Побігали. Обсохли. Переодяглися. Раптом Багряний каже:

— Хочеш прослухати одну мою нову річ?

— Та, звичайно. Давай!

Ми вибрали затишне місце, примостились і Багряний прочитав тоді ще недруковану поему "Монголія". То були ліричні роздуми ніби про долю азійських народів. А внутрішнім своїм звучанням, емоційно, може й підсвідомо, то була символіка спроєктована на наш час. То

були поетичні роздуми, так би мовити, з "подвійним дном" і свіжим ритмічно-звуковим оформленням. Ішла мова про колишню велич азійських народів, коли вони ходили під проводом Чінгісхана —

Трусити за душу Европу.
І тіпався світ від вузеньких очей.
І тьмарилось сонце від скрипу.
Дрижали в огні під азійським мечем
Европа,
Китай
і Єгипет.
Дрижали . . .
Умерло. Згоріли вогні.
Зогнили Монголії квіти.
Умерла луна у віках вдалині . . .
Нікого ніде, тільки юрти одні,
А в юртах — замурзані діти.

Все це — і форма вислову, і образні асоціяції, й історіософічні роздуми та аналогії мене тоді дуже вразили. Я не міг збагнути, звідки це все взялося в свідомості двадцятирічного юнака з Охтирки? Мені видалося, що так до Багряного про це ще не писав ніхто. Принаймні в українській поезії. Зрозуміло, що все це щиро і дружньо я тоді висловив Багряному. Приголомшений я був і способом його читання: просто без жадних записок, з пам'яти прочитав цілу довжелезну поему. Та ще й як прочитав! Чітко, виразно, без штучної патетики, але з потрібною, в певних місцях наголосовою інтонацією. Це межувало з чудом. Я багато чув уже авторських читань. Але лише один Григорій Косинка читав свої оповідання з пам'яти. А інші, зокрема з поетів — ніхто.

З великим душевним піднесенням ми повертались до міста. Коли трамвай зупинився на Радянській площі, ми встали, бо тут уже був мій гуртожиток. Я запросив Багряного на чай. Він згодився. На знак особливого свята — нашого першого знайомства — я купив півфунта масла й ми зайшли в мою кімнату. Мої співмешканці роз'їхалися на вакації. Ми бенкетували з Багряним удвох. Окріп у нашому коридорному баку був завжди готовий. Доброго київського житнього хліба — не бракувало, цукру і масла в той час — також. І нам молодим, здоровим, з набитими різними фантазіями і плянами головами, більше нічого й не треба було. Ми були щасливі й вірили в майбутнє.

Так почалася наша дружба. Тим часом на літературному київському горизонті зайшли зміни. З колишньої *Ланки* створилася *МАРС* — Майстерня революційного слова. Крім колишніх членів *Ланки* — Валеріян Підмогильний, Борис Антоненко-Давидович, Євген Плужник, Григорій Косинка, Тодось Осьмачка, — до МАРСу

прийшли нові члени: Дмитро Фальківський, Борис Тенета, Дмитро Борзяк, Григорій Брасюк, В. Воруський, а серед них чи не наймолодший — Іван Багряний. У праці він мав успіх. Його охоче друкували і "Життя й революція", і "Червоний шлях", і "Глобус", і "Всесвіт" та інші журнали. 1928 р. виходить його перша книжка "До меж заказаних". Він приніс мені один примірник. Це була перша книжка з написом автора, яку я дістав. Він був у піднесенні. Перед ним стелився широкий творчий шлях.

— Маю зухвалий плян, — сказав якось мені. — Готую рівнобіжно дві книжки поезій: "В поті чола" і "Комета".

— Чому ж не в одній?

— Бо різні, можна сказати, звучання. "В поті чола" — то ліричні роздуми про наш працівний люд. Я хочу показати, що можна і треба писати про працю, робітників, але не як про додаток до димаря і машини, а як творців їх. "Комета", — то інша музика. Тут, брат, я даю волю своєму сатиричному поглядові на життя. Чи ж не ясно, що ми поволі всуваємося в безвихіддя, в раковину, чи як там у Хвильового. Ситуацію опановує всесоюзний хам. Потрібна вівісекція. Тут на першому пляні — сатиричне слово. Боюсь, що мене заклюють. Але, нічого, побачимо.

Мені приємно було бачити мого друга в такому наступальному настрої. А з його мовного лексикону я відчув, що він не тільки читав памфлети Хвильового, а й дихає ними. Ми говорили про тодішню ситуацію в літературі. Про ВАПЛІТЕ, про новостворений ВУСПП, про активізацію голобельників у критиці, про цензурне варварство і таке інше.

— Я про все це думаю. Мене просто пече про все це щось написати. Мабуть напишу. Як вийде друга книга. А чи хочеш послухати дещо, недруковане ще, — те, що пляную до цієї другої книги?

— Ну, звичайно, давай!

Він прочитав мені кілька поезій, у яких прославляв безсмертя робочих людських рук. Надовго запам'ятався мені безсмертний образ бондаря, що проживши в тяжкій праці свої 90 років, —

Зійшов, сказавши — "пора".
Прифуганив до клепки рештку сили.
Настукав останній обруч, як шов.
Взяв серце своє обіруч — й одійшов,
Прибравшись в сорочку білу.

Це клясичний образ патріярха світу праці, що проживши чесно свій вік у труді, розуміє межу людського буття, свідомо, розумно і спокійно відходить у вічність. Незабаром дуже подібно до цього потрактує Довженко образ свого улюбленого діда у фільмі "Земля", що також, одягнувши білу сорочку, свідомо і спокійно вмирає в саду під

обважнілими від плодів яблунями.

Я був під новим враженням. Але коли на закінчення Іван прочитав сатиричну річ "Батіг", я був приголомшений. Це було щось нове в творчих мотивах Багряного. Це накреслювало етап оскаржувальної, викривальної (інвективної), ба навіть наступальної поезії. Це вже був духовний бунт проти насилля і знущання над свободою людини.

Гримлять ротації . . . і котяться луною
Про "Правду" і "Любов" усі слова святі . . .
Мораль "пороки" розпинає на хресті . . .
А над спиною — голою спиною —
свистить
батіг.

Ні, це було не звичайне читання. Це була містерія нашого духовного зросту й утвердження. Ми довго й захоплено, наперебій один з одним, говорили й гадали: чи опублікують? А як опублікують, то яка буде реакція? Сповнені молодечого завзяття, ми вірили в свою щасливу зорю. Ми розійшлись у великому піднесенні. Багряний обіцяв зайти ще. Я залишився з думкою написати добру статтю про дебют Багряного, про збірку "До меж заказаних". Статтю я написав десь наприкінці року. Головний редактор "Життя й революції", що ним був тоді чи то С. Щупак, чи І. Лакиза, не пригадую нині, довго її "читав". А коли появилася зухвало-виклична "Ave Maria", то й зовсім ту статтю відкинув, хоч мені про те не казав. Але ця справа пізніша. Покищо, я на ціле літо переїхав на місце своєї тимчасової праці до дитячого будинку на Лук'янівку і з Багряним до вересня не бачився.

На початку нового академічного року (1927-8) з'явився Багряний, розхристаний, засмаглий, життєрадісний. Інформує, що збірку "В поті чола" здав до видавництва. Пішла до головліту.* Вітаю з успіхом. Поділяю з ним надію, що й ця друга книжка скоро вийде. Питаю, що нового.

— Нового? Написав нову поему.

— Цікаво. Яка ж тема?

— Отакі лірично-сатиричні роздуми про винахід і винахідника друкарської машини. Поема так і зветься: "Ґутенберґ". Хочеш прослухати?

— Ну, якже, звичайно!

Ця подія закарбувалась у моїй пам'яті міцно. Я колись уже, в своїй передмові до збірки поезій Івана Багряного "Золотий бумеранґ" її описав. Наша трійця, мешканців кімнати ч. 52, в студентському гуртожитку на Радянському (колись Думському) майдані, була різна за

---

* Головліт — Головне літературне управління. — Цензурна установа, без контролю якої не могла вийти ні одна книжка.

фахом: я — літератор, Кольченко — історик, Власенко — фізико-математик.

Того вечора ми уважно сиділи кожний над своїм навчальним завданням. Кольченко лежав на своєму ліжку і щось читав. Власенко, з якимось другом сидів на своєму ліжку і "гризли" теорію відносности Айнштайна. Я ж сидів при столі заглиблений у "Слово о полку Ігоревім" та у виписки з Лаврентіївського літопису. Вчитувався в одне й друге й намагався по-новому усвідомити собі тотожність подій, трактованих і в поемі, і в літописі, та в цей спосіб перевірити висновки вчених про час написання "Слова о полку..." Сергій Іванович Маслов учив нас ніколи не вірити авторитетам, а завжди пробувати самим доходити істини. Я признавав йому рацію і старався його науку здійснювати. І мушу сказати, що цей спосіб навчання захоплював. Він творив ілюзію власної співучасти в дослідженні. Інколи, навіть, здавалося, що пильно мандруючи шляхами дослідника, ти помічаєш такі деталі, яких дослідник не помітив.

Саме цей момент у кімнату зайшов Багряний і відбувся наш, вищеподаний діялог. Коли справа дійшла до читання поеми, я звернувся до моїх колеґ з пропозицією зробити відпочинкову перерву й послухати нову поему мого друга. Але скептики і вороги всякої поезії — фізико-математики категорично відмовлялися. Мало того, вони категорично заперечували, щоб будь-що читати на повний голос. Бо це ж перешкоджатиме їм учитуватись і вдумуватись у справжню поезію, як вони навмисно казали, математичних чисел і теорем.

— Якщо вже дуже приспічило йому читати, а тобі слухати, то валяйте впівголоса, — каже примирливо мій рідкозубий приятель Власенко.

Погоджуємось. Запановує тиша. Історик занурився в свій матеріял. Математики заглиблюються в теорію відносности. Вона ставала тоді модною. Молоді люди намагались її розкусити. А в самому кутику кімнати, сидячи на моєму ліжку, Багряний упівголоса, але виразно, починає читати свій новий, ніколи ще не друкований твір, поему "Ґутенберґ".

Зрушуються вікові нашарування. Щохвилини, як на екрані, поширюється ретроспективно шлях у далеке середньовіччя. У глибокому склепінні стародавнього Майнцу постає, під впливом магічної сили поета, різьблена тінь винахідника XV сторіччя. Великий людський розум, вічний неспокій, вічне шукання, вічне бажання збагнути незбагнене променює від образу цього винахідника. На зорі европейського відродження, це — воістину втілення фавстівського духу. Він прагне ощасливити людство своїм винаходом. Сила людського розуму, його допитливість не визнає перепон, немає меж. Немає абсолютної "речі в собі". Людський геній поступово розкриває таємниці життя і всесвіту.

І от — Ґутенберґ переміг. Мрія тисячоліть стала дійсністю. Диво-машина стає власністю людства. Вона зрушує його з мертвої

точки. Слово Бога, мислі пророків, філософів і поетів, думки всіх тих, що несуть людству нове слово свободи, правди, рівности, братерства, того вищого, що принесло нам християнство, — винахід Ґутенберґа блискавично розмножить і понесе до всіх людей світу. Спрагнене свободи, правди і справедливости людство пожадливо підхопить це слово і зробить його законом свого життя. І тоді неможливі будуть на землі ні брехня, ні підступ, ні поневолення та визиск людини людиною, ні ненависть, ні беззаконні вбивства. І будуть Люди на Землі, і буде правда і слово пророче.

Минали сторіччя. Друкарство стало найбільшим здобутком людської цивілізації. І що ж ми бачимо? Як використало людство цей винахід німецького середньовічного мрійника? Його скромний винахід зазнав великого удосконалення. Про таке напевно не мріяв навіть винахідник. Тим більше не думав він, що його винахід стане власністю сильних світу цього, власністю тих, що мають до своїх послуг владу, поліцію, тюрми, донощиків, суддів і мільйони цензорів-"коректорів із штиками". Геніяльний винахід Ґутенберґа вони використали, щоб множити брехню, підступство, приховувати і виправдувати своє панування, свої злочини, терор і беззаконня. "І коректуру правимо штиком" — повторювався настирливий рефрен у поемі.

Від філософського, дещо мрійно-елегійного тону в початкових строфах, він поступово переходить до іронії й сарказму, а під кінець — до тону поета-судді, поета-оскаржувача, до гострої сатиричної інвективи Шевченкового "Кавказу". Слова падали важкі, бриласті, суспільно-значущі і б'ючкі. І треба було бачити, як вогненне слово поета вбило скептицизм і байдужість не тільки в нашого історика, але й у запальних поклонників Айнштайна. Вони вже давно, мимовільно, з подивом і зачарованням слухали поему. Коли Багряний скінчив, ми якусь мить мовчки дивились один на одного. В цей момент устав один з математиків і трохи ніби розгублено, ніби винувато, дитячо-наївно сказав:

— Слухайте, друзі, я думав, що це так собі, вірші, а це ж справді таки, дуже цікаво. І це ти написав? — звернувся він до Багряного.

— Я, — відповів спокійно з іронічною посмішкою Багряний.

— Ну, знаєш,... Це таки цікаво. Але цього, мабуть, не дозволять надрукувати.

Цим безпосереднім реченням він сказав усе. Тут була і мистецька оцінка — "дуже цікаво", — і цензурний висновок — "не дозволять". Але ми цього тоді не усвідомлювали ясно. Захопливо говорили гуртом, усі один одного перебиваючи. Нарешті мої співмешканці кудись пішли. Ми залишились удвох. Я сказав Багряному, що на мою думку, "Ґутенберґ" — одна з найкращих його речей, що ця поема того ж сатирично-інвективного спрямування, що й "Батіг", тільки на вищому рівні. Для жарту я синтетично інтерпретував філософсько-ідейну суть поеми, що Багряному дуже сподобалось. Він при тому сказав, що я

інтерпретую річ так, ніби я був співтворцем її. А коли я нарешті сказав, що об'єктивно кажучи, я не бачу причин, щоб її не дозволили до друку, то Багряний, посміхаючись, із елегійним сумом і ноткою сарказму сказав:

— Ех, якби ти був головою Украліту, то я був би певний.

Ми обидва розсміялись.

* * *

Багряний довго до мене не заходив. Зайшов тільки наприкінці грудня, перед новорічними вакаціями. Був пригнічений і озлоблений. "В поті чола" Укрліт відкинув. Власне, запропонував різні переробки та додатки.

— К чорту! Не буду себе ґвалтувати. Не перероблятиму. Угробили збірку. "Червоний шлях" відмовився друкувати "Ґутенберґа". Теж справа пропаща. Куди я з нею тепер поткнуся?

— А що з "Батогом"? — питаю.

— "Батіг" опубліковано в мопрівському* журналі "Червоний клич", у грудневому числі. Але я ще не бачив. Ця річ, здається, проскочила.

— Ну, от і добре, і "Ґутенберґ" проскочить. Тільки не гарячкуй.

— Не говори дурниць. Хіба не бачиш, що робиться? ВАПЛІТЕ — розігнали. 6-те число журнала — конфіскувати за другу частину "Вальдшнепів". Наш МАРС розлетівся сам, не чекаючи поки накриють зверху. Ні, я плював на них. Я прийшов попрощатися. Їду до батьків в Охтирку. Навряд чи повернуся.

— Чекай, чекай, що такого сталося? Чому не повернешся? Що ж ти там робитимеш?

— Маю одну ідею. Побачу. Бувай. Може й напишу. — І пішов.

* * *

У новому 1929 році, перед самим закінченням інституту, я мав свої великі клопоти. Про них була вже мова у розділі про О. Корнійчука.

Я не мав часу і не міг ні про що побічне думати. Багряний не заходив — значить, не повернувся до Києва. І нема жадної вістки з Охтирки. Раптом, правдоподібно в квітні, дістаю листа. Власне — коротеньку записку. Він приблизно писав таке: "На зло ворогам написав і видав "Аве Марію". Забіжи до книжкової крамниці "Книгоспілки", може встигнеш дістати. Вислати не можу".

Що за містерія? Біжу до крамниці. На полицях — не бачу. Питаю знайомого книгаря. Посміхається і каже — "знято", заборонено продавати.

---

* від МОПР — Міжнародна організація помочі революціонерам.

— Та що за сміховина! Але ви ще маєте? Мені б хоч пару примірників.

Книгар посміхається, йде в глибину склепу і приносить мені дві книжки. Плачу якусь фантастично малу ціну.

Повертаюся до гуртожитку. Розглядаю книжку. На білому фоні чорними літерами стоїть: Іван Багряний. "Ave Maria" (латинкою!). Поема. Рік видання — римськими цифрами MCMXXIX, що значить — 1929, видавництво "САМ" (абстрактне, неіснуюче), місце видання не позначено. Наприкінці поеми стоїть: 1927 р. Севастопіль — Одеса — Київ. Це ніби рік і місця написання поеми. Що за містерія — не розберу. Ніколи мені Багряний не говорив, що має написану таку поему. Ні, тут якась Іванова містифікація. Його натяк перед від'їздом до батьків (грудень 1928 р.) що можливо не повернеться швидко до Києва, бо має якусь ідею, це був його намір написати й видати цю поему. Можливо й справді задум, деякі чернетки поеми в нього вже були готові й він потребував тільки відповідних умов для реалізації? Видання в цілому нужденне. На сірому газетному папері, в паперовій обкладинці, формат популярної брошури.

До речі варто занотувати це явище. Це було, мабуть, безпрецедентно в радянських умовах, щоб появилася на світ книжка без офіційного цензурного дозволу. Як мені пізніше розповідав Багряний, було це так: приїхавши до Охтирки з почуттям злоби й протесту, він за яких два місяці написав "Ave Maria". Щоб пустити в друк, треба було мати хоч якийсь офіційний дозвіл. Він зайшов у сектор друку місцевого відділу наросвіти. На чолі сектору був якийсь його давній знайомий. Та й взагалі, його знали там як поета, а найголовніше, як сина відомого охтирського муляра. Той тільки спитав: а що ти там пишеш? Багряний пояснив, що це історія давніх часів, ще на початку нашого сторіччя про одну бідну, але гарну селянську дівчину, що потрапила на фабрику, звідки її пізніше звільнили й вона в капіталістичному місті зазнала великої трагедії.

Цього пояснення було досить і він простукав печаткою всі сторінки. Для місцевої друкарні цього цілком вистачало. І друкарями, і керівником у друкарні працювали теж колишні друзі його дитячих і юнацьких років. За пару пляшок горілки, яку він розпив з ними, вони блискавично склали поему і видрукували на папері, який чомусь не надавався на друк газети. Так народилася поема "Ave Maria". Експедиційний відділ, по-дружбі, спакував у кілька пакунків і Багряний розіслав їх до кількох книгарень Києва, Харкова, Одеси і ще кудись. Так з'явилася в крамницях книжка відомого вже автора, але не відомого (неіснуючого) видавництва "САМ". Поки справжні наглядачі зорієнтувалися й наказали книжки з продажу зняти, то кілька сот примірників її розійшлось. І на неї виріс великий попит (заборонений плід!).

Читаю текст. На другій титульній сторінці присвята:

"Всім бунтарям і протестантам, всім, хто родився рабом і не хоче бути ним, всім скривдженим і зборканим і своїй бідній матері — крик свого серця присвячую. Автор".

Далі, замість передмови йде "Лист до друга". Вже перші рядки його насторожують:

"Друже мій любий!

Прошу — не називай мене поетом, бо це мене жорстоко ображає. Не іменуй мене поетом, друже мій, бо поети нині — це категорія злочинців, до якої я не належав і не хочу належати. Не іменуй мене поетом, бо слово поет скорочено стало визначати: — хамелеон, проститутка, спекулянт, авантурник, ледар . . .

Не іменуй мене поетом, друже мій. Я хочу бути тільки людиною, яких так мало на світі, я хочу бути тільки нею".

Гай, гай! Це вже був бунт. Одвертий, рішучий і безрозсудний. Занадто боляче вдарили його цензори, забльокувавши збірку "В поті чола" і відкинувши його найулюбленішу, і справді таки оригінальну й ваговиту, поему "Ґутенберг". І занадто гостро і прямолінійно зареагував Багряний на це. Але це було в його характері. Таким він був. Відважним, рішучим і категоричним. Він нагадав мені Довженкового героя із фільму, здається, "Арсенал", коли той потрапивши в безвихіддя перед озброєним відділом ворога, випростався на ввесь зріст, розірвав на грудях сорочку і гордо вигукнув: стріляйте! — В таку позу, видавши "Ave Maria", став в українській радянській літературі 1929 року Багряний.

Він скоро збагнув, що ця поза нічого не дасть. І він швидко переставився на позитивну іншу позицію. Він сів писати велику історичну поему-роман "Скелька".

Від грудня 1928 р. я вже не мав з Багряним ближчого контакту десь до 1932 р. за винятком того коротенького листа з Охтирки у квітні 1929 р. в зв'язку з виходом у світ "Ave Maria". Тому, в своїх міркуваннях про добу "Скельки" я знову попадаю в конфліктні ситуації. Компетентний біограф Багряного (Д. Чуб. "Люди великого серця": 218) стверджує, посилаючись на свідчення самого Багряного, що "Скельку" написано 1928 року в батьковій хаті, в Охтирці. Навіть подається точна адреса. Натомість у виданій книжці на останній сторінці 153 стоїть: 1928 р., с. Скелька. Отже, де і коли написано "Скельку"?

1927 і 1928 рр. я часто, за винятком літніх вакацій, бачився з Багряним. Кожну нову написану річ він старався мені читати. Він утаємничував мене в пляни навіть нездійснених видань, як скажімо, сатиричний цикл "Комета", тощо. Але ніколи про "Аве Марію", ані про "Скельку", не було навіть натяку. Я не виключаю, що задуми ідей, теми цих творів могли постати в його голові й 1928 року. І можливо, що деякі фраґменти в чорнових записах було зроблено того ж року під час літніх вакацій у батьків. Але логіка мені підказує, що за систематичну працю над цими творами він сів тільки від січня 1929

року. Спочатку написав і видав (своїм коштом) "Аве Марію", а потім серйозно сів за "Скельку". І за яких два місяці написав цю поему. Вона пройшла всі цензурні рогатки, витримала з честю іспит і, після незначних поправок, наприкінці 1930 року вийшла в світ.

Це був справжній творчий тріюмф Багряного.

Я купив негайно книжку й прочитав її зі справжньою мистецькою насолодою. Я був гордий за свого приятеля, з яким ось майже два роки вже не бачився.

Знаю, що Ю. Яновський високо цінив цю поему. О. Слісаренко, що опікувався виданням, напівжартома-напівсерйозно називав Багряного українським Пушкіном. Перші рецензії на неї були дуже позитивні. Здавалося, що епізод з "Аве Марією" відійшов у забуття. Та через рік після виходу і тріюмфального маршу "Скельки" — вдарив грім. Але не тільки в "Скельку", а в творчість Багряного в цілому. Почались зловісні тридцяті роки. Серед українських письменників, призначених на ліквідацію, в першу чергу була вже, мабуть, поставлена особа Багряного. Йому не забули ні його присвяти "Всім бунтарям і протестантам", ні "Крику його душі", ні заклику "Ходи тільки по лінії найбільшого опору і ти пізнаєш світ". Не забули його гострої інвенктиви на адресу тих, "що усілись на троні":

Ви за підлість — ув'єте вінками,
За любов — ведете умирать.

Нічого не забули. Його поезія їх пекла. Тому інспірують напасливі статті якогось середньошкільного вчителя Правдюка в журналі "Критика" й Потапчука (псевдонім Б. Коваленка) в "Літературній газеті" за 1931 і 1932 роки. Але то були ще лише підготовчі обстріли перед генеральним наступом.

І ось, саме в цей гарячий час, на початку осені 1932 р., ми нарешті знову зустрілися. Трапилось це так. Я тоді уже почав працювати редактором видавництва "Молодий більшовик". Одного ранку, прийшовши на працю, у почекальні видавництва, де сиділа наша секретарка, я побачив Багряного. Стільки часу не бачив! Я просто побіг до нього. Привітались. Питаю, що його занесло в цю богоугодну установу й чого, чи на кого він чекає?

— Чекаю манни небесної, — відповідає, іронічно посміхаючись. — Тут видали якусь збірку поезій, чи для дітей, чи для юнаків. Мені належиться пару сот карбованців. І ніяк не перекажуть, а на листи не відповідають.

— Ходімо зі мною, — кажу йому. Веду його до свого кабінету. Коли ми зайшли і я запросив його сідати, він здивовано запитав:

— Ти що, тут працюєш?

— Так, недавно почав.

— Це знаменито! А я ж не знав. Я знав, що ти переїхав до Харкова. З преси знав твою пролітфронтівську авантуру. Коли вас розігнали, то я ще й подумав, куди ж ти дівся? Але бачу, що все гаразд.

— Взагалі, — кажу йому, — я не розумію, як воно так сталося, що ми з тобою втратили контакт. Як ти виїхав до Охтирки, то ніби в воду впав. Але про це згодом. А тепер почекай тут, я зараз вернуся.

Я відразу зайшов до керівника нашої бухгалтерії, вияснив справу з гонораром Багряному, попросив його розрахуватися сьогодні ж і, як буде все готове, то повідомити мене. Автор чекає в моєму кабінеті.

Я повернувся й сказав, що справа з його гонораром полагоджена і скоро він його дістане. Багряний аж прояснів.

— Ну, знаєш, це просто щастя. Я ніяк не сподівався тебе зустріти. Я питав про тебе. Але мені ніхто толком не міг нічого сказати. Казали, що ти десь в інституті щось робиш.

— Хто казав?

— Та Вражливий.

— Ну, з ним я не маю жадних контактів. Він нічого не міг тобі сказати. Але, добре, де ти постійно живеш? Що робиш?

— Постійно? — Ніде! Я, можна сказати, безпритульний. Трохи в Охтирці, інколи в Києві — там тепер пустка — інколи приїжджаю до Харкова. Отак і тиняюсь. Коли вийшла "Скелька", думав остаточно осісти в Харкові. Але, почалось, сам знаєш. То я побачив, що нічого тут розташовуватись. Та й де ти знайдеш бодай кімнату?

—А-а-а, Іване, це на тебе не подібне. Це вже розхлябаність. При бажанні — можна знайти. А де ти нині зупинився?

— Та в того ж таки Васі Вражливого. То, знаєш, така переїзна квартира. Там зупиняються, як приїжджають, всі наші кияни — і Гриць Косинка, і Антоненко-Давидович, і Боб Тенета, і Плужник. Ще переночовують у Підмогильного. Але він живе з дружиною. То в нього хіба тільки Плужник та Антоненко-Давидович зупиняються. І то лише часом.

У той момент один із співробітників бухгалтерії приніс гонорар. Багряний був дуже задоволений.

— Ну тепер я забезпечений на два-три місяці. За цей час пляную написати цикл поезій для дітей. Хотів би з кимось у цій справі зараз переговорити.

— Це вже компетенція Оксани Іваненко. Ходімо до неї.

Я представив його Оксані Іваненко і пішов. За деякий час приходить Багряний. Задоволений, з піднесеним настроєм. Усе складалось якнайкраще. Підписав умову на збірку дитячих поезій "Чотири пори року", і до того ж — з його власними ілюстраціями. Умову підписував з Клебановим, навіть аванс дали.

— Тепер я просто Крез, — закінчив жартом.

Прощаючись, він обіцяв обов'язково зайти. Але . . . не зайшов. Його незабаром заарештували. За деякий час заарештували й мене. Нас розвезли в різні кінці безмежного Архіпелагу-Гулагу.

* * *

Пройшло понад 10 років. За цей час сталися несусвітні події. Мене звільнили з концентраку офіційно 25 листопада 1940, а фактично в січні 1941. Через 5 місяців вибухла німецько-радянська війна. Я незабаром опинився під німецькою окупацією. 1942 р. ми з дружиною добрались до Києва. Друзі допомогли з мешканням. Це не була тяжка проблема. Київ був напівпорожній. У відділі освіти міської управи мені запропонували посаду керівника мистецької секції. По суті це була посада символічна. Але вона легалізувала моє перебування в Києві.

У тривожні вже дні серпня 1943 р., коли з Харкова і з Харківщини прибули перші лави втікачів, мені хтось сказав, що серед них є поет Багряний. Для мене це межувало з чудом. Я вважав, що він давно вже загинув у далекосхідніх таборах. І раптом, така радісна новина. Мій інформатор не знав, де безпосередньо можна зустріти Багряного, але знав, через кого з ним можна пов'язатись. Я відразу написав кілька слів Багряному, дав свою адресу і просив його того ж дня під вечір зайти до мене.

Я не міг повідомити дружину, що до нас має хтось прийти. Тому, за кілька хвилин до мого приходу, перед дверима нашого мешкання розігралась така майже ґротескова, жанрово-побутова картина: Дружина, очікуючи мене, готувала обід. Раптом стук у двері. Відчинила і... завмерла. Перед нею була постать огрядного, як їй показалось, мужчини, загальний вигляд якого аж ніяк не викликав довір'я. Великий, безладний вихрястий чуб на голові, суворе, з вольовими складками обличчя, в важких юхтових чоботях, у зимовому, грубої вовни пальті, ясного зеленкуватого (жіночого) кольору та ще з якимось рижим хутряним ковніром. Треба знати, що то був ще теплий, навіть задушливий серпневий день, і навіть такий виряд викликав страх.

— Чи тут живе Костюк Григорій? — запитав дивний гість, не називаючи свого прізвища.

— Так, тут, — відповідає зі страхом дружина, — але його ще нема.

— То нічого, я почекаю, — каже незворушний невідомий. Дружина боїться пустити таку особу в хату і, не запрошуючи заходити, каже:

— Але, вибачте, я повинна піти по дрова, бо варю обід.

— Прошу дуже, — так же спокійно, каже непрезентабельна особа, ледь-ледь посміхаючись. Рая шмигнула повз, вибігла на подвір'я, зайшла в дерев'яний сарайчик, де справді були наші дрова, і крізь щілину визирає, що буде далі. За якусь хвилину, вийшов на центральні вхідні двері й невідомий гість і присів на бічну прибудівку до сходів. У цей момент надійшов я. Вже по одному чубові я впізнав Івана. Ми кинулися в обійми. Рая вмить вискочила, маскуючись кількома розколинами дров, весело щебечучи, запрошує до хати. Вона зрозуміла, що це хтось мені дуже близький.

Ми роздяглись. Беручи від нього його товстелезне і важке пальто, питаю:

— Куди ти так капітально вирядився?

— Куди? — у волинські ліси. Далі нам іти нікуди, — відповів він ніби серйозно, ніби жартома. Я тоді ще не знав, що він уже якоюсь мірою був пов'язаний з оунівським антинімецьким підпіллям. До речі, забігаючи наперед, варто сказати, що це незугарне, типово радянського виробу пальто зіграло свою історичну ролю. Коли Багряний грав уже досить активну ролю в пропаґанді УПА, бандерівський провід зауважив, що не личить такій поважній особі українського руху спротиву ходити в такому непрезентабельному пальті. Хтось із командирів УПА викинув це пальто, а Багряному дав нове добре шкіряне пальто, що його упівці захопили в якомусь військовому німецькому склепі. Такі шкіряні пальта носили німецькі офіцери високої ранґи. Але, яка іронія: пізніше, коли бандерівці "воювали" з Багряним, били йому вікна в ДіПі-таборі у Новому Ульмі, то ця шкірянка стала підставою гострої провокації проти нього. Мовляв, тільки совєтські комісари й енкаведисти носили такі шкірянки, отже, Багряний "енкаведист" і "комуніст". Та залишмо. Хай їм, тим вікнобійцям, буде царство небесне. Вони ж бо не відали, що творили. Вернімось до нашої київської зустрічі.

Рая приготовила смачний, як звичайно, обід. Гостя, що її так перелякав, запросила до столу. Ми випили по одній, другій чарці і по черзі один одному почали розповідати свої епопеї за ці десять років нашої розлуки.

— Як вийшов я від тебе, пам'ятаєш, на початку осені 1932 року, — почав поволі Багряний, — з гонораром за опубліковані та ще й з авансом за майбутні твори, я почув під ногами ґрунт. Настрій піднявся. Я повірив, що може вдасться таки щось зробити. Та кілька днів пізніше, в одне надвечір'я, сповнений райдужним настроєм і творчими плянами, я вийшов з будинку "Слова", з мешкання Вражливого. Десь на півкварталі між "Словом" і Барачним провулком мені перегородили дорогу два суб'єкти. Відрекомендувавшися співробітниками карного розшуку, попросили моє посвідчення. Подивились, повернули й запропонували йти з ними. На тому й скінчилася моя т. зв. свобода. Я опинився у слідчому ізоляторі НКВД. Почалось слідство. Справи не було жадної. Фактів — ніяких. Пробували в'язати деякі штучні ґудзи. Але з цього нічого не виходило. Дуже настирливо допитувалися, до якого це друга я звертався в своїй передмові до "Ave Maria". Я сміявся з них. Так само вперто вимагали сказати, кого я мав на увазі, присвячуючи тему "бунтарям і протестантам". Я сміявся також із цього, як і з уявного друга. Їх злило. Вони не знали, що зі мною робити. Через кілька місяців "Трійка" ухвалила: негайно виїхати з України в т. зв. "вільне" (тобто — не конвойоване й позатабірне) заслання на три роки. Вказали місце: північна частина Далекого Сходу. Навіть грошей на дорогу дали. І я виїхав. Ні з ким навіть не попрощавшись.

Охотське море. Тайґа. Тундра. Звіроловство. Були там поселення давно осілих наших людей з України. Все це, сказати щиро, було мені навіть цікаво. Але згодом, охопила мене страшна туга за Україною. Непереможна. Отож сів я на поїзд і рушив на захід. У Томську мене перехопила залізнична аґентура НКВД. Арешт, суд і вирок: за втечу з заслання — три роки вже ув'язнення в таборі. Так я потрапив у Бамлаг (Байкальсько-амурський лагер). Відгаратав три роки. Звільнившись, офіційно поїхав до Охтирки. Охтирка не була під забороною. Сяк-так крутився. Раптом — новий арешт. І року не був на волі. Знову слідчий відділ Харківської холодногірської тюрми. Знову безкрая тяганина, сіпання нервів, вимога "признатись" у зв'язках і терористичних намірах. Тоді ж загорнули рештки ортодоксів з ВУСППу: Кириленка, Микитенка, Коряка, Коваленка та інших. Мене клеїли до них. Але це ніяк не клеїлося. Я з цими людьми нічого спільного не мав. Не вийшло. Сиджу більше як півроку. І ось несподіванка, влітку 1940 року мене звільняють. То був рік якоїсь ніби "відлиги". Живу в Охтирці. На деякий час їду до Харкова. Заходжу до спілки письменників. Смолич — голова Харківської філії. Приймає мене привітно. Мені видавалося навіть, що із співчуттям. Розпитує про заслання. Розповідаю стримано. Мовляв, жити можна. Чи писав? Писав, але написане — нищив. Зміст заучував і зберігав у голові. Чи щось пам'ятаю? Пам'ятаю. Чи можу прочитати? Можу. І я читав йому більшу частину поеми "Золотий бумеранґ". Читав з пам'яти. Це його вражає. Я бачив, він був захоплений. Спитав, що я хочу? Хочу, щоб мене відновили в членстві спілки. Він обіцяє справу поставити на ухвалу правління Харківської філії. Нотує мою адресу, обіцяючи мене повідомити. Але я так нічого від нього і не дістав. Та й події швидко розгорнулись так, що вже було не до спілки. Почалась війна. Фронт блискавично наближався. Я зник з горизонту. Смертоносна лявіна пронеслась над моєю головою. І я опинився в "Новій Європі". Ну, що ж — спробуємо і її пережити.

На цьому Іван скінчив свою розповідь. Я занотував її так, як вона укладалась в моїй голові й залишилась у пам'яті. Я зовсім не ручаюся за точність висновків і фактів. Але може це пригодиться для біографії Багряного. Та, на жаль, досі ніхто не спробував вивчити факти, документи і подати об'єктивну його біографію. А вже давно пора.

Ми випили по чарці. Зі свого боку я розповів йому свою епопею. І ми думали над тим, що минуло, і пробували відгадати майбутнє.

— При всьому страхітті пережитого, — сказав Іван, — все таки добре, що так сталося. Ми пізнали світ нашої дійсности дуже глибоко, якщо не всебічно. А це, брате, щось та значить таки пізнати світ і вижити . . .

— Чи ж вижили? — кидаю йому. — Ми ще в процесі непевного тривання.

— Все життя є тривання. Це не трагічно. На певній точці кожен з нас може впасти. Та, зрештою, — міняючи тон, каже Іван, — ми занадто влізли в похмурість минулого. Годі! Хочете послухати мою поему? — звертається він до нас із дружиною.

— Ту, що Смоличеві читав?

— Так. "Золотий бумеранг". Це моє тюремне й позатюремне твориво. Одно з небагатьох, що залишилось міцно в пам'яті.

І він почав читати. Читав довго. Не підряд. Пропускав цілі розділи. Читав тільки ті частини, що на його думку, були найвдалішими. Зупинявся. Питав чи досить. Ми просили продовжувати. Він продовжував, і нарешті прозвучала фінальна строфа:

Пливуть світи.
Холонуть зорі.
В порожняві фантасмагорій
Ані початків, ані дна, —
Порожнява нудна, страшна,
Порожнява без меж, без дна,
А в ній — *ВОНА*
минає зорі.
Біжить мандрівниця пустель,
Береться сонцем і цвіте.
Ані помилиться ніде.
Ані зупиниться ніде.

Багряний замовк. Ми, як зачаровані, сиділи мовчки. Не було слів. Не хотілося відразу говорити. Вражав незвичайний розмах уяви: романтичне видиво світобудови, а в ній "колиска людськости — Земля". Разив сарказм та іронія, трагізм і віра в людину. А найголовніше, вся поема була пройнята повнозвучною музикою різноманітних свіжих рим, оригінальних, по-своєму застосованих, мовних засобів (алітерацій, асонансів), б'ючким ритмом, темп якого легко переходив у мелодійні ліричні відступи, а відтак — у саркастичні строфи й інвективний (оскаржувальний) патос. Так запам'яталося мені це перше читання "Золотого бумеранга". Ми з дружиною щиро вітали Багряного з цим його значущим твором.

Прощаючись, умовились ще зустрітись. Але в Києві вже не зустрілись. Обставини склалися так, що Багряний повинен був негайно виїхати.

Тут дозволю собі маленький відступ. Цікаво зауважити, що Юрій Смолич у своїх спогадах ("Розповідь про неспокій триває", Частина друга, Київ: Радянський письменник, 1969: 156-60) не замовчав Багряного. Більше того, він досить яскраво розповів про свою зустріч із ним і як Багряний читав йому з пам'яти розділи з "великого віршованого роману". Це був, звичайно, "Золотий бумеранг". Юрій

Корнійович прикидається, що не пам'ятає ні назви, ні змісту поеми. Пересипаючи свою розповідь лайливими епітетами на адресу Багряного, він, проте, визнає його талант і не може заховати того сильного враження, яке на нього справило Багрянове читання великої поеми з пам'яти.

* * *

Наступна зустріч наша відбулася десь через два чи три місяці у Львові. Довідавшись, що я приїхав, Іван відшукав і з'явився до мене. Але ж який вигляд він мав. Це вже було не те страховище, яке так налякало мою дружину в Києві. І юхтові великі чоботи, і мішкувате, важке, грубої вовни зеленкуватого кольору пальто, і в'язаний з грубих ниток шалик — усе зникло. Перед нами стояв пристойно одягнений молодий чоловік. Костюм, черевики, краватка, а найголовніше — з доброї вовни тепле пристойне пальто. За цей час він устиг написати сотні сатиричних співомовок, пропагандивних антинімецьких листівок і роман "Тигролови". "Тигролови" він тримав у таємниці. Бо саме тоді Українське видавництво у Львові оголосило літературний конкурс і він подав туди роман. Будучи членом журі, пропонуючи нагородити "Тигролови", я тоді ніяк не уявляв собі, що автором роману є І. Багряний. Я знав його як поета, але поважної прози він до того часу не писав. Зо два якихось там оповідання, що він опублікував, здається, десь року 1926-7, я не брав до уваги. Коли розкрили псевдонім, то я був дуже здивований, що автором "Тигроловів" був Іван Багряний. Цей роман, як знаємо, мав успіх. Пізніше він з'явився в перекладі кількома европейськими мовами і мав добрі відгуки в чужомовній пресі.

Літературно-мистецький клюб у Львові влаштував гарний вечір сучасних поетів. Серед кількох учасників був і Багряний.

Він вразив львів'ян не тільки жанровою різноманітністю (інтимна й пейзажна лірика, філософсько-моральні медитації, історичні екскурси й сатирично-гумористичні мотиви з гостро-оскаржувальним спрямованням), але й тонально добрим, ефектним читанням з пам'яти.

Потім Багряний зник зі Львова на довший час. З'явився знову щойно на початку 1944 року. Зайшов, здоровий, міцний, засмаглий на морозному вітрі, сповнений енергії й доброго настрою. Був у волинських лісах. Приїхав, щоб дістати нагороду за "Тигролови" й взагалі "трохи подихати культурою міста".

— А, знаєш, маю нову річ. Хочеш прослухати? — Я, звичайно, радо погодився. Й почалася наша чергова поетична меса. Багряний читав щойно написану поему "Гуляй-Поле" (Пізніше я довідався що написав він цю річ у Тернополі, в січні 1944 р.). Це не була звичайна поезія і не було це звичайне читання. Це був крик зраненої душі поета.

Гей, ти ж, Земле моя золота!
Перед ким, перед чим завинила єси?
І яких не кормила ще круків?
Та і хто не знущався з твоєї краси?!
І яких бракувало ще Юдиних сил,
Щоб і кості дідівські піднесли з могил
І перемішали
З костями онуків?!

Це була розпука над мільйонами невинних розтерзаних і вбитих жінок, дітей, батьків і дідів. Це був спалах ненависти до всіх поневолювачів і вбивників народних мас. Це, нарешті, була пророча візія всенародного гніву, повстання і помсти над усіма світовими грабіжниками і людовбивцями.

Це був твір великого поетичного дихання. Все це я висловив Багряному. Він деяку мить сидів мовчки. Потім сказав:

— Кажеш — добре? Гаразд. Це мені приємно. Але маю прохання: візьми цю копію і зберігай. Може тобі пощастить. Ти ж бачиш, яка ситуація. Фронт наближається. Я цими днями їду в Карпати. Там, мабуть, буде вирішуватися наша доля. Чи виживу — не знаю. Як виживу, то тебе знайду.

— А як я не виживу? — вставляю репліку.

— Ну, то нема ради. "Как судил нам РОК" — це, здається, сказав Єсєнін.

— Але, що за дурацька мова, — продовжував він, — "виживем", "не виживем". Що за чортовиння? Чому не виживем? Виживемо! Тільки я хочу пройти через пекло й чистилище наших днів і ці папери в мене скорше можуть "в огні і бурі" згоріти. Ти ж маєш янгола-хоронителя — дружину. Може тобі пощастить краще. До речі, ще . . . — він підійшов до пальта, витяг з кишені якийсь грубенький пакет, перев'язаний ниткою, і каже: — Тут, друже, зв'язано копії текстів усього того, що мені пощастило відновити з давно загубленого, конфіскованого, забороненого до друку. В тому й "Золотий бумеранг". Візьми ці копії. Може, врятуємо.

Так я став зберігачем рукописних творів Багряного, значна частина яких залишилася в моєму архіві й досі.

Ми тепло попрощались. Дали один одному слово, що в майбутньому при першій можливості зустрінемось.

Прощай, Києве!

Липень 1929. БПС (Будинок пролетарського студентства) ч. 2, кімната 52. Прощай, моя незмінна чотирирічна студентська резиденціє! Я їду до Харкова. Це вже вирішено остаточно. Всі формальності закінчення інституту виконано. Потрібну дипломну працю написано. Так звані державні іспити складено. У випускному акті моє прізвище

значиться. На дошці об'яв інституту висить список тих "щасливих" випускників, яких, в погодженні з відповідним відділом НКО, вже призначено в деякі середні школи і технікуми. Моє прізвище там також є і проти нього стоїть якийсь технікум на Київщині чи на Чернігівщині, точно не пригадую. Багато моїх колеґ заздрять. Кажуть, що цей технікум є вже міцно розбудований і поважний у системі освіти навчальний заклад і що розташований він у розкішному маєтку якогось колишнього маґната. Мої друзі дуже здивовані, коли я, посміхаючись, кажу, що туди не поїду. І я справді зайшов до канцелярії й попросив на моє місце призначити когось іншого, бо я їду до Харкова, де маю запевнену педагогічну працю. Я, звичайно, сказав неправду. Жадної запевненої педагогічної праці я не мав. Але я мусів чимось мотивувати свою відмову від призначеного вже місця, бо кожний з нас, щоб дістати диплом, зобов'язаний був після закінчення інституту мати бодай рік педагогічної праці. Я вірив, що таку працю матиму, бо вірив у своє щастя.

Я зустрічався й прощався з усіма своїми товаришами, що роз'їздилися в різні закутини землі української. Я вірив, що всі вони несуть з собою світло "вічного і доброго" нової української свідомости. Були ми вихованці одної доби, одного духовного й інтелектуального підсоння 20-их років, однаково дивилися на сучасний світ і однаково сприймали нову індустріяльну добу України, в яку вона переможно вступала. Ми з пошаною ставилися до минулої просвітянсько-народницької доби відродження України, бо й самі підлітками та юнаками брали в ній участь. Але тепер ми були свідомі, що та чарівна доба навіки відійшла в минуле. За наші студентські роки в нас виробилося певне відразливе ставлення до українського етнографізму й провінціялізму. Ми були не проти етнографії, як науки. Ми були проти етнографізму, як психологічної категорії українсько-культурного й національно-політичного думання. Ніхто з нас тоді ніколи не носив вишитих сорочок. "Полуботківки" були коротким вийнятком. Наші товаришки-студентки ніколи не прикрашували свою дівочу вроду вишивками і плахтами. Ми вважали, що всі ці національні атрибути минулого, що колись так гарно і романтично пахли нам, тепер мусять бути згромаджені в музеях. Модерну індустріяльну Велику Україну ми вбачали й любили в чисто українськомовній масі студентів політехніки, медиків, математиків, фізиків, металюрґів, що виходять в життя, заповнюють керівні господарчі та індустріяльні центри й установи. Виховані в українських технічних ВИШах, вони в усіх закутках України, ми вірили, надаватимуть їй свого модерно-українського стилю й характеру. Ми мріяли про нашу українську авіяцію. Нас захоплювали вістки про успіхи харківської групи авіяторів під керівництвом уславленого українського інженера Калиніна та ідея його тоді гігантського чотиримоторового літака К-7. Ми пишалися Школою червоних старшин у Києві й Харкові, бо там формувалися україномовні військовоосвічені

кадри командного складу (підданих тоді процесові українізації) територіяльно українських частин Червоної армії. Ми пишались тим, що серед викладачів тієї школи був і Григорій Косак, відомий в минулому командир Січових Стрільців чи УГА. Ми плескали на парадах командирові 44 дивізії, а пізніше — командувачеві Харківської військової округи, поставному, з гарною чорною бородою Іванові Наумовичу Дубовому та його дружині Чередник. Вони любили бувати на різних українських культурних і мистецьких виставках та концертах, і завжди між собою і з публікою говорили чистою українською мовою. А коли тодішній командувач Української воєнної округи (УВО) — командарм першої ранги Якір їхав на полювання і обов'язково запрошував у товариство чародія українського пісенного мистецтва — керівника Державної капелі ДУМКА Нестора Городовенка, то ми вважали це актом майже державного значення. Ми були горді нашою київською оперою, бо вона була українська. Ми любили ДУМКУ Нестора Городовенка, бо він умів вичарувати навіть з таких народних примітивів як "Щедрик", "Подоляночка" тощо — справжнє високе мистецтво. Ми захоплювалися Довженком, бо він геніяльно започаткував добу українського кінофільмового мистецтва і надав йому глибоконаціонального характеру. Ми ідеалізували "Березіль". Він видавався нам у театральній Україні тим свіжим подувом "психологічної Европи", що змітав на своєму шляху наш провінціялізм, нашу відсталість і виводив нас на широкі світові шляхи.

Ми любили Зерова, а з ним і все "п'ятірне ґроно", любили Хвильового, Куліша, тодішнього Тичину, Плужника й Бажана, та все в літературі, що навколо них крутилося, бо відчували, що це була саме та стовпова дорога, яка веде нас у високості людського духу.

Історичні установи Грушевського у ВУАН були для нас керівним штабом української історичної науки. Катедра історії при Інституті марксизму М. Яворського й Катедра історії Слобідської України акад. Багалія у Харкові, катедра історії при Одеському ІНО академіка М. Слабченка, Полтавське наукове товариство під головуванням професорів Щепотієва і Пархоменка, Катеринославське наукове товариство під головуванням акад. Д. Яворницького та інші, — все це в нашому розумінні було лише відгалуженням Історичних установ ВУАН.

Такими, в дуже загальних обрисах, були ми, закінчуючи інститут і випливаючи в широке житейське море. Щоправда, перед самим від'їздом із Києва моя свідомість була затьмарена вісткою про перші арешти серед студентських і академічних кіл. То було тоді щось таке несподіване для мене (арешти доби терору ЧК 1920-21 вже притьмарились), що я навіть не збагнув усієї поважности цієї події. Мені видалося це навіть якимось непорозумінням, яке скоро з'ясується й скінчиться щасливо.

З такою наївною певністю я й виїхав до Харкова.

Частина III

ХАРКІВСЬКА ДОБА (1929 — 1935)

Здоров був, Харкове!

Харків, Харків, де твоє обличчя?
До кого твій клич?
Угруз ти в глейке многоріччя,
Темний, як ніч.

Ця Тичинина строфа настирливо бриніла мені в голові, коли я під'їжджав до Харкова одного серпневого дня 1929 року. Насувалася думка: невже я їду до міста без обличчя? Невже таки "темний, як ніч"? Ні, тут якась багатозначна гіперболя Павла Григоровича. А Сковорода? А Каразін? А Харківський університет — перший університет в Україні? А Квітка-Основ'яненко, — той, кому сам Шевченко звіряв свою душу: "Тяжко, батьку, жити з ворогами!" А Харківська школа романтиків і ще багато, багато "А"? Хіба це не Харків? Хіба це не його обличчя? Але саме в цей момент моїх розважань вривається в мою пам'ять інша сентенція, духовно близької мені людини:

> "Чудово: смердюче, промислове місто, велике, але не величне — забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки: не йшли будинки в хмари — чудово, воно ховає сьогодні в своїх завулках криваві леґенди на сотні віків".

Це — Хвильовий десь у своєму безсмертному роздумі "Редактор Карк". Що смердюче, це так. Бо ж велике і промислове. І хто б міг дбати про його "запах", коли його перетворили на промислове й торговельне тирлище великої пажерливої імперії, зробили з нього переїзний центр "юґа Росії". Тому й "забуло слобожанські полки". Так снувала у вагоні поїзда моя думка. Мені чомусь дуже хотілося виправдати те місто, до якого я їхав, щоб починати там своє нове життя. І я чіпляюся за кожний відомий мені факт. А чи ж справді забуло "слобожанські полки"? А яке ж місто дало нам монументальну "Запорожскую старину" чи "Описание Малоросии", що почали привертати нам історичну пам'ять? У якому місті родилася перша модерна українська революційна партія — РУП? А студентські демонстрації в Шевченківські дні 1914 року, що поруч із київськими потрясли імперією, хіба були не в Харкові? Ні. Щось це місто таїло в собі не

тільки слобожанського, але й загальноукраїнського. Зрештою, Хвильовий, Тичина і сотні їх послідовників, що "окупували" це тепер ще й столичне місто, плюс тисячі отакої як я молоді, що напливає до нього, напевно визначать на майбутнє його обличчя. Так дискутуючи сам із собою, а трохи і з моїми тогочасними кумирами, я врешті опинився на Харківському вокзалі. Я мав при собі невелику валізу, де містились ті мої скарби, з якими не хотів розлучатися: пара білизни, мій святковий, шевйотовий темносинього кольору костюм, двотомова "Історія українського письменства" С. Єфремова (ляйпціґське видання), "Нове українське письменство" М. Зерова, склографічне видання його лекцій з історії української літератури, його ж збірка "Від Куліша до Винниченка", комплект (п'ять чисел) "Вапліте", копія памфлету "Україна чи Малоросія?" і кілька зшитків із моїми нотатками. Сівши в трамвай, я відразу подався на адресу моїх давнішніх друзів — Тереня Масенка і Сави Божка.

Жили вони в новому будинку на Холодній горі по вул. Свердлова, 118 (або Токова, 2). Це будинок, у якому зарезервовано було зо два десятка мешкань для письменників. Пригадую, там у той час жили: Андрій Головко, Іван Микитенко, Володимир Сосюра, Юрій Яновський, Йона Шевченко, Василь Минко, Дмитро Бедзик, Наталя Забіла, Антон Шмигельський, Никифор Щербина, Юрій Шовкопляс, Василь Мисик, Іван Момот, Сава Голованівський, Юрій Вухналь, Каліст рат Анищенко, Прохор Воронин, Олекса Кундзіч, Терень Масенко, Сава Божко і напевне ще хтось.

Божкова кімната була зачинена. Він, як звичайно, був десь у мандрах. Я ввалився з валізою до мешкання Масенка. Він не здивувався. Бо про це ми давно листовно умовились. Терень жив із дружиною, кароокою Тетяною й мабуть однорічною донечкою Ірою. Хоч як у них не було тісно, але мені місце знайшлося. З тиждень я був у них завадою, поки не з'явився на горизонті сам Сава Божко.

Я почав думати про якийсь заробіток, а зокрема, про школу. Мені треба було відбути річну практику. Поділився своїми клопотами з Божком. Він, як звичайно, безжурно махнув рукою і сказав:

— Дурниця. Завтра підемо до "папаші". Я тебе з ним познайомлю. У нього всі карти в руках. Він усе може. Не турбуйся.

"Папашею" він інтимно називав голову Спілки селянських письменників Плуг і директора Державного видавництва України (ДВУ) — Сергія Володимировича Пилипенка. Прізвище, звичайно, я знав добре, але самого його ніколи ще не бачив навіть збоку. На другий день ми справді вирушили з візитою до С. В. Пилипенка. Сергій Володимирович прийняв нас без усякої помпи, просто і діловито. Це, як я пізніше довідався, було взагалі в його стилі. Після короткого ознайомлення, хто я, що я і які мої насущні потреби, Сергій Володимирович сказав, що справу праці в школі і ще дещо, це він особливо підкреслив, ми відкладемо до окремої розмови. Щождо конкретного заробітку, то він інформував, що ДВУ заплянувало серію

критично-біографічних нарисів про класиків української літератури. Він подав мені відразу кілька імен, що стоять у пляні й радив вибрати щось до опрацювання. Я відразу зупинився на Панасі Мирному. Це тому, що працюючи над критичною спадщиною Івана Білика (Рудченка), я чимало вже опрацював матеріялів стосовно Мирного. Справа була відразу вирішена. Я підписав умову, дістав добрий, як на мої скромні апетити, аванс і почав працю над нарисом про Мирного. Працю я написав швидко. Але вийшла друком вона через рік чи півтора. Так появилася на світ моя перша поганенька, поверхово написана книжка "Панас Мирний, Критико-біографічний нарис". У всякому разі це був мій перший солідний гонорар, який в умовах мого початкового, нестабільного ще життя в Харкові став мені у великій пригоді.

Моя ідилія дружби з Савою Божком продовжувалась не довго. Як тільки він довідався, що я беру активну участь у творенні нової літературної організації, де провідні ролі грають Хвильовий, Куліш, Досвітній, Яловий, він дуже розгнівався. Спересердя сказав мені, що я політично сліпий, що я не розумію, в яку небезпечну компанію влажу. При цьому він самовпевнено додав, що ту компанію будуть так незабаром бити, що з них пір'я летітиме. Я зрозумів відразу, звідки ця впевненість і така поінформованість Сави. Йшла вона, без сумніву, від його давнього, ще з учительської семінарії друга Євгена Гірчака. На той час Гірчак вибився в провідні партійні публіцисти й міцно крутився на якихось ролях у Культпропі ЦК партії. Він там знав настрої вождів. Інколи Женя, як його називав Божко, мов чорний демон — високий, цибатий, довгобразий, з жовтим обличчям і познаками на ньому дрібненьких зморщок, — з'являвся в тиху заводь Божкової резиденції. Я дипломатично відразу зникав на цілий вечір. Вони, замикались на ключ, заслоняли вікно, ставили на стіл горілку, сяку-таку перекуску й пили. Пили до одуріння, до білої гарячки. От під час такого "пиття" й прозраджував Гірчак Божкові деякі таїни ЦК.

Але я відхилився вбік. Пригадую, на застережливе зауваження Сави, що будуть їх бити, я відповів, що таки справді не розумію, хто і за що ту "компанію" буде бити. Ідеологічна плятформа організації така, що не уявляю собі, щоб за неї когось могли бити. Але коли й за неї битимуть, тоді я готовий, хай б'ють і мене. Я знав давно, що мій давній приятель як вірний зброєносець С. В. Пилипенка, був постійним опонентом ідей Хвильового. Та це я приписував його парубоцькій зарозумілості, верхоглядству й партійній заїлості. Але, щоб аж така люта нетерпимість, це вже для мене було нове. На щастя, саме в той час мене повідомили, що давноочікувана мною кімната на третьому поверсі звільнилася і я можу її зайняти. Подякувавши Саві Захаровичу за гостинність, я перейшов у свою кімнату. Як на харківські умови, це була подія. Я ґрунтовно заякорювався на новому місці. Мав кімнату, воду, світло і ліжко. Стола ще не було. Але то дрібниця. Писати можна було і на підвіконні.

Так, полагодивши бодай поверхово свої найосновніші особисті й побутові справи, я сів писати свій нарис про Панаса Мирного. Одночасно тримав контакти з Масенком і Мисиком і раз на тиждень їздив на організаційно-дискусійні збори майбутніх членів майбутньої, ще тоді не означеної назвою, літературної організації.

ПРОЛІТФРОНТ

Дещо з передісторії

З Києва я виїхав з вірою в переможну ходу української культурної революції. Підсилювала цю віру тодішня ще явно не захмарена загальноукраїнська ситуація. Українська мова ставала вже панівною викладовою мовою в усіх навіть технічних, медичних, економічних і партійних школах України. Опера, оперета, драматичні театри, естрадні концерти, радіо, культосвітня праця в усіх профспілках, вся преса, починаючи від центрального органу партії "Комуніст" і кінчаючи малими, для "хатнього вжитку", заводськими та шахтарськими, навіть стінними газетами, — все було вже українською мовою або переходило на українську мову. Українізація державного і партійного апарату активно поширювалася. У керівних партійних верхах все голосніше і голосніше говорили про висування на керівні партійні й державні посади передусім тих, що знають українську мову й культуру. Все це, кажу, давало підстави до оптимістичних ілюзій про переможний хід української культурної революції. Найновіших партійних ухвал, тих зловісних планів, що їх накреслила XVI партійна конференція ВКП(б) у квітні 1929 року, я та й ніхто з незаанґажованих мас населення не знав. Це був для мене, далекий і чужий світ. Я більше вірив у всенародну стихію.

Але в Харкові, серед нового товариства, почалося в мене вже деяке просвітлення. Я тут довідався, що ситуація не така вже оптимістична, як мені видавалося; що надходить нова, різкозламна доба в цілому Радянському Союзі, а в тому і в Україні; що квітневі ухвали перекреслили всю дотеперішню політику партії й ухвалили новий, нам ще докладно невідомий курс. У цих нових обставинах для отакого собі безпартійного, позагрупового "Літературного ярмарку" місця вже не було. Він мусів, про людське око ніби й почесно, вмерти. Ось чому в провідній групі цього середовища виникла ідея нової літературної організації. Існування неорганізованої великої частини письменників, як позагрупових чи "диких", у цей новий час уже було неможливим. Приєднатись до офіційно протеґованої партією літературної організації ВУСПП ніхто з цих "позагрупових" письменників не мав бажання. Був єдиний вихід: створити свою незалежну організацію, яка б у пляні "нового курсу" посіла належне їй провідне місце. Я скоро збагнув

неминучість такої ситуації і не тільки підтримав ідею, а й, на пропозицію друзів, взяв участь в організаційно-підготовчих дискусійних засіданнях плянованої організації.

Перша зустріч із Хвильовим та його середовищем

Моє стихійне вростання в це середовище почалося в перший же місяць мого приїзду до Харкова. Десь наприкінці серпня 1929 року Терень Масенко сказав мені, що відбудеться незабаром зустріч усіх прихильників нової організації. Зустріч призначено на таке то число, о такій то годині, у вітальні ДВУ, де господарював тоді Михайло Яловий, як головний редактор.

— Тебе запрошено також. Мені наказано тебе обов'язково привести. Ти ж будеш, покищо, єдиним репрезентантом Києва, — каже, посміхаючись Терень.

Це була несподівана й приємна для мене нагода так швидко і в таких товариських обставинах побачити і почути Хвильового та його найближче оточення. Але почуття внутрішньої стриманости підказувало, що мені, вчорашньому студентові й початкуючому літераторові, не личить отак просто лізти в те високе товариство. Тому я вирішив утриматися. Це відразу ж сказав Масенкові. Він глянув на мене, не то з докором, не то з іронією, і каже:

— Не говори дурниць. Якраз те, як ти кажеш, "середовище Хвильового", в особах Сенченка і Яновського мені наказало конче тебе притягти. Вони тебе знають, але хочуть побачити живого. Одне слово, не будь смішним. Така нагода! Запам'ятай число. Зголосися до мене.

Посилання Масенка на згадані вище імена надало мені деякої відваги. З Сенченком я листувався як передплатник "Вапліте" й розповсюджувач серед студентів цього журналу. Листування було активне й цікаве. Тож прізвище моє він напевне пам'ятає. Щодо Яновського: Серед зливи пасквілів коваленківсько-клочківської голобельної критики на роман Яновського "Майстер корабля", моя стаття під назвою "Майстер романтики" була чи не єдиною позитивною і оборонною статтею. Яновський, природно, прізвище автора такої статті запам'ятав і запрошення через Масенка, звичайно, міг передати. Як би то не було, але Терень мене переконав і я згодився піти на зустріч.

У порівняно невеликій вітальні ДВУ було вже багато людей, коли ми (я, Масенко й Іван Момот) увійшли. Серед цього гамірливого гурту я знав лише кількох: Кундзіча, Мисика (з яким я познайомився недавно), гарного, з офіцерською поставою, Петра Панча (з яким познайомився в "Червоному шляху", куди заходив по гонорар) і, звичайно, Івана Дніпровського, якого зустрічав ще в Кам'янці-Подільському. Ми з Масенком влаштувалися на канапі в кутку вітальні. Звідти я з цікавістю спостерігав цей рухливий

людський бедлам. При нагоді Масенко знайомив мене з тим чи тим гостем. Так я познайомився особисто з Сенченком, з Епіком і з Яновським. Але про них пізніше буде мова окремо. В хаосі руху до кімнати входили все нові люди. Масенко проказував прізвище. Так я поволі, на віддалі, пізнав багатьох. Раптом, якось непомітно, зайшла непоказна, середнього зросту, щупленька, зі смуглявим обличчям, людина. Присутні заворушилися й відразу обступили її. Масенко штовхнув мене і мовив:

— Хвильовий.

Я глянув і остовпів. Оцей непомітний маленький чоловічок, у темній "косоворотці", в сандалях на босу ногу, з вихрястою чуприною — оце Хвильовий? Оце той грізний полеміст, що потрясав і потрясає українським культурним і політичним світом? Це той, хто вивів з рівноваги навіть самого Сталіна в Кремлі? Я мовчки вдивлявся в цю нервову худорляву постать, що жваво оберталася в гурті друзів, безпосередньо, щиро посміхалася й щось говорила. За цим загальним враженням, за цими зовнішніми деталями, що кинулися мені в вічі, я прогледів зовсім його характеристичне обличчя, що було подібне до відомих мені з преси портретів. За якусь мить я кажу тихо Масенкові:

— Я собі не таким уявляв Хвильового . . .

— Ти, мабуть, уявляв його собі в формі бойового генерала чи в вигляді статечного професора? — не без іронії зауважив Масенко.

— Та не генерала . . . але . . .

У цей момент до нас підійшов Сенченко, цей дебелий червоноградський сіроокий козарлюга, з відкритим, завжди усміхнено-товариським обличчям і сказав:

— Ви ж чого тут сидите, ніби на відлюдді. Пішли до гурту. Зараз ідемо на обід.

Сенченко, як я пізніше вже докладніше довідався, взагалі в цьому товаристві грав ролю господаря, організатора й практичного упорядника всіх колективних, товариських заходів. Це був універсальний талант. І всі, від старших до наймолодших, це визнавали бездискусійно.

Ми підвелися й опинилися в центрі гурту. До нас долучився Кундзіч, і ми поволі пересувалися. Недалеко стояв Хвильовий і щось активно говорив до Панча. Коли ми опинилися впритул, то Хвильовий дружньо привітався з моїми колеґами (бо це ж була та молодь, що одірвалась від Молодняка і ВУСППу й пішла за ним (і заодно, механічно, подав руку й мені, але Панч у цю мить зауважив Хвильовому:

— Це товариш із Києва, наш (тобто "Червоного шляху") автор, — і назвав моє прізвище. Хвильовий знову глянув на мене й сказав звичайну в таких випадках банальну фразу:

— А, дуже приємно. Вітаю.

Від несподіванки я розгубився, кліпав очима й не міг нічого сказати. Ситуацію врятував чийсь вигук: — Товариші, пішли! — Ми

рушили до виходу.

* * *

Обідали ми в одному з ресторанів популярної тоді в Харкові сітки ресторанів "Укрнархарч". Було це десь недалеко від ДВУ. Вікна ресторану виходили в гарний сад. Ми зайняли цілу велику окрему кімнату. Обідали гамірливо. Перекидалися жартами. Найбільшими гострословами мені тоді видалися молодий гуморист Юрій Вухналь і його старший колеґа Остап Вишня. Я вперше їх бачив і слухав. В інтервалах виблискували афоризмами: це Майк Йогансен, що виглядав, як закордонний турист, і цікавий урбаністичний поет Леонід Чернов-Малошийченко — високий, цибатий, з хоровитим обличчям. Але їх час від часу побивав незрівнянними українськими народними приказками М. Куліш, що їх він знав у незчисленній кількості. На виклик Сенченка, що його підтримали оплесками інші, Іван Момот імітував промову наркома освіти Миколи Скрипника. М. Скрипник чи то з хвороби, чи з інших причин, але під час промов часто глибоко, затяжно закашлювався. Це Момот дуже вдало імітував. Письменники в загальному дуже шанували і любили Миколу Олексійовича й ця Момотова дружня імітація викликала гомеричний сміх. Заохочений успіхом Момот на закінчення проспівав досить уміло арію Тореадора з опери "Кармен". Це справило враження, бо український текст був тоді ще свіжою новинкою й за українську оперу тоді в Харкові ще йшла боротьба.

Під кінець обіду до мене підійшов Масенко і шепнув:

— Нікуди не йди. По обіді йдемо до Хвильового їсти кавуна.

Я вже й не питав, "що сіє значить", а покірно слухався.

* * *

Тепер не пригадую ні адреси, ні розплянування квартири Хвильового. Невиразно пригадую тільки, що було це дво- чи трикімнатне мешкання, в якомусь старому будинку за оперою. Кавуна їсти прийшли не всі, що були на обіді. Не знаю, чи то були вибрані особи, чи сталося так стихійно. Пригадую, що були присутні: М. Куліш, Досвітній, Яловий, Григорій Епік, Тичина, Яновський, Любченко, Дніпровський. З молодших пригадую Вухналя, Момота, Мисика, Масенка. Очевидячки, моя пам'ять зберегла далеко не всіх.

На столі, в кімнаті Хвильового, лежало справді два величезних кавуни. Хтось, чи не Сенченко, їх відразу вміло порізав і ми почали ласувати. Я не так їв, як приглядався й прислухався до цього для мене нового й цікавого товариства. Тут не було ніякої церемоніяльности чи субординації. Всі були дружні й рівні. Хвильовий навіть не виглядав господарем. Він був, як і всі, ніби в гостях. Їв кавуна й жартував. Кавуни йому хтось привіз із херсонських степів, які він оспівав у

багатьох своїх творах. І цим вони були йому дорогі. Щось про це казав — чи то він, чи хтось інший. Говорили гуртом, один одного перебиваючи.

Про що ж говорили ці вибрані мистці слова? Про все — тільки не про літературу. Про якісь веселі чи комічні епізоди з життя й побуту когось із письменників чи партійних і державних провідних діячів. А найбільше — про рибальство, рибальські снасті й несподівані пригоди рибалок. Тут незрівнянним оповідачем був Остап Вишня. Та скоро перейшли на теми полювання. Коли та де найкраще полювати на крижнів, бекасів, вальдшнепів, яка найкраща рушниця для мисливця і який гончий пес найрозумніший при полюванні. Тут уже кращого знавця від Хвильового не було. На стіні висіло дві чи три рушниці. Досвітній з Епіком зняли їх і почали розглядати. Хвильовий відразу почав пояснювати вартість кожної з них. Він знав еволюцію кожної рушниці від давніх часів до наших днів. З його уст полетіли різні назви типів рушниць: нарізні, гладкоствольні дробові, комбіновані, шомпольні, куркові, безкуркові. Посипались цифри калібрів рушниць і тому подібне. Я цього всього не розумів. До того роду розваги чи відпочинку я не мав ні зацікавлення, ні замилування. Але мене вражала його глибока фахова обізнаність у цих справах. Від рушниць мова перейшла на мисливських псів. Тут Хвильовий загорівся ще більше. Він, виявляється, знав різні породи псів, їх особливості, здібності, характер при дресируванні, одне слово — всю складну цілість собачої психології. Посипалися назви псів різних порід: хорт, англійський гончак, російський рябий гончак, український вовкодав . . . При цьому слові Досвітній іронічно кинув, зумисно російську фразу:

— Ошибка. Южно-русская овчарка, товарищ.

Всі засміялися. Бо ще свіжі були сторінки серпневого числа "Літературного ярмарку", де Досвітній в листі до Куліша писав:

> "Між іншим, згадана "южно-русская овчарка" так дуже нагадує звичайного українського вовкодава з Херсонщини (теж Юг Росії), що я, право, не знаю, що й думати: Хто ж кого пожер? Чи південно-український чабанський вовкодав "южно-руську овчарку", чи "южно-руська", навпаки, пожерла південно-українського вовкодава (Правда, цікава проблема?)".

Хвильовий дістав із полиці розкішно виданий альбом псів (правдоподібно якесь закордонне видання), розгорнув його й почав усім нам демонструвати прерізних, направду чудових і з вигляду розумних псів. Коментарі його були надзвичайно цікаві, глибокі, я сказав би, вникливі у псячу натуру. Вони були на рівні кращого вченого тваринознавця. Він говорив про псів, як про розумних істот, які, поряд з людиною, здібні виконувати дуже складні завдання, дії. І ця просто таки дослідницька заглибленість у предмет мене дуже вражала. Я вдивлявся в його постать, у його вигляд зблизька. Смаглявість обличчя була ще виразнішою.

Де-не-де, ледь-ледь прорізалися зморшки. Рухливі брови й глибоко всаджені розумні, вникливі карі очі. Говорив він швидко, ніби нервово. Сміявся щиро, по-хлоп'ячому. Праве плече ледь-ледь підсмикував, особливо, коли починав щось розповідати. Пальцем часто торкався носа, ніби там йому щось свербіло.

Наш равт підходив до кінця. Дехто вже пішов. Я зупинив свою увагу на окремій шафі з книжками. Почав переглядати. Раптом коло мене зупинився Хвильовий і каже:

— То збірка випадкових книжок. Без усякої системи. Але скажіть, що там у Києві? Яким вітром дме?

Видно, Київ його тривожив і він хотів щось від мене довідатися. Я ж на таке несподіване питання якось збентежено тільки відповів:

— Мої київські студентські обрії занадто були обмежені. Навряд чи я можу щось вам нового і цікавого розповісти.

— А все ж таки, ви людей там знали, чули, бачили. Ну, наприклад, що собі думає зараз Яків Савченко зі своїм товариством. Ви ж знали його?

— Та знав. Був навіть знайомий з ним, з Терещенком. Але не мав з ними якогось близького контакту . . .

Я починаю сміливішати й мені вже хочеться сказати деякі свої спостереження, які я мав у Києві. І я продовжую:

— Проте, так, як мені видавалося в останній рік, "Азіятський апокаліпсис" для Савченка та його друзів уже перейдений етап.

— Я теж так думаю, — перебиває хапливо мене Хвильовий.

— Також мені здається, — продовжую далі, — що вусппівська догматика його дратує. Виглядало, що він з Терещенком і Загулом час від часу вириваються поза усталену офіційну лінію ВУСППу, свідомо відштовхуються від неї.

— Ви маєте рацію, — кидає знову Хвильовий, — Я думаю, що вони рано чи пізно прийдуть до нас. А втім — час покаже.

Раптом, несподівано Хвильовий міняє тему:

— Ви вчилися в Зерова?

— Так.

— Ви залишаєтесь у Харкові?

— Пробую, але не знаю . . .

— Добре. Все буде гаразд, — підбадьорливо мовив Хвильовий.

Хтось прийшов прощатись. Я теж поспішав, бо мої холодногорські друзі десь уже зникли.

Це була моя перша участь у ширшому товаристві майбутніх пролітфронтівців і перша моя зустріч із Хвильовим.

Наші "збіговиська"

Так жартома називали свої організаційно-програмові засідання прихильники майбутньої літературної організації. Почалися ці наші засідання незабаром після описаної вище зустрічі в ДВУ й спільного обіду. В основному наші "збіговиська" відбувалися в Будинку літератури ім. Блакитного на Каплунівській вулиці, 4. Це був дуже важливий центр літературно-мистецького життя Харкова двадцятих років. Тому хочу сказати про нього бодай кілька слів.

Будинок Блакитного. Так у щоденному житті називали його тоді всі культурні й суспільні діячі Харкова. Має він свою славну і зрештою сумну історію. Про нього хтось із тамтешніх літераторів мусів би написати спеціяльну розвідку. Він на те заслуговує. Це був гарний, затишний двоповерхий будинок у стилі українського барокко. Чий це був будинок і хто в ньому жив до революції — не знаю. Відкрили його, здається, 1926 року, надавши йому ім'я щойно померлого, всіма шановного поета й організатора пореволюційного літературного процесу Василя Блакитного. Відтоді будинок став гордістю й духовним центром усієї столичної творчої інтеліґенції. 1929 рік належав ще до періоду його "золотого віку". Реконструйований він був з мистецьким смаком і господарським глуздом. Тут була ідеально укомплектована бібліотека, де можна було прочитати все, що в ті роки з'являлося друком в Україні й поза нею. Наприклад, там було майже все з мистецької літератури, що з'явилося на той час у Західній Україні. Я, наприклад, з цікавістю прочитав там ті томи "Мазепи" Б. Лепкого, що тоді вийшли друком: "Мотря", "Не вбивай", "Батурин", "Полтава". У підвалі був добрий і, порівняно, недорогий ресторан і більярдна. Окрему частину будинку займала велика конференційна заля з бальконами і хоровим ярусом підковою. Навколо бібліотеки було ще кілька менших кімнат для вужчих засідань, нарад чи тихого читання.

Директором Будинку Блакитного, зокрема надхненним промотором його бібліотеки, був Максим Лебідь. Маленький, малопомітний поет. Здається, мав лише одну книжечку поезій. Але людина з господарчим і організаційним хистом, культурна, свідома й віддана своїм обов'язкам. Саме він поставив цей центр української культури в Харкові на високий всеукраїнський рівень. Ну, звичайно, як і всіх діячів такого позему, після 1933 року його заарештували, а 1939 року, в одному з концентраків — розстріляли.

В Будинку Блакитного майже щодня відбувалась якась подія. Були це або помпезні святкові зустрічі з якимись знаними закордонними гістьми, як Анрі Барбюс, Панаїті Істраті, Бруно Ясенський, відомий японський письменник Акіта, грецький письменник Казанцакі, якийсь делеґат з Профінтерну, очевидячки шотляндець, бо в промові своїй питався, чи знаємо ми їхнього поета Бернса, та ще деякі. Тут же були зустрічі зі всесоюзними знаменитостями — М. Горьким, В. Ма-

яковським, авіяторами й полярними дослідниками з "Красіна" — Ем. Міндліним, Борисом Чухновським та іншими. Двоє з останніх названих виявилися українцями. Чухновський вільно писав і говорив українською мовою, а коли його запитали, що він хотів би мати в подарунок від Будинку, то він попросив "Соняшну машину" Винниченка і словник Ніковського. Хвилююча зустріч була з уславленим грузинським режисером Марджанішвілі, що був у близьких творчих стосунках з Курбасом. Завжди мали тепле прийняття тут і українські культурні діячі: автор балету "Червоний мак" — відомий композитор Ґлієр (з Києва), президент Української академії наук Д. Заболотний та цілий ряд майже всіх видатніших авторів Харкова й тих, що приїжджали з інших міст. Тут уперше вислухувалися щойно написані нові твори, відбувалися доповіді на різні теми літератури, мистецтва, театру і музики, бурхливі диспути і конференції, присвячені різним творчим і суспільним проблемам сучасности.

Відбулася тут і відома конференція Міжнародного бюра революційної літератури, в якій взяли участь письменники багатьох країн світу.

Забув я згадати про тепле прийняття в Будинку Блакитого делеґації письменників Білорусії — Якуба Коласа, Янки Купали, Цішки Гартного, Михася Чарота і Зарицького. То був тріюмф братерства культур цих двох народів.

Відбувалися тут і дуже поважні суспільно-політичні збори творчої інтеліґенції, на яких доповідачами виступали Чубар, Затонський, Скрипник, Хвиля. Тут же відбувалися злопам'ятні чистки письменників, з яких мені найбільше запам'яталася чистка Миколи Куліша. Отже це був великий і справді живий творчий культурний центр. І в цьому центрі десь з вересня 1929 року почали ми, майбутні пролітфронтівці, свої перші організаційно-дискусійні збори. Пригадую перше ділове, але одночасно святково-піднесене багатолюдне зібрання. Було то веселе, гамірне й дуже дружнє товариство. Я з великим зацікавленням придивлявся до кожного з них.

Це ж був справжній тогочасний літературний Олімп. Це були ще ті майстри, що задавали тон усій тогочасній українській літературі. Скромний, нічим зовні не випинаючись, але з виглядом заклопотаности і зосереджености, що виявляла почуття відповідальности за важливість започаткованої справи, снував між присутніми Хвильовий. Дотепний, зовні ніби хитруватий, але безпосередньо-щирий, присадкуватий, безпретенсійно одягнений Микола Куліш, що його всі тут з пошаною звали Гурович. Стрункий, худенький, вищесередній на зріст, короткозорий, з замріяними карими очима, що їх прикрашало пенсне, — Павло Тичина. Мовчазний, як мені чомусь видавалося, з голеною головою, з військовою поставою й таким виглядом, ніби когось уважно слухав — Досвітній. Гарний, з чорною зачісаною "назад" чуприною, дещо плечистий і міцно збудований, на вигляд старший, а насправді — один з молодших у товаристві й душевно-дружній

Григорій Епік. Усміхнений, з усіма щиросердечний Михайло Яловий. Дебелий сіроокий бльондин, з відкритим дружнім обличчям, автор знаменитих "Червоноградських портретів" — Іван Сенченко. Вищесередній на зріст, стрункий, кароокий, із легкоіронічною посмішкою, автор улюбленого мною тоді роману "Майстер корабля" —Юрій Яновський. Високий, цибатий, з демонічним виглядом вихрястої чуприни, з хворовитим, прорізаним уже зморшками, засмаглим, як у моряків, обличчям, а насправді ніжний лірик і романтик — Леонід Чернов-Малошийченко. Ніби розхристаний, навмисне грубуватий, з розвіяним світлим чубом, з манерами "рубахи парня", снував поміж товариством Олександер Копиленко. Сидів у кріслі й перекидався жартами, круглолиций, з явно наставленою на полисіння ріденькою зачіскою, "король" тогочасних тиражів і преси Остап Вишня. Вродливий, поставний, з вороним чубом, з французьким (з горбинкою) носом, гарно одягнений, походжав Петро Панч. Шкутильгав, проте метко звивався поміж зібраними й кидав дотепи, уже визнаний тоді молодий гуморист Юрій Вухналь. Неговіркий, мудро-спокійний, тримався дещо осторонь Василь Мисик. Лідер усієї молодняцької групи, що почував себе співвідповідальним за розпочату справу, критик Іван Момот більше тримався коло керівного осередку зборів. Знавець головно західньоевропейської літератури критик — А. Лейтес, перший, що проголосив ще перед Хвильовим "Ренесанс української літератури", був для мене дуже цікавою постаттю, з яким мені пізніше довелося близько зійтися. Давид Фельдман, єврейський новеліст і критик, провідник майбутньої єврейської секції *ПРОЛІТФРОНТу*, був для мене відкриттям. Оце тільки декілька кольоритних фігур з того в цілому цікавого творчого товариства, що його я мав щастя спостерігати на тих перших історичних зборах майбутнього ПРОЛІТФРОНТу.

Нарешті М. Куліш став за стіл, чимось міцно постукав і попросив уваги. Він сказав, що на прохання кількох товаришів він узяв на себе обов'язок відкрити перші повні збори ініціятивної групи письменників для створення нової літературної організації. Щоб надати нашій дискусії певного порядку, він просить Хвильового висловити свої думки про ідею, яка довший час нуртує серед нас і задля якої ми сьогодні зібралися.

Хвильовий встав і почав своє слово. Говорив спочатку тихо, неквапно, рубаними реченнями. Трохи ніби заїкався, немов би думка його дещо чомусь гальмувалась. Але поволі голос його почав звучати певніше, стрункіше й емоційніше. Він розгорнув низку декларативних принципів нової організації. Він переконливо стверджував, що доба грайливого, відносно незалежного, позагрупового "Літературного ярмарку" — минула. Надходить нова суворо регляментована, політично загострена доба. Ми, — казав він, — діячі пролетарської літератури (він це речення ніби навмисно підкреслював) не можемо далі бути "позагруповими" письменниками. Коли ми хочемо творчо жити й щось корисне написати, то мусимо або ввійти у вже діючу ВУСПП,

або створити свою власну пролетарську, оперту на сучасну політичну дійсність організацію. Ми об'єднаємо не тільки українських письменників. Двері нашої організації повинні бути, і будуть, відкриті також для літераторів національних меншостей, що живуть на території України. Тому, — зазначив він, — приємно ствердити, що вже на наших перших зборах є товариші єврейської і російської літератури. Він без сумніву мав на увазі Давида Фельдмана і Лейбу Квітка, що були на зборах, а також Володимира Юрезанського, російськомовного прозаїка, що теж був присутній. На закінчення, Хвильовий ще сказав, що нова організація, пролетарська і партійна за своєю ідеологією. Вона буде вести рішучу боротьбу як проти примітивізму і вульгаризму всеппівських і новоґенераційних теоретиків, так і проти всіх проявів буржуазного й дрібнобуржуазного світогляду, великодержавного шовінізму й українського націоналізму, включно з його особливим виявом — хвильовизмом.

Цей самокритичний постріл мене якось дуже прикро вразив. Але по короткій задумі я збагнув, що так воно, очевидячки, мусить бути. Це, мабуть, умова, без якої Хвильовий не міг дістати права рухатися вперед і думати про нову організацію. Без цього, шлях для нас був би закритий.

Після Хвильового знову говорив Куліш. Розвиваючи думки Хвильового, він зосередив увагу присутніх головно на проєкті майбутньої декларації. Формулюючи цей офіційний документ нової організації, Микола Гурович не міг, звичайно, обійти чи обминути тогочасних пропаґандивних штампів про "нову фазу клясової боротьби", про опір "непмана і куркуля" тощо. Поглиблюючи Хвильового, він стверджував, що нова організація в основу своєї діяльности мусить поставити пролетарську ідеологію й постуляти комуністичної партії, бо в "роки великого перелому" письменники не можуть бути лише пасивними спостерігачами. Вони мусять стати активними учасниками небаченої ще суспільно-господарської перебудови нашої відсталої країни... Ідеї, образи письменник не вигадує в своєму кабінеті, а черпає з усебічного життя народу. Тому дійовим гаслом нової організації мусить бути: Письменник — у найширші лави трудящого народу! Письменник — на шахти, заводи, колгоспи, в найширші робітничо-селянські й студентські маси! Там наші ідеї, образи, сюжети, а найголовніше — кадри. Звідти мусить прийти наша зміна. Це, — казав він, — не масовізм, проти якого у свій час ми виступали. Ні. Ми не будемо творити своїх філій на заводах і колгоспах, як це було сумної пам'яти в Плузі чи Гарті. Ми підемо в робітничо-колгоспні та інтеліґентські маси, щоб спільно з ними творити культурну атмосферу, культурні осередки, звідки прийдуть до нас обдарованіші одиниці. Ми не хочемо, та й не можемо, стояти збоку, в затінку життя. Ми хочемо бути на передовій позиції.

Так, приблизно, закінчив своє слово Микола Куліш. Настала тиша. За якусь мить підвівся Майк Йогансен і сказав:

— Значить, товариші, вертаємося до нами ж розбитого корита. Значить, уся наша колишня боротьба з масовізмом, як гальмом у розвитку нашої літератури, була даремна. Значить, таки вертаємося до масовізму. Правда, Гурович запевняє, що то лише культурні осередки, як джерело нашого надхнення й наших кадрів. Але я думаю, що то звичайний і дещо підмальований ВУСППом масовізм. Значить — письменник лише ґвинтик, лише технічний оформлювач поставлених йому згори тем. Вибачте, товариші. Я вас усіх люблю, але брати участь у такому спектаклі не хочу. Заявляю це не тільки від себе, але й від неприсутніх тут Слісаренка і Смолича.

Повернувся і вийшов.

Запанувала мертва тиша. Для багатьох ця фронда Йогансена була несподіванкою. В ту мить підвівся Хвильовий і тихим, ніби спокійним голосом сказав:

— Нічого, товариство, особливого не сталося. Про витівку цих трьох наших, зрештою, симпатичних товаришів ми знали. Майк спеціяльно прийшов на наші збори, щоб скласти таку заяву. Їх правдоподібно гризе сумління й вони шукають мотивів, щоб якось виправдати своє дезертирство зі славних позицій письменника-громадянина. Їх, інтелігентів, збентежив і налякав той трудний і відповідальний шлях, на який ми сміливо ступаємо. Вони думають, що їхня "неполітична", Техно-мистецька група А врятує їх від політичної хуртовини наших трудних днів. Нехай. Час покаже. Гуровичу, продовжуй нараду.

І сів. Стало ніби легше. Вибрик Майка, якого всі любили, здрібнів і став зрозуміліший. Поволі почалася дискусія над проєктом декларації нової організації.

Інтермедія

Тут дозволю собі на маленький відступ. Цікаво, що майже сорок років пізніше, Юрій Смолич, пишучи свої мемуари "Розповідь про неспокій", зупиниться досить докладно на історії відсепарування цієї трійці від групи Хвильового. Він доклав усіх літературно-діялектичних зусиль, щоб ошляхетнити ту сепарацію. Більше того, він навіть трішки хвалькувато пише, як це Хвильовий і Куліш із Досвітнім просили їх не відокремлюватися від цілої випробуваної вже в "боях" літературної групи. Цілком зрозуміло, що для Хвильового, Куліша і Досвітнього важливо було, щоб ці добрі й шановані письменники не відривалися. Але не тому, що ця трійця аж так багато важила, що без неї стояло питання бути чи не бути новій організації, а тому, щоб вона не затряслася десь у сепаратних ущелинах літературної периферії.

У своїх, без сумніву щирих, а в багатьох місцях (де тільки йому можна було собі дозволити) і правдивих спогадах Смолич не без носталгії пише про добу між ВАПЛІТЕ і ПРОЛІТФРОНТом, називаючи цю

добу загально "Літературним ярмарком". "То була весела і безшабашна пора — два три роки після ВАПЛІТЕ. То були роки буйного розквіту літературної богеми — п'янкий час літературного козакування, доба "Літературного ярмарку".

Для Смолича, Йогансена та ще кількох урбанізованих поетів, що почували себе незалежними суддями всього світу, що любили фрондувати проти політики в літературі й обходити її взагалі, що вірили в чудо урбанізованої епохи й чари вигадливого мистецького слова, — для них "рік великого перелому" був громом з ясного неба. Вони розгубилися й не знали, що робити. Письменники середовища на чолі з Хвильовим, Кулішем і Досвітнім тверезо подивилися на ситуацію й зрозуміли, що на літературне козакування місця більше нема, що езопівська "зелена кобила", "чортик зануда", "циган з батіжком", "пискливий оселедець" із сорокатого багатобарвного "Літературного ярмарку", — мусять відійти в минуле. Щоб перетривати цей жорстокий час, треба перешикувати старі лави. Треба створити нову організацію, оперту на пролетарську ідеологію та партійну програму, й активно влучитись у нову політичну дійсність. Така була виразна і чітка програма Хвильового-Куліша. Це лякало трійку "відщепенців". Вони любили Куліша і Хвильового, але попікшись на ВАПЛІТЕ, боялися теперішнього їхнього рішучого і відважного кроку чи рішення піти організовано на поклик похмурого "нового політичного курсу" життя. Це виразно бачимо в словах, що їх Смолич у своїх спогадах приписує Йогансенові та Слісаренкові.

"Я дуже люблю Гуровича і Григоровича — це справжні письменники, але ж давайте дивитися правді в вічі: Хвильовий таки носить у кишені націоналістичну дулю. Навіщо це нам потрібно? Знову ВАПЛІТЕ? Донкіхотствувати, а тоді знову каятися. Навіщо це потрібно? Казка про білого бичка", казав, за свідченням Смолича, Йогансен.

Щось подібне висловив і Слісаренко, як твердить Смолич. Підтримані вічним шукачем цікавого й нового в науці і техніці — інженером-хеміком Левком Ковалевим, вони вирішують у ПРОЛІТФРОНТ не йти. Адже там пахне "націоналістичною дулею Хвильового" й небезпечною політикою. Натомість утворити свою маленьку, але оригінальну групку, назвавши її Техно-мистецька група А. Так народилася ця "неполітична", чисто винахідницько-технічна і мистецька організаційка, де сховалися ці три колишні ваплітяни. Проявили активність і почали навіть видавати "Універсальний журнал" — "УЖ". Хвильовий, почувши про це, сказав, що нічого з цього не вийде. Навіть насмішкувато процитував відомий афоризм, що належав, Максимові Горькому: "Рожденный ползать — летать не может". Вдалося їм видати шість чи сім чисел "УЖ" і на тому кінець. Дальша доля членів Групи А була така ж трагічна, як і багатьох пролітфронтівців. Із чотирьох стовпів Техно-мистецької групи А вцілів тільки сам Юрій Смолич. Не допомогло їм ні втікання від "націоналістичної дулі

Хвильового", ні замикання в неполітичну техно-мистецьку групу.

* * *

Коли вже мова йде про Смолича, то хочу кілька слів сказати й про нього. Особливих стосунків чи контактів між нами фактично не було жадних. Але ще в Києві я написав дві статті про повісті Юрія Смолича "Півтори людини" і "Фальшива Мельпомена". Обидві друковані були, здається, в "Житті й революції". У Харкові наші дороги ніде не пересікались. У ПРОЛІТФРОНТі його не було. "УЖ"ем я не цікавився. Зустрілись ми десь року 1931 в будинку відпочинку УТОДІК (Українське товариство драматургів і композиторів), у Хості на Кавказі. Але якось склалося так, що крім взаємного чемнестевого привіту з віддалі, ми ближче не зійшлися.

Смолич, думаю, знав, що я є автором двох критичних, в основному позитивних, статтей на його перші дві повісті. Але, з натури гордий і замкнений у собі, він ніколи не пробував поговорити докладніше про це. Один тільки раз, коли в якійсь гуртовій розмові випадково згадалася повість "Фальшива Мельпомена", Смолич, звертаючись до мене з посмішкою, процідив крізь зуби: — "Вона, здається, вам подобалась". Я щось мугикнув, але діялогу не вийшло. Так наші душі й не знайшли ближчого контакту. Після Хости ми ніколи вже не зустрічалися. Розійшлись фактично не знайомими.

Я знав, що Смолич є до певної міри мій земляк. Він якийсь час учився навіть у тій Кам'янець-Подільській гімназії, в котрій пізніше й я також починав свою науку. Десь ще перед революцією родина Смоличів оселилася у Жмеринці, де батько Смолича був директором гімназії. Старший брат Смолича був вояком армії УНР, з якою й вийшов на еміґрацію. Повернувся в Україну в роки українізації — 1926 чи 1927. Яка його дальша доля — не знаю. Про це ходила між нами чутка в Харкові; про це розповідав мені вже тут, недавно померлий у Каліфорнії, інженер Леонід Романюк, колишній вояк армії УНР. Він учився в тій гімназії, де батько Смолича був директором і добре знав Юрія Смолича та його старшого брата. У теперішніх офіційних біографічних довідниках Юрія Смолича є цікавий деталь, який каже, ще 1919 року він "вступив у добровільний загін по боротьбі з висипним тифом". Кого мав обслуговувати такий загін, у довідниках не говориться. А було, як відомо з історії, так: від Жмеринки до Вінниці лежали по шпиталях, у приватних хатах і навіть на станціях тисячі вояків армії УНР і УГА, охоплені страшною пошестю тифу. Щоб рятувати їх, українська патріотична молодь почала творити "добровільні загони по боротьбі з висипним тифом". І ця молодь напевне врятувала багато безнадійно хворих. Серед цієї патріотичної молоді був і вісімнадцятирічний тоді Юрій Смолич. Він напевно не соромився цієї своєї гуманної праці, але сказати про неї всю правду не міг.

Юрій Корнійович Смолич народився в учительській родині в Умані, 7 липня 1900 року, а помер на 76 році життя, 26 серпня 1976 року в Києві... Що б не закидали Смоличеві-письменникові, але я за всі його книжки спогадів "Розповідь про неспокій" та інші понесу йому вдячність і на той світ.

* * *

Чергове наше "збіговисько" було присвячене питанню ставлення до інших існуючих тоді літературних організацій. Це була важлива справа. Ми мусіли були виробити собі ясний принциповий погляд на кожну існуючу літературну організацію. Від цього залежала наша тактика щодо них і можлива співпраця. Саме в той час актуальною ставала ідея Всеукраїнської федерації революційних письменників. Наша провідна участь там була вже плянована. Тож ми мусіли виробити собі ясний погляд на ввесь цей літературний фронт.

Реферував це питання, якщо пам'ять не зраджує, Досвітній. Важливі формулювання подавав Хвильовий. Істотні додатки вносили Куліш, Епік, Яновський, Яловий та інші.

На першому місці стояла ВУСПП. Наше ставлення було толерантне. ВУСПП трактувалася, як організація пролетарська, з якою ми мали співпрацювати, як з рівним партнером. Але тут же підкреслювалося, що над нею тяжить низка хибних поглядів: неправильне розуміння і трактування стилю доби, як "пролетарського реалізму"; претенсія бути партією в літературі; вульґаризація марксизму в критиці; примітивізація форми, ідеї й тематики. Щодо цього всього наша організація залишала за собою право товариської критики.

Плуг розцінювано, як корисну організацію революційних селянських письменників. Хоч деякі залишки "просвітянщини" ще тяжать над нею, але в цілому вона заслуговує на всебічну підтримку і співпрацю.

Молодняк ми щиро вітали, але висловлювали жаль, що і перший з'їзд його і дальша офіційна позиція проходили і проходять під теоретично необґрунтованим гаслом "пролетарського реалізму" й диктатом тієї групи, що це гасло проповідує.

Спілку революційних письменників *Західня Україна* беззастережно вітали, як побратимів і борців за свободу проти всіх загарбників і обіцяли нашу всебічну підтримку.

Техно-мистецьку групу А розцінювали, як цікаву групу письменників революційної радянської інтеліґенції. Але, мовляв, що з неї вийде, яке місце вона посяде в літературному процесі, покажуть майбутні твори її членів.

Авангард — Поліщукова група конструктивістів. Вона складалася, як пригадую, з трьох літераторів: самого Валеріяна Поліщука, молодої поетеси Раїси Троянкер, яка вславилася переважно недрукованими

поезіями на сексуальні теми, і початкуючого, тоді ще зовсім невідомого, лише пізніше, по війні, уславленого поета і драматурга Олександра Левади, та двох непричетних до літератури: інженера Георгія Цапка, та, здається, маляра В. Єрмилова. Цю групу оцінювано скептично, як попутників.

Нову генерацію на чолі з М. Семенком було означено, як лівоміщанське попутницьке об'єднання з невиразно-плутаним ідеологічним наставленням, що розтягалося від космополітизму до націоналізму. На цьому виразно позначились думки Хвильового (негативно наставленого до футуристичного деструктивізму в літературі). Ці думки він пізніше виклав у гостро-полемічній статті "Кричуще божество".

Дискусія над цими темами була довга й бурхлива, глибока й поверхова, дотепна й насмішкувата, але завжди щира й осяяна творчою жадобою пізнати кожне явище глибше і визначити його по-новому.

Заперечували вусппівський "монументальний" чи за іншим визначенням "пролетарський реалізм", як стилізацію, як рабське наслідування, отже, як реакційне творче наставлення. Цьому вусппівському "монументальному реалізму" ми протиставляли романтику вітаїзму, як синтезу мистецького світовідчування доби. Романтика вітаїзму мислилася, як плюралістичне (багатовиявне) у формах і стилевих засобах бачення й зображення світу. Заперечуючи вусппівський "монументальний" чи "пролетарський реалізм", дискутанти не заперечували реалізму як одного з елементів стилевого вияву вітаїстичного мистецтва доби. Реалізм вітаїстів (що особливо блискуче формулював Сенченко) — це не рабське наслідування давніх форм, давніх зразків, а нове мистецько-філософське осмислення соціяльних, національних і культурно-побутових суперечностей та зіткнень ідей і людей нашої незвичайної доби. Це не нотування окремих фактів і подій, як то розуміють теоретики і практики "пролетарського реалізму", а образна синтеза найістотнішого і визначального.

Для мене це було ціле відкриття. В підсонні цих дискусій я прозрівав. У Києві нічого подібного я не чув.

З бігом цих дискусій висміювався поліщуківський "конструктивізм", як прожектерський безкрилий примітивізм амбітного Поліщука.

Футуристичні фразеологічні фоєрверки — "Катафальк мистецтва", "футурологія плюс комуністичний світогляд" уважалися абсурдною мішаниною, яку засудив ще перед смертю В. Блакитний, а Хвильовий у своєму виступі назвав це "міщанською белібердою".

Дискутанти часом збивалися з шляху й наступав хаос. У таких випадках Хвильовий, жартуючи, звертався до О. Вишні:

— Павле Михайловичу! Скажіть слово, внесіть ясність у цей хаос.

І Остап Вишня казав своє слово. Докладнішу згадку про його виступи в дискусіях читач знайде в окремому нарисі про Вишню. Тут тільки зазначу, що в складну проблематику про спіралізм, "морфологізм",

футуризм, монументальний реалізм, вітаїзм тощо, він умів упровадити елементи жарту, посмішки, а інколи й колючих кпинів. Це викликало веселий настрій і загальне відпруження. Тут пригадаю тільки історію, яку подав Вишня про Полторацького. Це була історія одного комічного епізоду, який трапився під час відомого літературного диспуту в Будинку Блакитного на початку 1928 року. Вступну доповідь там робив сам М. Скрипник. Скінчивши, він сів у призначене для нього в президії місце. Почалась дискусія. Взяв слово й почав говорити Олексій Полторацький. Саме в момент, коли він почав коментувати якусь думку чи фразу Скрипника, останній несподівано, і зовсім без будь-якого зв'язку зі словом Полторацького, голосно і різко чхнув. Полторацький з переляку здригнувся так, що з його рук випав записник. Скрипник, посміхнувшись, сказав:

— Вибачте, я ж тільки чхнув.

Заля реготала. І від цього пішла слава про боягузтво Полторацького.

Після такої інтермедії Вишні дискусії продовжувалися знов енергійно й діловито.

* * *

Пригадую ще одне засідання, де обговорювалися чотири важливі питання:

1) Устійнення назви нашої організації;

2) Створення Всеукраїнської федерації революційних письменників;

3) Питання нашого друкованого органу;

4) Наше ставлення до проголошеного повідомлення ҐПУ про викриття СВУ.

Головував, здається, Епік. Справу назви реферував Хвильовий. Він сказав, що оскільки ми мислимо собі наше об'єднання як плюралістичне (множинне) за стилевими мистецькими формами, то в межах нашої організації можуть виникати й діяти окремі мистецькі студії. А також, оскільки ми плянуємо закласти літературні студії на тих чи інших заводах, чи в студентських середовищах, то фактично ми існуватимемо як об'єднання студій. Хотілось би, казав він, знайти для цього добру синтетичну назву. Спочатку, в проєкті, ходила назва ПРОЛІТЕН. Але вона нас не задовольняє. Мусимо придумати щось відповідніше. Він пропонує колеґам подавати ідеї.

До слова першим зголошується Яновський. Його пропозиція: оскільки, як ми вже фактично устійнили, наша організація складатиметься з окремих студій, і оскільки декларативно і творчо всі наші студії є пролетарської ідеології, то він вважає, що повною назвою може бути Об'єднання студій пролетарського літературного фронту — ПРОЛІТФРОНТ. Це було відкриття. Хвильовий, Куліш та інші — в захопленні. Ми всі поділяємо захоплення. Назву знайдено.

Одноголосно прийнято і в протокол занотовано.

Ідея федерації письменницьких організацій, без сумніву, постала в головах керівників відділу Культпропу ЦК партії, і то всесоюзної, в Москві. Я цього питання спеціяльно не досліджував, підібраних документів про це не маю. Але знаючи ту добу, тверджу це з повною відповідальністю. Десь від 1925 року, коли письменники почали завдавати партії різного клопоту, коли в тому чи іншому творі почали виникати ідеї, які вносили виразні корективи у внутрішню, зовнішню чи культурну політику партії, або й були дуже несполучні з її поглядами, тоді у високих центрах керівної диктатури постала думка — як прибрати до рук цю розпанахану творчу стихію? Їм легше і зручніше було мати справу з одним головою об'єднаних в союз усіх окремих організацій, ніж з кожною організацією окремо. Тому, найперше в Москві виникла була ідея Всесоюзної федерації письменників, у якій би об'єдналися організації не тільки російські, а всіх союзних республік.

Спроба ця була зроблена, здається, ще року 1925-го, проте виявилася тоді ще не життєвою і завмерла. Але ідея не переставала жити. Бажання прибрати в свої руки всі письменницькі організації в ЦК партії щодалі зростало. В Україні воно стало дуже актуальним у найбільш розпалений дискусією 1927 рік. Виразно про потребу федерації сказано було в постанові Політбюра ЦК КП(б)У в червні 1927 року. Звідси й пішла вкорінюватися в практику ця ідея. На кінець 1929 року вона вже стала актуальною. Наша щойно створювана організація муcіла вже практично поставитись до неї. Реферував справу Всеукраїнської федерації Досвітній. Після дискусії було ухвалено: участь у Федерації взяти. Для активної участи в підготовчій акції до Федерації було уповноважено: І. Момота, М. Куліша, М. Хвильового. І цим питання вичерпали.

Щоб не вертатись до цієї теми пізніше, скажу дещо наперед. Всеукраїнська федерація революційних радянських письменників задекларувала своє існування 31 грудня 1929 року. Під Декларацією стояли назви таких організацій і прізвища їх репрезентантів:

Молодняк, Всеукраїнська спілка комсомольських письменників — П. Усенко, І. Гончаренко, А. Клоччя.

ПРОЛІТФРОНТ, Об'єднання студій пролетарського літературного фронту — Іван Момот, М. Куліш, М. Хвильовий.

ВУСПП, Всеукраїнська спілка пролетарських письменників — І. Микитенко, І. Кириленко, І. Кулик.

Плуг, Спілка селянських письменників — А. Панів, В. Минко, С. Божко.

ВУСКК, Всеукраїнська спілка робітників комуністичної культури — М. Семенко, О. Полторацький, М. Скуба.

Техно-мистецька група А — М. Йогансен, Ю. Смолич, О. Мар'ямов.

Західня Україна, Спілка революційних письменників — М. Ірчан, І. Ткачук, А. Шмигельський.

Одне слово, підписали цю декларацію всі наявні тоді літературні організації, за вийнятком членів колишнього київського МАРСу (які, після самоліквідації 1928 року, жадної нової організації не створили) та групи неоклясиків, яких, як "буржуазних літераторів" просто зігнорували. Але, як показала практика, ця федерація теж була мертвонародженим утвором, якому судилося непомітно зійти з горизонту, не виявивши жадної організаційної чи керівної ролі.

Третє питання наших зборів, про видання журнала, реферував Григорій Епік. Він повідомив, що дозвіл на видання нашого місячника маємо. Видаватиме його ДВУ. Тепер тільки питання назви й організації редакційної колегії. Хвильовий запропонував назву журнала одноіменну з організацією — "Пролітфронт". Назву бездискусійно прийняли й до редакційної колегії обрали: М. Куліша, А. Любченка, П. Тичину, І. Момота, Т. Масенка, Ю. Яновського, П. Панча, Д. Фельдмана та І. Сенченка. Забігаючи наперед, скажу, що такий великий склад редколегії мав може пропаґандивне значення, але виявився непрактичним. Тому вже з третього числа редколегію зменшено до трьох членів: Іван Момот, Аркадій Любченко, Микола Хвильовий. Фактично всю справу ідейного спрямування журнала взяв у свої руки М. Хвильовий.

У дискусії було висловлено багато думок і побажань щодо характеру нашого журнала. Найважливіша турбота була, щоб журнал забезпечити безперебійно добрим і різноманітним літературно-художнім, критично-рецензійним, філософським і потрібним публіцистичним матеріялом. Тому було ухвалено, щоб кожен член організації склав собі на рік тематичний плян зі свого жанру і, орієнтуючись на потреби журнала, систематично подавав відповідний матеріял.

І останнє — найтривожніше і внутрішньонайприкріше — питання: повідомлення ҐПУ про "викриття контрреволюційної змови СВУ на чолі з академіком С. Єфремовим". Про цю справу взяв слово Михайло Яловий. Завжди усміхнений, добродушно-дружній Мишко, на цей раз був похмуро-сірий. Говорив ніби не своїм жорстким, скрипучим голосом. І це робило прикре враження. Він сказав, що були в нас на початку деякі сумніви щодо відваги на підпільну та ще й на терористичну акцію тих інтеліґентів, ба навіть літераторів, що їх звинувачено в приналежності до СВУ. Але . . . — він на мить замовк, — але факти, які щораз більше і більше стають доступні нам, свідчать, що це була . . . — знову на мить загальмована думка, — небезпечна організація людей, яких життя нічого не навчило. Деклярuючи своє становище, як нова організація, ми повинні зайняти виразне ставлення до цієї події. Ми мусимо бути свідомі того, що цього вимагає від нас наш час і наше становище, — закінчив, ніби зі злістю і скрипом Яловий.

Всі ми понуро вислухали. Після кількох неістотних запитів, ніби "для годиться", замовкли. Дискусій жадних не було. Як мені

здавалося, всі розуміли, що дискусій тут бути не могло. Від нас вимагають зайняти прилюдно становище щодо плянованого процесу над СВУ. Тому, на чиюсь пропозицію, обрали резолюційну комісію, яка мала б виготовити текст заяви і представити її на наступних зборах на дискусію та підписи. Такі збори незабаром відбулися, заяву в справі СВУ було обговорено, підписано та опубліковано в пресі. На жаль, я її тепер ніде не міг знайти, щоб прочитати. Пригадую тільки, що заява була гостро-осудлива. СВУ трактувалася, як "контрреволюційна, агентурна організація", що своєю, мовляв, орієнтацією на інтервенцію капіталістичних держав компромітувала ідею української держави. Таке залишилося в моїй пам'яті. Мого підпису під цією заявою не було. Але хай читачі не подумають, немов би це сталося тому, що я був тоді такий розумний і хоробрий, що відмовився підписати цей документ. Ні. Я просто не був на тих зборах і від мене ніхто спеціяльно не вимагав пізніше підпису. Коли б я був на зборах, то я безумовно не міг би уникнути підпису, як це зробили всі мої тодішні товариші. Хоч я боляче сприймав усю ту трагедію, хоч усіма фібрами душі своєї відчував, що це якась несамовита провокація, хоч не розумів тоді ще, кому й для чого ця провокація потрібна, яка користь радянській владі від цього, — але вискочити поза межі можливого не міг.

До речі, ще далеко перед цими зборами між нами ходила така чутка. Ще на початку осені, як тільки в літературних колах з'явилися перші (ще до повідомлення в пресі) вістки про арешти Єфремова, Ніковського, Івченка, Старицької-Черняхівської, Гермайзе та інших, то в середовищі Хвильового сталося замішання. Ніхто з них не міг повірити, щоб на дванадцятому році радянської влади, не такі вже політично активні навіть і колись, письменники й науковці закладали якусь нелеґальну контрреволюційну та ще й терористичну організацію. Розповідали, нібито Хвильовий, Досвітній, Яловий і Куліш вирішили піти до ЦК партії й вияснити глузд цієї акції. В ЦК їх прийняли. Були здивовані, що ці письменники, члени партії, мають сумніви, ба більше — недовір'я до органів безпеки. Щоб їх переконати, викликали з ҐПУ чи не самого голову Балицького з відповідними "доказовими" документами. Що саме говорив їм сам шеф ГПУ, які факти й документи представив їм, щоб виправдати арешти навіть заслужених вчених і літераторів, і чи переконав він наших шукачів правди — це залишилося таємницею. Відомо тільки, що після того ніхто з них не проявляв уже скептичного вільнодумства щодо СВУ. А виразна пропозиція скласти ясну заяву від ПРОЛІТФРОНТу, а ще пізніше — стаття Хвильового "А хто ще сидить на лаві підсудних?" (де він поруч з "контрреволюціонерами з СВУ" посадив "хвильовизм" тощо) дають багато до зрозуміння про суть невідомої нам і досі розмови в ЦК. Їм, очевидячки, недвозначно натякнули, що їхня діяльність якоюсь мірою зазублюється з антинародною діяльністю СВУ і що вони повинні турбуватися не долею "піймaних на гарячому злочинців", а власною долею.

ПРОЛІТФРОНТ у дії

Час проголошення декларації ПРОЛІТФРОНТу (правдоподібно це був листопад 1929 р.), а з цим — початок його діяльности, збігся з появою нової, щойно пропагованої згори ідеї т.зв. модним тоді гаслом: "Призову робітників-ударників до літератури". Гасло такого "призову" піднесла 1930 р. РАПП (Російська асоціяція пролетарських письменників), його враз перехопила наша ВУСПП і широко спопуляризувала. Гасло це було демагогічне й по суті безсенсовне. Як можна "призивати", тобто — закликати навіть добрих робітників-ударників до літератури? Закликати можна в армію, до повстання, до громадської праці, на збори, на літературні вечори. Але закликати, щоб робітник-ударник став письменником — це нісенітниця.

Але ця нісенітниця стала тоді модою і ПРОЛІТФРОНТ вирішив також використати її. Негайно пов'язалися з культурними та пропагандивними відділами кількох заводів: ХТЗ (Харківський тракторний завод), ХПЗ (Харківський паровозобудівельний завод), Серп і молот, Світло шахтаря, ДЕЗ (Державний електромеханічний завод), Паровозні майстерні, Авіомістечко тощо. На працю в цих заводах зголосилися Куліш, Вишня, Яновський, Масенко, Вухналь, Фельдман, Любченко, Мисик, Панч, Сенченко, Копиленко та інші. За короткий час на багатьох заводах утворились літературні студії, краще й жвавіше почали виходити заводські газети (які, до того ж, стали украïнізуватися), стали популярними літературні вечори в заводських клюбах, де, крім відомих письменників, почала виступати талановита молодь. Це було щось нове. До цих літературних студій потяглася відразу таки справді талановита робітнича молодь, а зокрема та інтеліґентна молодь, що в той час активно запрацьовувала собі робітничий стаж на заводах. Тому, все ж таки, у висліді цього чудернацького руху — "призов робітників-ударників у літературу" — до творчої праці в літературі 1930-1 рр. прийшло коло двох десятків дійсно талановитих юнаків. Найбільші жнива в цьому русі мав, здається, саме ПРОЛІТФРОНТ. У наші лави творчо ввійшли такі молоді поети й прозаїки з літературних робітничих і студентських студій: Іван Калянник, Микола Нагнибіда, Сергій Борзенко, Ігор Муратов, Валентин Бичко, Іван Нехода, Євген М'якота, Дмитро Ніценко, Сергій Роговик, Марко Резніков, Іван Шутов, Лесь Несміян, Леон Деменко, Валер Іванов, Т. Мелікседов, Т. Ландирев. Може ще хтось був. Не пригадаю. Але й це число досить ваговите. Всі вони досить активно друкували свої твори не тільки в заводських газетах, але й насамперед у "Пролітфронті". Всі вони, кожний на свій лад, виявили свій талант і обіцяли вирости в поважні творчі одиниці. Але не всім пощастило перетривати люте врем'я тридцятих років. Одні з них,

може й найталановитіші (І. Калянник, Є. М'якота, Л. Несміян), були знищені в добу терору, другі — зникли в невідоме. Може в тюрми й концентраки, звідки вже живими не вийшли, може просто закрили їм рота кляпом, а може й самі відійшли з дороги й порвали союз із музою. Треті, перебігли в російський табір і там не тільки врятувалися, але й доскочили деяких почестей (С. Борзенко). З усіх п'ятнадцяти молодих поетичних ентузіястів при українській літературі залишилося четверо (Нагнибіда, Муратов, Бичко, Нехода), що їм дозволено складати рідною мовою оди вбивцям своїх друзів і катам свого народу. П'ятий з них Ніценко опинився на еміґрації і виявив себе тут у літературній діяльності, як Нитченко-Чуб.

У зв'язку з працею пролітфронтівців та членів інших літературних організацій у заводських клюбах, літературних студіях і гуртках, серед молоді зросло зацікавлення літературою і шукання ширшої консультації. Тому ПРОЛІТФРОНТ, у домовленні з Всеукраїнською радою профспілок (ВУРПС), оголосив систематичну консультацію (10 разів на місяць) для всіх початкуючих літераторів-робітників, учнів ФЗУ, робітфаків і студентів вишів (вищих шкіл). Консультації давались з теорії, історії і творчої практики в усіх жанрах: поезії, драми, критики, нарису. У точно визначений час хтось із компетентних членів об'єднання систематично приймав зацікавлених. Одночасно з цим, ПРОЛІТФРОНТ оголосив заочну консультацію для початкуючої літературної молоді з усієї України, подавши для листування свою адресу: Харків, вул. Лібкнехта, 31, ДВУ, редакція журнала "Пролітфронт".

Все це зактуалізувало ще ширшу й цікавішу акцію. ПРОЛІТФРОНТ при активній і фінансовій допомозі органу ВУРПС "Культробітник" заплянував видавати інформативно-консультаційний і теоритичний місячник літератури і мистецтва під назвою "Літературний цех". Для цього було створено окрему редакційну колеґію в складі: А. Лейтес, Д. Гордієнко, Д. Фельдман (головний редактор), Г. Костюк (відповідальний секретар), І. Шутов. Працю над журналом ми почали в липні 1930 р. Журнал робили фактично ми вдвох із Фельдманом. Ми з ентузіязмом узялися за працю. Дуже вірили в потребу й доцільність такого, єдиного на всю Україну журнала. До нас приходили сотні листів з усіх закутків України з різними побажаннями, а найголовніше — з підтримкою ідеї такого журнала та запитаннями, коли він вийде з друку. Ми підготовили двоє чисел. Сплянованого матеріялу було ще на двоє.

Але цьому журналові не судилося побачити світ. Щомісяця, дні ставали для нас похмурішими. Ворожі, недовірливі до ПРОЛІТФРОНТу погляди незичливих сусідів все міцніше й міцніше загніжджувалися не тільки в керівництві ВУСППу, але й у ЦК партії. Шеф ВУСППу, завкультпроп ЦК КП(б)У Андрій Хвиля та незалежно від нього також і вищі особи в партії щодалі, то категоричніше зв'язували нам руки й закривали рота. Наближався сумний кінець. Про видання

"Літературного цеху" вже трудно було думати. Більше того, катастрофа нависла над нашим власним літературним місячником. Але я забіг надалеко вперед. Це в зв'язку з долею "Літературного цеху". Про все це буде мова пізніше. Вернімось ще до початкової стадії нашої праці.

Поруч із згаданою вже працею ПРОЛІТФРОНТу хочу вказати, що нове об'єднання організувало досить широко цілий ряд літературних вечорів з доповідями й читанням творів. Пригадую собі досить успішні виступи наших членів у багатьох робітничих та профспілкових клюбах, в студентських середовищах, в Авіомістечку та в будинках відпочинку навколо Харкова. Але в першу чергу провід ПРОЛІТФРОНТу зосередив свою увагу на підготовці до видання нашого місячника. Згідно з ухвалою останніх наших зборів, кожний наш член зобов'язаний був накреслити власний плян праці з розрахунком безперебійно постачати наш місячник. Дозволю собі тут згадати свій власний плян і деякі моменти його реалізації.

Закінчивши і здавши в ДВУ свій нарис про Панаса Мирного, я сів і накреслив свій плян співпраці в "Пролітфронті". З того моменту, як Хвильовий у дискусії поставив ідею стилю доби, як зформулював ідею активного романтизму (романтики вітаїзму) як синтезу стилю переходової доби, мене ця проблема дуже зацікавила. Я перечитував усе, що на ту тему тоді писалося й переконувався, що цю тему ще тільки обережно обмацують навколо, що не тільки нема глибшого вникнення в неї, а навпаки, часто маємо нерозуміння, плутанину, поверховість і примітивізацію цієї проблеми. Тому в мене ще на останньому курсі інституту виникла була зухвала думка — сісти серйозно за матеріяли і опрацювати синтетичний огляд цієї проблеми в панорамі світового літературного процесу та зробити з цього теоретичні висновки для нашої літературної дійсности. Отож я тоді сів і склав ґрандіозний плян, з якого могла б вийти велика книга. За якийсь тиждень я написав щось ніби вступну частину до задуманої праці, назвавши її "Стиль і канонізатори". В редакції "Пролітфронту" я застав Сенченка і Хвильового. Хвильовий щойно взяв редаґування журнала в свої руки. Я розповів їм свій загальний плян і прочитав готову вже першу статтю. Плян їм заімпонував. Сподобалась їм, здається, й сама стаття. Бо відразу сказали, що піде до наступного чергового числа. Тільки розділ, у якому я трактую імпресіонізм, їм видався "не дипломатичним". Щоб не наражувати щойно народжений журнал на небезпеку, не давати зброю нашим напасникам, Сенченко порадив додати до статті таку примітку:

> *Від редакції*: У тій частині, де автор дає оцінку імпресіонізмові, редакція статтю Гр. Костюка вважає за дискусійну.

Я не перечив. Стаття з такою приміткою появилася в третьому числі "Пролітфронту" за 1930 рік. На жаль, з мого цікавого задуму нічого не вийшло. Обставини примусили мене взятися за інші, актуальніші проблеми нашого часу. Хоч Сенченко мене запевняв, що

перерва тимчасова, але дійсність продиктувала інакше. Звичайно, якби ПРОЛІТФРОНТ проіснував бодай два роки, то, можливо, з мого пляну щось би й вийшло. Але він ледве протягнув рік, а журнал припинив своє існування вже на 7-8 числі.

Насамперед, треба було рятувати честь нашого активного члена Олександра Копиленка. Він щойно опублікував книжкою свій перший великий психологічно-побутовий роман "Визволення". Вусппівська й новоґенераційна та інша неприязна до нас критика взяла його під знищувальний обстріл. Треба було глибоко та об'єктивно розглянути цей роман і одночасно дати одкоша тим демагогічним критикам, що цілком перекреслювали його. Цю ролю накинули мені. Трудно сказати, як я впорався з цим завданням. Але автор не дуже гнівався. Навіть навпаки, після цієї статті ми з ним ще більше заприятелювали. А коли в Будинку Блакитного організували диспут над цим романом, то вступне слово запропонували зробити мені. Від чого я теж не міг відмовитись.

Друга трудна справа, яка впала на мою голову, полягала в тім, щоб написати принципову статтю про роман М. Івченка "Робітні сили". Цю пропозицію дав мені знову Хвильовий, як головний редактор журналу. Я опирався. Але Григорович був твердий у своїх намірах. Щоб мені надати певности й заохоти, він вирішив похвалити мене і тим подіяти на мою молодечу амбіцію.

— Не впирайтесь, — казав він. — Із наших товаришів (він мав на увазі критиків ПРОЛІТФРОНТу — Момота і Багмута, бо Олександер Михайлович Лейтес вів головно західньоевропейську і російську літературу) ніхто не зробить цього на потрібному рівні. Повірте, я вже трохи знаю ваш спосіб писання.

Його похвала на мене не діяла, хоч була це похвала самого Хвильового. Але логіка переконувала, що написати цю статтю мушу я. І я погодився. Коли через кілька днів я приніс статтю, Хвильовий відразу ж при мені її прочитав. Прочитавши, деякий час мовчав. Потім поволі сказав:

— Стаття — добра. Тільки ви забули про час, у який пишите й про кого пишите.

— Чому? — питаю здивовано.

— Ви були на процесі СВУ?

— Пару разів.

— Ви чули, як сам себе характеризував Івченко?

— Не чув, але читав у "Вістях".

— То ви хочете в статті представити його політичний портрет об'єктивніше й льояльніше, ніж він сам себе представляв?

— Та я ж писав не політичний портрет, а аналізував художній твір, який, як самі знаєте, часто розбігається з політичним кредо автора.

— Це — академічна дискусія, а нам . . . — він на мить замовк . . . — нам зараз не до того. Ми мусимо відчувати час і обставини. Ми повинні дати статтю не тільки про особу, засуджену радянським судом

за участь в контрреволюційному підпіллі, але й про автора, який сам себе прилюдно ще гірше засудив. Зрозумійте, що на нас і наш журнал постійно і пильно спрямовані очі, що кожний наш ліберальний крок, кожне наше об'єктивістське ставлення — це загроза нашому існуванню. А ми мусимо перетривати. — Він знову на мить замовк. А тоді продовжив: — Я думаю, ви мене розумієте . . .

І на мене дивилися сумні, розумні карі очі. За звичкою доторкнувши пальцем ніздрю свого носа він додав:

— Візьміть статтю й зробіть з неї те, що треба. Врахуйте контрреволюційність СВУ і наш невблаганний час.

Я якусь мить мовчав. Я бачив і відчував, як тяжко дається Хвильовому ця роля, але тепер я не мав сумніву, що інакше бути не могло. Я тільки тихо сказав:

— Я . . . спробую, Миколо Григоровичу. Але чи вийде в мене щонебудь, не знаю.

— Мусить вийти, — кинув він мені, ледь-ледь посміхаючись.

Я статтю ґрунтовно переробив у стилі тогочасної політико-наступальної чи викривальної критики. "Робітні сили" в цій редакції вже були "вилазкою клясового ворога на літературному фронті. Це була річ, яку я писав, стаючи собі на горло, ґвалтуючи своє сумління. Я не соромлюся цього. Бо це тільки свідчить, у яких умовах доводилось моєму поколінню жити та якими отруйними флюїдами дихати. Тоді ще не міг, як у післясталінські 60-70 роки, народитися Гелій Снєгірьов, щоб відважно, перед фактом реальної смерти, випроставшись гордо на ввесь зріст, устати й плюнути в лице всесильному тиранові. То було передгроззя великого терору тридцятих років. Ми були, як заворожені крілики перед пащею удава.

* * *

Загострення конфліктів і розгром ПРОЛІТФРОНТу

Навіть з того, що я досі встиг занотувати, видно, що ПРОЛІТФРОНТ розмахнувся широко і солідно, як організаційно, так і творчо. Він мав на те чи не найбільші людські можливості. Адже ж у його рядах скупчились були найкращі, найвідоміші письменники того часу. Досить згадати хоча б такі імена: П. Тичина, М. Хвильовий, М. Куліш, О. Вишня, Ю. Яновський, О. Досвітній, І. Сенченко, П. Панч, І. Дніпровський, Г. Епік, В. Мисик, М. Яловий, Л. Квітко та інші. ПРОЛІТФРОНТ не претендував на абсолютний провід у тогочасній українській літературі, але не міг і не хотів грати й підрядної чи другорядної ролі в стосунку до ВУСППу. У той час, як ВУСПП сама на таку командну ролю й претендувала, це творило першу конфліктну ситуацію на нашому шляху.

ПРОЛІТФРОНТ у першій своїй заяві здеклярував, що вважає ВУСПП за "пролетарську літературну організацію", яка прямує до тої ж самої мети, що й ПРОЛІТФРОНТ, але залишає за собою право ставитись критично до тих чи інших хибних поглядів на теорію чи практику ВУСППу. Всеукраїнська федерація, до якої входили і ПРОЛІТФРОНТ, і ВУСПП, у своїй декларації пропаґувала толеранцію і співпрацю між своїми членами, як рівних з рівними. Але на практиці співпраці й толеранції не було. ВУСПП, користуючись з того, що його було протеґовано вищими партійними інстанціями, виразно претендував на ролю провідної організації і "партії в літературі". З цим ПРОЛІТФРОНТ ніяк не міг погодитися. Та й дивлячись об'єктивно, були це речі не співмірні. Коли ПРОЛІТФРОНТ репрезентували такі яскраві творчі особистості, як Куліш, Хвильовий, Тичина, Досвітній, Яновський, то ВУСПП — репрезентували такі літературні сірячки, яких насмішкувато називали — чотири Івани: Іван Кулик, Іван Кириленко, Іван Микитенко, Іван Ле. А проте, ці "чотири Івани" мали підтримку й довір'я в ЦК партії і від початку 1930 року щодалі голосніше й авторитетніше нагадували про свій пріоритет. Ця тенденція не була чимось новим. Вона виникла три роки перед тим, коли 1927 р. заходами Культпропу ЦК, особисто Андрія Хвилі, було змайстровано штучно ВУСПП. І зроблено його було, щоб роздушити ВАПЛІТЕ. Це завдання 1928 року було виконано: ВАПЛІТЕ — ліквідовано. Тепер же ВУСПП знову зударилась з новоствореною організацією ПРОЛІТФРОНТ, де провідну ролю відігравали майже в цілості колишні ваплітяни. Цього, очевидячки, "чотири Івани" перетравити не могли. І на цьому тлі постали нові ускладнення й нова конфліктна ситуація.

Але перед тим, як розповісти про деякі епізоди цих конфліктів, хочу зробити одне істотне застереження, як сучасник, спостерігач і якоюсь мірою — учасник тих зударів і конфліктів. Ряд конфліктних зударів між ПРОЛІТФРОНТом, ВУСППом та деякими іншими організаціями не можна розглядати спрощено, як групову заїлість, як конкуренцію між літературними організаціями тощо. Хоч на зовні, для не втаємниченого широкого читача, воно, може, так і виглядало. А насправді, це була підступно продумана політична інспірація, що виходила десь з глибин Політбюра ЦК КП(б)У, а може ще й з вищих сфер. Там укладалися симпатії чи антипатії до тих чи інших письменників, мистців та цілих організацій. Звідти, відповідними каналами, розходилися належні настанови, які, де їм треба було, витворювали потрібну ситуацію. ВУСПП та подібні чи близькі до неї організації грали тут ролю тільки амбітних пішаків.

Отже, маючи це на увазі, простежмо тепер далі зовнішній процес тих інспірованих згори конфліктів. Акція проти ПРОЛІТФРОНТу розгорталася поволі й підступно. Почалося з одного боку, з доносів до Відділу культури і преси ЦК КП(б)У, а з другого, витворення негативної суспільної опінії. Розмашиста діяльність ПРОЛІТ-

ФРОНТу — опанування основними студійними групами робітничої молоді на харківських заводах, організація всеукраїнської консультації для творчої молоді з питань літератури, ініціятива видання місячника "Літературний цех" для початкуючих письменників і тому подібне, — все це з одного боку, насторожувало ворожі до Хвильового та його групи впливові елементи в ЦК партії, а з другого, било надто дошкульно по престижу ВУСППу, який єдино претендував на всеукраїнську керівну акцію.

Почалася протидія. Вся ця діяльність ПРОЛІТФРОНТу, мовляв, не зовсім безпечна. Ніхто не ґарантований від рецедивів "хвильовизму", який тліє серед членів ПРОЛІТФРОНТу. Зрештою, мовляв, цю організацію треба трактувати, як "дрібнобуржуазну", а то й "попутницьку". На такі одверті закиди не довелося довго чекати.

Перший сиґнальний голос подав орган ВУСППу "Гарт" у статті тоді молодого критика і публіциста В. Сухино-Хоменка. Характеризуючи розташування літературних груп в Україні, він стверджував, що поза ВУСППом інших пролетарських об'єднань в українській радянській літературі нема, а деяких членів ПРОЛІТФРОНТу він виразно відніс до категорії "дрібнобуржуазних". Це зумисне кинене провокативне означення в Москві відразу ж перехопив (не без підказування когось із впливових з України) орган РАПП (Російської асоціяції пролетарських письменників) "На литературном посту". Ця нетолерантна централістично-шовіністична російська письменницька група, під крикливим прикриттям ортодоксального марксизму, тоді виразно претендувала на всесоюзну керівну ролю. Для цього, з їхньої ж ініціятиви було створено ВОАПП — Всесоюзне об'єднання асоціяцій пролетарських письменників. ВУСПП це відразу слухняно підтримав, а ПРОЛІТФРОНТ і білоруське письменницьке об'єднання *Узвышша* ці претенсії РАППу відкинули. Реакція з боку РАПП була швидка й виразна: в передовиці до "На литературном посту" ч. 5 чи 6 за 1930 рік обидві ці письменницькі організації Української й Білоруської союзних республік було спаплюжено. *Узвышша*, яким, мовляв, ще недавно керували клясові вороги, тепер безпідставно називає себе групою пролетарських письменників. ПРОЛІТФРОНТ у цій передовиці, скваліфіковано просто як "дрібнобуржуазну групу", що тільки "прикривається назвою пролетарських письменників". Справжня ідеологічна суть цих організацій, авторитетно твердив автор передовиці, ще далеко не розкрита. Отже, семафор для цькування ПРОЛІТФРОНТу (як і *Узвышша*) офіційно було відкрито із Москви. Слідом за цим провідний критик РАППу й нібито "спеціяліст" у справах національної літератури союзних республік — В. Сутирін, як залюбки поінформувала московська "Литературная газета", характеризував ПРОЛІТФРОНТ "як ворожу пролетарській літературі групу". Слово В. Сутиріна звучало авторитетно. Він саме тоді видав досить грубу, хоч і поверхову та плутану фактами книгу під назвою:

"Пролетарська література і національне питання". Це була розрахована й продумана для дальшого прицілу провокація.

Отже, з літа 1930 року, з виходом у світ, здається, четвертого числа нашого журнала, проти ПРОЛІТФРОНТу почалося цькування і провокація розгорнутим фронтом. Запрацювали відкритіше, підбадьорені відповідними органами й зокрема московськими сутиріними, критики і публіцисти з "Гарту", з київської "Літературної газети", з "Червоного шляху", що тоді вже був у руках вусппівців і т. д. Плуг, Західня Україна, Техно-мистецька група А, навіть Молодняк — тримали себе невтрально... Але зате, несподівано, до цієї ганебної акції дуже активно приєдналася "Нова ґенерація" — орган лівого фронту мистецтва, тобто — невеличкої групки українських футуристів під проводом неспокійного М. Семенка. Треба загально сказати, що в М. Хвильового та його однодумців, у тому й у покійного В. Блакитного, були свої давні, чисто мистецькі розходження з теоретичним наставленням і поетичною практикою М. Семенка. Ще в першій прилюдній декларації "Наш Універсал до робітництва і пролетарських мистців українських", у жовтні 1921 року, Хвильовий, Йогансен і Сосюра проголосили своє негативне ставлення до "футуристичних безмайбутників", до всіляких формалістичних течій "(імажинізм, комфутуризм тощо)". Це ставлення було і в Блакитного вже ген пізніше, коли М. Семенко встиг опублікувати в "Червоному шляху" (ч. 3, 1924) свій плутаний трактат "Мистецтво як культ". Досить прочитати статтю Блакитного "Без маніфесту" з кінця 1924 року, щоб переконатися в цьому.

В академічних літературних колах, зокрема в групі київських неокласиків, ба, навіть, у колі Ланка-МАРС, про український "лівий мистецький фронт" говорили з вибачливою посмішкою. Ніхто поважно не трактував ні "поезофільмів", ні "каблепоем", ні просто "повем" Михайля Семенка, ні ярмаркових витівок "знаменитого скальпувальника і здирача шкір з сучасних поетів" — Ґео Шкурупія. Його юнацький виклик "на герць Володьки Маяковського, Васьки Каменського й Ігугу Єсеніна" не був дотепним, а лише задерикуватою позою. Не була дотепною й історично виправданою заява Семенка, що Шевченко в нього під ногами (точної фрази не пам'ятаю) та його насмішкувата назва своєї збірки поезій "Кобзар". Пам'ятаю, який фурор зробила була справді дотепна карикатура Б. Фрідкіна з приводу цієї витівки Семенка: на ясному фоні стоїть велика маєстатична постать Шевченка. Поруч неї манюсінький, кучерявий, негроподібний з люлькою в губах і задертою головою до недосяжного обличчя Шевченка, Михайль Семенко. А під цим підпис: "*Одступіться трохи, Тарасе Григоровичу, а то нас переплутають*".

Не сприймалася й епатаційна поезія Семенка на зразок: "Понеділок, вівторок, середа..." чи його "Автопортрет":

Хайль семенкомих
Іхайль кохайль альсе комих
Іхай месен михсе охай
О, Семенко Михайль,
О, Михайль Семенко!

Цитую з пам'яти. Тому не ручуся за цілковиту точність. Але суті тут не змінено.

Український футуризм, як мистецька течія, не залишив по собі будь-якого значного сліду. Своєю траєкторією руху від раннього "кверофутуризму" М. Семенка, через "Семафор у майбутнє", "Катафальк мистецтва", "Ґонґ комункульту", "Бумеранґ" аж до "Нової ґенерації", він не створив якоїсь сутньої поетики. Він не був і не міг бути напрямною силою мистецтва революційної доби. У великому, бурхливому й соціяльно зрізничкованому процесі пореволюційної доби, він (футуризм) був скоріше голосною, розваговою, я сказав би, карнавальною течією, що, зрештою, не шкодило, а було потрібним для урізноманітнення і строкатости процесу.

Коли це я кажу в загальному, то це зовсім не значить, що український футуризм треба іґнорувати, що він нічого не дав нашій літературі. Навпаки, давно пора серйозно і глибоко вивчити його на всіх історичних етапах, вилущити з нього все творче, цікаве, нове, устійнити його внесок у загальну поетику, показати його вагу і місце в ній. Тобто, зробити з ним те, що зробили італійці з своїм Марінетті чи французи з своїми сюрреалістами тощо. Найбільшу ролю відіграв футуризм у російській літературі. Але це сталося тільки завдяки великому талантові В. Маяковського та його талановитим колеґам у ранню ще добу "Гілеї", "Бубнового туза" і "Жовтої кофти". В лоні цього російського авангардизму народилася поважна група теоретиків літератури та філології, які пізніше оформились в ОПОЯЗ — Общество поэтического языка — і своїми солідними працями створили в літературознавстві окрему течію, прозвану пізніше формалістичною. Український футуризм такої ролі не зіграв, бо не мав у своїх рядах нікого, хто міг би дорівнювати до майстрів із групи Хвильового чи київської групи М. Зерова. І замість того, щоб збагнути свої можливості й посісти належне місце в процесі, Семенко вирішив безоглядно кинутися в бій. Власне бій чи змагання у мистецтві річ потрібна і корисна. Вона рухає мистецтво вперед, робить нові відкриття. Але трагедія Семенкового "бою" була в тому, що замість боїв за мистецькі принципи, за нові відкриття, Семенко та його нечисленні колеґи почали ідеологічні, політичні бої. Не будучи ніколи католиками, вони раптом перетворились у католиків, правовірніших ніж сам папа. Це виглядало з одного боку, комічно, а з другого, недоречно. У "Вапліте" не було ні одної статті, спрямованої проти Семенка чи його напрямку. Навіть, навпаки, якщо згадувано Семенка, то

цілком пристойно і льояльно. Ба більше — коли Хвильовий в одному із своїх памфлетів згадав Семенка, то з найвищою оцінкою, як про "трагічну постать на тлі нашої української відсталости". І от саме в рік, коли проти Хвильового виступив увесь могутній партійний апарат та його вусппівські підгавкувачі, коли єдиним арґументом у наступі на Хвильового була політика, коли його погляди було сквалі-фіковано як націоналістичні й антипартійні, то Семенко, видаючи свій журнал "Нова ґенерація", майже в кожному числі почав і собі активно каркати на Хвильового. Вже в засадничій статті першого числа 1927 р. під назвою: "Плятформа й оточення лівих", підспівуючи офіційним партійним чинникам, "хвильовизм" ще раз визначається як антирадянський ухил, а на адресу ВАПЛІТЕ кинено гасло: "Геть з Кам'янець-Подільськими европами!" Для всіх було ясно, що це обвинувачення в націоналізмі, та ще й уенерівського ґатунку. Це вже був учинок, що виходив поза всякі моральні й літературні елементарні норми. Але Семенка це не заспокоїло. Жадоба ще і ще скритикувати Хвильового та його однодумців, очевидячки, була невгасима. Ще раз підкреслюю: це було б не так погано, коли б це була жадоба мистецької критики Хвильового. Коли б робилася спроба проаналізувати той чи той його твір, вказуючи на його мистецьку слабість чи недосконалість, з такою критикою можна було б погоджуватися чи не погоджуватися, але психологічно її можна зрозуміти. Та справа в тому, що тут такою критикою навіть і не пахло. Тут ішла полеміка в чисто політичній площині. Доводилось безпосередньо чи символічними натяками, що його літературний супротивник є просто ворогом існуючого ладу. Візьмімо 1928 рік.

ВАПЛІТЕ — розгромлено. Хвильовий капітулював під ударами відповідних органів партії. При цьому він обіцяв боротися і з власними помилками, тобто — з "хвильовизмом". Ситуація трагічна і ще в перспективі невиразна. І саме в цей похмурий час Семенко строчить і друкує в своєму журналі свою бездарну "Повему про те, як повстав світ і загинув Михайль Семенко". Пригадую, я читав, примушував себе читати, той сумбурний потік слів у багатьох числах "Нової ґенерації". Дійовими особами "Повеми" були такі: Єпископ, якийсь Дід, Винниченко, Донцов, Х. Вильовий. Михайль Семенко був також дійовою особою, тільки в ролі медіюма, що смикає за потрібні йому ниточки і стукає лобами своїх знаменитих героїв. І стукав їх у таких ситуаціях, коли вони найвиразніше виявляли своє вороже ставлення до радянської комуністичної системи. Звичайно для Донцова чи Винниченка було байдуже. Вони були поза досягненням залізної руки диктатури. Але що автор у коло "ідеологічних роздумів" Донцова і Винниченка зловмисне ввів ще й Єпископа (чи не Липківський? — бож Автокефальна Церква ще існувала і саме на Липківського тоді були спрямовані основні постріли совєтської пропаґанди) і Хвильового, то вже це звучало, як злобний політичний памфлет, якщо не гірше. Такий вчинок трудно було дарувати навіть такому шалапутові, як Семенко.

Але, можливо, що й це ще пройшло б повз увагу Хвильового, якби на поверхню літературного життя не виплив О. Полторацький зі своєю "морфологічною методою" політичного доносу. Спочатку стаття про А. Любченка, а пізніше про О. Вишню ("Що таке Остап Вишня?". "Нова ґенерація" чч. 1, 2, 3, 1930) Це вже переповнило чашу терпіння. Пригадаймо собі ще раз: розіп'ятий партією та її ревними підспівувачами Хвильовий капітулював і дав партії слово боротися з усяким націоналізмом, в тому й з "хвильовизмом". Але з цією обіцянкою не дуже поспішав. Аж у критичний момент організації ПРОЛІФРОНТу, коли зграя різних безпринципних гавкунів концентричним колом почала атаку, використовуючи "хвильовизм", як страховище, Хвильовий та його найближчі однодумці вирішують піти в контратаку. Це був єдиний засіб оборони.

Справа була в тому, що для Семенка, Шкурупія, Бузька та інших з гуртка "Нової ґенерації" "хвильовизм" не був жадним страховищем. У своїх помислах, писаннях і психологічних наставленнях вони фактично йшли в річищі Хвильового. Не випадково Шкурупій 1926-7 перебував у ВАПЛІТЕ. Але в роки 1928-9 вони побачили, що в даній політичній ситуації на "хвильовизмі" можна спекулювати. Тоді Хвильовий вирішує цій спекуляції покласти край — вибити з їхніх рук арґумент "хвильовизму". Він бере їхні твори, аналізує методою прокурорсько-політичного оскарження, тобто, саме тією методою, якою вже кілька років вони клюють його, і нещадно викриває в них "хвильовизм". Так дійшло до його циклу статтей у "Пролітфронті" — "Кричуще божество", "Остап Вишня в "світлі" "лівої" балабайки" тощо.

У такій пекельній політичній і психологічній ситуації тих лиховісних років зформувався той дивний в акції Хвильового феномен, що для багатьох сучасних дослідників і читачів є незрозумілим. Дехто називає це надмірною самокритикою, а дехто просто хворобливим мазохізмом (почуттям задоволення від самокатування, самозневаги). Ні. Це явище безпрецедентне. Воно породжене особливою, неповторною політичною ситуацією в переддень нечуваного комуністичного терору. Він, цей феномен Хвильового, набагато глибший, складніший і трагічніший, ніж ми досі собі уявляли. Він чекає ще свого глибокого, об'єктивного і вдумливого дослідника психолога-соціолога.

Пригадкою про це все я хотів тільки сказати, в якій замряченій і тяжкій політичній ситуації почав діяти ПРОЛІТФРОНТ як організація. Йому довелося відразу "вступити у війну" з численними своїми недругами, які опералися на міцні імперські позиції Москви, ВКП(б), РАПП тощо — та їхніми українськими відповідниками.

Уже в другій половині 1930 року нам стало ясно, що нас хочуть ліквідувати, не давши навіть дихнути на повні груди. Були чутки, що в ЦК КП(б)У це визріває при активній дії керівника Культпропу ЦК Андрія Хвилі. Цей колишній боротьбіст зумів міцно загніздитись у партійному ареопазі і навіть заслужити похвали самого Кагановича.

Хвиля, очевидячки, мав органічне недовір'я до Хвильового й страх, що той щось несподівано викине, а відповідати перед ЦК доведеться йому. Тому він, мабуть, завзявся за всяку ціну обмежити його незалежний рух, ліквідувати його групу й зробити підлеглим якомусь слухняному Микитенкові чи подібному. "Літературний цех" — було заморожено. Фонди на видання нашого місячника "Пролітфронт" — урізано. З п'ятого числа ми змушені були видавати вже його подвійними числами. Розпляновану працю Всеукраїнської літературної консультації змушені були поволі згорнути.

До ВОАПП ми не ввійшли, через те ПРОЛІТФРОНТ стали трактувати як ворожу, дрібнобуржуазну організацію. На основному ядрі наших членів (колишніх ваплітян) висів "гріх" конфлікту з Максимом Горьким та ігнорації його приїзду 1928 року до Харкова. На цьому епізоді я хочу зупинитися докладніше. Це дуже важливий факт. Його або замовчують, або подають навмисне плутано, невиразно всі радянські мемуаристи, включно з Юрієм Смоличем. Що ж, власне, сталося? Як воно насправді було?

Десь 1926 року, коли Горький був ще в еміграції (жив тоді в Італії, на Капрі, в м. Сорренто), видавництво "Книгоспілка" заплянувало видати його роман "Мати" в трохи скороченому перекладі. З цієї нагоди Олекса Слісаренко, як головний редактор художньої літератури видавництва, звернувся офіційним листом до Горького, прохаючи дозволу на скорочення і переклад. На цього листа від Горького прийшла така відповідь (подаю в оригіналі):

> "Уважаемый Алексей Андреевич,
> я категорически против сокращения повести "Мать". Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие "языком", — но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия. При старом режиме я посильно протестовал против таких явлений. Мне кажется, при новом режиме следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помагать друг другу. А то выходит курьезно: одни стремятся создать "всемирный язык", другие же действуют как раз наоборот.
>
> А. Пешков"

Я навмисне подаю цей документ в оригіналі, як його зберіг у своєму архіві М. Драй-Хмара ("Записки НТШ". 197: 342). Звірив я його також і з текстом (трохи скороченим), опублікованим у статті "Наше сьогодні" ("Вапліте" (Харків, 1927), 3: 137). Хочу також занотувати, що публікую листа за новим російським правописом, а в оригіналі Горький писав його старим дореволюційним правописом з "ять" і "твердим знаком".

Публікую повністю цей документ з двох причин: поперше, — щоб зберегти його оригінальний текст для історії, бо ж цей унікальний

документ є яскравим зразком невигойного російського шовінізму навіть у таких прогресивних росіян, як Ґорький; подруге, — щоб унести ясність у навмисне заплутання цієї справи у спогадах Юрія Смолича "Розповіді про неспокій немає кінця". Хочу тут сказати, що Юрій Корнійович знав багато деталів тогочасного літературного і громадського життя. І він занотував дуже багато надзвичайно цінних фактів і подій. Але там, де йому хотілося, але не вільно було говорити правду, він інколи й спритно, а переважно невміло й скандально "викручується", пишучи явну неправду. Про факт конфлікту українських письменників з божком російської інтеліґенції Смоличеві хотілося розповісти конче. Але розповісти правду він не міг. Тому почав завуальовувати і крутити навколо неї. Смолич стверджує, що лист Ґорького до Слісаренка з відмовою дозволу на український переклад був. Але що то за лист, то (цитую далі Смолича) "не пригадаю вже точно тексту листа Ґорького, але причиною відмови Олексія Максимовича (публікувати його роман "Мати" українською мовою — Г. К.) була неточність, самий мовний ключ перекладу, що, на його думку, знижував зміст і самий мовний ранжир твору" . . . (38 стор.).

Читаю отаке і думаю: не дурний же і не занадто боязкий був мій шановний сучасник, але чому ж таку "галіматью", таку неправду він пише? Він же знав, що люди вмирають, але написані ними документи залишаються жити довго, якщо не вічно. Знав він також, що ще жили тоді люди, які знали цю історію конфлікту Слісаренка-Ґорького не гірше від нього. Могли ж вони відразу внести свої правдиві корективи. Я думаю, що Юрій Смолич все це розумів і заплутував цю справу свідомо. Коректівів живих свідків він не боявся, бо знав, що в тій дійсності, ніхто не посміє виступити з правдивими коректівами. Не посміє так, як не посмів правдиво насвітлити й сам Смолич. Але замовчати цей епізод він не хотів. Він волів хоч плутано, викривлено, але про подію згадати . . . Він знав, що його неправда кинеться у вічі майбутнім читачам і вони, маючи вже вказівку на джерела, таки дійдуть до правди. А такої дезавуації Юрій Корнійович не тільки не боявся, а напевне він її волів. Коли він, живучи в Києві поруч з великими державними архівами й бібліотеками, де напевне зберігається і цей лист Ґорького, писав, що не може собі пригадати змісту листа, то він добре знав, що ми тут, у Західньому світі, відразу запропонуємо йому текст для ознайомлення. Він міг передбачати таку смішну й компромітуючу ситуацію. Але він такого нашого, чи майбутніх поколінь розкриття правди не боявся. Бо всі його вимушені крутійства, завуальовування правди, а місцями може навмисне вислужницьке базікання, все те лише свідчить в якій моральній і правовій каламуті доводилося йому жити й писати.

Комічність ситуації в розповіді Смолича ще й у тому, що коли після того конфлікту із Слісаренком М. Ґорький, повертаючися з еміґрації, по дорозі завітав до Харкова, то його зустріч у Будинку Блакитного зіґнорували всі колишні ваплітяни, в тому й Юрій

Смолич. Ніхто з видатних літераторів не прийшов на ту зустріч. Про це красномовно свідчить фотографія зустрічі М. Горького з українськими письменниками, що її вміщено між 40 і 41 сторінками офіційної радянської "Історії української літератури", том 6, (Київ, 1970). Крім С. Пилипенка і, здається, І. Кулика та Микитенка, нікого з видатніших письменників, у тому й Юрія Смолича, там нема. Є купа початкуючої молоді та якоїсь різної кололітературної публіки.

Отже, вертаючись до питання ПРОЛІТФРОНТ і Горький, треба сказати, що цей факт зокрема, тепер було пригадано і використано в атаках на провідну групу ПРОЛІТФРОНТу. Нам у цілому приписувано "іґнорацію великого пролетарського письменника".

Ще одна подія, яка внесла нову конфліктну ситуацію в наше існування — це неучасть ПРОЛІТФРОНТу в такій собі міжнародній "шопці", що в листопаді 1930 року відбулася в Будинку Блакитного, під назвою конґресу Міжнародного бюра революційної літератури (МБРЛ). Після конґресу ця організація прийняла нову назву — *Міжнародне об'єднання пролетарської і революційної літератури (МОПРЛ).*

Офіційно конґресом опікувався Культпроп ЦК партії, а фактично ініціятиву господаря перехопила ВОАПП, а в Україні її сателіт — ВУСПП із спритним Микитенком на чолі. ПРОЛІТФРОНТу запропонували ролю пасивного учасника. З цим ані Тичина, ані Хвильовий, ані Куліш, ані Яновський, ані Лейтес, ані Фельдман не могли погодитись. Провід ПОЛІТФРОНТу на це склав офіційну заяву, в якій таке ставлення до нашої організації скваліфікував не як консолідацію революційних і пролетарських письменників, а як політику дискримінації. Тому ПРОЛІТФРОНТ відмовився брати участь у конґресі. Це теж лягло плямою на нашу біографію.

Грудень 1930 року був критичний у нашому існуванні. Хвильовий, Куліш, Досвітній вживали всіх можливих їм заходів, щоб урятувати організацію від розгрому. Але все було марно. Видання нашого місячника було загальмовано. Останнє 7-8 листопадове число ледве вийшло на початку січня 1931 року. Ми, рядові члени, ходили як замотиличені. Не могли збагнути, що нам закидають, чого від нас бажають? Склалося так, що саме наприкінці грудня 1930 року я і Григорій Епік, виїхали лікувати свої міокардити до Кардіологічного інституту ім. Лермонтова в Одесі. Отже я, як і Епік, не був при драматичній події ліквідації ПРОЛІТФРОНТу в січні 1931 року. Повернувшись у лютому, я відразу ознайомився з резолюцією ліквідаційних зборів. Ще більше дізнався з приватних розповідей. З цього я вже склав собі картину всіх наших "злочинів", за які нас розігнано. Ясно було тільки одне: ПРОЛІТФРОНТ мусів умерти. Партія має до нього абсолютне недовір'я. Їй потрібно було мати тільки одну слухняну організацію — ВУСПП. У цю організацію вона хотіла убгати всіх пролітфронтівців. Мати їх під наглядом микитенків і кириленків їй буде спокійніше. Арґументи для ліквідації в Культпропі ЦК були вже наперед підібрані (можливо тими ж микитенками та кириленка-

ми). Дискусії над ними не могло бути.

Які ж конкретно були наші "злочини"? Переді мною лежала резолюція ліквідаційних загальних зборів, що злагіднено, про людське око, називалася: "Резолюція загальних зборів ПРОЛІТФРОНТУ в справі консолідації сил пролетарської літератури від 19 січня 1931 року". До неї додана примітка:

> "Товаришів, що не були присутні з різних причин у Харкові та на загальних зборах, збори закликають підтвердити цю постанову та висловити бажання вступити до ВУСППу своїм підписом під постановою та на листі, адресованому до секретаріяту ВУСППу".

Хоч у мене рішення було вже давно готове, але я все ж таки сів за уважне читання резолюції. Минаю обов'язкові в таких документах загальники про "велетенські досягнення на фронті соціялістичного будівництва" та іншу пропаґандивну "беліберду" і добираюся до тих параграфів, де вже нібито ми самі показуємо пальцями на свої "злочини". І що ж я там вичитав? Насамперед, "ПРОЛІТФРОНТ припустився значних літературно-політичних помилок" ... "ПРОЛІТФРОНТ не зміг піднестися на височінь принципової критики дрібнобуржуазних націоналістичних творів деяких членів своєї організації" ... Це вже мене бере за душу. Які ж це "помилки"? Чиї ж це не розкритиковані нами націоналістичні твори? Аджеж у критичному відділі й я щось писав. Либонь у цьому є якась частка і моєї вини (читай — злочину!). З дальшого тексту дізнаюсь, що ми не розкритикували, як належить, політичної суті "малахіянства", не відштовхнулись від "Народного Малахія" М. Куліша.

Я нічого не розумів. Бої за і проти "Народного Малахія" вже давно відгриміли. Прийшли нові часи, нові твори, нові проблеми. Чому ми мали б вертатися на кілька років назад? Кому і для чого це потрібно? І чому, раптом, ми мали б критикувати нашого Миколу Гуровича, такого милого, дотепного, дружнього, людяного, такого ідейно-чесного і безмежно талановитого?! Але читаю далі. ПРОЛІТФРОНТ не викрив до кінця "дрібнобуржузаних творів Івана Сенченка", — його "Записок холуя" і "маринізму". Читаю це і сам собі міркую: Та це ж доба ВАПЛІТЕ. Але їх, очевидячки, за живе зачепив безсмертний образ холуя, тому їх вогнем пече та геніяльна сатира Сенченкова і вони хотіли б нашими руками той вогонь пригасити. Бідні Пії! А "маринізм" Сенченків — це ж фікція, якої в природі нема. Це теж із доби ВАПЛІТЕ. Йшлося, власне, про сконфісковане цензурою 6-те число журнала "Вапліте". Там, кажуть, було вміщено гарний Сенченків есей під назвою "*Де хвилі*". Казали мені, і я вірю, що це був дуже цікавий, глибокий змістом і поетичний формою нарис про історичну ролю Чорного моря в політичному, економічному і державному житті України. Це був вимріяний поетом у сучасному й майбутньому грандіозний порт України, з якого вона, як держава вийде у великий океанічний світ. З того есею в пам'яті тих, що читали його,

залишилися такі чотири рядки:

Україна великою буде!
Вона знайде в собі кремінь-м'яз,
Щоб урізать у хвилі морів темногрудих
Мільярдний тоннаж!

Що тут нельояльного, і чому ми повинні були розпинати ще й тепер за це нашого симпатичного, такого творчого, чесного і працьовитого Ваню Сенченка? Це в мою голову не вкладалося. Але він, виявляється, вчинив ще один "злочин", і то недавно, у "Пролітфронті". У своїй блискучій полемічній статті "У парках збліднлих фантазій", він, переказуючи твердження Леніна "все, що написав Плеханов, є найкраще в міжнародній літературі марксизму", випустив слова "з філософії" і цей "злочин" редактори "Пролітфронту" не викрили. О темпора, о морес!

Читаю далі. ПРОЛІТФРОНТ не скритикував помилок Юрія Яновського в його романі... "Майстер корабля". За це вже я несу відповідальність. Аджеж я, чи не єдиний, колись не тільки не бив Яновського, а супроти цілої зграї гавкунів узяв роман під оборону і написав позитивну статтю. Але коли ж це було? Це ж я був ще студентом. У чому ж річ?

Але, простую далі. "ПРОЛІТФРОНТ не виступив проти ідеологічних хиб книг О. Копиленка "Твердий матеріял" і "Визволення". Знову почуваю себе заплутаним у цій ситуації. Про "Визволення" я написав досить велику й гостро-критичну статтю у 7-8 числі "Пролітфронту". Правда, літературні прокурори з Культпропу ЦК її ще могли не прочитати. Та це — не істотне. Присуд вони вже зробили.

Хто ж далі на черзі? Виявляється, мій давній друг Терень Масенко. Він, бачите, колись написав співчутливого вірша про троцькістів. Звався вірш — "Лобне місто". Він пустив маленьку, хоч ідеологічно й витриману "сльозу":

Серце не громадянина, а поета,
Жаліє їх — неправих і упертих.

Так звучала одна сакраментальна строфа. Був у Тереня такий гріх. Але коли? Та ще тоді, коли він належав до хваленої партією комсомольської групи поетів Молодняк. Тож ця організація мусіла б за свою "продукцію" й відповідати. При чому ж тут ПРОЛІТФРОНТ?

Ще один "злочин" ПРОЛІТФРОНТу. Наш активний член, голова єврейської секції ПРОЛІТФРОНТу Давид Фельдман, в "Антології української прози в єврейських перекладах", яка вийшла за його редакцією і з його передмовою, щось там написав таке, що не сподобало-

ся вусппівцям. А може й творів у них не знайшов гідних перекладу єврейською мовою. Звичайно, відразу рапорт у Культпроп ЦК. А там — відомо: винен ПРОЛІТФРОНТ.

"Не відмежувались від "Літературного ярмарку" — теж помилка. Коли на XI з'їзді КП(б)У генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор ствердив, що основною групою пролетарських письменників є ВУСПП, то "Пролітфронт" лише вмістив цей уривок із промови Косіора, але своєї позиції не виявив. Це теж — "злочин". Ця серія помилок, ухилів, злочинів і т. д. замикалася відомими вже нам "помилками" в стосунках з ВОАПП, ВУСПП, МБРЛ. Тепер тільки ці організації були визнані за пролетарські, партійні. Всі інші — сумнівні, дрібнобуржуазні, попутницькі. Так рішили, бо так хотіли безмозклі керівники з ЦК. Так мусіли думати й ми.

Я собі уявляю, яке нове розп'яття пережили Хвильовий, Куліш і Досвітній, коли в ЦК їм прочитали реєстр цих помилок і ухилів, на підставі яких ПРОЛІТФРОНТ повинен був припинити своє існування. І читалося це не для дискусії, а як директива. Тож виходу не було. На підставі цих безглуздих звинувачень загальні збори членів ПРОЛІТФРОНТу 19 січня 1931 року ухвалили "вважати організацію ПРОЛІТФРОНТу за розформовану". Цю ґвалтовну ліквідацію щойно рік перед цим створеної літературної організації, прикрито фальшивою фразою "консолідація сил пролетарської літератури". Загальні збори ПРОЛІТФРОНТу вважають, мовляв, "за потрібне консолідувати свої сили у Всеукраїнській спілці пролетарських письменників — ВУСПП". Для завершення цієї акції загальні збори доручили президії передати цю резолюцію-декларацію і список пролітфронтівців, що підписали резолюцію та виявили бажання вступити до ВУСППу.

На зборах було 34 члени. Не були присутні: Г. Епік, Ю. Шовкопляс, В. Вражливий, М. Кириченко, І. Редькина, Г. Костюк, І. Момот (був тяжко хворий).

Так замкнулася остання спроба незалежного існування великої літературної групи під ідейно-мистецьким проводом Хвильового, Тичини, Куліша. Настала доба (перша її фаза у вусппівській формі) єдиної, уніформованої спілки письменників наскрізь контрольованої і слухняної.

Ще в Одесі (в Лермонтовці), в розмові з Епіком я висловив рішення, що на випадок ліквідації ПРОЛІТФРОНТу до ВУСППу не піду. Я органічно не зможу бути членом, де діють критичною оглоблею коваленки, клоччі та бриґади Юрченка-Гайового Леоніда і де верхом досягнення пролетарського реалізму вважають "Кучеряві дні" І. Кириленка, "Шахтарське" А. Клоччі або "Танець живота" Івана Ле. На той час я вже досить міцно ввійшов у наукове (аспірантура) й педагогічне життя Харкова й вирішив тут утверджуватися. Епік спочатку перечив, але пізніше погодився, що може так для мене буде краще. Познайомившись із резолюцією наших зборів, довідавшись

докладніше про причини ліквідації, я остаточно постановив: резолюції не підписувати і до списку бажаючих вступити до ВУСППу не вписуватись. Кінець.

Події і люди

Місячник української культури

Ранньої осені 1930 року ВУРПС оголосила "Місячник української культури". Ідея була шляхетна: усім могутнім пропаґандивним апаратом понести в усі робітничі, профспілкові, технічно-інтеліґентські, студентські середовища і взагалі до всієї української людности, сучасну українську культуру — мистецтво, літературу, театр, оперу, музику. Підкреслити її досягнення, красу і значення. До участи в місячнику запрошено було всі літературні організації. Кожна організація виділяла групу людей і посилала їх в розпорядження ВУРПСу. Там з них формували відповідні збірні групи і посилали за своїм пляном. ПРОЛІТФРОНТ для участи в місячнику виділив таких членів: Ю. Яновський, О. Вишня, О. Кундзіч, О. Копиленко, І. Момот, Ю. Вухналь, В. Мисик, Г. Костюк, Д. Фельдман, Г. Коцюба. Може й ще був хтось, але я не пам'ятаю.

Мені припало ввійти до групи, що їхала до Дніпропетрівського. Для мене, то була несподівана приємність. Я там ще не був і плянував конче це місто відвідати. В нашу групу входили: від ПРОЛІТФРОНТу — я і Юрій Вухналь, від ВУСППу — Володимир Сосюра і Кость Гордієнко, від Плугу — Павло Хуторський і Олександер Шиманський (поет), від Молодняка — Леонід Первомайський і Євген Фомін. Мені в цій групі, зрозуміло, належала роля доповідача і коментатора під час виступів учасників на літературних вечорах.

Вперше ми виступали перед багатолюдною студентською авдиторією в дуже просторому клюбі, здається, гірничого інституту. Потім, у такому ж великому клюбі перед активом дніпропетрівських заводів. У вільний час ходили до заповітного музею козацько-запорізької старовини, що його з такою любов'ю і знанням улаштував і зберігав академік Д. Яворницький. При кожному нашому виступі я, як заповідач, мусів говорити коротко про стан і значення української літератури і відразу ж характеризувати тих, що на цьому вечорі виступали. Що я говорив, тепер сказати не можу. Напевно щось примітивне і поверхове. Але вдячна авдиторія ентузіястично плескала всім нам і тріюмфально проводжала зі сцени кожного автора. Тому всі були щасливі й задоволені.

То була весела, дружня і корисна наша ескапада у такий великий індустріяльний центр, як Дніпропетрівське. І приємно нам було побачити, що все ж таки наслідки українізації були наявні й там. І не тільки серед студентства ВИШів (Вищих шкіл), зокрема, індустріяльних, технічних шкіл, але й серед робітництва. На багатолюдних вечорах доводилось нам спостерігати, як масово робітництво та його інтеліґентна частина потягнулись до української книжки й масово йшли на українські літературні вечори. Це був безсумнівно початок великого культурного перелому. Ніхто з нас не передбачав тоді, що незабаром урядова національна політика так зміниться, що загальмує на довгі роки цей природний процес українського відродження.

Улюбленцями слухачів на наших виступах завжди були: насамперед Сосюра, за ним — Вухналь, Первомайський і юний Фомін. Сосюру переважно не пускали зі сцени. Несамовито плескали йому й кричали "ще!". Його наївний і співучий спосіб читання своїх поезій, їх людяна безпосередність, завжди дітклива до людського серця тема і, зрештою, ориґінальна "сосюрина" форма, — брали слухачів за живе. І що дивно, що було ж на залі 80% слухачів, які абсолютно не звикли читати чи слухати українську поезію. І все ж таки, він полонив їх і знаходив з тією багатоликою суворою масою якийсь близький душевний контакт. На вечорі в студентському клюбі цикл своїх ранніх любовних поезій Сосюра несподівано кінчив своїми символічними "Маками", остання строфа яких звучить:

Ніч.
Огненні крики в повітрі . . .
Хто це на вухо мені
виє тоненько і хитро? . . .
Шелестіли жита, хвилювали жита,
а між ними розкидані маки.
Там, там,
там, там,
козаки,
козаки,
козаки . . .

Мені хочеться ходити з одрізаною головою Данте на руках
і слухать про любов до Беатріче.

Тисячна студентська заля, яка трохи знає, хто такий Данте і хто така Беатріче, гримить у захопленні. Сосюра за кулісами схвильований і надхненно посміхається. Заля далі гримить: "біс!" "браво!" — Слухай, — каже Сосюра, — я їм ще про "Коня".

— Не треба, Володю, не переборщуй. "Кінь" твій — це кров і трагедія. Краще хай Вухналь внесе трохи сміху. Для контрасту.

На сцену, кульгаючи, виходить Юрій Вухналь. У залі — мертва тиша. Очевидячки вона цього юнака, та ще й кульгавого, бачить уперше. Не пригадую вже, чи він читав свою знамениту сатиру "Життя і діяльність Федька Гуски", чи найновішу тоді не менш талановиту річ — "Абориґени мадам Пищимухи". Пам'ятаю тільки, як за деякий час, заля все частіше і частіше вибухала сміхом. Значить — дійшло. Юрій (Іван Ковтун його дійсне прізвище) вже знайшов контакти з публікою. Від любовних і лірично-трагічних мотивів Сосюри заля вже переключилась на сміх, на гумор. Це вже добре. У фіналі — грім оплесків. Його шкутильгання, мабуть, додає ще більше симпатії і захоплення.

Поезії Первомайського не були захоплюючими. Він читав свої ранні поезії "Ми молода невмируща сила" і "Терпкі яблука". То були хоч і непогані поезії, але переважно роблено-оптимістичні, пропаґандивно-актуальні тези. Проте він був тоді вже популярний комсомольський поет, до того ж — вродливий з хвилястим чубом юнак та добрий декляматор. Тому все ж таки мав успіх у публіки.

Чи не наймолодший серед нас Євген Фомін — йому тоді не було ще й 20 років — справив на слухачів миле враження, хоч зірок із неба не знімав. Був скромний і безпретенсійний. Він, здається, був сиротою, що виховувався в дитячому будинку. Про цей світ дітей та вихователів і читав він свої поезії. Публіка сприймала тепло, але без особливого ентузіязму. З Сосюрою конкурувати не можна було.

Чи міг я тоді думати, що пройдуть апокаліптичні роки, кожний з нас по-своєму переживе сталінське божевілля, доживе до страхітливої війни двох хижаків — Сталіна і Гітлера — і 1942 року ми з Фоміном зустрінемось у Києві — зруйнованому, голодному, окупованому німцями і тероризованому тепер уже ґестапом. Він десь у районі Луганського потрапить в оточення, чудом висмикнеться і добереться до Києва. Я також щойно дістануся туди з Донбасу. Зустріч буде дружня, але сумна. Які перспективи? Що робити далі? Де шукати пристановища? Я плянував іти на Кам'янець, до батьків. Його спитав, чи має він когось на селі. Він сказав, що не має. Умовились невдовзі зустрітися. Але... не зустрілись. За якийсь тиждень я почув, що Євгена вхопило ґестапо. Письменник, недавно з "того боку", їм, як і всім подібним "установам", видався небезпечно-підозрілим. І вони його швидко вбили.

Але повертаюся до наших дальших пригод у Дніпропетрівському. Порівняно тепло зустрічала публіка і маловідомого, але симпатичного в своїй ліриці поета Шиманського. Та найменший успіх мав плужанин Павло Хуторський з своїми "Тракторами". Хоч то була модна, протеґована "виробнича тема", але вона публіку, зокрема — студентську та робітничу, не хвилювала. Не мав особливого успіху також і К. Гордієнко.

В цілому, наша бриґада мала успіх. Ми душевно задоволені верталися до свого готелю. Тут щоразу влаштовували собі парубоцьку

перекуску з чаркою. Чи не найдотепніший і найвеселіший серед нас Юрій Вухналь, був також і найдосвідченішим у ритуалі й кулінарних особливостях таких перекусок. Тому, саме йому належала тут необмежена ініціятива.

Тоді ми ще не боялися один одного і в своїх думках і витівках були дружньо-відкриті. Після одної-другої чарки душі наші розкошували у свободі товариського самовислову. Кожний розповідав чи читав щось своє, інтимне, захалявне, інтриґуюче, не призначене або заборонене до загального вжитку. Була така атмосфера, коли кожному хотілося виладувати свої спресовані чи заховані думки. Почалося з Сосюриної напівзабороненої, пошматованої цензурою поеми "Мазепа". Тут я вперше глибше й інтимніше пізнав Сосюру. Хай буде моя наступна згадка окремим зарисом його поетичного і людського образу.

Володимир Сосюра

Я його знав давно. Ще з кам'янецької середньошкільної доби. Я читав і, як всі юнаки мого покоління, любив його поезію. У Харкові я зустрічався з ним, був знайомий, але по-справжньому, чи, вірніше, справжнього Сосюру я пізнав тільки тут, на наших культуртреґерських літературних вечорах і на наших вечірніх перекусках. У хаосі наших розмов, хтось сказав:

— Володя, прочитай щось з "Мазепи". З тих пасусів, що псують нерви цензорам.

— Та ви то вже чули, — відповідає ніби дитячим тоном Сосюра.

— Я, наприклад, ніколи не чув, — кидаю відразу.

— І я не чув, — каже Фомін. — А як хтось і чув, то радо послухає вдруге.

— Володя, давай. Не задавайся, — каже Первомайський. І Сосюра почав читати. Почав з того уривку, де Мазепа обмірковує свої таємні пляни розриву з Росією. Уривок зробив потрясаюче враження. На все життя запам'яталася строфа з монологу Мазепи:

Народе мій! В твоїй журбі
Невже нема чого робити?
Невже судилося тобі
Рабів і зрадників плодити?

Він скінчив. Мить сидимо мовчки. Вухналь наповнює чарки. Ми щиро п'ємо за здоров'я Володі. В піднесенні знову хтось гукає:

— Володя, дай ще "Махна".

Сосюра ніби зам'явся й каже:

— Та ти вже чув.

— Нічого, — гукаємо майже хором, — вдруге ще цікавіше!

Сосюра починає читати. Це була давно написана, але недрукована поема про Нестора Махна. До друку її заборонили, але Сосюра її охоче читав у вужчих товариських колах. ГПУ про це знало. Рапортувало в ЦК КП(б)У. ЦК дозволу на арешт не давав, але поведінкою Сосюри, як це видно із стенограм засідань ЦК (див. "Будівництво Радянської України". Збірник. Харків: ДВУ, без року), був дуже незадоволений. Там боялися його "захалявних" писань. Із прочитаного запам'ятались тільки деякі уривки. Починалася поема, здається, так:

Тебе не бачив і не знаю,
Та як в архівах ДПУ
Тебе знайти? Берізка має
На синім фоні, на снігу . . . —

і на цьому в пам'яті текст обривається.

Ще запам'ятався уривок з "Розмови Махна з дружиною".

Вчителював колись . . . Погано . . .
Лиш дітвору одну любив . . . ,
Так наливай мені, Тетяно,
За наше гасло: "Ріж і бий!"

Отакі малі кришинки залишились в пам'яті з того великого містерійного читання. Іншим разом Сосюра прочитав нам свій переклад поеми А. Блока "Дванадцять". Переклад усім сподобався. Він був сміливий, творчий і близький до оригіналу. Мені особисто видався надто вдалим кінець перекладу, українськомовна версія блоківської апотеози

В белом венчике из роз
Впереди Исус Христос.

На жаль, Сосюриного перекладу не маю зараз під руками й не можу зіставити.

Того ж вечора хтось із нас згадав Василя Блакитного. Сосюра надхненно підхопив це ім'я. Для мене Блакитний це історична особа. Я знав, що він робив і що він написав. Для Сосюри ж — Блакитний, це частка його життя, це його перші кроки й утвердження в поетичному світі. Він для нього був як брат, як учитель, як духовний провідник з першого дня приїзду до Харкова 1921 року. Без Блакитного він собі не уявляв пореволюційного літературного процесу. Він згадував про свої контакти з ним від 1921 року. В цій розповіді він дав блискучу характеристику Блакитного як людини, політика, поета і громадянина. На

жаль, текстуально не зможу передати цю спонтанну, і ніколи більше, мабуть, не повторену характеристику Блакитного. Але достеменно пригадую, що ця незвичайна характеристика вразила мене тоді до глибини душі. Вразила своєю відмінністю, незгідністю з офіційною характеристикою. Він говорив про трагічну духовну двоїстість Блакитного. З одного боку, був це твердокам'яний революціонер, комуніст, а з другого — фанатичний український патріот, що вимріяв собі українську незалежну державу під шапкою інтернаціонального комунізму. Блакитний не хотів поступатись ні тим, ні тим боком свого духовного єства. Ці дві ідейні тенденції в нього розривали і ранили його душу. Великим зусиллям волі він умів, хоч з кривавою раною на серці, узгоджувати ці суперечливі тенденції. І в цьому була велика життєва трагедія Блакитного. Звичайно, тільки Сосюра говорив про це набагато глибше, цікавіше, надхненніше, як поет. Велика шкода, що моя пам'ять не зберегла точно тих спонтанних думок Сосюри, але їхня суть міцно трималася в моїй голові 55 років, поки я не виклав їх на оцю сторінку.

Це стільки з наших "дніпропетрівських вечорниць". Щоб не вертатись пізніше до Сосюри і щоб його образ, як я його бачив, був завершений, я додам тут ще кілька загальних спостережень і кілька епізодів наших пізніших зустрічей і розмов.

Хто читав стенографічні звіти засідань ЦК і Політбюра КП(б)У, що опубліковані хоча б у згаданому збірнику "Будівництво Радянської України", той не міг не зауважити, що в тому високому партійному синедріоні ім'я Сосюри поряд із Хвильовим, тривожно і злобно часто згадується. "Захалявна" й офіційна патріотична творчість Сосюри їх турбувала і лютила. Його збірки поезій "На вулиці" (1929) і "Серце" (1931) остаточно поставили його в коло "небезпечних" та ідеологічно "підозрілих". Мотиви "двох Володьок" — комуніста (але за висловом Сосюри — "націонал-більшовика") і національно-свідомого українського патріота, — мотиви чесного людського серця, що трепетно реагує на всі злочини і неправди в тій дійсності, в якій він жив, — усе це ніяк не відповідало духові т. зв. року великого перелому (1929-30). З погляду офіційних наглядачів це тільки ще більше збільшило тінь на ідейно заплямленій постаті Сосюри.

Сосюра був органічним сином свого народу. Без свого народу, без України, як батьківщини, його не можна собі уявити. як без цього не уявляв себе і він сам. Але, як громадянин, як політична особистість, він не мав твердого характеру. Тому, він міг робити, і робив, дуже несподівані кроки. Хвильовий, як поета, його дуже любив. Вірив у його талант. Не випадково з ним, ще невідомим початкуючим поетом, 1921 року, він підписав відомий "Наш Універсал до робітництва і пролетарських мистців українських". Але глузував з його безхарактерности, громадянської нестійкости. Проте особиста дружба між ними ніколи не рвалась. Сосюра дуже шанував Хвильового. Самогубство останнього він сприйняв трагічно. Він був серед тих, що

проводжали труну покійника на цвинтар. Там, випадково ми опинилися поруч, недалеко від могили. Він з гіркою іронією слухав промови Микитенка, і Кириленка. На закінчення, почав свою промову Панч. Вона йому не вдавалась. Він боявся сказати те, що почував, а добрих офіційних і льояльних фраз йому бракувало. Кінчаючи промову й ніби докоряючи Хвильовому за такий кінець, висловився, приблизно, так: ти, Миколо, замість того, щоб допомогти у відбудові, взяв і поставив на скроні чорну крапку.

Сосюра в мить штовхнув мене:

— Ти чуєш? "Поставив крапку!" Теж образ! Балда! — повернувся й відійшов десь далі.

Розповідали, що в одній доповіді (десь 1933 року) Андрій Хвиля, осуджуючи непартійні вчинки і прояви багатьох українських письменників, сказав, що після самогубства Хвильового Сосюра написав про це трагедійну поему і мав навіть відвагу пропонувати її ДВУ до друку. Мені не довелося тієї поеми читати. Вже було не до того. Але я вірю, що таку поему він міг написати.

Присмерки Сосюри почалися особливо відчутно ще на початку тридцятих років. Його творів тоді вже не перевидавали. Нових, відповідних офіційним вимогам, він ще не міг писати. Гонорарів не було жадних і він жив у злиднях. Пригадую один епізод. Року 1932 ми йшли з ним з міста до "Слова". Я щойно тоді переїхав був туди. Жили ми в одному під'їзді. Тільки його мешкання було нижче поверхом. Він запропонував зайти до нього. Хотів прочитати якусь нову, щойно написану річ. У мешканні була пустка. Стояв один голий стіл — і для їжі, і для писання. Ліжка — одні голі матраци. Він порівняно недавно перед тим одружився. Між нами ходили чутки, що зустрів цю дружину Володя в якомусь київському вечірньому ресторані, де вона працювала не то офіціянткою, не то співачкою. На ім'я була Марія. Залюбився й заманив її з собою до Харкова. Опоетизував її в кількох поезіях. Вона, здається, не дуже розуміла, хто такий Сосюра і що важать його поезії. Вона, мабуть, розраховувала на добре матеріяльно-забезпеченого мужа, а натрапила на злидаря, який ніде не працює, залюблений у шпарґалля, в книги, пише якісь поезії, за які рідко коли хтось щось платить. На цьому ґрунті зі зростом злиднів, зростали в них родинні конфлікти.

Мене зустріла холодно і байдуже. Очевидячки вона вважала, що хтось порядний і вартий уваги не може дружити з Володею. Сосюра почав шукати на підшафнику ту річ, яку хотів мені прочитати. Її не було. Почав нервуватись. Трохи піднесено-нервовим тоном спитав:

— Маріє, чи ти не брала звідси нічого? Ну, де ж воно ділося?

Замість спокійної відповіді й зрозуміння, вона в моїй присутності, — людини, яку бачить уперше, — кидає злі й насмішкуваті слова: — Дивіться, який вар'ят. Рознервувався! Навіщо мені твої папірці? Я їх не бачила. Вони мене не цікавлять.

Я був прибитий. Такий великий і ніжний поет і така примітивна "сопружниця"! Володя поему знайшов. Ми сіли й він читав знайомим мені своїм співучим тоном. Що то була за поема, не пам'ятаю. Сприймав погано. Мене приголомшила його "ідеальна" Марія. Тільки в старшому віці вона, здається, збагнула, кого їй доля післала, хто був Сосюра. Це видно з її спогадів у збірнику, що його видано в Києві після смерти Сосюри. Але то вже було дуже пізно.

Друга і остання моя зустріч із Сосюрою. 7 листопада 1934 року я приїхав з Луганського на кілька днів до Харкова. Як я вже згадував, наші мешкання були в тому ж самому 5-му під'їзді. Тільки моє, де жила моя сестра Маня, було на поверх вище. Сестра розповіла мені дуже сумну історію про Сосюру. Невдовзі після мого виїзду до Луганського в мешканні Сосюри почалося пекло. Що там робилося, вона не знає. Чути було тільки крики, верески, гуркіт, немов би то були бійки чи сварки. Це все, то затихало на кілька днів, то з новою, ще більшою силою виникало. Для сусідів це ставало нестерпним. Одного дня, після особливо бурхливої події в квартирі Сосюри, приїхала міліція з швидкою допомогою й забрали Сосюру на Сабурову дачу (так у Харкові називали лікарню для нервово хворих). І він там, казала сестра, й досі перебуває. Я не міг збагнути. Невже не витримали нерви? Невже ми втратили такого поета?

Одного дощового дня я вийшов, щоб піти до міста. Щойно спустився кілька сходів униз, бачу на приступцях сходів нижчого поверху стоїть Сосюра. Щиро вітаюся. Питаю, що доброго.

— Та, от, — каже, — зібрався йти до міста, а бачу — дощить. Стою й думаю. Дощовика не маю. Як перехитрити погоду?

— Я маю другий. Ходім, я тобі позичу, — кажу відразу.

Він охоче йде. Заходимо в мою кімнату.

— А ти знаєш, де я був майже рік? — каже він відразу.

— Не знаю. Я ж також майже рік уже працюю в Луганському.

— О, то ти не знаєш? Я був на Сабурівці, а потім — у Москві. У тій психіятричній лікарні, де лікували колись Єсєніна.

— Чекай, Володю, — перебиваю його. — А як воно так сталося?

— Та, нерви мої не витримали. Я був у дуже неврівноваженому стані. То й узяли мене полікувати.

— Як ти себе там почував? Чи людські умови на Сабурівці? — питаю.

— Як тобі сказати. Залежно від обставин і від людей, з якими доводилось мати справу. Сам той факт, що людина, ще не цілком викінчена психічно, потрапляє в середовище хворих, створює відразу тяжку ситуацію. Але з цим я собі ще давав раду. Різних хоч і настирливих, але спокійних психів я просто уникав. Але був один агресивний маніяк, який мене переслідував. Одного разу я не витримав і садонув його під ребра так, що він відлетів від мене і впав на якесь ліжко. Вчинився гамір. Прибіг палатний наглядач (є там такі здоровили-дядьки) і лікар. Я розповів, як була справа. Лікар мені

суворо зауважив, що я не повинен сам розправлятися з хворими, а поводитися чемно. Я його тоді спитав, а що я маю робити, коли зі мною поводяться "нечемно?" Мусите, каже, викликати наглядача. Погодились. На другий день знову аґресивний наступ. Я не хотів його знову бити. Я силою відштовхнув його від себе й подзвонив наглядачеві. Але поки той прийшов, аґресор знову кинувся на мене й почав душити. Я мусів ударити, щоб пустив. І в цей час влетів наглядач. — А, каже, то ти знову? — І пробує мене зв'язати. Я гостро відштовхуюсь. Він брутально налітає і б'є мене. Тут я вже стерпіти не міг. Добре, що я знаю японську джіу-джитцу. Я гепнув те здоровило по карку і він упав. Розумієш ситуацію? Збігся персонал і лікарі. Мене зв'язали, відокремили, а через кілька днів відправили в Москву.

— Як же ти себе там почував?

— Та зовсім інший світ. Лікарі розпитали, як то було. Дуже сміялися з розповіді, як я того дядька "вгамував" методою джіу-джитцу. Тут я мав окрему спокійну кімнату, книжки, газети. Мене відвідували добрі люди. До речі, несподіваною і найприємнішою візитою для мене була візита колишньої дружини Єсєніна. Їй сказали, що тут перебуває український поет. І вона прийшла відвідати. Дуже мила жінка. Принесла мені великий букет польових квітів. Казала, що Сергій саме такі квіти дуже любив. І вона думає, що й я їх люблю. Уяви собі, я їх дійсно люблю.

Він розповідав захопливо, щиро. Я не перебивав. У мене було враження, що йому дуже хотілось про все це комусь розповісти. Я тільки з чемности запитав:

— Чи вона цікавилась, що ти пишеш і як пишеш?

— Аякже. Це перше, що її цікавило, — каже сяючи Володя. — Вона просила мене читати їй мої українські поезії. Я їй спочатку прочитав дещо з кращих російських перекладів моїх поезій. Вона здивовано дивилася, слухала й вибачалася, що досі їх не читала. Але тут же просила прочитати оригінали. Я читав їй українською мовою. Вона уважно слухала. Була захоплена. Казала, що якщо й не все зрозуміла в змісті, то музика слова була для неї чарівна. Казала, що наступної зустрічі хоче почути більше. Для неї я зробив спеціяльний переклад Лермонтової "Сосни". Пригадуєш, "На севере диком..." Вона прослухала і довго уважно дивилася на мене. Потім встала, поцілувала мене, — ти розумієш? — і сказала, що мій переклад кращий, як оригінал. Ти розумієш моє становище? — Він на мить замовк. Мовчав і я. А потім питає: — Хочеш прослухати цей переклад?

— Та що ти питаєш? Я сам хотів просити.

І він прочитав з пам'яти. Я, як і дружина Єсєніна в Москві, сидів і мовчки дивився на Сосюру. Він, нетерпляче: — Ну, то що? — Я, з притиском:

— Конгеніяльно, Володю!

— Думаєш, добре?

— Більше ніж добре. Але ж... це не Лермонтов. Від його "Сосни" — тут тільки маленька тінь. Це ввесь ти, у своїй неповторності, — кажу вже захоплено.

— А чи це зле? — по-своєму, наївно питає Сосюра.

— Ні! Навпаки. Знаменито. Ти вже дав його кудись?

— Ні. Я ще хочу над ним попрацювати.

Поезія та зробила на мене справді велике враження. То не був переклад з Лермонтова. То скоріше було його наслідування, а може лише використання його мотивів, настроїв, чи просто вільний переспів знаменитої колись Лермонтової двострофової мініятюри —

"На севере диком стоит одиноко
На голой вершине сосна..."

Це був, мабуть, для Сосюри тільки заспів, тільки потрібний тон, настрій для неповторного творчого поетичного самовияву. То була поема про сучасний жорстокий світ. Поема про тогочасну людину. Як і Лермонтова "Сосна", так і Сосюрина людина в образі такого ж одинокого дерева, обвіяна й огорнена північним снігом. Тільки в Сосюри це не ризи, а лахи. Як і сосна, людина безнадійно мріє про південь, про сонце, про людське життя. Я не знаю чи була ця річ десь пізніше друкована. А може він її так "опрацював" (збирався ж), що від геніяльного творчого вибуху в психіятричній лікарні в Москві не залишилось нічого. На жаль, я не зробив собі ні копії, ні не мав уже змоги прочитати ту поезію вдруге.

Ми довго сиділи й пристрасно говорили. Ми навіть забули, що мали йти до міста. Раптом — згадали. Сосюра одягнув мій плащ. Він добре на ньому лежав. Хоч він ростом був трохи вищий, але в плечах ми мали один розмір.

— Диви, якраз, — задоволено казав Сосюра. — Я сьогодні ж і поверну.

— Добре, — кажу, — при нагоді.

Він ніколи не повернув. І я ніколи більше не зустрічав і не бачив Володимира Сосюри.

Леонід Первомайський

Під час цього нашого культуртреґерського наскоку на Дніпропетрівське я вперше глибше і ближче пізнав Леоніда Первомайського. Був це гарний юнак, вищесереднього зросту, темний шатен з кучерявою шевелюрою. Походив з єврейської родини. Батько ремісник-палітурник у Червонограді. Був веселої товариської вдачі. В нашому товаристві його комсомольська офіційність цілком зникла. Був дотепний і любив читати епіграми, переважно власного виробу на багатьох офіційно славлених тогочасних літературних "божків". На

жаль, все те забулося. Залишились жалюгідні уламочки. Сталося так, що в тодішні вожді ВУСППу вибився такий собі середнього, як не нижчого, рівня прозаїк Іван Кириленко. Первомайський кпив собі з нього постійно. Коли вийшла Кириленкова повість під заголовком "Аванпости", то Леонід відразу стругнув дотепну епіграму, з якої в пам'яті залишилась тільки колюче зримована з нецензурним (здається, єврейського походження) словом назва того твору: "Аванпости" — Іван поц ти!

М. Шеремет числився тоді серед ортодоксальних молодняківських комсомольських поетів. Але справжній поет Первомайський, не перетравлював його примітивного римування. Його насмішлива епіграма ходила серед літературної молоді. З неї я запам'ятав лише два рядки, які раніше вже цитував:

Шеремет — поет?
Не поет — Шеремет.

Тезу теоретиків ВУСППу про "пролетарський реалізм" він саркастично порівнював із складним німецьким ножиком, який одночасно може бути і виделкою, і швайкою, і відкруткою, і відкривачем консервів і всяким іншим допоміжним інструментом. Цю дотепну зауважу він дуже вміло і гостро висловив був на одному з диспутів про стилі в Будинку Блакитного. Цим викликав гнів з боку Микитенка, Коваленка та інших прибічників і пропагандистів цього "чарівного ножика". Гнів їх базувався ще й на тому, що Первомайський належав до їхньої ж літературної організації і тут же з її теоретичних постулятів насміхався. Але Льоня на це не зважав. Нам, на наших вечірніх перекусках, він читав свої недруковані, для душі писані поезії й афоризми. З того я побачив, що в особі Первомайського, такого ніби ортодоксального комсомольського пропагандиста, маємо дуже своєрідного, глибокого і справжнього поета. Згодом я втратив з ним контакт назавжди. Але пізніше, в післявоєнну добу, стежачи здалеку за його творчими успіхами, мені приємно було переконатися, що мої тодішні ще юнацькі спостереження і припущення стали таким незаперечним фактом.

Після цієї подорожі ми з ним, хоч і не стали близькими друзями, але пошану й повне зрозуміння один до одного зберегли чи не на все життя. Він був людиною характеру і честі. Я ніколи не чув, щоб у роки розпаношення провокацій і доносів він будь-кому зробив кривду. Навпаки. Кривду не раз чинили йому. Один епізод мені запам'ятався. Був такий третьорядний молодняківський поет Іван Гончаренко. Належав до київської групи Молодняка. На якийсь твір Первомайського він написав рецензію. Там було якесь твердження, що межувало з наклепом. Не пригадую вже ні твору, ні того наклепу. Але на цьому ґрунті постав конфлікт між Первомайським і Гончаренком.

Первомайський зажадав відклику того наклепу чи доносу, а Гончаренко відмовився. Одного разу Гончаренко, приїхавши до Харкова, завітав до редакції "Молодняка". Саме в той час там сидів Первомайський і корегував якусь свою річ. Побачивши Гончаренка, він встав і зовні ніби спокійно спитав:

— Чи те, що ти писав у рецензії підтверджуєш і тепер?

Гончаренко на мить розгубився, але зараз же, ніби задерикувато, питає:

— А тобі що до того?

— Як це, що мені до того? То ж торкається безпосередньо мого твору, мого імени, моєї чести. Я вимагаю прилюдної тут відповіді.

— Якщо я написав, то значить — стверджую, — з викликом і навіть нахабно відповів Гончаренко.

В цей момент сильний удар в обличчя повалив його на стіл редактора. Первомайський рвонувся ще з одним ударом, але Усенко і ще хтось вхопили його й почали докоряти за самосуд. Первомайський на це тільки сказав:

— Хай, падлюка, знає, що література, це не наклепи і не доноси.

Це був голосний скандал. Справа дійшла до Контрольної комісії ЦК комсомолу України. Первомайського не засудили. Не тільки тому, що він був відомий уже поет комсомолу, а й тому, що правда була по його боці.

Таким залишився в моїй пам'яті Леонід Первомайський.

На цьому я й скінчу свій спогад про нашу ескападу до Дніпропетрівського з нагоди "Місячника української культури" в жовтні 1930 року.

Терень Масенко

Цього високого, сухорлявого, з коротким кирпатим носом і трішки ніби підсмикнутою верхньою губою юнака я вперше зустрів 1923 року, в Кам'янці-Подільському, на робфаці при СГІ. Там він дебютував як поет. Він не був красень, але мав вроджену шляхетність, людяність і дружність. Мав також набуту культуру в поводженні й праці. Це дуже його вирізняло на загальному різнокаліберному студентському фоні. Я ніколи не розпитував у нього про його до-робфаківську освіту (як і він мене). Лише ген-ген пізніше, я довідався, що цей селянський син з села Глодоси Херсонської губернії вчився спочатку в гімназії, а потім в учительській семінарії, з останнього курсу якої він і потрапив на робітфак.

Академічно підготовлений і здібний, він відразу, як я вже казав, почав виділятися в навчальній і позанавчальній громадсько-культурній праці. Вступає в комсомол. Опиняється в провідній групі

активістів. До речі, одного разу він запитав мене:

— Чому не вступаєш до комсомолу? Хочеш, щоб чужі нам юнаки там задавали тон?

Я відмахнувся ніби жартом:

— Та, досить, що ти там є, то наша позиція буде забезпечена.

— Ти не легковаж собі, — сказав він. — Я серйозно кажу.

Я обіцяв, що подумаю. Але більше ніколи Терень мені про це не нагадував. Свій же активізм він розгортав у бажаному напрямі. Спільно з талановитим карикатуристом, нашим однокурсником Присяжнюком, почав видавати цікаву стінну газету. Він не був відповідальним редактором. Ним був хтось із вищих партійних осіб. Але Терень фактично всю газету робив сам і лише узгіднював її зміст із редактором. Останній був задоволений з такої ролі, а авторитет Масенка, як фактичного редактора, ріс. До цього незабаром долучилася ще й слава поета. Він пише "Марш робфаківця". Якийсь міський диригент підібрав мотив і ми вже ходили й виспівували його. Якусь його, таку ж мабуть примітивну, річ опублікував харківський "Студент революції". Терень, після того, в очах своїх колеґ, став уже справжнім поетом. В окружкомі (в округовому комітеті) комсомолу його втягають у якусь там культкомісію. А з приїздом весною 1924 року з Харкова Сави Божка й організування справжньої газети — органу окружкому КП(б)У "Червоний кордон", Масенко вже став у її редакції відповідальним секретарем і правою рукою редактора.

На літературних вечірках він читав свої нові поезії. Вони декому до душі. Сповнені туги за соняшною Херсонщиною, за золотими пшеничними ланами, за польовими квітами, за відійшлими дитячими радощами. Мені ці мотиви не дуже припадали до серця, але я любив Тереня за щирість. Коли прийшло повідомлення, що в Харкові відкриваються курси журналістики, на які "Червоний кордон" може вислати тільки одного співробітника, то кандидатура Масенка була першою і єдиною. Він приспішено здав іспити за робітфак, дістав свідоцтво і весною 1925 року виїхав до Харкова. Ми попрощалися на добрих чотири роки.

Висхід на Парнас

Масенко успішно закінчив курси журналістики. Дістав працю в юнацькому секторі Державного видавництва України. Одночасно вступив до Харківського ІНО, де навчався на літературному факультеті. Але поза всім, основну свою увагу зосереджує на поетичній творчості. Багато писав і друкував своїх поезій. Активно влучився в літературне життя столиці. Став членом-основником групи молодих літераторів, що назвали себе Молодняк. Узяв у свої руки, як відповідальний секретар, літературно-мистецький та громадський місячник тієї групи, що почав виходити під тією самою назвою.

1927 року видав першу збірку своїх поезій "Степова мідь", а в 1929 — другу — "Південне море". Ці збірки відкрили йому широко двері на тогочасний літературний Парнас. Влітку 1929 року, в "Житті й революції" я опублікував ширший огляд цих двох його збірок. Я намагався бути об'єктивним, і вимогливим. Але в цілому відзначив появу цих збірок, як зріст і успіх автора й вартісне надбання української поезії того часу.

За своїм чуттєвим складом Масенко виявив себе поетом-ліриком. Але його ліризм не був чужий до актуальних подій свого часу. У поезіях, що з'явилися в пресі вже після появи цих двох збірок, особливо за 1929 рік, Масенко, на моє здивування, виявив ще абиякі поетичні можливості. Маю на увазі такі поезії, як "Сестра", "Лобне місто", "Хай гримлять і зростають порти!", "Коток" і багато інших. Тут його тонкий, людяний, ліризм, органічно поєднаний з болючими й актуальними питаннями часу, зазвучав по-новому. Ці речі свідчили про Масенка, як своєрідного, доброго, справжнього поета.

У той же саме час він виявив себе помітно в новому для української літератури епістолярному жанрі. Цей жанр почала культивувати тоді група письменників, що скупчилася навколо місячника "Літературний ярмарок". Терень Масенко вмістив тут кілька листів. Один з найталановитіших був "Лист до Івана Сенченка" ("ЛЯ", ч. 7, 1929). Це зразок умілого поєднання лірики, сатири, літературної аналізи й публіцистичного памфлету. При цьому він виявив не абияку громадську відвагу. Він не тільки дав чудесні ліричні описи слобожанських краєвидів, берегів Дінця, цієї, як він писав "Слобожанської Міссісіпі", а й саркастично висміяв офіційних, вусппівських "критичних ортодоксів":

Остогидли тяжко наші "ортодокси",
Бойових поетів барабанний патос.
І мені стійкому врешті довелося
Рідної Сагари у степах шукати.

Він також іронічно згадав заборонену ще 1927 року Сенченкову статтю про Чорне море "Де хвилі". За цю невинну статтю, критики вже вищого партійного рангу закинули були авторові "український імперіяльний маринізм". Масенко жартома називає Сенченка "морським професором" і радить йому кинути працю над багатотомною дисертацією про море, бо "добрі люди присовокуплять багато дохлих собак раніш, ніж професор опублікує свою дисертацію".

Так дошкульно кпив собі Масенко вже з офіційно-урядової цензури. Більше того, щоб підкреслити свою солідарність із сакраментальною Сенченковою ідеєю моря, Масенко пише свою знамениту поему "Хай гримлять і зростають порти!", яку демонстративно присвячує І. Сенченкові. Я не можу стриматись, щоб не процитувати бодай

кілька строф із цієї речі. Після героїчної увертюри про море і степ, і гостей, що пливуть в Україну через океани "з екватора, тропіків" і велично вітають її з "Дніпрельстаном і морем широким", — автор оптимістично стверджує:

Виростають над вами гаї
Білих щогол, де гавані плесо.
Ти випростуєш крила свої,
Напинаєш вітрила, Одесо!
Ти встаєш із колишніх руїн,
Повнокровна і силою п'яна,
Ти в далекі замежні краї
Поженеш кораблів каравани.
.....
Ще й тобі, Миколаїв, рости
В теплім шумі пшеничних потоків
І в далекі та дружні світи
Випливать з переповнених доків.
Україно моя степова,
Вже до тебе в портах робітничих
Неосяжна і в сонці нова
Міжнародна дорога все ближче.
Хай гримлять і зростають порти!
Хай простелять в задимлених доках
Шлях степам у братерські світи
І мости безконечні, широкі!

Це був подих справжнього поета-патріота. Не випадково Остап Вишня, як коментатор того числа "Літературного ярмарку" (травень, ч. 6, 1929) щодо цього вірша, з передбачливою іронією на адресу критиків писав:

> "Я знаю: дехто обов'язково в цьому вбачить не більше й не менше, як український імперіялізм (свят! свят! свят!), але я гадаю, що цього аж ніяк боятися не треба . . . "

Звичайно, так думав Остап Вишня, так думав автор поеми, так думали тисячі його читачів. Але не так думали партійні наглядачі за літературою, не так думали ті мужі з ЦК, які боялися, як вогню, усякого прояву українського патріотизму. І вони йому (Масенкові) ще це вільнодумство пригадають. Але це був не перший прояв його вільнодумства. Мабуть рік після того, в розпалі внутріпартійної дискусії, коли сталінська група вже брала верх і почала навіть репресувати своїх троцькістських супротивників, Терень Масенко написав вірш "Лобне місто", в якому висловив своє чисто людське співчуття до репресованих:

Серце не громадянина, а поета,
Жаліє їх — неправих і упертих.

Це був скандал. Як можна висловлювати жаль, хоч і до замкнених у тюрми, але ж ворогів утверджуваної "генеральної лінії" Сталіна? Цього Масенкові вони теж не забули.

То був початок лиховісних тридцятих років. Масенко збагнув небезпеку своїх вільнодумних проявів. І він, хоч і з труднощами, але переставився на нові творчі рейки. На мій погляд, накреслив він собі тоді триколійну творчу програму. Перша — виробнича, пропагандивно-бойова поезія "більшовицьких п'ятирічок" ("Бетоняр Марусин" і подібні). Друга, — загальнолюдська пісенно-лірична поезія і мандрівний нарис ("Ключ пісень", "Наша Азія"). Третя — перекладна діяльність: з білоруської, узбецької, таджицької мов. Але на самому початку цього етапу творчости в його житті сталася родинна катастрофа. На ній варто коротко зупинитися.

Родинне життя

За своїм характером Терень був дуже чутливий, товариський, чесний і незрадливий. У рівній мірі це стосувалося й родинного його життя. 1926 року в ДВУ в Харкові він зустрів гарну, щойно розквітлу, селянську дівчину (здається з села Бабаї з-під Харкова) Тетяну Веріженко. Працювала вона звичайною розсильною в Державному видавництві України, бо не мала ні фаху, ні належної освіти. Але то була дівчина — "кров з молоком": смуглява, з чорною густою косою і звабливими карими очима. А до того ж — розумна й кмітлива. Зустрічі, розмови, спалах першого великого кохання й одруження. Здавалося, то було ідеальне подружжя. Терень усією своєю поетичною душею був закоханий у своє "татарча", як він її інтимно називав. Через рік прийшла їм донечка Іра. Це було сонечко їхнього молодого подружнього життя. Терень, як поет ріс, а з цим росли і його заробітки. Задовільні мешканеві умови на вул. Свердлова, 118, скоро змінилися на цілком комфортабельні, як на ті часи в Харкові, — чотирикімнатне мешкання в новому, щойно збудованому будинку письменників "Слово". Мешкання з усіма вигодами і навіть із телефоном, що було рідкісним явищем тоді для приватних мешкань у Харкові. Здавалося, ні хмаринки не видно було на їхньому родинному видноколі. Іринка підросла. Тетяна почула себе вільнішою. Порадившись із Теренем, пішла вчитися на робітфак при Медичному інституті.

І то був фатальний крок. Тетяна познайомилась там з якимось молодим гарним студентом і в наслідок, як грім з ясного неба, заявила Тереневі, що вона його й Іринку покидає.

То була тяжка і драматична історія. Я довго про це не знав. Аж одного весняного дня 1932 року, Терень, зустрівши мене в ресторані Будинку Блакитного, сказав, що хоче поговорити. Ми сіли на певній дистанції від гамірливої публіки. Пили пиво. Якусь хвилину Терень мовчав. Я не хотів починати. Ініціятива розмови була його. Нарешті він поволі почав:

— Хочу з тобою поговорити про дуже делікатну справу... Я нікому про це не казав... Тобі кажу першому... — Знову маленька зупинка. — Ти мене зрозумієш. — Знову загальмована мова. Бачу, що Терень душевно збуджений. Він, завжди лагідний і добрий, не вмів навіть гніватися. Він, здається, ніколи ні на кого навіть не крикнув. Тепер сидів безпомічно-схвильований і ніби не знав, як скінчити думку. Нарешті каже:

— Ми з Тетяною розлучаємось.

Для мене це — бомба. Якусь мить дивлюсь на нього скам'яніло:

— Як?! — питаю.

— Так. Розлучаємося.

— Чому? Яка причина? Чия вина?

— В усякому разі не моя... Знайшла собі кращого від мене.

Замовк. Дивився повз мене. В очах не то сльози, не то паволока смутку. За якусь мить він мовив далі:

— Так, Грицьку, історія незбагненна, як незбагненне жіноче серце. Але я з тобою цю розмову почав ось чому: Таня цілком законно хоче мати в нашій квартирі одну кімнату з правом користуватися кухнею. Очевидна річ, що з нею мав би жити її новий обранець. Я категорично згодитись на це не можу. Але й викинути її на вулицю — теж не можу. Тому я пропоную тобі: віддай своє мешкання Тані, а сам переїжджай до мене в сусіди.

Я відразу погодився. Не тільки тому, що такий обмін для мене був дуже зручний, але й тому, що це було щире бажання мого давнього друга. Так, з весни 1932 року я став мешканцем "Слова", а колишня Масенкова дружина Тетяна Веріженко зайняла моє мешкання на Свердлова, 118. Чи щасливо склалося її нове подружнє життя, не знаю. Але достеменно знаю, що вона успішно закінчила Медичний інститут, набула фах хірурга, а після довгої і великої практики, в 60-их роках працювала керівником хірургічного відділу великої центральної клініки у Львові.

* * *

Масенко розлуку пережив дуже тяжко. Але взяв себе в руки й зосередив усю свою енергію на творчості. Зробив кілька мандрівок поза межі України (Казахстан, Узбекістан, Білорусія). Повернувшись, працював над своїми нарисами і гамував тугу ліричними (може найкращими в його творчості) поезіями та піснями. Донечкою заопікувалися сестри — Юхимка й Оксана, — що саме тоді, рятуючись від

голоду й колгоспу, повтікали з села й знайшли притулок у брата.

У читанні й творчості Терень хотів забутися. Він хотів збагнути й пояснити бодай собі, як воно так сталося, що "його татарча", те недавнє наївне сільське дівча, могло таке зробити? Роздуми на цю тему штовхали його до ліричних медитацій. Деякі він просто присвячував Тетяні. Часто, сидячи за своїм робітним столом, він марив зустріччю з Танею. Йому навіть здавалось, що ось вона до нього приходить і з прояснем сумління каже:

Я віддала колись на муку
Твоє кохання весняне,
І нині доля за розлуку
Карає нас, тебе й мене.
Посидьмо тут. Словами тихими
Я виллю біль моїх годин.
Ти часто снивсь мені: над книгами
Вночі, один. Завжди один!

"Завжди один!" — це правда. В перші дні він справді тримав себе відлюдно. Він був занурений в себе. В своє горе. Він днями, а найбільше — ночами, сидів, читав, писав, думав. Мені було його шкода. Я пробував розважати. Але побачив, що це марно, і я це облишив. Хай душа перетліє. У хвилини розпачу він писав їй листи. Вона не відповідала. Один раз відповіла жорстоко. Чи не на це він зареаґував ліричним шедевром "Білий голуб"? Йому, нібито, приснився, перед листом, білий голуб. Поезія кінчалась строфою:

Краще вже приснився б ворон чорний.
Чорний ворон мертве серце рве, —
Ти ж словами ранила учора
Серце тепле, серце ще живе.

Поворот до життя — "Літературний сальон"

Поступово Терень заспокоювався. Приходив до норми. Почав усвідомлювати, що факт розриву реальний і непоправний. Болючий жаль до Тані зник. По-філософському формувалось почуття дружби і вдячности за минуле щастя. В такий момент з-під його пера виходить одна з найкращих його ліричних поезій, яку він так і називає: "Тетяні". В щиро ліричному ключі, згадавши все світле зі спільно пережитого, ствердивши, що — "Розійшлись спокійно і навіки", він кінчає свій роздум строфою:

І згадав я, що моя весна ти,
Що другої в світі не була . . .
Хай тобі, дочки моєї мати,
Сняться вкриті цвітом дерева!

Це було прощання назавжди. Усвідомлене, щире, глибоколюдяне, на яке було здатне тільки незлобливе поетичне серце Масенка.

Він раптом ніби ожив. Вийшла його книжка нарисів "Наша Азія", підготував до друку "Книгу лірики". У нього починають часто збиратися молоді поети, що вийшли з робітничих лав харківських заводів. Це були справді обдаровані поетичним чуттям, спраглі знання й культури юнаки: Іван Калянник, Микола Нагнибіда, Сергій Роговик, Сергій Борзенко, Іван Шутов. А з ними разом, як визнаний вже поет, коментатор і порадник молодих, сам також молодий — Василь Мисик.

Це було дуже миле, веселе і спрагле знання молоде товариство. Почалося з читання й обговорення власних творів. Дружньо, але серйозно й фахово відбувалося обміркування кожної строфи чи й рядка, або ж деталів композиційного сюжету прозової речі. Поволі ці зустрічі перетворювалися в своєрідну творчу лабораторію. Серед цих молодих, без сумніву, найбільш обдарованим був Іван Калянник. Він на очах ріс у великого українського поета. Мав гострий розум і високий поетичний лет думки. Був ініціятором не тільки читання своїх творів, але й кращих зразків світової літератури, в тому української й російської. Пригадую: читали "Тюремні сонети" І. Франка. Тут же хтось почав читати сонети Зерова. Порівняння, дискусія, роздуми. Згадали Філянського, Олеся, Вороного. Особливий інтерес чомусь виник до Філянського. Розшукали його "Календаріюм" і найновіші вірші в "Червоному шляху". Я дав довідку про Філянського та його літературне оточення. Читали його поезії, дискутували й сміялися з рецензії М. Кюцюбинського.* З сучасних поетів читали "Гофманову ніч" та "Сліпці" Бажана, "Соняшні клярнети" та "Замість сонетів і октав" Тичини і з вибачливою іронією згадували щойно опубліковану його збірку "Чернігів". З російських поетів читали Ахматову, Пастернака, Ходасевича, Єсєніна, а з сучасних чомусь був у моді Багрицький. Василь Мисик читав свої переклади з Бернса і Кітса.

---

* З текстом рецензій я ознайомив їх, коли говорив про добу й літературне оточення М. Філянського. Це була невеличка рецензія М. Коцюбинського на першу книжку поезій М. Філянського — "Лірика", т. 1, 1906 р. Опубліковано її в "Літературно-науковому віснику", книжка 1, січень 1907 р., стор. 179-181. Рецензія слаба, дуже суб'єктивна й причіплива. Хоч деякі зауваження й слушні, але в цілому видно, що М. Коцюбинський глибше не задумувався над модерною поетикою, а її символіка й стилістика були йому чужі.

Масенко — з Янки Купали і свої спроби перекладу з фарсі, мови класичної таджицько-перської поезії Омара Хайяма. Читались у російських перекладах Шарль де Костер, Кіплінґ, Стівенсон, а спеціяльно запрошений Майк Йогансен читав свої переклади з Едґара По.

На ці літературні вечорниці запрошувались і письменники старшого віку. Був Тичина, був, як випадковий гість з Києва, Рильський. З цього часу, здається, й почалась дружба Масенка з Рильським, яка тривала до самого кінця їхнього життя. Але чи не найбільшим святом для молоді (та й для нас старших) був вечір з Миколою Кулішем. Він прочитав свою ще не дозволену до вистави "Патетичну сонату". Це було насправді щось надзвичайне. Поминаючи, що сама річ своїм змістом і формою була великим мистецьким відкриттям у драматургії, але читання автора, думаю, ще не мало й не має досі собі рівного. Незрівнянно сильно читав свої оповідання Косинка. Але серед драматургів — не знаю нікого, хто б умів так читати. Куліш внутрішньо переживав психологічні нюанси характеру й мови кожного свого героя, кожну драматичну ситуацію й умів артистично перевтілюватись і зобразити їх при читанні. Не менше сильне враження зробила його бесіда після читання. Як виникають ідеї його творів? Як постають в його уяві образи? Чи він вигадує, чи списує з випадково бачених людей — і сила інших питань. Відповіді на це були феноменальні. І сила їх була ще й у тому, що наш Гурович відповідав не тоном професора, наставника, зверхника, а так безпосередньо, як у колі ближчих друзів, з просмиками жарту, іронії, а інколи — надхненно щиро.

На жаль, пам'ять не втримала всіх тих спалахів думок і розповідей Куліша. Все те навіки пропало. Пригадую тільки розповідь, як він натрапив на образ Народного Малахія. Йшов, каже, я через сквер, де стоїть пам'ятник Пушкіну. Бачу стоїть, людина середнього віку, лагідного, боговиявного зовнішнього вигляду, з піднесеною рукою й щось надхненно, але не голосно промовляє. На певній дистанції від неї стоять декілька людей і з подивом спостерігають. Але людина, що промовляє, їх не бачить. Вона задивлена в безмежну "голубу даль". Я, каже Куліш, аж остовпів від несподіванки. — Оце він! Мій Народний Малахій!. Саме таким я собі його вичаровував. І годі. Образ було знайдено.

Не знаю, з якого приводу, але впало було питання про церковну Службу Божу. Микола Гурович враз підхопив це й продемонстрував надзвичайно докладне знання не тільки Служби Божої, але й церковних співів. Він почав надзвичайно вміло виспівувати хорові партії, псальми тощо. Звичайно, ніхто з присутніх всього цього не знав. Микола Гурович закінчив цей особливий свій номер словами:

— А ви ж цього всього й не знаєте. Тож у пекло вам дорога.

Це був справді особливий вечір. Звичайна перекуска з чаркою після кожного такого вечора на цей раз була особливо гойною і щедрою.

Образ великого драматурга в душах присутніх на тому вечорі (особливо тих, що пережили комуністичне божевілля тридцятих років) залишився на все життя. Масенко оспівав М. Куліша в багатьох своїх поезіях і поемах.

Оце хоч кілька слів про стихійно виниклий "літературний сальон" Тереня Масенка. Це була дуже світла сторінка в історії літературного життя в Харкові напередодні масового терору. З учасників цього "сальону" залишились в живих одиниці. Масенко в своєму "Романі пам'яті" дещо сказав про це. Міг би ще багато сказати Микола Нагнибіда. Але навряд чи наш "український Єсєнін", як ми тоді називали цього гарного блакитноокого й русявого хлопця, відважиться на це.

Морська казка

Терень Масенко відчув утому. Від усього: від минулої вже, але не забутої родинної драми, від шукання забуття в напруженому творчому зосередженні, від мандрів, що заглушували біль, від бурхливого свого, самим вигаданого "літературного сальону". Він вирішив відпочити на самоті. Далі від людей. Від усіх, хто його знає, хто може його цікавити, чи ним цікавитись. Він їде самотою до моря. На тихий східній берег Чорного моря. В район Гаґр.

Тихий дімок. Нікого більше, тільки старий господар абхазець Міанбе і маленький, але чарівний виноградник. Божественний спокій. Купання, вино "карданахі" і книги. І нікого більше не треба. Та раптом, на фоні цього спокійного пейзажу, виринає молоде гарне, стрункe дівча зі "снопиком пшеничної зачіски". Знав, що непотрібно це. Що порушує це його самотність. А він нею дорожить, як життям. Але... не сила. Заговорив. Познайомився. Сімнадцятирічна середньошкільниця з Москви. Відпочиває разом з молодшим братом і мамою. Звати її Наталя. На прізвище — Воґау.

— Воґау? — вихоплюється в нього. — Це ж справжнє прізвище Бориса Пільняка!

— Звідки ви це знаєте? — здивовано питає дівчина.

— Це знає кожний письменний читач, а особливо той, що сам пише.

На обличчі Наталі здивування: — Ви пишите?

— Пишу, — легка усмішка.

— Ви прозаїк?

— Ні — поет.

— Російський?

— Ні, український.

— Український?! Ц-і-к-а-в-о!

Дівчина здивована, але видно, заінтриґована. І кінчає думку:

— Так, то мій батько. Вони з мамою розійшлись. Ми з мамою живемо окремо, під Москвою. В Коломно. Але я в батька буваю часто. Я вчуся в Москві.

Приходять соняшні, радісні дні. Його свідомість опановують Наталя і море. Він старший від Наталі на років тринадцять. Але в цьому питанні не грає ролі. Спалахує кохання. Він тратить контроль над своїм чуттям. Пролітає місяць і Наталя від'їжджає з мамою до Москви. Залишає адресу і якісь невиразні надії.

Повернувшись, Терень, мабуть, мені першому розповів про цю свою симфонію чуття. Я сприйняв те скептично. Але не хотів розчаровувати друга. Я побажав йому щастя. У другій половині грудня Терень постукав до мене і каже:

— Слухай, новину: щойно дістав листа від Пільняка. Запрошує на зустріч Нового року до себе. Це, пише, бажання його і Наталі, яка розповідала йому про мене. Ти розумієш, що це значить? — питає захоплено Терень.

Я радію за нього, хоч не вірю в щасливий кінець. Пригадую, як старанно готувався до цієї візити Терень. Насамперед, він обклав себе Пільняковими книжками. Мусів же знати все, що написав цей автор. Також, бідний Терень, прихорошував себе, як міг. Купив собі все нове: від шкарпеток до капелюха. Хотів виглядати свіжо й елеґантно. Щоб Наталя не розчарувалася.

Гостювання його було дуже цікаве. Коли повернувся, він докладно розповідав мені. Але я не був уважний. Мені було не до його любовних історій. У моєму житті почалася доба активного переслідування. Але запам'ятав, що в Пільняка він познайомився з багатьма видатними російськими поетами, в тому й Анною Ахматовою. Цій талановитій російській поетесі українського роду він давав дуже цікаву характеристику. Казав також, що Наталя грала якусь подвійну ролю: то прихильну, то байдужу. Але в цілому душа його ще була в піднесенні. Пізніше вся ця історія пішла на спад. Він ще двічі їздив до Москви і Коломно. В останній раз Наталя, мабуть, його остаточно зіґнорувала і він збагнув, що то була тільки "морська казка", тільки уява, тільки спалах його спраглої кохання душі. Про це він мені розповів восени 1934 року, коли з Сенченком приїхав до Луганського в справі писання історії заводів. Розповів, звичайно, завуальовано, мотивуючи різними навіть психологічними моментами розпущеної доньки відомого письменника. Але, що він опинився коло розбитого любовного корита, то це було ясно. Єдина користь для літератури з цього епізоду, що він послужив Масенкові основою для того, щоб написати пізніше справді поетичний нарис про нездійснене велике кохання під назвою "Наталя і море".

Але психологічно ця любовна поразка відбилася тяжко на Масенкові. Він очевидно назавжди захитався в можливості побудувати на справжньому коханні родинне життя. Надалі практично він уже поставився до цього або байдуже або легковажно. Правдоподібно 1936 року він одружився з якоюсь жінкою, ім'я якої я не міг довідатися. Він не називає її ім'я в спогадах, коли пише, як він 1937 року приїхав з нею до Божка в Херсон. Не назвав її і в листах до брата. 1937 року в них

родився син Олег, а через рік чи два вони розлучилися.

Напередодні Другої світової війни він одружився втретє з молодою лікаркою Катериною Скрипник. Шлюб цей теж, мабуть, був випадковий і не великим коханням обумовлений. Таке враження мав брат Теренів, Степан, з його листів. Сам Масенко в нарисі "Подорож до Осмолоди", в задушевній розмові з гуцулкою Соломією, ховаючись за третьою особою, розповідає так:

— Один мій приятель сидів після "Великого вальса" в парку на лавці, дівчина тихенько заплакала й сказала, що її подруги мають собі пару, виходять заміж, а вона, мабуть, на все життя залишиться самітною. Таке в неї передчуття. "Я пожалів її того вечора, і на все життя. Щоб вона потім — тридцять років ... не жаліла мене", — казав мій приятель, сміючись, навіть без гіркоти.

— Може то й не приятель ... — дівчина мовила журно.

— Не треба такої достовірности, дівчино. Так воно веселіше на світі.

Із цього видно, що мова тут іде про його власну родинну історію, якою й завершилося його, спрагле людяности і любови життя.

Діялог через океан

Востаннє з Масенком я коротко бачився в перших числах серпня 1935 року. Внезабарі вихор апокаліптичних подій розвіяв нас у різні кінці світу. Пройшли не роки, а десятиріччя. Ласкава доля, провівши мене довгими роками над смертельними проваллями і прірвами, таки допровадила на початку 50-их років до США — до країни добра і свободи людини. Тут випадково я ввійшов у контакт із старшим братом Тереня, Степаном Германовичем Масенком. Я про нього знав від Тереня ще в 20-ті роки. Він відразу став тим центром, через який у мене нав'язався контакт через океан з Теренем. Але перед тим, як розповісти про цей цікавий діялог, треба сказати дещо про Степана Германовича і про деякі випадки, що спричинились до цього.

Степан був старший від Тереня на 8 років. Закінчив учительський інститут. Був учасником Першої світової війни в ранзі офіцера. З вибухом революції 1917 року брав активну участь в українському національно-визвольному русі. У листопаді 1918 року грав провідну ролю в повстанні проти гетьмана Скоропадського, а 1919 — у відомому повстанні Григорієва, що охопило ввесь південь України. Як свідчить документ, опублікований в книжці І. Мазепи "Україна в огні і бурі революції", Масенко і Тютюнник були першими заступниками Григорієва. Бойовий учасник операцій (під Успенівкою і в Одесі) проти французько-грецького окупаційного десанту. Після того, як Махно підступно вбив Григорієва й розгорнувся концентричний наступ Червоної армії, він з уцілілими частинами української повстанської армії на чолі з Ю. Тютюнником вирвався з оточення і з цими бойовими частинами з'єднався з регулярною армією УНР. Як вояк і командир

він пробув на фронті до кінця листопадової катастрофи 1920 року. Відійшов з армією до Польщі. Там потрапляє до табору інтернованих. Звідти, на початку 1921 року, тікає до Чехо-Словаччини. У Празі вступає до Карлового університету (1927 року закінчує його із званням доктора філософії). З Праги, того ж 1921 року, написав листа до батька. Відтоді 18-літній Терень і почав листуватися зі своїм братом-емігрантом. Листування продовжувалося десь до 1930 року. Після того припинилося на цілих тридцять літ. І лише на початку 1960 років, у добу т. зв. хрущовської відлиги, Терень знову почав розшукувати брата.

Це стільки про Степана Масенка, який надалі гратиме важливу ролю в моїй розповіді.

Тепер ще декілька випадків, що спричинювали чи й активізували наш "міжконтинентальний діялог" з Масенком.

Випадок перший. Масенкові розшуки дійшли до його землячки Г. М. П., що жила в Нью-Йорку. Та негайно знайшла адресу Степана й пов'язала їх. Одночасно, в листі до Тереня, ця пані, ніби між іншим, написала, що в Нью-Йорку живе його добрий колись приятель Костюк, який передає йому привіт. На цю її вістку Терень негайно відповів так (переказую з пам'яти): вістка несподівана, але дуже цікава, щодо Костюка. Та не знаю, як він там, і що він там і чи можна йому писати. Це був наш перший, після тридцяти років, посередній контакт.

Випадок другий. Коли пані Г. М. П. прочитала мені ці слова Масенка, звернені до мене, то я вирішив написати йому коротенького листа і переслати через неї Тереневі. Копія листа не збереглась. Але зміст пам'ять зберігає. На його фразу: "Не знаю, як він там, що він там і чи можна йому писати", я написав:

> Друже Тереню! Яким я був колись, яким ти мене знав, таким я є й тепер. Мені, якщо тобі обставини дозволяють, можеш писати що хочеш, як хочеш і про що хочеш. При цій нагоді, передай привіт нашому спільному другові, воскреслому з мертвих, Василеві Мисику. Відвідав я недавно, добру твою знайому, дружину Миколи Куліша. Саме тоді вона сиділа в своїй затишній філядельфійській квартирі й читала твою поему "Моя Херсонщина". Для мене це теж була новина. Я з приємністю долучився до читання. У тих місцях, де ти так тепло згадуєш про нашого незабутнього Миколу Гуровича, вона з радости і вдячности гірко плакала. І при тому сказала: — "А от про Хвильового не згадав ні словом". І враз її жіноче серце і думка перекинулись на відомий тобі день 13 травня 1933 року. У сльозах пригадала, як вона з Гжицькою й Слісаренковою обмивали тіло Хвильового, як обмивали кров на його скроні, як вона мила його холодні худі ноги, цілувала їх і, гірко ридаючи, дорікала: "Миколо, навіщо ти це зробив?!"

Не знаю чи добре, чи зле я зробив. Але мені конче хотілося переказати йому цей драматичний епізод з моїх недавніх відвідин Антоніни Іллівни Куліш. Я тільки знав, що ця подія для нього була не байдужа.

Добра Г. М. П. разом з своїм переслала цей мій лист Масенкові. І він його одержав.

Випадок третій. У Нью-Йорку жив давній, уенерівської доби еміґрант, односелець Масенків, Фотій Мелешко. Яка його політична біографія, що він робив у добу революції, чи був вояком чи просто діячем — не знаю. Я знав його тільки, як автора роману в трьох частинах "Три покоління". Зірок з неба не знімав, але занотував багато цікавих побутових і господарських деталів із життя дореволюційного селянства на Херсонщині. Його особистого ставлення до Масенка я не знав. Він часто розпитував мене про нього. Я радо розповідав усе, що вважав за потрібне й цікаве. Коли до США прийшла нова збірка поезій Т. Масенка "Київські каштани", де, як у кожного радянського поета, поруч з загальнолюдськими, гуманними мотивами лірики, було чимало обов'язкової для кожного поета римованої пропаґанди, то Мелешко відразу написав гостру, не фахову, погромну, негативну рецензію. Це, звичайно було його право і на це можна було не звернути жадної уваги. Але автор, наприкінці рецензії, вирішив ще морально знищити Масенка, як людину. Він кинув йому звинувачення в доносі на своїх колеґ. І як на джерело, він посилався на мою статтю про Остапа Вишню в "Свободі" (12 липня 1957). Оскільки це було абсолютно безпідставне посилання, то я, довідавшись, мусів був зареаґувати. Я зробив це листом до редакції місячника "Листи до приятелів" (ч. 3-4, 1964 р.). В листі я писав:

> "Мене не обходить оцінка автора статті про поезії Тереня Масенка, тим більше, що зроблена вона цілковито в позалітературному пляні. Але мене обходить те місце, де критик, розправившись з поезією поета, пробує знеґувати його морально, як людину. Для цього критик недвозначно натякає на "нечисту" і "нечесну" ролю Тереня Масенка серед вужчої групи його таваришів під час масового терору 1934-1938. Мовляв, усіх заарештували, лише Масенка не торкнули. Для підтвердження цього свого довільного припущення автор посилається на якогось літератора, нібито "бувшуго товариша Масенкового" і на цитату з моїх спогадів про Остапа Вишню ("Письменник, людина, громадянин", "Свобода", 12 липня 1957).
>
> У зв'язку з цим заявляю:
>
> 1) Моя цитата, як вона звучить у контексті спогадів про Остапа Вишню, в жадній мірі не підтверджує припущень Фотія Мелешка.
>
> 2) Я знав ближче Тереня Масенка від 1923 року до часу мого арешту в листопаді 1935 року, — як людину чесну, принципову й віддану справі української культури. Ніколи, ані в темні нелюдські роки сталінського терору, ані під час слідства після мого арешту, ані після звільнення з концентраку й по сьогодні в мене не було фактів, підозрінь, ні навіть думки щодо "нечесної" чи "нечистої" ролі Тереня Масенка в нашому, колись ближчому середовищі. Не натякав мені навіть про це також ніколи ніхто з

наших ближчих товаришів.

3) Натяк на це в статті Фотія Мелешка вважаю за необґрунтований і нічим . . . не виправданий".

Теренів брат Степан, прочитавши цього листа, негайно зробив копію й вислав Тереневі.

Отакі три випадкові життєві епізоди несподівано відновили, хоч і посередньо і на віддалі, наші стосунки.

Хоч який обережний був (і мусів бути) Терень, але таки не витримав і написав мені листа, якого подаю нижче без жадних змін:

"Вітання, шановний Грицьку!

Твій маленький лист, вкладений у послання моєї землячки, був для мене дуже цікавим. Твоє вітання Василеві передам, все чекав, що він буде в Києві, але щось він довгенько не приїздив. Особливо схвилювало мене все, що написав Ти про дружину Гурійовича, ніколи я не думав, що моя поема, надрукована в газеті, потрапить аж у такі далекі краї. Ти згадав про часи справді трагічні. Та навіть по книжці "Життя і пісня", яка є у вас, Ти бачиш, які благодатні зміни та переміни відбулися в нашому житті у повороті до людяності й добра ще з 1953 чи точніше — з 1956 року. Коли б так завжди і раніш було, то скільки було б збережено народних сил і талантів.

За вкладення тієї невеликої цидули я не сердився ні на землячку, ні на Тебе. Що довго не відповідав, то даруйте, був то хворий, то надто заклопотаний працею повсякчасною.

Найбільше я Тобі вдячний за опублікування листа в "Листах до приятелів", де Ти став на захист моєї честі проти зухвалої вигадки та й підлої, того лже-доктора. Ти зробив цілком шляхетно (Мені брат надіслав копію Твого листа до редакції). То вже нехай буде на сумлінні, якщо воно в нього є, того "доктора" — що він так розлючено накидається на мене за щирі вірші про російський народ, — але про таку обурливу вихватку проти мене щодо поведінки і дружби з юнаками, то Ти мусів це спростувати і Ти це чесно і твердо зробив. Ще раз Тобі сердечно дякую.

По моїх статтях про Калянника і Мисика та інших Ти сам бачиш, — треба було мати якусь там мужність, щоб написати їх і трохи пізніше, бо не всі те робили. Мій друг С. Борзенко зважує цю мою справу в такому доброму розумінні.

Нині клопочуся про візу на поїздку до США десь під осінь чи наприкінці осені. Дуже мене порадував нещодавно сердечний лист до мене Джона Стейнбека, де він також запрошує мене обов'язково бути його гостем, гостем його дому хоч на кілька днів. Постараюся побувати і в нього. Але головна мета моєї поїздки — це побачитися з братом.

Вітання всім, що є і що хочуть бути нашими друзями.

Я би, звісно, "привіз" звідти добру книгу нарисів і книгу поезій. Хотів би дуже побувати і в Канаді.

Тисну руку.

Терень

Київ, 18 липня 1964

Отакий лист. З нього видно, що він радів з кожної вістки з нашого боку. Він дуже хотів відвідати Америку, а головно — свого брата. Він кілька років робив надлюдські старання про дозвіл. Коли Стайнбек на початку 60-их років був у Києві гостем Спілки письменників України, то в "Літературній Україні" з'явилася фотографія Стайнбека і тих, що його приймали. В центрі, поруч Стайнбека, стояв Масенко. Листуючися згодом із Стайнбеком в іншій справі, я між іншим, післав йому цю газету, назвав прізвище того поета, що стояв поруч нього і сказав, що він дуже хоче відвідати США, але має труднощі з візою. Стайнбек мені відповів, що він добре пам'ятає того гостинного поета, радо вітав би його в нас. Але він у цій справі йому напише окремо. Ото, мабуть, і був той лист, що так потішив Тереня. Але нічого не допомогло. Відповідні органи з КҐБ довір'я до Масенка не мали й дозволу на візу так і не дали. Це була одна з найболючіших прикрощів останніх років його життя.

Наш діялог проте поширювався. З міркувань дипломатичних ішов він головно через брата Степана. Але мав цей діялог не тільки такі світлі й радісні моменти, а й прикрі, конфліктні, що затьмарювали наші серця. І то часто незалежно від наших бажань чи нашої волі. Про один такий епізод розповім.

Терень у листах до брата постійно запитував про мене. Що я роблю, над чим працюю, що написав і т. ін. Рівно ж і я постійно довідувався, що нового в Тереня, чи є надія на приїзд. 1965 року вийшла досить симпатична Масенкова збірка поезій "Чебрець". Він прислав братові один примірник для мене. Степан писав, що йому цікаво знати моє враження від збірки. Прочитавши, може й не дуже уважно, під першим враженням я написав Степанові такі свої думки:

> "Думаю, що "Чебрець" є початком підсумків поетичного набутку Тереня. Маю враження, що чогось більшого і нового він уже не скаже. І це не його вина. Це скоріше його, і його покоління, трагедія. В розцвіті творчих сил і можливостей терор приглушив це покоління навіки. З повного інвективного голосу пророків, "обличителів", проповідників, — це покоління мусіло було або вмерти (Плужник, Фальківський, Калянник, Влизько), або перейти до півголосся, а то й до боязкого шепоту і на цьому закінчити свій по суті трагічний творчий шлях. Терень — не виняток. А він же колись умів говорити на повний голос. Його "Лобне місто", "Сестра", "Хай гримлять і зростають порти!", "Коток" та багато інших незаперечно свідчать про це. І тепер прохоплюються в нього чудесні, глибоко-ліричні мініятюри ("Чебрець", "Безсмертя наших матерів", "Передчуття", "Весняна пригода"). Але все це безслідно зникає в морі льояльної, пропаґандивної фразеології. Не знаю, як Ви, але я зовсім не захоплений його поезіями, присвяченими Вам ("Братові", "Доктор філософії"). Це ж справді глибоко-трагічні теми: брат — вічний вигнанець і трагедія рідного краю. Та хіба ж так про такі речі пишуть?! Хіба ж можна це зводити до дрібненької побутово-міщанської балаканини? Взагалі, з цієї доби як щось

> залишиться від Тереня, то це його прекрасні ліричні особисті поезії і пісні. Він їх написав багато. Їх любить народ "там", їх любить еміґрація тут . . . Їх люблю я, бо в них відчуваю душу мого давнього загубленого друга".

Писав я цього листа, як свої враження від першого читання Тереневої збірки поезій. Не призначався лист ані до друку, ані для широкого вжитку. Це був звичайний лист для Степана Масенка. Але він, навіть не спитавши мене, зробив копію і вислав його Тереневі. Природно, що автора збірки ця еміґраційна мудрість прикро вразила. 18 серпня 1966 року прийшла від Масенка відповідь на цю "критику". Він писав:

> Легко тому критикові моїх поезій писати про всякі трагічні теми, бо йому забракло пам'яті про умови, а я щасливий і тим, що й так міг говорити про ці розлуки, і то зовсім не така "балаканина", як він пише. За тими їх "трагічними темами" буває багато пози, а й великі колись писали і на родинні теми, без надмірного трагізму.
>
> Драматично те, що ми не можемо, чи нам трудно покищо зустрітися, побачитися, — це так, але хочу вірити, що й це можна буде здійснити. Домагатися цього рішуче мені не дозволяє покищо ряд причин, у тому числі й матеріяльні справи (забезпечення вдома на певний час) і здоров'я. Є чимало прикрих справ у моєму труді, та багато й добрих.

Прочитавши це, я написав Степанові, дорікаючи, що він зробив прикрість Тереневі. Степан відповів майже жартома, що прикрість невелика, а користь може бути. Терень буде вдумливіше ставитися до своїх тем. Степан писав також, що він погоджується з моєю оцінкою "майже на сто відсотків", то не шкодить, щоб її знав Терень.

Все це може й так, відповідав я Степанові, але для Тереня треба було трохи інакше формулювати. Бо при такій "оголеній" еміґраційній формі вислову, воно справді виглядає, що я втратив пам'ять і забув, де й за яких умов писав автор. У своїй обороні я сказав лише, що не треба й критика розуміти буквально і спрощено. Коли я в листі для хатнього вжитку говорив про трагедію брата-вигнанця на тлі трагедії рідного краю, то мені йшло не конче про створення антирежимного твору, а насамперед про художню філософсько-психологічну глибину його.

У черговому листі Степан Германович звернув мою увагу на те, що лист Теренів глибоко песимістичний. Він (Терень) бачить, що йому візи до США дати не хочуть. Він завуальовано пише, що "Домагатися цього (візи — Г. К.) рішуче мені не дозволяє покищо ряд причин". Це тільки свідчить, що він не може домагатися. Бо в іншому листі писав, щоб Степан, як громадянин Америки, подав від себе прохання до Підгорного в справі візи для Тереня. "Не подам, — писав Степан Германович. — Поперше, це не допоможе, подруге — не хочу себе понижувати".

В одному з листів я запитав Степана Германовича, чи не може він пояснити мені, чому Терень, щоб кінчити робфак, приїхав аж у далекий Кам'янець, в той час як до Одеси, Єлисаветграду чи навіть до Катеринослава було йому набагато ближче? Степан відповів мені цікавим докладним листом. Перекажу його коротко своїми словами. Як тільки Степан 1921 року подав з Праги вістку про себе, то від Тереня відразу почали приходити листи. Писав він про різні речі, а найбільше про страхіття голоду, що тоді охоплював ввесь південь України. Він питав, що йому робити: чи переживати і, можливо, вмерти з голоду, чи спробувати добратися до нього в Прагу? Степан порадив останнє. Смерть виснаженої голодом матері перерішила справу. Зібравши можливу суму грошей, Терень вирушив до Кам'янця. Йому хтось сказав, що з цього міста можна перебратися до Галичини. А звідти вже до Чехо-Словаччини — легше. У Кам'янці Терень порадився з професором Геріновичем та ще з якимись компетентними в цих справах людьми й усі вони його застерегли не ризикувати. Ситуація така, що він упаде тільки жертвою. Терень зрозумів безвиглядність свого пляну. Він мусить залишатись і жити з своїм народом. Що ж робити далі? Вчитися, звичайно. На щастя, саме в той рік відкрили робфак при Сільсько-господарському інституті — СГІ. Терень подав заяву. Його, як селянського сина з Херсонщини, прийняли. Отже, замість вимріяної зустрічі з братом у Празі, він став студентом робфаку в Кам'янці-Подільському.

Так несподівано я дістав відповідь на свою давню загадку.

Десь у тому ж часі Степан Германович прислав мені кілька Теренових листів до нього. В цих листах, писав він мені, йде мова про письменників, про культуру, про літературне життя. У мене, мовляв, вони лежать мертвим капіталом, а вам це напевне буде цікаво. Та й Терень тут говорить без пропаґанди, а від душі.

Таким він був

Терень Масенко прожив 67 років. З них 46 років віддав літературній творчій праці. За його життя окремими виданнями вийшло понад 50 книжок. Багато ще залишилося в різній періодичній пресі та в архіві поета — не зібраного і не виданого. Він працював у різних жанрах: лірика, пісня-романс, поема, роман, нарис, мемуари, публіцистика. Але за своїм вродженим духовним складом він — лірик. Основна і визначальна частина його п'ятдесятитомової спадщини — це лірика. Вона проймає наскрізь його роман-поеми, його надзвичайні нариси про нашу Гуцульщину, Карпати і навіть його наскрізь романізовані, інтимні, тепло написані спогади — "Роман пам'яті".

Хтось із найближчих шанувальників таланту Масенка зібрав і підрахував, що він написав коло 200 пісень і романсів, що їх українські композитори — М. Колесса, Г. Верьовка, Г. Майборода, Г. Жуковський, П. Майборода та інші — поклали на музику. Це

здобуток, яким не може похвалитись ні один український поет. Він чи не один з перших свого часу поетів, що звернувся до сюжетної ліричної пісні й удосконалив її до вершин. Його пісні звучали в радіових і телевізійних станціях, на естрадах, у концертах народних і державних хорів і в окремих виконавців. Його пісні співала вся Україна й еміґрація. Хто не чув його "Пісні про Дніпро", "Київські каштани", "Моя любов" чи "Вечірня пісня"?

Але ніхто не знає Масенка в його особистому листуванні. Він тут не менше цікавий, як у своїх поезіях і піснях. Особливо в його листуванні з братом Степаном. Коли б усе те зібрати й видати, то це був би цікавий документ людської душі у виключних обставинах. У моєму розпорядженні є тільки деякі листи, що їх передав мені Степан Масенко. Подаю з них кілька уривків. Вони важливі не тільки як уламки свідомости Масенка, але й як частина нашого з ним діялогу.

Т. Масенко про П. Тичину

Лист від 19 вересня 1967 року.

"В суботу і позавчора я писав вірша, наче обминав глибину смутку, а сьогодні вранці передача Його [Тичининих] пісень, лірики, порцію — "Десь на дні мого серця", чудова музика Верьовки . . . і очі мої, і душа були повні сльозами . . .

Боже мій, якого ми втратили поета! Україна і світ не знали ніколи такої чутливости і ніжности! Тільки Єсєнін може рівний нашому божественному Тичині по ніжності . . . Ми вже місяць знали, що він тяжко хворіє, дві операції (залози, яка зветься — предстательна, не знаю, як по-нашому), — але несподіванка все одно важка . . .

Він також постать вельми трагічна, як увесь наш вік і час (Не зважаючи на славу і всі нагороди). Ми зайшли в неділю до Лідії Петрівни, стоїть біля неї Елеонора Павлівна Скрипчинська, дружина Верьовки, вони й Тичини — то як одна родина. Сумує Елеонора над горем подруги, а не так давно ж поховали Верьовку. У Лідії Петрівни [Папарук-Тичини] розпухла щока, шок, болить, вона говорить, що вранці примчав на машині Бажан, впав біля труни на коліна і довго ридав . . . Її цим ще більше розстроїв.

. . . Лежить Тичина з білим-білим обличчям і ріденьким срібним волоссям на голові, вуста строго затиснуті, як у великого страдника, я не вмію плакати біля таких трун, бо намагаюся дивитися історично і пам'ятаю (як і біля Рильського), — що були в нас таланти і генії рівні цим двом (як от Куліш та ще дехто), але загинули вони ще сумніше, страшно, та й могили їх невідомі нікому в світі . . . Це робило мене замкнутим і суворим.

Лежить Тичина в домі, поміж книжок своїх і чужих, поміж квітів, поміж друзів, поміж отими картинами, де вітер у Шовкуненка так помітно ворушить намальованим листям . . . Тичина був великий артист у всьому — його смак живопису найтонший . . . І стоїть на зеленій-зеленій горі і вічно тужить Ярославна . . . І ми

при Тичині називали Лідію Петрівну його Ярославною... Перша присвята Лідії Папарук була в Тичини ще десь у 1924 році...

А сьогодні його лірика душу мені перевернула.

...Та він колись казав мені: от загризли, затравили Хвильового, забрали Куліша. І до мене добираються... (Він врятувався віршем про те, хто кого веде). Це був тяжкий 1933 рік. Тоді я був майже єдиним "душеприказчиком" Тичини (ще Василь Мисик). І він на одинці міг щиро говорити. Ех, брате мій! Коли б то був час і здоров'я про все розповісти! Я жив з Тичиною в одній квартирі в 1928-29 роках на Каплунівській у Харкові... Я напишу про нього оповідання чи повість: "Велич Павла Тичини (Про скромність і людяність)".

І кінчає цього листа до брата Степана таким, ніби побічним, абзацом:

"Напиши трохи докладніше про події в Мілвокі, це місто дуже часто згадується в нашій пресі. Сини мої засміялися (хоч то не дуже весело) на твої слова — "один негр". У нас тут придивилися до них, багато вчиться тут, то й зовсім не викликає прихильности їхня поведінка, і ставлення в нас мабуть однакове до правдивої правди (супроти преси)...

Але наш Тичина житиме вічно".

Цей лист особливих коментарів не потребує. Для кожного, хто знає обставини життя творчої нашої інтеліґенції "там" — все зрозуміло. Але варто ствердити одно: так і "не знайшов" Терень ні часу, ні сили (тобто, відповідних умов), щоб вільно і чесно розповісти про справжнього, трагічно розп'ятого на хресті своєї жорстокої доби Тичину. Не того, що був обвішаний бляшаними орденами і почестями, а того, що стояв на межі життя і смерти, що був незрадливим другом зацькованих і убитих великих своїх сучасників — Хвильового й Куліша. Правда, Терень залишив у своїй книзі спогадів "Роман пам'яті" невеликий нарис про Тичину — "Харківська весна. Павло Тичина". Але це зовсім не те, що хотів, але не міг він написати.

Ще зо два уривки з його листа від 27 травня 1967 року.

За той час відбулося кілька справді цікавих подій у літературному житті України. Вони схвилювали всю творчу інтеліґенцію, в тому й Тереня Масенка. Це насамперед доповідь Олеся Гончара на 5-му з'їзді Спілки письменників України та дискусія навколо неї. Тут уперше була дана офіційно критика культурної й національної політики партії. О. Гончар, після великого успіху цієї справді вільної й наступальної доповіді, вирішив ще блиснути своїм вільнодумством на всесоюзному з'їзді письменників у Москві. Його промова була спрямована проти прискіпливої цензури, проти обмежування свободи тем і форм у творчості. Масенкові припали до душі найбільше такі думки Гончара:

"Найсуворіший, прискіпливий редактор і навіть людина-невидимка з червоним олівцем, міцно затиснутим в руці, повинен

> розуміти, що в обмеженні думки радянського художника, в обмеженні радіюсу дії літератури зацікавлений хібащо розум примітивний, бюрократ, що труситься за своє крісло, кар'єрист, чавунний догматик" . . .

Це такі прості й елементарні вимоги й умови, що в нормальному світі вони навіть не існують. Але в умовах радянських, де діє "найдемократичніша конституція", цей виступ був майже революційним актом. Тому так бурхливо апльодували Гончареві бідні "інженери людських душ" усього Радянського Союзу, тому й так захоплено писав Терень братові: "це висловлено . . . чесно, щиро, розумно для справи народної, . . . чудесно, що про такі справи починають говорити одверто й на повний голос, — тобто, на велелюдних зборах!"

Це захоплення Тереня зрозуміле. Бо ці справи боліли його самого давно. Ще в липні 1966 року, в листі до брата (16.VII 1966) він писав:

> "Доїдають мене шакали та гієни з юнацького видавництва, затримали рукопис про Верховину, півтора року обманювали, що видадуть, а тепер придумали "підставу", що "перевидання" . . . Дикі брехуни та падлюки. Тут тобі одне говорять, а роблять інше. Ніякого поняття про найпростішу порядність. Ці діячі . . . представники світового ґанґстеризму, — як би красиво не деклямували на громадські мотиви . . . "

Висловитись так в листі до брата, та ще й до США, це теж треба мати відвагу. Бо ж Масенко добре знав, що листи за кордон контролюються й записуються в його "справу". Тому, коли він почув подібні думки від самого голови спілки письменників і орденоносного романіста Гончара, то його захоплення зрозуміле.

Але вернімось до цитованого вище листа від 27 травня 1967 року. Закінчуючи листа, Терень ніби між іншим додає:

> "Нещодавно син великого Франка, Тарас Іванович, йому вже понад 80 років, але він ще досить бадьоро ходить, за чашкою чаю в буфеті Спілки говорив мені: "Ви, тов. Мас-ку, не знаєте, хто б із молодих написав чи міг написати добру поему — але обов'язково гекзаметром! — про національного героя України? Ви писали коли гекзаметром? . . . Я маю тему: іменння героя . . . — То може напише Павличко? — кажу йому.
>
> — А він моцний? — питає мене Франко. — Звісно, моцний . . . А що то у вас за тема, Тарасе Івановичу? — Тема: це сучасний герой наших днів — Іван Дзюба, — каже мені Тарас Іванович Франко . . . Оце так!
>
> А хто такий Іван Дзюба, то я розповім тобі, мій брате, в іншому листі".

9 червня 1967 року прийшов новий лист, де знову ж, між різними побутовими справами, було продовження про Дзюбу. Він писав:

> "Герой Тараса Франка, що про нього треба писати гекзаметром, написав книжку про націю і комунізм. Вона абсолютно

витримана і спирається на найсвітліші світові авторитети, вона ленінська, кажуть, що геніяльна. Ті, що читали. Але всі однаково схиляються перед його мужністю та благородством, особливо молоді".

Це надзвичайний документ доби. Він, поперше, свідчить, що трактат І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" був популярним і масово читаним у найширших колах української радянської інтеліґенції. Подруге, цей документ (свідчення Масенка), стверджує, що трактат Дзюби був висловом волі цілого народу, бо тільки відважне формулювання великої ідеї народу, його історичної правди дає підставу творця такого трактату обезсмертити як "національного героя України". Потретє, цей документ свідчить яскраво про ідейну позицію Тереня Масенка, як поета і громадянина.

Кажуть, що значна частина поезій Тереня Масенка має виразно прорежимний характер, вихваляє вождів, оспівує героїзм, досягнення і завоювання радянських людей та їх системи. Звичайно, Масенко жив і писав не в абстрактному, а в дуже конкретному радянсько-комуністичному світі, який в першу чергу для мистців слова мав свій твердий кодекс поводження. Поза цим кодексом у Радянському Союзі письменників нема. А якщо й є, то — в концентраках. Масенко жив і творив згідно з цим кодексом. Чи був він винятком? Ні. Він робив те саме, що робили всі інші письменники, зокрема такі як М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, Ю. Яновський, В. Сосюра та багато інших. Як і всі інші поети, так і Масенко має багато прорежимного матеріялу. Але він має не менше й того, що становить залізний мистецький фонд нашої літератури. Піснетворець людяности, кохання і добра народного, він, одночасно чи не найбільше прославив у своїх творах знищених і репресованих невинно наших людей. Ба навіть таких, кого режим не регабілітував (М. Хвильового напр.). Масенко чи не єдиний поет, який у численних своїх ліричних і епічних творах згадує та оспівує з жалем і обуренням багатьох невинно замучених наших письменників. Можна подати багато прикладів з його творів, але я пригадую тільки два.

У збірці "Чебрець" є "Баляда про Миколу Куліша".

Поет шукає за тими невідомими місцями й обставинами, де "супостат-верховод" убивав великого сина українського народу, й питає невідомість:

Ви, моря крижані,
Ви порадьте мені —
Що я мушу сказати народу? . . .
Як борець догоряв,
А ганьби не обрав,
Коли падав у вічности воду.

У 60-ті й 70-ті роки про Курбаса і Куліша з'явилося багато спогадів. Але ні в кого я не зустрічав такого одвертого гнівного осуду вбивників, як у Тереня Масенка. У своєму спогаді — Лесь Курбас, "Березіль" ("Роман пам'яті", Київ, 1970: 305), він, згадуючи постаті Курбаса і Куліша, пише:

> "Вони не любили розмов про драматургію, а невсипущо і захоплено творили її. Вони були такими чесними і світлими синами свого народу, що тільки найчорніша зненависть до української культури могла так злочинно припинити їх благородний труд".

Так міг писати тільки справжній патріот, тільки відданий син свого народу, хоч він не міг висловити на повний голос все, що накипіло на його душі. Радянські владодержці постійно тримали його на певній дистанції. Тоді, коли вони вручали партійні білети навіть таким далеким від партії, як генеральська дочка Наталя Забіла, то Масенкові, колишньому комсомольцеві, вони не вручили. Вони не нагородили його жадними медалями, не присудили жадної нагороди (хоч організації висували його кілька разів). Вони не включили його ніколи в жадну закордонну подорож. І нарешті, він майже десять років добивався такого елементарного права людини, як відвідати брата в США, — і такого дозволу не дістав. Під кінець шістдесятих років він був тяжко огірчений і нервово вичерпаний у тому нерівному змаганні. Не випадково в листах він заговорив про трагічну відсутність можливости написати правду чесно про все, що пережив і бачив, не випадковий був і крик його душі про світовий ґанґстеризм, що мучив його і в Києві. Це чи не прискорило його смерть. У січні 1970 року несподівано вмирає в США його брат, побачити якого він мріяв усе своє свідоме життя. Через сім місяців 6 серпня 1970 року зупинилося і його серце (Нар. 10. XI 1903).

Я не знаю, який напис зроблено на його могилі. Але по-справжньому на його надмогильній плиті треба було б вирізати слова з його поезії "Відповідь Петрарки":

> Писав я саме в тім столітті,
> В якім творили підлість ви.

Василь Мисик

Він був народжений для високого й широкопростірного лету. Як поет він став відомим, коли йому не сповнилося ще навіть шістнадцять років. Його відкрив і благословив у світ Аркадій Казка. Це теж трагічна постать. Забутий сьогодні поет, що в добу української національно-визвольної революції, поруч із Тичиною (друг його з юнацьких років), спалахнув був яскравим світлом. Поет, що не

витримав великого зламу, зійшов з гори Гелікон і віддав себе цілковито народові — пішов учителювати. На цьому шляху доброго й вічного його застав терор, і він, як і тисячі інших чесних і талановитих, зник безслідно. Про нього пізніше, в добу "відлиги", Василь Мисик скаже: "Це була рідкісно обдарована людина. Музикант, літератор, художник, блискучий педагог, улюблений наставник багатьох учнів, чиїми душами він умів володіти безроздільно. Він був другом і добрим порадником багатьох українських письменників 20-их років".

Отже, саме цей молодий талановитий український інтеліґент на світанку 20-их років приїхав учителювати в рідне село Василя Мисика Новопавлівку на Дніпропетрівщині. Патріот і великий естет, він мав рідкісну здібність передавати це своїм учням. Він методично і терпляче привчав їх не тільки до знання точних, природничих, гуманітарних наук, але й краси природи, кольору, музики й рідного слова. За його ініціятивою почав виходити шкільний рукописний журнал "Наше життя", де його учні навперейми почали виявляти свої уподобання й таланти. Серед них у мистецтві поетичного слова перше місце припало тринадцятирічному Василеві Мисику. Він здивував вибагливого вчителя своєю любов'ю до слова, своїм тонким відчуттям ритму, образним баченням світу. Вникливий учитель збагнув, що цей підліток таїть в собі не абияку поетичну силу. Через деякий час він зібрав декілька найкращих поезій свого учня й послав Тичині. Тичина показав Зерову, Филиповичу, Рильському. Всі прийшли до висновку, що в літературу приходить новий справжній поет. Це відкрило п'ятнадцятирічному юнакові двері всіх великих журналів. 1923 року журнал "Червоний шлях" надрукував першу поезію Василя Мисика. Авторові не сповнилося ще навіть шістнадцять років. З того часу це ім'я почало появлятися в багатьох інших тогочасних часописах. А 1927 року вийшла вже й перша збірка його поезій "Трави". Варто при цьому занотувати, що видало цю збірку не якесь там другорядне, випадкове, а престижеве видавництво елітарної групи письменників ВАПЛІТЕ (Вільної академії пролетарської літератури). Це означало, що початкуючий дев'ятнадцятирічний поет беззастережно входив у коло вибраних і визнаних: П. Тичини, М. Хвильового, М. Куліша, О. Довженка, М. Бажана, М. Рильського. Так Василь Мисик увійшов у літературу.

Я познайомився з ним правдоподібно в серпні 1929 року, коли, закінчивши літфак Київського ІНО, переїхав до Харкова й замешкав на вул. Свердлова (колишня Катеринославська), 118 (Холодна гора). В цьому будинку мешкали мої давні друзі: Сава Божко і Терень Масенко. Вони мені почергово давали в себе притулок, поки я одержав свою кімнату. Тут мешкало ще кілька родин письменників, серед них і Василь Мисик. Я про Мисика чув і читав його поезії ще за студентських років. Природно, почувши, що він мешкає в цьому будинку, я хотів з ним зустрітися. Це було далеко поза його першою збіркою. Він був уже тоді автором блискучого циклу поезій, опублікованих у

"Літературному ярмарку", і другої збірки "Блакитний міст", яка тієї ж осені вийшла в світ. Ці його поезії виразно прокладали новий шлях, що простував, як мені видавалося, повз Тичину і Бажана. Коли я познайомився з ним ближче, вглянувся дещо в його, сказати б, творчу лабораторію, то збагнув, вірніше — відчув, що цей зовні тихий і скромний молодий поет — далеко складніша творча індивідуальність, ніж то збоку здавалося. Вище середнього зросту, стрункий, патриціянської постави, з гарним мужнім, продовгастим обличчям, темний шатен, з високим чолом, прямим носом і великими, розумними карими очима. Мовчазний, зосереджений на слуханні й спостереженні, не квапливий, з повільними рухами, але завжди уважний і дружньо усміхнений, — він справляв враження вихідця з високої традиційно-інтеліґентської родини. А насправді було це в нього вроджене. Бож не міг син багатодітної селянської родини (він був восьмою дитиною в батьків) дістати в ній таке виховання. Не міг він його дістати і за п'ять років свого перебування в Харкові. Зрештою, від кого, від якого оточення він міг перейняти таку поставу? Хоч був він у постійному контакті з таким рафінованим інтеліґентом, як П. Тичина, але, як на моє розуміння, від завжди боязливого, схованого в собі, шамотливого, часто або штучно-офіційного, або підкреслено-ввічливого Павла Григоровича Мисик зовні нічого не запозичив, хоч глибоко шанував його як поета й учителя. Постійні гості Будинку літератури ім. Блакитного, де Мисик працював бібліотекарем, — зумисно анархізовані, опростачені та обогемлені поети, актори, мистці, — теж не могли правити за зразок. Отже, це в Мисика було вроджене і, можливо, частково вичитане з книжок, яких він на той час прочитав гори.

Восени 1929 року кінчалася навмисно грайлива, сповнена дотепів, скепсису, сарказмів і романтичного патосу доба "Літературного ярмарку" й починалося інтенсивне готування до нової, ще не означеної назвою літературної організації, яку потім названо ПРОЛІТФРОНТ. Провід у цій акції вело середовище М. Хвильового. У цій підготовній діяльності активну участь брав і Василь Мисик. Коли я приїхав до Харкова, мої друзі відразу втягли мене в цей рух, тим більше, що я всією душею поділяв ідею творення нової літературної організації. На частих сходинах ініціяторів нової організації ми зустрілись і ближче познайомились. Часто разом поверталися на нашу холодногірську резиденцію. Це був довгий шлях від Будинку Блакитного (ріг Каплунівської і Пушкінської вулиць), з пересідкою на майдані, здається, Рози Люксембурґ, далі по прямій Катеринославській вулиці до холодногірського базару.

Василь мав якийсь особливий інтерес до Києва та його культурних середовищ. Його цікавив мій колишній інститут, його бібліотеки, архіви, професура, хто, що і як читав. Він окремо питав мене про М. Зерова, П. Филиповича й М. Рильського. Про Рильського я не міг нічого цікавого йому розповісти, бо ніколи з ним ближче не зустрічався. Про

Зерова й Филиповича розповів більше. Навіть пригадав, як на одній лекції Микола Костьович, ще до виходу в світ першої Мисикової збірки "Трави", згадав був про нього, як про надійного початківця-поета. Василь при цьому тихо посміхнувся й сказав приблизно таке:

— Чудні вони, ті старші наші майстри й учителі. Їм так хочеться мати собі заступників і продовжувачів, що вони хапаються за кожного більш-менш здібного юнака. Вони й на мої плечі кладуть тяжкий тягар, не спитавши мене, чи можу, чи маю сили його вивезти.

Це вже була мова не жадібного похвали молодого поета, а автора зрілого віку, свідомого своїх можливостей.

Кожна нова зустріч і розмова з Мисиком приносила мені якесь нове відкриття. Одного разу я зайшов до нього. Він очевидячки над чимось працював, бо на робочому столі лежала розгорнена книжка, а поруч велика купа списаного паперу. Сам він був у модній тоді серед літераторів, зручній для праці, синій піжамі. Я перепросив, що невчасно зайшов, але він відповів, що саме вчасно, бо кінчив працю й робить перерву.

— Над чим трудимось? — питаю жартома.

— Над перекладом.

— А саме?

— Перекладаю новий роман Дос Пассоса "42-га паралеля".

— Ти знаєш англійську мову? — питаю від несподіванки трохи збентежено.

— Не на сто відсотків, але вправляюсь.

— Звідки?

— Я ж закінчив англійський відділ Інституту чужих мов торік.

Це була дуже приємна новина для мене. Моє покоління, і я з ним, не мало ентузіязму до вивчення чужих мов. Гімназіяльні початки латини й французької вивітрилися з голови цілком. В інституті офіційно ми вивчали німецьку мову. Але вів цей курс проф. Шаровольський так, що навіть якби хтось і мав бажання вивчити мову, то не вивчив би. Так ми в більшості й залишилися всі одномовними, якщо не рахувати знання російської чи польської. Перекладацька справа була в нас тоді ще не на високому рівні. Добрі початки дали в поезії Зеров, Рильський, Драй-Хмара — з латинської, французької і дещо з слов'янських мов. З французької прози почав перекладати Підмогильний. З німецької дав дещо О. Бурггардт. Англійська мова була ще мало зачеплена. І ось переді мною такий солідний початок. Ми підійшли до столу. Я узяв перше в руки "42nd Parallel" Дос Пассоса. Цього автора я майже не читав. Ще студентом випадково прочитав його роман "Мангеттен", що вийшов у російському перекладі. Був це, пригадую, експериментальний роман, що чомусь нагадував мені стилем "Фальшивомонетників" Андре Жіда чи "Повість про санаторійну зону" М. Хвильового, ба навіть "Майстра корабля" Ю. Яновського. Я з цікавістю його прочитав, але якогось помітного сліду він не залишив. А Василь тим часом продовжував пояснювати, що "42-га

паралеля" — це перша частина трилогії "США", яка щойно вийшла і яку йому вже надіслали.

— Хочу випередити перекладом росіян, — жартував він.

Не знаю, чи випередив, як і не знаю, чи вийшов цей роман українською мовою. Уривки, в перекладі Мисика, пригадую, друкувалися в "Червоному шляху".

— Тяжко йде? — питаю.

— Не легко, але — можливо. Для мене це корисна вправа. Я все глибше і глибше входжу в світ англійської мови, в її синтаксу, синоніміку, а головне — ідіоматику. Дос Пассос у цьому сенсі для мене цілий скарб. Це мої перші кроки до вищої і цікавішої праці — до перекладу поетичних текстів.

— Кого маєш на увазі?

— Насамперед Роберта Бернса.

Бернса? Це для мене було знову нове відкриття. Цього поета я знав тільки з прізвища. Здаючи курс історії західньоевропейської літератури, я з обов'язку прочитав добірку його поезій в російському перекладі, не пригадую, чи то Михайлова, чи то Маршака. Але й це вже вилетіло з голови. Питаю, чи має він оригінали Бернса? Виявляється, що має, і то найновішого видання. Дістав за допомогою Івана Кулика. Кулик був консулом у Канаді й має добрі контакти з відповідними книгарнями.

— І ти пробував Бернса читати?

— Не тільки пробував, а вже й багато переклав. Я мрію скоро видати найповнішого вибраного Бернса.

Це було знову нове відкриття творчої пристрасти Мисика. Я спитав його, чому саме він обрав Бернса? Він відповів, що не виключно. Що він має в пляні й Кітса, й Шеллі, й Вітмена, і навіть Шекспіра. Але в першу чергу — Бернса. Чому? Тому, що він найбільше припав йому до серця. Тому, що цей шотляндський поет глибоконаціональний і одночасно глибокомистецький, музичний. Він дуже подібний до нашого Шевченка. Тому Бернс мусить заговорити на повний голос українською мовою. Завжди зрівноважений і спокійний мій новий друг почав навіть приємно хвилюватись. Я зауважив йому, що в перекладі Бернса може бути полегшенням те, що він уже має зразки перекладів російською мовою, давні й сучасні, зокрема переклади Маршака. На це Василь гаряче відповів, що так, сякі-такі переклади є і навіть українською мовою з кінця минулого сторіччя, дещо переклав Грабовський. Але ці російські й українські переклади є зразками хіба в тому сенсі, як не треба перекладати.

— Навіть Маршакові переклади? — питаю.

— Так, навіть Маршакові. Справа в тому, що перекласти Бернса надзвичайно трудно так, щоб він звучав, як в оригіналі. Він, як я вже казав, глибоконаціональний і одночасно глибокомистецький. Щоб перекласти автентично, треба багато працювати. Треба ввійти в плоть і дух поета, його народу, його доби. Треба знати не тільки його поезії,

але й історію, культуру, побут, характер його народу. Чому переклади Зерова такі досконалі й мистецьки відчутні? — раптом зауважує Мисик. — Тому, що він свою університетську дисертацію написав з історії античного світу. Тому, що дух доби поетів, яких перекладає, він знає досконало. Тому й переклади його живі. Але це не легко і не всім перекладачам хочеться так глибоко вникати. Та й вимога ця вже сьогоднішнього дня. Тому й переклади давні (Козлова, Михайлова і нашого Грабовського) зроблено за архаїчним ключем і вони в рахунок тепер не йдуть. Переклади Багрицького, а особливо Маршака звучать модерно, добре, милозвучно. Але біда в тому, що це, власне, Маршак, а не Бернс. І хоч Бернсові образи, назви, ідеї, але нема його поетичної душі. Душа — Маршакова. Хто знає ориґінали й прочитає Маршакові переклади, той погодиться зі мною. Тому переді мною стоїть завдання зовсім нове: дати українською мовою справжнього Бернса.

Це була ціла лекція фахового не тільки перекладача, а й знавця цілого комплексу перекладацьких та історико-літературних проблем. Мені хотілось, наслідуючи Франка, захоплено крикнути: — І де ти такий у нас узявся? Звідки? Яким вітром занесло тебе в нашу літературу?!

Улітку того ж 1929 року Василь Мисик разом з П. Тичиною відвідав Вірменію. Там їм влаштували велелюдну зустріч із письменниками й культурними діячами. Їх приймали як амбасадорів українського культурного світу. Це справді була перша спроба таких культурних контактів. У пресі появилася фотографія П. Тичини і В. Мисика з видатними і заслуженими письменниками вірменської літератури — А. Ісаакяном та І. Іоаннісяном. Те, що молодих українських поетів приймали й фотографувалися з ними двоє найвидатніших старих поетів Вірменії, нам тоді промовляло дуже багато. Я якось спитав Василя Олександровича про його враження від цієї зустрічі. Він тоді сказав, що такі зустрічі скоро не забуваються. Що це була зворушлива братерська зустріч з цілою великою групою письменників і культурних діячів. Вірмени порівняно до нас народ малий, але доля їх надиво нагадує нашу долю. Їх, як і нас, колись поділено між трьома державами: Туреччиною, Персією і Росією. Кожна з цих держав на свій лад їх душила фізично і духовно. Але вони виявили залізну відпорність і створили для людства великі мистецькі скарби. Фотографувалися з нами тільки два сеньйори вірменської поезії і науки. Здається, так належало за їхнім національни ритуалом.

Василь ще додав:

— Обидва ці видатні поети знають наших Шевченка, Франка, Кримського й Лесю Українку. І взагалі знають наші рани. Особливо ґрунтовно обізнаний з нашим культурним життям Іоаннісян. Коли ми зустрічалися, він був уже похилого віку — мав 75 років. Але пам'ять — феноменальна. Агатангела Кримського знає з його перекладів зі східніх мов, які добре знав й Іоаннісян, а можливо, тому, що той кінчав Лазаревський інститут східніх мов, що його, хоч і раніше, кінчав й Іоаннісян. Враження справляв мудрого і розсудливого

філософа. Тонкий лірик і співець природи. Аветік Ісаакян — молодший від свого колеґи на десять років. Активно-темпераментний лірик з національно-визвольним наставленням. За царату зазнав тюрем й еміґрації. Блискучий знавець европейських мов. Учився в Ляйпціґському університеті. З еміґрації повернувся щойно 1926 року. Ще почуває себе дуже европейцем. Просили контактів не переривати. Не знаю, чи вдасться. Зрештою, не від нас це залежить, — трохи меланхолійно закінчив Василь.

Ця розмова відбувалася десь на початку жовтня 1929 року, а за пару тижнів прийшла вістка про смерть Іоаннеса Іоаннісяна.

На підготовних зборах членів майбутнього ПРОЛІТФРОНТу Мисик ніколи слова не забирав. Але уважно слухав усіх промовців і про кожне питання мав свою думку.

Пригадую його влучну оцінку демонстративного виступу Майка Йоґансена на наших перших організаційних зборах, про що я ширше згадував у розділі спогадів про історію ПРОЛІТФРОНТу. Йоґансен, як знаємо, тоді склав заяву від імени Слісаренка, Смолича і свого, що позицій ПРОЛІТФРОНТу вони не поділяють, і на тому покинув збори. Всі ми знали, що ця трійка колишніх ваплітян і "літярмарчан" зробила так тому, що заплянувала утворити свою неполітичну Техно-мистецьку групу А, в якій хотіла сховатися від політики. Коли ми після тих зборів поверталися додому, Мисик з приводу виступу Йоґансена зауважив:

— А наш друг Майк чудний і наївний. Він та його колеґи думають, що від суворих днів нашої дійсности можна сховатися за циркові техно-мистецькі трюки. Смішні! Вони не розуміють, що найкращий спосіб "сховатися" від суворої дійсности — це активно включитися в її процес.

Це не було сказане так собі. Це був сенс його життєвої філософії.

Деклярируючи нову письменницьку організацію ПРОЛІТФРОНТ, обравши провід і створивши редакційну колеґію для редаґування літературно-мистецького місячника за тією ж назвою, кожний з членів почав готувати якийсь матеріял до цього місячника. Василь Мисик у щойно минулу добу вільнодумного ще "Літературного ярмарку" показав свої великі творчі можливості. Цикл опублікованих там поем та поезій і взагалі його публікації останніх двох років свідчили, що в літературу прийшов новий поет мужньої сили й ориґінального мистецького звучання. Справді бо, тільки поет великого громадського і національного дихання міг дати такі речі, як "Під Івана Купала", "З півдня синіє обрій", "Блакитний міст", "Транссибір" чи "Конкістадори". Тільки мужній і справжній поет міг сказати своєму поколінню слова, які закарбувалися в моїй пам'яті на все життя:

Або здобуть, або в огні згоріть!
Не даром, ні, ми трупами впадем біля порогу,
Ви, що за нами ідете, ідіть,
Ми прокладаєм вам ясну дорогу.

Але тепер уже надходили не ті часи й не ті вимоги ставились для поезії. ПРОЛІТФРОНТ вирішив бути на передовій лінії сучасного життя. Василь Мисик був готовий до цього. Недавно він відбув тривалу подорож по східньоазійських республіках — Казахстану й Таджикістану. Звідти привіз багато матеріялу і для душі, і для друку. Для "ПРОЛІТФРОНТУ" він привіз кілька поем і нарисів, модного тоді в літературі жанру: "Ніч", "1442 кілометр Турксибу", "Пісня про Турксиб" (поетичні роздуми про економічні перетворення в східньоазійських республіках), "Тисяча кілометрів" (нарис про Туркестан) тощо. Для себе, для своєї душі, для творення майбутніх "братерських мостів між народами" він привіз багато більших і менших, теперішніх і стародавніх видань з історії, філософії, поезії й етнографії перською чи таджицько-перською (фарсі) мовою. І цілу купу блькнотів, де занотоване живе життя, побут, характери колись грізних войовничих, а тепер мирних, зубожілих і затурканих східньоазійських народів. Василь все це показував, розгортав старовинні мапи доби розцвіту династії Саманідів IX-X сторіч, сумно похитував головою:

— Яка велич і блиск минулого і який замрячений, ба, й трагічний пейзаж останніх десятиріч.

— Чи змінилося щось порівняно до "Гюлле" чи "Аллай" Досвітнього? — кидаю ненароком.

— Думаю, що майже нічого, — поволі відповідає Василь.

Вперше тримаю в руках "Шах-Наме" Фірдоусі. Це прізвище я знав з історії світової літератури. Невеличкі уривки читав у перекладі Агатангела Кримського. Але оригінального видання цілости цієї знаменитої поеми ніколи не бачив. Далі перебираю книжки зовсім мені не відомих авторів: Рудакі, Гафіз, Нізамі, Сааді, Джамі, найулюбленішого пізніше Мисикового поета і філософа Омара Хайяма та ще якісь прізвища, яких я вже й не пам'ятаю. Показує все це Василь, а руки його ледь-ледь дрижать, а очі світяться надхненним передчуттям радісної праці.

Слухаю, переглядаю все це з подивом і кажу:

— Добре. Все це дуже цікаве. Але хто тобі все це читатиме?

— Я, — чую спокійну відповідь.

— Ти? Ти знаєш перську мову?

— Звичайно. Я ж щойно торік закінчив технікум східніх мов. А побувши оце пару місяців серед таджиків, я вже досить вільно з ними порозуміваюся. Я читаю майже без словника. Мені тільки бракує практики в добрій літературній мові — фарсі. Ех, — зідхнув Василь, —

поїхати б бодай на півроку до Персії й пожити в інтеліґентному університетському середовищі! Але... — і він махнув безнадійно рукою.

Я його розумів. Це було ще одне моє відкриття небуденности Василя Мисика.

За доби ПРОЛІТФРОНТу ми зустрічалися рідше. Мисик писав свої речі для журнала, готував нову збірку "Чотири вітри" і також інтенсивно доопрацьовував вибраного Бернса. Я цілком угруз в аспірантську працю, почав писати свою кандидатську дисертацію "До проблеми творчої методи в літературі", читав курс історії літератури в Інституті кадрів ВУАМЛІНу й писав статті до нашого журнала. Отже, завантаження було повне. Тож наші зустрічі були короткі й епізодичні. Тільки коли вийшла його книжка перекладів Роберта Бернса, я зайшов до нього, щоб привітати. Коли зайшла мова про його успіх, він стримано відповів, що все ще лише скромний початок, невелика частина заплянованого, що до Бернса він ще вернеться і що Бернс ще заговорить українською мовою на повний голос. Але тепер він хоче дати собі раду, як він казав, з своїми іраномовними друзями.

* * *

На ліквідаційному засіданні ПРОЛІТФРОНТУ (у січні 1931 року) я не був. Ми з Епіком понад місяць лікували свої міокардити в Кардіологічному інституті ім. Лермонтова в Одесі. Повернувшись, я зайшов до Мисика й спитав, як відбулися ліквідаційні збори.

— Панахидно, — відповів неквапно він. — А що ти думаєш робити? — в свою чергу спитав він мене. — Підпишеш колективну заяву про вступ до ВУСПП? Є ухвала: всі, хто не був на ліквідаційних зборах, повинні зайти до секретаріяту й підписати.

— Ні, я не підпишу. До уніформованої організації належати не хочу. Закінчу аспірантуру й пов'яжу свою долю з педагогічною й науковою працею. Спробую щось путяще написати. Для цього мені організації не потрібно.

— Може, й маєш рацію, — розтягуючи слова, сказав Мисик. — А я — мушу. Без членства в організації мені всі двері будуть закриті.

Я погодився з ним.

Творчу "перебудову" свого вчителя й старого друга — Павла Григоровича Тичини, його "Чернігів", "Пісню трактористки" та інше, як мені здавалося, він сприйняв з почуттям гіркоти. Він не був проти "перебудови", розумів залізну конечність цього кроку, але, як раз висловився: Павло Григорович "взяв не той тон. Треба було інакше". Але як "інакше", не пояснив. Та я й не допитувався.

Самогубство Хвильового Мисик пережив як тяжкий удар. Він перший повідомив мене про цю подію. Я тоді був редактором юнацького сектора видавництва "Молодий більшовик". 13 травня 1933 року, десь по дев'ятій годині ранку, я вже був у своєму

редакторському кабінеті. Десь годину пізніше несподівано зайшов Мисик і, замість привітання, запитав:

— Чув?

— Що?

— Застрелився Хвильовий.

Остовпівши, я якусь мить з непорозумінням дивився на нього. Потім кинув:

— Коли?

— Щойно. В своїй квартирі. В "Слові".

— Як же це так? Для чого? Що ж буде? — кидаю недоладні фрази.

— Не знаю. Трагедія. Я пішов до "Слова", — мовив Василь і вийшов.

Я сів у своє крісло. Хотів збагнути щось з того, що сталося. Але був хаос. Прийшла тільки думка: я мушу теж їхати до "Слова". Мушу побачити Епіка або Сенченка. Хтось з них напевно знає докладніше, що і як сталося. Згортаю рукописи зі столу до шухляди. І пішов до Епіка в "Слово".

1933 року сталась якась родинна трагедія з батьками Мисика. Він про це нічого не говорив. Одного разу, коли я розповів йому, що дістав листа від сестри з рідного села, яка писала, що ледве животіють, що повиїдали вже всі кропиви, всю неїстівну зелень з нашого городу й саду, що в нашого завжди худенького тата чогось дуже здувся живіт, але є надія, що скоро буде краще. Мисик, опустивши очі долу, мовив:

— Так, це всенародна трагедія.

— А як твої батьки? — кинув я.

— Не питай. Дуже сумна ситуація. — І нічого більше не сказав.

Між нами ходила чутка, що батько Мисиків чи то помер, чи заарештований, чи втік із села світ-заочі. А про матір мені Терень Масенко якось сказав, що у Василя велике нещастя — збожеволіла мати. Скільки це відповідає правді — не знаю. Та й навряд чи хтось у майбутньому скаже про це правду. Сучасні біографи Мисика змушені більше ховати правду про його життя, ніж шукати її.

Похмурі тридцяті роки входили в свої права. Голод поволі стихав, але оскаження тиранії росло. Після самогубства Хвильового, а за ним Скрипника, директора Педінституту Гаврилова — пішли арешти Досвітнього, Річицького, Пилипенка, Грицая, Бадана та інших. Прийшла лиховісна резолюція листопадового пленуму ЦК КП(б)У, яка вже остаточно засуджувала Скрипника як націонал-ухильника, а український національно-культурний процес під загальною маркою "націоналізму" оголошувала головною державною небезпекою. У моєму особистому житті наприкінці 1933 року почався перший етап життєвої катастрофи. Про неї розповім в іншому місці. Тут лише скажу: в Харкові я був позбавлений праці — і в університеті, і в Інституті кадрів, і в видавництві. Діставши вигідну пропозицію (спеціяльний професорський оклад) від директора Луганського педінституту професора Паскеля викладати повний курс історії української літератури, я

виїхав туди. Весь 1934 рік читав лекції в Луганському педінституті на всіх стаціонарних і заочних курсах. Все йшло, здавалося, якнайкраще. Раптом 25 листопада директор Паскель оголосив мені звільнення з мотивацією: "за націоналістичні тенденції в лекціях". Було ясно, що звільнив він на вимогу НКВД. Я повернувся до Харкова. Можна собі тільки уявити, з яким настроєм і почуттям. Через кілька днів до мене зайшов Мисик. Ми з ним не бачилися понад рік. Про свою останню катастрофу я нікому не говорив. Але Мисикові сказав. Він вислухав мене й спитав:

— Що думаєш робити?

— Не знаю, — кажу щиро. — У мене почуття, що опинився перед мертвою, глухою стіною, яка всі дороги обрізує. А втім, мабуть, поїду до Києва. До Наркомосу. Подам заяву й спробую добитися авдієнції в Затонського. Буду домагатися об'єктивного розслідування моєї справи. Але . . .

Все це я говорив, аби щось сказати. Я вже не вірив у політичну силу ні Хвилі, ні Затонського, ні навіть самого генерального секретаря ЦК КП(б)У Косіора. Я наочно бачив, що нашими душами вже безроздільно володіє НКВД. Але Василеві про це не сказав. Він слухав мене мовчки, а потім з властивою йому тихою лагідністю сказав:

—Так. Загальне божевілля. Але, не падай духом. Може, й справді варто добратися до самого Затонського. А може й Хвиля щось зарадить? — і замовк. А за мить, ніби щоб вийти з ніякової ситуації, спитав: — Чи ти бачив мою збірку "Будівники"?

— Ні, на жаль.

— То й добре. Не спіши. Це я "перебудовуюсь", — додав він іронічно. — При нагоді, для колекції, я тобі принесу. — Ще кілька дружніх фраз, і він поїхав.

Після згадуваної вище візити Мисика промайнуло кілька днів. Несподівано 1 грудня 1934 року в Ленінграді член партії Леонід Ніколаєв, на ґрунті романічного конфлікту, забив секретаря обкому партії, члена ЦК і Політбюра ЦК ВКП(б) Сергія Кірова. Цей постріл викликав смертоносний шторм по всьому СРСР. Життя всього стовісімдесятмільйонового конгльомерату народів Радянського Союзу було поставлено дибки. Таке було враження, що цього пострілу хтось тільки й чекав. Негайно по всіх містах пройшли масові арешти. У перших числах грудня з письменницького будинку "Слово" заарештували М. Куліша, Г. Епіка, В. Підмогильного, Г. Піддубного та інших. Це з новою силою потрясло мене. Що робити? Куди діватися? Де шукати порятунку? Відповіді не було. Якось одного ранку 5 чи 6 грудня раптом заходить дружина Мисика, поривно кинулася до мене, притамовуючи тяжке ридання. Я розгублено, посадивши її на канапу, питаю, що сталося? Вона крізь сльози.

— Вночі забрали Васю. За що? Чому? Що він зробив?

Мене кинуло в холод. Боюся, що втрачу самоконтроль. Але вдаю спокійного й пробую її заспокоїти. Трішки отямившися, вона ще

сказала:

— Василь мені сказав, що у вас теж прикра ситуація. Рятуйтеся, поки можете.

Я був зворушений і не знав навіть, як дякувати цій молодій жінці, що, зранена смертельно власним горем, носила в своєму серці ще турботи за долю ближнього. Я, як міг у ту мить, дякував їй, а одночасно потішав і заспокоював. Я щось белькотів їй, що арешт Василя — то непорозуміння. Що справа з'ясується й його випустять. Адже він ніколи в політику не втручався. Прощаючися з нею, я сказав, що завтра їду до Києва, буду в Наркомосі добиватися правди. Залишившися на самоті (сестра була в інституті), я відчув якось особливо гостро трагізм безвихіддя. Мене охопило почуття зацькованого й загнаного в глухий кут лютими псами зайця. І вмить, не розумом, а інстинктом вирішив негайно їхати... в Москву. В саме лігво терору. Мені здалося, що це єдиноправильний вихід.

На другий день вирушив до Москви. Про цю мою нову епопею буде також докладніша мова в іншому місці.

Тут лише згадаю, що з Москви я в пошуках праці відразу ж мусів їхати до Свердловська, а звідти до Нижнього Таґіла (на Уралі). Там цілком випадково, під час чекання на інтерв'ю в справі праці, потрапила мені до рук "Правда" від 18 грудня 1934 року. Відразу впав мені в вічі набраний чорним шрифтом заголовок "*Приговор*". Поспішно читаю (перекладаю українською мовою):

ВИРОК

Воєнної колеґії Верховного суду СРСР у м. Києві в справах терористів-білоґвардійців.

13-15 грудня ц.р. виїзна сесія Воєнної колеґії Верховного суду СРСР під головуванням тов. Ульріха В. В., в складі членів колеґії т. т. Ричкова Н. М. і Ґорячова А. Д. розглянули в м. Києві справи: 1) Крушельницького А. В., 2) Бачинського Ю. А., 3) Крушельницького І. А., 4) Крушельницького Т. А., — Мені серце починає швидко битися, кидає в жар. То оце такі "терористи-білоґвардійці?!" Але стараюсь заспокоїтись і продовжую читати. — 5) Сказинського Р. Ф., 6) Лебединця М. М., 7) Шевченка Р. І., 8) Карибута М. Ю., 9) Сидорова П. І., 10) Мисика В. О...".

Мені сперло дихання, затьмарило світ, охопило очманіння, і почуття ніби я лечу в безвість... Трохи приходжу до свідомости. Починаю розуміти, що зараз говорити ні з ким не можу. Поволі підводжуся й виходжу надвір. Дихнув свіжим морозним повітрям і відчув ґрунт під ногами. Автоматично, не думаючи, йду до станції. Сідаю на перший поїзд, що їде на Свердловськ. У поїзді — хаос думок: Ульріх — це ж носій смерти. Всі, хто потрапляє в пекельну машину Виїзної сесії Воєнної колеґії — приречені. Значить, Василя Мисика вже нема. А йому ж щойно сповнилося 27 років! А який талант, які творчі можливості були в цієї обдарованої людини!

Лише пізніше, ввечорі, коли дочитав "Вирок" до кінця, я довідався, що Мисика покищо не розстріляли, що його справу, та ще кількох з 37 приречених, виділили на дослідування. Ага, промайнула думка, то він ще живий. Правда, ситуація не менш трагічна. Але все ж таки, десь у глибині свідомости, зажевріла надія: А може виживе?

Незабаром терористична машина підхопила і мою особу й крутила нею до кінця 1940 року. За Другої світової війни, опинившися під німецькою окупацією, 1942 року я добився до Києва. Тут випадково зустрів одну пані, лікарку з фаху, що мала якісь контакти з міжнародним Червоним хрестом і опікою над полоненими. Прізвище її, на жаль, забув. Вона мені сказала, що чула, нібито в якомусь з таборів полонених є Василь Мисик. Це вперше через вісім років я почув згадку про Василя і гаряче просив ту пані розвідати докладніше та зробити все можливе, щоб його врятувати. Але обставини далі склалися так, що тієї пані я більше не зустрічав і про Мисика довгі роки нічого не чув.

Проминуло ще добрих вісімнадцять років. Скінчилася війна. Спалахнуло нове оскаження тирана. Почався новий напад на "український націоналізм", цим разом пов'язаний вже з "світовим сіонізмом". Прийшла смерть Сталіна і розкриття та засудження його злочинів. Прийшла регабілітація його жертв. Серед них було ім'я й Мисика. Але не мертвого, а живого. Виявляється, його з концентраку кинули захищати "родіну". Він дійсно всередині 1942 року потрапив у німецький полон, де промучився до 1945 року. За хрущовської відлиги появилися різні антології української поезії, біо-бібліографічні довідники, у них відведено було певне місце й Василеві Мисику.

1958 року Василь Мисик народжується вдруге як поет. У Києві виходить солідна збірка вибраних його поезій на 317 сторінок з передмовою давнього побратима Тереня Масенка. 1959 року спільно з Миколою Лукашем Мисик видав найновіший переклад Роберта Бернса з своєю передмовою й примітками. Цей переклад блискавично розійшовся двома виданнями. Опинившись у США, я намагався усіма можливими засобами стежити за воскресінням мого колишнього друга. 1962 року вийшла його нова збірка поезій "Борозни", 1963 — ще одна збірка "Верховіття", 1966 — "Чорнотроп", а до 60-річчя народження (1967) вийшла збірка вибраних поезій "Біля криниці". 1972 року ще одна — "Берег". Було ще дві чи одна його книжка, але я їх не бачив. Поза цією оригінальною творчістю Мисик віддавав половину свого часу на перекладну працю. Крім згадуваного вже найповнішого і найточнішого перекладу Бернса, він збагатив українську літературу ще перекладами: "Вибрані поезії" Дж. Кітса, "Тимон Афінський" В. Шекспіра, "Королі і капуста" О'Генрі, поезії: Байрона, Мілтона, Шеллі, Вітмена, Гете, Геббеля та інших поетів Заходу. Для Мисика Захід був би не повний без Сходу. Тому для повноти духовного світу він зі східніх поетів дав українській літературі таких майстрів: "Вибране" Рудакі, Нізамі, "Рубаї" Омара Хайяма, цикли поезій з Сааді,

Гафіза, Джамі, уривки з "Шах-Наме" Фірдоусі і багато інших. Одне слово, чи не вперше в історії української літератури працею одного поета створено таку грандіозну багатомовну антологію поезії Сходу і Заходу.

Наближалося його 60-річчя. До цієї важливої дати його життя мені дуже хотілося привітати його з Американського континенту й при цій нагоді подати вістку про себе. Випадковий і короткий контакт з Масенком дав мені нагоду передати привіт Мисикові. Але я не був певний, що той привіт швидко дійде до Василя. Одночасно я написав моїй сестрі до Харкова і просив її, якщо зможе, зустрітися з Мисиком і привітати його від мене. Мисик, писала вона по зустрічі, був вражений несподіванкою. Він мене також вважав уже давно мертвим. На згадку він вручив сестрі свій переклад Омара Хайяма. Через пару місяців я дістав цей неочікуваний і дорогий мені подарунок. Внизу на титульній сторінці зеленим чорнилом було написано:

> На згадку про давню дружбу Григорію Олександровичу Костюкові від перекладача.
> 21. 11. 67.
>
> В. Мисик.

Не треба навіть казати, що я був глибоко зворушений. Це була найдорожча для мене дедикація, яку я будь-коли діставав від моїх друзів. Через тридцять три роки нашої розлуки Василь Олександрович постав переді мною в усій своїй простій, але величній і чесній постаті. Його слова прозвучали для мене симфонією вічної дружби. І не тільки для мене. Думаю, що для всіх, хто вміє бути людиною, любити друзів і вірити в правду.

З відомих причин я не міг йому безпосередньо подякувати за подарунок і пам'ять. Проте мав надію, що відтепер ми все ж таки час від часу матимемо бодай посередній контакт. Але незабаром помер несподівано Терень Масенко. За ним передчасно, бо ще не в старому віці, померла моя сестра Маня. Так обірвалась усяка можливість наших дальших посередніх контактів. А тоді, на початку березня 1983 року, прийшла його смерть.

* * *

"Літературна Україна" від 10 березня 1983 року, в кутку третьої сторінки принесла коротеньку вістку (не подавши навіть точної дати), що "після тяжкої хвороби помер видатний український радянський поет і перекладач Василь Олександрович Мисик". Згадавши, коли і де народився (24. VII 1907), дещо про освіту, дещо з того, що написав чи переклав, завершили офіційною ритуальною фразою, що "його поезії стверджують високі комуністичні ідеали", і тому, мовляв, "В. О. Мисик назавжди залишиться в наших серцях". Натомість його молодші колеги й учні ствердили, що "Василь Мисик залишив нам глибини", що без В. Мисика "нам, його сучасникам і читачам, увесь білий світ замалий і неповний" (Іван Драч), що його "зовні ніби тихий голос було чути на всій Україні і далеко за її межами" (Дмитро Білоус), що

для молоді він був зразком і учителем (Анатолій Перерва).

Але ніхто з них не мав змоги і не насмілився сказати, що цей справді видатний і глибинний поет двадцять п'ять років ходив з зав'язаним ротом, що йому, ні в чому не винному, ще зовсім юному 27-річному поетові, у грудні 1934 року, довелося пройти "коридор смерти" понуровідомої Воєнної колегії Верховного суду СРСР на чолі з кривавим Ульріхом і що звідти його перетранспортували на довгі роки в далекосхідній концентраційний табір. Цей акт нелюдського насильства офіційні біографи сором'язливо і безсовісно визначають так: "від 1934 року працював у системі Дальстрою". Не сказано також, що, випустивши з концентраку, його відразу кинули в пащу Другої світової війни. Тут доля для Мисика була, з одного боку, ласкава, а з другого — жорстока. Ласкава, бо охоронила його, на цей раз уже від фашистської кулі. Жорстока, бо кинула в нову неволю в німецький полон, де він пробув до 1945 року. Повернувшися з полону, він довго, ігнорований і зневажений, шукав праці. Нарешті вдалося влаштуватися в бухгальтерії у термічному цеху Харківського восьмого підшипникового заводу, де він і прогаяв час до 1956 року. І лише після падіння комуністичного тирана він поволі почав виявляти свої, гамовані роками, творчі сили. І знову таки ніхто не насмілився навіть після смерти спитати: як це так, що такий оригінальний поет, такий великий виразник мистецьких глибин не удостоївся жадної солідної нагороди? Правда, в 70-річчя життя йому дали дрібненьку республіканську премію імени М. Рильського. І то дали її тільки тому, що кращого і більшого майстра "співучих братерських мостів між народами" не знайшлося. Але як це до болю мало для такого стражденного, чесного і талановитого мистця?!

Так скінчилася творча й життєва мандрівка одного з тих обдарованих і великих, що їх, висловлюючись за Хвильовим, прибила чвиря на глухім і нелюдськім шляху.

Василь Бобинський

З Василем Бобинським я вперше познайомився під час вступних іспитів до аспірантури при Інституті ім. Шевченка в Харкові. Коли скінчився мій іспит і я повернувся до своїх, у більшості ще не знайомих колег, що чекали на виклик чи висновки Комісії, то до мене підійшов приємний з вигляду світлий шатен з течкою, протягнув руку і мовив:

— Ґратулюю. Я називаюся Бобинський.

Я здивовано глянув і спитав:

— Василь?

— Він самий. Ви знаменито відповіли Корякові. Мушу вам сказати, що я цілком поділяю позиції ПРОЛІТФРОНТу. Ви робите те, що треба і як треба.

Мені була приємна ця несподівана зустріч і ця прихильність його. Я знав Бобинського з преси як автора поеми "Смерть Франка", як активного революційного західньоукраїнського поета, критика, як одно-

го з редакторів "Вікон", які нам приносили трішки світла з Заходу. Але, що він уже тут, я цього не знав.

— Ви коли прибули? — питаю.

— Недавно.

— Нелеґально?

— Ні, на радянську візу. Разом з дружиною і з сином.

— З сином, навіть? Скільки ж йому?

— Ось-ось стукне рік, — каже, посміхаючись, Бобинський.

— О, Боже! Та це ж героїзм! Вітаю. Хай щастить вам доля. А син ваш виростатиме вже справжнім слобожанцем і харків'янином. Як з мешканням?

— Більш-менш можливо.

— Тепер хочете взятися за науку?

— Маю намір. Мені це не пошкодить.

— Ну, звичайно. Зичу успіхів. Тішуся, що будемо бачитись тепер частіше. То до зустрічів на семінарах.

Це було моє перше знайомство з Василем Петровичем Бобинським (Нар. 11. III 1898).

Але як аспірант, він не протримався більше як півроку. Був творчо активним. Також перекладав багато з німецької, польської, російської і французької мов. Обтяжений був працею в Об'єднанні революційних письменників Західня Україна. Після конґресу Міжнародного бюра революційної літератури (МБРЛ, листопад, 1930) він увійшов до центральної управи цієї організації й як експерт із слов'янських літератур посідав там провідне місце. Тож на аспірантську працю в нього часу вже не вистачало. Він поволі, непомітно вибув. Проте, ми з ним ще не раз бачилися. Був я не раз і на його мешканні. Жили вони в якомусь гарному, правдоподібно урядовому, будинку горішньої дільниці Сумської вулиці. Їхній синок Борис, якому тоді минув рік, пригадую, в'юнко совгався по підлозі, пробував усіма силами вже стати на ноги, підводився і падав. Тоді мило, по-дитячому сміявся. З ним сміялися щасливі батьки. Сміявся й я, дружньо поділяючи їхню родинну радість.

Я любив Бобинського як поета за його добрий поетичний смак, за його нетрафаретність стилю, за його постійне шукання оновленого поетичного слова, за його неологізми, метафори й одночасно за його талант органічно поєднувати високий, навіть модерний мистецький рівень з актуальними суспільно національними проблемами свого часу. Це був гідний продовжувач Франка, його стилю і, я сказав би, Франкового поетичного голосу. Я любив його і як людину. Любив його скромний, тихий, тактовний, стримано-делікатний характер. Після кожної бесіди з ним я відчував і мав глибоке враження, що він був не тільки обдарованою мистецьким талантом, але й гуманною, правдолюбною, кришталево-чесною людиною. Це не пристосованець, не шукач особистої вигоди, а шукач правди і добра для людей. Він якось у розмові сказав, що приїхав у Радянську Україну не тому, що

тут сподівався якихось особистих вигід, а тому, що вірив, був переконаний, що тут, хоч і в матеріяльно трудніших умовах, ніж на Заході, але твориться справжня велика українська культура, справжня народоправна українська держава. Він приїхав, щоб влучитися в цей великий процес і віддати всі свої сили, свій талант для творення, зміцнення і розквіту української культури і держави.

І яка ж несамовита іронія доби. Комуністична влада, в яку повірив Бобинський, як у владу народну, робітничо-селянську, через кілька років показала своє справжнє диявольське, антинародне й антиукраїнське обличчя. Чесного, ідейного, ні в чому не винного поета, наприкінці 1933-го чи на початку 1934 року заарештовують, оскаржують в несуствітніх злочинах, засуджують таємно, фактично — без суду до концентраку. Там його під час масового терору проти в'язнів, наприкінці 1937 або на початку 1938, розстрілюють. За офіційною тепер термінологією він "помер" 2 січня 1938 року. Цим замкнулося перше коло трагедії родини Бобинського.

Але садизм "найгуманнішої" радянської влади на цьому не припиняється. Дружину Бобинського Емілію, з роду — Пастушенко (народжена 1906 р.) з чотирирічним сином теж заарештовують. Але й цього їм мало. Сина брутально виривають з рук убитої горем матері й відсилають у невідомий їй російськомовний дитячий будинок. Самій Емілії дають 10 років концентраку й відвозять у Караганду (Казахстан, Середня Азія). Цим замкнулося друге коло трагедії родини Бобинського. Він — на далекій півночі. Дружина — в середньоазійському концентраку. Син — у дитячому якомусь притулку. Здавалось би — край. Розпука і життєва безодня.

Але материнське серце не знало спокою. Воно билося й стукало в усі кінці світу, розшукуючи сина. І вона його знайшла. Довідалася, що її Бобик у дитячому притулку в місті Курську. Пише йому багато. І нарешті якийсь лист чудом дійшов. Син довідався, що мама в нього є й жива. В дитячій свідомості зароджується непереможне бажання — побачити маму, зустрітися з нею. Але, як? Дозволу ніхто не дасть. Потрібна якась особлива нагода. Така нагода сталася через років шість.

Війна. 1943 рік. Евакуація Курська. Евакуюють і дитячу колонію. Борисові тоді вже 13 років. У хаосі евакуації Борис зникає з колони. У нього одна мета: знайти маму! Він мав при собі мамину адресу. Але не мав ні грошей, ні дороги не знав до Казахстану. Проте, мав непереможну волю і бажання. І він ішов. Він використовував усі, тільки йому відомі способи і шляхи, щоб прожити і рухатися на схід. Він "ішов" місяців десять. То був хресний шлях підлітка. Але він — переміг. 1944 року таки прийшов до мами.

Можна собі тільки уявити той драматичний момент зустрічі мами з сином. Його ж від неї забрали, коли йому було всього чотири роки. Але син уже тепер від мами не відходив. Вона на той час уже була "вільна". Хвора, півпаралізована, але "вільна". Як тільки скінчилась війна, літом 1945 року, вони обоє вирушили до рідного краю. Що тата

і мужа вже нема, — їм було ясно. Вони воліли хоч самим дійти до тих рідних місць, звідки тато колись вивіз їх, як йому тоді здавалося, в "новий щасливий світ".

Вони таки добилися до рідного краю. І здавалося, що після всіх тих безконечних мук тепер настав хоч деякий спокій, хоч відносний відпочинок для цієї стражденної, невинно мученої жінки. І до рідного краю добилася, і син коло неї. Але то лише здавалося. То було лише законне бажання живого ще людського серця. Зруйноване каторжною працею здоров'я молодої, колись щойно розквітлої жінки, вже довго не могло витримати. 6 січня 1946 року, на Різдвяні Свята, в селі Мозолівка, на хуторі Весела Гора (Тернопільщина) вона померла. Так замкнулося третє коло трагедії родини Василя Бобинського.

Залишився сімнадцятирічний син Борис. За його коротке життя доля йому приділила стільки страждань, що здавалось би, він теж уже мав право на спокій і труд. Мав ... але не під тією владою, яка ні за що вбила його тата й маму. Його невдовзі знову заарештували. За що? Він бо ж син страченого "ворога народу" Василя Бобинського. І він тинявся по тюрмах і таборах до 1956 року. Аж коли впав "культ" Сталіна, коли встановили, що мільйони сталінських жертв були невинні, коли регабілітували багатьох українських письменників, регабілітували й Василя Бобинського. А за ним — угледіли й невинно засудженого сина. Борис Бобинський вийшов тоді на волю. Йому добігало вже до тридцятки. Від п'ятого року життя у нього відібрали ласку матері й батька. Він знав тільки суворих і байдужих наглядачів у дитячих будинках, колоніях, тюрмах. Він зазнав гірке, безпритульне життя й тяжкі нелеґальні мандри в пошуках за загубленою мамою. Знайшов її. Хвору, напівпаралізовану таки привіз у рідне село. Мама не витримала довго. Померла. А його знову — в концентрак. І ось тепер, по довгих роках, він вийшов на волю. А через десяток років, коли йому сповнилося 40 років, його життя обірвалося. Цим замкнулося четверте коло трагедії родини Бобинського.

Феноменальний випадок: Василь Бобинський, його дружина Міля та його син Борис — усі троє вмирають, коли їм сповнюється 40 років. Що за фатальне число? Для мене це загадка, а трагедія Василя Бобинського та його родини — це вічно болюча рана нашого минулого.

Олексій Кундзіч

Перша зустріч

Осінь 1924 року. Одна з заль Кам'янецького інституту народної освіти. Чергова літературна плужанська п'ятниця. Головує, як звичайно, Сава Божко.

Я був тоді захоплений новелями Стефаника, ліричними мініятюрами Коцюбинського ("Інтермеццо", "На острові"), "Синіми етюдами" Хвильового, "Блакитним романом" Михайличенка і

подібними. "Блакитний роман" я знав майже ввесь напам'ять. Навіть тепер деякі уступи пригадую. Під перехресним впливом такої лектури я також писав різні настроєві ліричні шкіци. Деякі з них я прочитав на тому вечорі. У підсумках Сава Божко зазначив, що в мене є цікаві, добре схоплені суспільні й психологічні моменти, але форма заїкуватого інтеліґентського ліризму зводить усе на пси. Хоч для мене було ясно, що Сава Захарович спрощує справу й не має зрозуміння до таких літературних форм, що його плужанський консерватизм уже загальновідомий, але все ж таки така його оцінка була прикрістю. Раптом до мене підійшов зовні дуже непрезентабельний юнак. Неохайно вдягнений, з наїжаченою рижою чуприною і ніби подзьобаним віспою, чи, може, чиряками в дитинстві, подовгастим, сірого кольору обличчям. Дружньо посміхаючись і відразу панібратським тоном мовив:

— Що, сприкрилось? Не переймайся. Божко все оцінює з погляду своєї політекономії. Що їй не відповідає, то не література. А твоя форма — добра. Мені подобається. Катай так і далі. Тільки хапай глибше і ширше.

Я глянув на цього, ближче мені не знаного, приятеля й ніби байдуже сказав: — Та я й не переймаюся. Хіба я не знаю Божка?

— Ти з котрого курсу? — кинув він, перебиваючи мене.

— Я - з робітфаку.

—О-о-о, — протягнув багатозначно він, — то ти з тих селянсько-робітничих кадрів? Коли кінчаєш?

— Наступного року.

— А тоді в СГІ чи сюди, в ІНО?

— Я пляную Київ.

— А чому не Харків? Столиця ж?

— Не знаю. Чомусь більше тягне до Києва.

— Та може й добре. Ну, то ми ще побачимось, — махнув рукою й пішов.

Так я нічого й не дізнався про цього мого випадкового приятеля: яке його прізвище, ні з котрого курсу, чи студент, чи просто гість із міста.

На черговому нашому вечорі ми знову зустрілись. На цей раз обидва в ролі слухачів і критиків. Ми з ним навперейми виступали. Головне, наші смаки й літературні вимоги збігалися. З його виступів я побачив, що цей балухатий юнак начитаний, думає вникливо й висловлюється по-своєму, оригінально, темпераментно, але ніби заїкається. Довідався, що звуть його Олексій Кундзіч, що закінчив він Вінницький педагогічний технікум, а звідти приїхав у Кам'янецький ІНО. На моє зауваження, що прізвище його не зовсім українське, пояснив, що дід його литовець, забрів на Поділля, тут одружився, українізувався й дав початок роду Кундзічів на Вінничині.

Раптом, одної наступної нашої літературної п'ятниці, Сава Божко оголосив, що сьогодні заслухаємо оповідання молодого прозаїка Олексія Кундзіча. Я був трохи здивований. Він мені навіть не натякнув,

що пише. Оповідання називалося "Червоною дорогою". Назва мені не сподобалась. Трафаретна навіть на ті часи: "Червоною дорогою", "Червоний кордон", "Червона хустина", "Червона писанка", "Червона кобза"... і ще можна було знайти чимало "червоного". Штамп. Уже через це, з прихованою іронією прислухаюся до читання. Читав не блискуче. Нервуючись, мовно ніби сіпався і заїкався. Але на диво, це якось пасувало до його рвучкої імпресіоністичної розповіді й оригінального зображення героїв. Тема і герої його — це сучасне село, сучасна молодь, що прокинулась до активного творчого життя й діяльности. Вона ще не знає шляхів, ще не має підтримки, не має засобів. Але непереможна воля вийти в ширший світ — в науку, на фабрики, заводи, в міста — і цим шляхом ліквідувати й вікову відсталість села, прокинулась у неї з великою силою. Це була не поверхова пропаґанда, а таки тепле художнє зображення. Мова автора теж була не запозичена з літератури, а з того життя, яке досконало знав молодий автор.

Оповідання викликало дуже жваву дискусію. Виступи були позитивні й негативні. В цілому ж оцінщики, а серед них і я, прийшли до висновку, що прочитано справжній художній твір і його автор подає великі надії. Після вечора ми з ним вийшли й довго блукали тихими романтичними вулицями Кам'янця. Це було наше перше зближення.

— Як ти думаєш, — питав він, — чи варто це оповідання пускати в люди?

— Не тільки варто, а — конче, — щиро кажу йому.

— А куди? До "Червоного шляху" — не ризикую. То — для "клясиків" Нам туди — зась. До "Студента революції"? Здається, що він довших речей не друкує.

Я, на жаль, не знаю.

— А ти порадься з Божком.

— Він радить до журнала "Молодий більшовик".

— А є такий журнал?

— Так. Літературно-громадський місячник. Спеціяльно для молоді.

— Ну, то звичайно, давай туди.

Так того вечора відбулося хрищення того оповідання. Воно 1925 року в одному з чисел "Молодого більшовика" було опубліковано. То був дебют Олексія Кундзіча.

Пізніше Кундзіч мав ще один виступ. На вступі він сказав, що написав велику повість "Сьогодні". З неї він прочитає тільки деякі уривки. З цих уривків ми відчули, що повість написано в імпресіоністичному стилі. Не звичному для українського широкого читача. Зумисно розірваний сюжет з гостро-психологічними конфліктними ситуаціями. Це вже був початок того кундзічевського мовостилю, що він його пізніше, року 1927-29 блискуче реалізував у романі "Де-факто" і в збірці новель. Але 1924 року, та ще й в Кам'янці, цей стиль вражав, як щось незвичайне. Я боронив, як умів, але суворий плужанський реаліст Сава Божко назвав це невдалим дитячим шту-

карством, якому місце в редакційному кошику. Кундзіч категорично не погодився. Він уже ставав певним і впертим. Він боронився гостро і дотепно. Але до друку повісти не дав і, як довідуюсь із пізніших його свідчень, цю повість він використав майже на сто відсотків у романі "Де-факто".

Цим і закінчились наші Кам'янецькі зустрічі. Вже восени 1925 року Кундзіч виїхав до Харкова. Я — перед тим — до Києва. Дороги наші розійшлись на деякий час.

Друга зустріч

З Києва вже, через пресу, я стежив за діяльністю моїх друзів, у тому й за Кундзічем. Пресові вістки доповнював Масенко листами. Тож, до певної міри, я був у курсі їх життєвої і творчої кар'єри.

Олексій Кундзіч за наступні три роки зробив майже головокрутну кар'єру. 1926 року в ДВУ (Державному видавництві України) вийшла його перша збірка оповідань під тією ж для мене не оригінальною назвою "Червоною дорогою". 1927 року з'явилася нова книжка оповідань — "Село Вовче", теж у виданні ДВУ. 1928 — третя книжка новель під заголовком "В ущелинах республіки" у видавництві "Пролетарій". 1929 року — знову нова, четверта, книжка "Новелі". Того ж року — вибірка кращих новель в перекладі російською мовою під назвою "Гипс" (Москва-Ленінград: Госиздат). Від 1927 року в "Молодняку" друкувався його роман "Де-факто", який 1929 року вийшов окремим великим томом. Це був справжній творчий успіх Кундзіча. Мені було приємно це стверджувати. Пишу рецензію на "Село Вовче", а пізніше — статтю на збірку "В ущелинах республіки" ("Життя й революція", 1928, ч. 4). Стверджую, що з когорти молодих Кундзіч один з найталановитіших прозаїків. Його новелі я високо оцінюю. Вважав, що він в імпресіоністичну манеру письма вносить свіжі свої елементи. Живий і темпераментний в розповіді, викливий у спостереженнях і витончений у психологічних малюнках. Щоб бути об'єктивним, я виловив також кілька недоречностей і кілька слабих мотивацій в його новелях. Але це в жадній мірі не затьмарювало тих позитивів, що їх мала творчість висхідного молодого прозаїка Кундзіча.

Кундзіч як студент і письменник також створив свій власний стиль особистого життя і побуту. Сталого мешкання він не мав. Та й не дуже дбав, щоб мати. Йому, очевидячки, більше до душі було парубоцьке, анархічне чи безпритульне життя. Тинявся по кутках міщанських та робітничих родин. Там, каже, було завжди "весело". Але писати було неможливо. Тому писав тоді, коли господарі вже спали, або в порожніх студентських авдиторіях. Весною, влітку до осені виїжджав у парк чи в ліс поза місто. Там цілоденно писав свій роман і свої соняшнозвучні новелі. Коли Масенко одружився й дістав окрему кімнату, то час від часу давав йому притулок у себе. Інколи він переночовував у мешканні Божка, коли той виїжджав надовго. Носити до пральні білизну — вважав за зайву витрату часу й енергії.

Білизну купував, одягав і носив доти, доки вважав, що вона ще не дуже брудна. Тоді купував нову, а недавно куплену, але ношену вже з місяць, скидав до смітника й одягав щойно куплену. І від цього способу він не відступав.

Деякий час жив у Масенкового тестя в селі Бабаї, п'ятнадцять чи двадцять км від Харкова. Ця часта подорож з Харкова до Бабаїв і назад, мала щасливий кінець. У поїзді Олекса зустрів 17-річну дівчину, що їздила щодня на працю до Харкова. Вона йому впала в око. Звали її Кіра Городецька. Ця романтична зустріч у поїзді тривала місяців з вісім. Після того Кіра стала його дружиною. Отже, з січня 1928 року життя Олексія Кундзіча набрало нормальних родинних форм. Він дістав добру кімнату в будинку на вул. Свердлова, 118. Молоденька, гарна, кароока його дружина стала справжнім янголом-хоронителем. Вона не тільки створила потрібний родинний затишок, а якось відразу збагнула, яка тяжка праця для автора — виготовити чисті рукописи своїх творів. Особливо це каторжна праця для романістів. Вона купує стареньку, але справну, друкарську машинку, швидко засвоює техніку друкування і з того часу праця Кундзіча наполовину полегшала й удвічі збільшилась.

* * *

Влітку 1929 року я вже остаточно вирішив, що переїжджаю до Харкова. Полагоджував деякі свої справи, писав деякі заплянованні давно речі й у серпні мав виїхати. Однієї літньої днини, на Прорізній вулиці (яка, до речі, тоді вже була перейменована на Свердлову), зустрічаю Кундзіча. Як звичайно, при випадкових, несподіваних зустрічах — хаотичні й недоладні питання:

— Де ти взявся? Ти, що — переїздом?

— Ні, чому? Я тут живу.

— Як живеш? Ти ж у Харкові?

— Був, а оце вже місяць, як переїхав до Києва.

— Напостійно?

— Так.

— От тобі й на! Я переїжджаю до Харкова, а ти приїхав до Києва.

На питання, що сталося, чому кинув Харків, відповів загальниково:

— Набрид задимлений, завіяний степовими вітрами і порохами безлісий Харків, до того ж заповнений літературними забродами і підлабузниками. Київ привабив своїм маєстатичним спокоєм, садами, Дніпром, та що тобі казати...

— Та ближче до "Літературної газети" Клоччі-Коваленка, — кидаю йому з іронією, бо звідти вже сипалися на нього ядючі критичні стріли.

— Я з тим кодлом не зобов'язаний мати нічого спільного.

— Чому ж ти мене не повідомив, що ти в Києві?

— Я взяв адресу в Тереня. Але в хаосі переїзду десь загубив. Збирався когось спитати. Та добре, що зустрілись . . . Зайдем до мене.

Ми тут же повернули у велике подвір'я. Там літерою "П" стояв один чи три, точно не пригадую, старих, але капітально збудованих кількаповерхих житлових будинків. У чоловому будинку чи корпусі на другому чи третьому поверсі Кундзічі займали дві досить просторі кімнати. Вперше знайомлюся з дружиною. Знаю, що її звуть Кіра. Була це дуже мила, кароока привітна жіночка. Вимовляла якось особливо м'яко "л" і трішки гаркавила "р". У дитячому ліжечку енергійно мотав ногами їхній кількамісячний син Гелій. Тут же довідуюсь, що назвати сина ім'ям хемічного елементу це вигадка Олекси. Чи звали Гелієм тоді Євгена Снєгірьова, що був майже ровесником Гелія Кундзіча, не знаю. Але Гелій Кундзічів був без сумніву незалежним твором.

Кіра пропонує перекуску. Олекса виймає пляшку "сорокаградусної". Перекушуємо. Цікавлюся його плянами. Все ніби добре. "Де-факто" виходить великим тиражем у в-ві "Пролетарій". Роман "Окупант" — плянує до видання ДВУ. Новелі в російському перекладі, що вийшли в ГИХЛ у Москві, мають добру оцінку. Тепер у праці великий соціяльний роман з сучасного життя. — Хочу, — каже, — зробити вертикальний розтин всього нашого сучасного суспільства. Без страху. Не зважаючи на ранги. Від найвищих партійних достойників до найнижчих клітин працюючого люду. Надзвичайно цікаві людські зіткнення. Ще в нас ніхто цього не зробив. Фраґменти є у Хвильового. Але він узяв неправильний тон і цим обірвав собі шлях. У мене буде інакше. Повіриш, я вже живу в атмосфері радощів і страждань моїх героїв.

Олекса запалювався, як звичайно. Мова ставала рвучка й заїкувата. Я знав цю його вдачу. Мені було приємно спостерігати.

— Як тобі пощастило з "Де-факто" пролізти крізь "укрліт"? Чи пройшли всі ті внутрішньопартійні опозиційні дискусії, про троцькістську опозицію, про національне збурення в комсомолі тощо?

— А, краще б про це не говорити, — майже з подразненням каже Олекса. — Варвари і боягузи. Прочесали — обезкровили роман. Дещо тільки в натяках мені вдалося врятувати. Правди бояться, як вогню. Вся моя надія на вдумливих читачів. Навіть з того, що залишилося, вони можуть розшолопати істину нашого часу.

— Я щойно прочитав твою "Романтичну вилазку" в "Літературному ярмарку", — кажу навмисне, щоб розмову спрямувати трохи в інший бік.

— Ну і що? Як воно тобі?

— Та думаю, що це новий твій успіх. Гостро, сміливо, хапає за душу.

— Чекай, та ти ж недавно писав, що я не вмію будувати пуанту новелістичну, — кинув він мені не то з докором не то жартома.

— Ну, то я ж писав рік тому. За цей час ти вже навчився, — відповідаю сміючись.

— Вибачай, я нічого не вчився. З простої причини: я в тому просто не згідний з тобою. Вся та балаканина про новелістичну пуанту, то вигадка недоумкуватих теоретиків. Для мене кожна сюжетна пуанта, це — логічний творчий наголос автора в психологічних конфліктах героїв, у їх внутрішніх зламах чи душевних потрясеннях. Коли цього нема, то жадними штучними несподіванками мистецької речі не зробиш.

Він говорив запально й переконливо. В душі я визнавав за ним рацію. Але, з амбіції, викручувався. Мовляв, коли тоді в рецензії я говорив про новелістичну пуанту, то мав на увазі саме те, що висловлює тепер він.

— А от щодо мотивацій поведінки і вчинків героїв, — продовжував Кундзіч, — то ти мав рацію. Мені дійсно це не вдавалось. І тепер часто сушу собі над цим голову.

Залишаємо ці нецікаві розмови про теорію. Питаю про літературне життя в Харкові. Адже я збираюся туди переїжджати. Ситуація, каже Кундзіч, не дуже оптимістична. Все більше і більше опановує ситуацію група Микитенка-Кириленка. З'їдять, мабуть, "Літературний ярмарок". Становище групи Хвильового — загрозливе. Куди подітись? Виникло питання про нову організацію. Між іншим, і в молодняківському середовищі зайшли значні замішання. Примітив і вульґарне розуміння літератури Коваленка-Клоччі нам остогидли. Ми хочемо від того відштовхнутись. Отже перед нами теж стоїть питання: куди?

Це для мене була дуже цікава інформація. Перебиваю його:

— Чекай, Молодняк у цілому йде в течії ВУСППу. Він був навіть при його (ВУСППу) народженні. Та й ти, здається, там не останню ролю грав.

— Так, був. І я був. Ми вірили, що народиться щось нове, молоде, творчо-свіже. А родилась дефективна дитина, з якої виріс суб'єкт, що став не творцем, а міліціонером в літературі. Це вже не наша провина. Тому і стало перед нами питання: куди?

— Це для цілого Молодняка?

— Принаймні для всієї харківської групи. Ні, брешу. За вийнятком Павла Усенка. Той нікуди не піде. Він автор єдиної збірочки поезій і більше, мабуть, не напише нічого. То куди ж йому рипатися? А у ВУСППі можна бути членом і без збірки, бути отаким письменником у потенції. А взагалі, пахне якимись великими змінами. "Що день майбутній нам готує", трудно сказати, — закінчив меланхолійно Олекса.

— А чого ти так ніби хвилюєшся? Сам же недавно в своїй "Романтичній вилазці" писав, що нема і не повинно бути жадних проблем. Все ясно, йдемо до соціялізму. Маркс і Ленін накреслили геніяльно правильний шлях, то чого ж нам смикатися тут ще зі своїми ідеями? Ступай поволі вказаною доріжкою в царство необхідности, і все.

Кундзіч глянув на мене з усміхом і мовив:

— Та то ж не я казав, а мій герой.

Я погоджуюся з його поправкою й ми закінчуємо нашу розмову. Він обіцяє відвідати мене, як буде в Харкові.

Третя зустріч

Був це правдоподібно початок 1931 року. Пройшли перші хвилі злочинного експерименту над селянством. Колективізація поглиблювалася. Захмарювалося на велику трагедію. Яку? Ми собі ще не уявляли. Але кожний відчував. Ми не могли собі пояснити переконливо, чому ті страшні події на селі відбуваються так, а не інакше? Наші душі були переповнені сумнівами, здогадами. При кожній нагоді, у вужчому колі, ми цю справу порушували. Саме в той момент до Харкова приїхав Кундзіч.

Ми зустрілися в ресторані Будинку Блакитного. Він сидів за столом з патріярхом української поезії Миколою Вороним. Обидва кияни. Я приєднався до них. Це та моя зустріч і той діялог з Вороним, який я описав у вступному розділі цих спогадів. Тож тут я вже на цьому не спинятимусь. Коли ми скінчили свою трапезу, Кундзіч, прощаючись, сказав, що конче зайде до мене. І дійсно, на другий чи третій день він зайшов. З ним був хтось, менше мені знаний, з молодших літераторів. Хто — не пригадаю. Та це й не істотне. Почали про недавній розгром ПРОЛІТФРОНТу. Кундзіч пускав на адресу погромників гострі дотепи. Зайшла мова про опанування літературного життя ВУСППом.

— Ти накаркав, — кажу йому жартома. — Пригадуєш, у Києві ти мені говорив, що вже й тоді літературний міліціонер опанував ситуацію. То от і маєш.

— Так, тепер потрібна не творча незалежна індивідуальність, а клоччя, яке можна зім'яти як хочеш і заткнути ним яку хочеш порожнину, — злобно зіронізував Кундзіч над прізвищем Андрія Клоччі, цього завзятого вульґаризатора всеспівської критики.

Зайшла мова про події на селі. Кундзіч і тут був категоричний.

— Це не економічна реформа, а злочин і знущання над селом.

Я подумав: чи не розігрується тут якась сумна комедія в присутності маловідомої мені третьої особи? На всякий випадок беру льояльний тон у формі сумніву.

— А може, — кажу, — ми не розуміємо належно історично-перспективної ідеї перетворення консервативних форм сільського господарства на нові технічно-наснажені форми. Може з присудом почекаємо?

Кундзіч злобливо розсміявся.

— Хе, "не розуміємо", "історично-перспективні форми"!... Наївна простота! І ти ще маєш ілюзії про якісь "великі перетворення?" про "перспективи легшої праці?" Це ж кротяча, якщо не навмисна, сліпота! Це одвічне наше інтеліґентське мізкування. Замість реального чесного усвідомлення та визнання своїх чи чужих, байдуже, помилок чи злочинів, ми завжди шукаємо якогось високого ідейного їх

виправдання. Цю нашу хворобу підмітив, і гостро висміяв її, ще до революції Винниченко. Але це не вилікувало нас...

Кундзіч був злий. Голос його нервово звучав. У таких випадках він, як звичайно, заїкався. Я розумів його. Любив такі його нервові збудження. Вони яскраво спалахували в нього, коли він боронив якусь свою ідею, образ, сюжетну ситуацію. Але я не хотів тепер відразу здаватися. Щоб поволі зійти, я вирішив спертися на його ж новелю.

— Пригадуєш, свого героя з "Романтичної вилазки", який, спираючись на Ібсена, каже, що "закрито всі затоки", що "поверх епохи не вилізеш". Невже ти думаєш, що твій герой цілковито помилявся?

Олекса усміхнувся, мить подумав і каже:

— Так, ти влучно згадав. Мій герой мав рацію... "Закрито всі затоки"... Але й вилазити понад епоху не можна й не треба. Якщо хочеш її зрозуміти, а то й змінити, то треба ввійти в неї органічно. Вдивитися, зрозуміти і по змозі вносити свої корективи.

— А я що кажу? Вдивитися й зрозуміти. Зібрати найбільше фактів, а тоді вже робити присуд.

Кундзіч на це кинув мені:

— На факти, і то кричущі, нам доведеться чекати недовго. Тоді й закінчимо нашу дискусію, — мовив він, посміхаючись.

Витягнув з течки свій роман "Де-факто" і з дружньою дедикацією вручив мені.

— Шкода, запізнено й невчасно вийшов він. Тепер не до цих проблем. Його (роман) тепер або вб'ють, або замовчать, — мовив він.

Попрощався й пішов на вокзал.

Четверта зустріч

Був це кінець серпня чи початок вересня 1935 року. То був критичний час у моїй біографії. Після довгих і тяжких пригод "викиненого з суспільства" я наважився таки прибути до Києва, щоб через Наркомос УРСР добиватися регабілітації. У перервах між моїм безнадійним ходженням до Наркомосу я пробував відвідувати тих чи інших моїх знайомих і друзів. Вирішив зайти й до мого колись такого критично-думаючого друга Олексія Кундзіча. Понад три роки я не мав з ним контакту. Не знав ні його праці, ні думок, ні настроїв за цей час. Знав, що вийшло кілька нових його книжок. Але я їх не читав. Знав, що живе він тепер у Роліті, — письменницькому будинку на вул. Леніна. Я пригадував собі добре нашу зустріч і дискусію на моєму мешканні вул. Свердлова, 118, Харків, на початку 1931 року. Пригадую його останні слова, що почекаємо нових фактів і подій, тоді дискусію продовжимо. З того часу життя принесло таку силу просто кричущих фактів і подій, що про них тепер навіть страшно думати. Мені було цікаво бодай відчути, як же на них реагує тепер мій друг?

Зайшов до Роліту. Знайшов мешкання Кундзіча. Подзвонив. Відкрила Кіра. Пізнала відразу й радісно гукнула.

— Олексо, несподіваний гість!

Вийшов Кундзіч. Зустрів якось невтрально, ніби здивовано. Не так, як бувало. Очевидячки вважав, що мене вже давно заарештовано, а тут я своєю власною персоною. Зайшли до його робітньої кімнати. Питає, що в мене, як справи. Чому мене давно в пресі не чути? Я відчуваю, що бути відкритим з ним тепер не можу. Відповідаю загально. Усе, мовляв, у порядку. Від 1934 читав лекції в Луганському ІНО. За перевантаженням, не мав часу на писання. Недавно сталося непорозуміння з керівництвом Інституту й мене звільнили. Я оце приїхав до Наркомосу шукати правди. Отаку версію спонтанно придумав для свого колишнього друга. Він прослухав, як мені здалося, без особливої уваги. Зі свого боку питаю, що він робить, що пише.

— О, так. Працюю, пишу. Щойно скінчив одну річ. Невелика. Цікаво б знати твою думку. Хочеш прослухати? — Я радо погоджуюся і він читає. Цілковито не пам'ятаю чи то була окрема закінчена річ, а чи уривок з більшої. В пам'яті залишилось тільки, що то було блюзнірське трактування якоїсь тісно національної української проблеми — чи то етнографічної, побутової, чи історичної, чи світоглядово-самостійницької. То був не мистецький, психологічно мотивований, а надуманий, пристосовницький памфлет. Він не вартий був нічого навіть для панівної влади. Я був прикро вражений втратою почуття міри в такого чутливого майстра, як Кундзіч, і такою його метаморфозою. Ситуація для дискусії була вкрай невідповідна. Особливо в моєму тодішньому становищі. Але сказати я щось мусів. Я тільки спокійно зауважив, що на моє сприймання, річ йому не зовсім вдалася. Цікаву проблему він потрактував спрощено. Кундзіч враз злобливо засміявся й скоментував моє зауваження так:

— Ага, значить — добре. Значить — влучно зачепив за націоналістичну душу!

Я глянув на нього зі здивуванням і сказав:

— Олексо, для чого ти граєш переді мною дурня? Я ж тебе, як і ти мене, знаю наскрізь. Невже ти не відчуваєш, що потрактував тему поверхово, в мистецькому психологічному розумінні невмотивовано, я б сказав, зубоскально-пропаґандивно. Я тільки не розумію, що сталося з твоїм інстинктом справжнього художника? Невже пролетарський письменник повинен позбутися цього інстинкту? Невже творчість його це — примітивізм?

Я ставав різким. Мені було боляче за "падіння" мого колишнього друга. Мене охопило почуття образи і гніву. Я себе дуже стримував. Кундзіч відчув це. Заїкаючись, почав поправляти ситуацію.

— Я писав щиро. То болюча рана. Вона ятриться і в мені. Я її хотів безжально розкрити, щоб вигоїти, раз назавжди. Ти ж прийняв це неґативно . . .

— Олексо, — перебиваю його, — я знав тебе, як дуже чутливого на кожну фальш художника. В даному разі це чуття тебе зрадило. Ти хотів знати мою думку. Я тобі щиро сказав. Тобі не до вподоби моя

думка? Можеш собі думати, що написав шедевр. Час — розсудить. Колись згадаєш.

Я встав. Дальша розмова була не цікава. Я вирішив іти. Кундзіч — розгубився. Засуєтився і каже:

— Чекай, чого ти встав. Ти не гнівайся. Я ж по-товариському. Сідай.

— Ні, мені треба йти. І я не гніваюся. Навпаки, я навіть радий, бо побачив і зрозумів, як автор "Де-факто" й "Романтичної вилазки", в часи, коли справді "затоки всі закрито", пробує "врости в епоху".

Згадка про це, ще болючіше вдарила Кундзіча. І він ніби аж крикнув:

— Ні, ти нічого не побачив і не зрозумів. Ти не розумієш багато чого з нашої ситуації. Ти закопався в свої лекції й одірвався від літератури. Ми мусимо поговорити. Сідай.

Це було сказано нервово і щиро. Він очевидячки хотів справді тепер поговорити зі мною по душі. Але я твердо сказав, що йду.

— Тож зайди найближчим часом. Ми з тобою ні про що не поговорили.

— Як буде змога, зайду.

Я пішов. Повернув на Брест-Литовський, тепер уже Шевченківський бульвар. Крокуючи довгий шлях до своєї резиденції, коло Політехнічного інституту, думав тяжку думу: ось що робить наш диявольський час із людьми навіть такого калібру, як Олексій Леонардович Кундзіч! Зайти до нього ще раз я вже ніколи не мав змоги.

Зустріч у подумках

Прийшли окаянні роки. Завихрили мною між життям і смертю. Від заполярного концентраку — до смертоносної бурі Другої світової війни. Щасливим випадком ця буря викинула мене поза межі Радянського Союзу. На початку 50-х років я з родиною оселився в США.

Наприкінці червня 1964 року несподівано прийшла вістка про смерть Олексія Кундзіча. Вістка — болюча. Зарано відійшов з життя мій друг. Прожив усього 60 років (22. IV 1904 - 20. VI 1964).

Пригадалось усе від першої нашої зустрічі до прикрого останнього побачення в серпні 1935 року. Що ж було далі? Як склалося його творче життя? Я хотів мати цілісний образ померлого. Почав читати все, що він писав і що писали про нього. Дуже помічним став мені збірник матеріялів (записи з щоденника, спогади, автобіографічні скетчі, критичні нотатки) "Живий Олексій Кундзіч", що його зладила дружина покійного, Кіра Городецька (Київ: Радянський письменник, 1977).

Перечитані й передумані матеріяли з життя і творчости Олексія Кундзіча на тлі останніх трьох десятиріч, домальовують мені його небуденний образ. Колективізації, як знаємо, він не сприйняв. У

позитивні перспективи її не вірив. У третю зустріч зі мною він ще мав почуття вільнодумства й критицизму. Але після ухвали партії від 23 квітня 1932 року, про ліквідацію всіх літературних організацій і утворення єдиної Спілки письменників, після самогубства Хвильового, Скрипника, після лиховісних ухвал Листопадового пленуму ЦК КП(б)У 1933 року, де "український націоналізм" оголошений був "головною небезпекою", він очевидячки збагнув, що на вільнодумну фронду місця більше нема, що відтепер "закрито всі затоки", що письменник лише маленький ґвинтик чи шрубик в безжальній машині диктатури, що вискочити поза епоху можна тільки в смерть. А вмирати він не хотів. Значить — жити і писати. Про що? Було три дозволених і пропонованих теми: колективізація, індустріялізація та український націоналізм. Від проблем колективізації, її методів і наслідків 1930-3 він, мабуть, свідомо відштовхнувся. Це була його болюча рана. Він не написав на цю тему ні одного твору. Так ніби такого процесу ніколи не було в Україні. Натомість, він відразу вхопився за теми індустріялізації, робітництва, його інтеліґенції, і вхопився по-своєму, органічно, з прикорня. Він їде на Донбас, поступає звичайним робітником-навальником на одну з шахт і працює там кілька місяців. Пізнавши цей світ зблизька, він пише "Шахтарі", книжку етюдів для дітей старшого віку, а згодом — непоганий, як на ті часи, роман "Моцарт і ботокуди" та ще дещо. Це дає йому можливість утриматися на літературній поверхні. А втримуватись було не легко. З комсомолу вибув. До партії не вступив та його не дуже й запрошували. З "українським націоналізмом" пробував розрахуватися в тому творі, що зачитав був мені. Твір вийшов невдалий. Успіху мабуть не приніс. А, можливо, він його й не пробував публікувати. Дальші твори не принесли йому ширшої слави.

Він був письменником глибоко органічним, тобто, письменником такого психічного й емоційного складу, що міг творити справжні мистецькі речі тільки тоді, коли ідеї та образи природно формувалися в його душі. Він органічно не міг давати повноцінних творів на замовлення. Як мистець, він був безпосередній і щирий. По-справжньому талановито він міг співати тоді, коли його душа співала чи прагнула співу. Він цілковито тратив голос або тягнув фальцетом, коли пісню йому хтось замовляв, або наказував співати.

"Фальш в цілому чи в деталі, одразу виносить ціле чи деталь за межі художньої сфери..." "Художнє слово — це мудрість. Воно являє собою непідробне образне пізнання дійсности, втілений досвід народу, його сподівання і прагнення, фактор його поступального руху..."

"Художнє слово — це святе письмо, як кажуть — святий хліб, свята праця".

Ці слова він висловив колись при зустрічі й розмові з письменниками-початківцями. Це було його кредо. Але втілити його в життя, в свою власну творчу практику, особливо в тридцяті роки, він

не міг. Тому фальш звучала з тих чи тих його тодішніх писань. Він очевидячки це сам відчував. І в цьому була його трагедія. І лише після 1939 року, коли Кундзічеві вдалося побувати в Галичині, в Карпатах, серед гуцулів, він написав повість "Верховинець". Повністю опубліковано її аж по війні. Серед небагатьох тогочасних появ, вона стала перлиною української літератури. Це тому, що тут Кундзіч, побувавши серед органічної української стихії, дихнув на повні груди. Тут був він сам з собою, зі своїм мистецьким сумлінням.

Війна 1941-5, як і всіх, так і Кундзіча вибила з нормальної колії життя. Після окупації німцями України і деяких інших пригод, Кундзіч з родиною потрапляє в Уфу. Там його залучають до редколегії "Літгазети", а фактично, там більше нікого не було. Він сам виконував усі функції: від редактора до коректора і випускового. "Крім "Комуніста", — писав Кундзіч, — це була єдина українська газета, вона повинна була свідчити . . . , що живе українська культура, і її треба було підтримувати за всяку ціну". І він усіма своїми силами підтримував.

Перед кінцем війни, охоплений надією скорого повернення на батьківщину, у великій тузі за рідним народом і краєм, він написав кілька патріотичних оповідань, з глибоким зрозумінням трагедії й витривалости нашого народу. Серед цих оповідань найпомітніші були "Ой ти, Галю!" і "Дорога на Крем'янець".

Кінчилась війна. Тирани, що їх доля довго висіла на волосинці, раптом почули себе переможцями. Кожний національний чи патріотичний мотив викликав у них почуття страху і люті. Під час повоєнного погрому проти української літератури і науки, гострі удари впали й на ці щирі оповідання Кундзіча. Посипались оскарження в національній обмеженості, в культивуванні "реакційної національної самобутности", одно слово — в отому виявленні сакраментальної "націоналістичної душі", від якої Кундзіч ще 1935 року хотів заховатися чи від неї відректися. Тепер це дуже вдарило його вразливу душу. Він остаточно зрозумів, що в умовах, які склалися, він, як письменник, не може бути сам собою. Який вихід із цієї нелюдяної ситуації? — Він перестає писати. Хто знає Кундзіча-письменника, зрозуміє який трагічний крок він зробив. Він свідомо став собі на горло. Було йому тоді не більше як 45 років. Він був у розквіті сил. Недавно його "Верховинець" прогримів на ввесь Радянський Союз. Але це не захистило його від несправедливих нападів. І його душа не витримала.

Цікаво, що й по його смерті ніхто не міг відкрито і ясно сказати, чому так сталося? Чому автор "Де-факто", "Моцарт і ботокуди" та "Верховинця" замовк? Навіть дружина, яка достеменно знала причини, змогла лише натякнути:

> "Безпідставні ж нападки критиків Кундзіч сприймав дуже боляче. Натура в нього була вразлива, можливо, навіть трохи хворобливо вразлива. Він усе більше замикався в собі . . . "

Його сучасник М. Шумило про це пише так: "А крім того він зазнав гострої, надто суворої критики. Він тяжко пережив це і просто розгубився. Потім якось замкнувся в собі".

Його друг з юнацьких років Терень Масенко згадує, як він питав Кундзіча, чому він не пише нічого нового, або чому не перевидає написане, то той відповів, що заплянував двотомник своїх творів, але не хоче подавати. На питання "чому?", як пише Масенко, "його пояснення були заплутані, незрозумілі. Почувалося, що Олекса втомився".*

Сумно читати всі ці завуальовані й плутані пояснення і в дружини, і в друзів Кундзіча. Всі вони добре знають, чому раптом замовк такий жадібний до мистецького слова письменник, як Кундзіч, але сказати правду не можуть. А з усього ясно: перестав він писати демонстративно в протесті проти чорносотенних партійних наглядачів за літературою.

Перестав писати і став . . . перекладачем. Але не просто звичайним ремісником, а першорядним законодавчим. І зрозуміло, бо це в його натурі: цій роботі він віддав усю свою творчу пристрасть. За десятиріччя, він створив цілу школу культурних перекладачів. Він науково-теоретично в своїй книжці "Дієзи в ключі" (1956) обгрунтував принципи художнього перекладу. Своєю практикою і теорією він назавжди вбив різних "буквалістів" "підрядківців" та інших халтурників, що розпаношились були в українській перекладній літературі. Це було визнано заслугою Кундзіча такими знавцями цієї справи як М. Рильський та ін. Олексій Кундзіч проробив велетенську працю. Він дав українською мовою клясичний переклад "Війни і миру" Л. Толстого та десятки томів творів інших російських письменників. Все це без сумніву велика заслуга. Але цим ніколи не виправдати того трагічного факту, що підо впливом поліційних цензурних наглядачів талановитий новеліст у розквіті творчих сил змушений був замовкнути назавжди.

Григорій Епік

Про його арешт і трагічну смерть у всіх українських енциклопедіях та біо-бібліографічних довідниках не згадано ані словом. Лише російська "Краткая литературная энциклопедия" (КЛЭ, 8: 918) мала відвагу подати: "Незаконно репресований, регабілітований посмертно". Українцям про свого досить відомого повістяра дозволено, мабуть, тільки сказати, коли і де народився та лише загально, що "помер". А коли, де, з якої причини помер, — це вже — містерія,

---

* Всі ці три цитати взято із книжки "Живий Олексій Кундзіч". (Київ: Радянський письменник, 1977).

"заборонена зона". Навіть дата смерти не узгоджена. Вбивці чи їхні нащадки довго метикували: яку ж дату смерти подати? І вирішили: хай буде 28 січня 1942 року. Цю дату приймає біо-бібліографічний словник "Українські письменники" 1965 року, УРЕ, російська КЛЭ та, мабуть, ще деякі. Але, несподівано, серед цих офіційних дат, довідник "Радянські письменники України", 1970 року, подав дату смерти "листопад 1937 року". Це єдино правдива дата. На це є ряд свідчень і фактів. Відомо, що останні листи від Епіка були з кінця літа 1937 року. В серпні чи вересні всіх в'язнів Соловецького концентраку, що був наповнений головно українською творчою інтеліґенцією (М. Зеров, П. Филипович, О. Слісаренко, Л. Курбас, М. Куліш, Г. Епік та інші), було перевезено до Ухта-Печорських таборів. У листопаді й грудні тут пройшли відомі масові розстріли в'язнів ("операція капітана Кашкетіна"). Під час цього масового узаконеного беззаконня загинув мозок, цвіт української нації, в тому й Григорій Данилович Епік. Йому тоді заледве сповнилось 36 років (нар. 17. I 1901).

Син робітника-металіста з передмістя Катеринослава — Кам'янки, сам робітник-залізничник, він належав до тієї української молоді, свідомість якої формувалася в огні і бурі революції 1917-20 рр.

Ідея всебічного — соціяльного й національного — визволення ввійшла глибоко в душу від природи активного юнака. З нею він пішов у всенародне, кероване Директорією УНР повстання проти Скоропадського й німецьких окупаційних військ. З цією ідеєю пішов також на боротьбу з навалою білої російської армії ген. Денікіна, що несла загибель українському народові, як нації. З цією ідеєю він потрапляє в орбіту переможного наступу Червоної армії, яка до кінця 1919 року опановує всі східні терени України. Гасла нових завойовників ніби не перекреслювали його ідеї всебічного визволення, а навіть навпаки, додавали до нього ще ідею всебічної свободи і вселюдського братерства. Тому 18-річний юнак з ентузіязмом включається в нове політичне життя, приймає доктрину комуністичної партії, а з 1920 року стає її членом. Спочатку працює в профспілковій і комсомольській ділянці, пильно вчиться і починає писати. Він — юний романтик революції. Героїка недавніх революційних років, учасником яких він був сам, і давноминулі героїчні й трагічні епізоди революційної боротьби хвилюють його юнацьку душу. Він береться за перо письменника. Насамперед, пише свої думи про Червоне козацтво. 1923 року він видав їх окремою збіркою під назвою "Червона кобза". Пише ряд етюдів з давноминулого: "9-е січня", "Кров на Лені", "Терешко", "Полохливої ночі" та інші. Так просто й природно входив молодий прозаїк у лави пореволюційної літератури. 1923 року його приймають до Спілки селянських письменників Плуг. Через рік виходить його нова збірка оповідань "На зламі". Вона остаточно утверджує його в літературі.

Це насправді була зламна доба в житті Григорія Епіка. Поява першого циклу памфлетів Хвильового "Камо грядеши?", що були

задумані як листи до молодої молоді, цілковито визначили його шлях. Він беззастережно поділяє ідеї Хвильового. Стає по його боці. Восени 1925 року бере вже активну участь у заснуванні нової літературної організації — Вільної академії пролетарської літератури — ВАПЛІТЕ. Одночасно, того ж 1925 р. він вступає на історичний відділ Інституту червоної професури, який успішно закінчує 1929 року. У творчому аспекті він відходить від революційної романтики минулого й переходить до соціяльної проблематики з виразним сатиричним спрямованням. Він акцентує свою увагу тепер на різних негативних явищах і типах нового пореволюційного життя. Він бачить велике розходження між теорією і практикою багатьох колись, може, й відданих революції людей. Він бере на своє гостре перо різних партійних зазнайків, оміщанених колишніх революціонерів і взагалі — різних бездушних бюрократів, кар'єристів, прислужників, донощиків, хабарників та інших суспільних паразитів того часу. Цей типаж виповнює його тогочасні нові твори: "Непія", "Восени" і перший його роман— "Без ґрунту" (1928).

Ці його твори наробили великого шуму. Особливо повість — "Восени". В партійній верхівці вони викликали незадоволення й застереження щодо партійної витриманости Григорія Епіка. Але його це не тільки не збентежило, а навпаки, ніби переконало, що викривати всяке суспільне зло, всяких паразитів, перероджeнців і пристосованців, це його партійний і громадський обов'язок. Звідси, наперекір усьому, він дає повість "Облога" і "Том сатир". Це утверджує його остаточно як вдумливого людинознавця й сатирика свого часу.

Таким у загальному був Григорій Данилович Епік, коли я вперше познайомився з ним наприкінці 1929 року. Міцний, плечистий, гарно збудований, брюнет з хвилястою густою шевелюрою й великими карими очима. Зовні він справляв враження людини суворої, замкнутої в собі й дещо старшої своїх літ. А насправді, при ближчому знайомстві, він виявився дружньо-чутливим, щирим, відкритим, без позування, товаришем. Не знаю чому, це очевидячки належить до сфери підсвідомого, але з перших зустрічей між нами встановилися дружні стосунки. Він відразу поцікавився моїм становищем, плянами й можливостями. Підбадьорив, дав кілька порад. Наші передпролітфронтівські організаційні засідання нас дуже зблизили. Ми були майже ровесники. Він був старший від мене всього на один рік. Але, як громадська й літературна особистість, він тоді стояв на цілу голову вище від мене. Проте, він ніколи ніде не підкреслив цієї своєї вищости. Цікаво також, що він, член партії, здається, з 1920 року, ніколи не спитав мене, чому я безпартійний? Ця тема ніколи не поставала між нами. Це вважалося особистим сумлінням кожного. Як віровизнання.

Залишився в пам'яті такий один з перших епізодів. При одній зустрічі мій тезко питає:

— Як справи?

— Та, — кажу, — невиразна ситуація, не стабілізуюсь ніяк.

— Дуже добре, — сміється він. — Так і треба. Це і є справжнє життя. Бо стабілізація — це скніння, смерть. А нам треба діяти, значить — жити. Бо життя — це рух, неспокій.

— Ти хочеш сказати "хай живе дух неспокою!", як висловився Хвильовий? — кидаю йому, щоб показати, що й я читав "Одвертий лист до Володимира Коряка" Хвильового.

— Цю істину й раніше людство знало, тільки Микола Григорович її освіжив, по-новому кинув. У цьому його заслуга.

Цей неспокій, я б сказав, творчий неспокій, був у характері Епіка-письменника. Коли об'єднання ПРОЛІТФРОНТу здеклярувало своє існування й почало розгортати діяльність, то керівництво, щоб спопуляризувати організацію, влаштувало ряд літературних вечорів. На цих вечорах я інколи виступав із вступним словом і коментарем. Епікові здавалося, що це я роблю добре. Коли він виступав, то конче тягнув мене з собою. Мені це було корисно. Бо перед кожним виступом я мусів формулювати собі образ кожного учасника, читати їхні твори і визначати місце в загальному літературному процесі. Для мене це була школа.

Я став бувати в Епіка. Він щойно одружився. Його молоденька, дуже симпатична й гарненька дружина Віра Омельченко була, здається, акторкою Театру юного глядача — ТЮГу. Вона якось особливо ласкаво ставилася до мене, і я, не знаючи ще, що байдужих до національних потреб космополітів, а по суті — русифікаторів, бездушних бюрократів, кар'єристів, безпринципних запрошувала до чаю з вишневим варенням, яке мій тезко дуже любив.

Епік не мав жадного антирадянського наставлення, як йому пришили пізніше його вбивці. Ідеали юнацьких років про всебічну соціяльну й національну свободу українського народу невгасимо палахкотіли в його душі. Саме тому він був непримиренним ворогом усього того, що стояло колодою на шляху здійснення цих ідеалів: байдужих до національних проблем космополітів, а по суті — русифікаторів, бездушних бюрократів, кар'єристів, безпринципних вислужників, що часто прикриваються партійним квитком. Він глибоко і боляче відчував культурну й психологічну відірваність КП(б)У, а особливо її проводу, від українського народу, його історії й культури. Але він вірив, що все ж таки лінія Скрипника рано чи пізно стане провідною в партії.

— Не може ж керівництво партії бути неорганічним, чужорідним наростом на здоровому тілі народу? — сказав він одного разу.

Ідеаліст, справжній син свого народу, Григорій Епік лише пізніше збагнув, що саме надходила доба, коли на чолі партії утверджувався саме тип злочинного антинародного бюрократа, централіста й безоглядного диктатора. В реальному зіткненні з цим типом Епік мусів був умерти.

Григорій Епік не мав такого таланту, як Яновський чи Куліш. Він не вмів так синтетично, образно й багатопляново зображувати події й ідеї доби. Але він мав тверезий і глибший вгляд соціолога в реальні процеси життя. В цьому була його сила й трагедія. Яновський, як і Кундзіч, до колективізації, її методів, форм, поставились заперечливо. Ніхто з них не дав ні одного значущого твору на цю тему. Натомість Епік сприймав цю ідею. Він поділяв думку, що хоч це й болючий крок, але мовляв, крок до вищого і кращого життя нашого селянства. Тому, він уважав, що не перечити треба, а всіма силами дбати, щоб процес "великої перебудови" був якнайменше болючим. На цю акцію, казав він, треба кинути людей найчесніших, політично найдосвідченіших, які розуміють ідею й знають та люблять наше село. Так думав гуманіст і народолюбець Епік. Але жорстока дійсність і той терористичний апарат, що зформувався поза плечима таких як він членів партії, безжально роздушив і селянство, і таких, як Епік.

Хмари над ПРОЛІТФРОНТом густішали. Наприкінці 1930 року вже було ясно, що нас розженуть. Які форми це набере, ми ще не знали. Поза низкою звинувачень, які падали на наші голови, був закид, що ми як організація, до "року великого перелому" ставимося байдуже. Ми ж бо не дали ні однієї солідної книжки про колективізацію. Це зачепило Епіка за живе. У нього блискавично постає ідея написати на цю тему роман. То була ідея "Першої весни".

Десь наприкінці листопада чи на початку грудня 1930 року він сказав мені, що почав писати роман і що ставить собі за мету написати так, щоб утерти носа всім демагогам і погромщикам нашим. А щоб ця робота пішла швидко, він плянує на місяців два виїхати до Одеси в Кардіологічний інститут ім. Лермонтова.

— Чого ж до інституту, та ж то лікувальна установа для сердечників?

— Звичайно. Лікуватиму серце і писатиму. Там чудові умови. Тиша, спокій і цілюще морське повітря. Ти був там?

— Ніколи.

— Їдь зі мною. Не пошкодуєш.

— Чекай. Поперше, треба бути хворим на серце. Подруге, треба мати відрядження. Я ні того, ні того не маю. А потретє, я почав писати свою аспірантську дисертацію й переривати мені б не хотілося.

— Ти, я бачу, зовсім наївний у цих справах, — каже Епік, сміючись. Ходімо завтра зі мною і всі ці справи полагодимо. А дисертація в "Лермонтовці" писатиметься краще ніж тут. Захопи з собою відповідний матеріял.

Пропозиція була дуже спокуслива. Я погодився. За пару днів ЦЛК — Центральна лікарська комісія — визнала, що в мене загрозливі початки міокардиту і я потребую запобіжного лікування. Щось подібне було визнано і в Епіка. На цій підставі нас спрямували в Кардіологічний інститут ім. Лермонтова. Наш міський комітет письменників, де Епік мав свій впливовий голос, усі матеріяльні

справи швидко полагодив. У середині грудня ми виїхали до Одеси.

То справді був ідеальний лікувальний заклад для хворих на серце. Кожний з нас дістав окрему ідеально-чисту, затишну кімнату. Не дивлячись на зимовий час, погода була лагідна, мені здавалося навіть тепла. Лікувальні процедури не втомлювали й не перешкоджали працювати. Виїжджаючи, я захопив з собою купу книжок, виписок та інших джерельних матеріялів, що мали бути допоміжними в дальшому писанні дисертації "До проблеми творчої методи пролетарської літератури". Я ретельно сів за працю. Те саме зробив і Епік. Але коли я кожний чорновий розділ своєї праці до другої редакції вважав своєю лябораторною таємницею, то Епік, навпаки, кожний щойно написаний розділ просив мене прослухувати і висловлювати свої зауваження. Я з цікавістю слухав, робив свої зауваження і дискутував з автором. Це ставало щоденною нашою працею.

Непомітно для себе, поволі, я органічно входив у співпрацю над романом. Тема колективізації, хоч тоді ще не була трагічною, але була вже хвилюючою і болючою. Епікові дуже залежало, щоб роман вийшов художньо цікавим, життєво правдивим і одночасно — партійно витриманим. Це завдання було майже нездійсненне. Вже тоді було пущено в обіг пропаґандивну партійну тезу: переможній колективізації протистоять куркулі, праві опортуністи й українські націоналісти. Без цих складників роману не можна було написати. А це відразу вносило в роман публіцистику й голу тенденційність. Після наших дискусій над такими сценами Епік щоразу переробляв їх кілька разів. Залишав їх в сюжеті роману тільки тоді, коли вважав, що довів їх до належного мистецького рівня.

Роман мав силу-силенну дійових осіб різного суспільного звучання. Селяни-незаможники — свідомі й несвідомі; куркулі — відкрито активно-ворожі й приховані; середняки — активні прибічники колективізації, відкриті й заховані "підкуркульники" і байдужі — "моя хата скраю". Багатющий жіночий типаж з дуже строкатою свідомістю. Партійні й радянські керівники — витримані й невитримані "праві опортуністи", "українські націоналісти" й люди нерішучої вдачі. Я не пригадую тепер складної сюжетної канви цього роману. В пам'яті залишились тільки деякі головніші герої й загальне суспільне звучання його. Мені здається, що при всіх своїх хибах, які були неминучі в тих умовах, "Перша весна" назавжди залишиться значущим документом своєї доби. Роман має яскраві й правдиві, як окремі так і групові, образи і події того несамовитого часу. Образи схоплені з непідробної живої дійсности. Головне ж — для кожного, хто прочитає цей роман, офіційна баєчка про добровільний вступ селянства до колгоспів розвіється враз. Читач побачить у яскравих образах, якими жорстокими, нелюдськими і підступними способами заганяли людей у колгоспи. Арешти, тюрми, убивства (явні й приховані), самогубства, нервові потрясення аж до буйного божевілля — все

це подано в романі як звичайні масові явища тієї страшної передголодової доби. В цілому картини примусу й масового опору подано соковито, художньо і правдиво. Їх не прикривають, не завуальовують у романі жадні довжелезні мотивації та пропаґандивні уступи чи виступи керівників партії та радянської влади (Холод, Логвин та інші). І це тому, що Епік, при всьому бажанні написати партійно витриманий роман, все таки не хотів нізащо відступити від життєвої й художньої правди. У цьому сила і довготривалість цього, здавалось би, дуже офіційного роману.

Коли під час наших чергових дискусій я про один з таких гострих епізодів натякнув Епікові, то він гаряче почав боронити його. Без таких епізодів, казав він, роман буде пісний, а найголовніше — художньо неправдивий.

— Я не сідав писати роман з власної фантазії, це не моя кабінетна вигадка, — продовжував він боронитись не так переді мною, як перед уявним уже прискіпливим критиком. — У моїй робочій течці зібрано тисячі газетних витинків і то переважно провінційної преси з повідомленнями, звітами, інформаціями, вказівками й промовами провідних членів партії про події й перші кроки колективізації. Я їх навіть не переяскравив, а навпаки, може навіть трохи, для загальної симфонії, приглушив.

Я розумів його й не перечив. Я тільки навмисне підкреслював йому ті місця, за які могли б ухопитись наші "ортодокси".

Одного разу він поскаржився мені, що ніяк не знайде доброго імени для однієї з головних героїнь роману, красуні Полуботківни, що мала б визначати дух "українського націоналізму". За своїм становищем вона дружина голови окрвиконкому Голубенка. Я пригадав йому одне відоме мені ім'я — Васса. Це рідкісне ім'я й Епік ухопився за нього. Так ім'я Васси Полуботківни ввійшло в роман "Перша весна".

Отже, сталося так, що свою працю над дисертацією я фактично занедбав. Я постійно читав новонаписані розділи "Першої весни" й дискутував з автором про кожну, як мені видавалося, недопрацьовану чи невдалу ситуацію, подію, образ. І робив це я не з примусу, а з глибокого вже зацікавлення процесом творення. Мені, як і авторові, видавалося, що на цю тему це буде визначальна, ваговита мистецька річ. Одного разу, після гарячої, але плідної дискусії, Епік сказав мені:

— Так як ти, цього роману ніхто не знатиме і не розумітиме. Тому, маю до тебе дружнє прохання: напиши передмову до нього.

Мені була приємна така пропозиція, але я відразу сказав, що було б недипломатично пускати перше видання в широкий світ з моєю передмовою. Треба знайти автора з високих позицій. Епік замахав руками й категорично заперечив.

— Саме наш спільний виступ буде найавторитетніший, — твердив він. — Хай знають, що виступаємо спільним фронтом, з правильних позицій і з правильним художнім баченням нашого сучасного життя.

Епік був твердий у своїх бажаннях. Він наводив ще багато переконливих аргументів на користь моєї передмови і просив, щоб я дав слово, що напишу. Я слово дав і схему передмови склав, ще перебуваючи в "Лермонтовці".

Епік дістав листа з Харкова, в якому його інформували про ліквідаційні збори ПРОЛІТФРОНТу. Зайшов до мене й каже:

— Ну, розігнали нас. ПРОЛІТФРОНТ більше не існує. Не знаю, як ти, а я радий, що не був на тій похоронній відправі.

— Ну і що ж далі?

— Радять нам подавати заяви й вступати до ВУСППу. Єдина толерована партією організація.

— І що ти думаєш?

— Повернуся, там буду рішати. — На мить він замовк. Потім поволі каже: — Одне тільки ясно: доба позагрупових письменників, доба "Літературного ярмарку" минула безповоротно. Настає доба уніфікації . . . Зрештою, справа не в організаційних формах, а в тому, що ми напишемо. Я ще більше хочу опрацювати свій роман. Він для мене буде організацією і життям . . . А як ти? — звернувся до мене.

— Я до ВУСППу не піду. Протоколу ліквідаційних зборів — не підпишу. Заяви про вступ — не подам. Для мене досить Спілки наукових робітників. Перейду виключно на наукову й педагогічну працю.

Епік деякий мент мовчав. Потім сказав:

— Не знаю, чи добре зробиш. Чи варто закопуватись тільки в педагогіку?

— Я не збираюся закопуватися. Як буде можливість, я писатиму. Але принаймні не почуватиму себе уніформованим. А зрештою, я кінчатиму аспірантуру, а там буде видно.

* * *

Наприкінці січня я виїхав до Харкова. Епік ще на якийсь час залишився в Одесі. Я відразу поринув у педагогічну й аспірантську працю. Правдоподібно в березні, від ЛІМ-ДВУ (Література і мистецтво — Державного видавництва України) одержав запрошення написати передмову до роману Григорія Епіка "Перша весна". Я передмову написав швидко. Влітку того ж 1931 року "Перша весна" з моєю передмовою вийшла в світ. Моя передмова була, звичайно, дуже офіційна й "витримана". Всякий суб'єктивний елемент я намагався оминути. Я вказував на деякі недоліки роману, але в цілому підкреслював художні досягнення й велике значення появи такого соціяльно-актуального роману. Треба сказати, що і роман, і моя передмова, на першому читацькому етапі, мали добрий успіх. З'явилось кілька відгуків авторитетних тоді критиків (Г. Овчаров і ще хтось), які позитивно оцінили роман і мою передмову.

Але за кілька місяців атмосфера раптом змінилася. Критики з "Літературної газети" та в інших всеспівських органах відкрили, що

позитивні герої роману схематичні, хитливі, неживі, або примітивні. Натомість негативні типи "куркулі", "підкуркульники", "праві опортуністи" й "націоналісти", — живі, людяні, розсудливі, психологічно мотивовані. Замість викликати до них ненависть, автор викликає співчуття, пошану. Роман антипартійний, бо показує колективізацію не як добровільний процес, а процес примусу і терору. Автор окремі негативи колективізації типізував і перетворив їх на загальні характеристичні. Автор передмови не тільки не відзначив цих хиб, а навпаки, зробив усе можливе, щоб їх приховати. Пролітфронтівське криве дзеркало бачення нашої дійсности проглядає з кожної сторінки передмови.

Зустрівши Епіка я сказав:

— Бачиш, я ж мав рацію, коли відмовлявся писати передмову. Я відчував, що такий симбіоз до добра не доведе.

— Смійся з цього всього. Нас хочуть за всяку ціну скомпромітувати. А читач диктує своє. Ось уже четверте видання здаю до друку. Книжка масово розходиться. Це для мене визначальне.

Він саме тоді закінчив свій новий роман "Петро Ромен". Писав він цей роман жартома на змагання з Хвильовим за створення позитивного героя нашого часу. І цей роман мав успіх, навіть у тих, що негативно поставились до "Першої весни". "Петро Ромен" була річ схематичніша, поверховіша, вкрай пропагандивна. У мистецькому пляні була нижча за "Першу весну". Але офіційна критика зустріла її прихильніше. Такі парадокси того часу. Але все це залежало від коньюнктури. Коли Хвильовий, замість змагання пустив собі кулю в скроню, то цим він прострелив і "Петра Ромена". Смерть Хвильового на Епіка подіяла тяжко. Слідом за цим настала гостра зміна критики в ставленні й до "Петра Ромена", і це ще більше пригнітило його. Він був людиною сильної волі, але під цим сконцентрованим натиском злоби й підлоти втрачав віру в свої можливості.

Востаннє я з ним бачився в січні 1934 року, перед моїм виїздом до Луганського. Я був уже цькований і гнаний. На прощання він мені сказав історичну фразу, яка очевидячки вже зформувалася в його душі.

— Ситуація, друже, така: щоб ми не написали — нас будуть бити. Очевидячки їм ідеться не про мистецькі твори, а про наше життя.

Його заарештували мабуть у грудні 1934 року. Вліті 1935 року я прочитав у пресі промову П. Постишева на пленумі Правління Спілки радянських письменників України. У цій доповіді Постишев цитував зізнання Ялового, Куліша, Влизька й уривок з листа Епіка до голови ҐПУ Балицького. У цьому листі мій друг нібито писав, що він та його однодумці, готуючи терористичні акції, одночасно запевняли партію в своїй відданості, льояльності й чесності. Ця, мовляв, прихована їхня діяльність протягом довгих років була гірша й небезпечніша за бандитські акції розбійників на великому шляху. За це їх (в тому і його) варто стріляти, "як скажених псів".

Це було щось більше ніж несамовитість. Для мене було ясно, що це абсолютна брехня, самонаклеп, смертний самовирок. Але як це могло статися? Як до цього міг дійти такий чесний, розсудливий, з твердим характером і політичним глуздом Григорій Епік?! Це без сумніву був самогубний крок на межі крайнього розпачу і божевілля. Це мене гнітило смертельно. А це було за кілька місяців до мого арешту.

* * *

Минуло сім апокаліптичних років. На краю життя і смерти я пройшов слідства, тюрми, етапи, концентраційний табір Заполяр'я й 1942 року опинився в окупованому німцями Києві. Українське громадянство, що за всіх і всяких умов уміє продемонструвати своє право на життя, зібралося було на якесь своє спільне свято. Чи не вечір, присвячений Лесі Українці? Пригадую, була гарна соняшна, літня днина. Людей у залі — повно. Я майже нікого вже не знав. Зацікавлено вдивляюся в гамірливий натовп. Раптом, очам своїм не вірю: бачу Епікову дружину, симпатичну Віру Омельченко. Попрямував до неї. Підійшовши близько, називаю її ім'я. Вона обернулася, глянула і майже скрикнула:

— Боже мій, Грицю, це ви? — кинулася до мене й почала гірко плакати. Я заспокоював. Вона в сльозах продовжувала:

— От ви, Богу дякувати, пережили, вернулися... А мого Гриця нема... І не буде вже...

Питаю, чому? Що про нього чути? Які має вістки? До осені 1937 року був контакт. Писав листи. Присилав казочки і віршики для сина. А от з осені, — як у прірву впав. Всі мої спроби довідатися — марні. В 1940 році один чоловік, що звільнився з Ухта-Печорського табору, сказав їй, що восени 1937 року він зустрічав Епіка в групі в'язнів щойно прибулих з Соловецького табору. Що з ним далі сталося, він не знав. Я Вірі нічого на це не сказав. Але для мене було ясно: Григорія Даниловича Епіка в живих немає. Набої до розстрілу, які він під час слідства у хвилини розпачу й втрати розсудку, подав до ГПУ, влучили в нього тієї трагічної "осені терору" 1937 року.

Доля Віри Епік — теж дуже сумна. Вона жила з сином. Було йому тоді років одинадцять. В час евакуації Києва й виїзду багатьох акторів восени 1943 року до Львова, вона теж виїхала. Доїхала до Вінниці. Тут вирішила далі не їхати. По війні вернулася до Києва. Що робила, як жила, чи працювала за фахом, як акторка — не знаю. Єдиним її материнським щастям був син. Він дійшов повноліття. Був її гордістю і нагадував назавжди втраченого "її Гриця". Несподівано прийшов 1956 рік. Регабілітували Григорія Епіка. Хоч трагічно, але стало легше жити. Віра домоглася клаптика землі на Байковому цвинтарі, поставила там величавий пам'ятник з написом: *Григорій Епік.* Хай хоч символічно, але лежить там, де йому належало б. Здавалось би, після всього трагічно-пережитого ця тендітна жінка і мати, на схилі віку

свого досягла певного задоволення. Але то була тільки ілюзія. Гірка іронія долі. Несподівано захворів син-красень і вмер. Здається від менінґіту. Трудно було придумати щось трагічніше для цієї змученої десятиліттями, зраненої, але незрадливої душі української жінки, матері і дружини.

Вона поховала сина в символічну могилу батька. До напису на постаменті "Григорій Епік" додала ще ім'я сина, а внизу наказала викарбувати своє.

Компетентні гості з Києва, що відвідали Нью-Йорк наприкінці 60-х років, із смутком розповідали мені про це, ще й додали: часто в суботу, неділю, а то й в будні дні на могилі Григорія Епіка та його сина можна бачити тендітну жінку похилого віку в чорному. Вона годинами майже непорушно і мовчки сидить. Вдивляється в портрети Епіка і його сина, що вмуровані в постамент. Збоку вона справляє враження статуї в ансамблі пам'ятника. То Віра Омельченко-Епік приходить на розмови і роздуми з своїм чоловіком і сином. Що вона думала і що говорила з ними, — цього ніхто не знає. Знає тільки вона — всестрадниця — українська жінка, дружина, мати.

Юрій Яновський

— О-о-о, то ви от який? — мовив, посміхаючись Яновський, коли ми вперше з ним зустрілися в Харкові десь наприкінці серпня 1929 р.

Переді мною стояв молодий, років під тридцять (а насправді мій ровесник), стрункий, вище середнього зросту, кароокий, темний шатен.

— Та я вас теж інакшим уявляв, — кажу, аби щось сказати.

— А яким?

— Та якимось середнім між вашим старим і сивим мемуаристом і молодим світлооким кінорежисером Севом з "Майстра корабля".

— І ви розчарований, бо я кароокий.

— Ні, я тільки бачу, що й Сев для вас — скоріш, як старший брат, — кажу жартома, натякаючи на його молодість. Яновський сміється.

— Давно з Києва? — питає.

— Тижнів два.

— Що ж там? Чим дихає наш Київ? Голобельники діють далі? — Він натякав на середовище "Літературної газети" з Борисом Коваленком на чолі.

— Та практикуються активно.

— Думаєте заякоритися в Харкові?

— Маю намір.

— Дуже добре. Буде тут нас, киян, більше. Я ж, як знаєте, теж киянин. Тільки вже охарків'янився. Як з квартирою?

— Тулюся в приятелів на Свердлова, 118.

— О, то ми з вами сусіди. То добре. Там скоро знайдеться якась кімната для вас.

Вже цей коротенький діялог при першому знайомстві свідчив, що ми один про одного щось знали й склали собі загальну уяву один про одного. Що я, не бачивши, уявляв собі Яновського, то це зрозуміло. Адже ж він уже був широковідомий автор чотирьох книжок, серед яких був роман "Майстер корабля". Роман оригінальний формою і свіжий змістом. Офіційна критика писала про нього гостро-негативно. Про такого автора не можна було не знати. А от, що він знав і уявляв собі якось мене, людину ширше невідому (хібащо у вужчому колі літераторів), то на це були певні причини, про які хочу докладіше згадати.

Ю. Яновський, як письменник, припав мені до душі з перших своїх трьох книжок: "Мамутові бивні" (1925), "Кров землі" (1926), "Рейд" (1927). Щороку він давав одну книжку й щоразу звучав по-новому, оригінально. Полюбив я його за шукання нової повістярської форми, за його завжди свіжу метафору й оригінальні пейзажі, за його романтичний молодечий, завжди весняний настрій, за його віру в життя й велике майбуття нашої нації. А коли вийшов його роман "Майстер корабля", де було проспівано гімн українській культурі, то ми, студентська тоді молодь, були полонені остаточно. Я ж, як активний тоді читач, також побачив, що "Майстер корабля" був, з одного боку, авторовою демонстрацією своєї творчої незалежности, а з другого — свідомим утвердженням активноромантичного (вітаїстичного) стилю новітньої української літератури. Це був удар по теорії і практиці вусппівського "монументального реалізму".

Коли проти цього роману гостро виступила провідна частина вусппівської та партійної критики, коли його було демагогічно сквалі-фіковано, як несучасний, націоналістичний (бо ж апотеоза культури нації!), а романтизм його назвали реакційним, то моя ентузіяста цього твору душа не витримала. Я сів і написав статтю. Зовні це була спокійна, об'єктивна, ніби академічна спроба аналізи роману. Я ні з ким не полемізував. Але за аналізою мистецьких досягнень автора, за речевим підкресленням позитивів суспільного й психологічного звучання роману, навіть за своєю назвою "Романтика життя", стаття мала виразну тенденцію показати безґрунтовність і необ'єктивність партійних критиків роману. Це була не тільки оборона "Майстра корабля", а запальна пропаґанда його стилю, його мистецьких досягнень. Всупереч твердженням вусппівських критиків — "голобельників", що романтика "Майстра корабля" реакційна, я виразно твердив:

> "Романтика "Майстра корабля" — це не обезволення, не занепад, не зневір'я, а навпаки — життєрадісна, юно-запальна віра в непереможну міць "розбудженої сильної людини" ... "Це романтика зросту, романтика буяння молодих сил, романтика шукання нових життєвих шляхів, нових, не звіданих досі можливостей!".

Із зрозумілих причин, я тільки ніде не додав, що це романтика розбудженої революцією і покликаної до творчого життя української людини. Аля це і так було зрозуміло. В цілому стаття була викликом не тільки проти антиромантиків, але й проти цілої зграї голобельників і пропаґандистів вусппівського "монументального реалізму".

Стало, звичайно, питання, куди подати статтю? Де краще її опублікувати? Моя молодеча задерикуватість підказала подати статтю саме до "Літературної газети", тобто, до газети, де найгостріше лаяли роман, де редактором був молодий, але вже прославлений ортодоксальний вусппівський критик, пропаґандист "монументального реалізму" і ворог "активного романтизму". Мені чомусь дуже залежало, щоб саме в цьому органі з'явилася моя стаття. Природно, що редакція статтю зустріла неприхильно. Коваленко наклав резолюцію: "Не піде". Але, на щастя, членом редколеґії був Микола Терещенко, давній приятель і прихильник Яновського. Моя стаття йому сподобалася. Він поставив на дискусію мою статтю й домігся компромісного рішення — статтю вмістити, але з такою приміткою:

> "Редакція вважає, що Г. Костюк подав недостатню соціологічну аналізу творчости Ю. Яновського й надто прихильно поставився до формальних властивостей твору, від чого рецензія набула однобічности і подекуди суб'єктивного характеру" ("Літературна газета", 15 березня 1929 р.).

Про всю цю історію з моєю статтею, пізніше при зустрічі мені розповів Микола Терещенко. Ця редакційна примітка мене мало обходила. Було ясно, що я і редакція стоїмо на різних позиціях. Для мене важливо було, що позитивна стаття про "Майстра корабля" та його стиль опублікована всупереч усім офіційним неґаторам і голобельникам. Декому з моїх товаришів це навіть видалося відвагою. Хоч з мого боку жадної відваги не було. Я тоді не мав жадного страху перед такими вусппівськими критиками, як Коваленко, Клоччя, Щупак, Коряк та іже з ними. Мене просто ображала їхня поверхова вульґарно-соціологічна розправа з таким оригінальним твором, як "Майстер корабля". І я, як міг, сказав своє позитивне, оборонне слово. Цього не міг не помітити насамперед сам автор "Майстра корабля". Не виключено, що йому міг розповісти й закулісну історію цієї статті про нього й Микола Терещенко. Ось чому Яновський знав про мене й якось уявляв собі мою особу до нашого знайомства.

* * *

У 20-ті роки Юрій Яновський належав до тієї талановитої української молоді, яка на заклик Миколи Хвильового "Камо грядеши?" беззастережно пішла за ним. Яновський відразу став

членом-основником ВАПЛІТЕ (листопад 1926). Після розгрому цієї організації (січень 1928) він міцно йшов з тією тоді вже "позагруповою групою", взяв активну участь у творенні "Літературного ярмарку", а згодом став одним із діяльних основників і провідних членів ПРОЛІТФРОНТу. Після ліквідації й цієї організації, він кілька років ходив із тавром "попутника" й "націоналіста". Залежно від політичної коньюнктури, це тавро то знімали, то наклеювали на нього, аж поки не довели великого українського майстра слова до передчасної смерти.

У "Вапліте", в "Літературному ярмарку" й у "Пролітфронті" він опублікував ряд своїх творів і уривків, зокрема з роману "Чотири шаблі". У період "Літературного ярмарку" він визначився ще одним жанром, про який варто кілька слів сказати. Ярмарчани запровадили були окремий розділ дохідливої мистецької публіцистики у формі листування. У таких ніби приватних листах, коментарях та інтермедіях вони дозволяли собі на критичні зауваження про різноманітні суспільні, літературно-мистецькі та культурні питання своєї доби. Серед цього листування виділявся особливо лист Юрія Яновського до Миколи Хвильового (ЛЯ, ч. 9, 1929). У тому листі Яновський порушив кілька болючих питань: необ'єктивної "голобельної" критики, стан нашого кіновиробництва і проблему не розв'язаної, але актуальної тоді в Україні вищої мистецької освіти. Про критиків, від яких я боронив його в своїй статті, він писав так:

> "Боляче не те, що ми малокультурні в масі — цього можна позбутися і цього ми позбудемося. Боляче, що багато в нас так званих "напівінтеліґентів", — оцієї хижої, пролазливої, безпринципної, гнучкохребетної, паразитної публіки, котра нехтує знання й культуру, шкодить робітничій клясі наплюйницьким ставленням до культури і проходить життя, ні про що ні разу серйозно не замисливши".

У цьому був увесь Юрій Яновський — непокірливий, критично думаючий, принциповий, культурновимогливий, непримиренний до примітивів і профанаторів. Він любив людей з героїчною біографією. Шанував талановитих, хоч і звихнених і поламаних життям людей. Не виправдовував учинків ні окремих людей, ні урядів, які приносять людям зло і нещастя. І то незалежно, якими б високими ідеями вони не прикривались. Приймав глибоко до серця людське горе й готовий був завжди допомогти.

Волею химерної долі сталося так, що Яновський познайомився й близько заприязнився з відомим військовим діячем доби української революції й національно-державного відродження України 1917-20 рр. Юрієм Тютюнником. А сталося це так: цей леґендарний і талановитий провідник українських партизанських рухів доби УНР, весною 1923 року, з еміґрації потрапив у лабети ГПУ. Як це сталося, яким чином такого досвідченого політика і військового діяча було заманено в

Україну, це й досі залишається загадковою таємницею. Існують різні здогади і легенди, але солідного, опертого на фактах і документах дослідження немає й досі. Та, як би то не було, а ясно одно: після довгих розмов з ним високих партійних достойників, після докладних переслухань, його звільнили, регабілітували, дозволили в Школі червоних старшин читати лекції з партизанської тактики і працювати на кінофабриці в Одесі. Тут він зустрівся з Яновським, який працював тоді там головним літературним редактором фільмів. Здається навіть, що деякий час, поки Тютюнник знайшов окреме мешкання (він мав дружину й 6-7 річну дочку), він жив з Яновським в одній кімнаті. Всім відома вроджена жага і цікавість Яновського до пізнання людей, а особливо людей з героїчною біографією. Ю. Тютюнник не тільки мав її, а ще й мав надзвичайну пам'ять і вмів майстерно оповідати. Він захопив Яновського докраю. Його глибокі, фахові характеристики партизанських з'єднань, бойових ситуацій, розмаїтих колективних й особистих характерів типів на тлі великої доби соціяльного й національного відродження, буквально полонили Яновського. У нього вже тоді зародилась ідея роману "Чотири шаблі". Про це мені скаже сам Яновський пізніше. Це стверджує й Іван Ле в своєму спогаді про Ю. Яновського "На зорі юности" ("Вітчизна", Київ, 1959, ч. 12). Не згадуючи імени Тютюнника (ім'я в радянських умовах трефне!), Іван Ле про це пише так:

> "В Одесі з Юрієм на кінофабриці працював і, здається, жив якийсь час у кімнаті один сценарист, а чи просто співробітник відділу і, як то мовиться, — бувалий чоловік, умів розповідати, та й мав про що. А сам же Яновський, як відомо, мав хворобливу пристрасть слухати цікаві розповіді . . .
>
> Тож не дивно, що той співробітник догодив Яновському своїми майстерними розповідями. Ось про це й похвалився мені Юрій . . . як про задум написати твір "Чотири шаблі". І коли він від переказу розповідей, які допомогли йому в творчому горінні, переходив до суб'єктивних оцінок та характеристик тієї людини, ми серйозно засперечались . . . Я гаряче вилив чимало різких слів осуду . . . про ту дружбу. І, мабуть, в запалі десь якимось словом чи й цілою концепцією зачепив гонор друга. Ми розпрощались в той вечір не так, як завжди, як прощаються до скорої зустрічі, а надутими".

Поминаючи вайлуватий, як завжди, стиль розповіді Івана Ле, ця його пригадка, м'яко кажучи, є просто дезинформаційною. Ця історія конфлікту Юрія Яновського з Іваном Ле з приводу дружби Яновського з Юрієм Тютюнником була в літературних колах другої половини 20-х років дуже відома. Звичайно, ніхто тоді, крім І. Ле та його однодумців не надавав якогось політичного значення. Скоріше дивилися на це становище Івана Ле як на вияв примітивізму. Розійшлися після тої сварки Ле з Яновським не "надутими", як евфемічно пише Ле, а ворогами. Яновський залишив Ле просто, як отого примітивного півінтеліґента, якого він пізніше так ефектно

змалював у згаданому "Листі до М. Хвильового". А Іван Ле залишив Яновського, як небезпечного вільнодумця, "попутника" і "націоналіста". Це компромітуюче тавро, це обвинувачення проти Яновського як письменника Іван Ле, на спілку з Коваленком, Клоччею, Щупаком та іншими зробив офіційним поглядом ВУСППу й т. зв. "марксистської критики". Коли після ліквідації ПРОЛІТФРОНТу Яновський з групою інших його членів подав заяву про вступ до ВУСППу, де Іван Ле грав одну з провідних ролей, то його не прийняли. Керівники ВУСППу (в тому й Іван Ле) вважали Яновського за недостойного належати до Спілки пролетарських письменників. Це був тяжкий удар для Яновського на кілька довгих років. І цей удар зроблено за найактивнішою участю того, хто по смерті Яновського так солоденько признається до "дружби" з ним. А пережив Яновський той удар дуже тяжко. То був фактично офіційний остракізм. У той час не належати до спілки письменників і носити на собі тавро попутника-"націоналіста" означало якщо не фізичну, то творчу смерть.

Яновський жив у злиднях. Перебивався перекладами й сякими-такими заробітками дружини Тамари, актриси "Березоля". Він, кажуть, замкнувся був у собі. Почав триматись відлюдно. Очевидячки гіркота і розпука росла на його серці. Саме в той час я з ним знову зустрівся. Я, як водиться в таких випадках, кинув банальне питання:

— Що робимо, Юрію Івановичу? Чи поправився ваш статус? — В останній фразі я мав на увазі його членство в ВУСППі.

Він глянув на мене з такою характеристичною для нього іронічною посмішкою і мовив:

— Вчуся писати під Кириленка.

— О, то наука не тяжка, — відповідаю не без іронії.

— Помиляєтесь. Дуже тяжка. До нудоти. Спробуйте писати примітивно, швидко, не турбуючись глибиною психологічних і художніх мотивацій вчинків героїв, і побачите, як то тяжко. Звичайно, коли ви писали колись інакше . . .

Далі, пригадую, він говорив щось про безстилля нашого часу, про втрату почуття міри вартостей, про аґітку, як знамено часу, і закінчив рядком з популярного колись російського романсу "Все сметено могучим ураганом", але в своїй саркастичній переробці: "Все сметено могучим вуркаганом". Почувши це вперше, я щиро розреготався. Цей сарказм було спрямовано проти Івана Микитенка, автора повісти "Вуркагани" і вождя ВУСППу, одного з причинників злигоднів Яновського. До речі, ця фраза пізніше стала ходячою серед літераторів.

Отже Юрій Іванович опинився у своєрідній ізоляції. З тавром дрібнобуржуазного попутника, замкнувшись у собі, він писав нову річ. Йому дуже залежало, щоб дати такий твір, до якого жадні прискіпливі ортодокси з ВУСППу чи Укрліту (цензури) не причепились би.

Працював надхненно і вдумливо понад два роки. Вийшов твір невеликий, але своєрідний і нічим не подібний до інших. Назвав він його "Вершники". І аж 1935-го року відважився знову зголоситись в літературі. Але... ім'я його було трефне. Наглядачі за українською літературою вирішили, що для їхньої "державної безпеки", краще не дозволити, ніж опублікувати, а потім мати нову мороку. Публікацію "Вершників" було не дозволено.

Це був смертельний удар для Яновського, якби не щасливий випадок. Саме в той час у Москві відомий перекладач "Патетичної сонати" Куліша та інших українських творів на російську Павло Зенкевич досконало переклав "Вершники". Несподівано цей твір Яновського дістав найвищу оцінку від загальновизнаних авторитетів Москви. "Вершників" пустили двома великими накладами: в "Роман-газеті" і в Московському державному видавництві. Українські наглядачі за літературою, опинившись у дурнях, з переляку, негайно поспішили дати також дозвіл на видання цього твору українською мовою. Так несподівано над головою Юрія Яновського на деякий час засяяла зоря літературного щастя.

Дві інтермедії

Я вже згадував про особливу пристрасть Яновського до людей з героїчною чи авантурно-пригодницькою біографією. Очевидячки вони допомагали йому вичаровувати власні збірні, чи як ще кажуть, типізовані романтичні образи. Про героя українських визвольних змагань 1917-21 рр. Юрія Тютюнника я вже дещо згадував. Тут хочу пригадати ще дві особи, які, як мені відомо, входили близько в коло творчих зацікавлень Юрія Івановича.

Роман Кушнарьов-Пример

Був такий аспірант Інституту історії ВУАМЛІНу. Середній на зріст, трішки сутулуватий, з монгольськими рисами обличчя, скромний, безпретенсійний. Нічим особливим в інституті не відзначався. Жадних керівних постів не посідав. Рядовий аспірант і член партії. Але дійшло до чергової партійної чистки. Входив у моду тоді такий партійний ритуал. Комісія чистки прилюдно (перед партійною, комсомольською і часом безпартійною публікою) вислухувала на загальних зборах осередку сповідь кожного члена й робила свій висновок про його дальший статус. Прийшла черга на "сповідь" Кушнарьова. Син робітника Луганського машинобудівельного заводу. Батько походив з якогось села. На прізвище Кушнар, а вуличне прізвисько мав Пример. На заводі до Кушнаря додали "ов" і вийшов з нього Кушнарьов та ще й з додатком Пример. Роман це успадкував від батька і з гордістю носив тепер це повне прізвище, як Кушнарьов-Пример. 1919 року, під час денікінської навали, він сімнадцятирічний тоді юнак з групою ровесників і молодших луганських халамидників, озброївшись хто чим міг — пістолями,

старими "берданками", "обрізами" тощо — вирушили "побавитися в війну" з однією невеликою частиною денікінців, що розташувалася недалеко від Луганського. Несподівано ця "забавка" всмоктала цей хлоп'ячий загін у все більший і більший партизанський рух. До них стихійно почало приставати багато молоді й старших. Група розрослася в кільканадцять разів і на чолі цього вже досить поважного загону опинився той, хто очолював первісну "забавкову групу" луганських юнаків — він, Кушнарьов-Пример.

Розповідав Роман далі, казали мені, спокійно, ніяково посміхаючись, просто фантастичну історію. Розповідав, як із цього невеликого загону в процесі боїв виріс полк, а згодом бриґада, на чолі якої, до кінця війни й розгрому Врангеля в Криму, стояв далі він, малописьменний юнак з Луганського. Ця розповідь у своїх деталях була така захоплююча, що авдиторія, в якій не бракувало бувалих у різних боях людей, сиділа мов заворожена. А коли Кушнарьов-Пример скінчив, то йому влаштували овацію. З того моменту його ім'я стало популярним. Деякі літератори, що були на тих зборах (Г. Овчаров, я, Сухино-Хоменко, Г. Епік), нав'язали з ним контакт. Виявилося, що він має літературні зацікавлення й пише нишком драму. Епік познайомив його з Яновським. Яновський, послухавши його, душею прив'язався до нього. Роман читав Яновському свою першу редакцію задуманої драми "Термопіли". Яновський радо давав йому фахові поради. В свою чергу, він без кінця слухав оповіді Романа про різні партизанські операції у війні проти Денікіна і Врангеля. На одній такій, може й найповнішій, розповіді Кушнарьова я був. Було це в серпні чи вересні 1931 року. Місто Хоста на Кавказі, східній берег Чорного моря. Будинок відпочинку українських композиторів і драматургів. З'їхалося багато композиторів, драматургів, письменників, акторів, їх дружин і дітей. Одного дня я довідався, що о такій то годині, на одній з терас нашого саду будемо слухати розповіді Кушнарьова-Примера з історії бойових епізодів доби громадянської війни. Я вчасно прийшов на місце. Там, крім Кушнарьова і Яновського я побачив: Ю. Смолича, М. Ірчана, А. Головка, В. Ґжицького, Гната Юру, Мейтуса, Аргена, Людмилу Дмитрову та ще кількох жінок і чоловіків, прізвища яких я не пригадую. Яновський почувався ніби відповідальним за зібрання. Він сказав, що саме на його прохання товариш Роман погодився поділитися своїми спогадами з доби війни з Денікіном і Врангелем. А що Роман має що згадати, то про це ми почуємо від нього.

Роман почав з тієї самої історії, коли група луганських вуличних збиточників-підлітків, під його керівництвом вирушила "побавитись у війну" з денікінцями. Я не пригадую вже всіх деталів. Знаю тільки, що за деякий час зовсім не красномовний Кушнарьов цілковито полонив нашу увагу. Був якийсь незвичайний, дуже комічний і одночасно трагічний епізод з гармошкою й повстанським гармоністом. Але більше запам'ятався епізод з друкарською машинкою і наказами для підлеглих йому, Кушнарьову, повстанських загонів. Невеликий

юнацький загін, волею стихійних подій, перетворився у величезне понадтисячне з'єднання, що ось-ось перетвориться в бригаду. З'єднання це "червоне" командування поволі підпорядкувало регулярній Червоній армії. Від того командування почали приходити накази й шифровані телеграми. Їх треба було прочитати й своєю чергою окремим наказом "спустити" до всіх підлеглих загонів. Але ж як і хто це може зробити, коли ні Кушнарьов, ні його помічники не вміють ані читати, ані скласти будь-якого наказу хоча б з десятьох слів. Його хлопці "сцибрили" десь друкарську машинку. Але хто ж може орудувати цим чудом техніки? Хтось йому сказав, що в кулеметній роті є партизан, який дуже добре знає кулемети, гармати і взагалі він, здається, офіцер старої армії. Наказує негайно викликати того партизана. Прийшов молодий чоловік, років на два-три старший від Кушнарьова. Симпатичний, з вигляду інтеліґентний. Роман його питає:

— Ти вмієш писати?

— Умію, — спокійно, трішки посміхаючись, відповідає той.

— А на цій машинці вмієш друкувати?

— Вмію.

— Я, — каже Роман, — дивлюся на нього, як на диво, й ще з острахом питаю:

— А карту, ти вмієш читати?

— Аякже, вмію. Я ж пару років тому скінчив школу прапорщиків, — каже спокійно той кулеметник.

— А це що таке, офіцери?

— Та, такі собі, скороспілі, воєнного часу, — відповідає сміючись він.

— Я тоді, — розповідав спокійно далі Кушнарьов, — пригадав собі наказ, який недавно дістав із штабу армії за підписом Фрунзе. Дав його прочитати цьому всезнаючому кулеметникові й спитав: що вони хочуть від нас і що нам з цим робити? Він прочитав і каже:

— Тут вказують про найзручніший напрям нашого дальшого наступу, застерігають, що в таких умовах і таких місцях можливі сильні контрудари ворога й щоб ми були до цього готові; і третє — щоб не діяти сепаратно, а бути організованою частиною єдиного сконсолідованого фронту.

— А що нам з цим зробити?

— Треба, щоб ви від себе, на підставі цього наказу, дали свій наказ усім, підпорядкованим вам партизанським загонам.

— А ти можеш зараз сісти й надрукувати такий наказ?

— Спробуємо, сказав він спокійно, сів за машинку й почав друкувати. За деякий час він прочитав мені текст наказу. Все було якнайкраще. Наказ мій звучав коротко, точно й солідно. Я був приголомшений. Тоді витягнув з пляншетки топографічну карту й кажу йому: — Ось карта. Чи ти можеш сказати, для чого вона нам? Що вона може допомогти в нашому русі?

Він знову ледь посміхнувся, взяв карту, розклав на столі й за допомогою олівця показав мені, де тепер розташовані наші частини, де позиції ворога, куди нам згідно з щойно написаним наказом, треба рухатися й де, можливо, доведеться зіткнутись з ворогом. На карті лягли червоні вказівні стріли й вся операція видалася тепер мені такою ясною, як ніколи. Я був переконаний, що переді мною надзвичайний високоосвічений чоловік. Я встав, потиснув йому руку і сказав: — У свою кулеметну роту ти не підеш. Ти залишаєшся тут. Віднині ти начальник штабу й мій перший заступник. Сідай і пиши від мого імени такий наказ.

Це лише один фраґмент із розповіді Кушнарьова. А їх ще цікавіших було десятки. Я певний, що Яновський використав з цієї розповіді багато психологічних і героїчних ситуацій для своїх "Вершників". Використав майже повністю цю розповідь також Іван Кириленко у своїй повісті "Перешихтовка". Але це використання було штурпацьке. Воно спростачило високу й справді героїчну біографію людини революції. Але від Кириленка не можна було чекати чогось більшого.

Хочу пригадати ще одну рису в розповіді Кушнарьова-Примера. Він при тій чи іншій нагоді згадував багатьох тодішніх військових і політичних керівників армії: і Фрунзе, і Якіра, і Тухачевського, і навіть Троцького (мовляв, він же, все ж таки, був тоді народним комісаром військових справ), але Сталіна не згадав ні разу. І думається мені: чи не це заважило на дальшій долі цього героя громадянської війни? Військової кар'єри він не зробив. Та, мабуть, і не був він вроджений для неї. Буря революційних подій винесла його на самий верх, а як вщухла, то цей уславлений партизанський ватажок, безпретенсійно покинув усі свої реґалії і пішов учитись. Робітфак, інститут і нарешті аспірантура при ВУАМЛІНі. Він був залюблений в драматургію. Хотів створити цикл драм на героїчну тему. Пам'ятаю, що мав він написаних три драми. Одна з них, чи й уся трилогія, називалась "Термопіли". Вже сама назва запозичена з стародавньої грецької історії, свідчить про героїчно-романтичне наставлення цих драм. Чи потрапила була хоч одна з них на сцену — не знаю. Правдоподібно, що ні, а в лиховісні тридцяті роки все то пішло в небуття разом із своїм автором.

Арґен

Любив Юрій Яновський також різних талановитих диваків чи вибитих із колії життя людей. Любив він їх слухати, жаліти, допомагати. Одним з таких диваків був популярний тоді в Харкові автор естрадних пісеньок, дотепних скетчів, грайливих фейлетонів та анекдотів,

що виповнювали різні російськомовні й, одночасно, в перекладі, україномовні масові естрадні виступи та передачі. Була це по суті трагічна фігура молодої інтеліґентної людини, вивихненої й знівеченої революцією. Відомий він був під псевдонімом — Арґен (це від скорочення справжніх його імени й прізвища — Аркадій Ґенкин). Безнадійний алькоголік, картяр і, навіть, ходили чутки, кокаїніст. Я його ніколи не бачив у нормальному стані. Постійно, або напідпитку, або в неприродньо піднесеному, нервово-збудженому стані. Про нього ходили різні леґенди: що він денікінський офіцер, який перейшов на бік Червоної армії й був амнестований; що він дійсно був у денікінській армії, але як аґент ЧК; що він був адьютантом відомого білого генерала Май-Маєвського, а книжка "Воспоминания адъютанта Май-Маевского" — це його спогади і таке інше. Не знаю, чи була тут якась дрібка правди. На мою думку, то все його власні вигадки. Бо любив він бути людиною екстраваґантною й загадковою.

У побуті був він невибагливої вдачі. Мав великі гонорари з різних місць, але все пропивав чи програвав і ніколи грошей не мав. Хоч у Харкові була велика мешканева криза, він дуже часто продавав своє мешкання, а сам переночовував, де міг: у друзів, чи на столі в якійсь редакції, а літом, то просто — на лавці в парку. Йому сприяли. Приділяли нове мешкання. Але він його знову продавав. При всьому цьому він був людиною безмежно веселої товариської вдачі. У товаристві завжди був "душею". Виспівував свої щойно складені жартівливі пісеньки, говорив афоризмами, часто римованими фразами й приповідками. За все це Яновський його дуже любив. Завжди, в скрутний момент, приходив йому на допомогу якоюсь десяткою-двома карбованців. Із усіх письменників, Арґен до Юрія Яновського мав особливу пошану. Він відчував, що Яновський ставиться до нього не як до блазня, а як до людини і мистця. Пригадую їхні стосунки в Хості. Яновський та його дружина Тамара були тим центром, навколо якого крутилося життя Арґена. Але коли одного разу він прийшов дуже п'яний, то Яновський випровадив його геть і сказав по-дружньому, але рішуче, що п'яного він його ніколи не хоче бачити. Це так вплинуло на Арґена, що він навіть перестав пити. На диво всіх він справді кілька днів не пив. У товаристві Яновського він знову був близьким і бажаним. Але довго витримати не міг. Запив люто. Хід до Яновського та його дружини знову йому було закрито. І тільки через кілька днів, очунявши, прийшов до Яновських і з роблено винуватим виглядом, як пійманий на шкоді учень перед учителем, став на струнко і благальним тоном просив дарувати йому його безхарактерний вчинок. Це теж був жарт у його стилі. Яновський щиро сміявся з цієї комедії, але за уміння її розіграти з дуже правдивою міною, теж любив Арґена. Як інформує в своїх спогадах Смолич, він несподівано помер десь наприкінці тридцятих років.

* * *

Арешт Юрія Тютюнника потряс Яновського. Це було наприкінці 1929 або на початку 1930 р. Але чи не ще болючіше зранила його душу доля дружини й дочки Тютюнника. Вони залишились буквально без жадних засобів до існування. Та, здається, її позбавили навіть власного мешкання й вона з донькою опинилася на вулиці чи в кутку в когось. Голодувала з донькою й не знала, як врятуватися. Знаючи, що Тютюнника шанували письменники, вона приходила до будинку письменників "Слово". Там заходила до мешкань знайомих їй письменників і просила шматок хліба. Я не жив ще тоді в "Слові". Нічого цього не бачив і не знав, як не знав ні самого Тютюнника, ні про його арешт, як, зрештою, мало що знав про нього взагалі. Зустрівшись з Яновським, ми заговорили про різні справи. В цій розмові Яновський, ніби між іншим, спитав: — Ви чули про арешт Тютюнника? — Ні, — відповідаю щиро. — А хто це? — Ви не знаєте? Це ж колись, у таборі УНР, була дуже видатна військово-політична й партизанська постать.

— Він перейшов на бік Червоної армії?

— Ні, він з рештками розбитої армії УНР вийшов на еміґрацію і там ще довго колотив світом. Аж 1923-го чи 24-го він опинився на Радянській Україні. Був заарештований. Потім випущений і амнестований. Працював щиро й льояльно. Особа дуже цікава. Я колись розповім. Зараз не про це мова. Припустимо — недовір'я до нього. Постать надто велика. Арештували. Мабуть, уже й знищили. Але при чому ж тут жінка з дитиною? Як можна людині створити такі пекельні умови? Ви знаєте, що вона ходить по квартирах письменників і випрошує шматка хліба? Як це може бути в наших умовах?

Він говорив це майже в трагічному тоні. Пізніше Яновський побачить ще не такі диявольські знущання над жінками і дітьми. Але тоді, то ще були тільки перші кроки. Йому здалося це диким, нелюдським. Він був очевидячки тим фактом тяжко вражений.

Не менше боляче пережив він і страхітливу добу колективізації. Я в ті роки вже з ним майже не зустрічався, тож особистих вражень не маю. Але свідчення про це залишив Ю. Смолич. Поза офіційною фразеологією, в спогадах Смолича читаємо, що до ідеї перебудови сільського господарства на нових кооперативних основах Яновський нібито в принципі ставився позитивно. Але, за словами Смолича, — "Коли ж побачив факти викривлення в здійсненні колективізації, Яновський підупав духом, ходив понурий, бувши вдачі пасивної, "ушел в себя", як кажуть росіяни. Він навіть говорив тоді мало; лише коли мова заходила про події на селі, — повторював:

— Ні, ні, мета не може виправдати всі засоби (Ю. Смолич. "Розповідь про неспокій триває", ч. 2, Київ, 1969: 103).

Коли так зумів написати Смолич, то можна собі тільки уявити, як у душі справді реаґував Юрій Яновський. Це була його глибока

невилікувальна рана. Яновський не був селянського походження. Він був дитиною міста. Його батьків, братів і сестер не "розкуркулювали", не висилали на північ, не забирали в них останнього шматка хліба. Зрештою, вони не пухли й не вмирали з голоду. Але він був чесним сином свого народу. Тому страждання українських селян були і його стражданням. Це позначилося й на його пізніших творах, зокрема на романі "Жива вода" після Другої світової війни. Ці його душевні рани тут вибухли з новою силою. За ці рани сталінський комісар України Каганович 1949 року назвав Яновського "націоналістом" і "петлюрівцем". Це був ще один передсмертний вирок Яновському. Але хоч він його пережив, хоч несподівано зазнав нової пошани, та цей вирок Кагановича прискорив його передчасну смерть.

* * *

Але вернімось знову до року наших тісних і дружніх стосунків — до 1930 року. ПРОЛІТФРОНТ утверджується й розгортає свою діяльність. У новому журналі, через кожне число, друкується якась моя стаття. При зустрічі Яновський любив уставляти таку чи іншу дружню колючку. У нього взагалі була манера перекидатись фразами в іронічному тоні. Дехто гнівався за це. Я ж швидко звик і мені навіть подобався цей його тон. Я дружньо сміявся, або пробував відповідати тим же тоном. Саме в той час вийшов його новий роман "Чотири шаблі". Це була подія, але для ПРОЛІТФРОНТу — навіть небезпечна. Ми всі чекали реакції з боку наших противників. Роман давав багато приводів для гострої зачіпки. Я відразу його придбав і прочитав. При першій зустрічі вітаю Яновського. Він ніби чекав на це. Відразу спитав у своєму ж іронічному тоні:

— Ну, як вам мої "Чітірі сашкі"* після "Майстра корабля"?

Відповідаю загальниково. Мовляв, з першого читання мені видається, що це твори одного й того ж стилю, але різного історично-ідейного підґрунтя. І, подумавши мить, додаю: хоч, звичайно, "Чотири шаблі" — це вже великий крок уперед. Проте, боюся вже щось твердити категорично, бо в голові моїй покищо хаос. Хотілось би ще дещо обдумати й передискутувати.

Яновський насторожився. Втратив навіть свій іронічний тон.

— Пишіть, вам і карти в руки.

— Так, я пляную. Але перед писанням я хотів би передискутувати деякі моменти з вами.

— Прошу дуже. Хоч і зараз.

---

* "сашкі" — імітація народно-розмовного перекручення російського слова "шашки", що рівнозначне літературному "сабли" та українському "шаблі".

Ми вийшли з Будинку Блакитного й поволі, розмовляючи, пішли вулицями й провулками в напрямі до будинку "Слово". Коли дійшли до Барачного провулку, що сполучає Сумську й вулицю Червоних письменників, то ми довго ходили туди й сюди тим провулком і продовжували свою бесіду. А бесіда була хвилююча для нас обох. Її варто було б відразу зафіксувати. Але хіба тоді про це думалося? А якби й зафіксував, то хіба б то збереглось? Тож запишу тепер хоч те, що зберегла моя пам'ять.

Насамперед я сказав Яновському щиро, що для мене, чи на мій погляд, "Чотири шаблі" це значуща безпрецедентна поява в українській літературі взагалі, а в пореволюційній зокрема. Крім того, і то найважливіше, це твір великої громадської відваги автора.

— Ви перебільшуєте, — сказав Яновський. — Формою, мистецькими засобами, можливо тут є щось нове. Я власне цього прагнув. Але якоїсь особливої відваги я тут не бачу.

— Юрію, не прибіднюйтесь, — кажу йому з серцем. — Ви створили роман про українську органічно-національну визвольну революцію. Ви зобразили її могутню стихію, її велич і її трагедію. Цього до вас ніхто не зробив. Вам ще й досі не забули вашої "нареченої" з "Майстра корабля", а ви, як на зло, в новому романі демонструєте щось набагато більше й гостріше. Хіба це не відвага?

Яновський на мить зупинився й тихо, з притиском мовив:

— Товаришу, я виконав лише свій обов'язок письменника. Лише зафіксував у художніх образах історичну правду нашого народу.

— Але ми живемо в часи, коли за таку правду письменника відразу беруть на індекс, — кажу, навмисно загострюючи питання.

Яновський на це мені нічого не відповів. Ми якусь мить ходимо мовчки. Раптом Юрій Іванович каже:

— Я пишу для високорозвинених — соціяльно й національно — інтелектів, а не для примітивів з "Літературної газети" . . . А потім, мені ще здається, що кожний справжній художній твір мусить бути органічно-національним, навіть, якщо його написано на абстрактну фантастичну тему міжплянетних спілкувань.

Яновський все більше і більше запалювався. Його розумні карі очі світилися надхненням. На мою репліку, що я цілком погоджуюся з його твердженням про національну органічність художнього твору і що його герої й ситуації дуже правдиво зображують стихійне народне зрушення в недавню добу революції, він жваво зареаґував і продовжував далі:

— Отож, мої герої це не вичаровані в лябораторії гомункулюси, а живі люди революції. Це безсмертні герої відомої вже в історії Успенівської операції, це леґендарні переможці озброєної до зубів десантної армії Союзників в Одесі 1919 року. Це, коли хочете, гордий і неупокорений наш південь, наш причорноморський степ, що породив таких феноменів як, з одного боку, Махна, а з другого — Григорієва . . .

Я перебиваю його й кажу:

— Слухайте, Юрію. Я розумію вас. Про альянтський десант, про партизанську Успенівську операцію ви могли вичитати з теперішніх публікацій. "Літопис революції" публікує чимало про це. Я сам недавно десь читав, як талановито й відважно більшовицькі партизани розгромили альянтів під Успенівкою, як послідовно викинули їх з Одеси в море.

— Чекайте, — перебиває мене Яновський. — Ви, бачу, в полоні дезинформації. Під Успенівкою альянтський десант розбили частини української повстанської армії Григорієва, де начальником штабу був Юрій Тютюнник. Він же фактично й провів операцію вигнання альянтів з Одеси. Офіційно тепер ці події трактують трохи інакше. Але по суті справи не міняє . . .

Це було для мене відкриттям. Я насправді не знав цього. І щиро признався Яновському. Але тут же кажу йому:

— Та мене в цій справі цікавить інше: звідки у вас таке глибоке знання внутрішньопартизанського життя, побуту, різноманітного типажу, норовистих характерів, психологічних ситуацій та, я сказав би, своєрідної партизанської філософії? Звідки це у вас?

Яновський, посміхаючись, каже:

— Поперше, це вже мої творчі домисли, моя творча уява, моя синтеза в різні часи й при різних умовах побачених, почутих і вичитаних образів, людей. Працюючи, я люблю "входити в душу своїх героїв", відчути себе в їх ситуації, переживати їхні болі, радощі, сумніви, бажання. Подруге, і це чи не найважливіше, я мав незаступного консультанта. Він не тільки був при народженні партизанського руху, а був його душею й керівником у найфантастичніших операціях. Він не тільки знав побут, характер, психологію партизан, а й ділив з ними і тріюмфи перемог, і трагедію поразок. Він мав свою концепцію і свою філософію партизанського руху. Він був не тільки освічений, але й також обдарований, як вояк, як стратег, як патріот. Тому для мене він був невичерпним джерелом загального стану й деталів партизанщини.

— Ви маєте на увазі Тютюнника?

— Так, його самого . . . Йому б треба було пам'ятник поставити, а його — самі знаєте . . .

— Знаю . . . — Помовчавши мить, продовжую, — а може він із тих вибраних, яким доля призначила "Хрест або вогонь", чи як там сказано у вас?

Яновський щиро сміється й каже:

— Ні, я бачу, що ви таки читали роман, — і тут же ставить питання:

— Як ви думаєте, за що мене можуть розпинати шукачі ідеологічних бліх?

Тоді ще не було критичних відгуків на "Чотири шаблі". Я таким питанням був заскочений. І мене воно дуже цікавило. Я ж збирався писати статтю й хотілося чітко з'ясувати собі вразливі місця й виробити наперед превентивні мотиви оборони. Подумавши мить, кажу:

— Мені здається, що будуть вам більше ніж дорікати за той щедрий національний, етнографічний, фолкльорний елемент, яким пройнята наскрізь перша частина роману. І Шахаєве весілля, а особливо його монологи та історичні аналогії, і старовинна запорозька церква та вусаті, під запорожців, святі і розмаїтий при тому інший фолкльорний матеріял, з якого вилонюються такі яскраві партизанські постаті. Все це викличе гостру реакцію з боку партійних наглядачів. Більшовицька партизанщина таких джерел не знає.

— Дозвольте, — перериває мене Яновський, хвилюючись, — але ж я пишу щось більше ніж більшовицька партизанщина. Я пишу про великий стихійний вибух віками поневоленого народу. Більшовицька партизанщина лише частка його. А народ у своїй цілості має свою історію, свою культуру, свою поезію, звичаї. Не завжди це покривалося з більшовицькою партизанщиною. Але й покривалося. Мій Галат, Санька Шворень і багато інших — пролетарі, робітники. Але вони сини свого великого народу.

— Юрію, вислухайте далі, — вгамовую його. — Ви поставили мені питання. Моя відповідь — це тільки здогади. Я намагаюсь вловити ті вразливі місця, за які можуть вчепитися. Тож підемо далі. Ще один тяжкий закид можуть вам зробити — клясову і соціяльну неозначеність образів, подій і вчинків ваших героїв, такий, сказати б, надклясовий "дрібнобуржуазний об'єктивізм". Адже факт, що протягом усієї історії в творі, в усіх перипетіях роману, ніде не згадано радянської влади, комуністичної партії, як організуючої й керівної сили подій. А це ж, як знаєте, належить до обов'язкового ритуалу сучасної літератури.

— Але ж я пишу не історію радянської влади чи компартії, а художній роман, відтворюю в образах героїку народу в революцію 1917-20 років, — заперечливо коментує Яновський.

Я ніби не чув цих його слабеньких заперечень і продовжую далі:

— Ваше образне думання багатоплянове й багатозначне . . .

— А хіба ж це хиба для роману? — знову вривається в мою мову Яновський.

— Для наших ортодоксів, зокрема для вусппівських емпіриків, це не тільки хиба, а й небезпека. Бо кого репрезентують так героїчно змальовані вами партизани? Що за ворожа сила оточила дивізію Шахая? Чию залізну стіну прорвав Шахай і до якої регулярної армії привів він свою дивізію? Ці питання неминуче прискіпливі критики поставлять.

Яновський нервується і з серцем каже:

— Я ще повторюю: я пишу для розвинених, з виробленим розумінням літератури інтелектів. Я не можу розжовувати примітивно, як це роблять Микитенки, Ле та інші з ними.

— В цьому ваша й біда, — кажу, посміхаючись іронічно, і продовжую:

— А що означає ваша символіка?

— Що ви маєте на увазі?

— Звернімо увагу на головних героїв. Один з них, уславлений, безстрашний кіннотник Остюк, після революційної епопеї опинився в Парижі. Чому? В еміґрації? Припустимо, стався такий гріх. Розкаявся (хоч цього з роману не видно) і з придбаним у Парижі побратимом інженером (що з'являється в таємничому образі ченця), повертається на батьківщину. Але чому тут ми його вперше зустрічаємо в далекій чужокраєвій північній тайзі серед бродяг і шукачів "золота"? Що там він чудом зустрічає "маршала Марченка", то це зрозуміло: його ж "розстріляв" давно Шахай за барахольство. Йому тут і місце. Але чому тут і Шахаєва дружина Наталка? А головне її шляхи вже ніколи з Шахаєм не сходяться. Що це має означати?

А також, — продовжую, — де ж третій маршал-гарматник Галат, а з ним уславлений кулеметник — Сенька Шворень? Вони замурзані, перевтомлені ремонтують пошкоджені шосейні дороги. Б'ють каміння, закидають вибоїни, заливають смолою й співають свої партизанські пісні. А легендарний Шахай? Що заслужив він? Робітник (чи щось трішки вище) на великому ливарному заводі. Всі ці, колись уславлені "маршали революції", сходяться нарешті на заводі. Працюють тут, а згодом — у шахті. І зійшлись вони сюди ніби для того, щоб послухати по радіо, як співають пісні про них. Щоб Марченко помер у задимленому махоркою бараці, а три його товариші, щоб залишились як шахтарі й були повсякчас готові зробити для людей щось добре.

І все. Ця багатозначна символіка викличе дуже дражливі коментарі. Так відчуває, мовляв Народний Малахій, моє серце, — закінчив я свій удавано критичний коментар.

Яновський раптом зупиняється й питає:

— То що ж по-вашому, капітулювати й роман спалити?

— Та що ви! Чому? Навпаки, — кажу серйозно, майже патетично. — Саме ця захована сутність, ця загадкова, зовні ніби алогічна символіка, багатопляновість і глибина підтексту — це те, що робить ваш роман незрушним і довготривалим у мистецькому світі. Зникнуть з горизонту "Вуркагани", "Перешихтовки" й усякі "Танці живота", а "Чотири шаблі" стоятимуть, як незрушна мистецька фортеця великої епохи.

Ми зупинились. Яновський, ніби ніяково посміхаючись, тисне мені руку й каже:

— Я розумію це ваше резюме, як спроба заспокоїти мене . . .

— Вибачте, Юрію, ви самі штовхнули мене до ролі офіційного критика. Я спробував пройтися по всіх вразливих, на мою думку, звичайно, місцях вашого роману. Останні ж мої слова — це, правдоподібно, звучатиме так прикінцевий абзац моєї статті.

— Бажаю успіху, — каже Яновський і ми розходимось.

Статті про "Чотири шаблі" я так і не написав. Після цієї нашої розмови події розгорнулись так, що вже було не до писання статті,

як вона уклалась у моїй голові. А писати, пристосовуючись до нових умов, що запанували, я вже не хотів.

У січні 1931 року ліквідували ПРОЛІТФРОНТ. Один з пунктів обвинувачень цілої організації звучав, що ПРОЛІТФРОНТ не відрікся й не засудив формалізму й націоналізму в романі "Майстер корабля" Ю. Яновського (Це його "гріх" 1928 року! "Чотирьох шабель" тоді в Культпропі ЦК ще, мабуть, не прочитали). Яновського потрактували як попутника і в ВУСПП не прийняли. Перестали друкувати його нові речі. Почалася смуга його великих злигоднів.

Від 1933 року я з Яновським уже не зустрічався. Чув тільки, що з одною ниркою (другу хвору йому оперували) він тяжко хворів ще й на шлунок. Як він жив у ті роки — не знаю. Наприкінці 1935 року, в кульмінаційний рік моїх злигоднів, я чув, що щастя йому знову усміхнулося. У Москві, російською мовою, вийшов його новий твір "Вершники" і це відразу регабілітувало його становище в Україні. Але дістати й прочитати той його новий твір мені вже не пощастило. Хвиля терору підхопила й завихрила мною на далеких смертоносних дорогах Радянського Союзу. Лише у Воркутському концентраку зимою 1939 року я знову "зустрівся" з ім'ям Юрія Яновського.

Таборовий шпиталь. Поруч зі мною лежить молодий, інтеліґентний на вигляд в'язень. Називає себе — Цвєтаєв, походить з Москви, за фахом — композитор. Учень відомого композитора Сергія Прокоф'єва. Коли довідався, що я історик літератури й з України, відразу запитав:

— А ви Юрія Яновського знали?

— Знав колись.

— А його "Вершники" читали?

— На жаль, ні. Ця книга вийшла тоді, коли мені було вже не до читання.

Мій випадковий сусід висловив співчуття мені. Він жваво почав розповідати, що років два тому прочитав "Вершники" і був захоплений докраю. Це, мовляв, надзвичайна симфонія про людей і добу революції. "Вершники" штовхнули його написати оперу. З цією ідеєю він поділився з Прокоф'євим. Той благословив намір . . . Нав'язав контакт з Яновським. Останній не тільки погодився, а й відразу прислав свій проєкт лібретто. Воно було талановито омузичене ще й надзвичайно рідкісним фолкльорним матеріялом. Це стало у великій пригоді при його модерному музичному оформленні й надавало цілості особливого оригінального чару. Він говорив, що з такою любов'ю, з таким запалом і самопосвятою ніколи не працював. Оформлені музичні фраґменти звучали як героїчна ораторія, як материнське ніжне слово і як трагедія відважних. Надхненно і щиро говорив мій сусід. Трагічно звучали його слова й про те, що безглуздий арешт убив його великий задум.

"Вершників" я прочитав уже після війни. Прочитавши, збагнув: без "Чотирьох шабель" не було б "Вершників". Та сама історіософічна

база, той же ракурс образного бачення українського світу революційної доби, та ж глибока, органічно-національна свідомість. Тільки максимально сконденсована, очищена, наскільки дозволило чуття мистця, від дразливої багатопляновости й символіки, подано виразно ознаки радянської влади й комуністичної партії, як організуючих сил, тобто, образне мислення виразно спроєктовано на радянську дійсність. Дух Шахая — затамовано, або розчленовано між багатьма героями.

* * *

Від 1941 по 1946 рік Яновський редагував орган СПУ "Радянська література", який пізніше перейменовано на "Вітчизну". Журнал був редагований культурно, цікаво, з вартісним історико-літературним матеріялом. Але в роки нового оскаженіння сталінської диктатури, цю корисну і фахову працю Яновського, спеціяльною постановою ЦК КП(б)У восени 1946 року було оцінено так:

> "Редакція "Вітчизни" (відповідальний редактор Ю. Яновський) систематично надавала свої сторінки для пропаґанди буржуазно-націоналістичної ідеології. В статтях і художніх творах ряду письменників і літературознавців, надрукованих у "Вітчизні", в дусі буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського і Єфремова, перекручувалась і спотворювалась історія української літератури, проповідувалась національна обмеженість, ідеалізувались пережитки старовини в побуті та свідомості людей".

Само собою, після такої характеристики, з редакції його вигнали. Але слідом за цим падає на нього новий майже смертельний удар. Розпаношився тоді новий сталінський райхс-комісар України Каганович. У новому загальному погромі української літератури останній роман Яновського "Жива вода" було визначено як контрреволюційний, а автора тавровано як "націоналіста" і навіть "петлюрівця". Допоміжна каґебівська організація, що офіційно, на зовні, називає себе Спілкою письменників України, плянувала вже виключення цього заслуженого і талановитого письменника зі своїх рядів.

Юрій Яновський відчув себе розп'ятим. Від тягару несправедливости нерви не витримували. Давній незагоєний боляк шлунка дав себе відчути смертельно. До того ж долучилися з незрозумілих причин тяжкі болі голови. Яновський ліг у ліжко в стані повної резиґнації. Протиставитись цій новій диявольській навалі страхітливого державного колоса він уже не міг.

І раптом несподівані зміни. Кагановича відкликають до Москви. Натиск на Яновського дещо зменшився. Справа виключення зі спілки письменників — загальмувалась. Настало невиразне затишшя. За деякий час несподівана вістка — за цикл "Київські оповідання" йому

присуджено Державну премію третього ступня. Знову серед темної, безпросвітньої здавалось би, життєвої ночі, заблищала над Яновським зоря кращого майбутнього. Але то вже був пізній блиск. Відновити зруйноване здоров'я він уже не міг. Ще, напівходячи, протягнув два роки і 25 лютого 1954 року помер (нар. 27.VIII 1902).

Остап Вишня

Людина в леґендах

"Плем'я Вишні — родюче плем'я. Про що мріяли його батьки — здійснив син. Він розростається в мільйони. Він крокує, як той казковий велет, верствами — оцей веселий всеукраїнський Остап! . . . "

Так у жартівливому біографічному нарисі про Остапа Вишню, тоді автора інтермедій до книги "сто тридцять шостої" "Літературного ярмарку" за травень 1929 року, писав Іван Сенченко. Це був час чи не найвищої слави єдиного тоді "короля тиражу" Остапа Вишні . . . Серед найширших народних мас про нього тоді ходили леґенди. В уяві тих безіменних творців леґенд Остап Вишня поставав багатоликою постаттю. Український мільйоновий читач уявляв собі Остапа Вишню то героєм національної революції, який "служив у Петлюри, а потім піймав його Будьонний" і під загрозою негайної лютої смерти ("зараз тобі тут і капут") примусив писати "хвелітони смішні в усі газети"; то відданим захисником селянських справ перед ВУЦВКом та самим Петровським, з яким він у найближчих товариських взаєминах; то колишнім дідичем, що "з горя почав писати всякі чудасії"; то сином дрібного містечкового єврея зі станції Козятин, де малим хлопцем продавав "іриски", але завдяки кмітливості, чесності й розуму став таким великим чоловіком. При цьому визнавці цієї леґенди запевняли, що справжнє прізвище його не Вишня, а Вишневський, ім'я не Остап, а Ісаак, а по-батькові — Ааронович, і що він член "вищого іздательства ЦеКа літератури". Інші ж уявляли собі його надзвичайно цікавим начитаним балакуном-пройдисвітом, який уміє затесатися між люди, заговорити їм зуби і в зручний момент очистити їм кишені від грошей. Ще інші — малювали в своїй уяві — то безстрашним героєм-повстанцем, під керівництвом якого був навіть "сам Котовський", то молодим чоловіком з авантюрними пригодами, який з власної цікавости переходив польсько-український кордон і добирався аж до самої "Аршави". Там спостерігав цікаві історії і на бігу "составляв" про поляків смішні й злі "хвелітони". Польська поліція, помітивши це, хотіла вхопити його до рук, але він шляхом надзвичайних пригод, що перевищують трюки американських детективних фільмів, вихопився з рук польської поліції і повернувся героєм. Нарешті ще інші твердили, що він надзвичайно симпатичний душа-рибалка, чи одчайдух-мисливець, друг і товариш простих

робочих людей: "У чорній сорочці і паличка з костяною головкою... Волосся довге, як у попа".

Такий, кажу, багатоликий і різнохарактерний образ Остапа Вишні створив собі його численний, головно простий селянський і робітничий читач. Цей читач любив його без будь-якого побічного впливу, без спеціяльної пропаґанди. Найбільшою і єдиною пропаґандою були його "хвалітони" щодня публіковані в "Селянській правді", в "Радянському селі", "Вістях ВУЦВК" та в іншій масовій пресі. Не випадково в нотатках запитань, що їх занотував А. Любченко під час поїздки групи письменників (Хвильовий, Куліш, Яновський, Вишня, Любченко) на Донбас весною 1929 року, з боку робітничої авдиторії було найбільше запитань до Вишні. Робітничий і селянський читач знав його, любив і творив про нього різні вигадки-легенди... Ці леґенди наприкінці двадцятих років були дуже поширені. Свого часу їх записав був на селах та містах Полтавщини й Дніпропетрівщини і передав до "Плугу" якийсь Федь Петлиця. Іншу частину записав і дещо з того опублікував у "Літературному ярмарку" ч. 4, за 1929 р. Іван Капустянський. Але більшість із цього новітнього фолкльору напевно пропала.

"Якийсь веселий чолов'яга"

Було це влітку чи ранньої осені 1919 року в моєму рідному селі, коло Кам'янця-Подільського. Однієї погідної днини, на головнім пляцу, коло нашої сільської кооперативи, я побачив великий гурт селян. Вони усміхнено, з напіврозкритими ротами, слухали двох невідомих мені, очевидячки проїжджих, чужих людей. Говорив, пересипаючи свою мову зрозумілими селянам дотепами і приповідками, головним чином один з них.

— Що за чоловік? — спитав я дядька, що стояв скраю.

— Та Бог його зна, — відповів той. — Бачиш, якийсь цікавий і веселий чолов'яга.

Я почав слухати й уважно придивлятися до незнайомого. І мені на все життя запам'ятався, і досі стоїть перед очима, образ молодого чоловіка років 27-30, середнього на зріст, плечистого, рухливого, з осяйно-усміхненим кругловидим обличчям бльондина, з рідкуватим, з нахилом до полисіння волоссям. Одягнений був у гарний вишитий гуцульський киптар. Це все серед гурту наших селян робило його екзотичним й одночасно — близьким. Промовляв він доброю, добірною українською мовою, і то такою яснозрозумілою, що його зайшлого, чужого чоловіка, з трохи незвичним для подоляків акцентом, наші селяни сприймали як свого близького. Він говорив щось про віковічні селянські злидні, про темряву й забобони, які від віків огорнули наші села, про людську неправду і кривду, про вікову неволю України в Російській імперії, про злочини заподіяні нам поневолювачами. Але тут же й стверджував, що неправді й неволі

прийшов кінець, що підводиться народ-велетень на захист своєї свободи. Від нас і від вас насамперед, — показав він рукою на всіх селян, що навколо стояли, — залежить, чи будемо ми вільні, чи залишимося й надалі рабами.

Це була його єдина поважно висловлена частина промови. І то всю свою попередню дотеперішню промову він виголошував не звичними тоді пропаґандивними загальниками, а мовою дружньої бесіди, пересипаючи жартами, дотепами, співомовками, прислів'ями та коротенькими історичними пригадками. Селяни слухали, кидали жартівливі репліки, колючі слова, реготали на його дотепні відповіді й дружньо, по-родинному розмовляючи, провели до підводи, якою цей цікавий і веселий чолов'яга та його товариш виїхали в напрямі на Кам'янець.

Магічне слово Вишні

Уперше ім'я Остапа Вишні я почув либонь року 1923. Було це на літніх курсах учителів Кам'янеччини. Їх скликав і деякі лекції на цих курсах читав сам керівник Відділу освіти виконкому Кам'янеччини Гоца. Я не учителював і відвідувати лекції не був зобов'язаний. Але, почувши дуже хвальні відгуки про лекції Гоци, я почав інколи відвідувати їх. Гоца був галичанин. Невеликий на зріст, рухливий, темпераментно-експансивний бльондин, з вусами в стилі Івана Франка, владний і трохи, може, деспотичний до своїх слухачів. Проте був вельми добрим лектором і промовцем. Свого часу він студіював філософські й політичні науки в Львівському й Віденському університетах, був, як мені видавалося, широко начитаною та загально, а особливо, політично освіченою людиною. Добрий знавець української проблематики на тлі останніх світових подій і безперечний український патріот. До речі, на початку тридцятих років заарештований і знищений. Перед тим був, здається, на посаді директора Житомирського чи Чернігівського пединституту.

Свої лекції для учительства, у значній кількості політично неписьменного, а в деякій частині — ворожого або байдужого до українства, він систематично відпружував читанням найновіших гумореcок мало ще тоді відомого Остапа Вишні. І треба сказати, що ті гумореcки мали на всіх великий вплив: як на активних прибічників української школи, так і на тих, хто був ворожий та байдужий до неї. І прихильники, і вороги, і байдужі — всі забували себе, з приємністю слухали, відповідно переживаючи. Всі відчували, що це не порожній сміх чергового скалозуба, а соціяльно і національно значущий, сповнений не тільки дотепу, сарказму, кпину, але й смутку, докору і навіть грізного оскарження. Я не зроблю великого перебільшення, коли скажу, що ця магічна сила Вишниного слова тоді доконувала чуда: майже всі вороже чи байдуже наставлені вчителі, що їх українська школа успадкувала від царських часів, досить швидко стали щирими і

відданими працівниками української школи й освіти.

Другим палким пропаґандистом Остапа Вишні був, рік пізніше прибулий з Харкова, молодий письменник і журналіст Сава Божко. Він також майже кожний літературний вечір Кам'янецької філії Плугу починав або закривав гумореской Остапа Вишні.

Ще більша пошана до імени Остапа Вишні постала в мене, коли директор нашої школи, тоді молодий поет Іван Дніпровський, при одній зустрічі показав літературні новинки: "Сині етюди" Хвильового та дві тоненькі книжечки Остапа Вишні. Здається, то були: "Літературні усмішки" й "Вишневі усмішки". При цьому Дніпровський додав, що цими книжками може пишатися кожна література.

Так Остап Вишня входив у мою свідомість ще з юнацьких років. Але живого гумориста я собі навіть не уявляв.

Перше знайомство

Мої київські студентські роки (1925-9) не принесли нагоди не тільки познайомитись, а навіть і побачити будь-кого з харківської групи письменників. Така нагода прийшла, коли я переїхав до Харкова у другій половині 1929 року. То був у Харкові час трохи каламутного, але цікавого й жвавого літературного життя. Вмирав тихою і, можна сказати, почесною смертю "Літературний ярмарок". У повітрі носилася вже дуже виразна ідея нової літературної організації. До неї схилялися багато як позагрупових досі письменників, так і тих, що належали до діючих уже організацій, але були з того незадоволені. З об'єднання молодих письменників Молодняк, наприклад, здеклярувала свою прихильність до нової організації ціла група на чолі з критиком Іваном Момотом. Всі ці відкриті чи приховані прихильники нової організації, на початку сходилися в почекальні ДВУ, на Сумській (Лібкнехта, 31), де повновладно господарив Михайло Яловий, як головний редактор. Коли я приїхав, то мене мої друзі відразу потягли на таку зустріч. На одній з таких гутірок я й познайомився з Остапом Вишнею. Коли я глянув на його веселе й привітне кругловиде обличчя, мені майнуло в пам'яті, що десь цю людину я вже бачив. Ще "дві слові" Вишні і я блискавично пригадав, це ж той "цікавий і веселий чолов'яга", що я його десять років тому бачив у своєму рідному селі на Поділлі. Мені дуже хотілося при нагоді згадати йому цей епізод. Я шукав слушного випадку.

Такий випадок трапився. Якусь годину пізніше ввесь цей веселий і дружній гурт людей сидів у одному з найближчих ресторанів на Сумській вулиці. Ми зайняли окрему кімнату, вікна якої виходили на простору веранду, через яку видно було гарний пейзаж міського парку. Обід був з вином і навіть з чаркою. Дружній, бурхливий. Веселі, іскристі, інколи бравадно-нецензурні дотепи Вухналя, Вишні, Куліша, Сенченка та інших виповнювали залю. Настрій ставав підвищений, бадьорий, гамірливий. Дехто встав і тинявся від стола до стола.

Вишня сидів навпроти мене. Я механічно взяв і почав пробувати щось із десерту. Вишня глянув і не без іронії кинув:

— Ви що, солоденьке уплітаєте? . . . Та я, коли був у ваших літах . . .

Я не пам'ятаю, що він говорив далі, бо в цей момент цілковито переконався, що це той самий "веселий чолов'яга", якого я бачив у своєму селі.

— Та, Павле Михайловичу (його тут так усі величали чомусь), солоденьке, то між іншим. А от коли ми з вами спробуємо оцього кахетинського, то не пошкодуємо.

Справді, переді мною стояла не розпочата чомусь пляшка доброго тоді вина кахетинського. Вишня глянув і з примирливою посмішкою сказав:

— А справді, рішимо її, молодий чоловіче.

Діловито наповнив наші склянки. Я взяв склянку й, користуючись зручною ситуацією, кажу:

— Павле Михайловичу, можна одне питання?

Він глянув на мене підпилим поглядом і ніби байдуже, мовив:

— Прошу.

— Мені здається, що я вас колись давно бачив. — Вишня підвів на мене свій погляд і запитально мовчав. Я продовжував: — Це було рівно десять років тому. Часи, знаєте, які. У моєму рідному селі, в семи кілометрах від Кам'янця-Подільського. В цей самий, приблизно, час. Ви були ще з якимось товаришем. Довго, весело і дотепно розмовляли з нашими дядьками. На вас був гуцульський, ніжно-вишитий киптар. Я прислухався до тієї веселої розмови і мені образ бесідника запам'ятався на все життя. Я мав добру зорову пам'ять.

Вишня очевидячки був вражений такою несподіваною пригадкою. На мить він ніби знітився, поставив склянку і, склавши в саркастичну посмішку свої досить повні губи, відповів:

— Ех, молодий чоловіче, хто вас навчив викликати з небуття цю тінь? Та ви ж хіба не знаєте, що за ті свої походеньки я вже міцно-міцно відсидів. Завдяки тільки Блакитному оце й дихаю на світі. А ви знову . . .

Я тоді, звичайно, нічого того не знав. Лише згодом я довідався, що в добу УНР Остап Вишня був, як фейлетоніст і сатирик, уже досить відомий. 1919 року, коли я його вперше побачив, був він активним співробітником газети "Трудова громада" — центрального органу Української партії соціялістів-революціонерів, впливової і масової тоді селянської партії. Після катастрофи УНР Вишня на еміґрацію не виїхав. Він волів залишитися з народом. Коли наприкінці 1920 року Червона армія окупувала й Кам'янець, то ЧК, в першому турі арештів заарештувала й недавнього співробітника есерівської газети П. Грунського (справжнє ім'я — Павло Губенко). З заарештованими тоді не дуже церемонились і їх швидко пускали "в расход". Але Вишня і ще кілька таких як він в'язнів, мали щастя бути "особливо важливими контрреволюціонерами". Тому їх не розстріляли, а відвезли на

особливе слідство в ЧК у Харків. Як тільки про це довідався Василь Блакитний, він негайно вжив усіх засобів, включно зі своїми зв'язками з Г. І. Петровським, і звільнив Павла Михайловича Губенка. Звільнивши, Блакитний відразу взяв його на працю до "Вістей ВУЦВК", які він редагував. З 1921 року на сторінках "Вістей" почали з'являтися актуальні фейлетони і гуморески, підписані: Остап Вишня.

Всього цього, кажу, тоді я не знав. І мені зробилося дуже прикро. Виправдуючись, я пробував пояснити Вишні, що це я не навмисне. Що той образ молодого ентузіяста нашої революції, якого я побачив і почув у 1919 році, врізався мені в пам'ять на все життя. І я, побачивши таку достеменну подібність, не міг не запитати. Та й поганого ж тут нічого нема. Я тільки одного, мовляв, не збагну, де ви взяли такого знаменитого гуцульського киптарика і чому він так припав вам до душі?

Вишня, глянувши на мене поглядом, де була суміш жарту, сарказму і щирої лірики, мовив:

— Та хіба ви збагнете, чому? Ви ж тоді ще під стіл пішки ходили... Ех, молодий чоловіче! Та то ж була весна і така... окрилююча дух романтика. В такі моменти не тільки гуцульський киптарик одягнеш (Єдина... Соборна... Наші Карпати!), а бозна що зробиш!

Його очі світилися особливим світлом. Я схвильовано взяв склянку й промовив:

— Павле Михайловичу, за романтику... за романтику вітаїзму!

— Е-е, — мовив з посмішкою Вишня, — то ви, я бачу, хвильовист? Ну, то вип'ємо.

І ми розпили пляшку кахетинського.

Вишня — дискутант

На всіх численних сходинах засновників майбутнього ПРОЛІТФРОНТу, що відбувалися від вересня до грудня 1929 року в Будинку Блакитного (Каплунівська, 4), — Остап Вишня, наскільки пригадую, завжди був. У безконечних і гарячих дискусіях, де вироблялася, так би мовити, конституція нової організації, він часто забирав слово. До того часу Остап Вишня не належав до жадної літературної організації. Був — позагруповим або "диким", як зневажливо називали таких літераторів. Але відтепер він активно включився в підготовчу працю й став одним із перших основників нової організації. Маючи талант у найскладніших і найдраматичніших ситуаціях схоплювати смішні моменти або серйозні, поважні проблеми трактувати в гумористичному пляні, Вишня завжди в ті наші засідання вносив пожвавлення. Часто, коли дискутанти втрачали холодний розум і вони залазили в хаос пристрастей і емоцій, хтось ніби жартома, звертався до Вишні з проханням рятувати ситуацію. І він "рятував". Він у всіх випадках мав свій веселий погляд на дискутовану проблему. Ніби байдуже, ніби жартома він кидав кілька гострих і

дотепних зауваг. Висока, здавалось, нерозв'язна проблема відразу ставала простішою й можливою до розв'язання. Після емоційного спалаху дускусія знову входила в свої спокійні береги.

Пригадую запальну дискусію про сучасну критику і стилі літературні. Виступали: Лейтес, Хвильовий, Куліш, Яновський, Сенченко, Фельдман, Момот і багато інших. Уперлися в тему дуже тоді актуальної проблеми — творчу методу сучасної радянської літератури. Гасло "монументального реалізму" (тоді ще горезвісного терміну "соціялістичного реалізму" не було), як гасло всеомертвляючого моностилю, ми однозгідно відкидали. В засаді ми стояли на позиції стилевого плюралізму, але вважали, що провідну ролю в цій барвистій гамі стилевих форм відіграватиме вітаїзм (активний романтизм), як первісний пагін нового стилю нашої доби. Ми тоді були певні, що не вусппівське натуралістичне відзеркалення доби, не поліщуківський спіралізм, не футуристична "фактуро-морфологія", а мистецтво систем, опертих на точність теоретичної думки, комплексна система образного мислення, стануть основою нового, в муках народжуваного мистецтва нашого часу. Дискусія була хвилююча, пристрасна, але якось не вдавалося нам дійти до основних висновків, до бажаної синтези. В момент найвищих суперечок Хвильовий кидає дружню репліку:

— Павле Михайловичу, скажіть слово, внесіть ясність.

— Ясність? — запитує, ніби стверджуючи Вишня. — Мені здається, товариші, що все ясно. Ви багато говорили про спіралізм. Що ж тут неясного? Це ж таке собі щось дуже кручене, як сам Поліщук. І то таке кручене, що ніхто не добере ні початку, ні кінця. "Монументальний реалізм" — ну, це, як відомо, "монументальне непорозуміння". А футуристичний "морфологізм" — це щось від недозрілого і боязкого розуму Полторадурацького.

Присутні вибухнули сміхом. "Полторадурацький" — від Полторацький, — початкуючий тоді, але надмірно претенсійний критик із групи "Нова ґенерація". Цей так званий "лівий фронт у мистецтві" Вишня часто брав на кпини. Якось він дав був таке "пояснення", що таке футуризм: "футуристи" походять від латинського слова футурум, тобто майбутній. Отже, це власне не є справжні письменники, а тільки письменники майбутні. За ці свої жарти і за це насмішливе, в стилі народної етимології, перекручення прізвища Полторацького, яке, як жарт, блискавично розійшлося в літературних колах, Вишня незабаром тяжко поплатився. Перефарбувавшись і пристосувавшись до нових партійних соцреалістичних методів критики, Полторацький виступив у "Новій ґенерації" з убивчою критикою, а скоріше — з політичним доносом на Вишню. Це викликало загальне обурення і цикл відомих статтей Хвильового, що починався памфлетом "Остап Вишня в "світлі" "лівої" балабайки".

Отже, за таку активність, за жваву участь в засіданнях майбутні пролітфронтівці дуже шанували Вишню. Як член-засновник

ПРОЛІТФРОНТу, Вишня був надзвичайно дисциплінований. Я не пригадую жадного конфлікту Вишні з організацією. У ПРОЛІТФРОНТі були дві особи, з якими Остапа Вишню в'язала глибока самовіддана дружба. Це: Микола Хвильовий і Микола Куліш. Він був на пару років старший від них. Але вони для нього були безсумнівними і бездискусійними авторитетами — як суспільними, так і мистецькими. Тому, доки Хвильовий і Куліш стояли на чолі ПРОЛІТФРОНТу, доти Вишня мав необмежене довір'я до організації. З ними він пройшов увесь тяжкий шлях облоги, літертурних сутичок і боїв, що їх зазнала група Хвильового-Куліша на початку лиховісних тридцятих років. На останніх ліквідаційних зборах ПРОЛІТФРОНТу 19 січня 1931 року Остап Вишня був і його підпис під ліквідційною резолюцією значиться.

Вишня — "терорист"

Остапа Вишню заарештували, як свідчить Йосип Гірняк, 26 грудня 1933 року. Це був рік початку нової хвилі терору проти української інтеліґенції взагалі, а літератури зокрема. Грудень 1933 року, був тим місяцем, коли сталініст в Україні на чолі з Постишевим, обпершись на Листопадову ухвалу пленуму ЦК КП(б)У, що український націоналізм тепер є головною небезпекою, почали свою погромницьку, терористичну акцію. Остап Вишня став одною з перших жертв цієї антинародної акції комуністичної партії.

Був початок листопада 1934 року. Я приїхав на кілька днів з Луганського. Вигнаний з Харкова, я вже майже рік професорував у Луганському інституті народної освіти. Зайшов до Масенка. Ми з ним близькі сусіди. У нього застав: Миколу Нагнибіду — молодого поета, робітника з Велозаводу та Івана Калянника, теж молодого талановитого поета з ХПЗ. На столі стояла карафка з цитринівкою. Випили по чарці. Калянник читав свою поему "Гези", навіяну читанням "Тіля Уленшпіґеля" Шарля де Костера. Нагнибіда читав свої ліричні етюди. Ділились думками. Але настрій у всіх був пригнічений. Навіть експансивний і вибуховий Ваня Калянник мав похмурий настрій. Голодова катастрофа тоді вже ніби минала, але арешти поширювалися. Ніхто не був певний за своє завтра. В цей момент зайшов Іван Кириленко. Був напідпитку. Тримав себе підкреслено по-товариськи. Мабуть з молодими поетами-робітниками хотів бути за панібрата. З нагоди нового гостя Масенко запропонував причаститися. Ми випили. Кириленко став ще балакучішим. На той час у літературній адміністративній ґієрархії він посідав досить високий пост. Був секретарем партійної організації письменників. У цій позиції він волею чи неволею мусів бувати в слідчих апартаментах НКВД, де вирішувалася доля всіх письменників, у тому і його. Цю докладну балачку, я подам у іншому місці. Тут лише згадаю те, що стосувалося до Вишні. Я, ніби між іншим, запитав, що він думає про Вишню (бо вже ходили чутки,

що його слідство скінчилося й засудили на десять років)?

— Вишня? — Терорист, звичайнісінький терорист!

— Що ти говориш! Це щось неймовірне й неможливе, — перечу щиро, забувши навіть про маскування.

— Ти або наївний, або вдаєш такого. Вишня — звичайний терорист. Його впіймано з бомбами в кишені, як кажуть, на гарячому . . .

— Що ти, Іване. Де? Коли? Як? — кидаю вже нервово.

— Еге, ви живете отак, як кроти й нічого не бачите й не знаете. А отакі, як Вишня — діють. Минулого року, він один з небагатьох дістав перепустку на Жовтневі свята, під час паради, бути на трибуні запрошених відомих громадян. Трибуна ця, як знаєш, стоїть завжди поруч з трибуною членів ЦК й уряду. Скориставшись з такої нагоди, Вишня, як виявило вже слідство, на доручення підпільного націоналістичного терористичного центру, мав пройти на трибуну з бомбами і в слушний момент висадити трибуну ЦК і уряду в повітря. Але цей диявольський намір було завчасно розгадано. Вишні пройти на трибуну з бомбами не вдалося. Замість урядової трибуни його "запросили" на Раднаркомівську. Звідти він уже не вийде.

Я вже не перечив і не питав навіть більше. Для мене все було ясно. Цю підлу й провокативну брехню наговорили Кириленкові у відповідних кабінетах НКВД для розповсюдження і створення собі вигідної суспільної опінії. Тож тут годі було сперечатися чи вимагати доказів, фактів.

І яка ж гірка іронія долі. Вишня, що на думку Кириленка, мав ніколи не повернутися з "Совнаркомівської" (вулиця, де в Харкові містився НКВД), перетривав своїх страшних 10 років каторги, вернувся і був похований таки як український письменник. Коли ж на Раднаркомівську "запросили" Кириленка, то він безслідно зник назавжди. Така, здається, доля всіх активних, щировіруючих співробітників відповідних органів.

Таємниця "щастя" Вишні

Через рік заарештували й мене. Тюрма, слідство, "присуд", безконечні тяжкі етапи — залізницею, тайґою, морями, затоками, річками — і заполярний концентраційний табір Воркута. Я одірваний від усього світу. Нічого, ні про кого не знав і не міг знати. Нічого не знав і не чув про Остапа Вишню. Прийшов лиховісний 1937-8 рік. У другій половині 1937 і в першій половині 1938 по всіх Ухта-Печорських та Воркутських таборах пройшло безприкладне в історії, санкціоноване державною владою, масове убивство безборонних в'язнів. На початку серпня 1938 року для завершення цієї акції взяли і мене. На черговому допиті мій слідчий мене питає:

— Павла Губенка знаєш?

Такою несподіваною пригадкою я був просто приголомшений. Але роблю байдужий вигляд і відповідаю:

— Ні.

— Не знаєш? А Остапа Вишню?

— Остапа Вишню колись знав.

— Колись! Це мене не цікавить. А тепер маєш з ним контакт?

— Поняття не маю. Де він, що з ним, чи живий, нічого не знаю.

На диво, слідчий більше не повертався до цього питання. Але мене довго мучила таємниця, чому це раптом слідчий пригадав мені Вишню? Що це мало означати? Зацілівши чудом (про що в іншому місці) і вийшовши на "общеє положеніє", я згодом зустрів в'язня, що недавно прибув з материка, з "нижньої командировки", як у нас казали. Він розповів, що довший час перебував у таборі Кожва. Це малий, але дуже важкий умовами табір — добування вугілля. У тому таборі, інформував він, перебував також український письменник Остап Вишня. Його на початку 1938 року забрали на якесь додаткове слідство в Чіб'ю. Після цієї вістки мені стало ясно, чому мій слідчий питав мене про Павла Губенка. Очевидячки був фантастичний плян створити міжтаборову націоналістичну організацію і на підставі цієї "димової заслони" розправитися з нами. Але, знаючи для чого Вишню забрали в Чіб'ю і що то були за "додаткові слідства", я був майже переконаний, що його там долучили до якоїсь групи і знищили. І який же я був задоволений і втішений, коли по війні почув, що Вишня живий і вийшов на т. зв. волю.

Таємницю "щастя" Вишні, ген пізніше, розкрив мені Йосип Гірняк. Перебуваючи в таборі теж десь у районі Чіб'ю, він про долю Вишні довідався таке: в етапі по дорозі з Кожви до Чіб'ю Остап Вишня захворів на запалення легенів. У такому стані провадити його далі було неможливо. Конвоїр, у порозумінні, мабуть, з якимось начальством, просто кинув його в один з подорожніх ізоляторів. Там він мав або померти, або виздоровіти. Поки Вишня там лежав у високій гарячці й боровся зі смертю, в НКВД зайшли великі зміни. На місце Єжова прийшов Берія. Впроваджений Єжовим терор по таборах припинили. Всі, хто випадково дожили до цього моменту, були врятовані. Врятувався в цей випадковий спосіб і Остап Вишня.

Повернення і смерть

Остапа Вишню "засудили" були до смертної кари, але потім "ласкаво" змінили розстріл десятьма роками концентраку. Чудом він вижив цю страшну десятку. Його друзі — Куліш, Курбас, Епік та багато-багато інших — не пережили. Всі лягли трупами на холодних, сніговійних чи болотистих таєжних дорогах "соціялістичної батьківщини". А він — вижив. І звільнили його рівно через десять літ — 1943 року. То була ще люта війна. Хоч уже накреслювалися деякі надійні для радянської сторони перспективи, але все те було ще не

певне. Евакуйована на Схід українська творча інтеліґенція тулилася у втікацьких безрадних скупченнях в Алма-Аті, в Уфі, а подекуди — найрухливіші і без родин — у холодній прифронтовій Москві. Вони там ніби щось видавали, щось редаґували і без сумніву щиро, з синівською любов'ю думали про втрачену і поневолену фашистами Україну. І ось саме в цей час, 1943 року, в невеличкій українській письменницькій колонії в Москві з'являється, після десятирічного ув'язнення, Остап Вишня. Цей драматичний епізод талановито й щиро описав Юрій Смолич у своїх спогадах "Розповідь про неспокій" (Київ, 1968: 207-32). У спогадах є багато потрясаючих душу епізодів. Наприклад, перша зустріч самого Смолича з Вишнею. Після перших поривів вони сіли на ліжко. "В кімнаті крім ліжка, вкритого ковдрою, нічого не було... Кілька хвилин ми мовчали... Потім ми заговорили.

— Отак, Юрію Корнійовичу, — сказав Вишня.

— Отак, Павле Михайловичу, — відказав я.

То й була власне вся наша розмова — тоді, першого вечора, в день повернення Остапа Вишні"...

Вони сиділи мовчки довгу годину. Не розмовляли. Не хотіли розмовляти. Бо хіба ж скажеш словами все те, що накипіло на душі за всі пережиті роки? В кімнаті не було світла. Вся Москва була темна. Вони мовчки вдивлялися в цього темного принишклого звіра й думали свою тяжку думу. Смолич — романіст. Він знав, що цим мовчанням він скаже набагато більше, ніж словами, які він може написати.

Або, там же у Смолича, — опис зустрічі двох давніх друзів і одночасно недавніх сталінських в'язнів — проф. Івана Соколянського й Остапа Вишні. Обійми і ридання цих двох видатних й одночасно вже літніх людей — це потрясаюча своєю правдою картина. За таку правду й громадську відвагу читач завжди шануватиме Смолича й даруватиме йому вибачливо ті його намагання цю гірку правду вкласти в рожеві офіційні рамці.

Вишня після концентраку прожив ще всього 12 років і помер 28 вересня 1956 року (нар. 12.XI 1889).

З київської преси довідуємося, що похорон Остапа Вишні перетворився на ґрандіозну демонстрацію. Під звуки улюбленої письменником пісні "Козака несуть і коня ведуть", зі смутком прощалися з Вишнею не тільки тисячі киян, але й увесь український народ, вся Україна. І в цих інформаціях не було великих перебільшень. Якщо офіційні урядові кола, виходячи з потреб "нової тактики", змушені були урядити пишний похорон Остапа Вишні, то всі працівники української культури — мистецтва, літератури, театру, науки, школи — в столиці й поза столицею України знали, що ховають не офіційного скалозуба, а творця безсмертних "усмішок", сповнених безмежною любов'ю до свого народу і вірою в його велике майбутнє,

ховають чесного і відданого сина українського народу, великого страдника, невинного багаторічного в'язня комуністичних тюрем і концентраків.

На шляху до педагогічної і наукової праці

Перші заходи і несподівані наслідки

Пов'язавшись більш-менш з літературним життям столиці (ПРОЛІТФРОНТу), закінчуючи писати критико-біографічний нарис про Панаса Мирного, я почав поважно думати про вчительську працю. Вона потрібна була мені, з одного боку, щоб відбути обов'язкову педагогічну річну практику, як це вимагалося після закінчення освіти в ІНО, а з другого — я просто потребував сталого заробітку. Гонорари не були для мене гарантованим заробітком. Крім того, я психологічно не був наставлений жити з гонорарів. Хтось із моїх нових харківських впливових приятелів порадив звернутися в цій справі до вченого секретаря Народного комісаріяту освіти Бадана. Більше того, цей мій добрий опікун (а був це або С. Пилипенко, або М. Яловий, тепер не пригадаю) подзвонив до Бадана телефоном і попросив його прийняти мене.

Бадан прийняв відразу. І досі стоїть виразно перед очима: світлий, просторий кабінет ученого секретаря Народного комісаріяту освіти УРСР. Збоку, біля великого стола, стояв гарний, стрункий, вищесереднього зросту, середнього віку чоловік. Темний шатен, а може й брюнет, з інтеліґентним продовгастим обличчям, з чорними, стриженими вузенько під еспанський фасон вусиками, що йому було дуже до лиця. У світлому, гарного крою костюмі й модній тоді в нас вишитій сорочці "полуботківці". Запросив сісти і сам сів. Спитав, яку маю справу. Я коротко виклав. На диво він не питав мене ні про партійність, ні про соціяльне походження. Чомусь тільки спитав, звідки я походжу й що закінчив. Тоді відразу порадив мені зайти у відділ міської освіти до тов. Волобуєва. У його, мовляв, руках уся сітка міських шкіл. Він напевно знайде щось для мене. — Я його попереджу про вашу візиту, — сказав. І тут же взяв слухавку, пов'язався з Волобуєвим. Я чув, що називав моє прізвище й просив мені допомогти.

Я був зворушений такою швидкою й реальною допомогою. І взагалі мене вразила його проста, не вимушена, дружня розмова зі мною. Так, ніби він знав мене вже багато років. Я встав, щиро подякував і

пішов. Хто він такий, цей симпатичний секретар НКО, я не знав. Але був певний, що якийсь заслужений член партії. Бо хто ж би міг бути "правою рукою" в такого старого більшовика як Скрипник? Але не пройшло й трьох років після цієї моєї візити, як мене вразила страшна вістка: заарештували вченого секретаря НКО Бадана та іншого співробітника цього ж комісаріяту Ерстенюка, як аґентів українського націоналізму й шпигунів однієї капіталістичної держави. Обидва вони, як комуністи, прибули з Закарпатської України (Чехо-Словаччина), "спритно сховалася за широкі плечі Скрипника" й розгорнули свою "злочинну акцію". У чому полягала та "акція", того, звичайно, ніхто не знав. Навряд чи хто вірив у цю фантастичну вигадку. Не вірив у неї й я. Тим більше, що дуже скоро стало відомо, що це були перші підступи до повалення й цькування такої особистости як Микола Скрипник.

І все ж таки особа Бадана була для мене загадковою. І лише багато років пізніше, вже в роки еміґрації, коли до моїх рук потрапив архів Винниченка, я довідався багато нового про Бадана. Виявляється, це той самий Олександер Бадан, що 1920 року, будучи студентом Карлового університету в Празі, на доручення Бенеша супроводив Винниченка, як його секретар і перекладач, під час відомої Винниченкової місії до Москви і Харкова. Коли Винниченко переговори перервав і повернувся на Захід, то з ним повернувся й Бадан. Винниченко тоді оселився в Парижі, а Бадан залишився в Празі. Тут у роки розвитку радянофільства він нав'язує контакти з радянською амбасадою в Чехо-Словаччині й, мабуть, як випробуваний радянофіл, року 1926 дістає візу з правом жити і працювати в УРСР. Але все це ще чекає свого дослідника, тим більше, що маємо до розпорядження архів Винниченка. Хтось з молодих політологів мусів би вивчити трагічний шлях цього закарпатського радянофіла й на його прикладі показати, з одного боку, долю багатьох подібних тоді до нього, а з другого, — політику КПРС у цьому аспекті.

Але я ухилився вбік. Вертаюся до своєї справи. До Волобуєва у міський відділ освіти я зайшов наступного ж дня. Не знаю, чи це був той знаменитий Волобуєв Михайло, що розбудовував економічну платформу української національної опозиції на чолі з Шумським, чи його брат. Знаю, що їх було два брати. В усякому разі Волобуєв прийняв мене дружньо й пообіцяв найближчим часом мою справу полагодити позитивно. Але не довелось мені скористати з його допомоги. Мій новий приятель Роман Шевченко, який щойно скінчив аспірантуру в Інтитуті Шевченка, дістав працю в якійсь вищій школі й мусів кинути працю в добрій середній школі, в якій учителював багато років. Він дружньо запропонував мені це місце. Я радо погодився. Проблема моєї річної практики цим була розв'язана. Це була добра середня школа ім. Івана Франка, на Холодній горі, два бльоки від того будинку, де я мешкав.

Хочу сказати кілька слів про Романа Шевченка. Його дальша доля була дуже трагічна. Я, на жаль, абсолютно нічого не знаю про нього.

Не знаю ні його року народження, ні місця походження, ні який інститут перед аспірантурою він кінчав. Був це широкоплечий, гарно збудований, вищесереднього зросту красень-брюнет. Його доповіді, які я чув, свідчили не тільки про його глибоке знання предмету, але й про талант аналітика й інтерпретатора. З першого знайомства ми пройнялися пошаною й довір'ям один до одного. Але ніколи в нас не було докладніше пізнати деталі своїх біографій. Передавши мені школу, він виїхав, мабуть, кудись із Харкова. Бо не бачив його кілька років. І ось, у трагічні кіровські грудневі дні, в списку розстріляних у Києві "терористів-білогвардійців", поруч з Косинкою, Влизьком, Фальківським, Буревієм, Крушельницькими та іншими побачив і Романа Шевченка. Це все, що я знаю і можу про нього сказати.

* * *

Про пораду мого доброго вчителя Павла Петровича Филиповича, щоб я не забував, що в Харкові є Науково-дослідний інститут ім. Шевченка і щоб я не легковажив можливістю аспірантури, я, звичайно, забув і про аспірантуру не думав. Щиро кажучи, наукова кар'єра мене не вабила. На вчених я дивився, м'яко кажучи, із зневажливим співчуттям. Вони мені видавалися чомусь засушеними, замкненими і обмеженими в своїй вузькій проблематиці, коротше кажучи, людьми одірваними від життя.

Звичайно, я знав, що були і є великі й справжні вчені, органічно пов'язані з життям і народом. Їхні образи в українській літературі асоціювалися в мене з іменами Драгоманова, Франка, Грушевського. Ці вчені уміли бути не тільки на вершинах сучасної їм науки, але й органічно жити усім складним життям свого народу. Їх хвилювали не тільки абстрактні, теоретичні проблеми власного фаху, але також радощі й страждання, труднощі й сподівання рідного народу. Вони вели вперед не тільки свою науку, але й свій народ. Такі вчені не приходять по бажанню. Таких учених не формують університети. Такі вчені народжуються, як дар епохи. Всім — це не дано. Це все по-своєму я тоді розумів. Але це не допомагало мені пройнятися пошаною до тих, у масі своїй замкнених у своїх темних кабінетах-норах, до тих упертих муравлів науки, які тихо й непомітно робили своє велике діло. Я ж був тоді засліплений романтик. Мене вабило живе, складне, мінливе і суперечливе в своєму русі життя, мінливе, як хвилююча, але вічно могутня течія Дніпра. Я не мав якихось особливих амбіцій. Я мріяв про скромну, але розумну й відповідну до моїх можливостей і зацікавлень працю серед людей і для людей.

Але реальне життя має свої, незалежні від людських примх, закони. Супроти моїх власних намірів і бажань воно штовхнуло мене пригадати мудру пораду мого вчителя. А сталось це так. Під час описаної раніше моєї зустрічі з С. В. Пилипенком, коли я домовився з ним

остаточно дати нарис про Панаса Мирного, Сергій Володимирович на закінчення раптом поставив питання:

— З того, що ви розповіли мені, я бачу, що ви маєте нахил до наукової праці. Чи ви плянуєте піти до аспірантури?

Це несподіване питання мене збентежило. Я ніяк не сподівався почути його від Пилипенка. Дещо плутаючи, питаю з свого боку:

— Куди ви маєте на увазі? При УАН чи при ВУАМЛІНі?

—При Науково-дослідному інституті літературознавства ім. Т. Шевченка.

— Мені про це ще в Києві радив мій професор Павло Филипович, але . . .

— Мудро радив Филипович, — перебиває мене Сергій Володимирович. — Отже, раджу вам: сідайте й пишіть свою працю про Мирного. Закінчите — одну копію нам, до друку, а другу, — прикладете з документами про вступ до аспірантури. Від кожного кандидата вимагається писана праця на якусь історико-літературну тему. Ваша праця про Мирного й буде вашою вступною аспірантською працею. Щасливий збіг обставин, — резюмує Сергій Володимирович. І на закінчення додає: — Думаю, що аспірантура для вас річ корисна й потрібна. Поперше, молоді вчені нам потрібні. Подруге, аспірантура забезпечена стипендією. Це на три роки творить матеріяльну основу вашого життя. Додаткові заробітки ви завжди матимете. Отже, вирішили? — стверджувально питає Сергій Володимирович, посміхаючись дружньо в свій вус.

Мене далі переконувати не треба було. Я відразу збагнув, що це щаслива розв'язка мого неозначеного стану в Харкові. Я тільки для інформації спитав:

— Це головою Інституту Шевченка є академік Д. Багалій?

— Гм . . . так. Він, так би мовити, є нашою науковою шапкою. Але керуючим, фактичним директором інституту є я.

Тільки тоді я збагнув, чому в Сергія Володимировича таке зацікавлення добором кандидатів, звідки в нього така обізнаність у справах аспірантського вступу і можливостей.

Ця розмова й визначила мій дальший шлях у науковому світі.

Аспірантура, вчителі, колеґи

Науково-дослідний інститут літературознавства ім. Т. Шевченка містився в досить гарному чотириповерхому будинку на розі Раднаркомівської і Пушкінської вулиць. За кілька будинків далі, на тій же вулиці, містилася страхітлива всеукраїнська установа центральне управління НКВД УРСР. Навпроти інституту був невеликий сквер ім. Пушкіна, в центрі якого стояв пам'ятник поетові. Це саме той пам'ятник, про який серед нас тоді кружляв переказ, пущений в обіг, здається, Коряком, що нібито 1904 чи 1905 року, той пам'ятник був зірвав динамітом запальний тоді молодий революціонер, укра-

їнський есер Микита Шаповал, він же публіцист і поет — М. Сріблянський. Свій вчинок він демонстративно мотивував: якщо, мовляв, нема в Харкові пам'ятника Шевченкові, то непотрібно нам пам'ятника й Пушкіну. За цей вчинок він потрапив у військовий каторжний централ у Варшаві, з якого тільки згодом якимось чудом вийшов.

Полагодивши всі формальні справи, потрібні при вступі до аспірантури, одного визначеного дня я, як і всі інші кандидати, прийшов на іспитову сесію. В іспитовій залі, за великим столом, "возсідав" учений ареопаг. Він мав формально іспитувати й рішати долю кожного кандидата. У центрі сидів акад. Д. Багалій. Обабіч — професори: О. Білецький, В. Бойко, А. Шамрай, В. Коряк, С. Пилипенко, А. Річицький, якісь представники від Наркомосу, від міськпарткому чи спецвідділу.

Я не хвилювався. Академічний бік у мене був забезпечений. Серед кандидатів був один чи два, що мали вже друковані речі, серед них майбутній друг Юрій Лавріненко. Отже, конкуренції я не боявся. Соціяльне походження, що тоді грало вирішальну ролю, у мене було бездискусійне. Я очікував на трудні питання з історії, теорії літератури та філософії діялектичного матеріялізму. Але й тут усе пішло комедійно.

Прийшла моя черга. Ініціятиву в іспитах тримав акад. Багалій. Він мені тоді показався дуже старим і наївним. Хоч був він на десять років молодший від того віку, в якому я пишу тепер ці рядки. Серед кандидатів я був єдиний випускник Київського ІНО. Тому з цього й почали.

— У Києві є аспірантура при Академії. Чому ви вступаєте в Харківський інститут?

Я мотивував, можна сказати, патріотично. Харків — столиця нашої Республіки. Маючи літературні зацікавлення, мені хочеться працювати в столиці, де пульсує літературне життя. Тут же хочу набути й наукову кваліфікацію. Щось приблизно таке я плів. І це їх, здається, вдовольнило. Бо більше про це не питали.

— Чи ви вивчали "Слово о полку Ігоревім"? — продовжує академік.

— Так, ще студентом.

— Які списки ви студіювали?

— Максимовича, а востаннє — акад. Перетца.

— А хто такий Вишенський? — кидає збоку проф. Шамрай.

Я починаю торочити якісь шкільні істини про Івана з Судової Вишні, про полемічну літературу кінця 16 і початку 17 сторіч, про Львівське братство і на закінчення згадав про "Позорище мисленное", один з останніх творів Вишенського. Це очевидячки Шамраєві сподобалося й він пізніше дуже мене аґітував, щоб я саме в його кабінеті спеціялізувався.

Андрій Річицький поставив мені тільки одне питання: який важливий документ в останні роки ухвалив ЦК КП(б)У в справі культурної політики партії? Я відповів, що "Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації".

Акад. Багалій знову спитав мене, які я читаю журнали? Я знизав плечима й не знав, що відповісти. А потім кажу:

— Та, стараюся принаймні переглядати всі поважні українські й російські журнали.

— А "Червоний шлях" читаєте?

— Читаю.

— Та він там друкує навіть свої рецензії, — ніби між іншим, кидає збоку Пилипенко.

— А, то дуже приємно, — задоволено каже симпатичний Дмитро Іванович.

А тут же сидить Коряк, сіпає за звичкою плечем, кидає свій швидкий, мишачий погляд то на Багалія, то на мене і раптом, пародіюючи академіка, питає мене з ноткою виразного сарказму:

— А "Пролітфронт" читаєте?

—Та... інколи собі дозволяю, — розуміючи його іронію, посміхаючись, відповідаю в тому ж стилі.

В. Коряк, швидко зиркаючи навколо, теж посміхається. На цьому мій іспит закінчився. Я подякував і пішов до гурту своїх колеґ. Так я став аспірантом Науково-дослідного інституту літературознавства ім. Т. Шевченка у Харкові.

Хочу пригадати бодай у загальних рисах організаційну структуру цього інституту. На жаль, не маю під руками будь-яких офіційних матеріялів про це. Тому буду використовувати тільки власну пам'ять. Зрештою, я пишу не наукову розвідку, а спогади. Науково-дослідний інститут літературознавства ім. Т. Шевченка засновано було 1926 року. Його очолив акад. Д. І. Багалій. Ученим секретарем став відомий літературознавець Ієремія Айзеншток, а урядуючим директором був Сергій Володимирович Пилипенко. Інститут складався з шести відділів чи кабінетів, як їх там офіційно називали. Історію вивчення літератури та близької до неї проблематики було розподілено за панівною тоді вульґарносоціологічною соціяльно-економічною схемою.

1. Кабінет доби февдалізму (Давня українська література X-XVIII сторіччя). Керував цим кабінетом професор А. П. Шамрай.

2. Доба розкладу февдально-кріпосницького ладу і розвитку торговельного капіталізму. Тут опрацьовувалась література з кінця XVIII до кінця XIX сторіччя, тобто від доби Сковороди і Котляревського до Нечуя-Левицького і Панаса Мирного. Керували цим кабінетом професори І.

Айзеншток і А. Шамрай.

3. Доба імперіялізму й фінансового капіталізму. Література кінця XIX сторіччя до революції 1917 року. Керівник кабінету проф. В. С. Бойко.

4. Доба радянської літератури — Керівник кабінету відомий тоді літературний критик і професор ХПІПО Володимир Дмитрович Коряк.

5. Кабінет російської й західньоевропейської літератури. Керівник кабінету проф., а пізніше, акад. Олександер Іванович Білецький.

6. Кабінет бібліографії та документації. Керівник кабінету проф. Микола Антонович Плевако.

Поза цими шістьма відділами-кабінетами, були ще вужчі установи, що їх, якщо пам'ять не зраджує, звали комісіями.

1. Комісія шевченкознавства, де глибоко вивчалась Шевченкова спадщина. Керував комісією професор ВУАМЛІНу, відомий політичний діяч, колишній провідний член УКП, автор кількох публіцистичних праць про Шевченка — Андрій Річицький.

2. Комісія теорії й методології літератури. Керували: проф. В. М. Державин (теорія) і О. І. Білецький (методологія).

3. Комісія джерелознавства. Керували професори: Єрьомін, Жінкін, Плевако.

Першого року всі аспіранти зобов'язані були брати участь у тематичних семінарах по всіх кабінетах. Мусіли виявити знання й уміння науково опрацьовувати матеріяли з усіх періодів історії української чи світової літератури. Другого року кожний аспірант уже зосереджував свою увагу на тому кабінеті, тобто, на тому відтинку історії української літератури, на якому мав намір спеціялізуватися. Я особисто відразу обрав за свій кабінет третю добу історії української літератури — від кінця XIX сторіччя до революції 1917 року. Для мене це була найцікавіша доба історії української літератури.

Праця в комісіях була обов'язкова для всіх аспірантів. Проблеми шевченкознавства, теорія й методологія літератури та бібліографія й джерелознавство були обов'язковими для всіх.

Така в загальному була тоді наукова структура Інституту Шевченка. Тут доля мені прирекла пройти аспірантський стаж. Тут більше чи менше пізнав я кількох відомих тоді науковців — керівників відділів та комісій, що в той чи інший спосіб формували нашу наукову умілість. Про декого з них я хочу згадати ширше.

Агапій Шамрай

Керівник стародавньої і, частково, середньої доби української літератури. Закінчив Харківський університет. Спеціялізувався в слов'янській філології. З 1920 року до 1930 читав лекції з історії української літератури в Харківському педагогічному інституті професійної освіти — ХПІПО, як було перейменовано колишній Харківський університет. Автор багатьох цікавих публікацій: "Українська література", "Харківська школа романтиків" та багато інших. Добрий знавець і винікливий аналітик. На своїх семінарах він дав нам дуже багато нового. Він відкрив нам українську бароккову літературу на чолі з Іваном Вишенським, а особливо по-новому, навіть після Зерова, представив нам харківських поетів 30-40-их років XIX сторіччя. Нові матеріяли, що їх він відкрив у харківських архівах, добірка забутих творів, друкованих по різних альманахах і провінційних журнальчиках та родинних альбомах, — все це в талановитій його інтерпретації відкривало цілу барвисту епоху поезії середини XIX сторіччя. Взагалі це була людина високого інтелектуального розмаху. Але, на жаль, він не мав умов для повного вияву свого таланту. Він потрапив у таку смугу життя, у таке політичне підсоння, коли кожна обдарована людина, та ще й українська, бралася на індекс, ставала небезпечною. Такою небезпечною людиною на 1933 рік став Агапій Пилипович Шамрай. Розуміючи трагічну ситуацію українського вченого, він 1933 або на початку 1934, тікає з України в уральську та азійську провінцію Радянського Союзу. Ферґана, Іжевськ, Пєрмь — ось міста, де перебув одинадцять років свого "добровільного" заслання проф. Шамрай. Перекваліфікувавшись на знавця західньоевропейської літератури, він у педагогічних інститутах цих міст читав історію світової літератури. Не маю сумніву, що й тут він був блискучий і винікливий. Про це свідчить видана вже після смерти його блискуча монографія "Е.-Т.-А. Гофман". Повернувся до Києва тільки після Другої світової війни. Радянські довідники кажуть, що від 1945 року став професором Київського університету. Але як би то не було, а крила талановитому українському вченому було обрізано, здоров'я зруйновано. У молодому ще віці, — на 58 році життя, помер. За сім років життя після повернення в Україну він написав і опублікував тільки дві книжки лише про одного Котляревського: "Перший твір нової української літератури — "Енеїда" І. Котляревського" і "Наталка Полтавка" І. Котляревського". І все. Хіба ж тільки це міг дати українській літературі такий надзвичайно обдарований учений?

Олександер Білецький

Це був один з найпопулярніших і глибокошанованих професорів Інституту ім. Т. Шевченка. Ще в студентські роки я знав, що є в Харкові такий талановитий професор. Я читав його деякі речі. Вони мені дуже імпонували. Я чув від М. Зерова випадкові зауваження щодо О. Білецького, про це докладніше згадую в розділі про Миколу Зерова. Але вперше зустрів і слухав його як професора, як лектора й керівника семінару тут, в Інституті ім. Шевченка. Його вступні лекції до студійних тем були незрівнянні. Він вражав колосальним знанням предмету і глибоким, дуже своєрідним і новим насвітленням поставленої теми. Він умів подавати слухачам матеріял солідно, глибоко й, одночасно, в дивно-ясній, доступній у деталях формі. Після кожної його лекції, залишалося почуття, я б сказав, поетичного піднесення. Цим він нагадував лекції Миколи Костьовича Зерова. Серед багатьох, завжди досконало прочитаних лекцій я ніколи не забуду його лекції про творчість Йоганна Ґете. Це була не лекція, а якесь священнодійство інтелекту. Вдумливе окреслення складного творчого шляху Ґете було органічно пов'язано з добою "Бурі й натиску". На цьому тлі Ґете видавався особливо величним. І при цьому критично згадано було сотні дослідників і критиків Ґете різних часів і різними мовами світу. Це нас дивувало, захоплювало, приголомшувало й одночасно примушувало думати.

Таке враження зробив на мене Олександер Іванович Білецький в інституті. Я не спеціялізувався з західньоевропейської чи російської літератури. Тому, крім прослухання загального семінарського курсу, я не працював під його керівництвом і вже ближчих контактів з ним в інституті не мав. Дещо ближчі контакти з ним у мене були пізніше. Поперше, тоді, коли він рецензував "Історію української літератури доби фінансового капіталізму (Кінець XIX і перша чверть XX сторіччя)", що її авторами були проф. В. С. Бойко і я, а подруге, коли я став редактором в-ва "Молодий більшовик". Про ці свої контакти і враження від розмов з Олександром Івановичем я хочу сказати дещо більше.

Особа проф. О. І. Білецького в історії новітньої української літератури й літературознавства надзвичайно ваговита і світла. Їй приділяли, приділяють і приділятимуть увагу багато мемуаристів і дослідників. Хочу й я висловити кілька своїх думок і вражень, як вони склалися в мене після особистих зустрічей, так і після читання пізніше дечого з того, що залишилося з його великої спадщини.

З вибухом революції 1917 року й далі Олександер Іванович не почував себе українцем. Культурою, вихованням і всім внутрішнім єством своїм він був типовим російським інтеліґентом дореволюційної формації. Ходили між нами вперті чутки, що навіть ще в радянський час першої половини 20-их років він демонстративно

ходив до церкви. Але не подумайте, що до Автокефального українського собору, який красувався в центрі міста і де Служби Божі та запальні проповіді виголошував недавній боротьбіст і активний діяч української революції, за фахом інженер, а тоді єпископ Слобожанської єпархії — Олександер Ярещенко. Ні. Для Олександра Івановича це все тоді було далеке й непотрібне. Він знав тільки єдину Російську православну церкву. До неї вчащав, ба, навіть, кажуть, якийсь час виконував ролю титаря.

Але людина великої культури, гуманного виховання срібного віку російської літератури, він, одночасно, не був вороже наставлений до українського оточення, яке несподівано виникло на початку 20-их років у Харкові. Тут тоді не постало ні одного солідного російського журнала, а натомість українські "Шляхи мистецтва", "Жовтень", "Червоний шлях", "Плуг", "Гарт" тощо міцно утверджувалися й запрошували до співпраці. І молодий професор охоче співпрацював: чесно, льояльно і прихильно до української культури. Він приймав будь-яке замовлення і радо й ретельно писав, звичайно, російською мовою. Його уважно перекладали, радо друкували, але ніхто ніде не згадував, що це переклад з російської. Він душевно не болів за рівень і шляхи розвитку українського пореволюційного процесу, як, скажімо, болів цим М. Зеров. Проблема селекції кращого, популяризація талановитішого й надійнішого його не дуже обходила. Він радо писав і про Алешка, і про Хвильового, і про Поліщука, і про Тичину. Дистанція вартостей його не хвилювала. Але це все поволі і впевнено втягало Олександра Івановича органічно в український літературний процес. Він твердо вростав в українське літературознавство, в українську науку.

Та прийшов лиховісний 1933 рік. Рік нової хвилі масових погромів української творчої інтеліґенції, та ще й інтеліґенції "з партійними квитками в кишені". Розгромлюють керівництво Науково-дослідного інституту ім. Шевченка. Директора С. В. Пилипенка — звільняють, а його справу передають в ЦК партії для вирішення долі. Це недвозначне тривожне передгроззя його життя. А. Річицького ув'язнюють й оголошують "ворогом народу". Чотири чільних професори, керівники провідних кабінетів інституту — В. Бойко, А. Шамрай, І. Айзеншток і М. Плевако, — тікають світ-заочі. О. І. Білецького звільняють з усіх професорських посад. У повітрі пахне новими масовими арештами.

Я в той час, закінчивши аспірантуру, дістав доцентуру в університеті і редаґував художню літературу для юнацтва при видавництві "Молодий більшовик". У пляні моїх видань — "93 рік" Віктора Гюґо. Ще весною я замовив передмову проф. Білецькому. Бо хто ж краще від нього напише про Віктора Гюґо? Він радо погодився. І от, однієї днини, саме в часи повного розгрому Інституту Шевченка, заходить до мене у видавництво Олександер Іванович. Не пригадую тепер, чи приніс він передмову, чи прийшов по гроші. Тільки добре пам'ятаю

його вигляд і розмову.
Блідий, виразно поденервований, сідає на крісло і з просмиками сарказму в голосі, каже:
— Чули?
— Та чув . . . — кажу притишено.
— Ну, то тепер я, як той пушкінський герой з "Євгенія Онєгіна" —

Служив отлично, благородно,
Долгами жил его отец;
Давал три бала ежегодно,
И промотался наконец, —

процитував за професійною звичкою Олександер Іванович.
— Так, — казав він далі — я "промотался", або точніше, мене "промотали". Справа не тільки з Інститутом Шевченка . . . Мене вигнали й з університету. Так . . . Фініш. І хто б, ви думали, так старається? — він глянув на мене в застиглому мовчанні й за якусь мить відповів, наголошуючи кожен склад:
— Пи-ли-пен-ко!
Я — приголомшений. Розумію його піднесено-нервовий до крайніх меж стан. Та й моє становище, сказати б, як на вулкані. Але вдаю спокійного й кажу:
— Не думаю, Олександре Івановичу. Пилипенко сам у дуже тяжкій ситуації . . .
— О, ні! Ви помиляєтесь. Він хоче за рахунок мого нещастя поправити свою ситуацію.
— Це ваш здогад, Олександре Івановичу, — пробую злагіднити.
— Ні. Вибачайте. Мене "викликали" в ЦК на "сповідь". З розмов там мені стало ясно, що Пилипенко в ЦК написав характеристики всіх співробітників інституту. Про мене сказано, що я людина реакційних поглядів, що в минулому я дружньо жив з денікінцями, що я донедавна не тільки ходив до церкви, а й був за церковного старосту. Ви розумієте, що це для мене значить? — Олександер Іванович майже в розпачі замовк. Я ж просто не знав, що йому сказати втішного. Ці ж чутки ходили ще серед нас, аспірантів. За мить він підніс голову й каже:
— І це все пише хто? Справжній, небезпечний для радянської влади, бо добре замаскований, націоналіст — справжній, переконаний. Я на це маю докази!
Я сидів, як ошпарений. Я не перечив. Не вимагав тих "доказів". Мені робилося страшно. Я бачив, що роблять диявольські умови навіть з такими людьми, як проф. Білецький. Цей глибоко освічений, талановитий, завжди толерантний і милий в поводженні вчений, у цей момент у стані розпачу, майже афекту може зробити зло. Я збирався з силами й заспокоював його, як міг. Він поволі приходив до своєї

норми. Встав і попрощався. Треба пам'ятати, що розмова між нами йшла російською мовою. Української Олександер Іванович тоді ніколи не вживав.

Пройшли роки й десятиріччя. Пережито катастрофічну добу. Відбулися такі переміщення людей, які раніше було тяжко навіть уявити. Зустрітись з проф. Білецьким уже ніколи не було можливости. У передвоєнні 30-ті й 40-ві рр. він спокійно професорував у Харківському університеті. Репресії його не зачепили. З преси я довідався, що він не тільки живий, здоровий і науково активний, але й заслужено став патріярхом української історико-літературної науки; що по війні він нібито не тільки вже говорив, але й писав українською мовою. Коли це так, то це просто чудо Боже. Це так ніби вища сила зглянулася над трагедією українського народу і на спустошене терором літературознавче поле післала справжнього вченого. Він з роками органічно вріс в українську літературну науку і зробив дуже багато для її дальшого зросту й утвердження в світі. Він виховав кілька поколінь популяризаторів і творців української літератури, а серед них ряд таких талановитих і видатних критиків і дослідників з молодшого покоління як Віктор Іванисенко, Іван Дзюба, Наталя Кузякіна, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Олександер Кудін, Іван Дзеверин та багато інших. За це все український нарід адоптував Олександра Івановича навіки, як свого рідного сина.

Постскриптум до цього

Я часто думав і думаю над долею покоління Олександра Івановича Білецького. У своїх думках я виразно бачу, як на цьому поколінні позначалася політика комуністичної партії. Зеров, Филипович, Драй-Хмара, Шамрай — люди того ж покоління що й Білецький, тієї ж культури й не менше обдаровані. Кожний, звичайно, у своєму стилі. Більше того, світоглядово, вони були прогресивніші й сучасніші за Олександра Івановича. Але чому їх знищили, а його залишили живим? Який же такий непрощенний гріх вони мали? Відповідь насовується тільки одна: вони були органічними українськими вченими. І ще тривожне й хвилююче питання: революціонери, заслужені діячі доби громадянських баталій, діячі, що поділяли постуляти компартії в найтрудніший і ризикованіший час її боротьби, що ніби не ухилялися від головного курсу до останніх днів, — раптом стали "ворогами народу" і їх треба було розстріляти. А таких, як Олександер Іванович, що стояли собі збоку, на все радянське дивилися скептично, а то й приховано вороже, можна було не тільки спокійно лишати й довіряти відповідальні посади, але й підвищувати в становищах включно до академіка АН СРСР? Відповідь знову насувається тільки одна. Вони були росіяни, їх можна було терпіти. Пилипенко, Річицький та до них подібні, хоч були організованими членами партії, але вони були органічними синами свого народу — українцями. Все, що стосувалося долі українського народу та його культури, їм боліло. А це вже, очевидячки, робило їх небезпечними в

партії. Їх треба було знищити.

Це, очевидячки, мої здогади й спекуляції. Це в жадній мірі не зменшує моєї пошани до великих заслуг, які в нашій науці й літературі має О. І. Білецький. Я тільки бачу його не "сусальним", не підробленим чи то під українця, чи під "неукраїнця", а таким справжнім, чарівним і талановитим інтеліґентом старої російської школи, який поволі, але органічно став одним із найвидатніших справжніх провідних учених в українському літературознавстві.

Володимир Державин

На комісії теорії літератури я вперше слухав лекції Володимира Миколайовича Державина. Я знав, що існує на світі такий професор. У свій час із задоволенням читав його гостро й солідно написану статтю у п'ятому числі "Вапліте" під назвою: "Уваги з "марксівської" літературної критики", в якій він дотепно й мотивовано проаналізував дві книжки Якова Савченка "Поети й белетристи" та "Проти реставрації". Тому я щиро і з довір'ям поставився до цього молодого тоді, але, видно, вдумливого професора. За пляном, перший цикл його лекцій був про поетику Арістотеля. В наших студентських курсах про це тільки згадували. Тому ми з зацікавленням наставили свої вуха, щоб тепер прослухати спеціяльний курс про поетику Арістотеля. Та сталося щось неочікуване. Наш професор приходив, розкладав перед собою якісь папірці, занурювався в них носом (він був дуже короткозорим) і щось несамовито незрозуміле мимрив, скоріше собі "під ніс", ніж нам. І мова, навіть синтакса його була якась особлива. Не для звичайних людей, а для посвячених у таїни науки, для вибраних, а то й просто — для "богів". Ми довго змагались, щоб збагнути щось, але згодом махнули рукою. Якщо й приходили на лекцію, то хіба для розваги й для годиться. Але нашого професора це не бентежило. Він приходив, іронічно посміхався, примружуючи свої короткозорі очі, сідав і мимрив собі далі. Дехто з нас, в тому і я, зневірившись, просто не слухали його, йшли в бібліотеку, брали тоді добрий переклад "Поетики" Арістотеля російською мовою Новосєдського. Прізвище й досі пам'ятаю, бо сидів над ним довго. Звідти ми й черпали свої знання цього клясичного твору, а не з лекцій В. М. Державина. Не пригадую, як то сталося, але, здається, Володимир Миколайович так і не закінчив нам тлумачити "Поетику" Арістотеля й цей предмет було залишено напризволяще.

Дванадцять років пізніше, вже на шляху до еміґрації, ми з Володимиром Михайловичем зустрілися несподівано у Львові. З цієї нагоди ми пішли на спільний обід. Після чарки горілки, до якої, виявляється, Володимир Михайлович був не абиякий мастак, я пригадав йому ті його чудернацькі лекції. Він щиро сміявся таким характеристичним своїм сміхом, і запевняв мене, що я помиляюся, що клясична філологія, а зокрема "Поетика" Арістотеля, це його фах і він не вперше її

викладав. Коли я йому сказав, що він не зорієнтувався, мабуть, яку мав перед собою авдиторію й заговорив "мовою богів", то він знову сміючись відповів, що не міг же він читати популярно, як для середньошкільників. — "Аджеж через рік ви всі вже мали бути професорами в університеті", — закінчив він саркастично.

Але мені видається, що то був навмисний його спосіб, його стиль. Парадоксальність суджень була його вродженою чи засвоєною рисою. Міг же він пізніше, вже на еміґрації, скажімо, завжди вдумливі й свіжі ідейно-мистецьким наставленням статті Ю. Шереха зневажливо потрактувати як "нове плужанство", тобто, як примітивні вправи; а направду примітивне маячення В. Шаяна та інших його "орденців" представляти як талановитих критиків та ще й філософів. Або міг він із спокійним сумлінням поезії, скажімо, Кізка чи й Манила та подібних, вважати найкращими поетами еміґрації, одночасно неґуючи Барку, Гординського, Багряного, Веретенченка тощо. Це, коли хочете, своєрідний інтелектульний снобізм: навмисне говорити "мовою богів", або кидати з апльомбом абсурдні твердження, як учені істини. І це — так собі, для епатації, для ориґінальности, для шику. Таким він був, наш милий Володимир Миколайович. Інакшим він, можливо, й не міг бути. А в житті він був досить симпатичним, дотепним, товариським і невибагливим, а до того ж направду талановитим та, безперечно, енциклопедично освіченим.

Володимир Коряк

Володимир Дмитрович Коряк залишився в моїй свідомості як трагічна постать нашого культурно-державного лихоліття. У літературних боях 20-х і початку 30-х років він стояв на протилежних мені літертурних і суспільних позиціях. Але це не перешкоджало і не перешкоджає тепер мені ставитись до нього об'єктивно, зі зрозумінням.

Невеличкий на зріст, трохи ніби горбатий, з гострозорими, постійно рухливими, як у миші очима, нервовий у рухах і розмовах, — він не мав зовнішнього шарму. Але, без сумніву, був він людиною талановитою. Ще до революції був він органічно пов'язаний з українським революційно-визвольним рухом. У деяких довідниках тепер твердять, що до революції він співпрацював у нелеґальних українських соціял-демократичних виданнях, за що був заарештований і засланий в Турґайський край (Сибір). Правдоподібніше, за тими відомостями, що я мав, він до революції співпрацював з нелеґальними групами українських соціялістів-революціонерів, був близький до Микити Шаповала, навіть деякий час працював у лісництві, що було професійною ділянкою праці саме Шаповала. Близько стояв до "Української хати", навіть його перша книжка "До брами" була видана, здається, видавництвом "Українська хата". Той факт, що повернувшись з заслання, після лют-

невої революції 1917 року, він свої політичні симпатії пов'язує не з есдеками, а з есерами, пристає до їхньої лівої течії "боротьбістів" і з ними 1920 року ввійшов у КП(б)У, найкраще це стверджує Галина Журба в своїх спогадах "Від "Української хати" до "Музагету" ("Слово", збірник ч. 1, 1962), залишила дуже теплу згадку про нього як про милу, талановиту й інтеліґентну людину. Він таким і справді був. Але нелюдяна доба та ще нелюдяніша партія, в яку він волею обставин уліз, зробила його нервову натуру обережною, недовірливою, а головно — непевною свого становища, боязливою.

Він не мав систематичної вищої освіти, але доля судила так, що йому довелося посісти посаду професора літературного факультету Харківського ІНО, а пізніше й університету. Він написав два солідних томи "Історії української літератури". Цю працю в академічних колах (Зеров, Филипович, Білецький) прийняли зі скепсисом і сарказмом. Це з їхнього боку була академічна необ'єктивність. Курс В. Коряка написано в своєрідному пляні, з цікавими, місцями свіжими спостереженнями й узагальненнями. Я певний, що в майбутньому ці позитиви праць Коряка будуть належно використані. В. Коряк не вмів робити глибоких аналітичних оглядів, опертих на солідну джерельну апаратуру, як це робив Зеров, чи Білецький. Але він мав великий талант до психологічного вгляду, талант лірично-настроєвої імпресіоністичної критики, якої українська література майже не знала. В пореволюційну добу він був, здається, її першим основником. І цього в нього відняти не можна. Він любив романтичний патос, бунтівничу браваду. Любив кидати гострі, епатуючі звичайного читача фрази: "Ми не визнаємо ніякої української літератури. Не хочемо продовжувати жадних літературних традицій . . . " і т. далі ("Шість і шість", 1923). Він перший висміяв російський месіянізм, перший в пореволюційній літературі кинув гасло нашої орієнтації на Европу (журнал "Мистецтво", 1919 р.). Йому належить знаменитий вислів "Хай живе дух неспокою!" — що його перехопив із вдячністю Хвильовий і зробив своїм бойовим гаслом. Це збентежило і налякало Коряка. Хвильовий виявився надто блискучою і відважною особистістю. Місця Корякові поруч Хвильового не було. Він поступово почав відходити в тінь. Це вдарило його самолюбство. Він почав шукати свого нового визначення чи опертя. Вхопився за зруйнований Гарт. Але тут уже позиція була заслаба. Поставив ідею нової спілки письменників. Це була збиранина різних людей і талантів. Без цементуючої сили партії вона була ніщо. Смикаючись туди й сюди, В. Коряк поволі, сховавшись за недоторканий щит партії, став активним антиподом свого колишнього друга. Але це його не врятувало. 1937 року його заарештували, а за рік чи півтора, в якомусь із таборів, при масових убивствах його знищено. Десь в еміґраційних публікаціях були вістки, що В. Коряк з походження єврей. У цьому нічого нема надзвичайного чи неможливого. Йдеться тільки про правдивість біографічного деталю. Але я ніколи не бачив жадного документу, ніколи не чув серйозного свідчення, щоб це

стверджувало. Тому вважаю такі чутки за довільні вигадки. І знищили його як небезпечного "українського націоналіста". Так на 50-му році життя загинув В. Д. Коряк від кулі тієї партії, якій він так беззастережно повірив і вірно служив.

До мене він ставився офіційно-стримано і, я б сказав, толерантно. За часи аспірантури він мені ніколи жадних прикрощів не зробив. Не вимагав від мене ніколи регулярних аспірантських звітів і заліків. Він знав, що я й без його вказівок над проблемами пореволюційної літератури працюю. Залишився в пам'яті один епізод. Не знаю звідки, але ще в студентські мої роки я собі придбав збірку поезій, видану в 1919 чи на початку 1920 р. Мала назву "Пам'ятка кривавого року". Автор, якщо мені пам'ять не зраджує, називався Юрисіч. Мені тоді казали, що це один із псевдонімів Дмитра Загула. Не маю жадних даних чи це так, чи ні. "Словник українських псевдонімів" О. Дея подає псевдоніми Загула: Юрась, С. і Юрисіч Г. Основний ляйтмотив цієї збірки — це жахливі описи терору під час окупації Києва й частини України Червоною армією і комуністичним режимом. Це був крик, зойк, обурення і прокляття на адресу ЧеКа й окупаційної радянської влади. Це була справді "Пам'ятка кривавого року". При одній розмові про поезію років революції й громадянської війни, я спитав Коряка, чи він знає про таку збірку 1919 року?

— Ні. А ви таку збірку бачили?

—Я її маю. — І витягаю з течки й показую. Він схопив її тремтячими руками, швидко переглянув і каже:

— Це, знаєте, надзвичайно цікава річ. Я її тоді не бачив. Дайте мені на деякий час.

Я завагався, але відмовити було незручно.

— Добре, я дам, але дуже прошу, Володимире Дмитровичу, конче повернути її мені. Це все ж таки раритет.

— О, звичайно. Я тільки, знаєте, на самоті вчитаюся, вдумаюся. І обов'язково поверну.

— А хто може бути цей Юрисіч? — питаю обережно.

— Не знаю. Не хочу гадати. Прочитаю. Тоді, може, щось і прийде на думку.

Це була моя остання розмова з В. Д. Коряком, як керівником кабінету пореволюційної літератури в Інституті ім. Шевченка. Було це, правдоподібно, весною 1932 року. Після того склалися такі обставини, що наші ближчі зустрічі перервалися, а ще пізніше — стали вже не можливі. Після арешту Коряка, мій раритет мабуть згинув разом з його напевно багатющим архівом.

Микола Плевако

З Миколою Антоновичем Плеваком я не мав близьких стосунків. Кілька разів я був у кабінеті бібліографії й джерелознавства, де він читав нам лекції з методики складання бібліографії й користування

джерельними матеріялами. На мене, пригадую, зробили враження не його лекції, а кілька полиць, заповнених десятками тисяч карток — багаторічний, кропіткий і самовідданий труд проф. Плевака до пляно-ваного ним багатотомного біо-бібліографічного словника українських письменників. На жаль, ця заповітна мрія професора не була ним здійснена. Після гоніння, заслання і смерти проф. Плевака, ця його велетенська праця залишилася власністю Інституту Шевченка. Коли через тридцять років нарешті дійшло до можливости видання відомого п'ятитомного біо-бібліографічного словника українських письменників (Київ, 1960-5), то я чомусь думаю, що цю велику картотеку покійного професора Плевака використано на сто відсотків. Хоч, звичайно, імени його ніде не згадали. Нічого не вдіємо. Такі часи і звичаї.

Я почуваю себе до певної міри щасливим, що при допомозі брата покійного професора, Петра Плевака (який проживав у Парижі), мені на схилі віку пощастило зібрати основні історико-літературні праці та деякі біо-бібліографічні матеріяли Миколи Антоновича Плевака й видати у його пам'ять окремим томом (Видання УВАН у США, Нью-Йорк-Париж, 1961, 807 стор.).

Андрій Річицький

Його справжнє ім'я й прізвище — Анатолій Пісоцький. Це кольоритна і цікава особа. Він заслуговує на докладнішу згадку. Але, на жаль, я його близько не знав, а біографічні дані про нього зовсім зникли. В УРЕ про нього нема навіть згадки. В "Енциклопедії українознавства" подано коротеньку нотатку, але роки народження і смерти — 1882-1937 напевно подано довільно. Заарештували його в другій половині 1933 року. Розстріляли якщо не наприкінці того ж 1933 року, то на початку 1934 року. Ця подія, як електричний струм, розійшлася була серед інтеліґенції Харкова. Це добре зберігає моя пам'ять, бо я ще тоді жив у Харкові.

Син поміщика з Дніпропетрівщини. З доброю університетською освітою.* Член Української Центральної (в тому і Малої) Ради від

---

* Про його освіту маю дві версії. Перша, яка ходила серед нас, аспірантів Інституту Шевченка 1930 року, де Річицький керував шевченкознавчим семінаром. Згідно з нею, Річицький закінчив історико-філологічний факультет Київського університету саме напередодні революції 1917 року. До УСДРП належав ще в студентські роки. З вибухом революції відразу активно ввійшов у національно-визвольну боротьбу.

Другу версію подає І. В. Майстренко в своїх спогадах, опираючись на перекази інших людей. Згідно з цим переказом, А. Річицький мав вищу незакінчену технічну освіту. Вчився в Московському політехнічному інституті на гідро-технологічному факультеті. Через революційні події 1917 року вибув з четвертого курсу.

УСДРП. 1919 року, з групою т. зв. українських соціял-демократів "незалежників" вийшов з УСДРП. Згодом став одним із засновників та ідеологів Української комуністичної партії (УКП), головним редактором і провідним публіцистом її центрального органу "Червоний прапор". Для КП(б)У, що тоді була майже цілковито не лише російськомовною, а й по суті неукраїнською партією, поява справді українською мовою, культурою і політичним наставленням (державна і політична незалежність Української Радянської Республіки) УКП була прикрою й небезпечною несподіванкою. Орган УКП "Червоний прапор", за редакцією Річицького, провадив гостру, якщо не сказати — знищувальну, на високому марксистському рівні обґрунтовану теоретично, критику всієї політики КП(б)У. Її оскаржувано, як партію чужу, напливову, фактично філію РКП (Російської комуністичної партії) на Україні, яка не розуміє і не може вирішувати українського національного питання. Це була довга, завзята й теоретично-принципова боротьба з КП(б)У. Лише після постанови Комінтерну 1925 року про злиття УКП з КП(б)У, А. Річицький, як провідний член і теоретик УКП, ввійшов до КП(б)У. Його обрано було до ЦК КП(б)У.

Відтоді він розгорнув велику публіцистичну, критичну й наукову діяльність. Пише й публікує ряд ширших праць: "Шевченко в світлі епохи", "Винниченко в політиці й літературі", "Центральна Рада від лютого до жовтня", "Національне питання доби наступу соціялізму" та багато інших. За його редакцією вперше українською мовою вийшла повна збірка творів Маркса й Енґельса. В окремій розвідці він дав їм свою інтерпретацію. Займав посаду директора ДВУ, читав лекції в ВУАМЛІНі й став науковим співробітником катедри національного питання при ВУАМЛІНі. Один з керівників Науково-дослідного інституту літературознавства ім. Шевченка й керівник Комісії шевченкознавства там. В літературній і політичній дискусії з Шумським, Хвильовим і Волобуєвим він поділяв позицію М. Скрипника. Це був партійний український інтеліґент у кращому розумінні цього слова. Високий на зріст, гарно збудований, худощавий, з приємним, трішки продовгастим обличчям шатен, завжди бездоганно одягнений. Досконало володів українською мовою й вимагав цього від аспірантів, що працювали під його керівництвом. Він був політиком і соціологом у літературі. Тому естетичний бік Шевченкової спадщини на його семінарах залишився майже недоторканий. Умів робити дуже цікаві соціологічні узагальнення. Але зневажав плитку соціологічну демагогію. Пригадую, як на наших студійних семінарах, він, з властивим йому інтеліґентним тактом, але гостро картав тих аспірантів, що не вміли заглибитись у добу і творчість Шевченка, а виїжджали на поверхових псевдореволюційних соціологічних загальниках. Шевченкова ідея свободи й народоправної української держави була центральною віссю його шевченкознавчих студій. До цього він привчав і нас, своїх аспірантів.

Кінчилось його життя більше ніж трагічно. Його заарештували невдовзі після самогубства Скрипника. Після того всякий слід по ньому губиться. Серед нас тільки пішла чутка, що з ним, як з принциповим українським комуністом, розправились нечувано жорстоким способом. Нібито, на початку чи й пізніше 1934 року його відвезли в якийсь найбільше ограбований і знищений голодом район і влаштували там "відкритий" процес над ним. Схарактеризували його, як одного з тих, хто, "перекручуючи політику в хлібозаготівлях і колективізації", довів селянство до тяжкого стану. І нібито на очах зігнаної отари замучених і заляканих селян його розстріляли. Йому не дали сказати ні слова, хоч він поривався щось сказати.

Не знаю, чи точно відповідає це правді. Нотую це як чутку, що пекла тоді наші душі. Це була помста за УКП, за "Червоний прапор", за те, що називав їх "зайшлою партією", "чужою", що примусив колись їх імперських централістів іти на поступки з укапістами, на компроміс з тими, на чолі яких стояв цей непримиренний і принциповий український інтеліґент із партійним білетом у кишені.

Василь Бойко

Керівника кабінету історії української літератури кінця XIX і початку XX сторіччя, проф. Бойка В. С. я до часу своїх аспірантських студій трішки знав лише з преси. Вперше бачив і слухав його лекції щойно в Інституті Шевченка. Народжений 1892 року, він ще в студентські свої часи — між 1910-16 роками — був тісно пов'язаний з українським національно-визвольним соціялістичним рухом (правдоподібно з УСДРП, бо його університетським товаришем був Й. Гермайзе), проте політиком він не був. З природи своєї він був культурник і науковець. Вже 1918 р. вийшли дві його книжки — про Марка Вовчка і Квітку-Основ'яненка. Всі свої молоді сили він присвятив опрацюванню питань історії української літератури. З утвердженням в Україні радянської влади, він швидко збагнув реальність ситуації й виразно переорієнтував своє наставлення. На початку 20-их років переїхав до Харкова, став аспірантом щойно заснованого Інституту філософії при ВУАМЛІНі. Там під керівництвом проф. Семковського успішно захистив дисертацію на тему "Філософія естетики". Опублікував також у пресі кілька праць з методології дослідження й періодизації літератури. Це все забезпечило йому позицію в науковому світі.

На семінарах кабінету історії української літератури доби фінансового капіталізму, з кількох лекцій, які він прочитав нам, новоспеченим аспірантам, я відчув у ньому вдумливого й цікавого професора, що нагадував мені моїх інститутських учителів. Це відразу викликало в мене певну симпатію до нього. А оскільки я ще зі студентських років мав особливе зацікавлення літературою саме цієї доби, то я відразу зголосився до студійної праці в кабінеті історії літератури доби

фінансового капіталізму. Тут почалась моя тісніша співпраця з проф. Бойком. Він запропонував мені взяти на себе обов'язки секретаря кабінету. Я — погодився й виконував цю ролю до кінця аспірантури (У кожному кабінеті ролю секретаря виконував хтось з аспірантів).

Десь на початку 1931 року проф. О. Білецький дістав був амбітне замовлення: написати кількатомну історію української літератури для вищих шкіл. Щоб виконати це завдання, він об'єднав для цієї праці всіх старших і молодших харківських літературознавців. Серед них був і проф. В. Бойко. Він узяв на себе обов'язок написати чи не найважливіший розділ історії літератури з кінця XIX до революції 1917 року. Він відразу запропонував мені співпрацю над томом. Для мене це була дуже амбітна пропозиція. Я відразу погодився. Василь Сидорович узяв на себе завдання написати огляд прози і критики. На мою долю випадали теми — українська модерна поезія й бібліографія преси. Це була інтенсивна і пильна праця. На кінець 1931 року наш том був уже готовий. О. Білецький дав позитивну рецензію. Але далі події розгорнулись так, що ні цей наш том, ні інші світу не побачили. Спочатку їх законсервовано, а через рік — визнано ідеологічно невідповідними.

Але для мене ця співпраця була дуже корисна. Я опрацював і в історичну схему вклав багато такого матеріялу, про який на наших університетських лекціях навіть не згадували. Це було для мене ціле відкриття й воно штовхнуло на ідею написати окрему працю про українську модерну поезію XX сторіччя (1890-1917). Кінчивши свою аспірантську дисертацію "До проблеми творчої методи пролетарської літератури", я відразу сів за нову тему, яка вже майже цілком у загальних рисах уклалася в моїй голові. За п'ять чи шість місяців машинопис нової праці "Українська модерна поезія. Стилі й напрямки (1890-1917)" був готовий. Проф. В. Бойко прочитав і був дуже задоволений. Заплянував до серії видань Інституту ім. Шевченка. Але дуже скоро ситуація склалася така, що було вже не до видання цієї книжки. Я сховав її у свій робочий стіл і більше не довелося мені її торкатись.

Не пощастило мені і з моєю аспірантською дисертацією. Наукова рада її затвердила. На цій підставі мені надано звання наукового робітника і видано диплом про закінчення Науково-дослідного інституту літературознавства ім. Шевченка. Оскільки ця праця була дуже "марксистська", я сподівався опублікувати її частинами в "Критиці", потім видати окремою відбиткою. Це обіцяв мені тодішній редактор "Критики" Григорій Овчаров, який навіть ставився до мене дружньо. Але коли прочитав, то злякався. — У тебе під марксистською фразеологією, — сказав він мені, — стільки ризикованих і небезпечних тверджень, що ти зломиш не тільки собі, а й мені голову.

Він згодився опублікувати, здається, тільку вступну частину і то з застережливою редакційною приміткою. Я махнув рукою: — Роби, що хочеш. — Уривок з тієї праці з'явився в "Критиці" з приміткою, де

значилося, що редакція друкує цю статтю, але попереджає читачів, що автор протягає в ній небезпечну пролітфронтівську контрабанду. Так і ця моя праця повністю світу не побачила й загинула пізніше з усім моїм архівом.

Доля мого керівника аспірантських років Василя Сидоровича Бойка була сумна. У тому ж 1933 році після розгрому Інституту Шевченка, звільнення з посади та обвинувачень в націоналізмі, переверзіянстві й навіть троцькізмі, він, як і інші його колеґи, тікає в Росію. Наркомос РРФСР спрямував його на працю викладача російської літератури в Педагогічний інститут Верхньоуральську. Це місто відоме своїми політичними ізоляторами для троцькістської опозиції. Попрацював спокійно цілий академічний рік. Наприкінці літа 1934 року приїхав відвідати свою родину — дружину й сина, що залишилися ще в Харкові. Приїхавши в той час з Луганського, я відвідав його. Розповідав, що умови можливі, але гнітить глибока уральська провінція. Серед жителів багато засланих, або недавно звільнених з таборів. — До речі, — сказав він, гірко посміхаючись, — зустрів недавно, перед виїздом сюди, свого університетського друга Йосипа Гермайзе.

— Звільнили? — перебиваю його, бо була це для мене надзвичайна новина.

— Так. Відбув свій термін. Щось там скоротили й звільнили. Для життя дозволили Верхньоуральськ. Запропонували йому працю при міському архіві. Побачу, може вдасться перетягти до інституту.

— Чи ви говорили з ним про СВУ? Що він про це?

— Гірко і злісно висміює як трагікомедію . . .

— Були справді хоч натяки на нелеґальну організацію?

— Та де! Нічого, каже, не було. Все від початку до кінця вигадка слідчих. Підслідчі ж у своєму інтеліґентському ідіотизмі все те підтвердили. І нічого вже не вдієш. Вороття нема.

На все життя запам'ятав я це свідчення. Воно тільки підтвердило те, що уклалося в моїй свідомості ще тоді, коли я слухав процес, а особливо, коли перечитував фантастичні пресові стенографічні звіти.

Василь Сидорович, як добрий знавець і талановитий лектор, виробив собі в Верхньоуральську досить добру репутацію. З ним рахувалися адміністрація, його любили студенти. І раптом 1938 року — несподіваний атак серця і смерть.

Так викинений на чужину й на чужій роботі, в розквіті творчих можливостей, бо на 46 році життя, умер ще один обдарований вчений, якому не дозволили дати для української науки те, що він міг дати.

Сергій Пилипенко

Це одна з найсвітліших і найзаслуженіших постатей на фоні культурного й літературного життя українських двадцятих років. Крім епізодичних зустрічей, я ніколи близько не співпрацював з Сергієм Володимировичем. Більше того, в роки гарячої літературної

дискусії я був активним прихильником Хвильового, а не Пилипенка. Але це ані трохи не зменшувало моєї пошани до Сергія Володимировича. У моїй свідомості уклалося розуміння, що це люди одного покоління, однієї епохи й однієї мети, але різного психологічного складу, різного темпераменту й відмінного таланту. Те, що робив тоді для утвердження української культури С. Пилипенко, того не робив і не міг робити Хвильовий. І навпаки. Вони йшли відмінними шляхами й відмінними кроками, але йшли до однієї мети. С. В. Пилипенко не був дипломованим ученим, але як директор наукової установи він зробив усе, що можна було в тих умовах. Він сам фактично підбирав кадри аспірантів. Він уважно приглядався до кожного талановитого студента з літературного факультету ІНО, до кожного, хто мав нахил до наукової праці, й активно залучав їх до аспірантури. Його заходами та за всебічною підтримкою такого ентузіяста й енциклопедично-освіченого книгознавця й бібліотекознавця, як проф. Павло Тиховський, йому вдалося створити значущу наукову бібліотеку й згромадити цінний архів. За його редакцією інститут видавав солідні неперіодичні збірники "Архів", де опубліковано багато й на сьогодні вартісних матеріялів і документів. Завдяки його старанню й ініціятиві при інституті створено мистецьку ґалерію, де зосереджено цінні твори образотворчого мистецтва. З його ж ініціятиви, в залях інституту 1932 року, відкрито знамениту виставку "15 років художньої літератури УРСР", де зібрано надзвичайно рідкісні й, здавалося, загублені публікації. Ця виставка була ще знаменита тим, що ілюстрована численними портретами українських письменників і культурних діячів. Взагалі це була свого роду єдина об'єктивна виставка, де були нормально виставлені такі твори, які з пізніших виставок зникли назавжди.

Сергій Володимирович був людиною сміливою й незалежною, принциповою і чесною. Пригадую, один епізод з нашого інститутського життя. Була якась нарада керівництва з аспірантами. Говорив Сергій Володимирович. Також не пам'ятаю, чи то було вступне слово перед нарадою, чи доповідь з якоїсь нагоди. Говорив він, як завжди, спокійно, без патосу, без пропаґандивних фраз. Речево, по суті. В контексті його слова вплелася фраза про побудову соціялізму. Розвиваючи думку, Пилипенко сказав, приблизно, так:

— У пресі й виступах доповідачів ми часто чуємо, що соціялізм у нас уже побудовано й ми переможно прямуємо до вищої стадії людського буття — комунізму. З пропаґандивного боку це твердження має свій сенс. Але з наукового погляду, для кожного вченого, хоч трохи обізнаного з марксизмом, ясно, що соціялізму в нас ще не побудовано, що ми творимо тільки перші основи для його побудови, робимо перші кроки, прямуємо до нього.

Сказавши це так, ніби між іншим, він далі продовжував своє слово. Уже на ті часи це був вияв нечуваної відваги і чесности. Всі ми знали,

що цю "качку" про "побудований соціялізм", пустив гуляти сам Сталін. Всі розуміли, що це нечуване дурисвітство, яке може собі дозволити тільки диктатор в закритому рабському суспільстві. Але ніхто не мав відваги про це голосно сказати. А Пилипенко — сказав.

Коли він скінчив, із групи ортодоксальних комсомольців, що практикувались на виловлюванні "гріхів" як в аспірантів, так і в наукових співробітників, підвівся такий собі аспірант Юрченко, і не дивлячись ні на кого, своїм шорстким голосом мовив:

— Твердження тов. Пилипенка, що в нас соціялізму ще не побудовано, що це лише пропаґандивне гасло, що ми робимо лише перші кроки до побудови соціялізму, є в кращому випадку помилкові, а в гіршому — антипартійні. Вони не відповідають тим настановам, які дає нам партія і тов. Сталін.

Сергій Володимирович устав і спокійним повчальним голосом, посміхаючись, сказав:

— Юрченко, ви вже за п'ять хвилин науковець. Раджу вам, як член партії, навчіться все ж таки розрізняти пропаґанду від науки.

Засідання наше закінчилося. Ми розійшлися ніби спокійно. Але я певний, що про цей епізод відповідні органи були негайно поінформовані. Його (цей епізод) занотовано в таємну Пилипенкову справу й пригадано тоді, коли це стало потрібно.

У другій половині 1933 року, коли розгром Інституту ім. Шевченка було завершено, коли застрелились один за одним М. Хвильовий, М. Скрипник, директор Педінституту М. Гаврилів, коли заарештували Досвітнього, Річицького, вже після описаної вище візити до мене проф. О. Білецького, зайшов також до мене й Сергій Володимирович. Не пригадую нині, з якої причини. Чи в якійсь справі до видавництва (якраз тоді вийшла чи друкувалася там його книжка "Анекдоти старого редактора"), чи просто, щоб розрядити трішки наболілу душу. Зайшов, поклав течку на підлогу, сів, поглянув на мене своїми розумними карими очима, і сказав:

— Ну, то можете мене привітати.

— З чим добрим, Сергію Володимировичу?

— Гм!... Добрим... Я не тільки вигнаний з інституту, я вже й... безпартійний громадянин!

Я розгублено дивився на нього й не знав, що сказати. Я добре розумів, що це значить для нього. Збентежено питаю:

— Що ви кажете? Коли?

— Так... Оце щойно... Викинули... П'ятнадцять років був... Воював... Життям ризикував... Готовий був умерти... бо вірив, що це для добра людей, для щастя мого народу, для України... І виявляється... я — контра. Викинули... Хочуть, мабуть, викинути з життя... Але... з літератури не викинуть... Ніяк! — і закінчив він свій сумний монолог.

Я сидів приголомшений і не знав, що мені сказати. Та й що міг сказати я, порівняно людина молода, без партійного і політичного

досвіду, йому, старому революціонерові, десь з 1907 року підпільнику царських часів, дійовому офіцерові (штабс-капітану) Першої світової війни, учасникові повстання проти німецьких окупантів 1918 року, бойовому полковнику в війні з заклятим ворогом українського народу Денікіном. Нічого. Десь у глибині душі я гостро відчув, що удар по Пилипенкові, це також удар по мені і багатьох-багатьох таких як я. Це трагедія цілого покоління 20-х років, що виростало й утверджувалось у смузі впливу авторитету Сергія Володимировича Пилипенка. Я сидів, кліпав очима і мовчав. Потім щось обережно мимрив, що так не може бути, що справа буде з'ясована і все піде краще.

Сергій Володимирович сидів і слухав мовчки. Потім ще коментував події. Я вже того не запам'ятав. У моїй голові був хаос і шум. Нарешті він устав, попрощався й пішов. Пішов — навіки. Його незабаром заарештували. Відібрали від нього не тільки свободу, але й, як він передбачав, життя. Те, що після регабілітації 1956 року в радянських довідниках дата його смерти позначена 1943 роком, то звичайна безлична неправда, камуфляж убивців. Чомусь багато українських діячів і письменників заарештованих на початку 30-их років, зв'язки з якими було або відразу, або після 1937 року обірвані, раптом, після регабілітації всі почали "вмирати" у 1942-44 рр. Звичайний абсурд. Я більше вірю тим переказам, які ходили серед харків'ян відразу після арешту і слідства над Пилипенком. Його вбили під час, або відразу ж після слідства, як убили Ялового, Досвітнього, Річицького та інших, що не схотіли схилити своєї голови перед катами.

Мої колеги

Насамперед згадаю їхні імена. Може не всіх. Може декого забув. Мені видається, що забув я прізвище лише одного. Про всіх, у тому й про описаного вже Бобинського та себе самого, згадаю тільки тому, що наприкінці хочу зробити деякі соціологічні висновки. Дещо докладніше скажу лише про кількох, із перелічених нижче, які чимось загніздились у моїй пам'яті.

Отже, почну з наших нечисленних дам. 1. Анастасія Ніжинець. 2. Майя Пчілка (ми її так звали. Яке було її справжнє прізвище — забув). 3. Зінаїда Микитенко. 4. Марія Грудницька. 5. Раїса Верба. Далі чоловічий рід: 6. Юрій Лавріненко. 7. Василь Заєць. 8. Григорій Костюк. 9. Василь Бобинський. 10. Йосип Кубась. 11. Юрій Савченко. 12. Кость Півненко. 13. Гнат Проценко. 14. Сергій Матяш. 15. Олександер Ведмицький. 16. Олександер Семененко. 17. Яків Майстренко. 18. Педенюк. 19. Іван Юрченко. 20. Гайовий. 21. Леонід Чернець. 22. Данило Соколов. 23. Микола Доценко. 24. Давид Копиця. 25. Яків Цапир.

За винятком одного чи двох ще, прізвища яких я не пригадаю, це були й усі аспіранти мого "призову". Василь Бобинський, як я вже згадував, скоро вибув. Решта всі витримали курс до кінця. Були це різні

люди, з різних інститутів. У більшості вони до Інституту ім. Шевченка ніколи не були знайомі. Проте, тут, у процесі спільних інтересів, дуже швидко споріднені душі почали сходитись і творити свої дружні чи товариські гуртки. Духовно близьке мені товариство створилося навколо двох наших аспіранток: Анастасії (ми її кликали просто Тася) Ніжинець і Майї (ми її звали Пчілкою). З чоловіків, крім мене, в товариство входили: Ю. Лавріненко, В. Заєць (обидва з Харківського ІНО), Ю. Савченко, здається, з Полтавського, а також близько до нас стояв вихованець Полтавського ІНО — Йосип Кубась. Наша четвірка — я, Лавріненко, Заєць, Савченко — швидко зійшлася духовно тому, що всі ми були трішки заавансовані в літературній критиці. Кожний з нас мав якщо не окрему книжечку, то якийсь десяток статтей у літературній періодичній пресі. Мали ми спільні погляди на шляхи розвитку української літератури, що покривалися з концепцією Хвильового. Один тільки Юрко Савченко виламлювався й більше схилявся до концепції Пилипенка. Але це нам не перешкоджало ані трохи в дружбі. Ні Тася, ні Майя тоді ще друкованих праць не мали. Але вони були ревними читачками і нашими симпатиками. До нашого товариства ще треба додати Тасиного чоловіка, учителя й, здається, директора якоїсь середньої школи на Лисій горі, Майїного чоловіка, відомого вже тоді повістяра, Миколу Ледянка, співучу дружину В. Зайця (ім'я, на жаль, забув), дуже симпатичну студентку ІНО Любу Дражевську (тоді вже дружину Ю. Лавріненка) і мою землячку (пізніше — наречену), студентку мединституту Неонілу Білінську.

Таке тоді створилося наше дружнє і безмежно веселе товариство. Цей свій веселий гурт ми жартома називали "Товариство боротьби за живу людину". Ця назва виникла на базі популярного тоді у вусппівській критиці гасла "живої людини в літературі". Ми не тільки спільно дискутували над проблемами, що виникали в процесі нашої студійної праці, але й улаштовували розвагові вилазки "на лоно природи". Там пісням і дотепам не було кінця. Більше того, я не пригадую ні одного Нового року, щоб ми його спільно не зустрічали. Промоторами й осереддям цих новорічних "карнавалів" наших були Тася і Майя та їхні мешкання.

Тася відзначалася особливою відданістю в дружбі. Це в неї очевидячки виробилося ще в середньошкільні роки, коли вона належала до нелеґального Укрюсу (Українська юнацька спілка). Треба було ризикувати життям, помагати чи рятувати друзів, ховати, інколи лікувати ранених тощо. В усякому разі мене з нею в'язала велика і щира дружба. Пригадую, коли я часом хворів і не з'являвся в інституті, Тася негайно прилітала на мою холодногірську резиденцію, вривалася в мою кімнату й стурбовано питала, що зі мною? Коли я, скажімо, відповідав, що маленька анґіна, хочу перележати, то відразу турботливо запитувала:

— У лікаря був?

— Та для чого?

— Аспірину маєш? Полоскання є?

— Не потрібно. Я сіллю полощу.

— Лікуєшся по-селянському? — кидає з докором, зривається, біжить до аптеки й приносить мені полоскання та якісь пілюлі проти ангіни тощо.

Коли ж заставала, що я не хворий, а щось пишу (це я часто пробляв, коли писав підручник з проф. В. Бойком), то лукаво погрожувала мені пальцем і казала:

— Ну, добре. Прочитай, що написав.

Я читав. Вона уважно слухала. Потім або схвалювала, або критикувала. Не любила води. Була вимоглива до точности формулювань. Прощалась і їхала на свою Лису гору.

Її чоловік був активним співучасником усіх наших веселих прогулянок. Чи пережив він добу лихоліття — не знаю.

Тася родилася під щасливою зорею. Вона закінчила успішно аспірантуру. Під керівництвом ще проф. А. Шамрая захистила дисертацію про Івана Вишенського. Єдина серед нас пережила божевілля терору. По війні вона вже не Тася, а Анастасія Максимівна, авторка кількох праць про Г. Сковороду ("Г. С. Сковорода", 1969, довідник українською і англійською мовами, монографії "На зламі двох світів", Харків 1970, теж про життя і творчість Сковороди), окремих праць про українське середньовіччя, опублікованих у наукових журналах і збірниках. Стала професором Харківського університету і, як свідчить її студентка Надія Світлична, була навіть солідною інтерпретаторкою української літератури.

Переживши всі злигодні радянського "щасливого життя", не раз проходячи над прірвою, в яку ось-ось мала зірватися, мудра і вдумлива Тася напевне за довгий час виробила собі випробуваний модус вівенді й суворо дотримувалася його до глибокої своєї старости. Це ж вона була тією "старою подругою мами" Гелія Снєгірьова, до якої він звернувся з надією вияснити, чи була мама свідком на процесі СВУ і чи свідчила там? Про це пише Гелій Снєгірьов у своїй книжці "Набої для розстрілу".

Анастасія Максимівна на час, про який пише Снєгірьов, була вже випробованою з гірким досвідом громадянкою Радянського Союзу. Вона добре вже знала, коли, що і чим "пахне". Вона перед Гелієм робила вигляд невинности, байдужости й ніби дивуючись, питала:

— Чому це тебе цікавить? І для чого докопуєшся до старих, забутих непотрібних деталів, фактів?

Колишня Тася добре знала і розуміла, чого так боляче б'ється скривавлене серце сина її колишньої трагічної подруги, знала вона добре й історичну вагу тих деталів і фактів, яких розшукував цей неспокійний син Наталі Собко, але теперішня Анастасія Максимівна, професор університету, з сивиною семидесятниці, також добре знала, що можна, а чого не можна.

І ще один характеристичний епізод. Вона знала, що мене, як і її найближчого товариша юнацьких літ — Миколу Грицая, проковтнула машина терору, і вважала, що мене більше на світі нема. Але несподівано в 70-ті роки вона зустрілася з моєю сестрою. Вістка, що я живий, та ще й перебуваю десь за тридев'ять земель, вразила її, як несподіваний вибух бомби. З уст зірвалося кілька щирих і теплих слів. Але тут же, усвідомивши, де вона є, сказала:

— Але напишіть йому, щоб часом не вирішив присилати мені щонебудь із своїх писань.

Я, звичайно, й не збирався присилати їй будь-що. Але яке ж це попередливе застереження показове для психології безправного, рабського стану радянської людини навіть такої суспільної позиції, як професор університету.

Майя мала сумнішу долю. Вона була одружена з відомим у ті роки повістярем, автором тритомного "виробничого" роману "На-гора" — Миколою Ледянком. Це було феноменальне подружжя. Він — високий, огрядний, товстий, круглолиций, повільно-мамулуватий. Майя — маленька, ніжна, тонесенька, жвава й струнка, як лілея. І от такі протилежності зійшлися і, здається, жили щасливо. Майя його не називала навіть на ім'я. Він був для неї просто "грубий" в розумінні — товстий. І це вживалося не лайливо, не образливо, а любовно, сердечно, родинно. Вона по-дитячому, безпосередньо зверталася:

— "Грубий", принеси води.

І Микола Опанасович, як слон, підводився й виконував прохання. Характером він був мовчазний, але усміхнений і з постійною люлькою в зубах. Коли ми збиралися в них на черговий "равт", то він любив, попихкуючи своєю люлькою, ходити з пляшкою поміж гостей і підливати кожному чарку. Його дальша доля була, правдоподібно, така ж як і більшости українських письменників 20-х років. Після 1934 року він з горизонту зникає. Пройшовши щасливо (бо вижив) усі тюрми і каторги, він скромно заявив про своє існування тільки після смерти Сталіна. І заявив одним-єдиним твором "Солдати революції". 1959-го року ще встиг перевидати свій давній роман "На-гора". А 1963-го року — помер на 65 році життя.

Яка доля Майї — не знаю. Від 1934 року вона також з мого кола бачення зникла. Чи й вона зазнала репресії, чи забилася в якийсь куток провінційної школи й доживає там віку — не знаю. Якби хтось, колись зацікавився біографією М. Ледянка, то, можливо, в процесі розгляду документів, натрапив би на щось і про Майю Пчілку.

Зінаїда Микитенко

З моїх колеґ жіночого роду, хочу ще кілька слів сказати про Зінаїду Микитенко. Це дружина славнозвісного тоді вождя ВУСППу, повістяра, офіційного тоді драматурга, відомого конкурента і гробокопателя Миколи Куліша і Леся Курбаса з "Березолем" — Івана Микитенка. Була скромна (не дивлячись на високий статус її популярного чоловіка), працьовита, писала свої рецензії під псевдонімом

"Зінаїда Краян" і ретельно студіювала належну аспірантську програму. Ми з нею не були ні вороги, ні друзі. Ми були просто в добрих товариських стосунках. Після моєї катастрофи 1935 року я нічого не знав про її дальшу долю. Про її трагедію довідався тільки на початку 1941 року, як вийшов "на волю".

1942 року, коли я майже пішки прийшов з Донбасу до Києва, оклигавши трохи, я пішов відразу оглянути колишню письменницьку резиденцію — РОЛІТ. Великий на той час модерний будинок був у страшному занедбанні. Блукаючи порожніми коридорами, я раптом побачив на одних дверях табличку з написом "Микитенко". Двері чисті, замкнені. Невже хтось живе? Сміливо стукаю. Відчиняються двері й переді мною стоїть Зіна. Пізнала. Від несподіванки скрикнула, назвавши моє прізвище. Кинулася в обійми і гірко заплакала. Не заплакала, а заридала. З глибини душі. Так ніби воно роками там тамувалося, а тепер раптом прорвалося. Мить ми стояли безмовно. Потім — сіли. Ще трішки мовчання. Вона поволі заспокоювалася. Вирвалось перше слово:

— Ти вижив . . . Яке щастя!

— Так, як бачиш. Але й ти, Зіно, вижила. Це теж чудо.

— Маєш рацію . . . Я вижила чудом . . . і з сином та з Івановою бібліотекою, — показує очима на заповнені полицями з книжками всі стіни. Вона вже не плаче, але сльози течуть. Вона витирає їх хустинкою й продовжує:

— Я берегла і бережу сина і цю бібліотеку. Це все, що залишилося від Івана. Я хочу, щоб ця пам'ятка збереглась. Бо його вже викинули з літератури і з життя українського народу. Перед війною хотіли викинути з хати і мене з сином, але якась сила Божа врятувала. Німці, коли вступили, теж рішуче хотіли викинути. Але, коли довідалися, що я вдова, що чоловік мій письменник і загинув в НКВД, залишили покищо в спокої. Не знаю, чи надовго.

Я її розумів. Який не був у своїй непочесній ролі Микитенко, але він її чоловік. Світлу пам'ять про нього вона береже. За це я клоню свою голову перед нею. Але мені кортить таки згадати про пережиту нами диявольську добу. І я починаю:

— Чи думали ми, Зіно, в наші аспірантські роки, що переживем такі події й через десять років зустрінемось у таких надзвичайних обставинах?

— Це — як кошмарний сон, — вставляє Зіна. Я продовжую.

— Чи могли ми думати тоді, що настануть такі нелюдяні часи, де добро і зло завихрять в одному коловороті, в якому не буде ні винних, ні невинних, а лише хижі убивці та їхні жертви. І все це буде називатися . . . побудовою соціялізму.

Зіна мовчала. З нею очевидячки так ще ніхто не говорив. За якусь мить вона підвела свої сірі очі на мене й сказала тоном, сповненим страху, туги й незбагненности:

— Знаєш, кажу щиро... я нічого не розумію. Не можу збагнути, кому те все було потрібно? Я не розумію, хоч убий мене, чому мусів був умерти Іван?!

А я відразу в її тон додаю питання:

— А чому Куліш, Епік, Досвітній, Курбас і "їм же ність конца"?

— Це правда. Так само... Я не розумію, чому! Для чого? Це щось несусвітнє!

— А Іван же старався ні в чому не схибити, — додаю ще обережно. — Він же робив усе, що хотіла і чого вимагала та сила, що традиційно називалася партією. І за це така чорна подяка!

— Так, так, маєш рацію... Я ще раз кажу — не розумію! Це не має жадного виправдання... Боже мій, я ніколи про це ні з ким не говорила. З тобою вперше... Накипіло на моєму серці багато.

Вона дивилася на мене ніби виправдовуючись, ніби запитуючи. Внутрішньо мене щось теліпало. Я продовжував:

— Знаєш, Зіно, я шанував Івана. Він був обдарований. Я навіть колись писав про нього...

— Так, я пам'ятаю, то було про його прозу, — перебиває мене Зіна.

— Він тоді ще тільки входив у свою силу. Він міг був зробити багато доброго і корисного. Але згодом... Я ніколи не можу забути, яку ролю він зіграв у загибелі Куліша, Курбаса і багатьох інших.

Вона сиділа з опущеною головою. Після цих слів нараз підвелася й промовила майже страждальним голосом:

— Не кидай на нього каменем. Він своєю смертю спокутував ті вчинки. Та й були вони не з його волі... Ах, та ти всього не знаєш. Коли він прощався зі мною востаннє... я не знала куди він іде. Він сказав, що його викликають в ЦК партії. Забрали Хвилю, застрелився Любченко, заарештували Коряка. Він ніби був спокійний. Він казав, що з ним усе може трапитись. Пам'ятаю його слова: "Зіно, я багато дечого робив такого, чого не треба було. Але чи міг я того не робити? Цього ніхто не зрозуміє, Зіно!" — Вона знову глянула на мене й повторила: — Не кидай на нього каменем.

Мені було прикро. Я відчув, що зробив їй боляче. Тоді сказав:

— Я не суддя, Зіно. Я не кидаю в Івана камінням. Вибач. Я хотів тільки пояснити бодай собі, чому так було? І, знаєш, мені приходить на думку, відомий нам, хоч і досить стертий афоризм "Буття визначає свідомість". Якби не те диявольське "буття", Іван ніколи б не робив того, що зробив.

Зіна якусь мить мовчала. Потім стиха каже:

— Не знаю. Я багато не розумію. Може ти й маєш рацію.

Роблю спробу перевести розмову на інші рейки. Я нічого не знав про життєву катастрофу Микитенка. Я питаю Зіну, як урвалось його життя: чи в тюрмі під час слідства, чи в концентраку? Вона розповіла приблизно таке:

— Я тобі вже згадувала, як прощаючись зі мною, сказав, що його викликають в ЦК партії. До того його кілька разів викликали і в ЦК, і

в НКВД на допити. З тих допитів він зробив висновок, що його доля вирішена. Він вирішив попередити арешт самогубством. Мені він ні словом, ні натяком про це не сказав. А мені навіть в голову таке не приходило. Але він не хотів цей акт зробити на моїх і сина нашого очах. У той день, як він попрощався зі мною, він поїхав не в ЦК, а в Голосіївський ліс і там застрелився. В ту ніч він не вернувся. Мене взяла страшна тривога. Ледве дочекалася ранку. Побігла в ЦК. Там мені сказали, що його не викликали. Я вернулася додому. Тут уже господарювали аґенти НКВД. Питають, де мій чоловік? Не знаю, — кажу, — вчора пішов у ЦК партії і більше його не бачила.

— Чоловіка вашого знайдено застреленого в Голосіївському лісі.

Мені потемніло в очах. Я майже втратила свідомість. Аґент ще говорив щось про "ворога народу", "замаскованого націоналіста", але я то вже не сприймала. Я спитала, де тіло мого чоловіка? — У моргу, — відповів. Де, — питаю, — в якому моргу? — Зайдіть завтра в управління на Інститутську, там скажуть.

Я ходила. Мені нічого не сказали. Я ходила в міський морг. Не було. Так я навіть і тіла Іванового не побачила. Не знаю, що з ним зробили і де поховали.

Зіна замовкла. Ми сиділи мовчки. В цей час зайшов син Олег. Гарний, міцно збудований підліток років 13. Подібний до мами. Я сказав Зіні: — Подібний до тебе. Буде щасливий. — Вона гірко усміхнулась і мовила: — Дай, Боже!

Моє пророцтво здійснилося. Олег виріс. Спеціялізувався в слов'янських мовах і літературах. Працює, здається, як перекладач і редактор. Зіна прожила при ньому до кінця свого життя. Два чи три роки тому "Літературна Україна" повідомила про її смерть.

Щоб завершити розповідь про жіночий сектор нашого аспірантського колективу, ще кілька слів про останніх двох . . .

Раїса Верба походила з Галичини. Правдоподібно це не її справжнє прізвище. Ходили чутки, що вона єврейського походження. Але в мене не було на це жадних даних. Гарненька, трохи кирпата й рідкозуба шатенка, міцної будови, середнього зросту. Говорила доброю українською мовою, лише інколи з просмиками галицького акценту, що їй навіть дуже пасувало. Тримала себе просто, безпретенсійно, по-товариському, хоч єдина серед жінок була членом партії й дружиною популярного тоді партійного публіциста, співробітника Культпропу ЦК партії Сухино-Хоменка. Ходили чутки, що була вона з тих нечисленних членів КПЗУ, що залишилися вірними генеральній лінії ЦК КП(б)У. Чи справді так — не знаю. В усякому разі, все це навколо неї творило таку авреолю, що ми її трохи боялися, не мали довір'я, не входили в ближчі, дружні контакти. Трималися офіційно дружньо. Жадними талантами вона себе не встигла проявити. Її (як і її чоловіка — раніше чи пізніше) заарештували десь наприкінці 1933 чи вже 1934 року. Знаю, що перебувала в Ухта-Печорських таборах. Дальша її доля — мені невідома.

Марія Грудницька — гарненька сіроока бльондинка, походила з Київщини, а з якого інституту прийшла — не знаю. Була скромна й працьовита. Працювала в тому ж кабінеті, що й я. Часто з кожною дрібницею зверталася до мене. Це створило між нами дуже близькі стосунки. Але чомусь вона не ввійшла в наше вужче товариство. Була осамітнена. По закінченні інституту з мого обрію зникла. Як пережила епоху лихоліття — не знаю. Вже в добу післясталінської "відлиги" промайнуло якось її прізвище в якійсь колективній праці, що її редактором був акад. О. І. Білецький. Значить, периферійно вона якось перетривала. І пробувала таки свої сили в науці, бодай на схилі віку.

* * *

Про ширше коло моїх колеґ почну з "трагічної трійки": Костя Півненка, Гната Проценка й Сергія Матяша. Були це більше ніж скромні аспіранти-комсомольці. Будь-яких глибших наукових інтересів і талантів не проявляли. Тихенько сиділи, якось засвоювали потрібний мінімум, написали якісь потрібні випускні праці й формально інститут закінчили. Що вони робили десь з півроку після закінчення — мені невідомо. Але раптом чи не весною 1934 року їх заарештували. Тоді вже ця акція розгорталася широко. Але чому саме цих скромних комсомольців заарештували, це мені було дуже дивно. Пройшло кілька місяців. На початку листопада 1934 року я приїхав на кілька днів до Харкова (з Луганського), зустрічаю на вулиці з пакунками Півненка. Привітались. Питаю, що і як. Живий і здоровий?

— Та, — каже, — як бачиш. Випустили. Вся справа була "дута". Хтось перестарався в доносі. Звинувачували, що ми створили нелеґальну організацію для диверсій і терору. Доказів не було жадних. Нас випустили, але наказали, щоб ми за місяць покинули Україну й виїхали десь за Урал. Оце й купую різні речі й готуюся до виїзду.

Я побажав йому щасливої дороги й ми розійшлись. Але, на нещастя, постріл у Кірова в грудні того ж року все перекреслив. Вони ще не встигли виїхати, а може й перехопили їх у дорозі, заарештували знову. Долучили до відомої "амальґами" — "Київської групи терористів-білоґвардійців" і за два тижні розстріляли. Загинули в тій самій групі, що й Г. Косинка, О. Влизько, К. Буревій, Д. Фальківський та інші. Тепер уже непотрібно було ні доказів, ні фактів. Досить було одного доносу.

Наша вужча аспірантська п'ятірка, по закінченні також уся пішла в концентраки. Із усіх тільки мені та Юрієві Лавріненкові пощастило найбільше. Ми не тільки перетривали всі злигодні тюрем і концентраків, але й вихром непередбачених світових подій були викинені поза межі СРСР, тобто, поза осяги залізної руки НКВД-КҐБ. Це дало змогу не тільки дещо зробити, але й спокійно, в людських умовах доживати свій вік. Василь Заєць теж викрутився від передчасної смерти, але не мав змоги дати те, що міг, і доживав чи доживає (не знаю) свій вік

у якомусь невідомому закутку української землі. Юрій Савченко і Йосип Кубась — не пережили концентраку.

Олександер Семененко, досить вдумливий, працьовитий, скромний. Працював у тому ж кабінеті, що й я. Його скромність мене притягала. Я став заохочувати його до писання рецензій для "Критики". Він почав. Вони виходили в нього солідними. Кожну нову рецензію він читав мені. Тільки після моєї апробати посилав. Це нас здружило. Але аж ген пізніше, я виявив, що Сашка Семененка зроблено було моїм "стукачем". Тому докладніше про нього скажу пізніше, коли розповідатиму про мій арешт і мої допити. Тут тільки скажу: це згубило Семененка-літературознавця. З нього вийшов тільки "стукач". А шкода. Він мав усі дані на щось суспільно корисне.

І ще варто тут додати такий його біографічний епізод. По Другій світовій війні я довідався, що О. Семененко перебував у Полтаві під німецькою окупацією від 1941 до 1943. Крутився коло газети "Голос Полтавщини". Щось там під псевдонімом друкував, але після відступу німців, залишився під більшовиками. З того моменту ім'я Семененка, здавалося, зникає назавжди. 1958 року Юрій Смолич написав відому офіційну брошуру проти еміґрації під назвою "З народом чи проти народу?". Відомий наш літератор і публіцист Василь Гришко відповів Смоличеві блискучим памфлетом "Хто з ким і проти кого?". Після цього, від балаканини Смолича не залишилося й мокрого місця. Щоб якось вийти з ганебної ситуації, кагебівська пропаґанда мобілізувала всі свої сили і людські ресурси, щоб скомпромітувати ім'я Василя Гришка. Серед численних провокативних свідків у газеті "За возвращение на родину" раптом бачу й Олександра Семененка. Значить, "жив Курилка!". Або його привезли чи випустили з концентраку для свідчення, або він просто продовжує свою давню ганебну практику.

Микола Доценко, такий же скромний і безпретенсійний. В інституті я з ним не мав жадних ближчих контактів. Просто — зналися. Випадково ближче зійшлися 1935 року в Києві перед моїм арештом. Про нього теж буде мова пізніше.

Яків Майстренко. Як аспірант і науковець нічим себе не проявив. Але як член партії завжди був на "верхах". Не пам'ятаю жадних його критичних статтей. Мав він якусь публіцистичну брошуру на загальну тему культурного будівництва. Був ніби Гірчаковим (заступника наркома Скрипника) відпоручником у нас. Але не шкідливий. Як людина був веселої товариської вдачі. Ми з ним були майже в дружбі. Я мав до нього внутрішнє довір'я. Бо він був органічним українцем, щирим і не підробним. По закінченні аспірантури крутився на якихось ролях коло Гірчака в Наркомосі України. Після самогубства Скрипника й арешту Гірчака, зник з мого поля овиду. Тільки через десять років, чи не весною 1943 року, з'являється до мене в Києві з молодою гарною дружиною. Виявляється — в роки терору викинули з партії, працював у театрах. То завідувачем репертуарно-мистецьким відділом, то

адміністратором, то ще на якійсь подібній праці. Востаннє працював у Дніпропетрівському театрі. З вибухом війни театр — розлетівся. Дехто втік на схід, дехто кудись до рідних, а він з дружиною вже під німецькою окупацією приїхав шукати щастя до Києва. Радий, що зустрів тут старшого брата Івана, який у передвоєнні роки сидів у концтраку і він не знав, чи живий. Брата Івана незабаром вивезли до Німеччини разом з капелею бандуристів. Син-підліток залишився в добрих людей на Волині. Яків вирішив його відвідати. І відвідав. Повернувся національно дуже одушевлений. Захоплений патріотизмом волиняків. — Ні, ти не уявляєш собі, — казав він мені в захопленні, — в них навіть усі святі в церквах у запорозьких киреях і з козацькими вусами.

Одне слово, з колишнього офіційного партійця злетіла вся штучна луска і він став сам собою — добрим українським інтеліґентом. Для мене це не була якась несподіванка. Для мене він був таким же і тоді, коли був офіційною тінню заступника наркома освіти й партійного теоретика Євгена Гірчака. Невдовзі, Яків виїхав до батьків дружини у Христинівку, здається. І всякі зв'язки з ним пропали, обірвалися. На еміґрації, по війні, Якова не було. Не знав нічого про нього і його брат. Аж років понад дванадцять пізніше, прийшла вістка: Яша виявився "там". Відбув своїх 8 чи 10 років концтабору й вернувся аж у добу післясталінської "відлиги" Хрущова. Після всього, він вирішив, що він драматург. Написав кілька п'єс. Чи були вони виставлені в будь-якому театрі — сумніваюся. Але опубліковані були. Це, звичайно, були не мистецькі речі. Це була звичайна пропаґандивна макулятура. Але вона давала сяке-таке існування для Яші. Так він під цією маркою й дожив до недавньої смерти.

Іван Юрченко, Леонід Чернець, Гайовий, — ця наша комсомольська трійка, вславилася, як безоглядна, голобельна "критична бриґада". Це особливі поліційні нишпорки, що винюхували в кожному новому творі чи статті антипартійні та антирадянські ухили, чи злоякісну націоналістичну ідею. Це ж та "група рецензентів з літфаку ХПІПО", що про них з терпкою іронією писав Хвильовий у своїх коментарях до "Майбутніх шахтарів", у збірці "Вибрані твори", видання РУХ, 1932 року. Хоч вони згодом з критичного горизонту зникли, але сумна слава розбійників пера залишилася за ними назавжди.

Про *Давида Копицю* буде мова пізніше. Тож, підсумовуючи, скажу: що з 25 ентузіястів науки, які дістали змогу закінчити аспірантські студії і мали поповнити вищі школи України, "розсудлива" радянська влада вчинила так: 60% (15 осіб) цих молодих науковців — знищила фізично або морально. З п'ятьох — зробила "сексотів", вишукувачів ідеологічних бліх, а в кращому випадку — адміністраторів якихось культурних установ. Лише чотирьом пощастило зайняти місця за фахом: Ніжинець і Копиця — на вищому ступні, а Грудницька і Соколов — поповнили провінційні викладацькі кадри. Отакі веселі наслідки.

Редакторські зустрічі й контакти

Я не мав ані практики, ані амбіції бути редактором. Але трапилось так, що десь ранньої весни 1932 року я став редактором художньої літератури юнацького сектора видавництва "Молодий більшовик". Історія цього випадку така: дирекція видавництва пошукувала за редактором юнацького сектору. Серед кількох можливих кандидатур, якимось чином було й моє ім'я. Директор видавництва Микола Грицай звернувся ще за порадою до своєї давньої, ще укрюсівських часів, товаришки Анастасії Ніжинець. Вона беззастережно рекомендувала тільки мене. Її рекомендація для нього була міродайна. Мене запросили до видавництва й запропонували посаду. Це була для мене приємна несподіванка. Доброї праці я потребував. Я мав тоді тільки два дні лекцій на тиждень в Інституті кадрів. Часу на працю редактора вистачало. Я погодився. Кандидатуру нового редактора видавництва треба було затвердити в секторі преси Культпропу ЦК. Керував ним Андрій Хвиля. Він здивовано спитав Грицая:

— Чому ти вибрав саме цю кандидатуру, а не когось з комсомольців чи партійців?

— Вкажи кого? Я шукав особу з потрібними кваліфікаціями, — відповів Грицай.

Хвиля іншої кандидатури вказати не зміг. Сказав:

— На твою відповідальність, — і затвердив.

Так я став редактором видавництва "Молодий більшовик". Насамперед познайомився з видавничими плянами моїх попередників. Одночасно я взяв найновіші пляни московського "Юношеского издательства" і зорієнтувався, чим годують вони свою молодь. На базі цього всього та своїх власних знань і фантазій, я склав свій перспективний видавничий плян. Я врахував у ньому всі історичні, політичні, культурні та морально-побутові аспекти виховання художньою літературою молоді. Ознайомив з цим пляном головного редактора видавництва Бориса Клебанова й директора Грицая. Обидва ніби були задоволені з пляну, благословили й дали мені "картблянш" у праці.

Не спинятимусь на деталях. Та переважно й забулись вони. В пам'яті залишились тільки деякі зустрічі й розмови з авторами, твори яких або видавало, або плянувало до видання наше видавництво. Про Б. Тенету, І. Багряного, О. Корнійчука, О. І. Білецького, С. В. Пилипенка я вже згадував. Зупинюсь ще на кількох тих, що зберегла пам'ять і що залишили свій слід в історії.

Борис Антоненко-Давидович

Я не був з ним близько знайомий. Ми просто знались на віддалі. Але, як автора й як промовця, я його шанував. Його твори ніколи не були літеплі. Він акцентував увагу читача на суспільно й національно

актуальних, хвилюючих проблемах нашого часу. Він був письменник, сказати б, активного соціяльного вгляду. Його репортажі стали класичними. Колись, на початку 20-х років, політично активний укапіст, секретар губкому УКП Київщини, блискучий фейлетоніст "усної газети" клюбу УКП на Володимирівській вулиці, що збирала сотні студентської молоді. При ліквідації УКП, він у КП(б)У не пішов. Залишився безпартійним літератором. Стільки я тоді про нього знав.

Десь у перші тижні моєї редакторської ролі, до видавництва прийшла збірка його оповідань під назвою — "Паротяг ч. 273". Він пропонував її для дітей середнього і старшого віку. Збірка потрапила до мене. Зробила гарне враження. Для формування характерів юнаків дуже надавалась. Я поставив її в плян видання. Відразу вислав йому листа й проєкт договору. В листі писав, що збірку ухвалюємо до друку, договір прошу підписати, якщо не має істотних заперечень, і повернути мені. Швидко дістав від нього відповідь і підписаний договір. Він писав. що така оперативність нашого видавництва, це просто чудо в практиці сучасних видавництв. Просив тільки, щоб згідно з договором вислати йому належний аванс.

Отут то й почалось. Наше видавництво чомусь тоді було постійно в дефіциті. В касі завжди бракувало грошей. Навіть платню нам затримували на місяць-два. Я не міг нічого зробити. Для заспокоєння написав йому листа: договір — затверджено. Збірка — в редакційному опрацюванні. Аванс вишлю при першій можливості. За деякий час, на моє ім'я прийшла книжка Антоненка-Давидовича — "Крила Артема Летючого". Її щойно видав РУХ. Книжка мала теплий дарчий авторський напис. У книжці була записка, яка кінчалась майже докірливими словами: "А щось вашої "першої можливости" не чути й не видно".

Я — мовчав. У клопоті навіть не подякував за книжку. Та що йому подяка? Йому гроші потрібні, — думав я. Прийшла страшна весна 1933 року. Голод давав себе знати й інтеліґентним родинам у містах. Забіг якось Йогансен. Похмурий, нервовий. Хтось запитав, що нового пише? Відповів різко:

— Нічого. Як можна писати? Я думаю не про поезії, а про те, як і де дістати шматок чорного хліба.

Одного весняного дня, щойно я тільки взявся за читання якогось манускрипту, як зайшла секретарка й сказала, що мене хоче бачити письменник Антоненко-Давидович. Я відразу вийшов і запросив до себе. Кажу йому відразу:

— Я дуже завинив перед вами. Але причина — поза моєю волею.

— Не знаю з якої причини, але мені дуже прикро, що так надійно починались наші стосунки і так сумно кінчаються, — мовив він терпко.

— Товаришу Борисе! — пробую рятувати ситуацію, — ще нічого не кінчається. Ще тільки починається. На жаль, ви потрапили саме в кризову смугу нашого видавництва. Створились тяжкі фінансові

обставини. Я не міг вирвати ані копійки.

— Припустимо, — перебиває мене, — були труднощі. Ми про це ще поговоримо. Але скажіть, ви мою книжку "Крила Артема Летючого" дістали?

— Дістав.

—То як же ви могли не тільки не подякувати авторові, як це водиться в культурному світі, а навіть не повідомити його про це?

Не було це може дуже тактовно з його боку зайти до кабінету редактора і тут, можна сказати, в "його хаті" робити йому догану за те чи те поводження. Але це було в його стилі — висловлюватись просто, відкрито, різко і чесно. Мені стало дуже соромно. Я на це йому тільки сказав:

—Я на це, Борисе Дмитровичу, дивився інакше. Я розумів, що зобов'язаний вам вислати належний гонорар. Я відчував, що гроші вам потрібні докраю. Але вислати, повірте, я не міг. І мені видавалося, що коли замість грошей, я надішлю вам тільки подяку за книжку, то це прозвучить як глум і ще більше огірчить вас.

— Але ви не уявляєте собі, в якому я критичному стані, — говорить Антоненко-Давидович, — ніби не беручи до уваги те, що я йому казав. — Ви не повірите, що я змушений був продати останні добрі черевики моєї дружини, бо все інше вже продано. А приїхати сюди до вас я мусів.

Мені раптом спадає на думку зробити рішучу спробу щось роздобути для нього.

— Вибачте, кажу, — маю одну ідею. Почекайте. Ось вам наші нові видання. Розважайтесь.

Пішов до директора Грицая. Виклав йому в найчорніших фарбах становище Антоненка-Давидовича. Просив за всяку ціну допомогти. Він відразу викликав керівника фінчастиною з розрахунковою справою Антоненка-Давидовича. З тону Миколи Грицая він відчув, що це якась поважна справа. По короткій, але речевій розмові, наш суворий зав обіцяв зараз же не тільки виплатити давно належний аванс, але й частину гонорару (бо книжка була вже в друку). Це була досить солідна навіть на той час сума. Я попросив гроші принести до моєї кімнати.

Повернувшись, я сказав Борисові Дмитровичу, що справа з гонораром на щасливій дорозі. За півгодини все з'ясується. Він відразу ніби ожив, посвітлішав і став натурально говіркий. Сказав, що крім нашого видавництва має головно справу до ЛІМ-ДВУ. Там уже давно маринують його роман "Січ-мати". Стільки літ праці й мабуть "угроблять". Хоче справу тепер остаточно з'ясувати. Питаю про Київ, що там нового.

— Нічого. Скніємо. Зерова — добивають. Савченко з Загулом принишкли в чеканні невідомого. Коваленко робить головокрутну кар'єру, переїжджає в Москву не то в Комуністичну академію, як експерт у нацменівських літературах, не то в правління Спілки

письменників СРСР. Плужник перебивається якимись перекладами. Тенета щось пише й живе духом Божим. Але найсумніша недавня подія, то смерть С. Васильченка. Подумайте тільки, помер він, порівняно, ще молодою людиною. Мав усього 53 роки. Що б він ще міг дати? Який самобутній талант! Неоцінений і занедбаний суспільством. Хворого, його колеґи-вчителі відвезли в якийсь третьорозрядний шпиталь. Коли я довідався, пішов його відвідати. Лежав уже зрезигнований. Годували там, очевидячки, погано. Бо єдина болюча фраза зірвалася ясно з його пошерхлих уст: — Якби хоч шматочок сала з'їсти... здається, легше стало б. — Я був вражений. Обіцяв йому. Але що я міг обіцяти? Коли й сам невідомо й коли бачив сало. Але я рішив таки якось знайти. Я кілька днів ходив по Києву від знайомих до знайомих. Без успіху. Цього добра ніхто не мав. А може хто й мав, та не признавався. Хоч не віриться. Бо всім я казав, що то для хворого Васильченка. Нарешті один учитель знайшов таки десь і приніс мені шматочок. Я вхопив, як дорогоцінний лік, і побіг до шпиталю. В реєстраційній зголошуюся на візиту. Жінка підводить голову й каже: Нема! — Як нема? — Помер. — Коли? — Сьогодні ранком. — Уявляєте собі мою розпуку? Ні, це несамовита історія. Це матеріял для трагічної новелі. Я колись напишу...

Не написав Борис Дмитрович не тільки новелі, але й не згадав про цей "шматок сала" в своєму офіційно опублікованому в УРСР спогаді про Васильченка, який він написав тридцять років пізніше, переживши 20-річну каторгу. Хай хоч цей мій спогад про той фраґмент його розповіді буде додатком до його офіційного спогаду.

Тим часом співробітниця бухгальтерії принесла гроші. Борис Дмитрович був приголомшений щедротою видавництва. Такої суми він аж ніяк не сподівався. Прощався щиро і дружньо. Ніхто з нас не думав, що прощаємось назавжди. Видання збірки "Паротяг ч. 273", з позначенням мого прізвища, як редактора, було, здається, останнє видання з творів Антоненка-Давидовича перед його життєвою катастрофою.

Василь Гришко

Десь у перші дні моєї редакторської ролі, Борис Клебанов, головний редактор нашого видавництва, передав мені досить грубий зошит (а може й два, не пригадую) і сказав:

— Це рукопис повісти молодого робітника-фабзавучника* з

---

* Фабзавучник — від слова "фабзавуч" — фабрично-заводське учениництво, фахова школа для робітників середньошкільного віку, яка крім робітничого

тракторного заводу. Передав Копиця з "Молодняка", де щось там з неї друкувалося. Це, якщо підійде, то до твого сектора. Подивися й вирішу, чи годиться вона для книжкового видання.

То були звичайні тогочасні шкільні зошити "в клітку" з коленкоровими палітурками. Письмо чітке, досить певне, зовсім не "робітниче". Кожна сторінка старанно чисто написана. Вже ця пильність фабзавучника мене заінтригувала. На зошиті стояло прізвище автора: Василь Гришко. Назва твору — "Один з таких". При першій можливості перечитую. І яка ж приємна несподіванка: невідомий мені "фабзавучник" має всі познаки справжнього літературного таланту.

Твір початківський, і тема немов би стандартна: село в "рік великого перелому". Але трактування теми зовсім не стандартне і навіть не дуже початківське: в пляні психологічного конфлікту в душі селянина-бідняка, що до останку противиться колективізації, зображено трагічну ситуацію, яка виповнює зміст повісти. Є певні стилістичні й технічно-композиційні недоліки, але сюжетні вузли й конфліктні ситуації, як для початківця, досить уміло випрацьовані й психологічно мотивовані. Помітно "натягненою" є обов'язкова для такого твору ідейна тенденція, але є також ризиковані, ідеологічно небезпечні (з погляду вимог того часу) місця. В цілому ж — твір без сумніву позначений іскрою таланту. Автор-початківець уміє зобачити складну, збурену тим несамовитим часом, душу людини, і то живу душу. З тексту виразно проглядає суспільна відвага автора. Він не тікає в минуле чи в майбутнє. Він бере людину нашого тяжкого часу й уважно вдивляється в неї. Це мені дуже заімпонувало. Позначивши собі всі позитиви й негативи рукопису, я попросив нашу секретарку Цілю запросити до мене автора.

Він прийшов у призначений день. Був це симпатичний юнак 17-18 років. Середнього зросту, ніби зніяковілий і скромний в поводженні. Я не вдавав з себе жадного "великого цабе", а просто сказав йому, що дістав від Клебанова його рукопис. Прочитав. Маю низку зауважень. Хочу спільно продискутувати. І ще запитав, чи він і далі працює на Тракторному? Відповів позитивно і додав, що вечорами ще вчиться на вечірньому курсі Інституту журналістики.

— Коли ж ви тоді пишите? — питаю.

— Та якось знаходжу час, — ніяковіючи й знизуючи плечима, відповідає.

Ми сіли й сторінка за сторінкою переглянули ввесь рукопис. Автор виявився не тільки терплячим, але й уважним. За деякий час він, очевидячки, відчув мою доброзичливість в порадах, посмілішав і в деяких моментах почав виправдовуватися чи оборонятися та захищати ті чи інші ситуації. Це мені теж сподобалось. Бо воно свідчило, що

фаху (слюсаря, токаря тощо), давала також середньошкільну освіту.

юнак має свій погляд на речі, хоче думати по-своєму й критично ставиться до накидуваних думок. Закінчивши довгу нашу розмову, я порадив узяти з собою зшитки, продумати уважно всі дискутовані нами питання, образи, ситуації й після остаточного опрацювання принести мені знову. Юнак скромно згорнув зшитки й пообіцяв зробити все, що зможе.

Пройшло кілька тижнів. Одного дня зголосився Гришко. Подає рукопис. Ле-ле! Він удвічі грубший попереднього. Дивлюсь — і назва інша.

— Ви що, — кажу, — новий твір написали?

— Ні, — відповідає він, — я тільки переробив ті місця, про які ми говорили, дещо поширив і відредагував увесь текст, а за одно вже й переписав. Тому він вийшов тепер трохи більший. — І тут же, ніяковіючи, стишеним голосом додав: — Я приніс ще одну нову річ. Деякими мотивами вона пов'язана з тією, що ви знаєте. Чи можу залишити її вам?

Я з подивом дивлюся на цього юнака, беру радо від нього новий зошит і прошу прийти до мене десь за тиждень. Я відразу сів за читання цієї нової редакції першої повісти. Тепер стару назву "Один з таких" автор замінив на нову — "Така путь". Хоч сюжетна канва, дійові особи й ситуації залишалися старими, але по суті це вже був новий, кардинально перероблений твір. Хиби давнішої редакції — зникли. За вийнятком кількох дрібних недоліків, рукопис, як мистецький твір, був готовий до друку. Я був мило вражений просто надзвичайною працьовитістю молодого автора. Отже, схваливши по суті цю річ, я взявся за читання нового зошита. То була теж повість з робітничого життя. Називалася скромно — "Несміливий". Річ ця потребувала ще деякого опрацювання. Проте, порівняно до першого рукопису тут уже була помітна набагато вправніша рука автора. Хоч персонажі й суспільне середовище "Несміливого" були інші, ніж у повісті "Така путь", але суспільне підсоння й психологічна колізія героя були дещо аналогічні, лише тло у новій повісті інше: будівництво заводу. Мені відразу прийшло на думку, що обидві ці повісті так між собою пов'язані, що їх варто видати одною книжкою і навіть під загальним заголовком. Отже, думаю, потрібні ще лише дрібні опрацювання і тоді обидві повісті одною книжкою я готовий пустити в друк. Така була моя, покищо неофіційна, ухвала.

За деякий час прийшов Гришко. Для мене вже тепер не було сумніву, що маю справу з молодим обдарованим прозаїком. Зустрічаю вже як молодшого колегу. Кажу йому свою ухвалу щодо його повістей. Він тільки мусить ще в другій повісті зробити деякі маленькі поправки. Тоді — пускаємо обидві в друк. Пропоную пустити одною книжкою під загальною назвою. Спільно вирішуємо змінити непромовисту назву "робітничої" повісти на більш значущу. З пропонованих мною назв автор вибрав "Стик", тобто, — зіткнення різних характерів, різних середовищ, людей різних доль — у лябіринті соціяльних

конфліктів часу. У зв'язку з цим виникла потреба другу, новішу, повість дати в книжці першою. Автор згоджується, але заявляє, що в такому разі він хотів би ще трохи доробити. Я бачу, як у його очах світиться юнацька радість. Адже мова вже йде про реальне видання його першої книжки! Але все ж таки він ще обережно питає: — Можна обидва рукописи забрати?

— Не тільки можна, а й треба, — кажу, — але тільки не переробляйте знову. Бо у вас, здається, хвороблива риса: як тільки доторкаєтесь до рукопису, то негайно виникає пристрасть переробляти.

— То правда, — сміється він, і ми прощаємося.

На цей раз він не довго затримав рукописи. Тих кілька поправок до першої повісти він все таки зробив дуже уважно. Другу ж, новішу повість, що потребувала більшої редакції, він таки фактично переробив, дав нову редакцію. Взявши від нього рукописи, я жартома сказав:

— Більше я вже не дам вам для поправок. Що треба буде, зроблю сам.

У цього юнака було тоді скупчення справді невичерпної енергії й любови до творчої праці. Кожна його поправка — це був винахід нового, точнішого й добірнішого вислову, характернішої риси зображення глибшої ситуації, мотивованішого вчинку. Було мені ясно: в літературу приходить новий талановитий автор. Я поцікавився його, так би мовити, літературним оточенням. Виявляється — жадного. Читає, як було видно, багато й уважно. В курсі всіх літературних подій. А особисті зв'язки, здається, тільки з тодішнім редактором "Молодняка" Копицею та на заводі (ХТЗ) з колеґами-літгуртківцями. Оце й усе. Називаю йому молодих авторів, що вийшли з харківських заводів: Івана Калянника, Миколу Нагнибіду, Івана Шутова (Ужвія), Ігоря Муратова, Вадима Собка, Леона Деменка, Сергія Борзенка, Сергія Роговика, Петра Грубника та ще декого. Чи знає когось з них? Знає. Де з ким має контакти. Тоді між іншим питаю:

— А чому вас не було серед робітників-ударників, "призваних" в літературу?

Він дивиться на мене, іронічно посміхається й каже:

— Я був тоді ще "неповнолітній".

Ага, то правда. Ті хлопці переважно були тоді від нього на три-чотири роки старші. Пригадав собі цих молодих поетів і прозаїків, що купчились тепер навколо Тереня Масенка й творили цікавий "літературний сальон" (описав у нарисі про Т. Масенка). Тож вирішив упровадити конче в той гурток і Гришка. Контакти тільки з пісним Копицею чи з його, випатрошеним на той час, молодняцьким середовищем, тільки збіднювали його (Гришкову) свідомість. Я йому сказав, що варто вже вийти на ширші води. Насамперед, дав свою приватну адресу й просив колись завітати. Думав тоді поїхати з ним у ширший літературний світ, зокрема конче побувати на літературних вечорницях у Масенка. Дуже загально про це натякнув. На закінчення

сказав, що його книжка стоїть у моєму пляні. Я ще остаточно перегляну рукопис, пороблю потрібні редакційні поправки й пущу її в звичайний рух. Це була для нього, мабуть, велика несподівана приємність. Мрія про першу книжку стає майже дійсністю. Він, бачу, в піднесенні, щиро обіцяє конче зайти до мене. Як добрі вже друзі, ми прощаємося з надією на скору зустріч.

Я відразу сів за остаточний редакційний перегляд Гришкового рукопису. Поробивши потрібні поправки й узгіднення, я передав рукопис уже для дальшого рутинного опрацювання, для друку.

Почався лиховісний 1933 рік. З приїздом із Москви сталінського сатрапа Постишева, збільшились арешти. Самогубство Хвильового, Скрипника. Голодова катастрофа доходить до найвищого трагічного рівня й її відлуння б'є по столиці. Літературні сходини у Масенка почали занепадати. Дехто з молоді перестав писати. Дехто поволі відходив у російську літературу (Борзенко, Шутов). Гришко до мене не приходив. Що сталося — не знаю. Та й мені вже було не до того. Книжка його "Стик", десь наприкінці 1933 р., гарно видана з твердою обкладинкою, побачила світ. На останній сторінці її значилось, що редактором був я (тоді існував у видавництві такий порядок, що на кожній книжці ставилось прізвище відповідального редактора сектора). Книжка приблизно 250 сторінок великого формату. Для 19-річного на той час початківця це не абиякий успіх. Я радів за свого молодшого друга. Але поділити свою радість з ним уже не мав змоги. Почалася катастрофічна смуга в моєму житті. За місяців два я виїхав з Харкова. Автор книжки "Стик" зійшов з мого поля овиду на довгі роки. Та як каже відома приповідка: "Гора з горою не сходиться, а людина з людиною зійдеться". Так сталося і в нас. Переживши апокаліптичні роки (він, як виявилося, також 1936-9 рр. був ув'язнений), ми несподівано 1948 року зустрілися на руїнах Німеччини. Але то вже була зовсім нова доба в нашому житті. Про неї писати треба цілком окремо.

Зінаїда Тулуб

Одного разу зайшла до мене незнайома жінка. На вигляд років під 40. Вищесереднього зросту. Скромно одягнена в якомусь зношеному, тисячу разів прасованому, сірому костюмчику. В її поставі було щось стримано панське, горде й одночасно — боязке, непевне. Сказала, що написала історичний роман з доби гетьмана Сагайдачного... Була в Клебанова. Він порадив зайти до мене. Назвала себе Зінаїдою Тулуб. Живе в Києві. І, ніби трохи ніяковіючи, поклала на стіл грубий машинопис сторінок на 700.

Прізвище її мені нічого не говорило. Серед діючих тоді літераторів, та ще й романістів, я такого прізвища не зустрічав. До її пропозиції поставився офіційно-стримано, а внутрішньо — скептично. Тема мені імпонувала. Історичних романів за вийнятком перших спроб О. Соколовського ("Перші хоробрі", "Богун"), ніхто ще з тогочасних

українських радянських письменників не писав. Для нашої школи, для юнацтва така книжка була дуже потрібна. Але чи щось путнє могло вийти у цієї невідомої мені жінки? Я їй офіційно кажу, що пропонована тема мене дуже цікавить. Я радо беру манускрипт. Але нічого не можу обіцяти. Все залежить від оцінки рецензентів. Такий у нас порядок. Про наслідки повідомлю.

Вона не перечила. Тільки сказала мені, так, для інформації, що над добою і людьми-типами, які діють у романі, вона довго працювала. І не тільки над опублікованими історичними матеріялами, але й досі неопублікованими. Вона переглянула й використала документи з архівів-музеїв Києва, Катеринослава, Одеси і навіть дещо знайшла в Москві. Я бачив, що вона ще багато чого хотіла розповісти, але мені було ніколи й я не мав охоти її слухати. Вона, мабуть, зрозуміла це з виразу мого обличчя. Зупинилася, встала і попросила повідомити, коли з'ясується справа. Я їй ще раз пообіцяв.

Коли вона вийшла, я сів, глянув на грубезний манускрипт і подумав: графоманка чи щось серйозне? Розкрив машинопис. Незвична назва — "Людолови". Історичний роман. Гм! Почав переглядати сторінки. Деякі — прочитав. Бачу, що написано письменно. Мова — добра. Схоплюю деякі пейзажі тогочасної степової України. Звучать свіжо, оригінально. Повертаюсь до першої сторінки й починаю читати. Поволі забуваю про час і про інші обов'язки. Читаю години дві підряд. Ідучи додому, взяв машинопис з собою. Читав цілий вечір до пізньої ночі. Зрозумів: у моїх руках справжній художньо повноцінний історичний роман. При тому, як то кажуть — роман "маштабний", глибокий, багатопляновий, уміло пересипаний рідкісними архівними документами і приватними листами історичних осіб. А який численний, різнобарвний і різнохарактерний типаж українського XVII сторіччя! Від найвищих достойників, — українських, польських, татарських, російських, — до найнижчих козацьких, посполитих селян, міщан, ремісників. І все це на широкому історичному тлі соціяльних, національних, релігійних суперечностей і конфліктів тієї доби. Розповідь легка, захоплююча. Саме те, що потрібно для юнаків. Авторка, видно, писала не тільки з любов'ю, але й із солідним знанням справи. І мені стало ніяково, що при зустрічі я мав необережність подумати чи не графоманка сидить переді мною.

Ухвалюю роман друкувати. Вважаю його своєю щасливою знахідкою. Але для самопідпертя й офіційної мотивації посилаю його на рецензію фаховому історикові. Був це, здається, Михайло Кириченко з Інституту історії ВУАМЛІНу. Від нього я дістав дуже позитивну рецензію. За деякий час дістав дозвіл і від Укрліту (цензурного комітету). Цим доля роману була розв'язана. Я відразу повідомив авторку про щасливу перспективу її "Людоловів" і про висилку належного їй авансу. Невдовзі дістав від Тулуб дуже схвильованого щирого листа з подякою і надією, що видавництво візьме до друку й другу частину цієї епопеї, яку вона вже закінчує. Роман пішов до друку восени не

пізніше жовтня 1933 року. Це вже було перед моїм редакторським кінцем.

За два чи три місяці мене з видавництва звільнили, як "націоналіста". Десь аж на початку 1935 року, я довідався, що роман "Людолови" вийшов нарешті з друку. Чого так довго тривав процес виходу, я тоді не знав. Ще за мого редаґування роман був набраний повністю. Він мусів був вийти в січні-лютому 1934. Я не мав змоги тоді (1935) дістати і переглянути вже друкований текст "Людоловів", але я був певний, що це саме той текст, що я здав до друку. Та аж тепер, з уривків недрукованої автобіографії Зінаїди Тулуб, які скупо опублікував її єдиний біограф і критик Микола Сиротюк*, довідуюся про досить дивовижну історію того тексту. Авторка правдиво нотує, що в-во "Молодий більшовик" 1933 року роман ухвалило, здало до друку, повністю надрукувало, витративши на це понад 17 тисяч карбованців. І раптом нове керівництво видавництва друк затримало, гранки розсипало, а рукопис знищило. Лише щасливий випадок (втручання М. Ґорького) наприкінці 1934 року, змінив різко ситуацію. Видання "Людоловів" відновили й на початку 1935 року перший том виходить друком. Авторка дає ще такий цікавий коментар до цього видання: "...У першому томі мого роману "Людолови"... редактор Трофімов та його історики-консультанти всюди викреслили слова "народ", "батьківщина", "патріотизм", "держава", кажучи, що все те — віджилі поняття, охвістя буржуазної ідеології, так як існує тільки клясова боротьба та ідеологія, і мені довелося описовим кружним шляхом передавати тугу моєї героїні Горпини, не називаючи її любов'ю до батьківщини і тугою за нею".

Отже, після цих авторових пригадок історія друку першого тому "Людоловів" виглядає так: після розгрому керівництва й редакторату "Молодого більшовика" наприкінці 1933 року — арешту директора Грицая, звільнення за "націоналізм" мене, Оксани Іваненко, а пізніше й Бориса Клебанова — нове керівництво й новий редактор, якийсь Трофімов (до речі, такого редактора ні перед тим, ні після того я ніколи не чув), очевидячки вирішили, що й роман "Людолови", якого я старанно посував до закінчення, є також якась моя "націоналістична диверсія". Тому "щоб чогось не сталося" — набрані сторінки розсипали, а манускрипт — знищили. Та несподівано з Москви "старший брат" гаркнув, що роман добрий. Бідні українські кнехти завертілися, відновили контакти з Тулуб, взяли нову копію, швидко припарували з тими "ідеологічно-витриманими" редакційними поправками, про які так скрушно писала авторка, і пустили в друк. Так появився на світ роман "Людолови".

---

* Микола Сиротюк, "Зінаїда Тулуб". Літературно-критичний нарис. (Київ: Радянський письменник, 1968).

Зінаїда Тулуб у своїй автобіографії не могла, звичайно, написати, тому я свідчу, що ухвалений до друку і вже набраний текст 1933 року таких дивовижних редакторських поправок не мав. Навпаки, я ухвалював до друку роман саме за його, сказати б, український клімат, за наскрізну, художньо-проникливу ідею патріотизму, любови до батьківщини і людяности.

Про авторку "Людоловів" я довідався докладніше вже тоді, як роман здав до друку. Виявляється, що авторка "Людоловів" народилася в давній дворянській інтеліґентній родині з українофільськими симпатіями і традиціями. Її дід належав до Кирило-методіївського братства. Шевченко, Маркович, Куліш, Костомаров, у тогочасній родині Тулубів були відомі й шановані. Батько її — відомий київський адвокат й одночасно досить відомий російський поет початку XX сторіччя. Він хоч і непозбавлений був українських симпатій, але в родині вже панувала цілковито російська культура. Зінаїда зростала підо впливом трьох мовних культур: російської, французької і української. Але підо впливом батька починає писати російською мовою. Спочатку — поезії, а згодом і прозою. 1916 року у популярному тоді ліберальному журналі "Вестник Европы" вона опублікувала вже досить велику повість "На перепутье". З вибухом революції 1917 року, Зінаїда Тулуб, як і багато інших українських інтеліґентів, поволі переходить в писанні і праці на українську мову. Пише для ВУФКУ кілька сценаріїв, накреслює й збирає матеріяли для більших речей: "Гайдамаки", "Джордано Бруно", "Йоганн Вюртемберзький" тощо. Але найбільше працює як перекладачка з французької, німецької і російської мов на українську. На російську мову переклала багато творів українських письменників: Коцюбинського, Яновського, Епіка, Качури та ін.

І ось жінка з такою творчою біографією прийшла до мене з романом "Людолови". Я відповідальний редактор художньої літератури юнацького сектора поважного видавництва. Щойно закінчив аспірантуру. Мав наукове звання кандидата філологічних наук. Кілька років викладав уже історію літератури у вищих школах. Сам потроху писав. Але Зінаїди Тулуб не знав. Її прізвище нічого мені не говорило. Коли я довідався про неї докладніше, то мені стало дуже соромно. За своє незнання, за своє невігластво.

Звичайно, що творча біографія Зінаїди Тулуб тоді була мало помітна. В бурхливому літературному процесі виконувала вона скромну муравлину, для багатьох непомітну працю. Це був маленький деталь, але важливий у цілому процесі. І працівник такого місця і рівня, яке я посідав тоді, мусів такі деталі знати. А я — не знав. І мені було соромно. Єдине, що мене трохи виправдувало, це що я перший читач, який збагнув мистецьку й культурну вагу роману "Людолови" й зробив усе можливе, щоб він у найкращому оформленні талановитого художника О. Довгаля вийшов у світ. Уже перший том роману мав великий успіх. Критика несподівано високо оцінила роман. Навіть прискіплива

"школа" Коваленка-Клоччі не знайшла в романі жадних великих "бліх". Успіх був такий, що до 1937 року роман вийшов трьома виданнями з нечувано високим на той час тиражем у 20 тисяч. 1937 року в тому ж видавництві "Молодий більшовик" вийшов другий том "Людоловів". Це була вершина творчого тріюмфу Зінаїди Тулуб. І, одночасно, — початок її життєвої катастрофи. Того ж тріюмфального 1937 року, новітні людолови схоплюють авторку цього уславленого роману, звинувачують у якихось гріхах та ізолюють від життя і творчости на цілих двадцять років. Новітні варвари вирвали з творчого життя талановитої жінки цілих двадцять років! Скільки вона могла б за цей час дати для людей корисного, розумного і доброго? Цю добу беззаконня й знущання над письменницею сучасні радянські історики соромливо називають "вимушеною перервою". Що це за "вимушена перерва"? Чому вона сталася? Де була і що робила авторка в цю страхітливу "перерву"? — про це ніхто, ніде в радянській пресі не написав і не може написати. Навіть згадуваний нами прихильний біограф Зінаїди Тулуб, Микола Сиротюк, крім дозволеного загальника про "вимушену перерву", зміг подати лише кілька натяків і деталів з її довгих трагічно втрачених років. Отже про її в'язничну добу, про концентрак і заслання ми не знаємо нічого. Щоб хоч трішки піднести заслону над цим страдницьким життям письменниці, я дозволю собі процитувати дещо зі спогадів Євгенії Ґінзбурґ "Крутой маршрут" (вийшли в Італії, Міляно, 1967 р.). Хай хоч ці фраґменти будуть ширше відомі читачам, поки розкриється вся правда про т. зв. добу "вимушеної перерви" у творчому житті авторки "Людоловів".

Євгенія Ґінзбурґ — дружина високого достойника татарського обкому партії Павла Аксьонова й сама член партії, за фахом — історик. Була ув'язнена в Ярославському політізоляторі. Правдоподібно 1938 року, всіх ув'язнених там жінок забрали з ізолятора, зформували великий етап і спрямували на Далекий Схід у Колиму. В етапному вагоні Євгенія Ґінзбурґ зустрілася з Зінаїдою Тулуб.

"Я вкладаюся спати на нарах. Нічого. В такій задусі навіть краще на голих дошках. Тим більше, що з тюремного бушлата можна зробити майже розкішне підголів'я... Поряд зі мною відома українська письменниця, автор історичних романів.

— Давайте познайомимось, — шепче вона мені, — я письменниця Зінаїда Тулуб. А ви?"

Євгенія Ґінзбурґ відповідає не відразу. Вагається. Нарешті рекомендує себе як педагога і журналіста.

Зінаїда Тулуб перед сном розчісує косу.

— Ах, вибачте, товаришко, я зачепила вас косою.

Ґінзбурґ коментує цей епізод:

"Так, у Зінаїди Тулуб зовнішність дворянської дами минулого століття. В неї чудова (сплутана тепер і брудна) коса".

Слово "товаришко" вражає Ґінзбурґ. Вона заплакала. Досі мене кликали: "Камера три північного боку". А тут, раптом, "товаришко!"

Є ж на світі такі слова!"

Далі Ґінзбурґ продовжує так:

" . . . Значить . . . поїзд іде на Схід. У табори. Каторга . . .

. . . Гуманітарії, що справді становлять переважаючу частину сьомого вагону, вже скупчились навколо Зінаїди Тулуб. Вона читає їм свої поезії. На її виду майже екстатичний вираз. Читає вона старомодно, з патосом. Вона взагалі старомодна. Невловний просмик старого дореволюційного літературного сальону відчувається в усій її манері читати, говорити. В побуті вона безпомічна й часто смішна" . . . Тому серед в'язнів ходили усякі жарти про неї. Одна з співетапниць розповідала: "В неї на волі залишилось двоє: чоловік Шурик і кіт Лірик. Вона просила начальника "Ярославки" дозволу зі свого особистого рахунку переказати 50 карбованців котикові Лірику. Він без м'яса ніяк не може . . . "

Напевне це в'язничний жарт. Але ж який він характеристичний для Тулуб.

"В одиночці Зінаїді Тулуб було легше. Вона мріяла й складала поезії. В карцер її не садовили ні разу. Може — поважаючи літературу? — іронізує Ґінзбурґ. — А тут її заштовхали. Та й віком вона старша від усіх нас, в основному тридцятирічних. Але поезія об'єднує всіх . . . "

І ще така картина: у вагоні плач, туга матерів, що загубили всякий зв'язок зі своїми дітьми. Хто читає трагічні дитячі листи, хто розповідає. І раптом все кінчається несподіваним скандалом.

"Письменниця Зінаїда Тулуб випадково мовила якесь недоречне слово про свого надзвичайного котика Лірика. І на неї накинулася майже з кулаками Лена Крученіна (ортодоксальна й нерозкаяна сталіністка, що все виправдувала терор — Г. К.): — Як ви можете, — кричала вона, — . . . із своїми дамськими химерами! Тут матері! Розумієте це, матері! Їхні діти ґвалтовно розлучені з ними й кинені на призволяще . . .

Але її крик зупинив тихий, але чіткий голос грузинки Ніни Ґвініяшвілі:

— Здорово формулюєте, Леночко. Але поясніть краще, як же проблема дітей з погляду загострення клясової боротьби в міру нашого просування до соціялізму?

Кинула це гостро, саркастично, б'ючко. Лена скрутилась, щоб огризнутись. А Зінаїда Тулуб гірко, беззахисно плакала . . .

. . . А поїзд іде, і йде, і йде на Схід. Нарешті зупинка в Свердловську. Повинні йти в лазню. Команда виходити з вагонів. Сходиків нема. Молоді скачуть. Зінаїда Тулуб має тяжкий радикуліт. Скочити не може. Пояснює конвою. Начальник кричить:

— Давай, скакай, кажу тобі. І не затримуй!

Вона ніяк не може. Один з конвоїрів, земляк Міщенко, підставляє свої бичачі плечі й поволі зсаджує її".

І останній епізод.

"Перші дні після Свердловська — доплив бадьорости. Відновлюється читання поезій, лекцій за фахом. Зінаїда Тулуб читає напам'ять французькою мовою Мопассана. Всі захоплені її читанням".

Оце все, що залишила нам ця випадкова товаришка хресного шляху Зінаїди Тулуб на її двадцятирічну каторгу. Що ж було далі? Як жила, які ще муки зазнала і як вижила ці пекельні роки заслання — ми не знаємо.

Заарештували, коли їй було 47 років. Повернулася з радянського концентраку, коли їй сповнилося 67 років. Прожила ще в рідному Києві сім років. Устигла написати великий роман про Шевченка "В степу безкраїм за Уралом" і спогади "Моє життя". Роман — опублікували, а спогади — сховали. Побоялись її чесного, правдивого слова. Мала вона, мабуть, міцний організм. Але, після всього пережитого, він далі не витримав. 26 вересня 1964 року Зінаїда Тулуб покинула цей нужденний і несправедливий світ.

Микола Трублаїні

Серед кількох авторів, що стало співпрацювали в нашому видавництві, хочу окремо сказати кілька слів про мого симпатичного краянина з Поділля, молодого автора творів пригодницького жанру для дітей і юнацтва — Миколу Трублаїні. Син учителя (справжнє прізвище Трублаєвський), 18-річним юнаком прибув з глухого подільського села 1925 року на Всеукраїнські журналістичні курси у Харкові. Вроджений журналіст, він успішно закінчив курси. Його не післали, як інших, на провінцію, а залишили в ролі репортера при "Вістях ВУЦВК". Ще на курсах друзі жартома почали кликати його Трублаїні. Це йому сподобалось і він цей жарт узяв собі за псевдонім.

Коли я познайомився з ним на початку тридцятих років, то це вже був досить відомий автор пригодницьких і мандрівних нарисів і оповідань: "До Арктики через тропіки", "Людина поспішає на північ", "Бій за переправу", "На морі" та багато інших. Молодий, непосидющий, активний, він єдиний з журналістів, що тоді був учасником кількох великих рейсів: із Севастополя до Владивостока через Індійський океан; із Владивостока — до острова Врангеля (заполярна смуга), на криголамі "Літке". З Архангельська — в науковій експедиції — до Землі Франца Йосифа. Цю експедицію очолював акад. О. Ю. Шмідт на пароплавах "Сєдов" і "Сибіряков". Це все дало йому славу мореплавця, мандрівника, пригодника — єдиного автора, що сам побував на далеких океанах, північних заполярних островах. Тож зрозуміло, що у видавництві для дітей і юнацтва він був бажаним і активним автором. Він мав рідкісну вдачу: бути толерантним до всього свого довкілля. Серед розбурханої міжорганізаційної боротьби в тогочасному літературному світі він умів не належати до жадної організації, всім

дружньо посміхатися й усюди знаходити прихильність. Не знаю, чи це свідомо засвоєна тактика в гірких умовах, чи вроджене. Але таким він був.

Мабуть, ранньої осені 1932 року в якихось справах до Харкова приїхав акад. Шмідт Отто Юлійович. Це той, що керував двома науковими експедиціями криголамів "Сєдов" і "Сибіряков", на яких побував і наш Микола Трублаїні. Тому кмітливий Трублаїні, домовившись з Грицаєм, відразу пішов на інтерв'ю до акад. Щмідта й запросив його на зустріч з українськими письменниками. Цю зустріч і прийняття видатного дослідника Арктики з благословенства М. О. Скрипника фірмував Народний комісаріят освіти України, а практично організувало видавництво "Молодий більшовик". Звичайно, Трублаїні тут грав поважну ролю. Зустріч відбулася в комфортабельному ресторані "Динамо" (на стадіоні за містом). Наркомос репрезентував і прийняттям керував заступник наркома освіти Євген Гірчак. Наш директор Микола Грицай грав ролю господаря. Я цю зустріч описую в іншому місці. Тут лише скажу: дуже обережний наш Микола Трублаїні при організації зустрічі, якось зробив так, що на зустріч прийшли письменники тільки з середовища Хвильового. Як це так сталося, не знаю. Чи цю штуку, прикриваючись Наркомосом і "Молодим більшовиком" устругнув сам Трублаїні, чи так "закомандував" наш директор Грицай. В усякому разі Трублаїні зробив цим подвійно добре діло: Хвильовий та його друзі мали змогу зустрітись і щиро погуторити з визначним дослідником Арктики, а Микола запевнив собі місце в новій експедиції до Землі Франца Йосифа.

Востаннє я бачився з Трублаїні у себе в кабінеті, коли вийшла його книжка нарисів "Анґара". Він подарував мені з теплим написом цю свою книжку й пішов. Більше я його вже ніколи не зустрічав. Аж після війни довідався, що мій симпатичний земляк, якому, здавалося, щастя світило на кожному кроці, в перші місяці війни був тяжко поранений і вмер у поїзді до вимріяного шпиталю 4 жовтня 1941 року.
Сповнилося йому тоді лише 34 роки.

Оксана Іваненко

Була вона редактором сектора дошкільного і шкільного віку. У видавництві я її застав уже з давно добре нагрітим місцем і заслуженим авторитетом. Походила вона з відомої ще з дореволюційних часів у Полтаві української учительської родини. Батько її Дмитро Іваненко ще до революції був відомий не тільки як педагог, але й як редактор української чи з українськими симпатіями газети. Був близький до Панаса Мирного і вхожий до В. Короленка. Оксана мала добру освіту, закінчила факультет соціяльного виховання Харківського ІНО й аспірантуру при Українському науково-дослідному інституті педагогіки — УНДІП. Одночасно писала оповідання й казочки для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. Була це мила молода,

кругловида, з гарними блакитними очима, з грайливими рум'янцями і хвилястим волоссям бльондинка. Я з нею швидко подружив. Вона була моїм першим "гідом" у видавничих і редакторських справах. Я жартома і дружньо, за Мопассаном, називав її "Пишкою". Це за популярним російським перекладом цього твору Мопассана. По-українському — "Пампушечка". Вона спочатку ніби гнівалася, але згодом їй це навіть сподобалось. Коли я так її кликав, то вона весело посміхалась і приймала, як належне.

Щождо її родинного життя, крім згаданих вище відомостей про походження та освіту, я майже нічого не знав. Не було між нами ніколи про це мови. Чув лише збоку, що вона була одружена з колись видатним політичним діячем у добу революції 1917-20 рр. в Полтаві (навіть, здається, головою міста), що від цього подружжя в них народилася 1926 року дочка. Але на час нашого знайомства це її подружнє життя вже, здається, цілком розсипалося. Оксана жила з дочкою, яку часто згадувала і звала Волею. Знав я також, що саме в той час був у неї роман з редактором мови Володимиром Татариновим. Як уклалися надалі їхні особисті стосунки — не знаю.

У її редакторській праці було декілька прикрих епізодів. Але запам'ятався мені найбільше один, бо дуже він характеристичний для того несамовитого часу. Постійним мистецьким ілюстратором дитячих книжок у нашому видавництві був дуже здібний мистець-графік Борис Крюков (1895-1967). (До речі, 1944 року він еміґрував з України. Від 1948 року жив і працював як графік у Буенос-Айресі Арґентіна, де й помер). Так от, ішов похмурий 1933 рік. Оксана попросила Б. Крюкова проілюструвати якесь дитяче оповідання. В тому оповіданні якусь шкідливу ролю грав песик. Зміст одного епізоду був у тому, що песик стягнув звідкись чи хустину, чи скатертину. Та річ за щось зачепилася. Але впертий шкодун і розірвав її. Цей епізод був зроблений дуже яскраво й дотепно. Він виразно підкреслював якийсь там позитивний виховний момент. Досвідчена редакторка, порадившись з митцем, вирішила це подати на обкладинку. Але все було б у порядку, якби не якийсь там закон гри кольорів. Згідно з цим законом і своїм мистецьким розумінням (а він був мистець обдарований і досвідчений), Крюков тій роздертій шматині надав червоного кольору. Звідси й пішло лихо. Відповідні наглядачі ствердили це як "антирадянську, антипартійну вилазку ворога". Подумати тільки — песик на очах малих читачів рве червоний прапор! Зчинилася страшна буря. Бідна Оксана і блідла, і червоніла, і зідхала, і вже, як могла, так і виправдовувалася, що тут, мовляв, прапор ні при чому, що це випадковий збіг обставин, що цього вимагала гра кольорів — ніщо не помагало. Наказали обкладинку зняти, поміняти кольори і дати нову. Не знаю, як це відбилося на дальшій співпраці Крюкова, але Оксані Іваненко, як виганяли з роботи, то цей "злочин" записали в її "особисту справу". Її зняли з праці редактора в ті самі погромні грудневі дні 1933 року, здається, наступного дня після того,

як зняли мене. Як формулювали її вигнання — вже не пригадую. Можливо трохи м'якше, ніж моє. Вона відразу прибігла до мене. Схвильована, розгублена, майже зі сльозами на очах. І по-жіночому, наївно питає:

— Що ж тепер будемо робити?

Я дивився на неї й навмисне спокійно й жартома кажу:

— Знаєш, що? . . . Підемо в парк, візьмемо лижви й на зло всім чортам дістанемо приємність і фізичну зарядку на дальшу витривалість.

Я сміюсь. Вона дивиться на мене спочатку ніби з докором, з недовір'ям, а потім питає:

— Ти це серйозно, чи для сміху?

— Я серйозно, Пишко! Ходімо в сніговий парк. Відпочинемо. Бо ж наші душі дуже пошарпані. Ми й так зараз нічого не вигадаємо.

— Серйозно? В парк?

— У парк!

Вона встала, підійшла до вікна й глянула на панораму безмежного, безлюдного, вкритого сніговими завоями парку, за мить повернулась і рішуче каже:

— Добре, єсть — парк!

Ми негайно зібрались і пішли. Будинок "Слово" був два кроки від парку. Його східні, здається, вікна виходили в бік парку. День був тихий, соняшний і середньо-морозний. Саме дуже добрий для розвагового лижварства. Ми швидко дістали лижви й усяке інше причандалля до цього й години дві безтурботно літали широкими алеями парку. Ми не були вправні лижварі, але міцно трималися. Ми були молоді, здорові, мали багато сили. Навіть, коли падали в сніг, то в цьому теж була своя приємність. В азарті, ми в той час забули навіть про ті загрозливі крижані хмари, що нависли над нашим життям.

Оксана поспішала додому. Бо на неї чекає Воля (дочка, Валерія, семи років). Я провів її до трамваю. Ми дружньо прощалися.

— А ти все таки нічого не сказав про наші перспективи, — мовила вона.

Що їй сказати? — думаю. На душі — розпука. І раптом випалюю:

— Принаймні моя перспектива, Оксано, — темна, як осіння дощова ніч.

— Не говори так! — сказала з докором вона. — Ми ще поміркуємо. Я ще зайду до тебе.

Але вона ніколи вже не зайшла. Ми ніколи не говорили більше про наші дальші перспективи. Для кожного з нас вони склалися інакше.

Як уклалося її дальше життя, як пережила добу терору — не знаю. Відомо тільки, що перетривала й поволі ввійшла таки у справжню літературу. У теперішніх радянських довідниках подають, що вона з 1933 року виключно на творчій роботі. Я собі це уявляю так: після того, як її вигнали з "Молодого більшовика", вона або не могла вже ніде влаштуватися, або вирішила, що безпечніше сидіти в себе в кутку, писати оповіданнячка та казочки для дітей і на тих гонорарах сяк-так

перебиватися. Мільйони дітей дошкільного і шкільного віку щороку потребують все нових і нових казочок і "витриманих" оповідань. Хто ж глибше і краще від неї може задовольнити цей попит? І вона писала. А між тим бралася й за ширші й поважніші теми. По війні з'явилося кілька повістей і романів: про Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Богдана Хмельницького та ін. Це без сумніву був уже її вклад в українську літературу. Не випадково кілька її творів, у тому й роман про Шевченка, перекладено на багато чужих мов.

Микола Грицай

Це була дуже цікава й яскрава постать на тлі української партійної і комсомольської молоді двадцятих років. Був мій ровесник. Але в суспільному й політичному житті стояв на цілу голову вище. На жаль, крім загальників, я дуже мало знаю фактів з його багатого і цікавого життя. Лише дещо збереглось з його власних розповідей, зі скупих розповідей Анастасії Ніжинець, яка знала його ще з юнацьких років, та з моїх спостережень і розмов з ним під час праці в "Молодому більшовику".

У віці 16-18 років він був дуже активним в Укрюсі — Українському юнацькому союзі соціялістичної молоді. Це була юнацька прибудівка УКП — Української комуністичної партії. На 1920 рік Микола в Укрюсі вже вибився на одне з провідних місць. Коли 1925 року УКП зливалася з КП(б)У, то з нею пішли й основні загони Укрюсу, на чолі яких стояв Грицай. Ця обставина, плюс його особистий талант організатора, промовця, і закінчена вища освіта — поставили його в центрі проводу комсомолу, а пізніше й партії. Десь року 1926-9 його, здібного й активного члена ЦК ЛКСМУ, мобілізують, відповідно, мабуть, вишколюють і висилають зв'язковим (очевидячки розвідчого характеру) в Галичину до КПЗУ. Пізніше його перекинули до Берліну, а звідти — до Праги, в центр української еміграції. Що він конкретно там робив — не знаю. Знаю тільки, що він добре вивчив німецьку, чеську і польську мови. Інколи, жартома, він хизувався знанням тієї чи іншої мови. Знав добре історію утворення УВО, а пізніше — ОУН. Кілька разів згадував мені про Микиту Шаповала та його середовище. На моє питання, що собою являє Шаповал (прізвище було мені відоме — поет, критик й ідеолог "Української хати"), відповів:

— Зо два рази був на його доповідях. Здібний балакун. Непоганий організатор. Є в нього щось від фанатика. Але справи ширшої він уже не рушить вперед.

Згадував тут же про націоналістичних антиподів Шаповала. Чомусь запам'яталась тільки фраза "загонисті хлопці". Розповів кілька епізодів про свою працю в КПЗУ.

— На одному, — оповідав Грицай, — засіданні чи сходинах нелеґальних, якийсь тип уперто говорить польською мовою. Ви що, приїжджий? — питаю. — "Ні, — каже, — тутешній." — А українську

мову знаєте? — "Знаю". — То чого ж ви на зборах української партійної організації говорите польською мовою? — "Бо це звичайна мова польської комуністичної партії, а КПЗУ є лише частина ПКП", — відповідає резонно мені. — То ви так оце в себе розв'язуєте національне питання? — І я гостро відчитав йому. Після він слухняно перейшов на українську мову. Але в душі я подумав собі: як це все подібне до нашої середпартійної ситуації тут, в Українській РСР! Але цей польськомовець відразу здався. А наші (він мав на увазі російськомовних членів КП(б)У), аґресивно та наступально відгавкуються, та ще й у націоналізмі тебе звинувачують.

— На іншому засіданні, — розповідав далі Грицай, — була якась активна молода дівчина, єврейського походження. Почала виступати й ніби демонстративно говорити російською мовою. Я слухав, — каже Грицай, — а потім перебиваю її й питаю: — Ти що, з Радянського Союзу приїхала? — "Ні, — каже, — я тутешня". — А українську мову знаєш? — "Знаю". — То чого ж ти говориш, та ще й нечистою, ламаною російською мовою? — "Та я думала, що це для тебе краще, зрозуміліше", — ніяковіючи відповідає вона. — Я знову, — каже Грицай, — мусів читати їм лекцію з національного питання.

Ми йшли коло університету. З другого боку вулиці якийсь хлоп'яга помахом руки привітався з Грицаєм. Він відразу перескочив до нього й кілька хвилин з ним розмовляв. Повернувшись, каже:

— Це цікавий тип галицької молоді. Брав участь в атентаті на Пєрацького. Пощастило втекти. Тепер студент ІНО. Польським судом заочно засуджений до смертної кари.

Хто то був — не знаю. То була для мене далека й незрозуміла містерія. Я здивовано питав: як же воно те все сталося? Як йому пощастило? Грицай сказав, що колись при нагоді він розповість. Але так . . . і не розповів. Нагоди не трапилось.

Мабуть, злопам'ятною весною 1933 року Грицая, в порядку партійної мобілізації, післали на село для хлібозаготівель і посівної кампанії. Був він там два чи три місяці в якомусь закутку України. Повернувся тяжко пригнічений і озлоблений. При зручній нагоді я його запитав, які враження привіз він із своєї експедиції?

— Трагічні, — відповів. — Ти не можеш навіть уявити, що зроблено з нашими людьми, з нашими селами . . . Голод охопив усі села. Люди масово вимирають . . . Людоїдство й божевілля стало щоденним явищем. Ось, прикладом, картинка: в одній сільраді сиджу я з управою. Раптом заходить жінка. Очі світяться божевільною радістю.

— Що скажете? — питаю її.

— А скажу, скажу, — говорить вона не то з усміхненим, не то скривленим до плачу обличчям, — скажу, що м'ясце мого синочка дуже смачне . . . Ге-ге! Я такого ще ніколи не їла . . . Тепер я — сита! — і зайшлася страшним чи то сміхом, чи зойком розпачу. Ми всі — остовпіли. Її відразу забрали й відвезли кудись. Голова сільради розгублено дивиться на мене й не знає, що сказати. Потім каже:

— Отаке, як бачите.

— Я, — казав Грицай, — так само знечулено сиджу й не знаю, що йому відповісти. Очі звернені до мене. Я людина з центру. Відповідальний. Мушу щось зарадити. Але що? Що я можу?! Я всіма силами роблю вигляд спокійної людини і кажу:

— Цьому треба буде покласти край. Зараз я маю іншу справу. Прийду пізніше.

Встаю і йду. Я не хочу, щоб вони бачили мою розпуку. Я йду вулицею й мені ревти хочеться на ввесь світ. Ні, ти не уявляєш собі. Народ вимирає.

Він замовк. Я понуро мовчав. Не знав, що сказати. Я йому вірив. Я знав, що це не провокація. Я ще спитав:

— Чи ж у верхах про це знають?

— Знають, безсумнівно.

— То як же так? Невже не можна вжити якихось радикальних заходів до порятунку?

— Не можна. Це вже стало стихією, яку ні чим не спинити.

— Ні, я не можу цього зрозуміти.

— І я не можу. Ніхто не може.

— Але ж так не може бути. Хтось же винен у цьому?

— Хтось винен. — Грицай глянув на мене й кінчив: — винні ми з тобою, мільйони таких, як ми.

— Це щось поза логікою.

— Ні, це дуже логічно. Мільйони таких, як ми, не мали відваги вчасно рішуче сказати: годі! А тепер . . . уже пізно.

Я був приголомшений, прибитий цією розмовою. Тут не було чогось особливо сенсаційного. Про це пошепки говорив увесь Харків. Але ця потрясаюча своєю щирістю розповідь близької мені людини була душевно болюча. Його репліка про нашу відповідальність за це страхіття — особливо свердлила мозок.

Востаннє я розмовляв з Грицаєм наприкінці листопада чи на початку грудня 1933 року. В повітрі вже дуже пахло масовими арештами й кров'ю. Я відчував, що над моєю редакторською позицією нависли чорні хмари. Я вирішив заздалегідь добровільно зректися праці. Але чи зручно це в такий час? Як це зробити, щоб не виглядало на демонстрацію чи на втечу? Я вирішив порадитись з Грицаєм, як директором. Трапилась добра нагода. Ми одночасно вийшли на обід. Він обідав у "Раднаркомівці" (раднаркомівський урядовий ресторан) на Сумській, а я — в Будинку Блакитного. Я відразу заговорив про свою ситуацію й бажання добровільно залишити працю.

— Що це тобі дасть? — сказав він. — Поки я ще тут, сиди і працюй. Як буде ситуація критичніша, я тебе попереджу.

Ми дійшли до "Раднаркомівки". Він пішов до свого ресторану, а я на Каплунівську.

То була моя остання розмова з Миколою Грицаєм. Пізніше я довідався: його заарештували тоді ж у раднаркомівському ресторані під

час обіду.

Наступного дня я, як належить, прийшов на працю. Але відразу відчув, що атмосфера навколо тривожна й чужа. Не встиг я сісти, як зайшла секретарка й сказала, що тов. Клебанов просить мене. Заходжу. Завжди усміхнений, Боря сидить насуплений і суворий. Він звичайно заїкався, а при хвилюванні довго не міг вимовити слова. Нарешті каже:

— Від сьогодні ти не працюєш у нас. Тебе з роботи знято.

Я якусь мить дивлюсь на нього й питаю:

— За що?

— За проявлений гнилий лібералізм і націоналізм у праці.

— Факти!

— Їх багато. Я не зобов'язаний їх тобі викладати, але на деякі вкажу.

1) Ти пригрів і видав книжку Антоненка-Давидовича. Що це за письменник, ти сам добре знаєш.

2) Вигнаному з "Вістей", а тепер заарештованому Лавріненкові ти також давав заробити.

3) Викиненого з Наркомосу, відомого Скрипникового холуя Григорія Овчарова ти також пригрів і дав йому добрий заробіток.

Все це була правда. Але, що це має спільного з націоналізмом? Я перебиваю Клебанова питанням:

— Це розпорядження директора Грицая?

— Це розпорядження моє. Директора Грицая більше немає.

Я все зрозумів. Не мав бажання більше розмовляти. Лише спитав:

— Чи я можу сподіватися на заробітковий розрахунок?

— Про це фінансова частина має розпорядження.

На цьому й скінчилась моя редакторська кар'єра.

* * *

Через добрих двадцять років, уже на еміґрації, відомий актор "Березоля" Йосип Гірняк розповів мені дещо про Грицая в тюрмі. Короткий час Грицай перебував у спільній з ним (і ще кількома в'язнями) камері. Микола, очевидячки, знав свою приреченість. Знав, що живим йому звідти вже не вийти. Свої останні дні він проводив з шибеничним гумором. В камеру щодня давали до читання "Правду". Там на першій сторінці, майже в кожному числі, був великий портрет Сталіна. Микола Грицай мав свій порядок. Щоранку обтирав усе тіло холодною водою й робив гімнастику. Після того брав "Правду" обов'язково з портретом Сталіна, стелив на підлозі й сідав голою сідницею на фізіономію вождя. Вражені співкамерники хоч і сміялися, але перелякано питали:

— Що ти робиш?

Він, посміхаючись і продовжуючи совгатись голим задом по фізіономії Сталіна, відповідав:

— Це єдине, що я ще можу зробити.

Таким він був і таким пішов з цього світу.

За деякий час, згадував Гірняк, його забрали з камери. Ніхто більше не чув і не бачив його. Всякий слід по ньому зник.

Для розстріляних під час слідства чи негайно після нього, НКВД мав цинічну формулу назовні: "Засуджений без права листування". Ця формула була подвійно вигідна. Поперше, вона прикривала убивців. Подруге, вона запаморочувала мозки бідним наївним родичам розстріляних. У них починала жевріти надія, а може й вижив? Дружина Грицая не була наївною. Дістався таке повідомлення, сказала:

— Ви розумієте, що це значить? Грицая більше нема.

Моя педагогічна праця

Інститут підготовки кадрів

До педагогічної праці я мав уроджений нахил. Приїхавши до Харкова, я насамперед постарався знайти учительську працю. Як я вже описав в одному з попередніх розділів, таку працю я знайшов у середній школі на Холодній горі. Але вчителював недовго. За кілька місяців дістав пропозицію взяти курс лекцій з історії української літератури в Інституті підготовки кадрів до Інституту червоної професури при ВУАМЛІНі. Цю пропозицію зробив мені мій старший колеґа в ПРОЛІТФРОНТі Давид Фельдман. Він був директором бібліотеки й архіву ВУАМЛІНу і взагалі впливовою тоді ще особою серед керівної верхівки тієї партійної інституції. Про нього вже була мова в розділі про ПРОЛІТФРОНТ.

Пропозиція була для мене дуже спокуслива і вигідна. Я радо погодився. За кілька днів ми з ним сиділи вже в кабінеті директора Інституту кадрів, на прізвище, здається, Созонов. Мої біографічні дані (наявність друкованих праць, аспірант Науково-дослідного інституту, соціяльне походження, а найголовніше — рекомендація Фельдмана), справу моєї праці в інституті відразу вирішили позитивно.

Що являв собою цей Інститут кадрів? Пам'ять моя зберегла таке: був це дворічний, здається, навчальний заклад з ущільненою програмою інституту гуманітарного типу (історія, філософія, економіка, політика, історія літератури). Призначений виключно для партійних кадрів, що плянували піти в аспірантуру, але не мали закінченої вищої освіти. Інститут кадрів мав доповнити, систематизувати чи відсвіжити належний їм рівень освіти. Були тут більше і менше підготовлені студенти, але в цілому була це дуже працьовита й уважна авдиторія... Звідси набиралися кадри до аспірантури Інституту червоної професури при ВУАМЛІНі.

Я працював у цьому інституті протягом трьох років і не мав жадного непорозуміння ні з студентами, ні з адміністрацією. Ця перша

солідна праця дала мені дуже багато. Насамперед, я вперше після університетських студій самостійно продумав і систематизував цілий курс історії української літератури. Багато фактів та окремих епізодів, про які в студентському нашому курсі, або зовсім не згадувано, або згадувано між іншим, я тепер мусів опрацювати і впровадити в курс. Це була дуже велика і корисна для мене праця. Якщо взяти до уваги, що це я робив у роки моїх аспірантських студій, то користь від цього для мене була подвійна.

В Інституті кадрів я вперше познайомився й близько зійшовся з відомим тоді харківським професором і педагогом Олексою Петровичем Парадиським. На харківському педагогічному небозводі це була досить помітна і шанована особа. Він читав лекції в кількох інститутах. Разом з О. І. Білецьким вів курс української літератури для заочників. Його передмови прикрашували видання клясиків у виданнях ДВУ, РУХу, Книгоспілки. Одне слово, це був методично і теоретично добре підкований і досвідчений педагог вищого рангу. Крім української, читав він курс і російської літератури. Мене зустрів стримано й офіційно. Але за деякий час, почувши опінію студентів і ближче познайомившись зі мною, він поставився до мене дружньо і щиро. Протягом трьох років я співпрацював з ним у повній товариській згоді і взаєморозумінні.

Інститут журналістики

Зовсім випадково й без особистого бажання, я змушений був прочитати курс історії української критики і публіцистики в Інституті журналістики. Офіційно він називався "Український комуністичний інститут журналістики" — УКІЖ. Трапилось це так. У нас у ПРОЛІТФРОНТі була єдина жінка — Ірина Редькина. Колишня журналістка, закінчила Інститут історії ВУАМЛІНу. Авторка кількох публікацій і велика прихильниця нашого пролітфронтівського руху. Ми з нею не були близько знайомі. Просто знались. Одного разу зустрічає мене в коридорі ВУАМЛІНу. Питає, що я тут роблю. Кажу, що читаю лекції в Інституті кадрів. Вона дуже зраділа. Вхопила мене за руку й каже, що має для мене дуже цікаву пропозицію: в Інституті журналістики (вона, як член партії виконувала там якусь адміністративну ролю) є вакантне місце викладача історії української критики і публіцистики. Вона пропонує цю працю взяти мені. Я їй сказав, що дуже вдячний за довір'я, але такого курсу я сам ніколи не слухав, його ще ніхто не написав. Тож брати на себе такі лекції аж ніяк не можу. Але Ірина була настирлива й невідступна.

— Ти — критик. Своїх попередників ти знаєш. Принаймні мусиш знати. Та й в історії літератури критику до певної міри згадують. Що нема ще історії нашої критики, то це й краще для тебе. От візьми й склади схему такої історії. Бодай на один семестр. Мусять же знати майбутні журналісти, що українська критика була. Бодай імена,

періоди та ідейне спрямування запам'ятають.

Одне слово, симпатична й енергійна Ірина мене вмовила. Я сказав, що спробую обдумати питання і скласти плян. І справді сів і почав мудрувати. Почав з середини XIX сторіччя. Ієремія Галка (Костомаров), Куліш, критика "Основи" (шістдесяті роки), Драгоманов, Білик, Вартовий (Грінченко), Кониський, Франко, Павлик, Терлецький (1870 -80-ті роки), Леся Українка (1890-1900-ті роки, її критична спадщина, — 10-й том творів, — був тоді вже опублікований) і закінчував критикою та публіцистикою "Ради" (Єфремов, Ніковський), "Української хати" (Сріблянський=Шаповал, Товкачевський, Євшан) і "Дзвону" (Винниченко, Антонович, Донцов). Усе це, мабуть, було укладено поверхово, по-аматорському, але, коли в природі не існувало навіть такого, то мені цей плян видався поважним і цікавим. За ним я й почав читати лекції в Інституті журналістики. Читав, як обіцяв, один семестр. Далі обставини склались так, що продовжувати не міг.

Харківський педагогічний інститут професійної освіти

Таку неоковирну назву ХПІПО дістав Харківський університет після реформи системи освіти 1921 року. Як і кожний ІНО, він складався з низки факультетів — точних, природничих і гуманітарних наук.

Як я вже писав, закінчивши аспірантуру, я відразу дістав працю редактора у видавництві "Молодий більшовик". За собою я затримав працю тільки в Інституті кадрів. Завантажувати себе більше не мав наміру. Та раптом завітав до мене Олекса Петрович Парадиський. Поінформував, що дістав пропозицію посісти катедру літератури мовно-літературного факультету ХПІПО. Це пропозиція поважна й відповідальна. Перед відповідними чинниками він заявив, що керівництво катедрою візьме при умові, що його колеґа з Інституту кадрів, який до того ж щойно закінчив аспірантуру в Інституті Шевченка (тобто, я грішний) візьме на себе курс нової української літератури від кінця XIX сторіччя до наших днів. Він просить мене дати свою згоду і цим підтримати його.

Пропозиція Олекси Петровича була для мене дуже приємна й гонорова. Відразу відкривалась перспектива професорської кар'єри в майбутньому, та ще й у спеціялізованій вищій школі — на літературному факультеті. Це мрія вибраних. Але практично ситуація в мене склалася дуже тяжка. З одного боку, я ніяк не хотів кидати Інституту кадрів, праця в якому була для мене просто приємним відпочинком. З другого, — не міг уже відмовитись від редакторської праці, яку щойно розпочав. З мого боку виглядало б це дуже неповажно. Я з докором глянув на проф. Парадиського й почав йому викладати свої труднощі. Він вислухав, і став дуже резонно переконувати мене, що все залишається так, як є, що мені ні від чого не треба буде відмовлятися.

Він укладе програму так, що я матиму не більше двох лекцій тижнево. Він знав і про підручник, який я написав з проф. В. Бойком, і про мою дисертацію про цю добу, яка готується до друку. Тому був певний, що мені не треба буде витрачати багато часу на готування. Дві лекції тижнево не заберуть у мене багато часу. Він почав бити на сентимент. Мовляв, два роки ми ідеально і дружньо працюємо з вами. Маю до вас пошану й довір'я. На новому й відповідальному місці, та ще й у вузі, де виховується майбутня наша зміна, я, мовляв, хочу мати помічника, колеґу, за працю якого був би спокійний. Одне слово, своє вмовляння проф. Парадиський кінчив словами, що б я не легковажив нагодою, яка рідко кому трапляється. І я погодився.

За кілька днів від деканату літфаку (літературного факультету) ХПІПО я дістав листа, в якому запрошували мене зайти до декана у важливій справі. Моя візита закінчилася оформленням мене як доцента ХПІПО. Так почалася моя праця на вищому університетському рівні. Я мав читати два курси. Перший — українська література від кінця XIX сторіччя до революції 1917 року і другий — українська література пореволюційної доби (1917-30).

Я не мав страху. Почував себе в основному цілком підготовленим. Доба, яку мав читати, була в мене опрацьована досить докладно. Бентежило мене тільки те, що свої лекції я мав починати на четвертому курсі літфаку. А це вже студенти досить підготовлені. Вони до мене слухали вже лекції таких професорів, як О. Білецький, А. Шамрай, І. Айзеншток, В. Коряк. Отже, це слухачі, можна сказати, досить підковані, з виробленим смаком і розумінням предмету. Такі думки снували в моїй голові, коли я йшов на першу лекцію. Та й був я, порівняно, ще зовсім молодою людиною. Мені заледве добігало до тридцятки. І вигляд у мене був зовсім не професорський. Нічого поважного, недоступного, таємничого. Такий собі безтурботний літератор. Тому мої студенти зустріли мене, мабуть, з застережливою іронією: — Ну, ну, що ж він нам скаже, цей молодий "навчитель"? — Мені здавалося, що я це читаю в очах кожного студента.

За моїм пляном перша вступна лекція мала мати характер загального, дуже сконденсованого огляду мистецьких і літературних напрямків та процесів кінця XIX і початку XX сторіччя. Пригадую, що виповнювали цю лекцію думки про присмерки й суперечливі конфлікти бальзаківсько-фльоберівського реалізму, про утвердження позитивізму (Оґюст Конт) і народження натуралізму Золя. Його еволюція й німецько-скандінавська версія. Поява в мистецтві й літературі імпресіонізму, модернізму, символізму та багатоманітних груп і напрямків кінця XIX і початку XX сторіччя. Цю загальноевропейську панораму в літературі й мистецтві я старанно в'язав з українським літературним процесом того ж часу. Одне слово, лекція ця мала накреслити загальне мистецько-літературне тло, на якому в наступних лекціях я мав розглядати вже окремі конкретні літературні явища. Чи ця вступна лекція була дуже мудрою, то я сумніваюся. Але що це було

нове, що такого вступу до тієї доби не було в жадній тоді історії української літератури і що таких лекцій мені ніхто ніколи не читав, то це було теж так. І мої слухачі це відчули. Але від цього недовір'я в них не зменшилось, а, здається, збільшилось. Чи не беру я їх на "арапа"? Я навмисне скоротив трохи лекцію, щоб мати більше часу для першого знайомства.

Питань було багато. З виразним наміром на чомусь мене піймати. Деякі пригадую. 1) Коли Золя написав свій експериментальний роман? 2) Чи це був художній твір чи трактат? 3) Коли і що спричинило появу назви "імпресіонізм"? 4) Як називалася німецька і скандінавська версії французького натуралізму? 5) Чи є родовідна сув'язь між імпресіонізмом, символізмом, а особливо — експресіонізмом? 6) Яка роля Франка в українському модернізмі?

Ні, це була злива речевих і недурних питань. Я побачив, що вони мене просто іспитують. Я припинив питання, мотивуючи, що, мовляв, коли б я хотів повністю відповісти на вже поставлені питання, то на це потрібна була б ціла окрема лекція. У майбутньому, я, можливо, таку лекцію дам. А сьогодні покищо відповім коротко. Насамперед я похвалив їх за таку активність. Це свідчить, що вони справжні вдумливі студенти. На питання я справді відповів максимально коротко, але точно. І на тому скінчив. На мить створилось якесь замішання. Не вдалось "посадити в калошу професора". Вони побачили, що я почуваю себе досить вільно в усіх питаннях. Вони, звичайно, не знали, що і в моїй неопублікованій праці "Українська модерна поезія", і в моїй аспірантській праці "До проблеми творчої методи", і в деяких моїх статтях саме ця доба і ці питання, під різними кутами були дискутовані. У них я почувався як у себе вдома.

Навколо мене відразу згромадились студенти, зокрема ті, що давали питання. Найближчим бачу міцного, з енергійним кругловидим обличчям, що настирливо цікавився німцями, скандінавцями й експресіонізмом. Питаю прізвище.

— Самарин Роман, — відповідає.

— Ви що, може професора Самарина син?

— Так.

Ага, то мені зрозуміло тепер його зацікавлення й начитаність. Питаю високого тоненького, смуглявого хлопчину, що стояв поруч і цікавився Франком.

— Крижанівський Степан, — відповідає шепеляво чи гаркаво.

— То ви автор "Енергії"?

— Так, — каже ніяковіючи. Так називалася його перша збірка поезій, що торік вийшла друком.

— А, то я вас знаю. А ваше прізвище, — питаю білявого хлопчину, що стоїть збоку й питав про імпресіонізм, час та умови його виникнення.

— Білецький Андрій.

— Ви що, син Олександра Івановича?

— Так, — чую тиху відповідь.

Я відразу збагнув, яких маю перед собою студентів. У процесі дальшої праці я зауважив, що вони на курсі дуже виокремлювались. Самарин і Білецький знали німецьку і французьку мови. Білецький ще й добре знав латинь. Із західньоевропейської літератури вони напевно читали і знали багато більше, ніж я, їхній професор. Було ще кілька дуже вдумливих і надійних студентів, але, на жаль, прізвища їх я забув. Такий склад студентської авдиторії зобов'язував мене бути дуже уважним і пильно продумувати кожну лекцію. І мушу сказати, що надалі межи мною й цією авдиторією встановились якнайкращі контакти. Первісне застережливе недовір'я зникло. Запанувала пильність і виконність. Післялекційні запитання продовжувались, але без тенденції "посадити мене в калошу", а справді, щоб вияснити щось чи уточнити. Деякі студенти під кінець року виявили навіть щось більше, ніж звичайну уважність. Згадаю дещо про це.

Наближався випускний місяць. Кожний студент зобов'язаний був написати випускну дипломну працю. Після однієї лекції, до мене підходить Роман Самарин і каже:

— Григорію Олександровичу, я написав свою працю на тему про німецький експресіонізм. Я трохи сперечався з О. Вальцелем, із Л. Зевельчинською, і навіть з Казіміром Едшмідтом.

— Дуже приємно. Добре, що ви взяли цю тему. Такої теми ширше ще, здається, ніхто в українській літературі не опрацював, — кажу йому щиро.

— Але, Григорію Олександровичу, — каже він, трохи навіть ніяковіючи, що не було в його характері, — я хочу просити вас, щоб ви прочитали й сказали мені свою думку.

Я здивовано дивлюсь на нього й кажу:

— Самарин, ви ж знаєте, що західньоевропейська література не мій фах і я напевне нічого істотного не зможу вам сказати. Це ж ви в проф. Білецького пишите? От йому й карти в руки. Що я тут можу?

— Я знаю, — спішить переконати мене Самарин, — то окрема справа. Але ж у своїх лекціях ви не раз робили екскурси в цю ділянку. Ваші коментарі були слушні. Я навіть дещо тут використовую. Ні, якби ви були ласкаві . . .

Мушу сказати, що мені було приємно слухати таке прохання. Бо це свідчило, що навіть такий здібний студент як Самарин, прослухавши рік мої лекції, пройнявся вірою, що я й тут можу йому щось важливе сказати. Я взяв його працю. Вона була добре написана, широко удокументована. Це свідчило про його безсумнівну здібність до солідної наукової праці. Я, звичайно, не був компетентний оцінювати повноту фактів, деталів і джерел, використаних у праці, але в цілому вона видавалась мені солідно і вдумливо написаною. Вказавши тільки на кілька неістотних помилок, я підтвердив своє припущення, що праця варта того, щоб подумати над її публікацією.

Треба сказати, що говорив він зі мною й працю свою написав доброю українською мовою. А походив з родини відомого харківського професора російської літератури, який категорично не визнавав ні української мови, ні української літератури. Ця його українофобська, як мені казали, позиція ізолювала його цілковито від наукової й педагогічної спільноти в Харкові й він ледве перебивався випадковими заробітками.

Пізніше, як це я вже знаю з преси, Роман Самарин зробив добру кар'єру. Скінчив аспірантуру, спеціялізувався в західньоевропейській літературі, переїхав до Москви, став професором і керівником катедри іноземної літератури в Московському державному університеті, а за деякий час — деканом філологічного факультету. Написав багато дуже солідних наукових праць. Його особа була на черзі вибору в академіки. Але, як свідчить Лев Копилев, 1973 року несподівано помер.

Інший мій студент, Андрій Білецький, як інформували мене в 70-их роках кияни, живе в Києві, викладає клясичну філологію в університеті та є також автором багатьох наукових праць. Я, на жаль, їх не знаю.

Третій студент, що залишився в моїй пам'яті, був Степан Крижанівський. Його студентська дипломна праця була про Василя Чумака. Тут уже, само собою, консультація, керівництво і затвердження його праці було в моїй компетенції. Крижанівський, крім поетичної діяльности, закінчив аспірантуру, добився титулу доктора філологічних наук, професора, керівника відділу історії радянської літератури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. З цим моїм студентом я мав щастя через тридцять років зустрітися. Було це в добу "відлиги" шістдесятих років. Підрадянські люди вільніше зідхнули. Сталося майже чудо. Почали приїжджати до США індивідуально (О. Підсуха, В. Коротич) і більшими чи меншими групами. Вони мали відвагу, а може й дозвіл, зустрічатися з усіма еміґрантами. В одній такій групі, яку очолювала Катерина Колосова, було багато діячів культури: Георгій Майборода (композитор), Яків Баш (прозаїк), Микола Зарудний (драматург), Хмелько (художник), Сергій Козак (поет і оперовий співак), а серед них — поет і професор Степан Андрійович Крижанівський. На прийняття, де мала бути вся ця вибрана група, я пішов з великим зацікавленням. Я поминаю всі деталі та учасників цієї історичної зустрічі, бо вона заслуговує на окремий огляд. Тут зупиню увагу тільки на моментах, що стосуються мене й мого колишнього студента.

Зустріч була стримана, але сердечна. Замість колишнього високого стрункого юнака, який залишився в моїй пам'яті, передо мною стояв огрядний, розтовстілий, з круглим, але приємним обличчям мужчина похилого віку. Тільки характеристична шепелява вимова його залишилася незмінною. Ми тиснемо один одному руки і я кажу:

— Якби ми наперед не знали, хто ми, то не пізнали б уже один одного.

— А мені здається, що ви ніби й не змінилися, — каже мені на те Крижанівський.

— Ну, що ви, Степане Андрійовичу. Не жартуйте так зле. Тридцять років життя, та ще й якого! — зробили своє, — відповідаю на те.

— Не обов'язково, — пробує перечити Крижанівський. — Є люди, що підпадають гострій деформації в старші роки, а інші — стійкіші, менш податливі.

Ми сіли окремо й почали розмову. Мені видавалося, що розмова була щира і дружня. Ще не час навіть тут публікувати повністю наш діялог. За перекускою, чаркою й чудесними дуетами Ганни Шерей і Сергія Козака атмосфера створилася справді земляцька, дружня, родинна. В щирому піднятті, я взяв келих і виголосив тост за здоров'я наших гостей взагалі, а зокрема — за мого колишнього студента, а тепер шанованого поета і вченого Степана Андрійовича Крижанівського. Щойно апльодисменти втихли, хтось із присутніх, можливо порівнюючи нас з вигляду, жартома гукнув на мою адресу:

— Та ви, що, в рефріджерейторі пересиділи?

На цю репліку я зареаґував іронічною фразою:

— Так, мої друзі! Я справді пересидів і загартувався в рефріджерейторі фірми "Воркута — ГУЛАГ". При цій нагоді дозвольте розповісти вам один жанровий епізод нашої першої зустрічі з Степаном Андрійовичем.

І я в жартівливому тоні коротко розповів про те перше "бомбування" мене питаннями на моїй першій лекції групою студентів, серед яких був і Крижанівський. Публіка задоволено сміялася, а Степан Крижанівський враз устав і каже:

— Григорію Олександровичу, але ж ви не сказали, то я додам, що свою дипломну працю про Василя Чумака я писав під вашим керівництвом. Тепер з приємністю рапортую: я її недавно опублікував.

Цю заяву присутні покрили знову гучними оплесками. Я підійшов і обняв його. Ця заява дуже піднесла престиж Крижанівського в моїх очах. Вона свідчила про відвагу і чесність його. Він не побоявся, тут, у присутності своїх однопартійців, серед яких були й спецстукачі, признатися, що я є його колишній учитель і що під моїм керівництвом він писав свою дипломну працю.

Згідно з пляном, на другий день їхня група мала відвідати нью-йоркську біржу. Я поставився критично до цієї ідеї. Я запропонував Крижанівському піти зі мною до Колюмбійського університету, оглянути бібліотеки, архіви, лябораторії, славістичний відділ тощо. Він радо погодився. Ми узгіднили це з керівницею групи Колосовою. Наступного дня ми зустрілися в готелі, де зупинилися вони. Вийшов Степан Андрійович і, трішки ніяковіючи, каже:

— Вибачте мені, але я сам не можу піти. Я мушу ще когось узяти.

— Та прошу дуже. Беріть кого хочете й скільки хочете, — кажу щиро.

Він повернувся й пішов. Я його розумів. У них "кругова порука". Недовір'я, бо одному легше втекти, або щось ляпнути. Удвох трудніше. Один одного контролює. Бідні підневільні люди! Повертається Крижанівський. Один. Удаючи незалежного, каже:

— Я вирішив іти сам. Не потрібно нікого. Це навіть краще буде для нас.

Я дивлюсь на нього із співчуттям і дружньо кажу:

— Степане Андрійовичу, як вам завгодно. "Вы сам хозяин своего произвола", як говориться в одній жартівливій історії.

І ми пішли. Оглядали університет, бібліотеки і довго багато говорили. Але це вже належить до окремого цілого нарису про ці зустрічі. Після цього я ніколи не зустрічався і не мав жадних інших з ним контактів.

* * *

Крім лекцій на стаціонарних курсах ХПІПО, я мав з січня 1933 року пропедевтичний курс лекцій на зимовій сесії студентів-заочників. Ця праця нічим особливим не позначилась, за вийнятком хіба такого епізоду: я зайшов у переповнену авдиторію за кілька хвилин до дзвінка. Глянувши на публіку, не пішов до катедри, а до першої лави й сів поруч із кількома студентами. Розмови: хто звідки. Один — з Богодухова, другий — з Золочева, третя молода вчителька — з Ромен. А ви, — питають мене. Я — з Харкова, кажу. Вдарив дзвінок.

— Щось нашого професора нема, — каже хтось.

Я встаю, йду до катедри, і, посміхаючись, кажу:

— Тоді, почнемо, товариство.

На залі збентеження, веселий шерех, гомін, а з передньої лави, де я сидів, здивований, ніби докірливий голос:

— То це ви?

— Це я, — сміюся й починаю лекцію.

Цей незвичний товариський спосіб моїх перших контактів очевидячки сподобався моїм студентам-заочникам. Бо до кінця курсу були в мене з ними найкращі стосунки. На прощанні багато з них просили мою адресу і дозвіл писати й консультуватися з тих чи інших питань історії літератури. Але з того, звичайно, нічого не вийшло. Бо незабаром настали темні часи й моя педагогічна праця в Харкові припинилася.

На початку вересня 1933 року мене викликали до деканату й сповістили, що в зв'язку з реорганізацією, моя праця, покищо, припиняється. За деякий час я дістав таку довідку:

УСРР
Народний Комісаріят Освіти
Харківський Державний Університет
27.XII.1933 р.
Харків, вул. Вільної Академії

ч. 14

ПОСВІДКА

Дана ця тов. Костюку Г. О. в тім, що він працював в ХПІПО на посаді доцента історії літератури з 1 жовтня 1932 року до 1 вересня 1933 року.

Припинив роботу в зв'язку з реорганізацією ХПІПО.

Декан

Печатка.

Підпис

Подібну посвідку мені видали і в Інституті підготовки кадрів. Тільки тут було "звільнено з посади за скороченням годин, відведених на курс".

Дата звільнення стояла: 23. X. 1933 р.

Для мене було ясно, що це завуальований початок моєї катастрофи. Без усяких причин, без жадних конфліктів у жовтні 1933 року всяку педагогічну працю в Харкові я втратив. Ще тримався на посаді редактора. Але й цьому, як я вже писав, прийшов кінець. Наприкінці листопада я був позбавлений всякої праці.

Луганський інститут народної освіти

Передо мною стало питання: що робити? Куди дітися? Де шукати роботи? Про літературні заробітки вже не було й мови. Майже два роки я вже нічого не друкував. Після розгрому Інституту Шевченка, всяка надія на публікацію моєї книжки "Модерна українська поезія" була втрачена. Після ухвал Листопадового пленуму ЦК КП(б)У 1933 року атмосфера робилася щодалі задушливішою. Я відчував, що в Харкові мені всі шляхи до праці закриті. Щоправда, моя педагогічна біографія ніби не була заплямлена. Мене звільнили з праці в інститутах, але не з ідеологічних мотивів. Тому я вирішив пошукати щастя в Наркомосі.

В Наркомосі в той час сиділи вже якісь нові — насуплені, непривітні люди. Нічого мені не обіцяли. Казали тільки, що матимуть на увазі мою кандидатуру. Під час чергової візити до НКО (Народного комісаріяту освіти), в секретаріяті мені сказали, що ректор Луганського ІНО шукає викладача історії літератури й хоче мене бачити. Просять почекати, бо він незабаром прийде. Я сів у почекальні. За деякий час до мене підійшов молодий чоловік, років на два-три старший від мене і відрекомендувався ректором Луганського ІНО на прізвище Паскель. Прізвище не українське. Але говорив доброю літературною українською мовою, хоч, видно, завченою. Пізніше я довідався, що він був з балтійців — чи то латиш, чи то литовець. Закінчив Інститут філософії ВУАМЛІНу. Враження справляв приємне, дружнє, культурне. Відразу сказав, що шукає для інституту професора історії української літератури. Що він ознайомився з моєю особистою справою. Мій соціяльний статус, моя освіта, науковий

ступінь, друковані праці й педагогічний стаж, — все це відповідає його вимогам і він пропонує мені працю в своєму інституті.

Ця пропозиція для мене була не тільки приваблива, але й порятункова. Але я вагався. Поперше, з преси я знав, що недавно в Луганському ІНО викрито було ціле кубло "троцькістсько-націоналістичних змовників" і заарештовано ряд викладачів, а також ректора й секретаря партійної організації, які, мовляв, це кубло очолювали. І ось цей зовні симпатичний новопризначений ректор запрошує мене на працю саме в це ще розпечене, небезпечне місце. Подруге, на моїй особі є тавро "хвильовизму" (саме тоді це вже ставало страшним злочином) і вигнання з "Молодого більшовика" за "націоналістичні прояви". Він же нічого про це не знає. В моїй справі це не занотовано. Але про це він може найближчим часом довідатися. І я вагався. Він це помітив.

— Чого ви вагаєтесь? Що вас турбує? Може маєте якісь свої вимоги? Прошу, кажіть, — кидає він мені питання.

Я вирішую хоч дещо натякнути йому. Кажу загальниково, пробно.

— Як самі бачите, в моїй праці у вищих школах у мене ніколи непорозумінь не було і нема. Але на мені лежить тінь "хвильовизму". Я належав до літературної організації ПРОЛІТФРОНТ, на чолі якої стояв Хвильовий. Після його самогубства, самі знаєте, як його розцінюють. Ця тінь, кажу, падає і на мене. Хоч я там був рядовою маленькою особою.

Він вислухав і спокійно каже:

— Ваша приналежність у минулому до тієї чи іншої літературної організації не є жадним кримінальним злочином. То мене не цікавить. Я анґажую вас не в нову літературну організацію, а на посаду професора історії літератури. У Харкові ви мали доцентуру. У нас ви матимете професуру із спеціяльною платнею. Я так домовився з НКО. Не вагайтесь і давайте відразу оформимо справу. Я хочу, щоб із січня ви почали вже лекції.

Він говорив щиро, впевнено й авторитетно. Це мені надало відваги. І я дав згоду. За дві години я вже мав на руках призначення на посаду професора історії літератури Луганського ІНО. За кілька днів я виїхав до Луганського. Після зимових вакацій, десь з 10 чи 15 січня почав там свої лекції.

Нове оточення, колеґи, студенти

Енерґійний ректор Паскель укомплектував інститут справді добрими кваліфікованими новими викладачами. Історію почала читати проф. Мірза-Авак'янц, Наталя Юстівна, відома авторка багатьох досліджень з історії, наукова співробітниця, на той час уже розгромленої, катедри акад. Багалія. Блискучий лектор, глибокий знавець історії, вона відразу стала улюбленою професоркою всього студентства. Всі мовознавчі предмети почав читати відомий молодий

харківський лінґвіст Іван Троян. У Харкові він теж був позбавлений праці, не знаю тільки, з якою характеристикою. Приїхав до Луганського разом зі мною. Іноземну літературу почав читати якийсь доцент, як не помиляюсь — на прізвище Зелінський. Звідки він прибув — не знаю. У харківських наукових колах я такого не знав. У київських — також не чув. З ним я близько не зійшовся, то нічого й не знаю. Російську літературу читав Пулинець, Олександер Степанович. Вихованець Ніжинського ІНО, де він також закінчив аспірантуру. В Луганському інституті він викладав уже другий рік. Пережив усю осінню катастрофу і щасливо продовжував працю. З ним у мене встановились відразу не близько-дружні, а товариcько-ділові стосунки. Сам Паскель читав два курси: історію революційних рухів і історію філософії. Ті, що слухали його, казали, що лектор з нього першорядний, а історію філософії читав надзвичайно цікаво і глибоко.

З професорів точних і природничих наук я з виду знав багатьох, але прізвища забув. Пам'ятаю тільки одного професора вищої математики Симонова. Старший від мене на років п'ятнадцять, невисокий, присадкуватий, з їжакуватими настовбурченими сивими вусами, він проявляв до мене якусь особливу симпатію. Заговорював, цікавився літературними новинами, що рідко траплялось серед представників точних наук. Прізвище його мені нічого не говорило. Але його добра, природна, сказати б, органічна українська мова й вияв його постійної дружби до мене, якось нас в'язали. Одного разу ми йшли з інституту вдвох. Коли дійшли до будинку, де він мешкав, він запросив мене до себе. Познайомив з дружиною. Родинна атмосфера в них — українська. Видно типовий український інтеліґент з дореволюційного часу. За чаєм розмовились. Він ніби між іншим сказав, що в добу революції знав Олеся, Винниченка, Черкасенка. Що брав активну участь в політиці, був деякий час головою державного контролю УНР і т. д. Це все було для мене цікаве, але особливого значення цьому я не надавав. Здавалося, все логічне й нормальне. Такий був час, такі події. Жива активна людина мусіла брати участь у тих подіях. Історії української революції я тоді докладно не знав. Чи він правду казав, чи вигадував, цього я не міг визначити. Але поважав його за щирість. Яка його дальша доля — не знаю. Вже пізніше, на еміґрації, зі спогадів Мазепи і Винниченка я довідався, що справді в добу революції Симонов грав поважну ролю в українському уряді й займав становище державного контролера.

Поза інститутом у мене знайшовся там приятель. Це відомий луганський адвокат і літератор, автор книжки "Нотатки оборонця" — Платон Гайворонський. Познайомився з ним ще в Харкові, в добу ПРОЛІТФРОНТу. Тоді вийшла його книжка "Нотатки оборонця". Він подарував мені один примірник. Я написав рецензію до "Червоного шляху". Так почалася наша дружба. Він був одружений з симпатичною луганчанкою на ім'я Зіна. Була в них донечка у віці шести-семи років. Завжди грайлива і весела, запам'яталась вона мені

через такий епізод: одного разу я з проф. Трояном прийшов до них. Вона бігала навколо нас і зауважила, що в Трояна з носа вилазить кучма волосся. Він просто, мабуть, через учену байдужість не звертав на це уваги. Раптом та дівчинка весело гукнула:

— Мамо, дивися, в дяді з носа вуса ростуть!

Ми всі дружньо засміялися. Сміявся з нами й бідний Троян. Це була дуже гостинна інтеліґентна родина. Платон мав гарний тенор і добрий слух. Досконало виконував арію Андрія з "Запорожця за Дунаєм". Мав рідкісний талант переключатися на жіночий альт. Тоді безподібно виконував арію Оксани. Це була конкуренція з Зіною, з чого вона щиро сміялася. Тоді вони обоє виконували дует.

Я з ним ніколи не говорив про його минуле. Але знаю, що був він у дружніх стосунках з деякими укапістами, в тому й з Антоненком-Давидовичем, який інколи й гостював у нього. Звідси я можу зробити лише припущення, що він на початку 20-х років належав до тієї досить сильної групи УКП, що існувала в Луганському. Пізніше, вже після мого арешту я чув, що й його доба терору проковтнула назавжди. Що сталося з дружиною і дітьми — не знаю.

Мої лекції в інституті йшли нормально. Я не мав жадних непорозумінь. Стосунки зі студентською авдиторією встановились якнайкращі. Для прикладу пригадаю один епізод. Якось попросили мене з деканату заступити лекцію викладача іноземної літератури, який захворів. Несподівано для студентів заходжу на відповідний курс. Студенти встали, а староста каже:

— У нас зараз західньоевропейська.

— Професор захворів і мене просили заступити, українською — відповідаю.

Ніби у відповідь на мої слова, враз зірвались гучні тривалі оплески всієї авдиторії. Я ніяково стою й даю знак замовкнути. Коли втишилось, питаю:

— Це що, протест?

— Ні! — чую у відповідь, і знову оплески. — Навпаки!

Тоді я зрозумів, що то була спонтанно прихильна до мене демонстрація. І я, під загально-веселий настрій авдиторії, почав свою лекцію.

Хочу пригадати ще один епізод, який запам'ятався не так мені, як моїм студентам. Багато років пізніше, одного з них я зустрів на еміґрації. Це мій близький тепер приятель, Дмитро Варламович Ієвлев (Кислиця). При першій зустрічі, пригадуючи ті студентські роки, він сказав:

— Пам'ятаю ваші лекції, а особливо оту вступну на сесії заочників, літом 1934.

А історія тієї лекції була така: мій курс, який я мав читати заочникам, мав початися дещо пізніше. Сесію мав почати хтось інший. Не знаю вже, з якої причини, професор, що мав почати сесію, не прийшов і повідомив про це за годину до початку, коли вже

фактично студенти почали сходитися. Відкладати сесію було більше незручно. Я щойно закінчив свої лекції й збирався відходити. Раптом мене просять до ректора. Він у клопоті. Просить мене врятувати ситуацію. Я починаю казати, що це неможливо. Я не маю нічого з собою. Людям треба дати якісь факти. Я їх не маю. Я не думав про таку лекцію. Компромітувати себе й інститут я не можу. Паскель замахав руками. Вам, мовляв, не треба готуватись. Ви знайдете тему, зумієте. Зрештою, каже, проведіть з ними просто консультаційну бесіду з питань майбутнього курсу історії літератури. Та ви краще знаєте, як це робити. Одне слово, він дуже просив, — йому, я бачив, на цьому дуже залежало. Я погодився. Тільки просив його не гніватися, коли в мене щось не до ладу вийде.

Я сів і подумав, що мені робити? Що маю зараз сказати студентам, що з'їхалися з усього Донбасу та ближчих до Луганського районів Дніпропетрівщини. Вирішую рятуватися своєю, кілька разів уже читаною, вступною до цілого свого курсу, синтетичною лекцією, якою я починав і в Харківському університеті, і в Луганському ІНО. Але ж я тоді кожного разу мав з собою відповідні нотатки, з датами, цитатами, іменами. Але виходу нема. Мобілізую свою пам'ять і йду. Мене супроводить Паскель. Він відкриває святково сесію, вітає учасників, повідомляє, що з причин незалежних від керівництва, плянова лекція замінена іншою, рекомендує мене слухачам і зникає. Я починаю лекцію. Без будь-яких нотаток. Спочатку визначаю назву і межі плянованого для них курсу історії літератури. А сьогодні прошу прослухати загальні вступні уваги до плянованого курсу. На диво моя пам'ять була спокійна й ясна. Мій мозок працював точно, як заведений механізм. Дати, назви мистецьких шкіл і напрямків, численні імена мистців, письменників, історичні ситуації й національні межі, — все вкладалося в чітку, стрункy картину. Одне слово, лекція несподівано мені вдалася. Мій друг Ієвлев каже, що була блискуча. Можливо. В усякому разі я був певний, що ні мені, ні інститутові за неї не буде соромно. Створився майже святковий настрій. Навколо мене скупчилось багато студентів. Кожний щось питав, щось казав. Підійшов Паскель. Осяйний задоволенням. Тисне руку й каже:

— Я ж казав, що ви зумієте. Добре. Дуже дякую.

Все йшло ніби добре. Але ще з весни я помітив, що за мною якийсь суб'єкт стежить. За кожним моїм кроком. Йду вулицею з подружжям Гайворонських, суб'єкт переганяє й пильно заглядає в вічі: хто? Приїхали до Луганського в справі писання історії заводів (відома затія М. Ґорького) мої друзі — Т. Масенко й І. Сенченко. Йдемо вулицею, філер — за нами. Мене це вже починає злостити. Я навмисне зупиняюся, показую демонстративно пальцем на того суб'єкта, й голосно кажу:

— Дивіться на того типа. Він пильно охороняє нас від будь-якого атентату.

Сенченко сумно похитував головою. А суб'єкт спокійно стояв і дивився в протилежний бік. Він собі заробляв свою платню. Коли я приходив на телефонну станцію, щоб поговорити з Харковом, то філер теж був тут і з сусідньої кабіни попереджав Харків, щоб підслухували. Це почало діяти на мої нерви. Я почав думати, що мабуть пора вже звідси тікати. Десь у жовтні, зайшов до Паскеля і в дружній розмові сказав йому, щоб він підшукував когось на моє місце, бо я маю намір відійти. Він ніби дуже здивувався. Почав закидати мене питаннями: в чому справа? Чим я незадоволений? Студенти вас люблять, я шаную як доброго викладача, платню маєте найвищу.

Я сказав, що всім задоволений, що я йому вдячний. Тільки останнім часом змінилася зовнішня ситуація. За мною чомусь день і ніч ходить філер. Значить, доля моя в небезпеці.

Він на мить замовк. А потім виразно каже:

— Не вигадуйте нічого. Працюйте. Якщо б щось таке справді проявилось, то я вас заздалегідь попереджу.

Мені колись так само сказав Грицай. І я мав уже гірку практику, але все ж таки це мене до певної міри заспокоїло. Перед 7 листопадом, на Жовтневі свята, я поїхав до Харкова. Там настрій був тривожний, тяжкий. Вістки про арешти Вишні, Косинки, Ґжицького, Ірчана та інших, приголомшували і всіх обезволювали. Я вернувся з тяжким каменем на серці. Але лекції проходили далі ніби нормальним порядком. Дійшла до мене вістка, що до нашого інституту приїжджає Леонід Первомайський. Комсомольський і партійний осередки влаштовують йому великий літературний вечір. Логічно виходило б, що слово про поета перед студентською авдиторією мусить сказати професор історії української літератури. Але мені про це ніхто ні слова не сказав. Так ніби мене тут нема. Нарешті бачу афішу. На ній стоїть, що слово про поета скаже проф. О. Пулинець. Цим виразно, бачу, підкреслено, що мені висловлено недовір'я. Я рішуче мушу звідси виїхати. На літературний вечір я прийшов. Коли закінчився, я підійшов до Первомайського. Він, побачивши мене, дуже зрадів і питає:

— Де ти взявся тут? Ти що, проїздом кудись?

— Ні, — кажу йому. — Я тут викладаю літературу.

— Ти, тут? То як же воно? Чому ж... — Первомайський не закінчив речення й здивовано дивився на мене. Тут же стояв зніяковілий Пулинець і ще якісь партійні чи комсомольські активісти. Я нічого Леонідові не відповів на його незакінчене питання й мені також ніхто нічого не сказав. Зрештою, я розумів, що й вони це зробили не з своєї ініціативи, а з наказу вищих наглядачів. Я потиснув Первомайському руку й пішов. То було моє останнє побачення з ним.

Я йшов додому з тяжкими думами. Треба негайно покинути інститут, Луганське й виїхати. Але ж не можна просто сісти на потяг і виїхати. Виїзд треба оформити леґально. Треба дістати якийсь офіційний документ, платню тощо. До того ж я все чекав на обіцяне попередження Паскеля. Але він мовчав. І мене мучило питання: чи

нема ще про що попереджати, чи вже — не може? Пройшло ще кілька днів. Десь, здається, 24 листопада приходжу до інституту, як звичайно. Раптом на "Дошці об'яв" бачу наказ ректора. Читаю (переказую з пам'яти):

. . . Наказом ректора від такого то числа, за націоналістичні прояви в лекціях та перекручення програми професора Григорія Костюка з роботи зняти.

Це був шок. Якийсь момент я не міг рушити з місця. Прийшовши трішки до себе, зібравшися з думками, я відразу пішов до кабінету ректора. Він, очевидячки, чекав мене. Глянув і понуро опустив голову. Я був майже в стані афекту.

— Що це все значить? На якій підставі цей наказ?

— Значить є підстави, коли наказ появився, — відповідає якось неприродно, нещиро, не дивлячись на мене, Паскель.

— Я ж не мав жадного конфлікту, жадного попередження чи зауваження!

— Зате я мав.

— Чому ж ви мене не попередили? Я ж місяць тому хотів покинути добровільно інститут. А ви мене тоді запевнили, що нема підстав для цього, що все в найкращому порядку. Як усе це розуміти?

Він, не дивлячись на мене, почав був щось мені мимрити, пояснювати, мотивувати. Я того не пам'ятаю. Знаю, що було те все дуже нелогічне, непереконливе, нещире. Я побачив, що він у стані не меншого нервового збудження, ніж був я. Було ясно: його самого несподівано примусили дати такий наказ. Дальша розмова була зайва. На закінчення, ще кажу:

— То ви мене так активно аґітували конче взяти лекції в вашому інституті для того, щоб мою чесну і добру працю завершити отаким трагічним спектаклем?

Він ураз підвів очі на мене і притишеним, але чітким голосом мовив:

— Вибачте. Це безпідставне твердження. Я цього не плянував.

— Що ж тепер я маю робити з такою характеристикою? Хіба, що кулю в скроню пустити? — кажу майже розпачливо.

Паскель сидів якусь мить мовчки. Потім підвів голову, глянув на мене відкрито і сказав:

— Я вам видам посвідку без тієї характеристики. Там буде зазначено, що такий то, як професор історії літератури працював в інституті з такого то по такий то час. І все. Як хтось, десь поцікавиться, чому ви припинили працю і не повірить вам, то хай звернеться до мене. Я відповім так, що вам не пошкодить. Даю вам слово чести.

Це була найбільша відвага, якої в той момент можна було чекати від нього.

За пару годин я вже мав на руках: повний фінансовий розрахунок за працю й довідку про звільнення. На жаль, ця довідка в мене не збереглась. Вона приблизно звучала так:

Цим свідчиться, що такий то, ім'я рек, працював у Луганському інституті народної освіти на посаді професора історії літератури від такого то до такого то числа і року.

І все. Печатка інституту й чіткий підпис: ректор Паскель.

Цим і завершилась моя професорська діяльність в Українській Радянській Соціялістичній Республіці назавжди. Я сів у поїзд і виїхав до Харкова. Але тепер для мене це вже був не той, сповнений веселкових надій Харків, до якого п'ять років тому з ентузіязмом їхав з Києва. Тепер, це була темна невідомість, страхітливе чорне провалля. Але я — їхав.

Перед брамою невідомого

Харків і вбивство Кірова в Ленінграді

Куди іти . . . Кудою нам тікати . . .
Оточені зусюди катом ми . . .
Коли не смерть, так вічні ґрати
Проклятої тюрми.
О. Олесь

Що ж робити далі? — стало переді мною питання, коли я сів на канапу в своєму мешканні в "Слові". В університети, в інститути, в редакції журналів — дороги мені заказані. Подавати скаргу? Вимагати перегляду? Кому? Хто тепер рішає долю таких, як я? Все, що написано досі: і Історія літератури з проф. В. Бойком, і моя "Модерна поезія", і "До проблеми творчої методи" . . . все — до коша. Нічого не варте. Деґрадувати себе, виїхати в якусь темну провінцію, взяти учительську працю в середній школі . . . все це була б невелика біда. Але ж . . . хіба це врятує? Я не мав жадної певности. В голові — хаос. Все завихрилось у цьому нелюдському житті. Поговорити. Відвести душу. Порадитися. З ким?

Світ навколо — ніби безлюдний. Одні — в тюрмах, інші — зникли з обрію в невідоме. Що може порадити мені мій найближчий сусід і друг Терень Масенко, чи А. Головко, що десь ще тут ходить? Адже ж вони в таких ситуаціях, знаю, менше дитини орієнтуються. Я нікому з них, за винятком Мисика, навіть не кажу про свою ситуацію. Ще хочу сказати Епікові. Відповідає Віра. Нема. Приїде за кілька днів. Зайшов Мисик. З ним я був щирий. Але й він нічого не міг порадити. Відвідав Ніжинець. Зустріла щиро, але сумно. Грицай зник безслідно. Його, мабуть, вже нема в живих. Розповіла чутку, що над українськими діячами, над українською інтеліґенцією взагалі нависла чорна хмара.

Коли з неї вдарить грім, то залишиться — дике поле.

— Це ж щось з апокаліпсису, — кажу їй. — Але що ж робити?

Вона дивиться на мене якусь мить і каже:

— Пам'ятаєш, в Олеся: "Куди іти . . . Кудою нам тікати . . . "

— Це відповідь на моє питання?

— Ні, це лише літературна пригадка . . . Відчував поет становище свого покоління. — І вона замовкла.

Я побачив, що вона безрадна. Своєї рани не став розкривати. Зайво. Прощаюсь.

Одного ранку прибігла дружина Андрія Головка. В розпачі. Просить зайти до Андрія й поговорити з ним. Заспокоїти. Вже кілька ночей не спить. Не роздягається навіть. Чекає на арешт. Чомусь уроїв собі це. Як тільки на вулиці загуде мотор, він блідне й чекає на візитерів з "Чорного ворона". Це вже стає його хворобою.

Я про Головка не написав нічого. Проте, 1933 року я видав його першу редакцію роману "Мати". Роман було припасовано спеціяльно для старшого юнацького віку. Передмову замовив Юрієві Лавріненкові, що мені пізніше зарахували як злочин. Одної осени провели ми разом з Головком цілий місяць у будинку відпочинку в Хості. Там дуже подружили. Надія Львівна, що була теж там, знала про цю дружбу. Тому думала, що моє слово тепер заспокоїть Андрія. Бідна Надійка. Вона не знала, що ми всі в той час були хворі на цю ж хворобу, а в першу чергу я. В моєму стані, з моїми нервами, я не міг нічого допомогти Андрієві. Я, звичайно, обіцяв, що зайду. Але — не зайшов. Несподівана подія все переінакшила, сплутала, завихрила.

День першого грудня 1934 року був звичайним зимовим днем. Радіо в мене не було. Ранішні газети були, як звичайно, офіційно нудні. Я нікуди не виходив. Готуючись до виїзду, переглядав свою бібліотеку й свій невеликий рукописний архів. Нищив непотрібні, небезпечні листи, нотатки. Серед них була копія найціннішого документу доби — "Україна чи Малоросія?" Хвильового. Я довго думав над нею. Боляче було нищити. Розумів її вагу. Але тримати далі було небезпечно. Це був би дуже ваговитий документ проти мене. І я . . . пошматував.

Десь по третій чи четвертій годині, вбігає до мене Масенко й кидає питання:

— Чув?

— Що?

— В Ленінграді вбито Кірова.

— Як? Хто? Чому?

— Нічого не знаю. Щойно мені подзвонив, — не пригадую яке прізвище він назвав, — і сказав, що ніхто нічого не знає, що в ЦК тривога, що ніхто не може пояснити, як це сталося. Навіть телефонний контакт з Москвою нічого ще не вияснив.

Ми мовчки дивимось один на одного. Потім Терень додає:

— Натякнув також, що це хтось з членів партії, близький до Кірова.

Це було щось неймовірне, а найголовніше — незрозуміле. Прийшла з інституту Маня. Підтвердила вістку. Казала, що в інституті стало тривожно. Кажуть, що в Ленінграді хтось застрелив високого партійного діяча. Вона навіть прізвища не запам'ятала. 2 грудня вранішні газети принесли вже офіційну вістку про вбивство. Ця вістка скорочено звучала так:

"ЦК ВКП(б) з великим смутком повідомляє партію, робітничу клясу й усіх трудящих СРСР та працюючих усього світу, що 1 грудня, в Ленінграді, від зрадницької руки ворога робітничої кляси, загинув видатний діяч нашої партії, ... — секретар Центрального і Ленінградського комітетів ВКП(б), член Політбюра ЦК ВКП(б) товариш Сергій Миронович Кіров.

ЦК ВКП(б)."

І все. Чия це "зрадницька рука" й чому вона вбила Кірова, цього не повідомлялось. Це було таємницею. Але наслідки відразу стали відчутними. Наступного дня у "Правді", появилося повідомлення, що того ж 1 грудня, президія ЦВК СРСР ухвалила так званий "Закон від 1 грудня 1934 року". Цим узаконювався масовий терор. Вже 4 грудня, "Правда" повідомила про викриття двох великих груп "терористів-білоґвардійців". Пішли чутки про арешти в Києві і Харкові. З уст до уст передають імена: П. Петренко, Г. Майфет, Г. Піддубний, В. Поліщук, В. Підмогильний, О. Влизько, Д. Фальківський. І раптом — арешти найближчих мені людей: Епіка, Мисика, Куліша. Це вже було понад усякі сили вдавати спокійного. Дихати ставало тяжко. Я мушу виїхати. Куди? Світ-заочі. Неясно, не рішуче усвідомлена, але виразно відчута в перші дні грудня ідея, постає в моїй свідомості, як наказ: тікати в Росію. Так, як втекли мої старші вчителі й колеґи: В. Бойко, А. Шамрай, І. Айзеншток, О. Лейтес. Майже підсвідомо рішаю діяти негайно. Їхати в саме лігво терору — в Москву. Це була моя таємниця. Я її нікому не розкривав. Навіть сусідові Масенкові. Втаємничив лише сестру Маню. Її просив: якщо хтось питатиме, де я, то хай каже, що поїхав до Києва. Спакував у невеличку валізу найпотрібніші речі щоденного вжитку, попросив сестру їхати з валізкою на вокзал і там мене чекати. Сам, трохи згодом, вийшов і поволі, ніби на прохід, пішов до трамваю. На вокзалі, взяв від сестри валізу, попрощався й сів у поїзд Харків-Москва.

Москва — "центр світової революції"

Перед тим у Москві я був усього один раз. Тоді мене цікавили музеї, картинні ґалерії, історичні пам'ятники і "Вишневий сад" у МХАТі. Тепер я думав, де переночувати? Таксист привіз мене до якогось готелю й сказав, що це дуже пристойний готель і тут завжди зупиняються "поважні й добрі приїжджі". Що він мав на увазі під "поважними і добрими приїжджими", чи солідних бюрократів з добрими грішми, чи щось краще, — не знаю. В усякому разі мене він вважав

отаким "поважним і добрим". Ні вулиці, ні назви готелю не пригадую. Готель справді був досить чепурний, пристосований до смаків нової грошовитої совєтської бюрократії. Була вечірня година. Я зайшов у ресторан повечеряти. Ресторан був майже переповнений. Поміж столами снувала гарна напівгола дівчина і, звабливо усміхаючись, пропонувала гостям лікер чи горілку. Охочих випити було багато і дівчина мала успіх. Грала якась оркестра. З естради, співак і співачка, час від часу виспівували, то сольо, то дуети. Виконували співоречитативи Вертінського (чим я був дуже здивований), старі циганські пісні й сантиментальні любовні романси. Обоє виконавці видавались мені не живими людьми, а манекенами — заґримовані, худі, штучно-усміхнені. Особливо тяжке враження справляв жалюгідний астенік-співак. Коли він виконував знамениту "Тройку", то мені видавалось, що він плаче. Я сидів, дивився на велику залю, заповнену підпилими, відгодованими партійними бюрократами, на напівголу гетеру, що тріюмфально ходила поміж столами з тацею дорогого вина, лікеру та горілки, слухав квиління старовинних циганських пісень, замусолених давніх любовних романсів, якусь невибагливу музику й думав: і це все — в "центрі світової революції"? Це в Москві, до якої "звернені очі пролетарів усіх країн світу", як твердив Сталін в листі до Кагановича. Москва — розум і мозок усіх народів Радянського Союзу? Ні! — протестувала моя душа. — Тисячу разів мав рацію Хвильовий, що "Москва — центр всесоюзного міщанства". І від неї нам треба якомога швидше тікати. Га, тікати! Як? Куди? Яка фатальна ситуація. Саме ця Москва, що загрузла по самі вуха в стару міщанську культуру, в "мертвій хватці" тримає нас за горло й ми не в силі навіть крикнути. Таж у Харкові чи Києві такого дивовижжя вже давно нема. І все ж таки, ми — провінція. Ми мусимо слухатися, що скаже Москва. Ми тільки поле для її експерименту. І коли недавно в нас мільйони вмирали з голоду, то тут напевне й тоді так само співали циганські романси, півголі гетери розносили дорогі вина, а відряджені постишевські двадцятитисячники випивали й заїдали смачними стравами. Такі й багато подібних думок снувало в моїй, тоді зачумленій подіями, голові. Я скінчив свою вечерю й пішов спати.

На другий день, пов'язався й відвідав свого давнього друга ще з часів робфаку, Макса Чуєва. Хотів з ним щиро і дружньо порадитись, як бути в моєму становищі. Але, на жаль, у нього того вечора було багато гостей і наша розмова не відбулася. Він просив мене зайти ще до нього. Але я вже не мав часу. В Наркомосі РРФСР я зголосив бажання піти на працю в будь-який провінційний інститут. Більше тижня мені щось обіцяли і зрештою нічого не знайшли. Сказали тільки, що більше двох місяців тому було запотребування із Свердловського педінституту. Але чи реально це тепер, не можуть сказати. Якщо я, мовляв, бажаю на власні кошти відвідати Свердловськ у цій справі, то вони мені дадуть таке спрямування з зазначенням, що я їду до Свердловського педінституту в справі праці. Я негайно погодився,

дістав від них таке спрямування й на другий день виїхав до Свердловська.

Свердловськ (Урал)

Наш поїзд далекого прямування на третій чи на четвертий день зупинився в Свердловську. Чуже, невідоме мені, старе уральське місто. Влаштовуюсь у якомусь готелі. На другий день відразу йду до Педінституту. Мене приймає завідувач катедрою літератури, порівняно молодий професор Астахов. Приймає щиро, дружньо, але, на жаль, місце вже зайняте. Проте, в нього є ідея й він певний, що незабаром буде нове й цікаве місце — курс літератури народів СРСР. Мені тут, мовляв, і карти в руки. Він радить не виїжджати з Свердловська. Влаштуватись на будь-яку іншу працю в середній школі. При першій можливості він мене перетягне до інституту. Я починаю вірити в таку ідилію. Обіцюю затриматись.

Підшукую будь-яку працю. В місцевій газеті натрапляю на оголошення, що Педагогічний технікум Нижнього Тагілу (50 клм на північ від Свердловська) шукає викладача історії літератури. Негайно їду. Заходжу до технікуму. Зголошуюсь до директора. Сідаю в почекальні. Переді мною купа газет. Мушу сказати, що за час мого виїзду з Харкова, тиняння по Москві, готелях, поїздах, у мене був стан, сказати б, марення, якогось дивного внутрішнього самозахування, якесь інстинктивне намагання не відчувати зовнішнього світу. Я навіть газет уважно не читав, були дні, що й не заглядав. А тут, раптом, бачу цілу купу: "Правда", "Известия", "Труд", місцева свердловська. І то за кілька днів. Беру "Правду" за 18 грудня 1934 р. Відразу кидається мені у вічі заголовок, набраний чорними літерами: "ПРИГОВОР". Читаю. Українською мовою це звучало: "ВИРОК Воєнної колеґії Верховного суду СРСР у м. Києві у справі терористів-білоґвардійців". Мене, як чимось важким по голові вдарено. У Києві, терористи-білоґвардійці? Хто ж? Читаю далі.

Текст цього жахливого документу й список приречених "терористів-білоґвардійців" я подав у попередньому нарисі про Василя Мисика, куди й відсилаю моїх читачів. Тому, тут скажу лише, що очманівши від такої несподіваної вістки, я зрозумів, що йти на розмову з директором Педтехнікуму, я зараз не можу. Встав, вийшов, скоріше інстинктивно, ніж свідомо, пішов на вокзал і сів у перший поїзд, що йшов на Свердловськ.

У почекальні Педтехнікуму я список смертників з "Вироку" прочитав тільки до прізвища Василя Мисика. Але й цього мені було досить, щоб відчути безмежну глибину трагедії і злочину, що сталися в Києві. У поїзді мене обхопили сповнені тривоги й болючого обурення думки. Імена перших, названих у недочитаному мною вироку, були більше чи менше мені відомі. Антін Крушельницький та його сини Іван і Тарас, Юліян Бачинський, Роман Сказинський —

письменники, мистці, публіцисти, національно-культурні діячі Західньої України. Михайло Лебединець — київський літератор, колишній боротьбіст, пізніше — член КП(б)У, співробітник комісаріяту закордонних справ, дипломат. Я не знав їх усіх особисто, але знав із писань чи з їх відомої суспільної та культурної діяльности. Були це люди маштабу всеукраїнського. Як їх можна було тулити до "білоґвардійців-терористів" — мені не вкладалося в голову. Хоч я ніколи в житті особисто з ними не стикався, але свідомість великої несправедливости, щодо них, пекла мене. Та коли переді мною ставали постаті також названих у вироку близьких мені людей — Романа Шевченка, а особливо Василя Мисика, — біль був нестерпний. Мені хотілося кричати на весь світ: та які ж вони "білоґвардійці-терористи"?! У моїй голові був страшний хаос. Я не міг збагнути, як таке могло творитися в країні, що називає себе соціялістичною? Таж таке неможливе навіть у найреакційнішій країні світу? Я знав історію старої царської імперії, деспотії, тюрми народів, як її називали. Але хто, де, коли, який деспот-імператор, чи хтось з його міністрів, міг учинити таке дике свавілля над невинними людьми, вигадати й проголосити таке цинічне, ні на чому не оперте звинувачення проти чимось недогідливих йому громадян. Це було неможливе. А от у країні, де ще з юних моїх років запевняла мене офіційна пропаґанда, панує "справедливість і правда" — такий кошмар підлої брехні й людогубства можливий. Такі й подібні небезпечні думки снували в моїй голові, коли я повертався до Свердловська.

Приїхавши до свого готелю я відразу пішов до залі-читальні, взяв "Правду" за 18 грудня, щоб дочитати до кінця той нелюдський "Вирок". Читаю, й очам не вірю, ревти хочеться! Серед "терористів-білоґвардійців" бачу: Григорія Косинку, Дмитра Фальківського, глухонімого, але безмежно талановитого 26-річного (як і Мисик) Олексу Влизька; старшого, революціонера й каторжанина ще з царських часів, обдарованого особливим, універсальним талантом Костя Буревія; моїх колеґ з аспірантури, скромних комсомольців — Костя Півненка, Гната Проценка і Сергія Матяша, аспіранта інституту марксизму, колишнього сельробівського партизана на Волині, що втік від польської поліції в Радянську Україну, Миколу Оксамита. Решта — вчителі, аґрономи та культурні діячі. Є кілька осіб, яких я ніколи не чув і не знав, хто вони. Далі у "Вироку" читаю, що із 37 приречених, 28-х засуджено до розстрілу й вирок виконано, а 9-х осіб — а саме — В. Мисика, старого А. Крушельницького, Ю. Бачинського, В. Ковалева, П. Дідушка, А. Фіницького та ще трьох невідомих мені — виділено на додаткове дослідження. Це означало, що їх розстріляють пізніше, або вишлють у концентраки, звідки вони однак живими не вийдуть. Отже, потіхи в цьому було мало. Але все ж таки, — дивна людська психіка — десь у глибині душі була якась надія: а може хтось і виживе.

Техпроп Азбо-цементного комбінату

Так кошмарно кінчався мій третій день перебування в Свердловську. Сидіти спокійно не міг. Мусів шукати якогось леґального пристановища. Насамперед вирішив зайти у відділ освіти. По дорозі купив газету. Читаю оголошення: Дирекція Сухолозького Азбо-цементного комбінату пошукує керівника відділу технічної пропаґанди (техпропу). Бажано освіта вища й деяка практика з техпропаґанди. Це оголошення чомусь прикувало мою увагу. Що це за штука — техпроп? Я знав, що такі відділи є при всіх заводах. Знав, що й при ЦК ВКП(б), чи при уряді СРСР існує чи не на правах міністерства, спеціяльний Комітет технічної пропаґанди, на чолі якого був тоді здеґрадований за "правий ухил" Бухарін. Значить це щось поважне. В оголошенні подавалась адреса, куди в цій справі звертатися. А чому не розвідати, що воно таке? — подумав я. І замість іти до відділу освіти, я пішов на вказану адресу.

Прийняв мене якийсь непоказний молодий чоловік. Він сказав, що може подати тільки загальні інформації. Насамперед, поцікавився моєю освітою і чи знайомий з працею техпропа. Я сказав, що маю вищу освіту й педагогічну практику. Але в технічній пропаґанді не працював. Я попросив загально поінформувати мене про обов'язки керівника техпропу і чи потрібна тут технічна освіта? Він відповів, що спеціяльна технічна освіта тут не обов'язкова. Тут важливіша освіта педагогічна. Тільки треба мати деякий організаційний хист. Бо це ніби роля директора технічної школи. Треба організувати сітку різноступневих курсів підвищення технічної освіти. Забезпечити курси кваліфікованими викладачами. Укомплектувати бібліотеку для обслуги робітників середнього та вищого (інженерського) технічного складу. Організувати цикли лекцій про найновіші відкриття в галузі даного виробництва. Подбати про відповідну технічну періодику (журнали, газети, довідники) та ряд інших завдань. Це загальні інформації. Про домовлення й конкретні завдання треба переговорити з головним інженером комбінату.

Я вже з цього побачив, що праця не така вже складна, що я її міг би виконувати. Тому вирішую поїхати на розмови до головного інженера. Молодий чоловік радо дав мені прізвище головного інженера і адресу комбінату. Комбінат складався з кількох заводів: азбестового, цементного, шиферного і ще якогось, не пригадаю. Розташовані ці нині вже заводи були десь за 6 чи 8 клм від Свердловська в селищі Сухой Лоґ, звідки пішла його назва — Сухолозький азбо-цементний комбінат. Я приїхав і зголосився до головного інженера. Прізвище його було Міловідов Володимир Володимирович. За ім'я й по-батькові не певний. Але здається, що пам'ять мені не зраджує. Він справив на мене дуже добре враження. Вислухав мене уважно. На мій сумнів, що я ще не певний, що зможу виконати цю ролю, він сказав:

— Я не маю сумніву, що зможете. До того ж, на початках і завжди потім я буду до ваших послуг як порадник і консультант. Я вам раджу працю взяти. Я акцептую вашу кандидатуру, але формально прийматиме вас директор нашого комбінату. Я сьогодні ж влаштую вам візиту до нього, якщо ви згоджуєтесь працю взяти.

Інженер Міловідов робив таке людяне й ділове враження, що я відразу погодився. Побачення у директора мало відбутися через дві години. Я пішов до заводського клюбу, щоб пересидіти й подумати, що маю сказати директорові. Я певний був, що він зацікавиться не моїм знанням технічної пропаґанди, а моїм походженням, зокрема ж — чому я, професор Луганського педінституту (так значилося в довідці, яку я мусів показати, як останнє місце праці), раптом приїхав до Свердловська й претендую на працю техпропа? Цього я дуже боявся, бо не знав, як переконливо на таке відповісти. Рятівною для мене була довідка від Наркомосу РРФСР, що я їду в Свердловський педагогічний інститут у справі праці. На цій підставі я склав таку версію: умови в Луганському ІНО мені не підходили й я покинув працю. Наркомос РРФСР спрямував мене до Свердловського педінституту. Але тут місце виявилося вже зайняте. Проте, в інституті мені пізніше обіцяють працю за фахом. А покищо я хотів би мати якусь працю. Версія не була дуже переконливою. При перехресних запитаннях мене легко було піймати на крутійстві. Але нічого розумнішого я не міг придумати.

З цією версією я й пішов до директора. Була це тут персона ґрата в партійному й адміністративному сенсі. Стрункий, з військовою поставою, приблизно років 36-37, у виґлянсованих чоботях, штани-ґаліфе, темна, військового (під Сталіна!) зразка сорочка, підстрижені чорні вусики. На прізвище, здається, Матвєєв.

— Ви освіту дістали вже в радянські часи?

— Так. Я закінчив робітфак, а потім інститут, — навмисне це підкреслюю, а про аспірантуру мовчу.

— Ага, то ви з нових, радянських кадрів. Ви педагог?

— Так.

— З технічною пропаґандою не знайомий?

— На жаль, ні.

— Не страшно. Я затверджую ваше призначення з місячним іспитом. Через місяць зайдіть до мене зі звітом. А зараз ідіть до головного інженера і починайте працю. Добре? — посміхається і подає мені руку.

Я вийшов ошелешений. Так просто, легко, без будь-якого копирсання в моїй душі. Окрилений іду до головного інженера. Він посміхається й вітає. Йому щойно дзвонив директор і повідомив про моє затвердження.

— Але з місячним іспитом, — кажу, — то ще буде видно чи справлюсь.

— Так, то буде видно, — посміхаючись, каже Міловідов.

Насамперед він дав мені інструкцію Наркомтяжпрому про організацію відділів техпропу. Дав список заводів комбінату і проєкт бажаних курсів при них. Також, список прізвищ інженерів, можливих до затруднення на праці в системі техпропу. Одне слово, цілий ряд вказівок, потрібних для урухомлення праці відділу техпропаґанди. Завідувач господарством комбінату дав мені гарну світлу кімнату в будинку інженерно-технічного персоналу.

Так, приблизно з січня 1935 року я став офіційно керівником відділу технічної пропаґанди Азбо-цементного комбінату в Сухому Логу на Уралі. Мушу сказати, що після всього пережитого, полинувши в зовсім нову для мене галузь людської діяльности, я заспокоївся й відчув ніби ґрунт під ногами. Мудрість техпропу я швидко опанував. Докладну схему різноступневих навчальних курсів — для робітників, для середнього технічного персоналу і для вищого, інженерського — розробив; лекторським персоналом забезпечив; бібліотеку, що була в хаотичному стані, за допомогою добре оплаченої, звичайно, зямлячки з Полтави (дружини головного механіка Азбестового заводу), упорядкував; за вказівками головного інженера і головного механіка передплатив найновіші книжки, періодичні видання й довідники. Пригадую один дуже солідний німецький довідник "Hütte".

Коли плян для всього комбінату було розроблено й в основному курси пущено було в рух, я пішов із звітом до директора. Він прийняв, ніби переглянув увесь плян, запитав, які і де курси вже працюють. Після моєї відповіді сказав:

— Ну от, ви казали, що не орієнтуєтесь у праці техпропу. А з усього видно, що ви справу опанували досконало.

— Вчуся, товаришу директоре.

— Дуже добре. Все в порядку. Працюйте! — і подає мені знову руку.

Більше я, на щастя, з цим директором не мав жадних справ.

Так несподівано я почав вростати в зовсім для мене новий світ праці. Безпосереднім моїм начальством тепер були — головний інженер комбінату Міловідов Володимир Володимирович і головний механік комбінату — Кулаков Василь Іванович. Міловідов був за освітою, довгорічним життям і, здається, за народженням, москвич. Кінчав Московський політехнічний інститут між 1910 а 1916 рр. Як фахівець, мав великий авторитет і одначасно був людиною широких культурних зацікавлень. З першого місяця праці я пройнявся до нього великою пошаною й довір'ям. Він знав, що я історик літератури, що мав науковий ступінь, що викладав у вищій школі. Але він мене ніколи не спитав, як воно сталося, що я опинився в ролі керівника техпропу? У мою версію він, мабуть, не вірив, але цього ніколи не виявляв. Навпаки, проявляв до мене велику прихильність, а згодом і дружбу.

Він часто заходив до мене в бібліотеку, де в окремій кімнаті була моя канцелярія. Любив посидіти й поговорити про літературу. Гімназіяльні й інститутські роки його були саме в добу розквіту

російської модерної літератури — від символізму до футуризму й акмеїзму. Імена — Бєлий, Сологуб, Арцибашев, Купрін, Андрєєв, Бунін — були в його розповіді не просто письменниками, яких він читав, а його духовним світом, сучасниками його культурного утвердження. Він їх всіх бачив, бував на їхніх вечорах, а деяких — Купріна, Андреєва, Ахматову — знав особисто.

Я любив цю добу російської літератури. Знав основних поетів і прозаїків цієї доби. Але не так глибоко і не так цікаво, як їх знав не історик, а інженер Міловідов. Я почав закидати його різними питаннями. Йому це, очевидячки, сподобалось. Він побачив, що його розповіді викликали в мене таки справжнє зацікавлення. Ще з більшим запалом розповідав. Це були чудесні спогади зі студентських років. Розповів про фурор, який викликали вистави драм Андрєєва "Дни нашей жизни" і "На дне" Ґорького. При цій розмові я спитав, ніби між іншим: чи він пам'ятає драми на російських сценах українського драматурга Винниченка?

— Аякже, — відповів він відразу. — Та це ж був сильний конкурент Андрєєва і Ґорького. Його "Брехня", "Чорна Пантера і Білий Ведмідь", "Пригвожденні", — це ж були тоді модні драми. До речі, ми його вважали російським драматургом. Тільки пізніше я довідався, що це український автор. Та що драми. А його романи "Чесність з собою", "Божки", — та це ж поруч з Сологубом, Купріном ("Яма"), Андрєєвим, Арцибашевим, була наша студентська лектура.

Я був приголомшений знанням і зацікавленням цієї людини. Він знову якось спитав мене:

— Чи ви бачили постави у МХАТі драм Андрєєва "Дни нашей жизни" чи Ґорького "На дне"?

— На жаль, ні. На ґастролях МХАТу бачив тільки "Вишневий сад" Чехова.

— А "Аріяну і Синю Бороду" чи "Блакитну птицю" Метерлінка в поставі Станіславського?

— На жаль, — кажу знову, — тільки читав.

— Шкода. У мої студентські роки це було відкриття, це був справжній тріюмф мистецтва не тільки Метерлінка, але й Станіславського.

І тут же він несподівано перескочив на книжку есеїв Метерлінка (незабутня лектура його студентських років!), що була опублікована в російському перекладі "Сокровища смиренных" ("Скарби покірливих"). Я цю книжку читав, коли писав свій нарис про модерну українську поезію. Бо це ж своєрідний маніфест світового модернізму, а зокрема — символізму початку XX сторіччя. Міловідов знав і коментував цю книжку краще від мене. Так ми не раз проводили час із цим симпатичним інженером високої кваліфікації і культури. І я не раз думав: з чиєї волі він опинився в цій уральській глушині? Напевне не зі своєї.

Цілковитою протилежністю до нього був головний механік комбінату Кулаков Василь Іванович. Він був теж добрий фахівець своєї

справи. Але він не мав жадних зацікавлень до літератури, театру, мистецтва. Правда, він був старший від Міловідова на років 10, а від мене — на років 20. Було йому, мабуть, під шістдесят. А з вигляду, був ще старшим. Пожовкле, з глибокими зморшками обличчя свідчило про щось пережите, тяжке. Правдоподібно теж не зі своєї волі опинився в цьому глухому Сухому Лоґу. В праці був він вимогливий, але в його очах завжди світилась якась особлива людська лагідність, добрість. Я ніколи не чув, щоб він до підлеглих йому говорив підвищеним, начальницьким тоном. Завжди був тон друга, порадника, вчителя. Василь Іванович жив з дружиною, такою ж старенькою, але симпатичною, кругловидою, завжди усміхненою жіночкою, в якійсь поганенькій дворединній будівлі. Чи були в них діти — не знаю. Але до мене вони поставилися чомусь так, як до рідного сина. Спочатку я інколи заходив до Василя Івановича у справах. Пізніше він почав мене запрошувати відвідувати їх.

— Ви подобаєтесь моїй дружині, — жартував Василь Іванович. — Нам приємно з вами розмовляти.

Я став у них бувати. Їх дуже чомусь цікавив "юґ Росії". Я, сміючись, пояснював їм, що "юґа Росії" вже давно нема. Що є Україна, окрема Радянська Республіка зі своїм урядом, зі своєю мовою в школах, університетах і таке інше. Вони слухали, не перечили, дивувалися й розпитували далі. Зі свого боку, коли згадували минуле, то згадували Москву і Петербурґ, столичне життя Російської імперії. З цього я робив висновок, що то були їхні рідні міста, звідки якась диявольська сила викинула їх аж до Сухого Лоґу. Пані Кулакова часто пригощала мене чудесним борщем і дуже смачною смаженою рибою. Потім ми сідали й грали в "підкидного". Про це симпатичне, глибоколюдяне, інтеліґентне, прибите лютим часом літнє подружжя я зберігаю найкращі почуття.

Фінансовим відділом комбінату керував молодий, моїх приблизно років, чоловік на прізвище Доброгаєв. Я часом бував і в нього. Тримав він себе холодно, ділово й офіційно. Мені й на думку не спадало, що він українець. Прізвище його мені нічого не говорило. Звучало, як звичайне російське. Тільки випадково, познайомившись у Кулакових з його гарною молоденькою (як вона мені видалася) дружиною, я довідався, що вони з Харкова. Вона пристрасно розпитувала, що ж там і як у Харкові та в Україні взагалі? Я обережно відповідав загальниками, оминаючи всякі прикрі ситуації. Не питав і її, чого вони тут. Спитав тільки, як давно вони тут. Вона відповіла теж загальниково: кілька років. Сам же Доброгаєв до кінця моєї там праці не виявив жадного зацікавлення зі мною поговорити.

Лише багато років пізніше, вивчаючи національне питання й економічну політику КП(б)У двадцятих років, я натрапив на прізвище економіста Доброгаєва, що був автором багатьох статтей у журналі "Хазяйство України". Зауважив я також, що М. Волобуєв, автор відомої в 20-х роках "економічної плятформи української національної

опозиції", зформульованої в статті "До проблеми української економіки", великою мірою використав статті Доброгаєва. Тоді тільки мені прийшло на думку, що той Доброгаєв, якого я знав, був саме цей видатний молодий український економіст. Він опинився на початку тридцятих років у Сухому Логу. Я збагнув тоді, чому він уникав контактів зі мною, чому не хотів виявити переді мною своє українство. Волобуєва вислали на початку тридцятих років десь у Середню Азію, а Доброгаєва, правдоподібно, на Урал, в район Свердловська. Там він і оснувався в Азбо-цементному комбінаті Сухого Логу. Чи вижив він, чи й там ковтнула його доба терору — не знаю.

Отак, серед випадкових для мене людей, на цій випадковій праці, про яку я ніколи навіть не думав, я жив нормальним, спокійним трудовим життям пересічного радянського громадянина. Від мого фаху, крім цікавих аматорських розмов про літературу з Міловідовим, тут не було нічого. Нічого не писав, української художньої літератури не читав, навіть офіційної української преси не бачив. Ні з ким, крім сестри Мані, не мав контактів. Одне слово, я потрапив у зовсім для мене новий, незвичний, російськомовний виробничо-технічний, заводський світ. Він не був для мене тяжким для пристосування, бо російську мову я знав добре. Він був тільки незвичним. Але це я швидко подолав. Потроху розважався майже мемуарним романом наверненого на радянську владу російського графа Олексія Толстого "Хождение по мукам". А головним чином читав з великою цікавістю науково-популярні, інколи навіть у формі живого діялогу викладеній, розповіді про інженерно-архітектурні споруди стародавніх єгиптян і греків. Звідси довідався, що їхні високі технічні досягнення людство пізнішого тисячоріччя не успадкувало, а забуло. Ті досягнення, що маємо, людство наново відкривало. Але є ще в давніх спорудах деякі технічні моменти, яких сучасна техніка, сучасні спеціялісти й досі не розгадали. Це читання мене забавляло й давало мені багато нового.

У моїй свідомості формувалася поволі ідея: а чи не перекваліфікуватись мені? Чи не набути мені ще один, технічний фах? Я почав пригадувати забуті вже середньошкільні предмети: альґебру, тригонометрію, фізику. Так, ніби для жарту. Росло зацікавлення електрикою, фізикою. Це зацікавлення підсилював мій добрий приятель і один з найкращих викладачів на курсах техпропаґанди, інженер-електрик Лаґунов. Він був досконалим знавцем електро-моторів та електротехнічного устаткування заводів. З доброю освітою рафінований інтеліґент, у приватному житті — цинік і навмисно-підкреслений "блатняк". При кожній нагоді лаявся найогиднішими висловами. Коли я йому раз зауважив, для чого він це робить, для чого понижує свою гідність і добру російську мову, він із сарказмом відповів:

— Молодий чоловіче! Ви не розумієте краси сучасної російської мови. То не беріть на себе ролю судді. Краще прислухайтеся й учіться.

І при тому злісно посміхався. За цими вульґаризмами, за цією навмисною демонстрацією опростачення ховалася, мабуть, якась прикра, тяжка, а може й трагічна подія в його біографії. Він ніколи мені про це не розповідав і я не допитувався. Ми з ним часто їздили до Свердловська в оперу чи драматичний театр. Він знав звичку акторів та аматорів театру — після театру йти до клюбу мистців і акторів і там відпочивати. І ми з ним також там бували. То були справді ефектні розвагові відпочинки. У ресторані клюбу ми замовляли біфштекс по-англійському, випивали по чарці й насолоджувались мистецькими витівками акторів. Особливо захоплювали нас модерні танці, що їх актори виконували з особливою майстерністю, вільно, "по-домашньому". Й досі стоїть перед очима образ акторки драматичного театру (прізвище, на жаль, забув), що дуже талановито, просто надхненно, виконувала якусь особливу варіяцію фокстрота. Смуглява красуня східнього типу, стрункa і в'юнка, вона танцювала з особливим творчим піднесенням. Публіка, ба навіть її колеґи, виявляли велике захоплення. Кожного разу, буваючи в театрі, ми з Лаґуновим робили собі таку приємність.

Так проходили мої Сухолозькі дні весни і літа 1935 року.

До нашого будинку щотижня приходила прибирати кімнати якась жінка. Була ще молода, але мала дуже збіджений вигляд. Одяг на ній був аж надто нужденний. Кожний з мешканців давав їй карбованця й вона була щаслива. Одного разу, коли вона прибирала мою кімнату, я запитав її, з якого вона селища? Вона глянула не мене й ніби винувато каже:

— Хіба ви не знаєте? Я — з табору.

Я навіть не зрозумів відразу й питаю:

— Як з табору? З якого табору?

— Та, де засуджених, заарештованих людей тримають.

— Ви засуджена? На скільки років?

— На три, — і дивиться на мене. Я, спантеличений несподіванкою, теж дивлюсь мовчки. Вона продовжує: — Ви думаєте, що я щось злого зробила? Ні. Ми з чоловіком не хотіли йти до колгоспу. Нас вхопили, сказали, що ми якісь "саботажники", щось там "розвалюємо" — і вислали. Чоловіка — бозна куди, а мене сюди у табір. Вже другий рік пішов . . .

— Ваш табір далеко?

— Ні, близько, пішки ходжу.

— Багато там з вами жінок?

— Та, коло тисячі . . .

— А чоловічі табори теж є?

— Є, недалеко від нашого . . . Аж два.

Це мене потрясло. Я дивлюся на цю нещасну, пригнічену жінку й не знаю, що їй сказати. Вона, ніяковіючи, каже:

— Ви думаєте, що я вам неправду сказала? Що я чимось більше завинила?

— Ні, — кажу їй, — я нічого злого не думаю про вас. Я тільки прошу приходити прибирати мою кімнату двічі на тиждень. Я вам буду платити.

І даю їй карбованця. Вона бере, дивиться пильно на мене, з очей її капають сльози. Вона тихо каже:

— Дякую. Як пустять, я буду прибирати вашу кімнату... — І пішла.

То була тяжка, нестерпна хвилина. Цей епізод якось по-новому розкривав мені реальність нашого буття. Наш комбінат серед цього північного соснового бору функціонував як оаза вільнонайманої праці. А навколо нас — табори невільників. Тисячі отаких, Богу душу винних жінок і чоловіків. Напевно їхніми руками, їхнім надлюдським зусиллям здобуваються тисячі тон тієї сировини, що її щодня вагонами привозять на наші заводи: каміння, пісок, торф, відповідна глина, потрібне дерево — все, чим живиться наш комбінат, добувають вони. При цій нагоді мені чомусь до болю пригадалась моя двоюрідна сестра (кузинка) Люба, що її з чоловіком Михайлом і маленькою донечкою також вислали в сибірську тайґу. Вона ж, мабуть, також десь брудна, обірвана й голодна ходить прибирати, щоб якось врятувати і себе і свою дитину. Було чомусь особливо гірко. І тут же свердлила ще одна думка: і ця жінка, і моя кузина в далекому Сибіру, чи ж вони винятки? Та таких жінок десятки тисяч. Розкиданих по безмежних просторах "соціялістичної батьківщини", по її північних смугах, болотах, тайґах.

Уперше за три місяці праці тут моє серце тривожно билося. Бентежна думка лізла в голову й вистукувала: отак будуємо соціялізм!

Було літо. Все в моїй праці йшло ніби спокійно, нормально, без будь-яких конфліктів і неприємностей. Та ось прийшов лист від сестри. Писала, що тепер у "Слові" спокійно. Це означало, що нема вже щоденних арештів. Також інформувала, що вона влаштувалась на працю в якомусь заводі. Освоює токарський чи фризувальний станок. Хоче підробити грошей. Бож наступного року кінчає робітфак і вступає до інституту. Чомусь цей лист викликав у мене якесь незрозуміле хвилювання і таку тугу за Україною, що я втратив спокій. Це викликало думку — в серпні попросити відпуску й відвідати Харків, Київ, рідних. Понюхати на місці, чим там пахне. Може, умови дозволять поставити мою справу перед Наркомосом на перегляд? Може, можна буде вернутися на працю за моїм фахом? Такі та подібні думки почали щодалі більш опановувати мою голову. Все це штовхнуло мене зайти до Міловідова й попросити відпуску. Він не перечив, тільки недовірливо спитав:

— А ви ж повернетесь?

— А чому ж? Я не думаю покидати працю у вас.

— Мені було б шкода, — сказав він, ніби з просмиком смутку. — Ви самі бачите, що праця у вас спокійна і йде добре. Але, то вже ваша справа.

Я подякував, обіцяв повернутися і поїхав.

Харків і Київ

Я знову в Україні. Але чомусь нема сподіваної радости. Почуття таке, ніби заліз у чужу хату й пробуєш обережно ходити, щоб тебе не почули. Аж прикро на душі від такого почуття. У Харків я приїхав, звичайно, на своє мешкання в будинку "Слово", яке числилось за мною, але жила там, оберігаючи його, моя сестра. Я спитав сестри, чи є тепер у Харкові Неоніла. То була тоді моя наречена*. Маня сказала, що вона з нею чомусь не дуже тримає контакту, але знає, що тепер вона виїхала, чи то кудись на південь, чи то до батьків. Я був трохи здивований такою поведінкою, але особливо цим не переймався. Я був пройнятий думками про те, що та як мені тепер робити.

Ні до кого з літераторів не заходив. З моїм сусідом Теренем Масенком перекинувся тільки кількома привітальними словами, обіцяючи зайти пізніше. Але так і не зайшов. Не хотів, щоб моя тінь падала на будь-кого. Зрештою в Харкові вже мало хто з близьких мені ще й був. Одні були заарештовані, інші переїхали до Києва. Після деяких роздумів вирішую: поїхати до Києва, побачити декого з друзів, зайти до Наркомосу, спробувати добитися авдієнції в самого наркома освіти Затонського й остаточно з'ясувати, чи є якісь вигляди на регабілітацію. Від задуму переходжу до діла. Йду на телефонну станцію, замовляю телефон Миколи Білінського. Кажу про свій намір приїхати. Питаю, чи можна в нього якийсь час перебути. Відповідь — дружня й позитивна. Я відразу ж наступного дня й виїхав до Києва.

---

* Походила вона з дуже близької мені і славної родини моїх земляків Білінських. Старший брат Федір — професор політичної економії Одеського університету. Середущий — Петро — відповідальний співробітник Українбанку, третій Микола, мій найближчий друг, професійний педагог і тенісист. Неоніла саме тоді закінчила медичний інстутут і починала свою лікарську практику. Наше зближення було випадкове, земляцьке. Не горіло воно, як би належало, палким юнацьким коханням, а просто випливало з побутової звички. Ми розсудливо плянували, після її закінчення інституту, наше родинне життя. А покищо ми були у ролі наречених. Ми часто бували в ширшому товаристві. Нас навіть вважали подружжям. Ми не перечили, бо вірили, що подружжям ми справді будемо. Але — не сталося. Ми не були призначені одне для одного. Ми були різні духом. Нас нічого, крім звички й земляцтва, глибше не в'язало. І перші кроки катастрофи нас почали роз'єднувати. А мій арешт, поклав остаточну межу цьому неорганічному альянсу. Вона зробила вигляд, що нічого спільного зі мною не мала. І добре зробила. Родинного свого життя вона так і не збудувала. Після короткого, якогось випадкового співжиття, залишилася одинокою. Наприкінці шістдесятих років, її племінник інформував мене, що вона разом з дружиною покійного брата Миколи, Женею, доживає віку в Києві.

Я, звичайно, тоді й не думав, що аж так уже зле стоїть моя справа. А насправді було так: як тільки я приїхав до Харкова, то за мною відразу ж почали стежити, мою розмову з Києвом підслухувати, а коли я прибув до Києва, то там на мене вже чекали філери, які не випускали мене з свого ока. Та це я збагнув щойно пізніше.

Плян моєї київської ескапади був такий:

1) Почати в НКО (Народному комісаріяті освіти) заходи про перегляд моєї справи.

2) Знайти якусь роботу, щоб мати якісь засоби до існування.

3) Офіційно "приписатися", бо то були суворі поліційні часи вже міцно устійненої пашпортизації, приписи якої в столичному місті були особливо вимогливі.

Роботу я знайшов порівняно легко. Дружина Миколина, Женя, працювала секретаркою в політехнічному інституті. Вона сказала, що на підготовчих курсах до політехніки потребують викладача української літератури. Я зголосився й без особливих труднощів роботу дістав. Отже, сякий-такий заробіток уже мав. У секретаріяті НКО зголосився на авдієнцію до наркома освіти Затонського. Зголошення прийняли й сказали чекати. Але приписати на проживання в Києві мені в міліції категорично відмовили. На жадні мої арґументи не звертали уваги. "Ніззя!" — та й годі.

Життя крутиться. Читаю лекції на курсах, чекаю на виклик до наркома й поволі знайомлюся з життям столиці. В опері відбувається якась важлива вистава, чи якась конференція, не пригадую тепер, що саме ставилося, але пам'ятаю, що мені конче захотілося там побувати. Квитки на цю виставу можна було дістати тільки через професійні організації чи культурно-громадські установи. Я вирішив у цій справі вдатися до когось з моїх колишніх друзів. Вони жили тут у письменницькому будинку РОЛІТ на вул. Леніна (колишня Фундуклеївська). Заходжу. Шукаю спершу мешкання Сашка Копиленка. Колись він удавав великого друга. Стукаю. — Хто там? — чую Сашків голос. — Свої, відповідаю, — Костюк.

— Юра Костюк?

Тоді вже під цим прізвищем, вивищувався з письменницького комсомольського молодняка літератор, що пізніше став відомим дослідником і критиком драматургії.

— Ні, — кажу, — Григорій.

Тиша. Поволі відчиняються двері:

— О, це ти! — без ентузіязму каже Копиленко. — Де ти взявся?

— Приїхав з Харкова . . .

— Ага . . . Добре, заходь.

Заходимо в його робочу кімнату. Сідаємо. Розмова якось не в'яжеться. Сашко щось мнеться. Стає поважним. Це його робить дурнуватим. Починає щось верзти. Ось пройшло, мовляв, кілька років, а як усе змінилося. Багато з наших (він має на увазі пролітфронтівців) десь розбрелися, а декого "підібрали", ге, ге, ге! — він ніби сміється і

далі каже:

— Були, знаєш, серед нас заядлі націоналісти. Вони багатьох із нас звели з правильного шляху . . . — і щось таке подібне плете Сашко. Я посміхаюся й кажу йому:

— Сашко, ти мене не аґітуй. Ми, здається, один одного досить добре знаємо. Перейдемо до діла. Я зайшов до тебе, поперше — щоб тебе побачити, подруге, — маю маленьке прохання: я хочу мати два квитки на оту подію, що має відбутися в опері. Ти ж тут трешся близько біля начальства. Поможи мені дістати.

Він знітився, ніби розгублено і каже:

— Ні, знаєш, не можу. Мені прислали два, а де їх більше дістати — не знаю. А може Бажан?

— Ні, я до Бажана не вхожий, як і до Корнійчука, мого колишнього друга. Туди я дороги не знаю.

— А може Панч?

Я встаю й кажу:

— Нічого, якось я влаштуюсь. То бувай, Сашко! — навмисне кажу таким інтимно-дружнім тоном. І пішов. А в голові вихор думок. От, що зробили з колись зубастого і, здавалося, незрушно-принципового Сашка. "Були серед нас!" — Який дріб'язок людський! Ніби радіє, що хапнули Епіка, Куліша, Досвітнього, а його безпартійну рибу залишили на розплід. Фе! Плюсква. Прикро.

Стукаю до Панча. За мить двері відчиняються й на порозі стоїть Панч.

— Добридень! Несподіваний гість. Прошу заходити, — чемно, як завжди, каже Петро Йосипович. — Ви з Харкова?

— Так. — І, не гаючи часу, викладаю йому причину своєї візити. Петро Йосипович без особливої надуми каже:

— Я думаю, що це можливо. Чекайте. Я подзвоню до місцевкому письменників.

Розмовляє кілька хвилин. Чую, вимовляє моє прізвище. Ставить слухавку й каже, що два квитки для мене забронювано. Я їх можу дістати або зараз, зайшовши до місцевкому, або ввечорі, при вході до опери, назвавши своє ім'я. Я щиро дякую Петрові Йосиповичу й виходжу. Йдучи, подумки міркую: Панч ніколи не вдавав із себе зубастого героя, але він завжди був і залишався самим собою. Сашко завжди вдавав зубастого, тому ті зуби йому так швидко повибивали й він тепер став шавкати. Сумна дійсність.

Відвідав я і свого давнього приятеля, цікавого новеліста Олексія Кундзіча. Тут теж наткнувся на деякі форми шавкання колись відважного вільнодумця. Свій діялог із ним я описав раніше в окремому нарисі про Кундзіча. Тому тут про нього вже не буде мови.

На парадних розлогих сходах, що вели на другий поверх НКО, якось випадково зустрів Аркадія Любченка. Усміхнений, життєрадісний, як і колись, дружньо привітався. Кілька незобов'язуючих загальникових фраз, питання, що тут роблю. Не пояснював.

Сказав тільки загально, що маю справу до НКО. На прощання він кидає чемно: — Заходь. Знаєш? РОЛІТ.

Пізніше на вулиці зустрів одного з колишніх скромних і малопомітних аспірантів Інституту Шевченка, Доценка Миколу. Має якусь працю при сільсько-господарському видавництві. Каже, що інколи в них трапляються добре плачені переклади. Якщо б я потребував підробітку, то міг би мені влаштувати. На всякий випадок, беру це до уваги. Даю йому свою адресу. Він тут же похвалився мені, що недавно прочитав сенсаційний роман Люї Селіна "Мандрівка на край ночі", російський переклад з французької мови. Я полював уже за цим романом. Попросив його дістати один примірник для мене. Він обіцяв.

Та найцікавіша зустріч відбулася з другим моїм колеґою аспірантських років Давидом Копицею. Але цю зустріч я опишу пізніше, як буде мова про драматичніші моменти моєї біографії.

* * *

Одного дня, виходячи з будинку НКО, тут же перед будинком, зустрічаю Сашка Семененка, одного з моїх аспірантських колеґ. Про нього я вже дещо згадував у розділі про мої аспірантські роки. Привітались. Пішли в Шевченківський, колись Миколаївський парк, що був напроти. Сідаємо на лавку, ділимося думками.

— Давно тебе не бачив, — каже Семененко. — Чув про твою неприємність в Луганському ІНО. Де ж ти тепер? Чого був у НКО? — закидує мене ніби звичайними питаннями.

Я тоді ще не мав до нього якогось спеціяльного недовір'я, але правди йому не казав. Поїхав, кажу в Москву, хотів дістати працю в якомусь інституті й переключитись на російську літературу. Але там мені запропонували працю в одному педтехнікумі під Москвою. Там і зачепився, — плету таку-сяку вигадку.

— А тепер?

— А тепер хочу добитися перегляду моєї справи. Оце в цій справі й приїхав.

— Ну і що?

— Покищо, справа в процесі . . .

Раптом проходить повз нас моя давня інститутська товаришка Лариса Юровська, дружина заарештованого ще 1929 року кубанця Івана Теліги. Побачивши, кидається до мене. Ми не бачились років п'ять. За цей час вона побувала на Півночі, де був у засланні Іван Теліга. Він був засуджений за "Союз Кубані й України". Відбув свій термін, вернувся й тепер вони живуть на старому мешканні з її мамою. Все це вона мені враз відрапортувала. За цим розповіла про наших учителів та інших знайомих. М. Зеров, каже, тепер у Москві (а насправді він уже кілька місяців був заарештований, але ні вона, ні я цього не знали). Осьмачка — збожеволів. Хтось забрав його в якийсь колгосп на Київщині. Там він і живе. І ряд інших новин та чуток пере-

казала балакуча Леся. Просила мене, щоб я конче зайшов до неї. І пішла. Ми з Семененком трохи ще посиділи, погуторили про різні нецікаві речі й теж розійшлись.

Ще такий епізод. До Києва приїхала на ґастролі відома польська співачка Ева Бандровська. Я з моїм другом і господарем Миколою Білінським пішли послухати. Співала вона справді чарівно, зокрема цикл українських пісень. За це дістала особливо бурхливі й теплі овації від киян. Ми, звичайно були теж у захопленні. По концерті нам захотілося конче глянути зблизька на цю чарівну співачку. Пройти за куліси не могли. Ми чекали в фойє з надією, що вона вийде. Не з'явилася. Ми вийшли й пройшлися повз стоянки кількох авт з польського консульства. Значить, вона ще не поїхала. Проходимося туди й сюди кілька разів. Нашої феї нема. Нарешті, ця юнацька забавка мені набридає і я кажу:

— Ходімо додому. Її шанувальники, мабуть, триматимуть там довго. Досить крутитися тут, а то ще якийсь дурень подумає, що ми хочемо кинути бомбу в польського консула, — жартома кажу голосно, і ми пішли.

Повз нас проходили ще якісь люди — парами й поодинці. Але ми ні на кого не звертали уваги. Мені й до голови не приходило, щоб цей дурний епізод міг відіграти пізніше фатальну ролю в моїй біографії.

* * *

Час від часу заходжу до секретаріяту НКО у справі прийому до наркома освіти. Керівником секретаріяту був тоді молодий гарний брюнет на прізвище чи Соболь, чи Соболев. Точно вже не пригадую. Він мені сказав, що нарком мене прийняти не може.

— То я прошу зголосити моє прохання до заступника наркома — Хвилі.

— Добре, — каже він, — я спробую.

В цей момент у секретаріят заходить дуже гарна молода жінка і якось дивно посміхається. Соболь (будемо так його називати) ніби здригнув, споважнів і лагідно каже:

— Ви знову прийшли? Я ж вас просив . . .

Елеґантна жінка, з гарними, дивно блискучими очима, випросталась і твердим, з дуже чіткою артикуляцією (що мене вразило) голосом, мовила:

— Ходила й ходитиму! — і враз, ніби на сцені, іншим, трагічно-ліричним тоном продовжує: — Я ж шукаю мою радість! Ви ж розумієте мене? — мою радість, моє життя! Пустіть мене до Хвилі!

Соболь роблено-спокійно каже, що Хвиля зараз не має часу, що він взагалі не може їй допомогти. Він радить їй іти додому.

— Додому? — здивовано питає дивна жінка. — До якого дому? Товаришу, немає в мене дому! Мій дім там, де моя радість! Розумієте? Пустіть мене до Хвилі! — майже істерично вимовила вона.

Соболь зблід. Я збагнув, що ця інтеліґентна жінка, рухи, постава і тон голосу якої зраджують професійну акторку, це трагічна постать тогочасної нашої дійсности. Напевне на ґрунті арешту її чоловіка ("моя радість!") психічно захворіла. Її чоловік, очевидячки, працею був пов'язаний з Хвилею. Може професор, може актор, може близький співробітник Хвилі в НКО. Тому в її свідомості закарбувалася надія, що порятунок, правду, "свою радість" треба шукати у Хвилі.

За якусь мить з'явилося два міліціонери. Підійшли до жінки й мирно кажуть:

— Чого ви тут, громадянко, кричите?

І раптом я бачу перед собою зовсім іншу жінку. Погляд — жіночо-грайливий, усміхнений, голос — співучо-ніжний:

— Я не кричу. Що ви? Я тільки приспівую . . . — і несподівано, але дуже природно, з її вуст, у чудесному виконанні, виривається куплет якоїсь ніжної дитячої пісеньки про зозульку, весну, радість, любов . . .

Один з міліціонерів, обережно бере її під руку й каже:

— Ну, добре, підемо додому.

Вона різко висмикнула свою руку й майже суворо каже:

— Додому? До якого? Пустіть мене! — і дивлячись в очі міліціонера, притишено, але виразно, як на сцені, каже: — Я мушу знайти свою радість. Ви розумієте? Розумієте? — Свою радість!

Міліціонери обидва беруть її під руку й насильно спрямовують до виходу. Вона істерично закричала:

— Пустіть! Пустіть! Я не хочу! Ага . . . і мене?! — Але вони професійно швидко майже винесли її геть.

Це було видовище гідне пера великого драматурга. Я тільки відчував усю силу й глибину трагедії цього епізоду. Він запав у мою пам'ять на все життя. Але відтворити його в усій реальній глибині — я не в силі. Я вийшов потрясений. Жінка шукала "своєї радости". Її за це вхопили й винесли у невідоме. Страшна аналогія: я теж шукаю "своєї правди". Чи й мене винесуть!

* * *

Через тиждень я знову був у Соболя. Він зустрів мене ніби сумовито. Відповіді від Хвилі й досі нема. Помовчавши деяку мить, він, як мені видалося, навіть щиро каже:

— Знаєте, що я вам пораджу: не ходіть і не добивайтеся розмов та перегляду вашої справи. Це вам нічого не дасть. Знайдіть іншу працю й живіть, — і пронизливо глянув на мене.

— Це ваша остаточна порада? — питаю стримано.

— Так.

Я встав, подякував і вийшов назавжди з НКО України. Що робити? Найрозумніше й найпевніше було — негайно виїхати назад до Сухого Логу. Але тут холодний розсудок мене зрадив. Та й затягнув я відпуску набагато довше, ніж належало. В голові хаос і різні наївні пляни.

Роботу сяку-таку маю. Але прописка! Що вдіяти? Раптом випливає сухолозька ідея: а що, коли я поступлю в Політехнічний інститут? Як студента (наївно міркую) мусять приписати. Чому ж не спробувати? Бажання й сили маю. Йду до професора і декана Городиського, мого товариша ще з робфаківських часів, викладаю йому свою ідею. Він сміється, але, каже, коли я серйозно думаю, то він зробить усе, щоб мене прийняли на енергетичний (таке моє бажання) відділ. Отже, нова ідея фікс дає мені новий заштрик. Я читаю свої лекції на підготовчих курсах, обкладаюся потрібними для вступу до Політехнічного інституту підручниками і поволі "гризу" їх.

25 листопада 1935 року, о 6 годині вечора повернувся з лекцій. Мої друзі, Микола і Женя, в яких я мешкав "зайцем", наймали маленькі дві кімнати, тут же за Політехнічним інститутом. Я не встиг навіть сісти до вечері, як несподівано завітав до мене М. Доценко. Приніс книжку Люї Селіна "Мандрівка на край ночі", яку я йому замовляв. Я запрошував його до вечері. Він, мотивуючи чимось важливим, відмовився.

— Ну, то я тебе проведу до трамваю, кажу йому. Одягаюсь — і ми виходимо. До моїх друзів я вже не повернувся. Брама невідомого відкрилася. Мене ковтнули апокаліптичні окаянні роки.

Частина IV

ОКАЯННІ РОКИ

Перша розповідь
Від Лук'янівської тюрми до воркутської трагедії (1935 - 1938)

Арешт

Мене заарештували досить несподіваним і незвичним, але для аґентури НКВД, здається, банальним способом. Як я вже згадував, 25 листопада 1935 року, десь о 6-ій годині вечора, я повернувся з праці. Читав я історію української літератури на підготовчих курсах до політехнічного інституту. Не встиг навіть сісти до вечері, як до мене зайшов мій приятель аспірантських часів (1930-3) Микола Доценко. Тижнів два тому я просив його, як буде нагода, купити мені новий роман Люї Селіна "Мандрівка на край ночі" (Voyage au bout de la nuit), який тоді набув великого розголосу по всій Європі й щойно вийшов у російському перекладі. Мій колеґа саме в той вечір приніс мені той роман. Крім роману Люї Селіна він приніс ще дуже тривожні новини: про арешт мого університетського вчителя — поета й професора Павла Филиповича, його приятеля і теж поета й професора-славіста Михайла Драй-Хмари та найбільшу сенсацію — арешт молодого літературознавця, головокружно-просперуючого офіційного партійного критика й уже навіть члена-кореспондента академії наук Євгена Шабліовського. Був це улюбленець і висуванець партії, безоглядний вишукувач "націоналістичної крамоли" в тогочасних дослідників історії української літератури, зокрема — дослідників Шевченкової спадщини. Він мав феноменальний нюх — чого саме хоче партія. Його грізні еляборати, що межували часто зі звичайними доносами й наклепами, були, можна сказати, прапором того кривавого часу. І ось — його арешт. Де логіка? Як зрозуміти ситуацію? У моєму непевному становищі це зробило гнітюче враження. Але на розмови, вислови почуття й здивування не було часу. Мій колеґа поспішав додому. Я вийшов з ним, щоб провести його до трамвайної зупинки на Брест-Литовському шосе. Дорога до трамваю вела через гарну алею саду Політехнічного інституту. Уже цілком стемніло. Ми йшли й мирно розмовляли. Десь напівдороги, навпроти нас виринуло два

суб'єкти. Наблизившись, вони, раптом, безцеремонно освітили нам обличчя кишеньковими ліхтариками. Я з обуренням запитав:

— У чому справа? Що вам треба?

Замість відповіді один з них звернувся рішуче до мене:

— Як ваше прізвище?

— Яке вам діло? Хто ви такий?

— Ми аґенти карного розшуку.

— То що мені до того? Чого вам треба від нас?

— Є на вас підозра.

— Та що за дурнота? Яка підозра?

— Ви працювали на заводі "Більшовик"?

— Ніколи в житті. Навіть не знаю, де завод міститься.

— Ми маємо інші відомості. Ви працювали й під час вашої праці зникли в цеху цінні інструменти.

— Та ви що, — кажу рішуче, — жартуєте зі мною?

— Ні, серйозно. Мусимо поїхати до карного розшуку й там з'ясувати.

Я на мить зупиняюсь. Пробую ззовні спокійно цьому суб'єктові довести, що це якесь безглуздя, що я ніколи на "Більшовику" не працював, що жадний інструмент мені непотрібний, що мій фах далекий від будь-яких технічних справ і заводу "Більшовик", що це взагалі якесь ідіотичне непорозуміння. На це аґент холодно відповів:

— Громадянине, там розберуться. Якщо ви непричетний до інкримінованої крадіжки, то ми вас негайно привеземо додому. Прошу йти вперед, — уже як до арештованого наказово мовив аґент, кивнувши в напрямі Брест-Литовського бульвару. Я глянув і побачив, що мій колеґа вже під охороною свого наглядача прямував туди ж. Я зрозумів, що опиратися вже нема сенсу.

Ми швидко опинилися на краю Політехнічного саду. Тут уже на нас попередливо чекало авто. Ми сіли, а по боках зайняли позиції аґенти. Шофер дав ґаз і авто полетіло вниз Брест-Литовським шосе. Коли авто повернуло на Хрещатик, я був уже свідомий, що це звичайний політичний арешт, а інструменти й карний розшук — це лише камуфляж. За хвилин сорок ми опинилися в комендантурі НКВД УРСР, що вигідно розташувалася в будинку колишнього Інституту шляхетних дівчат на Інститутській вулиці в Києві. М. Доценко був тяжко пригноблений і знервований. Він взагалі трохи заїкався, а тепер з трудом витискав із себе слова. Мене ж опанував якийсь сардонічний настрій. Я жартував з нашої нікчемної ролі "злодіїв". Підходив кількаразово до дверей, стукав і вимагав швидше з'ясувати нашу "злодійську" справу. Вартовий відповідав, що все робиться як належить, щоб я сидів тихо, що все буде зроблено вчасно. Нарешті після мого чергового стуку до нас увійшов тип якоїсь вищої військової ранґи. Він зробив попередній допит, при чому, ніби випадково, разів десять перепитував: "Як ваше прізвище?" Цей суб'єкт або серйозно думав, або просто "валяв дурня" і вдавав, що перед ним досвідчені,

законспіровані підпільні діячі. Коли він виходив, я ще раз запитав:

— Нас затримано як злодіїв інструментів. Доки ж ця комедія буде продовжуватися?

Тип глянув на мене й сухим, майже злорадним тоном сказав:

— Доти, доки буде потрібно. А затримали ми того, кого нам якраз треба, — повернувся й вийшов.

Після цієї репліки мені ще раз стало все ясно. Невдовзі прийшло два енкаведисти й розвели нас у різні боки. Мій супровідник повів мене спочатку темним коридором, потім через якесь невеличке подвір'я у підвальне приміщення, де містився, очевидячки, контрольний центр слідчих органів НКВД. Звідси мене спроваджено на другий чи третій поверх. Під час цього вояжу мій наглядач указував напрям та, ідучи за мною, фахово ляскав пальцями. Коли з протилежного боку долітав такий же ляскіт-сиґнал, то мій супровідник наказував негайно повернутись до стіни, ввійти в невеличку, на людський зріст, нішу (вони мабуть спеціяльно для цього пороблені в стінах коридору) і не оглядатися. Я тільки чув, як повз мене мовчки проходили люди. Коли кроки затихали, конвоїр наказував вийти і йти вперед. За якусь хвилину я опинився в досить просторій, ясноосвітленій кімнаті. Це була, приблизно, перша година ночі. За столом сидів інтелігентний з вигляду, молодий, русявий чоловік у формі НКВД. Був моїх, а то й молодших років. Він показав мені на одиноке перед столом крісло й запропонував сісти. Був ніби дуже заклопотаний, переглядаючи теку з паперами. За хвилин п'ять, а то й десять, він підніс голову, уважно глянув на мене і з легкою усмішкою промовив, називаючи моє прізвище:

— Ну, нарешті ми з вами зустрілись. — І мовив це таким тоном, ніби ми справді обидва давно прагнули такої зустрічі. — Ви тепер у руках органів державної безпеки, — продовжував він. — Ми вас арештували.

— За що?

— О, ви знаєте за що. Не прикидайтесь.

— Ваші аґенти казали, що мають підозру нібито я вкрав якісь інструменти на заводі "Більшовик" . . .

— А, лишіть, — перебиває він мене. — Справа набагато поважніша ніж якісь там інструменти. Набагато, кажу, поважніша. Але про це ми ще поговоримо. А ви, тим часом, уважно подумайте.

І він діловито перейшов до першого формального допиту: дата і місце народження, імена батьків, освіта, місце останньої праці. Скінчивши, викликав конвоїра, вручив йому якусь записку і наказав мене забрати.

Це була перша розмова з моїм слідчим, прізвище якого, як я пізніше довідався, було Самохвалов. Слідство провадив він виключно російською мовою. Мене повели у відділ ідентифікації. Зфотографували в різних позиціях, взяли відбитки пальців тощо. Після цієї процедури відвели й замкнули в одну з камер похмурого підвального

приміщення цього ж будинку. Це, виявилось, був знаменитий тюрпод (тюремний подотдел) центрального управління НКВД УРСР. Тут тримали під час слідства особливо важливих, з погляду НКВД, політичних в'язнів.

Коли за мною замкнулись важкі залізні двері, я глибоко, ніби з полегшенням, зідхнув. У мене було таке самопочуття, ніби з моїх плечей звалився великий, невимовно важкий тягар, що його я тягнув кілька років. Саме від початку масових арештів української творчої інтеліґенції. Після довгого цькування, вигнання з праці й неможливости знайти роботу за фахом, тиняння по всіх закутках Радянського Союзу, безуспішне намагання в останні місяці регабілітуватись, або, принаймні, дістати відповідь від Народного комісаріяту освіти, за що мене переслідують, — мій арешт мене ані не приголомшив, ані не кинув у розпач. Я прийняв його як брутальне завершення того безвихіддя, в яке поставив мене й моє покоління той режим, що, спекулюючи ім'ям народу, прийшов до влади. Перед моїм арештом упало кілька мільйонів працьовитих українських селян — жертв Великого голоду, за організацію якого, перед історією цивілізованого людства, несе відповідальність той же панівний комуністичний режим. Одночасно кілька мільйонів українських селян, у наслідок безвідповідального експерименту режиму (колективізація), було депортовано з дітьми, старими і хворими, без усяких засобів до існування, в північні райони СРСР, де вони в нелюдських умовах майже всі загинули. Сотні моїх друзів, тисячі українських інтеліґентів, відданих працівників на полі культури й господарства, майже всі вчителі мого покоління, люди великого інтелекту, рушії науки й культури, чесні, незаплямовані патріоти й гуманісти — пішли в тюрми й концентраки першої в світі "соціялістичної держави". Тому, кажу, свій арешт я сприйняв як рокований факт жорстокого, нелюдського часу й режиму. На сон мене не брало. Я почав ходити з кутка в куток моєї примусової оселі й насвистувати якусь сумну мелодію. Раптом прочинились дверцята і грізний голос наглядача прохрипів:

— За-мов-чи! Свистіти будеш у лісі.

Я хотів з ним поговорити щиро, по-людськи. Я хотів сказати, що спати я не можу, що свист мій дуже тихий, тільки для мене, поза стіни моєї камери він не виходить. Але вартовий ще раз суворо наказав замовкнути і лягати спати. Я довго ходив мовчки. Передумав усе своє минуле життя. Я намагався знайти хоч щось маленьке в моїй діяльності, за що мене можна було арештувати й судити. Звичайно, ідейно я в багатьох питаннях стояв в опозиції до існуючого ладу. Але я нічого не робив (і не міг робити) такого, за що мене треба було ізолювати. Одне слово, мене довго мучив хаос суперечливих думок, унутрішніх дискусій і химерних пошуків правди. Над ранок, вибившись із сил, я заснув.

Випробування

Другого дня мене на допит не викликали. Я знову мав цілий день для роздумів про минуле й майбутнє. Щодо майбутнього, то не було жадної ілюзії. Я знав, що тюремні двері за мною зачинились назавжди. Якщо десь у глибині душі і жевріла надія, то хіба на якусь надзвичайну, майже містерійну ситуацію. Мене мучило тільки одне питання: що конкретно, який державний злочин слідчі можуть мені закинути? Я знав, що в них провокативні можливості необмежені. Але я собі ніяк не міг уявити, який сюжет вони розгортатимуть і з якими дійовими особами в'язатимуть.

На перший допит мене покликали третього дня. З того моменту мене тягали туди інколи двічі й тричі на день. І все ж таки протягом тижня, а може й довше, я не міг зорієнтуватися, що, власне, мені інкримінують. Мій слідчий настирливо твердив, що їм усе відомо. Він тільки вимагає, щоб я "роззброївся" і щиро розповів сам про всю свою "контрреволюційну націоналістичну діяльність". Тоді, мовляв, доля моя буде багато легшою. Він робив різні натяки на знайомих мені людей, які або були арештовані й засуджені (Б. Тенета, Г. Косинка, Г. Епік, П. Гайворонський, М. Ірчан, В. Ґжицький), або були ще на волі й плянувались до арешту. З моєю особою йому хотілось пов'язати і тих, і тих, і таким способом, використавши, якби вдалося, мою балакучу розхлябаність, слабохарактерність, створити нову амальґаму. Зупинятись на всіх цих способах провокації слідчого я не буду, але про одну з них, як дуже типову, згадаю.

У перших числах грудня 1935 року мене привели на черговий допит. У кімнаті слідчого Самохвалова коло крісла, де я звичайно сідав, стояв столик. На ньому я зауважив, лежав, писаний чітким почерком, рукопис. Я глянув і відразу пізнав руку мого близького друга Григорія Даниловича Епіка — відомого прозаїка, віцепрезидента ВАПЛІТЕ 1927-8, а пізніше 1930-1 рр. — активного члена письменницького об'єднання ПРОЛІТФРОНТ. Г. Епік, як і М. Куліш, В. Підмогильний та інші, вже був засуджений до смертної кари через розстріл, який замінили на 10 років концентраку і вислали на Соловки. Побачивши його рукопис на столі, я скам'янів. Було ясно, заплянована якась велика провокація. Я не був певний, що в тому рукописі мого друга не фіґурує моє ім'я. Моє серце тривожно забилось. Інстинктивно я зібрав усі свої нерви в один кулак і вирішив рішуче заперечувати всі можливі провокації. Слідчий, очевидячки, помітив мій стан і хоч удавав, що чимось дуже зайнятий, ніби між іншим спитав, кинувши оком на рукопис:

— Пізнаєте?

— Пізнаю, — кажу спокійно й ззовні ніби байдуже.

— Прочитайте, поки я зайнятий. Думки вашого друга, — це слово він навмисне підкреслював, — може дещо вам поможуть.

Я зібрався з силою й почав читати. То був трагічний, самонаклепницький, просто несамовитий своєю божевільною вигадкою лист Григорія Епіка до народного комісара внутрішніх справ УРСР Всеволода Балицького. Листа писано перед судом, від якого, стероризований докраю письменник, чекав розстрілу. Про існування цього листа я знав ще на волі. Уривки з нього цитував тодішній диктатор України П. Постишев на пленумі правління Спілки письменників України за кілька місяців до мого арешту. І цитував він тоді цей страшний документ Г. Епіка (як і М. Куліша, О. Влизька, М. Козоріза) перед письменниками України з метою морально їх пригнобити й ідейно деморалізувати. І не можна сказати, що він не мав успіху. Та ж сама мета була і в мого слідчого. У цьому трагічному людському документі Григорій Епік просив голову ГПУ-НКВД повірити йому, що він усе це пише щиро. Пише, мовляв, тому, що тільки тепер зрозумів, що його (та його однодумців) діяльність була розбійницькою і терористичною. За цю діяльність вони заслуговують, щоб їх було знищено, як скажених собак. Він не просить помилування. Він тільки хоче, щоб повірили в його щире каяття. У такому стилі написаний ввесь довжелезний, на сторінок, мабуть, 10 лист. Перше, що я схопив, читаючи, це цілковита відсутність фактів злочину. Він говорив про різні несусвітні злочини, що існували в уявах, в ідеях, в намірах. Але ні одного факту їх практичного застосування, навіть спроб до такого, він не зазначав. І друге: мого прізвища він ніде не згадав. Це вже набагато полегшувало мою ситуацію.

Скінчивши читати, я скам'яніло сидів мовчки. Я не міг ніяк зрозуміти, як і чому мій друг, якого я знав як людину твердого характеру й кришталевої чесности, міг отаке написати? На мить я уявив собі, до якого стану треба довести людину, щоб вона перестала бути собою й писала отаке маячіння? Адже тут усе від початку до кінця суцільна вигадка, хворе маячіння, брехня. Як могли вони довести до такого стану відважного, чесного, непідкупного і мужнього характеру письменника і комуніста? Мої роздуми перервав слідчий:

— Ну, що ви скажете?

— Нічого, — відповідаю роблено байдуже.

— Як нічого?! — майже скрикує слідчий. — Ви прочитали щирі признання вашого друга про заподіяні ним злочини і нічого не маєте сказати? Може ви заперечуєте будь-які контакти з ним?

— Я зовсім не заперечую своїх, у свій час, товариських контактів з Епіком. Але я ще раз стверджую: про все те, що тут прочитав, я не можу нічого сказати.

— Чому?

— Бо все це для мене невідоме, чуже й далеке.

І Епік з вами ніколи про такі речі не говорив?

— Ніколи!

Слідчий упав у велику лють. Він почав кричати, що я непоправний, запеклий ворог. Що я дав себе обплутати ворогам радянської влади.

Що я пройшов у них вишкіл, як себе тримати, і сподіваюся, що це мені поможе. Що я соціяльно-близька до радянської влади людина, а ставлю себе в позицію її лютого ворога і т. п. Висловивши ще кілька погроз, він наказав мене забрати.

Наступного дня розігралась ще така сцена: слідчий був офіційно-холодний. Хвилин 20 не промовив ні слова. Все щось уважно перегортував і читав. Раптом відчинилися бічні двері й увійшов у кімнату високий, поставний і гарний мужчина, років під 45-50 у військовому одязі без ніяких ознак ранґи.

— Встати! — скомандував ураз слідчий і сам виструнчився. — Начальник . . . (я не розчув якого) відділу товариш Пустовойтов.

— Пустовійт, — поправив його українською мовою несподіваний для мене гість. — Сідайте. Він підійшов до стола, зручно сів у фотель, глянув на мене, потім звернувшись до слідчого, запитав, назвавши моє ім'я і прізвище:

— Ну, як він себе тримає?

— Уперто. Все заперечує. Каже, що нічого не знає і ні в чому не винен.

Пустовійт повернув своє мужнє, гарне обличчя до мене і доброю українською мовою почав:

— Що це значить? Що ви думаєте й тут продовжувати з нами боротьбу? Хто вас накрутив так?

— Мене? Ніхто. Це просто якесь непорозуміння. Яка може бути в цих умовах боротьба? Я просто не розумію, чого від мене хочуть.

— Ідейного роззброєння і щирого розкриття своїх, і своїх однодумців, контрреволюційних плянів, — підкресленно пояснює мені Пустовійт.

— Тобто, від мене хочуть вигадки, брехні на себе і на інших?

— Звідки у вас таке викривлення? — вже підвищеним тоном говорить Пустовійт. — Що ви зводите наклепи на радянські органи безпеки? Оце і є одна із форм вашої боротьби з нами тут.

І, повернувшись до слідчого, спитав:

— Ви пред'явили йому оскарження?

— Ні. Я сподівався, що він зрозуміє, що ми його ізолювали не для забавки, щиро покається і розкриє сам свої злочини. Тоді й оскарження мало б дещо інший характер.

— Пред'явіть йому оскарження, — наказав Пустовійт, начальник відділу української контрреволюції, як я пізніше про нього довідався.

Слідчий діловито взяв якусь досить грубезну папку, витяг з неї аркуш паперу й офіційним тоном прочитав мені пункти обвинувачення. Із цього досить довгого еляборату моя пам'ять зберегла тільки найістотніше. У вступній частині говорилося, що розвідча служба НКВД від довшого часу стежила за моєю, і нібито цілої групи, до якої я належав, контрреволюційною діяльністю. Що про цю мою діяльність у руках НКВД згромаджено численний документальний матеріял. Що на підставі цих незаперечних документів органи безпеки

мене обвинувачують:

1. Що я належав до нелеґальної української націоналістичної організації і входив до складу її керівного центру.

2. Що в своїх університетських лекціях я свідомо ігнорував програмові й ідеологічні настанови партії й Народного комісаріяту освіти та впроваджував свої шкідницько-націоналістичні.

3. Що, коли мене було звільнено з інституту, то я виїхав у Росію з метою влаштуватися там на працю і мати вільнішу руку для своєї дальшої контрреволюційної діяльности.

4. Що вже літом цього 1935 року під Москвою, де я працював, відбулася нелеґальна нарада українських націоналістів, на якій прийнято ряд ухвал, а серед них — щоб я негайно повернувся на Україну і розпочав відповідну акцію.

5. Що у Харкові й Києві я, нібито, відновив розірвані контакти й зміцнив конспіративну сітку. У Києві мав кілька особистих зустрічей і нелеґальних антидержавних розмов. Одночасно я почав підготовку до атентату на консула однієї сусідньої держави. Мета атентату — викликати війну між цією державою і СРСР. Бо на війну наша організація покладала всі свої надії.

Я всі ці нісенітниці вислухав мовчки, без будь-якої зовнішньої реакції.

— Чули? — кинув мені Пустовійт.

— Чув, — відповів я сухо.

— Тож запам'ятайте, всі ці оскарження з пальця не виссано. Тепер від вас залежить, який ступінь кари впаде на вашу голову.

Після цих слів він вийшов. Я понуро сидів. Для мене було ясно як Божий день, що всі ці оскарження саме виссані з пальця. Більше того, вони, виявляється, навіть не знали, де я працював, виїхавши з України наприкінці 1934 року. Вони все побудували на зовнішніх спостереженнях за мною у Харкові й Києві і на фальшивих інформаціях, які я подав бідолашному Саші Семененкові, що був приставлений до мене як сексот. Але це мене ані трохи не заспокоїло. Бо одночасно з цим я знав, що саме на підставі отаких дурних вигадок, отаких виссаних із пальця оскаржень, засуджено й розстріляно тисячі людей. Я не мав надії бути щасливим вийнятком серед них.

Повернувшись до камери, я почав обдумувати кожний пункт мого обвинувачення. Я хотів віднайти бодай якусь зовнішню, уявну, чи випадкову причину або подію, що могла лягти в основу того чи іншого пункту. Пункт перший, про підпільну організацію — це звичайна вигадка, але вона може стати грізним фактом, коли слідчі знайдуть слабовільних суб'єктів, що згодяться грати ролю нелеґального підпілля. Але покищо я таких "партнерів" не бачу перед собою.

Щодо пункту другого, то дійсно в своїх університетських лекціях, як і в друкованих деяких працях, я не дуже рахувався з примітивними, вульґарно-соціологічними настановами партії та її відпоручників і завжди вносив свої, часом дуже істотні корективи. Але робив це

постійно опираючись на таких авторитетів як Маркс, Енґельс, Ленін. Тож і мав я не абиякі арґументи для оборони.

Пункт третій і четвертий — це абсолютна вигадка, побудована на припущеннях без усяких реальних основ. Турбував мене пункт п'ятий — про контакти, зустрічі й нелеґальні розмови. Природно, що і в Харкові, а особливо в Києві, я мав багато зустрічей і розмов. Про них я дещо писав у попередній частині. Одночасно я зустрічався з кількома моїми колеґами з аспірантури 1930-2 років, різними знайомими інших фахів, а зокрема тривожна і болюча зустріч була з моїм старшим колеґою — студентом Київського інституту народної освіти — Іваном Телігою та його дружиною Ларисою Юровською. Його заарештували ще 1929 року за нібито участь в організації, що ставила собі за мету приєднання Кубані до України. У справі цієї мітичної організації — "Союз Кубані й України", яка передувала навіть СВУ, було арештовано всіх студентів нашого інституту, що походили з Кубані. Заарештований був і Теліга. Тепер він повернувся, відбувши свої п'ять років у концентраку, і не міг ніде знайти будь-якої пристойної праці. Можна собі уявити, в якому тоні і про що ми з ним говорили.

Таких розмов у мене було більше. Я не буду на них зупинятись. Але одну мою зустріч з моїм колеґою з аспірантури, тоді доцентом кіно-драматичного інституту в Києві і більш-менш відомим літературним критиком Давидом Копицею, я хочу тут пригадати. Ми не були з ним ніколи в близьких товариських стосунках. Був він, здавалось, дисциплінованим комсомольцем, намагався триматись "генеральної лінії" і ходити незаплямленим. Цим він надолужував свій невеличкий талант. І це допомагало йому потрошку просуватися вперед. На моєму самокритичному звіті в Харківському інституті літератури 1932 року (такі літурґійно-сталінські, покаянно-очищувальні меси були обов'язкові для всіх нас у ті часи) він був моїм опонентом, і тримав себе до непристойности партійно-витриманим. Тому мої стосунки з ним завжди були хоч і не ворожі, але, сказати б, офіційно-професійні. І ось раптом, правдоподібно на початку вересня 1935 року, ми зустрілися на Володимирській вулиці в Києві. Несподівано для мене ставлення Д. Копиці було товариcько-щире. Ми йшли в напрямі до Софіївського собору і говорили про різні справи. Раптом Копиця запропонував зайти до нього. Він десь тут, чи не на Прорізній вулиці, мешкав. Я погодився. В його холостяцькій кімнаті знайшлася чарка й якась перекуска. Ми випили по одній-другій. Розмова перейшла на літературні теми. Стандартизація проблематики, здрібнення ідей, розгубленість перед новопосталою проблемою "соцреалізму", як творчою методою, і нарешті брак авторської відваги. Говорив переважно Копиця. Враження було таке, що йому хотілося перед кимось виладувати свої думки, які його в останні роки мучили. При останніх словах він протягнув руку до шухляди писемного стола, витяг якийсь машинопис і мовив:

— Знаєш, я написав п'єсу.

— Цікаво. Такого гріха я ще за тобою не помічав. Друкуєш? Чи подав до якогось театру?

— Ні. Вона ще в творчому обдумуванні. Хочеш прослухати?

— Дуже радо.

Він читав години дві. Я слухав з затаєним диханням. Мене вразило все: і тематика, і типаж, і розв'язка, і конфліктна психологія Копиці — селянського сина і витриманого партійного діяча. Тема драми: голод 1933 року. В центрі уваги — бідняцька селянська родина: чоловік, дружина і двоє дітей. Насування страхітливого марива голоду, викачування решток хліба у селян і шукання порятунку. Головний герой подався десь у пошуки хліба й зник безслідно. Мати з двома дітьми залишилась в безвихідді. Порятунку й допомоги — нізвідкіль. Навколо село вимирає. Хто може — втікає світ-заочі. Стогін і плач голодних дітей. Розпука вже напіврозпухлої матері. Її трагічний монолог і несамовите рішення: замикає хату, запалює пічку, закриває каглу, лягає з дітьми в ліжко і під спів колискової пісні, в чаду вмирає з дітьми.

Читання скінчилось. Ми деякий час сиділи мовчки. Давид стрепенувся, налив чарки і свою машинально випив. Я зробив те саме. В моїй голові був хаос. Я не знав, що думати і що казати. Провокація чи щирість це з боку Копиці?

— Ну, то як? Що ти скажеш? — промовив він трохи придушеним голосом.

— Це, власне, не звичайна п'єса... а трагедія, — кажу я, прикидаючись вченим коментатором. — У ній протягнена якась невидима нитка від Есхілових трагедій до Кулішевої "97".

Тут я запнувся і трохи помовчав. Бо відчував, що мелю дурниці, що справа не в тому. Але що я повинен сказати? Чи не попав я в пастку? Моя думка конвульсійно металась. І раптом, майже автоматично кажу:

— Але, власне, для чого ти написав цю трагедію? Адже ж ти не можеш розраховувати, що вона побачить сцену? А потім... я тебе не розумію... Ти що... серйозно?

Він ніби не хотів відповідати і продовжувати розмову далі. Потім, немов прокинувшись, глянув на мене і мовив:

— Я писав цю драму для власного сумління. — Коротка павза... — І для майбутнього. Те, що пережив наш народ, ніколи не забудеться. З народної пам'яти його не випалиш нічим. А література ж — сумління і пам'ять народна. Та нас же прокленуть і обплюють наші нащадки, коли ми мовчки, гірше того — з оптимістичними одами пройдем повз ту велику трагедію нашого народу.

— Але я тебе не розумію. Ти що...

— Я знаю, — перебиває він мене, — ти хочеш сказати, що я виступаю проти генеральної лінії партії. Ні. Так думати, це була б помилка. Це не вина партії. Це непередбачений збіг історичних і економічних

Григорій Костюк у роки аспірантури й ПРОЛІТФРОНТу

(Одеса, січень 1931 р.)

В. Мисик і П. Тичина в гостях у вірменських поетів, Єреван, 1929 р.
Зліва: Аветік Ісаакян, Василь Мисик, Іоаннес Іоаннісян (Говганес Говганесіян), Павло Тичина.

Василь Бобинський з родиною в Харкові, 1930 р. Сидять зліва: Василь Бобинський із сином Борисом на руках, дружина Емілія (Пастушенко); стоїть інж. Петро Телев'як, з Тернопільщини.

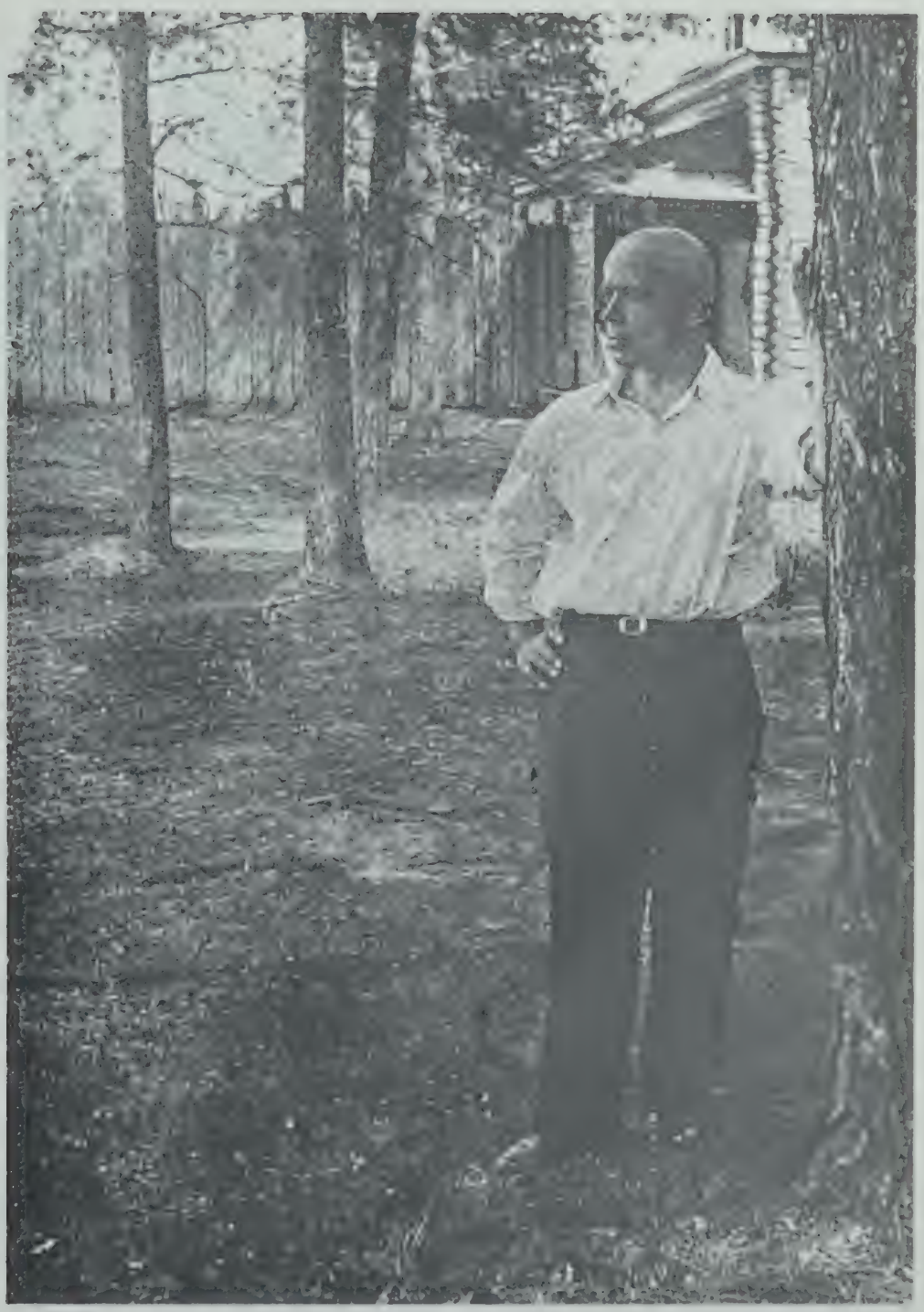
Група аспірантів Інституту ім. Шевченка. Зліва: Неоніла Білінська, Майя Пчілка, Григорій Костюк, Юрій Савченко, Анастасія Ніжинець, її чоловік.

Хоста на Кавказі. Будинок відпочинку УТОДІК. Передній ряд зліва: Григорій Костюк, Надія Львівна Головко (дружина Андрія Головка), за нею артистка Ольга Георгіївна Горська — дружина Аркадія Любченка, синок Гната Юри, Оля Куліш. Задній ряд зліва: Андрій Головко, Людмила Дмитрова, Мирослав Ірчан, Роман Кушнарьов-Пример, Гнат Юра, артистка єврейського театру Бак, дружина Гната Юри, донечка Мирослава Ірчана, його дружина, студентка мединституту Неоніла Білінська, дружина Амвросія Бучми Валя.

Сестра Марія (Маня), що жила з 1930 р. в Харкові.

Григорій Костюк, липень 1935 р., перед фатальним рішенням поїхати до Києва.

Григорій Костюк з групою інженерів у кабінеті відділу технічної пропаганди Азбоцементного комбінату в Сухому Логу на Уралі (весна 1935 р.)

обставин. І ніхто тут нічого зарадити не міг. Але факт, трагедія, і то незмірених маштабів, сталася. І ми її не повинні обійти мовчки. Тому — ця моя драма. Хай — лежить.

Ми ще говорили багато. І розійшлись майже друзями. Він просив заходити.

І ось тепер мене мучить думка: а що, коли Копиця відразу пішов і доповів усе в НКВД? Або що, коли Копиця вже арештований і драма його в руках слідчих, а він уже розповів про читання її мені і нашу розмову з цього приводу? Це і подібні мої розмови й зустрічі хвилювали мою свідомість, викликаючи різні припущення й здогади.

* * *

Для психологічного пізнання людини тоталітарного радянського суспільства варто сказати кілька слів про дальший життєвий шлях Давида Копиці. Слідчий одного разу настирливо допитував мене, з ким я в Києві в останні місяці бачився і говорив? Я обережно почав пригадувати імена випадкові й невинні, за яких був певний, що вони не можуть сказати про мене нічого компромітуючого. Але імени Копиці я не міг і боявся замовчати. Поруч із Доценком я згадав, між іншим, і Копицю. Слідчий відразу стрепенувся й запитав:

— А що ви можете про Копицю сказати?

— Я його близько не знав, — відповідаю ухильно. — Але знаю, що він добрий, активний комсомолець, діловий у суспільному секторі, надійний літературний критик . . . марксист . . . — і запнувся, не знаючи, які ще прикмети можна приліпити до його особи. Але мене виручив слідчий.

— От бачите, — задоволено підкреслює мені слідчий. — Ви слушно зауважили, що він активний, творчий молодий учений, марксист. Це саме тип того радянського молодого вченого, до якого ми маємо повне довір'я. Який робить і вміє робити те, чого вимагає партія й радянська влада. Ми з ним недавно говорили в цій самій кімнаті й я переконався, що це саме з тих молодих учених, на яких можемо опиратися. Ми й про вас із ним говорили. З нього б вам брати приклад.

Я мовчав і з завмиранням серця чекав на якусь нову бомбу, що мені приготував слідчий на підставі його розмови з Копицею. Але бобми не було. Слідчий перевів розмову на іншу тему. Значить Давид нічого компромітуючого про мене не сказав. Мені відлягло від серця.

З того часу я про Копицю нічого не чув довгі роки. Аж наприкінці 1952 чи, може, і на початку 1953 року, коли Сталін уже підготовив відомий процес над "лікарями-отруйниками" й одночасно готовив нову масакру на Україні, "Радянська Україна" повідомила, що за невміння належно боротися з українським націоналізмом, за притуплення класової пильности Давида Копицю знято з керівної праці в Культпропі ЦК КПУ. З цього я побачив, що Давид Копиця не тільки щасливо переплив усі Сцілли і Харібди кривавих 30-их років, а й по

війні доскочив високого щабля у партійній драбині. Поцікавившись ближче, я довідався, що війну він пройшов як бойовий офіцер і політпрацівник. Від 1946 до 1953 став членом ЦК КПУ і працював в апараті ЦК в ролі заступника начальника управління пропаганди. Потерпівши тут крах, він усе ж таки зумів зачепитися за посаду редактора великого журнала "Вітчизна", органу Спілки письменників України, згодом, став директором Київської студії художніх фільмів ім. Довженка, а ще пізніше він уже голова Комітету в справах мистецтва при уряді УРСР та заступник міністра культури. 1965 року несподівано помер на 59 році життя.

Не знаю, що сталося з його сакраментальною п'єсою про голодову трагедію 1933 року на Україні. Чи справді він її писав для виправдання свого сумління перед майбутніми поколіннями? Чи був то щирий спалах крови селянського сина, що бачив велику трагедію свого народу і нічим не міг йому зарадити. Чи може знищив цю п'єсу, як гріх молодости, і всіма силами служив вірою і правдою партії? Хто його знає? Трудно тепер, після головокрутної його партійної кар'єри, щось певне про це сказати. Проте, не виключено, що копія його драми десь непомітно лежить серед матеріялів його архіву або де-інде і хтось колись викриє її та зробить публікацію.

* * *

Одночасно мучився я загадкою закиду про підготовку терористичного акту проти консула сусідньої держави. Ніде, ніколи, ні при яких ситуаціях я не був навіть близько будь-якого консульства. Отже, ясно, це провокативна вигадка. Але якась зачіпка у них мусить бути?

Я почав пригадувати собі, де, коли, при яких умовах я хоч якимось чином стикався бодай з тінню "іноземного консула". І пригадав тільки один смішний епізод під час концерту в Києві польської співачки Еви Бандровської. Про цей епізод я докладно розповів раніше. З тієї розповіді читач уже знає, як ми з моїм другом Миколою Білінським зі звичайного юнацького зацікавлення хотіли конче подивитися на цю славну співачку зблизька, як ми думали, що вона скоро (після концерту) вийде й сідатиме в одне з авт польського консульства, і як ми, вичікуючи, коло тих авт крутилися. І я навіть собі пригадав, як сказав нарешті Миколі:

— Киньмо цю забавку. Пішли. А то ще хтось подумає, що ми хочемо кинути бомбу в польського посла.

І ми пішли. І як не смішно, але саме цей дрібний побутовий епізод і ліг в основу обвинувачення мене в "підготовці терору проти посла сусідньої держави". Це нічого не варте зовнішнє спостереження чекістського філера за мною слідчий перетворив у факт плянування політичного злочину. Але все це я встановив пізніше. Тоді ж, відразу після прочитання мені основних пунктів оскарження, всі ці роздуми й

пошуки хоч будь-яких реальних підстав оскарження, вселили в мою душу велику тривогу. Бо я знав, які необмежені можливості має НКВД перетворювати кожну вигадану провокацію в діючий судовий аргумент. Тривога ця ще збільшилася після того, як почався безперервний конвеєрний допит. Мене знову тягали на допити вдень і вночі. Слідчий знову й знову пригадував мені листи Епіка. Він недвозначно твердив, що коли Епік говорив про цілу групу політичних злочинців, то серед них він мав на увазі й мене. Він цитував мені якесь зізнання прозаїка і поета Бориса Тенети, якого вже не було серед живих і який, нібито говорив, що на мене він покладав великі надії.

— Чуєте, — кричав слідчий до мене. — Один із запеклих ворогів радянської влади покладав на вас великі надії, а ви кажете, що не належали до підпілля?!

Коли одного разу знову зайшла мова про "діючу націоналістичну організацію", то він питав мене, чи знаю я проф. О. Парадиського, адвоката Платона Гайворонського і поета Миколу Бажана. Я відповів, що перших двох знав ближче, а М. Бажана знаю тільки як поета. Особисто ніколи не був знайомий.

— Ось, бачите, — єхидно зауважив слідчий. — То ви цих осіб знаєте, а про існування націоналістичного терористичного центру не знаєте?

З цього я робив висновок, що ці особи вже заарештовані, або будуть заарештовані. Що з них готують якусь чергову амальґаму і втягають до неї мене. Але згодом виявилось, що і проф. О. Парадиського, і славного нашого Миколу Бажана минула чаша сія. Зате талановитий адвокат і літератор П. Гайворонський загинув у концтаборі.

Треба сказати, що всі ті безглузді признання, що їх довелося мені чути й читати з процесу СВУ, Промпартії, ті "зізнання", що їх цитував Постишев на пленумі Спілки письменників України — зізнання Влизька, Куліша, Козоріза, Ялового — те, що я потім почув про признання Зерова, Филиповича та інших у своїх несусвітніх "злочинах", чи те, що я прочитав у листі Епіка до Балицького, — все це розкладово діяло як на мою, так і на інших в'язнів психіку. Складалося враження, що всі, хто сюди потрапляє, в чомусь обов'язково признаються. Хоч я внутрішньо був дуже відпорний, хоч глибоко був переконаний, що всі ті признання — то звичайний вимушений слідством блеф, а все ж таки й моя психіка була вже травмована. Це виявилося на цьому ж слідстві.

— От ви, — кричав розлючено слідчий, — опираєтесь, викручуєтесь, замазуєте свою антирадянську діяльність і не хочете признатися, що ви старанно в себе заховували націоналістичну, антирадянську, пропаґандивну літературу й використовували її в своїй діяльності.

Цим викриком він мене, як по голові вдарив. Поперше, я не знав, чи робили вони обшук у моєму харківському мешканні. Подруге, чи в цій справі не наговорив їм хтось із заарештованих (Тенета, Бобир, Павлів). Тут може йти мова про "Україну чи Малоросію" Хвильо-

вого, яку колись я розмножував і розповсюджував; може бути "Літературно-науковий вісник" зі статтями Донцова й поезіями Маланюка, які давав мені читати Тенета. Якщо робили обшук, то могли знайти багато матеріялу, який формально міг мене компромітувати. І я був просто розгублений і не знав, що мені на це сказати? Але інстинктивно пробую боронитися:

— Я нічого не приховую і не перекручую. Жадної антирадянської літератури з пропаґандивною метою не розповсюджував і не використовував у своїй діяльності.

— Ви, бачу, безнадійний. І тут, перед фактами, починаєте викручуватися і вибріхуватися. У своїх лекціях ви постійно пропаґували контрреволюційних письменників-еміґрантів — Олеся і Винниченка. Так, чи ні? А писання Донцова, Єфремова, Ніковського, Івченка та ряд інших ви тримали в своїй бібліотеці й використовували в своїй діяльності. Так, чи ні?

Я приголомшений. Значить, щось про Донцова знають. Значить, обшук був. Я пробую пояснити:

— Олесь і Винниченко були в ті роки в програмі Наркомосу. Я сам нічого не впроваджував. Історію українського письменства Єфремова я мав. Але в ті роки вона не була забороненою. Книжку критичних статтей Ніковського, як і брошуру Донцова "Культура примітивізму" (я навмисне згадую ту брошуру, що була в моїй бібліотеці) я колись придбав собі, як цікаві історичні матеріяли минулого. Але я їх ніде спеціяльно не використовував і не пропаґував. Зрештою — пробую промовити (наївно!) до розуму слідчого, — я, як історик літератури, мусів, і повинен був мати і знати різні, неприхильні чи й ворожі нам погляди і концепції. Інакше ніхто з радянських дослідників не виробить собі свого правильного погляду, своєї концепції . . .

— Тут ми зійшлися не для академічної дискусії, — перебиває мене слідчий. — Тут відбувається політичне слідство про вашу антирадянську діяльність. Тому, прошу не теоретизувати, а відповідати коротко і ясно на питання. Єфремов, Донцов, Ніковський — це радянські вчені?

— Ні, але . . .

— Без "але", а конкретно: ви мали їх писання в себе, використовували в своїй діяльності й передавали іншим.

— Мав, але нікому . . .

— Без "але", — перебиває мене знову слідчий. — Отже, мав і використовував?

— Мав. Усі мали. Кожна бібліотека мала.

— Мова зараз йде про вас. До речі, яке радянське видавництво видало "Історію українського письменства" Єфремова?

Я на мить запнувся й не знав, що сказати. Тоді кажу:

— Її видано в Ляйпціґу, за кордоном.

— Отже, це еміґрантське націоналістичне видання. Нелеґально перешмуґльовано в Радянську Україну й розповсюджено серед та-

ких, як ви. А ви вже цю отруту поширювали серед української молоді. Ясно. Годі про це. Скажіть ще: Олесь і Винниченко, це радянські письменники?

— Ні, це еміґранти. Але ж у програмі . . .

— Знову "але". То мене не цікавить. Значить, не радянські.

Слідчий сів і почав писати протокола. За деякий час подає мені на підпис. Там значиться, що я визнаю себе винним у тому, що в своїх лекціях популяризував творчість антирадянських еміґраційних письменників Олеся, Винниченка та інших.

Я починаю перечити, що, поперше, не було ніяких інших, а подруге, що коли я й читав про них, то тому, що був уведений у блуд програмою . . . Слідчий знову кричить, що його не обходять причини, він стверджує факти, яких і я не заперечую. А коли я тверджу, що інших не було, то він викреслює "та інших" і залишає Олеся та Винниченка. Я спантеличено автоматично підписую на себе це звинувачення.

У другому пункті протокола значилося, що я зберігав і використовував пропаґандивно в своїй діяльності націоналістичну літературу Єфремова, Донцова, Ніковського та інших.

— Що зберігав, то так. Але пропаґандивно я їх ніде не використовував.

— Як не використовував? — обурюється слідчий. — Ви ж використовували їхні писання для своїх лекцій?

— Тільки не Донцова і Ніковського. Там не було що використовувати.

— Добре. Але Єфремовим ви годували молодь?

— Якщо я використовував з книжки Єфремова дати народження того чи іншого письменника, чи дати написання того чи іншого твору, то це зовсім не означає, що я пропаґував його ідеї.

Слідчий спересердя б'є по столі рукою й вигукує:

— Ні, ви таки безнадійно непоправний. Я з вами зовсім не маю охоти бавитися в діялектику.

Відбувається довший діялог. Я слабо опираюся, як можу арґументую, а нарешті, щось там слідчий викреслює і я фактично капітулюю. Підписую і цей пункт, що я зберігав і пропаґував контрреволюційну націоналістичну літературу. Бо справді літературу, про яку йшла мова, я зберігав і нею користався в праці. Але що це абсурдне обвинувачення, що тут при серйозному вивченні справи жадного злочину знайти не можна, цього я довести слідчому не зумів. А підписавши, то цим я подав слідчому, хоч і малоефектні, ґумові, але "набої" до свого "розстрілу". Слідчий був і цим задоволений. Бо хоч маленьке, а все ж таки має моє признання. А з маленького завжди робляться великі справи.

Не буду переповідати мого дальшого багатоденного змагання зі слідчим. Згадаю тільки, що після одного дуже драматичного допиту я прийшов був до переконливого висновку, що мені живим звідси не

вийти, що запляновується процес на широку скалю, який підпаде під "Закон від 1 грудня 1934 р." Повернувшись до камери десь коло 2-ої год. ночі, змучений докраю, я заснув. І приснився мені химерний сон. Нібито я, з маленькою голою дитиною на руках, якимось дивом в одній спідній білизні, опинився на бані височенної дзвіниці. На тій головокрутній височині я, та ще й з малою дитиною на руках, тримаюся чудом, пригорнувшись до блакитної бані. Обіпершись двома великими пальцями босих ніг об круглі головки великих цвяхів, лівою рукою притиснув до себе дитину, а правою вгорі вхопився пальцями за таку ж головку цвяха. Та небезпека такої смертоносної позиції збільшилась ще тим, що ця височенна дзвіниця чомусь хитається. Амплітуда коливання з кожною хвилиною все збільшується. Раптом відчуваю, як дзвіниця востаннє хитнулася й полетіла до землі. Передсмертний жах пронизує мене. Але дивно: найбільший жах не за себе, а за ту дитину, що невідомо чия і звідки опинилася в мене на руках. Та стається чудо. Дзвіниця, що так стрімко летіла, раптом, не падає, а лагідно лягає на землю. Я приголомшений, але одночасно сприймаю таку розв'язку, як самозрозумілу. Гола дитина з моєї свідомости зникає. Щойно голий і босий, вмить — я одягнений нормально в темний чистий костюм. Відходжу трохи набік і переді мною простягається осяяна радісним сонцем якась екзотична широка дорога в невідомі далі . . .

Я пробудився. Заснути вже не міг. Дивовижна казкова символіка сну не виходила мені з голови. Розгадуючи, я прийшов до висновку, що загрозлива ситуація мого слідства не закінчиться трагічно. Це свого роду самонавіювання. Але воно дуже зміцнило мій дух, надало мені твердости й витривалости. Це була друга половина грудня 1935 року. Мене перестали викликати на допити.

В'язнична кунсткамера

За кілька днів у мою камеру ввели нового мешканця. Назвав себе Давиденком. До арешту був аспірантом катедри національного питання при Інституті марксизму-ленінізму в Харкові. Основником і керівником цієї катедри був Микола Скрипник. Після його самогубства катедру закрили, а аспірантів, що всі були, звичайно, членами компартії, переарештували. Давиденко сидів уже більше року, але кінця його тортурам не було видно. Високий, плечистий, з військовою виправкою, він нервово ходив по камері й усе говорив. Ці його монологи робили враження, що він уже психічно надломлений. Він безнастанно говорив не то до мене, не то до себе, а вочевидь — до уявного слідчого. Він розсудливо твердив, що катедра національного питання при Інституті марксизму-ленінізму постала з наказу ЦК партії. Що це не була законспірована націоналістична організація. Що Микола Скрипник, як соратник Леніна, організувавши й очоливши катедру, мав на меті тільки науково поглибити й поширити вчення

Маркса-Енґельса-Леніна про національно-колоніяльне питання. Що це важлива проблема в тактиці й стратегії міжнародного соціялістичного руху. Може М. Скрипник мав свою тактику в практичному запровадженні національної політики, може це був його ухил від генеральної лінії, — це інша справа. Він за це поплатився своїм життям. Але закидати йому аґентурну, нелеґальну діяльність проти партії, це вже щось неймовірне.

— Як ви думаєте? — раптом звернувся він до мене. Всі ці його довгі монологи й це раптове питання до мене вже рішуче видалося мені підозрілим. Я сухо й невиразно відповів:

— Це спеціяльні й далекі від мого фаху питання. Я над ними не думав.

— Як ви не думали? Таж кожний член партії мусить над цим думати.

— Я не був членом партії.

— Ах, так? Але ж ви українець?

— Так, я українець. Але . . . знаєте що, дайте мені спокій зі своїми балачками, — вже роздратовано відповідаю йому, бо мені ще більше здалося, що це звичайна "камерна квочка" — спеціяльно підкинений мені суб'єкт, щоб спровокувати мене на потрібні для слідчого дискусії.

Він на мить замовк. Потім швидко почав крокувати по камері й продовжував говорити вже ніби до себе:

— Спокій! . . . Який тут може бути спокій, коли ставиться на карту доля цілої нації! . . . Спокій . . . — І раптом знову до мене:

— Слухайте, чи ви знаєте, що таке ґестапо?

Це мене ошелешило. Чому і звідки в нього такі асоціяції? Який логічний зв'язок між попередньою тривожною думкою про долю нації і тоді ще маловідомою нам фашистською політичною поліцією? Щоб відв'язатись, я знову лаконічно відповідаю:

— Ні, не знаю.

У таких розмовах пройшов цілий день. Докладніше про мого балакучого співкамерника я так тоді нічого й не довідався. Він нічого мені не сказав про свою справу, крім того, що це пов'язано зі справою Скрипника і катедрою національного питання. Тільки пізніше я довідався, що він проходив по "Троцькістсько-націоналістичному блоку проф. Нирчука".

О годині 9 вечора нас обох викликали "з речами". Це значило, що нас кудись відправляють. У вартівні тюрподу нас посадили в окремі чекальні кабіни. З того часу Давиденка я більше не зустрічав. За якийсь час мене забрали й посадили до "чорного ворона". В окремому переділі, куди мене пхнули, я застав в'язня років понад сорок. Познайомились. Він назвав себе аґрономом Башловкою. Я запитав, чи не знає він, куди нас везуть? Він відповів, що в спецкорпус Лук'янівської тюрми.

— А що це значить? — питаю.

— Це значить, що ми постійно вже слідчому не потрібні, що наша справа десь застрягла чи зачепилась за якийсь гак і ми тепер повинні вичікувати якогось кінця.

Така поінформованість мого нового випадкового товариша мені заімпонувала. Він запитав мене, що мені інкримінують. Я розповів. Він якийсь час помовчав. Потім ніби притишеним тоном сказав:

— Значить, винищують не тільки покоління, що підготовляло і робило революцію, але покоління, що прийшло вже за ним. Це, мабуть, якась фатальна логіка всіх революцій.

Він не скінчив цієї цікавої думки, а перейшов до власної біографії. В кількох словах я довідався, що він ще до революції належав до УСДРП і що стояв на позиції поразників (пораженців). Після революції 1917 року він пристав до групи УСДРП незалежників-інтернаціоналістів, яка пізніше ввійшла в КП(б)У. Тепер усіх з тієї групи, що залишились живими, заарештували й монтують з них "націоналістично-терористичну організацію". Він не вірить, що слідчим удасться таку нову фікцію створити, але що кожний з арештованих піде на довгі роки в концентраки, то в цьому нема жадного сумніву.

— А взагалі, — продовжував меланхолійно мій випадковий співмандрівник, — ми вступили в жорстоку і темну добу, коли революція починає поїдати своїх власних дітей. Дивно і трагічно усвідомити: коли ми починали революцію, а я був у перших лавах інсургентів у Волинському полку, то йшли на смерть, щоб обстояти її великі ідеали. Ми були певні, що не повторимо трагедії французької революції . . . А вийшло, що ми її переплюнули в сто разів! І ніхто не протестує. Нема більше гордих і відважних. Ми стали ніби паралітиками. Нас хапають на вулицях, в установах, на лекціях в університетах, на заводах за робочими станками, на колгоспних полях, за обідом чи в ліжку під час нічного відпочинку. Хапають і скидають в оці всесоюзні тюрподи, спецкорпуси, концентраки, звідки навряд чи хто з нас вийде . . .

Мені рішуче імпонував цей чоловік. Його думки були тяжкі, бриласті, але до болю гострі й правдиві. Вони закарбувалися в моїй пам'яті на все життя.

Наш "чорний ворон" зупинився. Ми нічого не бачили, але догадувались: це перед брамою Лук'янівської тюрми. Хтось з кимось сперечався. Раптом почули, як заскреготів замок і важка залізна брама відчинилась. Наш "ворон" рушив і за якусь мить зупинився. Чути було, що навколо забігали люди. Щось говорили, прикрикували, матюкались. Нарешті двері відчинились. Нас і всіх, що вийшли з інших переділів "чорного ворона", конвоїр передав в'язничній адміністрації. Нас розвели у призначені камери. Я опинився в камері ч. 6 на третьому, здається, поверсі.

Так почалося моє нове буття в тій, сумної слави ще за царських часів, в'язниці. В моїй пам'яті промайнули імена Володимира Винниченка, Сергія Єфремова (той уже заслужений академік, п'ять

років тому вдруге потрапив у пащу цієї незрушної потвори і вже більше волі не побачив), Юрія Тищенка, Андрія Жука, Володимира Степанківського та багатьох інших борців за свободу нашого народу, що їх тримали мури цієї твердині деспотизму. Моя камера була невелика. Призначена, очевидячки, для двох в'язнів, бо було двоє ліжок, залізний столик, по боках, двоє теж залізних сидінь, замість стільців. Усе це було приковано до стіни й автоматично, при потребі, підносилося й укладалося в спеціяльні стінні заглиблення. В куті красувалася "параша". Високо на стелі електрична лямпочка. В тильній стіні, на недосяжній для людської руки висоті, одне продовгасте, вузьке вікно. До вжитку було тільки одне ліжко. Друге — складене й притулене до стіни. Значить, це одиночка, — зміркував я.

Інформації в тюрподі

До мого арешту про особисту трагедію М. Зерова я знав тільки з загальних і не завжди точних переказів знайомих. Знав я, що відразу після процесу СВУ йому було створено в університеті пекельні умови праці. Чув я про його спроби "самокритики", про концентричне цькування його, про звільнення з університету і вимушений виїзд до Москви. Крім цього, я мав інформації, що після того, як йому пощастило було видати "Байку та притчу в українській літературі", він запропонував і навіть склав був договір з ДВОУ-ЛіМ про видання повного перекладу українською мовою Верґілієвої "Енеїди". Григорій Епік, тодішній головний редактор ЛіМу, що підписував договір із Зеровим і всіма силами старався видати "Енеїду", говорив мені, що він знає від самого Зерова, що переклад наполовину вже готовий. Але катастрофічні події, що наступили 1934 року (арешт Григорія Епіка та інших і взагалі розгром усього культурного життя України), справу видання "Енеїди" в перекладі М. Зерова заморозили назавжди.

Вже в Києві, 1935 року, я довідався про арешт П. П. Филиповича; але в той самий час від Лесі Юровської, колишньої активної учасниці семінару підвищеного типу, я почув, що Микола Костьович живе в Москві і працює як перекладач і літературний редактор у Кіноуправлінні.

Отже, потрапивши у в'язницю, я був певний, що Микола Костьович — принаймні покищо — такої долі уник. Тим більше приголомшили мене відомості, які пощастило мені незабаром одержати.

На початку січня 1936 року мене вперше звідси викликали на допит. У почекальні комендантури тюрподу я застав людину: високу, сіру, пожовклу, висохлу. Привітались. Раптом ця людська тінь каже:

— Я вас пригадую. Ми зустрічалися в редакції "Життя й революція". Моє прізвище Лебідь.

— Ананій Лебідь? — питаю.

— Він самий.

— Не пізнав я вас. Вибачайте.

— Не дивно, — сказав Лебідь. — Я сам себе не пізнаю.

Я був зворушений. За понад місяць сидіння я вперше зустрів людину, яку знав ще на волі. Був це відомий у той час київський літературознавець, видавець і коментатор повної збірки творів М. Коцюбинського й автор солідної монографії про цього письменника.

— Ви давно сидите? — питаю.

— Вже більше року.

— Що вам закидають?

— Приналежність до націоналістично-терористичної організації проф. Зерова.

— Професора Зерова? Хіба Микола Костьович тут? — приголомшений несподіваною вісткою, трохи невпопад питаю.

— А де йому тепер бути? — з глузливою іронією відповідає Лебідь.

— Тепер саме йде слідство?

— Вже скінчилось. Нас усіх сьогодні викликають до прокурора. Очевидячки, вручатимуть нам акти оскарження. Процес почнеться за кілька днів.

— Вас судить трійка?

— Ні, військова колеґія Верховного суду СРСР.

Це мене прибило. Я добре знав, що означає процес виїзної військової колеґії Верховного суду СРСР. Її вироки здебільшого — розстріл.

Про арешт Зерова я не знав. І ось — "націоналістично-терористична організація", а він її вождь. Ні, у цьому була якась не людська, а диявольська іронія! Це якось не вкладалося в людське розуміння права навіть у найдеспотичнішій країні світу. М. Зеров, типовий інтеліґент-інтелектуал, для якого література і мистецтво були суттю життя. Гуманіст, людина, що ніколи в політику не анґажувалася, не належала ніколи до жадної партії, в руках ніколи пістоля не тримала, не здібна була й муху вбити, раптом — за визначенням ҐПУ, — цей гуманіст та інтеліґент у найширшому европейському значенні цього слова — не просто інакодум, а провідник "терористичної організації"!

— Що ж то за "терористична організація"? З кого вона складалася, з яких "бойовиків"? — питаю вже з іронією зі свого боку.

І Ананій Лебідь розповів мені таке:

Так звана "Терористично-націоналістична група Зерова" складалася з М. Зерова, П. Филиповича, Ананія Лебедя, М. Драй-Хмари, Марка Вороного (Марка Антіоха) і одного історика, що працював десь при Академії наук і прізвище якого у моїй пам'яті, на жаль, не затрималося.* Обвинувачували їх за параграфами 6, 8 і 11 54-ої статті кар-

---

* Тепер з листа Драй-Хмари до дружини від 2.VI 1936 р. довідуємося, що це був Сергій Козуб, тогочасний літературознавець і співробітник академії.

ного кодексу УРСР, тобто у шпигунстві (п. 6), в тероризмі (п. 8) і в приналежності до антирадянської підпільної організації (п. 11). Шпигунство виводилося з того листування з закордонними діячами літератури чи науковими установами, яке зрідка мали М. Зеров, П. Филипович і Марко Вороний. До обвинувачення в тероризмі дало підставу те, що після відомого розстрілу групи письменників і громадських діячів у грудні 1934 року (справа так званого "Українського центру білогвардійців-терористів" — Г. Косинка, Д. Фальківський, К. Буревій, О. Влизько та інші) всі обвинувачені на чолі з М. Зеровим нібито зібралися на квартирі Максима Рильського і там улаштували громадську панахиду. На цьому зібранні всі вони нібито поклялися помститися за розстріляних. Слідство "встановило", що М. Зеров, як провідник, розробив докладний плян терористичної акції, з точним визначенням місця, часу і об'єктів терору. Об'єктами ж мали бути Постишев, Петровський та інші вельможі УРСР.

"Нелеґальна організація" виникла — за суґестією слідчих, звичайно, — з трьох джерел: 1) семінар підвищеного типу при ІНО; 2) ГУКУС; 3) літературне об'єднання неоклясиків. Навколо цього насотано було силу-силенну невибагливої енкаведистської "белетристики", і все це становило справу, що охоплювала, як сказав А. Лебідь, понад 300 сторінок машинопису.

На цьому розповідь його урвалась. Нас покликали, кожного за призначенням.

Пригадую, як сильно все це мене розхвилювало. Я не встиг навіть дізнатися, де сидить Лебідь, і домовитися про можливий дальший контакт.

Але ми обидва мали щастя. Після допиту ми знову опинилися в спільній почекальні, і навіть в одному "чорному вороні" нас відтранспортували у спецкорпус Лук'янівки.

— Ну, як справи? — запитав я насамперед.

— Все ніби в порядку. Дали кожному з нас прочитати акт обвинувачення і своїм підписом ствердити прочитане.

— Ну і що ж?

— Я нічого не підписав. Я заявив прокуророві, що все те, що становить мою справу, є фальсифікатом. Що жадного протокола в минулому я не підписав, бо ні один не мав під собою правди ані на копійку.

— А як інші? Як Микола Костьович?

— Не знаю точно. Але, здається, попідписували... Ага, Драй-Хмари я не бачив. Мені здається, що його взагалі не було.

— Коли ж процес?

— За два дні.

— Де ви сидите?

— Камера число 1. Спецкорпус.

— Це навпроти кльозета? Дуже добре! Слухайте, я маю ідею. Спробуймо зв'язатися під час процесу! Спосіб такий: я щодня зранку швидше, ніж мій співкамерник, підходитиму до кльозета; дозорець

лишатиметься коло нього; я двічі кашляну, і тоді ви негайно інформуйте мене про суд.

Ананій Лебідь подивився на мене з зацікавленням і сказав:

— Ви думаєте, що це вдасться?

І тут же, не чекаючи моєї відповіді, додав:

— Добре. Згода. Спробуємо.

Я ще попросив сказати мені, як почуває себе і як поводиться на слідстві Микола Костьович. А. Лебідь розповів, що спочатку Микола Костьович тримався твердо, з усього кпив, навіть жартував і розважав співв'язнів епіграмами на них самих, на в'язничних доглядачів, на інколи трагічно-смішний тюремний побут. Але через кілька місяців психічних тортур він заломився і під кінець слідства почав визнавати все, що від нього вимагав слідчий. На очних зводинах з товаришами по нещастю (зокрема відбулися двічі його зводини з А. Лебедем) він мав вигляд приреченого, плакав і підтверджував усі цинічно-підлі вигадки слідчого. Справляв враження людини, що вже не панує над собою.

Найбільший опір слідчим робили Ананій Лебідь і Михайло Драй-Хмара. Обидва рішуче заперечували і шпигунство, і терор, і організацію.

Як вияснилося пізніше, Драй-Хмарі це допомогло остільки, що його справу виділили і послали на "Особоє совєщаніє" в Москву. А Лебедеві це не пособило анітрохи, і його судили разом з усією групою.

Перебіг процесу

Повернувшися до камери, я відразу розповів про свою зустріч моєму камерному товаришеві, ветеринарному лікареві, на прізвище, якщо пам'ять не зраджує, Ільченко (це був якийсь родич Юрія Меженка і Миколи Іванова). Я поінформував його і про свій плян контакту з Лебедем, і він відразу згодився допомагати мені. Ми уклали такий порядок дій: як тільки дозорець відчинить зранку двері нашої камери, щоб ми ішли вмиватися, я нагайно хапаю "парашу" і швидко йду до кльозета. Тим часом мій колеґа в різний спосіб відтягає свій вихід: шукає рушника, мила чи просто симулює хворобу і рухається поволі, ледь-ледь, а дозорець на нього чекає. За цей час я маю вислухати рапорт Лебедя. Через три дні, тобто після першого дня процесу, ми й розпочали цю невинну комедію "обкручування" нашого дозорця.

Ранком, після першого дня процесу, на мій сторожкий, але ніби звичайний кашель. Лебідь скоромовкою інформував мене, що ще нічого не сталося. Відбувся тільки формальний, анкетний допит.

— Але і весь процес — просто формальність, — скоментував він. — З усього видно, що наша доля вирішена. Наші непризнання і навіть наші признання не матимуть жадного значення.

Це особливо підкреслив Лебідь на другий день. Допитували Зерова, його самого і Вороного. На зауваження Лебедя, що він ніколи не

визнавав себе винним, що він не підписав слідчому жадного протокола, бо там не було й крихти правди, суд не звернув жадної уваги, а прокурор погрозливим тоном сказав, що йому, Лебедеві, запеклому ворогові радянської влади, не вдасться в такий спосіб зганьбити радянське правосуддя і цим полегшити собі кару.

— Словом, справа ясна, — закінчив мій інформатор.

На третій день А. Лебідь доповів, що допитували П. Филиповича, історика з академії, Вороного, знову Зерова і окремі запитання ставили йому. "Уточнюють" фантастичний плян терористичної акції, що його нібито мали здійснити підсудні.

— На мою репліку, — сказав Лебідь, — що Зеров не знає, навіть, як закласти кулю в револьвер, голова суду відповів, що досить того, що Зеров мав такого досвідченого інструктора, як я. І ще: чомусь нема на процесі Драй-Хмари.

На четвертий день процесу, на моє наполегливе покашлювання відповіді від Лебедя не було. Не відповів він і на п'ятий день. Я схвильовано ходив по камері і вже був певний, що вчора їм винесли присуд смерти і тому Лебедя з суду до камери вже не привезли.

Із страхом і безнадією проробив я звичну процедуру ще наступного дня. І раптом Лебідь зашептав зі своєї камери:

— Вчора скінчилося. Прочитали нам присуд. Мені, Зерову, Филиповичеві — розстріл з заміною на десять років таборів і конфіскацією всього нам належного майна. Вороному та історикові (тобто, С. Козубові) . . . — по вісім років таборів. Справу Драй-Хмари виділили.

Я тільки встиг сказати: "Прощайте"! Підійшов дозорець.

Навіть щасливим почував я себе після цієї вістки. Я чекав розстрілу, а тут 10 років концтаборів. Все ж таки є якась надія. Хто знає, може і виживуть!

Це була моя остання розмова з Ананієм Лебедем. І це були мої останні відомості про М. Зерова, П. Филиповича та інших членів групи. Більше про них до кінця мого заслання (тобто до початку 1941 року) я не чув нічого.

* * *

Ті відомості, які ми маємо тепер, дають підставу твердити, що ні М. Зерова, ні П. Филиповича, ні М. Драй-Хмари, ні А. Лебедя і навіть набагато молодшого від них Марка Вороного серед живих нема. Всі вони, як і безліч їхніх сучасників, не пережили того страшного періоду в історії людства, що ім'я йому: доба сталінізму.

Де, коли, при яких обставинах і як загинули вони? На підставі тих скупих відомостей, що їх подали у своїх матеріялах колишні в'язні Соловецького табору, а також на підставі власного мого знання, яке я дістав як в'язень більшовицьких концентраційних таборів доби сталінізму, я припускаю, що мої вчителі впали жертвами масового

терору. Саме того терору, що його зорганізував і провів Сталін протягом зими 1937-8 року над в'язнями всього безмежного простору Ухта-Печорського і Воркутського концентраційних таборів. Багато тисяч в'язнів цих таборів загинуло тоді під кулеметним вогнем екзекуційних команд, якими безпосередньо керувала виїзна трійка чи то комісія Московського НКВД в складі капітана державної безпеки Григоровича, члена Зеленіна і слідчого Кашкетіна. Від руки цих убивців, мабуть, десь наприкінці 1937 — на початку 1938 року імовірно полягли і М. Зеров, і П. Филипович, і А. Лебідь, що їх, за свідченням С. Підгайного, глибокої осени 1937 року перевели з Соловків у систему Ухта-Печорських таборів.

* * *

Мене покликано до слідчого. Слідчий на цей раз показався мені дуже мирно настроєним. Він, власне, не робив уже мені жадного допиту. Кинув кілька загальних фраз. Дорікав, що я не "співпрацюю зі слідством". Погрожував, що цим я тільки погіршую своє становище. Але з усього видно було, що я його не цікавлю, що розмовляє зі мною тільки тому, щоб нагадати, що я в'язень і що наді мною висить ще не відміряна кара. Між січнем і березнем я мав ще кілька викликів до слідчого. Мої діялоги з ним у той час не варті уваги. Але зате, під час цих поїздок у "чорному вороні" з Лук'янівки на протилежну, нагірну частину міста, я мав нагоду зустріти багато цікавих і нових, щойно схоплених в'язнів. У мене від цих зустрічей склалося враження, що в той час — січня і лютого 1936 року — сталися якісь нові масові арешти. Були то переважно робітники фабрик і заводів, службовці різних господарчих і торговельних установ, викладачі вищих шкіл і науковці. Були це люди, що їх, переважно оскаржували в троцькізмі. Багатьох я запитував, чи справді, вони належали тепер до троцькістського підпілля? І від усіх діставав неґативну відповідь. Ось свіжо репресований слюсар якогось київського заводу на прізвище Панкін, з яким я двічі мандрував у "чорному вороні". Його теж посадили як троцькіста. Він поінформував мене, що з другої половини січня пройшли масові арешти всіх, хто будьколи, якимось боком був причетний до троцькістської опозиції. Очевидячки, спущена така директива. Наприклад, він у роки 1924-7 належав до троцькістської опозиції. З різних причин після 1927 року він порвав з троцькістами і по цей день нічого спільного вже не мав. І все ж таки його тепер арештували як троцькіста. Таких, казав він, є тисячі, якщо не десятки тисяч по всьому СРСР. Багато з них винні тільки в тому, що колись — в роки 1923-7 — десь на партійних зборах раз голосували за внесок тоді леґальної ще троцькістської фракції, або підписали якусь їх заяву. І тільки. Але тепер вони всі тут.

Студент останнього курсу Київського політехнічного інституту Григорій Китайнер підтвердив мені цілковито цю версію. Він сам ще

1926 року належав до комсомольської троцькістської групи, але пізніше відійшов. Працював. З 1930 року вчився. Не мав жадних зауважень чи попереджень. І все ж таки, на початку лютого його арештували як . . . троцькіста.

Прецікава зустріч була з молодим доцентом, на прізвище Ювченко, викладачем діямату в одному з провінційних інститутів. Аспірантуру він кінчав при Київській катедрі марксизму-ленінізму. Головою катедри був проф. Нирчук. Він же читав курс філософії марксизму-ленінізму й керував аспірантськими працями. Згодом 1933 року проф. Нирчука було "викрито" як троцькіста й націоналіста і з роботи знято. А ще пізніше — арештовано й оскаржено в організації нелеґального "Троцькістсько-націоналістичного терористичного блоку". Більше року професор героїчно опирався проти навали провокації слідчих. Він розбивав усі підступства слідчих і нічого не підписував. Але все, навіть залізо, як відомо з науки опору матеріялів, має свою межу опору. Людський організм — не виняток. Не витримав тортур і проф. Нирчук. Утратив силу опору, духовно заломився, нерви остаточно здали й він почав підписувати всі нісенітниці, що йому підсовували слідчі. Так постала ґрандіозна амальґама — київська група "Троцькістсько-націоналістичного терористичного блоку" на чолі з проф. Нирчуком. У склад цієї "організації" вже напівпритомний професор вписав усіх своїх учнів, аспірантів і деяких харківських колег. Ювченко називав багато імен. Я запам'ятав тих, що відомі були зі своїх друкованих праць: Винокур, Чичкевич, Зяма Гуревич. Згадав він і Давиденка, про якого вище я вже писав. Із літераторів згадав прізвище Євгена Шабліовського, про арешт якого вже була мова на початку цього розділу. Згадка про Шабліовського, як члена "Троцькістсько-націоналістичного терористичного блоку", в мене знову розворушила гіркі роздуми. В моїй голові ніяк не вкладалося, щоб цей, такий вірний пес генеральної лінії партії, такий завзятий погромщик дослідників історії української літератури, зокрема шевченкознавців, раптом виявився співучасником троцькістсько-націоналістичного блоку. Це скидалося на якийсь диявольський жарт. Таке могло постати тільки в хворій голові Нирчука, зауважив я Ювченкові.

— Ви не помилилися, — відповів він, — Нирчук не витримав того надлюдського навантаження, що впало на його сумління, і збожеволів. Учора його забрали до психіятричної лікарні.

Він на хвилинку замовк. Щось роздумував. Потім поволі проказав:

— З цього можна було б зробити висновок: "Фініта ля комедія", як люблять у таких випадках казати італійці. Але, де там? Драму не скінчено. Зі сцени зійшов головний актор. Це правда. Але для режисерів цього диявольського дійства він більше й не потрібний. За допомогою збожеволілого Нирчука слідчі НКВД написали програму дії і розписали ролі поміж усіма, на кого вказав хворий неосудний розум професора. І ці трагічні ролі, як би рішуче ми їх не відкидали, ми

змушені будемо зіграти до кінця.

В устах цієї молодої і, здавалося, сильної волі людини, ці слова звучали фатальною приреченістю. Він вочевидь і сам це збагнув і спробував трохи злагіднити враження.

— Не вважайте мене за трагічного фаталіста. Ні, тут скоріше промовляє моє реалістичне думання, мої знання тієї машини, в лабети якої ми потрапили. Це справжня держава в державі. Цей ніким не контрольований спрут діє за своїми власними законами. Все те, що ззовні виступає як закон, правда, факт, документ, — для цього спрута не існує . . .

Ми проїхали браму тюрми і нас швидко розвели в різні боки. Я не знаю дальшої долі Ювченка та інших, що він їх згадував у зв'язку з аферою Нирчука. Але ім'я Євгена Шабліовського виникло таки в добу хрущовської відлиги. Як, де, в яких умовах він пережив двадцять років свого заслання, після процесу 1936 року — я не знаю. Не знаю також, як він тримав себе на тому процесі. Чи гідно, чи ганебно. Знаю тільки, що, регабілітувавшись, він відразу скромно влучився в працю літературного критика, дослідника при Академії наук, де його було також відновлено в правах члена-кореспондента. Спочатку акцентував свою увагу на чисто літературних і теоретичних проблемах. Згодом, все активніше пристосовувався до генеральної лінії партії, обережно обходив гострі і хвилюючі проблеми, поставлені шестидесятниками, а після перших відчутних ударів проти них, зокрема після перших масових арештів 1972 року, виразно став на позиції сучасних неосталіністів. Читаючи його пристосовницько-холуйські еляборати, я бачу, що й за сучасної масової трагедії української інтеліґенції він себе почував так же добре, як і в добу сталінського терору 1930-5 рр. Такий феномен, такий гомо новус можливий тільки в підсонні страху, диктатури й духовного рабства.

У новій ситуації

На початку березня 1936 року слідчий Самохвалов викликав мене і повідомив, що він зі мною більше не хоче бавитися. Що він закінчує слідство з тими матеріялами, які вже має. А з огляду та те, що я не бажав співпрацювати із слідством, що "не роззброювався", а вів боротьбу зі слідством, то він вирішує мою справу переслати на суд "Особого совещания" (Особливої наради) при НКВД СРСР в Москві. Я цього всього рішуче не розумів. Мені видалося, що він хоче мене перевести на дальше дослідження в Москву. Це питання я йому й поставив.

— Ні, для чого? Обійдеться й без вас.

— То який же це буде суд? Коли підсудного навіть не бажають бачити?

— Не турбуйтеся. Суд буде швидкий і справедливий. — Деяку мить слідчий уважно, з виразною іронією дивиться на мене, а тоді

насмішкувато продовжує: — Ви думали, не признаючись і вибрі-хуючись на слідстві, викрутитись? Ні! Києва вам більше не бачити. Надійтесь тепер тільки на свої руки . . .

Я дивився на його щупленьку, зовсім не робітничу фігурку, на його випещені руки, які напевне ніколи й молотка не торкали, не втримуюсь (доля моя однаково вже вирішена!), й кажу йому:

— Мої руки робітничо-селянського походження. Вони не бояться жадної праці. А от, коли ви потрапите в моє становище, то навряд чи витримаєте.

Від несподіванки він аж виструнчився і гостро кидає:

— Диви! Чому це я можу потрапити у ваше становище?

— Тому, чому й я, — відповідаю спокійно.

— Ну, знаєте, ви справді безнадійно нерозкаяний. Та вже останнє слово скаже "Особое совещание".

І він наказав мене забрати.

Наступного дня мене перевели з одиночної до загальної камери. Так від березня я опинився серед великого і до того ж постійно текучого колективу в'язнів. Наша камера вміщала приблизно сорок чоловік. Щотижня певну кількість забирали на етап, а одночасно приводили нових, справи яких були вже закінчені, або перейшли, як моя, в таку стадію, що на закінчення треба було довго чекати. У такій камері я й просидів майже п'ять місяців. Це був надзвичайно цікавий конґльомерат усе нових і нових в'язнів. І мені довелося познайомитися з багатьма категоріями політичних в'язнів того несамовитого року. Згадати про всіх, з ким доводилось зустрічатись — є понад мої сили. Але спробувати відтворити в пам'яті кілька яскравих типів того надзвичайного людського бедламу мені хочеться.

Серед багатьох т. зв. троцькістів, що тоді виповнювали камери спецкорпусу Лук'янівської тюрми (бож, як знаємо вже, був то саме час їх масового арешту), хочу насамперед згадати одного мого співкамерника, на прізвище Киянко. Заімпонував він мені тим, що це вперше я зустрів троцькіста, який не був капітулянтом, тобто ніколи не подавав заяви про каяття чи відмовлення від своїх опозиційних поглядів. Його історія запам'яталась мені так: Киянко — це правдоподібно було його партійне псевдо ще з громадянської війни. Син сільського кравця-єврея, він ще 18-річним юнаком пішов у Червону армію й перебув там до кінця війни. Демобілізувавшись 1921 року, він перейшов на профспілкову працю в Києві. У дискусії над профспілками він обстоював погляди Л. Троцького. І вже в дальшій опозиційній боротьбі Троцького він неухильно поділяв його думки. В боротьбі проти сталінської фракції був активний.

Після висилки Троцького, Киянка з багатьма іншими активістами арештували. Не домігшись від нього капітуляції, замкнули в політізолятор. Там він захворів тяжко на цингу й утратив багато зубів. Ранені ще в громадянську війну легені його проявили перші познаки туберкульози. До цього ще й захворів на виразку шлунка. Все це

спричинило його звільнення з політізолятора. Йому дозволили жити з дружиною, але не займатись жадною політичною роботою. Дружина його вчителювала в якійсь середній школі м. Києва. Мали вони двоє дітей шкільного віку. Він влаштувався на працю звичайним робітником на великому київському заводі виробництва шкіри і там працював до арешту в лютому місяці. Туберкульозу легенів і виразку шлунка ніби підлікував, але зубів уставити не встиг. Це було призначено на лютий. Рятувала його дружина щотижневими передачами, розрахованими на його хворі зуби. Разом з передачами вона обов'язково приносила листи від дітей. Це було для нього найбільше свято. Своєю радістю він завжди ділився зі мною, давав читати ті листи. Вони старанним дитячим почерком завжди починались: "Дорогий наш рідний татусю". В родині в них була мова українська. Саме цей момент нас дуже зблизив. Киянко виріс серед української мовної стихії, а пізніше культосвітня праця в профспілках України в добі розцвіту українізації політично й культурно його цілком зформували як українського інтеліґента в кращому розумінні цього слова. Поза нормальною літературною українською мовою він знав таку силу українських приповідок і пісень, що я перед ним пасував. Українські пісні він співав з якимось особливим душевним піднесенням і внутрішнім розумінням. Не забуду ніколи, як він часто співав українську народну пісню "Ой, всі гори зеленії, тільки одна гора чорна, там орала бідна вдова" ... Про бідну вдову і дітей-сиріт у нього виходило особливо задушевно-трагічно. Він ніби передчував майбуття своїх дітей і своєї дружини. Виглядав дуже збіджено. Відновилася виразка шлунка. Зубів майже не мав. Надії вийти живим на волю в нього вже не було.

Проте він дуже тверезо дивився на теперішню політику Сталіна. Я не знаю, яку він мав формальну освіту і чи мав він її взагалі. Але політично він був дуже освічений і начитаний. Він особливо глибоко й напрочуд ясно умів висловити свій погляд на сучасну, таку замрячену і, здавалося, безмежно заплутану політичну дійсність та її тенденцію. Розмовляти з ним на подібні теми було приємно й корисно. Я собі не міг у цьому відмовити. І його, і моя справа пішли на "Особое совещание". Ми тільки чекали й нічим більше не були обтяжені. Мали час на дискусії. Я приходив до його ліжка, що стояло при стіні, в лівому кутку камери, вмощувався, і тоді починались розмови. Одного разу він поставив питання, чи мені щось відомо про ставлення української активної інтеліґенції — зокрема, українського студентства — до троцькістської опозиції. Він знає, що після придушення численних повстанських рухів, які були тією чи іншою мірою пов'язані з ідеєю УНР, новий антицентралістичний, опозиційний рух серед української інтеліґенції, зокрема національний опозиційний рух у партії, почався майже одночасно з виникненням троцькістської опозиції.

Таке питання в мене викликало відразу контрпитання. Але я часово утримався і вирішив відповісти спершу на його питання. Я міг відповісти тільки за ближчі мені середовища: українське студентство й українську творчу інтелігенцію. І то не за її масу, а за тих, що активно цікавилися політикою. Ця інтеліґенція, без сумніву, з великим зацікавленням стежила за боротьбою троцькістської опозиції. Хоч остання в своїх тезах не висувала національного питання, але самий факт одвертої організованої боротьби проти існуючого офіційного курсу партії великою мірою підсилював національні домагання української інтеліґенції. Мої ровесники формували свою юнацьку свідомість в умовах нещадного терору ЧеКа проти будь-яких найелементарніших незгод з офіційною комуністичною лінією, а тут значна частина партії дає наочну лекцію, що не тільки можна не згоджуватись, але й — боротись за свої погляди. Досить численна й активна демонстрація троцькістів перед будинком Обласного комітету КП(б)У і Облвиконкому на Радянській площі в Києві, здається, на початку 1927 року, зробили на нас студентів, велике будуюче враження. Нам видалося, що ці акції поступово наближують систему до демократичних форм, пошанування людських прав і свободи слова та думки. У романі М. Хвильового "Вальдшнепи" (1927) Льва Троцького названо великим вождем революції. В романі Олексія Кундзіча "Де-факто" (1928), в описі політичного думання тогочасної молоді, просмикуються виразні критичні троцькістські думки. П'єса Л. Первомайського "Коммольці" була заборонена в театрі Івана Франка через своє тр̀оцькістське наставлення. Після перших репресій проти троцькістів на початку 1929 року, український поет Терень Масенко написав поему-ораторію "Лобне місто", в якій в імені свого покоління висловив пошану й підкреслив відвагу й героїзм опозиції. Я не пригадую всієї поезії, але закінчувалась вона такими словами:

Серце не громадянина, а поета,
Жаліє їх — неправих і упертих.

Я наводив йому ще багато прикладів духовного контакту української національної опозиції і троцькізму. Він слухав дуже уважно. Потім, видно, хотів ще щось запитати. Але я навмисне відразу поставив йому своє питання.

— Ось кілька фактів і спостережень моїх про настрої і ставлення української творчої (партійної й непартійної) інтеліґенції та студентської молоді до троцькістської опозиції. Їх можна було б набагато збільшити. Та це суті не міняє. Але мене цікавить одне питання: чому троцькістська опозиція, виступаючи з розгорненою критикою термідоріянської політики сталінської фракції фактично обійшла мовчанням національне питання, як складову частину тактики і стратегії пролетарської революції? Чим це пояснити?

Відповідь його на це питання була цікава. В основному суть її була така:

— Моє покоління, яке в 18-20 років пішло добровільно в армію й формувало свою політичну свідомість у революційних боях, вчилося дивитись на світ з позиції своєї практики і програми партії. Яка була практика під командою муравйових і антонових — сам знаєш. У програмі ж більшовицької партії національне питання було похідним, другорядним. На нього звертали увагу тільки тоді, коли до цього примушували якісь особливі зовнішні чи внутрішні обставини. Маю на увазі хоч би відому постанову ЦК РКП(б) восени 1919 року щодо України, яка (постанова) була продиктована дуже ризикованою воєнною ситуацією. Теоретично національне питання було розроблене мало. Один тільки Ленін дав кілька статтей. Та й то були лише полемічні й публіцистичні вислови. Проте й ці його статті (часто дуже влучні й правильні) сучасники ніколи серйозно не сприймали. За винятком окремих одиниць, у партії панував дух централізму й байдуже нігілістичне ставлення до національної проблеми. Для багатьох членів нашої партії до революції Україна була лише "юг России". Всі ці неґативи минулого не зникли після закінчення війни з інтервентами і національними республіками. Програмово партія проголосила свободу всім націям, — "право на самовизначення, аж до відокремлення!" Цього, здавалось би, цілком було досить для задоволення національних амбіцій кожного колись поневоленого царизмом народу. Так в основному думала партія. Так думали в цьому питанні й ті "перші хоробрі", що вже почали творити опозиційні групи. Зріст термідоріянської партійної бюрократії, на яку опирався Сталін, виразна тенденція її до національно-консервативного, імперського централізму, кричущі помилки Сталіна в міжнародній політиці — ось що прикувало всю увагу і сили нашої опозиції. Нам здавалося, що робітничу клясу саме це тривожить і саме в боротьбі з цим злом вона нас підтримає. Національне питання, як бойове гасло політики, для нас не існувало. Ось чому, на мою думку, в тезах троцькістської опозиції, національне питання не було поставлене.

— Мені це не зовсім зрозуміло, — перебиваю я його, — і не все мене переконує. Вожді опозиції не могли не знати, що саме в 20-ті роки вимоги української національної опозиції чотири рази дискутувались на форумі Комінтерну, не могли не знати руху, пов'язаного з іменами М. Хвильового, О. Шумського, М. Волобуєва, виступу цілої КПЗУ проти політики КП(б)У. Все ж це було спрямоване проти сталінського бюрократичного централістичного апарату. Я говорю тільки про Україну. Але ж подібне було і в Грузії, і в Білорусії, і в Казахстані та деінде. Невже це не варто було уваги?

— Я думаю, — мовив Киянко поволі, — що наші товариші цих рухів не добачили. З тих саме причин, про які я вже говорив. Віра тільки в свою догму і страх перед закидом "змикання з націоналізмом" підсилювали цю нашу відокремленість. Це був великий недолік

у нашій боротьбі. Більше того, тепер мені було ясно, що наша опозиція мала другий великий недолік, який дуже послаблював її позиції. Маю на увазі не зовсім ясний, а то й просто хибний погляд її на селянство. Ми за клясичною марксистською тезою, дивились на селянство, як на непевний соціяльний сектор, як на небезпечну дрібно-буржуазну стихію, якій лад і провід мусить дати тільки робітнича кляса. Отже, і перша і друга помилка цілковито відрізали, ізолювали нас від живого національного організму, зокрема — від могутньої селянської трудової маси. І в цьому одна з причин нашої поразки . . .

— Добре, — знову перебиваю його, — а як же пояснити той факт, що останніми роками на Україні сталінська пропаґанда криком кричить про розкриття багатьох троцькістсько-націоналістичних бльоків? І цей крик, мені видається, загрожує перетворитись у найближчий час в якусь велику всесоюзну криваву аферу.

— Це очевидна чергова провокація сталінського терористичного апарату. Але справа в тому, що для цього вони мають, сказати б так, об'єктивну психологічну підставу. Цим я хочу сказати, що десь року 1927-8 троцькісти почали з більшим довір'ям ставитись до національної опозиції. Всім стало ясно, що сталінський апарат в однаковій мірі переслідує і при першій можливості винищить як національну, так і троцькістську опозиції. Творились стихійно об'єктивні умови взаєморозуміння. Але . . . вже було запізно. Нас уже тоді в першу чергу почали арештовувати і засилали чи замикали в політізолятори. Проте сталінський розвідчий апарат урахував на майбутнє ці небезпечні для них прояви, сказати б, єдиного опозиційного фронту. Ось звідси й появилася в розвідчих сейфах НКВД ідея "троцькістсько-націоналістичного терористичного бльоку", яка десь від 1934 року почала оформлятись у слідчих органах в окремі "дійові" групи. Оце тобі моя думка про цю найновішу провокаційну акцію спрямовану проти всіх опозицій. І ти дуже правильно висловився, що це може розростись у велику всесоюзну криваву драму.

Трагікомічні історії

З трагікомічних історій в'язнів спецкорпусу Лук'янівської тюрми варто зафіксувати бодай декілька.

Історія перша

Головний інженер Дніпровського пароплавства. Солідний, з великим досвідом. Заарештований за саботаж і образу вождя партії й уряду. В чому ж полягав його "злочин"?

Коли Л. Кагановича було призначено наркомом транспорту СРСР, то один із перших його наказів був, щоб потяги й пароплави запрацювали ефективніше й рухалися швидше. Швидкість руху потяга чи пароплава залежить від сили тиску парового казана. Але всі

дотеперішні казани на пароплавах мали свою технічно перевірену межу тиску, здається від 15 до 18 кг на квадратний сантиметр. Вище цієї межі жадний технічно-освічений керівник не дозволить нагрівати казана. Проте, одного дня секретар партійної організації Дніпровського пароплавства викликає до себе головного інженера й каже, що згідно з наказом наркома Кагановича пароплави повинні рухатися швидше ніж досі.

— Але це ж технічно неможливо, — відповідає інженер. — Бо рух залежить від тиску парового казана. Теперішні казани на пароплавах мають свою межу тиску. Підвищити робочий тиск казана ми не можемо.

Секретар парторганізації перебиває інженера й каже:

— Мене це вже не обходить. Ми маємо наказ наркома і повинні його виконати. А як це зробити, це вже ваша справа, товаришу інженере.

Інженер уже нервово зауважує:

— Я не чудодій і не штукар, а представник точної технічної науки. І тільки глибокий досвід, стверджений науково, може мені наказувати.

— Я вам ще раз стверджую, — вже суворим тоном каже секретар, — ми маємо наказ наркома Кагановича і він для нас — закон.

— Вибачте, — відповідає інженер, — нарком Каганович колись, здається, мав якесь відношення до виробництва шкіри. То, можливо, він може вказувати, як краще м'яти ту чи іншу шкіру . . . Але на яку потужність повинні працювати парові казани, це не його компетенція. Ризикувати я не можу.

Секретар на це заявив, що така позиція головного інженера є образою наркома і саботування його наказу. І на цьому розмову припинив. Наступного дня головного інженера арештували, оскаржили в саботажі й образі вождя партії. Через чотири місяці він дістав 8 років ув'язнення в концтаборі.

Історія друга

Учитель математики якоїсь київської середньої школи купив своєму десятирічному синові звичайний забавковий лук. Управлятися в стрілянні син міг тільки один раз на тиждень, коли виходив з батьком у малолюдний закуток міського парку. Йому кортіло вправлятися частіше. І він дуже просив тата влаштувати йому дозвіл для вправ у пивниці їхнього комунального будинку. Батько переговорив з кербудом і такий дозвіл дістав. Пивниця була простора і зручна. Кмітливий хлопчик, спільно з своїм шкільним товаришем, вирішив насамперед улаштувати добру мішень. Знайшовши десь серед хламу два старих портрети Сталіна і Ворошилова, хлопці розвішали їх на відповідних місцях, і почергово втішалися, хто влучніше вцілить. На нещастя, хтось побачив цю незвичайну забавку і доніс куди належить. Учителя арештували, оскаржили в вихованні терористичних настроїв у дітей і через ОСО вліпили йому 5 років.

Історія третя

Правдоподібно наприкінці квітня 1936 року в нашу камеру вштовхнули селянина. Старий, збідований, понад 60 років з вигляду. Був він до краю розгублений, збентежений і переляканий. Став коло дверей і нерішуче, ніби безтямно, дивився навколо. Я підійшов до нього й дружньо заговорив:

— Підходьте ближче, дядьку, отут ваше місце, — показую на порожнє ліжко. — Не бійтесь, тут усі свої люди. Звідки ви?

— З-під Василькова, — і він назвав село.

— Як же ви сюди попали й за що?

— А хіба я знаю? — щиро-наївно відповідає він.

— От тобі й на! Вас беруть, везуть у тюрму, а ви не знаєте за що?

— Та так і не знаю.

— Де і коли це сталося? — сподіваюся питанням таки розворушити дядька.

— Та вчора по обіді. Тут таки, на київській вулиці. Я, бачте, працюю довгі роки в нашій сільській школі сторожем-господарем. Ніна Петрівна, вчителька наша, наказала мені поїхати до Києва купити деякого шкільного приладдя, а головне — погруддя товаришів Сталіна, Постишева і Молотова. Мені то не первина. Приїхав. Накупив. Спакував різні шкільні речі у кошик. Але як усі погруддя взяти, то я замислився. Проте, швидко змитикував. Витяг з кишені шворку, взяв зашморгом за шию голови товариша Сталіна, другим кінцем — за шию Молотова. Перекинув через плече. В ліву руку, теж на шнурку, голову Постишева, а в праву — кошик. Так зручно навантажившись, я подибав до вокзалу. Раптом, вже на Бульварі Шевченка, чую: — Ей, громадянине! — Глянув, бачу — до мене. Якийсь дженджуристий молодий чоловік. — Що ви робите? — грізно питає. — Як що? Іду на вокзал. Оце накупив для нашої школи. — Ви розумієте щонебудь? — уже визвірився він. — Ану, ходімо зі мною. — Куди? Чого? Мені ніколи. На речі чекає вчителька, — пробую сперечатись.

— Підемо! — вже прошипів молодий чоловік, ступнув до мене, взяв за плече і повернув так, що я вже не пробував перечити. Привів мене до якогось великого будинку, там завів до якогось, видимо, важного начальника, бо в воєнному мундирі був. Той суворо мене розпитав, хто я, звідки і хто мене навчив так носити вождів нашого народу. Звідти мене забрали, посадили в темний автомобіль, кудись везли й оце впустили в цю кімнату. Ну, то й самі скажіть, хіба я знаю, за що мене взяли, чого від мене хочуть і куди мене привели? — закінчив щиро-наївно свою розповідь наш новий співкамерник.

Його справа пішла дуже швидко. За три місяці його судила трійка. За непошану до вождів і пропаганду терору йому дали три роки далеких таборів. Він виїхав пізніше разом зі мною на Воркуту.

Історія четверта

Десь у липні 1936 року в нашу камеру ввели старого, з вигляду понад сімдесят років, типового єврея. Він теж був дуже пригноблений і докраю здивований. Мовчав і з непорозумінням дивився навколо. До нього підійшов Киянко й заговорив по-єврейському. У старого засвітились очі й він почав йому щось швидко розповідати. За кілька хвилин Киянко не витримав і сказав, що це така цікава історія, яку варто прослухати всім. Він попросив старого перейти на всім зрозумілу мову. І наш новий товариш, характеристичним містечковим українсько-російсько-єврейським воляпюком розповів свою історію.

Він усе життя кравцював у якомусь українському містечку. Одинокий. Дружина померла давно. Дітей у них не було. Колись, в молоді роки, близькі його друзі прищепили йому ідею "землі обітованої". Він зарікся був, що як прийде старість, то поїде в Палестину, щоб там, на землі своїх предків, померти. Але від 1930 року виявилося, що це не така проста й легка справа. Він почав шукати інших шляхів. Через різних приятелів довідався, що це можна здійснити на Кавказі, у місті Батумі. Там є для цього відповідні люди. Спродав старий все, що мав, і кілька місяців тому вирушив до Батуму. Зупинився в готелі як відпочивальник і почав вишукувати потрібну йому людину. Після довгого й уважного спостереження, він нарешті нав'язав контакт з одним чоловіком, який нібито був утаємничений у таку можливість. Пішли розмови, торги і нарешті домовились. Одного дня той добродій дуже обережно привів його до якогось катера, який мав відвезти його в глиб моря, а там пересадити на пароплав, що йтиме до Константинополя. Одночасно наш приятель дістав на руки фальшиві документи, які свідчили про його легальний виїзд з СРСР до Палестини. Все складалося якнайкраще. Катер, розрізаючи хвилі, віз його до мети. Вже смеркало, як катер дійсно наблизився до великого пароплава. Тут перевірили його документи і прийняли. Було зовсім темно, як пароплав рушив, але на душі "еміґранта" була радість. Він уже відчував, що його мрія стає дійсністю. Пройшло не знати скільки часу. Пароплав зайшов у пристань якогось великого міста. Почався рух. Якась невідома особа підійшла до нашого "палестинця" й шепнула: "Приїхали". Він узяв свою маленьку валізку й рушив до виходу. На березі його зупинила контроля, що говорила російською мовою. Перевірили документи й попросили почекати. За мить під'їхало таксі. Двоє чемних молодих людей запропонували йому сісти в таксі. За кілька хвилин вони були на залізничній станції. Ввічливі супровідники підхопили його валізу й запропонували перейти до потяга. На ранок потяг прибув до Києва. Тут його спитали, куди він їде. Відповів — до Палестини. Звідти його спрямували до нашої камери.

— От тобі й земля обітована! — мовив тихо Киянко. Дехто зареготав. Але більшість з сумом дивились на старого сивого чоловіка. Це

був єдиний "сіоніст", що його я зустрічав за час мого п'ятирічного перебування в радянських тюрмах і таборах.

І на закінчення *п'ята*, чисто анекдотично-побутова історія.

Саме в ті нелюдські роки ніби навмисне почали продукувати і розповсюджувати через кінофільми і патефонні платівки силу різних солодкаво-сентиментальних любовно-ліричних пісеньок. Та низькопробна російськомовна халтура розповзалася по всіх національних республіках і тут серед молоді робила своє діло. Особливої популярности набула тоді пісенька "Как много девушек хороших", слова відомого сталінського піснетворця Лебедєва-Кумача, а музика не менш прославленого Дунаєвського. Коли я потрапив у загальну камеру, то цей міщанський романс почав муляти моє вухо у виконанні одного замріяного в'язня. Щоб угамувати своє роздратування, я сів і переробив (травестував) цей романс, наблизивши до нашої справжньої дійсности. Якось згодом співучий землячок почав:

Любовь нечаянно нагрянет,
Когда ее совсем не ждешь,
И каждый вечер сразу станет
Так удивительно хорош!
— И ты поешь...

Я підійшов до нього й кажу:

— Ей, земляче, ти перекручуєш слова. Вони трошки інакше звучать.

— Нічого подібного, — майже образився він, — я добре знаю цю пісню.

— А я кажу, що вона звучить інакше, — тверджу навмисне.

— А як, по-твоєму? — вже задиркувато запитує.

Навколо тим часом зібрався вже гурт зацікавлених.

— А ось послухай. — І я почав тихенько наспівувати йому свою травестію. Вона звучала так:

Энкавэдэ к тебе нагрянет,
Когда его совсем не ждешь,
И каждый вечер адом станет
И никуда ты не уйдешь!
— В тюрьме споешь:
Сердце, тебе, ведь, хочется покоя!
Сердце, ведь, ты на воле хочешь жить!
Сердце, как хорошо что ты — такое!
Спасибо, сердце, если сумеешь пережить!

— О-о-о! Та це ж ти для сміху, — перебив мене шанувальник Лебедєва-Кумача. Публіка навколо почала реготати й записувати травестійний текст. З того часу слова Лебедєва-Кумача втратили свій

сенс. Як тільки симпатичний землячок починав "Любовь нечаянно нагрянет", так відразу хором починали інші травестійний текст. Це була гра. Це був жарт, може навіть шибеничний.

* * *

Крім згаданих вище подій і в'язнів, наша перехідна камера мала ще чимало людей з цікавими характерами і долями. В пам'яті залишились деякі. Насамперед, — Кушик Іван Михайлович. До арешту — аспірант Інституту філософії ВУАМЛІНу. Походив з Галичини. Був з тих решток УГА, які після листопадової катастрофи УНР не повернулися до Галичини, а залишилися в Радянській Україні. Тут вони відразу ввійшли активно в суспільне, культурне і партійне життя. Кушик, будучи членом партії десь з 1921 року, закінчивши інститут, вирішив робити наукову кар'єру. Став аспірантом Інституту філософії. Але всі ці добрі людські пляни перекреслили лиховісні тридцяті роки. І ось він, замість професорської катедри, опинився в Лук'янівській тюрмі. Був дуже нервово збуджений. Мав унутрішню лють до всього на світі, в тому й до нашого камерного оточення, до своїх же товаришів ув'язнення. Мені здавалося, що тільки до мене він мав сяке-таке довір'я й часто щиро ділився своїми думками і тяжкими настроями. Народився він, якщо пам'ять не зраджує, в селі Куликові. Був старший від мене на років два-три. Його оскаржували, як і більшість галичан, в приналежності до УВО (Української військової організації). Цю "фірму" НКВД спеціяльно відновило на початку тридцятих років на східніх землях для того, щоб мотивувати знищення всіх вихідців з Галичини. Аджеж кожний з них, так чи інакше мав якийсь контакт з рідними чи знайомими. І цього було досить. Це вже й була зав'язка УВО. Іван Михайлович ніяк не міг заспокоїтися й збагнути глузд у тому, що він є в'язнем та ще й як "член УВО".

— Ми ж, — казав він мені, — так щиро, льояльно і віддано залишились, ввійшли в компартію, щоб активно розбудовувати й зміцнювати Радянську Україну, а нас арештовують, як ворогів, як членів УВО. Де логіка? В чиїх інтересах це робиться? — говорив він притишено з нервовою експресією. Потім замовкав, уставав і починав мовчки швидко ходити з кутка в куток. Його ніхто не чіпав, бо знали, що він вибухне тільки ненавистю.

У нашій камері був також один польський ксьондз, римо-католик. Звідки, яким чином він опинився тут — не знаю. Тихий, спокійний, до всіх чемний, уважний. Але чомусь ніхто з нас не знаходив з ним спільної мови. Проте всі ми ставились до нього ввічливо, як до товариша недолі. Один тільки Кушик його не терпів. Він чомусь його демонстративно, підкреслено зневажав. Одного разу розігрується така сцена: ксьондз щось заговорив до Кушика. Той нервово почав відповідати. Ксьондз тихо пробує йому щось пояснити. Кушик натомість вибухає істеричним криком, що польська церква, це агентура

польської поліції, що вона видушує українське населення, польонізує "всходні креси", і багато інших звинувачень полетіло на голову ксьондза. Той зблід і почав мовчки відступати, але Кушик, аґресивно викрикуючи, наступав. Я підійшов, узяв його за руку, відтягнув і кажу:

— Іване Михайловичу, що з тобою? Чого ти рознервувався?

— Не можу стерпіти цього типа. Це з тих, що там нас за людей не вважали...

— Та при чому ж тут ця людина? Він же тут перебуває у тій же, якщо не гіршій ситуації, що й ми з тобою.

— Ні, ти не розумієш. Ти з ними не мав нічого до діла. Я їх ненавиджу в усіх ситуаціях.

Поволі він заспокоювався і знову мовчки ходив по камері.

Був у нас співкамерник на прізвище, здається, Штайнберґ. Наш український єврей. З Київщини чи з Поділля, не пригадую. Високий, міцно збудований, колишній військовий, а тепер, перед арештом — директор хлібного заводу на Подолі, чи щось подібне. Людина веселої вдачі, товариський, дотепний, розумний, досить начитаний. Вільно говорив українською мовою. Ми часто з ним грали в шахи. І коли я програвав, то він любив повторювати десь ще в дитинстві засвоєну народну приказку: — "Ну й до чого ми дожилися, що й жиди нас штурхають". Я це сприймав жартома. Коли ж наступну партію він програвав, я, пародіюючи його, казав:

— Отож ми дожилися, що й жидів уже штурхаєм.

Обидва це ми сприймали як жарт і наші товариські стосунки не псувалися.

Зовсім інакше на таке реаґував мій друг Кушик. Я був далі й не чув за що, чи за цю приказку, чи за щось інше він раптом скочив, бачу, до Штайнберґа, замахнувшись кулаком. Штайнберґ, вищий від нього на цілу голову, штовхнув його від себе так, що той відлетів на кілька кроків. Тоді він ще з більшою ненавистю кинувся на Штайнберґа, і вони зчепились у бійці. Я і Ювченко швидко розтягли їх. Кушик ще довго лаявся й погрожував, а Штайнберґ велично стояв мовчки й зневажливо похитував головою.

Цей та подібні епізоди тільки свідчили, як у тих умовах безнадійно замкненого життя люди скаженіли, втрачали рівновагу з приводу кожної побутової дрібниці.

Але наш загальновизнаний староста Киянко, людина з великим тюремним досвідом, вирішив наш камерний побут трохи освіжити. Він запропонував нам щоденно запровадити своєрідні застольні колективні бесіди, лекції, дискусії на різні цікаві теми. Серед нас були військові, учасники війни і революції, філософи, історики, літератори, аґрономи, представники технічних наук. Кожний з них мав щось цікаве сказати. Почали ми слухати спогади Штайнберґа і Киянка. Їхні юнацькі пригоди в роки війни і революції були захопливі, романтичні. Публіка з великою цікавістю прослухала. Коли вони скінчили, то

хтось із публіки раптом кинув:

— То це ви так ризикували життям і так багато загинуло ваших друзів — для того, щоб тепер сидіти в оцій тюрмі й їхати вмирати в концентрак?

Всі мовчки сиділи й дивилися на Киянка. Він спокійно на це відповів:

— Товаришу, я можу вам, на вашу репліку, тільки сказати: ми, тоді, 17-18-річні юнаки, глибоко вірили в соціялізм, як у нову, справедливу добу людського життя. І так вірили, що готові були за неї вмерти. Але нам і на думку тоді не спадало, що після нашої перемоги, усього через десять років, з наших уже рядів, вийде група узурпаторів, яка захопить владу і встановить свою диктатуру. Ми пізніше збагнули небезпеку. Збунтувалися. Але узурпатори, шляхом підлости й віроломства, зміцніли й посадили нас у тюрми й концентраки. Не знаю, де є наш злочин і чи можна кидати в нас камінням? Зокрема — за високі пориванння наших юнацьких душ.

Це були і спогади, і критика, і самокритика. Одне слово це були цікаві застольні бесіди, що примушували людей вдумуватися й передумувати минуле.

Другим циклом наших бесід були популярно філософські проблеми. Серед нас було два філософи — Кушик і Ювченко. Звернулися спочатку до Кушика: розкажи, мовляв, про якогось філософа. Іван Михайлович, хоч був похмурий і відлюдний, але в пригадці про філософію відразу пожвавішав. Виявилось, що його улюбленим коником був Геґель. Власне його теорія діялектики та те, як її адаптував собі Маркс. Кушик розповів про це докладно, популярно, але цікаво й, видно, зі знанням справи. І на закінчення — раптом із гурту слухачів знову іронічна репліка:

— То виходить, що Маркс просто "свиснув" собі вже готовеньку теорію, лише трішки обернувши кота хвостом, назвав її матеріялістичною діялектикою"?

— Ні, — каже резонно Кушик, — так казати не можна. Маркс, беручи теорію діялектики Геґеля, глибоко переробив її, потрактував у матеріялістичному пляні, тобто, як казав Ленін, поставив її з голови на ноги.

Від слухачів знову нова репліка:

— Ну, це вже не така й мудра річ узяти чужу теорію, перекрутити по-своєму й стверджувати, що від цього вона набрала нової якости, стала, мовляв, на ноги.

— Ви спрощуєте, — боронився Кушик. — Геґель також діялектики, як категорії думання, не вигадав, а запозичив у стародавніх греків.

— Але ж ви казали, що Геґель саме на цій базі самостійно створив нову, стрункy, свою систему діялектичного думання.

Іван Михайлович знову фахово пояснював, як це все треба розуміти. І час для нас усіх проходив цікаво й корисно.

Наступне слово забирав Ювченко. Ніби продовжуючи попередню бесіду колеґи Кушика, він говорив про діялектику в філософії взагалі. Не знаю, чи це була його звична манера, чи навмисна, тюремно-камерна, впроваджена тепер для розваги, але свою розповідь він пересипав жартами й приказками. Наводячи багато фактів діялектичного способу думання — від Геракліта починаючи і сучасними різномарксистами кінчаючи, він завершив свої розважання такою, не позбавленою сарказму фразою:

— Отакі діялектичні ходи думання знає людство на різних етапах свого буття. Це, як бачите, хитро-мудра софістика брехні і правди, чи, як кажуть наші дядьки, "дишло, яке куди повернеш, туди й вийшло".

Ми апльодували йому. Він сидів і посміхався. Був він людиною міцного характеру, логічного думання, й одночасно — товариським у суспільстві.

До мене приставали, щоб я говорив про літературу. Я сказав, що можу дещо сказати, але оскільки мова йтиме про українську літературу, й оскільки ми сидимо в "українській тюрмі", то я говоритиму тільки українською мовою. Це викликало пожвавлення, сміх і більшість оплесками виявила свою згоду. Я почав свої бесіди. Я знав, що серед моїх співкамерників, крім Кушика, Ювченка і Киянка, який просто багато читав з української літератури, решта нічого не знають. Тому насамперед згадав про українську літературу дореволюційного часу. Назвав кілька імен, серед яких були Шевченко, Франко, Леся Українка. Прочитав напам'ять "Кавказ" Шевченка, "Каменярі" Франка й процитував окремі строфи з поезії Лесі Українки "Contra spem spero". "Кавказ" і "Каменярі", прочитані повністю напам'ять, справили добре враження не тільки на тих, що їх ніколи не чули, але й на тих (Кушик, Ювченко), що їх колись читали. Посипались питання. Зав'язався діялог. Раптом Кушик дає пропозицію:

— А ти нам розкажи про літературу пореволюційної доби.

Я радо приймаю пропозицію й переключаюся на нові часи. Згадую Тичину, Чумака, Михайличенка, Блакитного. Рильського дипломатично замовчую, бо не знаю, де він і що з ним. Згадую перші мистецькі декларації, гуртки, організаційні зав'язки (Плуг, Гарт, Панфутуризм) і ніби між іншим, без деталізації, — ВАПЛІТЕ, Літературний ярмарок. Пригадую гостру міжгрупову літературну полеміку, яку припинила ліквідація всіх літературних груп та створення єдиної Спілки письменників України.

— А чи не можна з їхньої творчости? — каже Ювченко.

Я думаю, — що ж я можу прочитати? Майже нічого напам'ять не знаю. Але почну з того, що знаю. Читаю уривок із "Блакитного роману" Михайличенка, якого розстріляли денікінці. Я знав цей твір майже ввесь напам'ять ще 1920-1 рр. Тепер у голові залишились лише безладні уривки. Я їх почав скандувати:

"Ти був сином своєї матері, дочки напіввимерлого народу південної спеки. Твоя мати — смуглява єгиптянка, задивилася у священні

води Ніла, прикрашені загадковими лотосами й зачаровані зорами крокодилів . . .

. . . У твоїй душі була блакить стоячих вод, оздоблених блідо-зеленою ряскою . . . Іна — твоя наречена. Ти не знав цього, але відчував. З самого початку.

В Іни була блакитна душа. Ти не знав цього, але відчував. З самого початку . . . ”

І так далі — у цьому стилі. Слухачі з розкритими очима слухали, але нічого не розуміли. Я це бачу й відчуваю. Припиняю читати й кажу, що я подав їм тільки зразок, як у ті буремні роки писали наші письменники, що така символіка й естетична деклямація була тоді в моді.

— А ти нам щось з Сосюри або Тичини прочитай, — кидає мені Кушик.

Я, на жаль, мало знав речей їх напам’ять. Уривків з “Мазепи”, з “Махна” мені тоді не хотілося деклямувати. Інших речей — не знав. Пригадав собі тільки його “Місто” і маловідому поезію “З вікна”. Я деклямую ліричний, специфічно сосюринський пейзаж міста, з такою ось картиною життя безпритульних:

Ой, у парку снігові намети,
Там ночують ночі пацани.
Тільки вітер знає їх секрети,
Тільки вітер і холодні сни.

І в фіналі поетове обурення за це на щойно впроваджений НЕП (Нова економічна політика), в якому він наївно вбачав причину (а може й навмисне, щоб не говорити про справжню причину) цього лиха.

Я не знаю, хто кого морочить,
Але я б нагана знову взяв
І стріляв би в кожні жирні очі,
В кожну шляпку і в манто стріляв . . .

Це зробило враження. Слухачі жваво зареаґували. Але я їм деклямую нову поезію “З вікна”. Це сильний імпресіоністичний малюнок трагічного епізоду на міській вулиці. Випадково трамвай смертельно калічить коня. Трамвай поїхав, а на бруці залишився з перебитим хребтом у муках кінь.

В калюжі вишневій, густій од морозу,
Лягали, зникали ґраційно сніжинки . . .
Кінь плакав . . . І мерзли, трусилися сльози . . .
І от біля нього спинилася жінка.

Струнка і тривожна, в зеленім шоломі, —
Од жалю рукою — в кабурі нагана:
В заплакані очі — залізо і пломінь . . .
А в небі сніжинки хиталися п'яно . . .

Сосюра вхопив за серце моїх слухачів. Вони сиділи мовчки, як зачаровані. Не хотіли навіть нічого питати. Все було відчутно ясно. Один тільки Штайнберґ понуро спитав:

— Де тепер він, "тут" чи "там"?

— Там, там, звичайно, — відповідаю поспішно.

— Гм! Це поет справжній, — робить резолютивний висновок Штайнберґ. Всі, здається, погоджуються. Бесіда припиняється до наступного дня.

Так проходили наші довгі, нудні камерні дні.

* * *

Час від часу відбувалися в нас обшуки чи, на в'язничному жарґоні, "шмони". Це була неприємна процедура, коли в твоїх нещасних лахах ще чогось дошукувались. Але це вже, очевидячки, був звичайний тюремний порядок і адміністрація його дотримувалась. За кілька днів до такого чергового обшуку мені в маленькій посилці передали пару конвертів і кілька листків чистого паперу. Все це після контролю мені вручили. Раптом, під час обшуку, ці коверти й папір у мене забирають. Ця дрібниця мене роздратувала докраю. Я активно запротестував. Справа дійшла до начальника корпусу. За якусь хвилину приходить сам начальник у супроводі якихось джурів.

— Чого ви бунтуєте? Що сталося?

Пояснюю, що не бунтую, а добиваюся законного права. Кілька днів тому варта мені офіційно передала ці коверти й папір до користування. Сьогодні ж при обшуку їх у мене забирають, як недозволені речі? То, що це таке?

— Правильно зроблено. Такий порядок. — Каже начальник.

Я трачу контроль над собою й кричу:

— Та який же це порядок? Це звичайний грабіж!

— Що?! — визвірився враз начальник. — Забрати його в карцер.

І вийшов. Мене його цербери враз ухопили в чому стояв і потягли до дверей. Киянко з іншими в'язнями підніс несамовитий крик-протест. Але в одну мить мене вихопили, а камеру закрили.

Мене вели якимись звивистими коридорами і наприкінці підвалу спецкорпусу пхнули в останню кімнату. Була то невелика, темна (без вікон), без опалення, вогка з мокрими стінами кімната. В ній не було нічого, тільки цементова долівка, голі дощані нари і "параша" в кутку. Мене замкнули в цей кам'яний мішок і ніби забули. Лише надвечір принесли горнятко теплої води й окрайку (грамів 200 хліба). Скільки мене мали тут тримати, мені ніхто нічого не сказав. Без теплого одягу,

тільки в звичайному літньому піджаку, на голих нарах, я ніяк не міг заснути. Минуло дві доби. Холод, голод і неможливість нормально заснути, замучили мене вкрай. Мною ніхто не цікавився. Минає третя доба. Я вже трачу рівновагу. Скільки ж так можна витримати? Раптом увечорі мене забрали і відвели знову в мою загальну камеру. Значить, за свій бунт я мав кару — три доби карцеру. В камері мене зустріли, як героя. А цей нещасний "герой" відразу закутався, щоб відігрітися. Киянко дав щось перекусити. Але небагато. Застеріг мене, щоб на голодний шлунок не хапав.

* * *

Нам щоденно належала 15 чи 20-хвилинна прогулянка. Коли я сидів одинцем, то мене виводили одного. Тепер виводили цілу камеру. Виводили в маленьке, квадратове, оточене з усіх боків високим муром подвір'я. Ми мусіли ходити парами один за одним, мовчки, з закиненими на спину руками. І ось, одного разу, серед такої могильної тиші, прорвалася звідкись із висоти, невимовно чудова хорова жіноча пісня. Ми від несподіванки і здивування, аж зупинилися, завмерли. А пісня звучала все дужче, величніше, як небесний янгольський хорал. Ніхто з нас навіть відразу не збагнув, що це за пісня. Наші конвоїри, що здається теж були на мить ошелешені, раптом грізно крикнули:

— Давай рухатися! Чого пороззявляли роти?! — А за кілька секунд один із них мирно каже: — Це з жіночого корпусу, четвертого поверху. Дівчата-зеки в голосі вправляються. Вміють, суки, співати.

Киянко тут же пояснив, що це жадний божественний хорал, що це відома тюремна пісня про матір, яка принесла передачу своєму сину, якого напередодні розстріляли. Пісню склали правдоподібно вуркагани. Вони в приватному побуті дуже сентиментальні й ліричні. Мова пісні — російсько-український суржик. Але драматизм ситуації — безсумнівний, і мотив підібраний надзвичайно добрий. Звідси й враження на віддалі. Мотив справді звучав у моїй голові безпомильно. Мені хотілося конче знайти її слова. Одну строфу пригадав Киянко. Інші, я почув потім від нових в'язнів, що прибували до нашої камери. Скоро я мав її цілість. Пройшли десятиріччя. Мотив і зараз пам'ятаю, а з пісні в пам'яті збереглося тільки дві перші строфи. Занотую їх, щоб зберегти бодай частку того фолкльору, що побутував у сталінських тюрмах.

В воскресення мать-старушка
К воротам тюрми прийшла
І в платкє родному сину
Передачу принесла.
І привратніку сказала
Задушевниє слова:
До свого родного сина
Сотню верст пешком пройшла.

У дальших строфах вона просить вартового "передати передачу" синові й сказати, що мама прийшла до нього, що передає йому, що може, і що любить його. Вартовий пішов, довідався про сина й каже їй: "Нема твого сина. Вчора його розстріляли". Мама від такої вістки впала непритомна. Коли очуняла, то попросила вартового передати її передачу тим друзям недолі, що залишились ще живі. Хай з'їдять і пом'януть його невинну душу добрим людським словом.

Такий приблизно зміст тієї пісні, що однієї літньої днини 1936 року потрясла мою душу в Лук'янівській тюрмі в Києві.

Етапи

23 липня 1936 року мене викликав слідчий Самохвалов і прочитав мені вирок "Особого совещания" (ОСО) при НКВД СРСР. Вирок був короткий і ясний: "За контрреволюційну діяльність (КРД) громадянина такого то засуджено на 5 років виправно-трудових таборів". У вироку вказувалося і місце заслання: Воркута. Цю географічну точку я почув уперше. Де це є? У камері теж ніхто нічого конкретно не знав. Довідників жадних у нас не було. Досвідченіші казали, що це десь на північ від Уральських гір, за Полярним колом, у смузі вічної мерзлоти.

Мій друг Киянко дістав по ОСО також своїх 5 років і чекав на етап. Але місце його заслання було десь у Сибірському архіпелазі. Ми попрощались назавжди.

Наступного дня мене, як і багатьох інших, забрали з речами й запровадили до якоїсь величезної дощаної шопи. Тут кишіло вже багатьма сотнями людей. Це був етапний пункт Луб'янівської в'язниці. Ми пробули тут ще три дні. Нас переписували, сортували, гуртували в окремі колони, давали останні побачення з рідними й приймали передачі на дорогу. Моя невтомна й героїчна краянка Женя, дружина мого друга Миколи Білінського, що за весь час мого слідства віддано й відважно носила мені передачі, в'яжучи з зовнішнім світом, прийшла й тепер на останнє побачення. Принесла мені харчі, теплий светер і чоботи. Цією увагою моїх друзів я був зворушений докраю. У мене було почуття, що прощаюся з моїм рідним світом назавжди.

Вдосвіта 27 липня 1936 року нас почали шикувати в лави й закритими вантажними автами вивозити. Крізь дірки брезентових запон ми бачили, що їдемо в ранішніх сутінках безлюдними вулицями київської околиці. Коли нас вантажили, то суворо наказували, щоб ми сиділи абсолютно тихо й не подавали жадних ознак живих істот. Ми зупинились на якомусь невідомому вокзалі. Був він також безлюдний, брудний і нужденний. Перевантажували нас у вагони поспішно і тихо, як щось крадене, злочинне, соромітливе. Коли ми вже були у вагонах навпроти вікна, коло мене стояв Башловка. Спостерігаючи цю

поспішну, боязливо-нервову метушню аґентів НКВД, він мовив:

— Як вам подобається це видовище? Такі цинічно-одверті в своїх слідчих камерах, тут, як бачите, наслідки своєї "роботи" намагаються боязливо якнайпильніше заховати від народного ока.

Спостереження було більш ніж слушне. Ми швидко довідалися, що нас привезли й вантажать на побічній, допоміжній станції Пост-Волинський. Призначення цієї станції було для вивантажування й навантажування різних важких, брудних вантажів. Ми належали, вочевидь, до останньої категорії.

Десь коло 10-ої години весь наш довжелезний ешельон був набитий вщерть в'язнями. Глянувши знову через вікно, я був вражений: на недавньо безлюдному й порожньому просторі перед нашими вагонами, як з-під землі, почали виринати цілі юрми жінок. Одні вже перегукувалися зі своїми у вагонах, плакали, щось переказували, а інші з клуночками, з заплаканими очима проходили повз вагони, пильно вдивлялись, шукали. То були бабусі, матері, сестри, наречені чи просто близькі знайомі тих, що ними напаковано ці вагони. Вони якимось чудом довідалися, на якому вокзалі нас навантажили, і, ризикуючи всім, перемагаючи всі перешкоди, таки прийшли, щоб востаннє глянути і попрощатися з рідними. Багато розпачливих і драматичних сцен. Раптом — свисток і крик конвою. Потяг починає рушати. Жінки поволі йдуть за ним. Потяг набирає швидкість. Жінки намагаються не відстати. Старенькі відстають, зупиняються, плачуть, ломлять руки. Молодші біжать за потягом з простягненими руками, з риданнями, зойками й істеричними криками. Потяг прискорює свій рух і матері, дружини, сестри, наречені й подруги зникають з наших очей назавжди.

Наш потяг узяв певний курс на північ. Наступного дня ми вже були в Москві. Наш ешельон зупинився на запасних рейках Київського вокзалу. Після досить довгого стояння, нас почали перевантажувати у величезні (московські, всесоюзного маштабу!) "чорні ворони". Вони нас повезли на протилежний бік Москви, до Північного вокзалу. Звідси вже був простий шлях на Архангельськ. Із цього вояжу варто згадати такий деталь: наш "чорний ворон" був так набитий, що ми переїжджали стоячи. Симпатичний киянин, колишній активний, а пізніше скапітульований троцькіст, перед арештом працівник якогось відділу Київського харчотресту — Пясецький, несподівано затягнув популярну ще в Першу світову війну солдатську пісню:

Чёрный ворон, чёрный ворон,
Что ж ты вьешся надо мной,
Ничего ты не получишь,
Я еще солдат живой!

Я відразу підхопив другим, баритональним голосом і вийшла в нас хвилююча, трохи похоронна, трохи святково-літургійна мелодія, яку враз підтримали інші. Можливо що тепер для багатьох це видасться наївним, але для нас тоді, схоплених "чорним вороном", та примітивна солдатська пісня про хижого чорного ворона, що кружляє над тілами ранених, але ще живих людей, звучала глибокою символікою.

На Північному вокзалі до нашого етапу приєднали багато нових в'язнів. То були переважно троцькісти, що їх масово загорнули з середньоазійських "вільних" заслань, а частково — з Луб'янки. З них запам'яталися тільки деякі імена: Євген Михайлович Гельфер, інженер-хемік. Його забрали з "вільного" заслання в Казахстані, дали по ОСО 5 років і спрямували на Воркуту. В дорозі ми з ним дуже заприятелювали. Разом їли, разом спали і вкривалися його великою теплою казахстанською ковдрою — єдине багатство, що він віз із собою.

Лікар Борис Абрамович Корнфельд тим же порядком спрямований на Воркуту. Він запам'ятався мені тому, що пізніше, у вересні 1940 року, мені довелося з ним промандрувати з Воркути до Ярославського політізолятора.

З харків'ян пригадую двох: Бориса Антоновича Шведова, професора політичної історії Харківського університету, оскарженого за приналежність до української опозиції, очолюваної Скрипником, засудженого через ОСО на 3 роки, і високого, цибатого, усміхнено-мовчазного Богораза, Йосифа Ароновича, професора економічної історії з ВУАМЛІНу,* засудженого також через ОСО до 5-х років. Про Богораза хочу сказати дещо більше. На Воркуті ми з ним, як і з Б. Шведовим, були постійно в приятельських стосунках. Коли у вересні 1940 року мене, в групі з іншими в'язнями, відправляли в костромську, а звідти в ярославську в'язницю, то Богораз просив мене, коли мені пощастить звільнитись, щоб я конче відвідав його дружину й донечку в Харкові. І дійсно, після звільнення, зупинившись на одну добу (нелеґально, бо дозволу не мав) у Харкові, я спробував виконати прохання Богораза. Я пішов на адресу, яку, здавалося, добре запам'ятав. Але виявилось, що на тій адресі жила зовсім інша родина, яка нічого не знала про родину Богораза. Чи переплутав я в пам'яті адресу, чи дружина Богораза на той час перемінила мешкання — не знаю. В усякому разі мені не вдалося виконати прохання мого воркутського приятеля. Я ніколи так і не зустрів його дружини, а саме прізвище його, з бігом років, залишилося лише в далеких закутинах пам'яти. Пройшло понад 29 років. Раптом, серед перших радянських дисидентів промайнуло прізвище Лариси Богораз-Данієль, а пізніше просто Лариси Богораз. Я тоді подумав (і тепер так думаю), що то була і є саме донька Йосифа Ароновича, якої мені не пощастило

---

* ВУАМЛІН — Всеукраїнська асоціяція марксо-ленінських інститутів.

побачити ще маленькою дівчинкою наприкінці 1940 року. Про дальшу долю самого Богораза я нічого не знав до 1977 року. Несподівано в журналі "Континент" чч. 3 і 4 читаю повість "Наседка" ("Квочка"), яка потрапила до них як самвидавна література з СРСР. Підпис автора: Йосиф Богораз. Нерви мої наструнчились. Невже? Шукаю за біографічною довідкою, яку журнал цей завжди подає про кожного автора. Знаходжу й читаю: "Богораз Йосиф Аронович — народився 1896 року в місті Овруг (друкарська помилка, правильно — Овруч) Волинської губернії. З 1919 року член партії. До 1936 року викладав економіку в Харківському і Київському університетах. Тоді був обвинувачений у троцькізмі, заарештований і засуджений до п'ятьох років таборів (1936-1941). З 1941-го по 1957-ий рік перебував у засланні за Полярним колом.

1957 року регабілітований і відновлений в членстві партії. 1974 року Богораз вийшов з партії, мотивуючи це в заяві так: "У зв'язку з переконаннями, що не згідні з перебуванням у партії".

Так, це той самий високий, трохи сутулий Богораз, з яким ми їхали восени 1936 року на Воркуту й пережили чотири роки нашого спільного там буття. Я знав його як людину науки, як економіста, як політичного коментатора, але що в ньому заховувався ще й добрий талант белетриста, цього я навіть не підозрівав. Але його "Наседка" переконує мене тепер і в цьому.

З інших моїх супутників цієї сумної подорожі, крім уже попередньо згадуваних, пригадую студента останнього курсу Київського політехнічного інституту Григорія Китайнера та київського робітника-слюсаря Івана Панкіна.

Мандрував також з нами один із останніх секретарів КПЗУ (Комуністичної партії Західньої України). Прізвища його я, на жаль, не запам'ятав, бо тримався він якось осторонь, відлюдно. "Пікантність" його становища була в тому, що він належав не до тієї більшости розкольників, які порвали з КП(б)У, а до тієї незначної меншости, що залишилась на "генеральній лінії". Я мав з ним таку коротеньку розмову:

— Коли ви приїхали в наші краї? — питаю, ніби між іншим.

— Та зо два роки тому.

— Ви що, втекли від арешту польською поліцією?

— Ні, мене викликали до Виконкому Комінтерну в Москву, ніби в справі нашого дальшого членства в Комінтерні.

— І замість Комінтерну ви потрапили в НКВД?

— Не відразу. Були наради, розмови, пропозиції, дискусії.

— І ви так просто, не задумуючись, поїхали на виклик?

— А чому ж? Це був мій обов'язок.

— І це вже після долі Василькова, Турянського, родини Крушельницького та багатьох інших?

— То зовсім інша справа. Турянський, Васильків були вожді розламників. Крушельницький і Бачинський, то люди все ж таки іншого

світу...

— Чи ви в сучасному своєму стані не переконалися в тому, що для Комінтерну-НКВД всі коти сірі: і Турянський, і Крушельницький, і Васильків, і Бачинський ба, навіть, ви і Коновалець, то одна лінія...

— Гм... — усміхнено мугикнув він. — Як би вам сказати... То дуже складне питання... — І він загадково зморщив лоба й нічого більше мені не відповів.

* * *

У середині серпня наш великий етапний ешельон доплентався до відомого для багатьох в'язнів пересильного табору в Архангельську. Це був великий і страшний людський бедлам. Розташований на безлюдній окраїні міста, обведений навколо колючим дротом, це був той пункт над Білим морем, куди скидали щоденно тисячі невільників з усього Радянського Союзу. Тут вони вичікували своєї дальшої долі.

За один чи за два дні після нас прибув новий етап. Не знаю звідки, але між нами пішла поголоска, що це об'єднані групи троцькістів, яких вивезено з різних політізоляторів (Верхнє-Уральського, Ярославського, Владимирського) та інших місць заслань. І що все це так звані троцькісти-ортодокси, тобто ті, що ніколи не капітулювали, не подавали покаянних заяв, не просили в Сталіна ласки. Переказували, що серед них є багато героїв громадянської війни, видатних діячів партії до революції і в перші роки революції, керівників адміністративних, господарчих, культурних і наукових установ, учених теоретиків тощо. Трималися вони дуже організовано, дружньо, ніби незалежно супроти конвою. Розмістились у двох великих палатках навпроти нас. Серед них були жінки. Ніхто їх не відокремлював. На них ніби не розповсюджувались таборові закони. На нас, людей осамітнених, роз'єднаних і заляканих, вони робили враження великої незалежної подвижницької родини. Це в багатьох з нас викликало здивування, пошану, заздрість.

Наші нові сусіди виявилися людьми дуже простими й громадськими. Вони відразу почали цікавитися нашим етапом і нав'язували контакти. Пригадую, як незабаром до нашої палатки завітало троє: один старший, років під сорок, невеликий на зріст, присадкуватий, білявий. Інші двоє — молодші, років 30-34. Старший просто запитав, звідки прибув наш етап.

— В основному з України, — відповів я, що випадково був до нього найближче.

— О, земляки! — ніби направду дуже зрадів він. — То що ж там робиться? Я давно не бачив свіжих людей з України.

— Ви були на Україні?

— Та я родився в Донбасі. Я ж був один з голів ВУЦРПС (Всеукраїнської центральної ради професійних спілок). Моє прізвище Косіор Володимир.

— Ви що, брат Станіслава? — кидаю поспішно.

— Так, молодший. Вся моя свідома діяльність пройшла в українському профспілковому русі. Ну, то все ж таки, що там тепер? Як профспілки, робітники, селяни, інтеліґенція? Колись все це клекотіло й багато обіцяло. Чи приборкані вже? Чи надягли вже сталінські намордники?

Хтось з нашого гурту підкинув:

— Та над цим ваш браток попрацював старанно.

— Нічого, — враз відповідає він на це, — Станіслав Косіор і йому подібні дістануть належне за працю. Сталін любить холуїв, але тільки на певний час.

Він далі говорив щось про трагедію покоління революції, про термідор, про самодержавний апарат партійної бюрократії. Це був цікавий діялог, в нього відразу втрутився такий досвідчений, як виявилось, політик Башловка. Але я того всього не в стані тепер передати. Пам'ятаю тільки, що цей діялог багатьом нам відкрив очі й примусив по-новому думати.

Із двох інших, що прийшли з Косіором, один був Віктор Крайній, колишній активний діяч троцькістської опозиції в ЛКСМУ, зокрема в найбільшій харківській організації. Середній на зріст, худорлявий, з підозріло-рожевою фарбою на худому, змученому й нервовому обличчі. У Верхнє-Уральському політізоляторі, куди його запроторили ще 1929 року, він був активним учасником усіх організованих протестів і голодовок. Довідавшись, що я з Харкова, він дуже щиро й безпосередньо поставився до мене.

— Троцькіст? — питав.

— Ні, український "націоналіст", — кажу жартома.

— А, а, шумськіст, скрипниківець, хвильовист, увіст, фашист, — затарабанив він, саркастично називаючи всі ті політичні наліпки, що ними спекулювала тоді радянська преса.

— Та ти, я бачу, добре обізнаний у наших справах, — зауважую.

— Аякже. Усе те відбувалося на моїх очах. Памфлети Хвильового, шумськізм, розлам в КПЗУ, — все це відбувалося поруч із нашими боями. — Він на мить замовк, подумав і спокійно-притишеним голосом продовжував: — Знаєш, ми тоді були загіпнотизовані удавом сталінщини... І були занадто анаціональні... Ми не зовсім усвідомлювали собі вагу проблем наших українських товаришів... Хоч ми й виросли серед українського народу, або й були українцями... Сприймали все надто абстрактно... Тільки в політізоляторі ми дещо передумали... А втім, ще поговоримо про це.

Нас перебив мій новий друг Гельфер, що саме говорив із третім гостем. Він потягнув мене знайомитись.

—Це товариш Ґрановський (Драновський)*, мій земляк, вияв-

---

* Ці спогади було вже написано, коли до моїх рук потрапив збірник матері-

ляється. І до речі, — додав він із спеціяльним наголосом, — поет. Тебе це напевне зацікавить.

Ми познайомились. Був це невисокий світлий шатен, астенічної будови, років 34. Походив з Одеси. Правдоподібно з єврейської родини, хоч не можу цього твердити. Належав до міської одеської цілком зрусифікованої молоді. Саме молоді з того духовного підсоння, з якого трохи раніше вийшло кілька російських поетів і прозаїків. Згадати б Едуарда Багрицького, Юрія Олешу, Валентина Катаєва, Іллю Ільфа. Тільки ці останні замкнулися в художнє слово і вдавали, що їх політика не обходить. І якось вижили. А Ґрановський усією своєю юнацькою душею поета кинувся в політику, в шукання правди. Опозиція Троцького стала для нього полем такого шукання. Свій талант, своє мистецьке слово він поставив на службу цього шукання. Він став приреченим поетом сталінських тюрем і концентраків. Перебув кілька років у Верхнє-Уральському політізоляторі. Звідти оце й опинився тут. В офіційній пресі його не друкували, але на каторжних етапах, у політізоляторах, а пізніше на Воркуті, його поезії розходилися в багатьох копіях. Їх читали, а до деяких підбирали мелодії і співали як в'язничні таборові пісні. Про це я докладніше дещо скажу пізніше. За кілька днів Ґрановського, разом з іншими троцькістами, вивезли на Воркуту. Цей виїзд групи троцькістів на Воркуту пов'язаний з дуже драматичним моментом.

Коли ця організована група троцькістів довідалася, що їх відправляють в табір, розташований в Заполяр'ї, в районі вічної мерзлоти, то вони заявили, що туди не поїдуть. Вони не врахували того, що це вже був початок "доби Єжова". З ними церемонитись не стали. Покликали відповідно вишколений загін енкаведистів. Ті молодчики в брутальний спосіб пов'язали найнепокірливіших і силою повкидали всіх на вантажні авта й відвезли на пристань. Ця процедура нечуваного насильства над людиною на весь табір справила тяжке враження. І досі перед моїми очима стоїть макабрична картина: з лютим виразом на диких обличчях енкаведисти витягають з палаток

ялів і документів: "SAMIZDAT — Voices of the Soviet Opposition" Edited by George Saunders. (New York: Monad Press, 1974).

В опублікованих у цьому збірнику "Спогадах більшовика-ленінця", про Воркуту, на стор. 165-6, згадується також це прізвище. У моїй пам'яті (як і в списку Едуарда Дуне) воно запам'яталось як Ґрановський. У спогадах Більшовика-ленінця це прізвище позначено як Драновський. Знаючи недосконалість людської пам'яті, я не можу категорично твердити, що моя, а не згаданого вище мемуариста, пам'ять зберегла точнішу вимову. Тим більше, що йде мова про одну початкову, звуково дуже подібну, літеру в прізвищі. Тож, не обстоюючи, як єдиноправильну, свою версію прізвища, я нотую в своїх спогадах обидва прізвища з надією, що в майбутньому, при можливій ще появі нових свідчень, можна буде остаточно встановити справжню вимову прізвища цього поета.

пов'язаних людей і кидають їх на тягарові авта, як обрубки дерев. Цю акцію супроводять гістеричний вереск жінок і протести-крики пов'язаних чоловіків: "Криваві руки геть! Убивці! Фашисти!"

Так у серпні 1936 року я вперше почув визначення сталінського режиму як фашистського. Це був початок великої драми. Останній акт її відбудеться весною і літом 1938 року на Воркуті.

На Північному морському шляху

Правдоподібно, наприкінці серпня 1936 року, нас повантажили на тягарові авта й повезли, як виявилося, на пристань Двінської затоки. Там нас швидко посадили на пароплав. Ми знали, що везуть на Воркуту. Але, де вона, й чому до неї шлях веде через Біле море, ніхто не міг сказати. Географічної карти, звичайно, ні в кого не було. Довідатися тут, як і в Лук'янівській тюрмі, не було в кого. Конвоїри відповідали неозначено: — "Самі скоро побачите". — А може й вони не знали.

Пароплав був щільно напакований. Спали покотом на підлозі в трюмі й загальних каютах. Не пригадую, щоб були якісь матраци чи ковдри. Кожний влаштовувався, як міг. Пригадую одного зека, що парадував серед нас у літньому костюмі й легкому солом'яному капелюсі (панамі). Його схопили десь літом у дорозі. На волі в нього, мабуть, нікого не було і йому ніхто нічого з теплих речей не передав. У північних водах нашої мандрівки його рятували випадкові співмандрівники, хто чим міг. Хтось дав йому теплого коца. Він огорнувся ним, замість пальта і парадував на палубі. З-під коца виглядали його білі, хоч і замурзані вже в дорозі, штани і легкі літні черевики. Мене і тут рятував мій друг інженер Гельфер своєю теплою узбецькою ковдрою. Моє пальто ми стелили на підлогу, замість матраца, а вкривалися його ковдрою, і нам було тепло. Не можу скаржитись на харчі. Принаймні, не пам'ятаю, щоб я був голодний на пароплаві, хоч власних харчів я не мав. Харчування було задовільне.

Наш пароплав поволі вибирався з Двінської затоки й виходив у Біле море. Ми юрмами стояли на палубі й дивилися на нужденні береги, які то зникали, то виринали на далекому обрії. Дехто з досвідченіших час від часу казав, що минаємо Кандалакську, Онезьку й ще якусь там затоку. Нарешті ми випливли у властиве Біле море. Минали якісь острови. Один із них, що виринув на далекому горизонті, особливо прикував увагу всіх. Це — Соловецькі острови, — пролетіла вістка серед нас. Оце той страшний концентрак, про який знає кожна дитина в СРСР. Тут умирав на тридцятому році свого ув'язнення останній кошовий Запорізької Січі Петро Кальнишевський, думав я про себе. Потім стиха кажу про це Гельферу. Він якусь мить мовчки дивиться на мене і питає:

— Ти правду кажеш?

— В усіх історичних довідниках про це можеш прочитати.

— Я цього не знав.

— А ще й з української Одеси, — кажу іронічно.

— Та то світовий бедлам, а не українська Одеса. А взагалі, історії я не знаю.

— А в радянській енциклопедії пишуть, що після Жовтневої революції Соловецький манастир ліквідовано й зберігається він як історичний і культурний пам'ятник.

— А про те, що його перетворено на центр катування і масового знищення багатьох тисяч громадян Радянського Союзу, про це не згадують?

— Ані словом. Лише дещо про економічно-промислове значення.

— І це пишуть науковці? Який цинізм! Яка відсутність елементарного наукового сумління! Що можна зробити під терором навіть з чесних людей, — підсумовує мій друг.

— Не хвилюйся, друже. Нас туди не везуть. Ми, бачиш, минаємо ці вікові острови смерти, — кажу на те йому.

— Нас, видно, везуть кудись вище, далі і міцніше, — відповідає він майже елегійно. — Колись учені, мабуть, також напишуть, що ми були всього лише експедицією в Заполяр'я й невідому нам ще Воркуту перетворили в квітучий заполярний центр.

Так минав час. Наш пароплав поволі ввійшов у вужчу протоку, що називалася Горло. Це з'єднання Білого моря з Баренцевим. Ширина Горла, кажуть, має близько 60 км. Пароплав наш тримає лінію правого боку. На горизонті знову маячіє смуга ледве помітного далекого берега. Ми махаємо руками, прощаємося з цією задимленою силуетою чужої, холодної, нелюдяної землі й випливаємо у велике північне Баренцове море. Ми знаємо, що воно підхопило нас на добрий тиждень, якщо не довше, плавання. Психологічно ми готові до цього. Починаємо зживатися з свідомістю, що цей пароплав, його трюми, каюти, палуба, — це на довгий час єдина твердь нашого буття.

На пароплаві нас понад п'ятсот в'язнів, не рахуючи військової охорони. Її майже не видно. Вони спокійно собі вилежуються й випивають у своїх каютах. Знають, що з пароплава ніхто нікуди не може втекти. Крім давніших моїх співетапників — Йосифа Богораза, Бориса Шведова, Григорія Китайнера, Башловки, Гельфера та інших, бачу багато нових, незнайомих. Звертає на себе увагу велика група молодих міцних робітників з ленінградських, московських та інших заводів. Це переважно ті, що їх масово загорнули в січневі-лютневі дні 1936 року, як колишніх троцькістів. Колись, у свої юнацькі роки, під час леґальної тоді дискусії (1926-9) вони випадково або свідомо підтримали ту чи ту троцькістську плятформу чи резолюцію. Пізніше, вони не були активними в троцькістській опозиції. Відійшли набік і працювали або вчилися. Але минула пляма на них висіла. Їх тепер загорнули й з позначкою КРТД (Контрреволюційна троцькістська діяльність) відправили в концентрак на 3-5 років.

Серед цієї групи звернув мою увагу зовсім молодий хлопчина, що мав не більше 17-ти років. Він аж ніяк не міг бути активним троцькістом. Заговорив з ним. Виявляється — москвич. Учень середньої школи. Називається Міша Азаров. Дістав п'ять років через ОСО за дурну хлоп'ячу фразу. Жовтневі свята. Як звичайно, все населення Москви, в тому й усі школи, зігнано на святкову параду. В одній із шкільних колон маршує й Міша Азаров. На Червоній площі всі колони, в тому також і їхня, повз урядову трибуну проходять швидким кроком. На трибуні весь уряд і Політбюро на чолі зі Сталіном. Глянувши на трибуни й швидко крокуючи, Міша, для жарту, взяв і ляпнув своєму другові:

— Знаєш, чого нас так швидко гонять повз трибуну? Бо Сталін боїться, щоб хтось не кинув у нього бомби.

Чи той друг, чи хтось інший збоку, що підслухав цю фразу, але про неї відразу донесли туди, куди належить. За день чи два по тому викликали Азарова до НКВД й почали прискіпливо допитувати: звідки в нього виникла така ідея? Від кого він чув? Хто його навчив? Він їм говорив правду. Ніхто його не вчив, ніде він цього не чув. Отак для жарту взяв і сказав. І тільки. Довго з ним возилися. Розпитували всіх навколо. Викликали батька, робітника якогось заводу. Батько їх запевняв, що таких розмов ніколи в них не було, що то просто дурний хлоп'ячий жарт. Але нічого не допомогло. І Міша "для сміху" тепер їде з присудженими йому п'ятьма роками ув'язнення на Воркуту. На Воркуті він потім працював електромонтером. Молодий, бистрий на сприймання, він дуже швидко освоїв цей фах досконало. І це дуже полегшило його буття. Коли я наприкінці 1940 року покидав Воркуту, то він ще залишався. Чи вдалося йому врятуватися — не знаю.

Було на пароплаві кілька лікарів. Серед них виділялась, дуже пристойна, середніх літ жінка-лікар. Походила з Москви. Називалася Чаплиґіна Фаїна Пилипівна. Числилася в категорії КРТД. Очевидячки, або її чоловік був троцькіст, або сама колись, студенткою, десь піднесла руку за троцькістську резолюцію. В усякому разі їй відміряли п'ять років через ОСО. Кінець її життя був дуже сумний. Про це скажу пізніше.

Було в нашому етапі кілька військових. З них запам'ятався один — найпоказніший і найдіяльніший, на прізвище — Устінов. Мав звання полковника танкових частин. Високий, міцно збудований, з професійно-військовою поставою між нами він був дуже простий і товариський. Мав він, як на свою позицію, смішно малий термін — три роки. Засуджений за КРД (Контрреволюційна діяльність). Якось, довідавшись, що я засуджений за тими ж пунктами, він дуже близько до мене поставився. Ми з ним майже подружили. А цьому сприяв ще й такий епізод. У нашому ж етапі їхав молодий донбаський робітник, професійний шахтар — на прізвище Гура. Я його дуже полюбив. Моїх приблизно років, чорнявий з круглою кучерявою головою. Він мені нагадував Епіка. Говорив чистою українською мовою. Без жадного

сліду характеристичного для донбасьців російсько-українського "суржика". Це мене просто дивувало.

— Ти що, недавно приїхав на Донбас?

— Ні, я родився там. Батьки мої там жили з молодости.

— Звідки ж у тебе українська мова?

— Як то, звідки? Я ж українець. Вдома в нас говорили тільки українською мовою. Я кінчав семирічку українською мовою. Мама була дуже співуча. З сестрами вона переспівувала силу українських пісень. Я від неї теж багато навчився. Шахтарські, з чужини занесені пісні чомусь не дуже впливали на нас.

— Чи було багато таких, як ти, шахтарів?

— Та було чимало. Але начальство все по-російськи закидало, то й ми вже часом.

Я довго думав над цією бесідою. Значить, був на Донбасі живий робітничий український прошарок. Ми не мали тільки партійного адміністративно-керівного, а головно — інженерно-технічного українського апарату. Тобто — мали, тільки в значній меншості. Переважали напливові, ворожі до української стихії сили. Тому так тяжко було у 20-ті роки навіть Скрипникові просунути швидше українізацію Донбасу. Тому ми програли. Тому тепер видушують навіть таких, як Гура. Бож за що йому причепили марку КРД? Він твердить, що тільки за активне вказування на неполадки, за критичні думки про хиби в керівництві. Порахували це за пропаґанду.

Якось був гарний, тихий, соняшний день. Не гойдало. Ми тихо рухалися Баренцовим морем. Багато в'язнів вийшло на палубу. В одному кутку я стояв з Гурою. Він, як завжди, мав співучий настрій. Стиха завів "Навгороді верба рясна". Я активно підтримав. Недалеко стояв Панків і відразу прилучився. Мав добрий баритон. Вийшло знамените тріо. Навколо нас починає купчитися публіка. Раптом прибігає Устінов і включається активно в спів. Кінчивши бравурно, ми всі розсміялися. Але Устінов не вгавав.

— Друзі, давайте "Розпрягайте, хлопці, коні".

Гура своїм знаменитим тенором відразу й почав. За ним і ми всі. Але перед, на диво, вів Устінов. Коли скінчили, я спитав, звідки в нього ця пристрасть до українських пісень?

— У полку в мене, — казав він, — було багато українців. Співали — чудесно. Я й навчився від них, полюбив українську пісню.

Так поволі ми з ним дуже близько сходилися. Ця наша пароплавна близькість пізніше, на Воркуті, стане мені у великій пригоді. Але про це — пізніше.

Сталося так, що навколо Устінова почала групуватися вся наша пароплавна робітнича молодь. Сприяла цьому ще така подія: як тільки ми випливли у відкрите Баренцове море, відразу пішла чутка, що група вуркаганів, яка досі їхала тихо з нами, починає виявляти активність. З одного старшого в'язня стягнули гарну теплу вовняну шапку, а йому кинули якусь стару, витерту ватяну вушанку. І наказали, щоб

мовчав, бо дістане ножа в живіт і до Воркути живим не доїде. У іншого забрали добрі харчі, що йому дружина в Москві на дорогу дала. Забравши, тут же на його очах цілою ватагою поїли з реготом і матюками. Коли ж одного дня якийсь в'язень, вискочив з трюму з криком, що з нього хотіли зняти нові чоботи, то Устінов, змовившись з молодою групою, що купчилася навколо нього, вирішив провчити цих злодіїв і покласти край цьому бандитському розпаношенню.

У той момент на палубі з'явилися бандити з своїм "паханом" на чолі. Пахан до того ж хизувався щойно заграбованою гарною шапкою. Устінов ураз випроставшись у свою полковницьку позу, гукнув:

— Ей, братва, давай сюди!

Вони зупинились, здивовано глянули.

— Ходіть, ходіть, є діло, — сказав спокійно, але владно Устінов.

Вони, пом'явшись, підійшли.

— Що таке? — питає з іронією пахан.

— Що, починаємо барахолити потрошку?

— А тобі що, заздрісно? — на те йому пахан.

— А де ти цю шапку взяв? — Не відповідаючи, питає Устінов.

— А твоє яке діло?

— Так от, браток! Не роби з себе велику цяцю. Припини барахолити. Зрозумів? Шапку негайно віддай тому, у кого ти взяв. Запам'ятай і скажи своїм коришам, щоб від сьогодні ні одного мародерства. Інакше — ми вас викинемо за борт. Як сміття.

Тим часом міцні здорові хлопці обступили їх колом, але з виразним рішучим наміром, дивились на них. З кола виступив високий жилавий робітник з московського авіозаводу і каже:

— Запам'ятайте. Це вам сказано не для жартів. Ми всі в'язні. Хочете їхати з нами як люди? Добре. З барахольщиками порахуємось в одну мить.

— Та чого ви причепилися? Що ми зробили? — кидає пахан. — Шапка? Та це я для жарту взяв. На хера вона мені потрібна?!

— Так от, — каже знову Устінов, — правильно кажеш, непотрібна вона тобі. І більше не "жартуй". Тоді будемо пливти в мирі.

Вуркагани тихо зникли. В той же вечір, хтось з них приніс шапку власникові, кинув і сказав:

— На, б . . . , і не плач. Думаєш, що вона була комусь потрібна.

І треба сказати, що відтоді до кінця нашої подорожі на Воркуту ми мали спокій. Вони часто улесливо підходили до Устінова. Він їх частував куривом і поводився дружньо.

Десь на половині Баренцового моря наш пароплав почало нещадно гойдати. Море було бурхливе, холодне, неприємного сталевого з чорним відблиском кольору. Великі, рвучкі хвилі швидко загойдали десь понад 70% пасажирів. Вони лежали й не могли їсти. Кухня готувала для всіх, а споживати могли якихось 30%. Серед них був я. Морська хвороба мене не брала. Я почувався нормально. Пригадую, ми з

Устіновим (його теж морська хвороба не брала) приходили, споживали скільки могли. Те саме робили й інші в'язні, що не хворіли. Але спожити всього — не могли. Кухар те, що можна було зберегти на льоду, зберігав. Що не надавалось до зберігання — викидав у море.

На п'ятий чи шостий день Баренцове море втихло. Хворі оживали й поверталися до нормального життя. Наш пароплав ішов визначеною трасою. Минали острови. Серед них найбільший — Колґуєв. Серед нас пішла вістка, що на цьому острові є теж концентраційний табір, але особливого призначення. Сюди запроторюють тих, кому вже ніколи світу не побачити, про кого ніхто ніколи не взнає, де, коли, з якої причини кінчилося їхнє життя. Одне слово — за життя поховані. Можливо, це місце тих, що їх інколи їхнім рідним, як зверталися до НКВД, казали: "засуджений без права листування". З лівого боку нашої траси був відомий острів Нова Земля. Але ми простували кудись далі на схід. Мабуть, на сьомий чи восьмий день, стали гомоніти, що наближаємось до Карських воріт, тобто, широкої протоки між Новою Землею й островом Вайґачем, яка з'єднує Баренцове з Карським морем. Але раптом ми зауважили, що наш пароплав почав брати курс різко праворуч. Це означало, міркували ми, що прямуємо до якогось берега. Вайґач тепер був з лівого боку нашої траси. Про цей острів ходили такі ж страшні чутки, як і про Колґуєв. Він теж був "островом за життя похованих". Так чи ні, не можу твердити. Я ніколи не зустрічав в'язня, що був на Вайґачі. Пізніше тільки на Воркуті часом чув від конвоїрів погрозу: — Що, на Вайґач хочеш?" Це означало щось страшніше ніж Воркута.

За якусь добу перед нами замаячіла на горизонті земля. Ми входили у велиководну Печорську губу. За кілька годин ми ввійшли в Печорську бухту й заякорилися. Там стояли понад добу, поки наші "охоронці" їздили на берег і домовлялися, що з нами робити далі. Наступного дня до нашого пароплава під'їхало кілька невеликих барж і нам наказали, за відповідним порядком, пересідати. Нас відвезли на берег. Під суворою охороною ми сиділи купами й чекали невідомого. Тут ми довідалися, що це околиця столиці Ненецької національної округи міста Нар'ян Мар. За деякий час нас загнали в якийсь довжелезний дощаний барак. Холодний, брудний, з голими нарами. Хто як міг, так і влаштувався. Ми сиділи тут кілька днів. Нам сказали, що чекаємо на річний пароплав. Годували сухими харчами: фунт хліба, якусь в'ялену рибу і грудочку цукру. На розі бараку стояв великий чавунний бак. У ньому постійно був окріп. Це була наша єдина гаряча страва.

Одного дня, нас поставили по чотири в колону й під охороною собак повели на пристань. Там на нас чекав пароплав. Він рушив з нами вниз Печорою. Із цього вояжу залишились у пам'яті тільки густі, похмурі ліси північної тайґи, що вкривали береги, а згодом — де-не-де почали кидатися ввічі білі хатки, навколо яких маленькі смуги посівів чи городів. Ці білі хатки нагадували мені дуже наші селянські.

Пізніше, я взнав, що це справді були хати тих наших селян, що їх 1930-1 рр. тисячами повивозили з дітьми на північ і поскидали в безлюдну тайґу. Ті, що не вимерли, що перетривали всі нелюдські умови холоду, голоду і безхаття в тайзі, поволі з землянок побудували собі такі-сякі хати, побілили їх, як колись у своєму селі й почали загосподарювати дикі береги Печори.

За днів два наш пароплав зупинився в Усть-Усі. Це було місце, де в Печору впадав найбільший її правобічний доплив — річка Уса. Нас знову викинули на берег і помістили в перехідному бараці. Ми чекали тепер на той пароплав, що курсує тільки по річці Усі. Ми сиділи й думали: та де ж та наша загадкова Воркута? Чому до неї така довга, покручена дорога? До пуття й тепер ніхто не міг сказати. Подейкували тільки, що тепер попливемо вверх Усою й аж тоді десь уже буде близько Воркута. Про Усть-Усу ми довідалися, що в системі Печорського водного транспорту це чи не головний адміністративний центр і чи не найбільше зосередження судноремонтних майстерень чи навіть — заводу. Обслуговуються вони головним чином в'язнями. Тут дехто зустрів уже й своїх колишніх знайомих. Пригадую, що професор Шведов зустрів свого давнього приятеля, який до арешту працював у системі Академії наук у Києві. Прізвище його, здається, було Атамановський.

Одного разу, з нижчих точок Печори припливла велика баржа. На берег вийшла обслуга. То були теж в'язні. Мою увагу звернув на себе тип солідного культурного українського селянина років під 50. Я заговорив з ним. Справді був це наш дуже свідомий дядько з Дніпропетрівщини. Мав оригінальне прізвище — Гречкосій. Він відразу заговорив зі мною українською мовою і сказав:

— А в нас на одній з барж працює український письменник Володимир Ґжицький. Славний такий, розумний чоловік. Має десять років.

Це було для мене відкриття. Я знав тільки, що його наприкінці 1933 року чи на початку 1934 року проковтнуло НКВД. А яка його дальша доля — нічого не знав. Тепер довідуюсь, що мій добрий приятель і талановитий автор "Чорного озера" ще живий і з десятирічним терміном ув'язнення плаває як обслуга для тяжкої праці на баржах Печори. Я пригадав собі, як ми з Володимиром Зеноновичем востаннє бачилися в Хості, на Кавказі. Як ми щоденно, в надвечір'я, виходили на високий над морем, гарно вкачаний гудроновий шлях, ходили туди й сюди і обмінювалися нашими радісними й гіркими думами. Говорив переважно Володимир Зенонович. Він не міг спокійно дивитися на тоді вже нахабне розпаношення всесоюзного хама.

— Хоч висловлюся до цих кам'яних гір. Бо кому більше скажеш? Писки в нас замкнені, а люди — оглушені. Від одних тиранів (він мав на увазі поляків) я пішов назавжди. Я думав, що там, де живе 30 мільйонів українського народу, жадний тиран не посміє чинити сваволі. А виходить, що я помилився. І виходу нема. І дітися нікуди . . .

Отакий спогад блискавично промайнув у моїй голові, коли я почув про Ґжицького. Я просив мого земляка Гречкосія, як зустріне, передати привіт Ґжицькому, обняти його по-братерському від мене і сказати, що мене повезли десь далі, на якусь Воркуту.

За кілька днів прийшов нарешті пароплав, якого ми очікували. Нас повантажили й ми поволі почали посуватися вниз по Усі. Виявилося, що це єдина річка, яка дугою огинає приокеанську тайґу й доходить до найвищої північної точки заполярного кола. І ще виявилося, що ця нещасна річка вся обабіч, протягом можливо 300 км, обсаджена концентраційними таборами. Це мільйони в'язнів. Це — царство невільників. Через кожних п'ять-десять кілометрів ми зупинялися. То були окремі "командировки", тобто, менші підвідділи концентраційного табору, які виконували ту чи іншу спеціяльну роботу. На кожній з таких командировок, наші конвоїри або когось висаджували, або забирали далі. На кожній нашій зупинці, ближче до пароплава підходили людиноподібні істоти в різному лахмітті й пробували довідатися, хто, звідки, а чи нема з такої чи такої місцевости. Інколи знаходились земляки. Починались жваві перегукування, згадувались прізвища. Варта негайно припиняла це. Ми пливли до наступної зупинки. Вся ця мандрівка країною суспільного рабства, що офіційною мовою називається Автономна Радянська Соціялістична Республіка Комі, виглядала скорше на кошмарне видовище. І виринала єретична думка: більшої зневаги, обпльовування й компромітації ідеї соціялізму не міг придумати ні один ворог і критик його. Це придумала і здійснила Комуністична партія на чолі з Сталіном.

Десь на півдорозі, здається коло "командировки" Адзьва-Вом, нас пересадили на дві менші баржі. Річка ставала все мілкіша. Більшому пароплавові вже рухатися було небезпечно. З великими труднощами посувалися ми далі на наших баржах. Були моменти, що нас висаджували й ми мусіли не один кілометр іти під суворою вартою пішки понад берегом. Бо з нами наші баржі могли сісти на мілину. Голодні, змучені докраю майже тритижневою мандрівкою, ми, нарешті, наприкінці вересня 1936 року прибули до кінцевого пункту нашого річкового вояжу. То була остання пристань на Усі, що звалася Усть-Воркута. Це та точка, де несудноплавна річка Воркута впадає в Усу. Значить, десь над цією річкою й є наш табір, що має її назву, так міркували ми. Кілька годин нас висаджували, групували, перераховували й передавали новим рабовласникам. Ми мовчки, як худоба, тупцювались там, де нам було наказано. Через деякий час нові наші "душеприкажчики", розставивши колонами, повели пішки і ми, хвилин 20, а може й більше, йшли до якогось табору. Тут загнали всіх у великі, з подвійними нарами, палатки. Дали якоїсь гарячої "баланди". Ми проковтнули і, хто де зумів, почали готуватися до відпочинку. Мене чомусь, здається вперше після арешту, облягла велика тривога. Така смертельна і тяжка. Десь у глибині душі гостро відчулось, що цим замкнулися за нами останні двері свободи. А мій друг Гельфер,

що сидів поруч мовчки на голих нарах, ніби відчуваючи мій настрій, сказав:

— Це ще тільки передпокій пекла. Справжнє пекло ще перед нами. Тому, друже, — не розладовуймось. Будьмо витривалими.

"Перлина Заполяр'я"

Наш етап прибув на пристань Уса або Усть-Воркута 23 вересня 1936 року. Це була остання точка за полярним колом, куди в навігаційний час допливають малі річні баржі. Тут розташований так зв. Сангородок (Санітарний городок), тобто таборовий центр, де зосереджують хворих і вже непрацездатних в'язнів. Тут у більшості вже й замикається коло їхнього невільницького життя. До вугільної копальні Воркута, тобто до основного центру Воркутського концентраку, звідси 65 км. Доїзд туди — вузькоколійною залізницею.

Наступного дня нас відвідала спеціяльна комісія з Воркути. Складалась вона з представників гірничої, будівельної, господарчої й адміністративної колон. Кожний з них приїхав з розрахунком підібрати собі кращих і фахово ближчих людей. Це було видовище гідне пера великого романіста. Ми стояли купами, як раби на старовинних азійських ринках. Нас оглядали рабовласники, що хотіли ніби вигідно купити. Розпитували кожного, що робив на волі, чи має якийсь виробничий фах і т. інше. Вибір був дуже мізерний. Робітників серед нас було мало. Інженерів і лікарів — кілька. А більшість учителі, професори різних гуманітарних наук, редактори видавництв і газет, професійні й партійні робітники, економісти різних трестів тощо. Побачивши такі безнадійні "робочі кадри" представник гірничої колони, що, як виявилось, був відомий на всю Воркуту московський бандит-рецидивіст на прізвисько Москва*, промовив:

— Тут вам не університет і не читання лекцій. Тут треба вугілля добувати. Зрозуміли? "Вкаливать" треба, і то як належить.

З тим нас і покинули. Другого дня, на вантажних плятформах нас повезли на Воркуту. Тут здали остаточно новим господарям. Адміністрація розподілила нас відразу до відповідних колон. Я потрапив у гірничу колону. На найважливішу і найтяжчу дільницю праці. Так, правдоподібно з 25 вересня 1936 року, почалось моє воркутське буття. Я скоро на практиці відчув істину "мудрого" вислову колишнього "майстра мокрих справ", багаторазового рецидивіста, а тепер "соціяльно близького" і причетного якимось боком до адміністрації

---

* Хочу відразу зазначити, що про його "нічну витівку" в кабінеті начальника табору, про яку нотує О. Солженіцин на 314 сторінці "Архіпелаг ҐУЛАҐ", кн. 3-4, як і про його участь з 20-ма іншими кримінальниками нібито в голодовці разом з троцькістами, я ніколи не чув. Думаю, що це проста вигадка інформатора О. Солженіцина, щоб своїм спогадам надати якоїсь сенсаційности.

гірничої колони, Москви, що тут не університет, а копальня вугілля, і що тут треба міцно "вкаливать", тобто, тяжко фізично працювати. Спочатку мене післали в бригаду вантажників вугілля. Згодом погнали в шахту. Тут мене поставили на відкатку вагонів з вугіллям до центрального підіймального узвозу, яким подається вугілля на-гора. На цій роботі я мало не загинув. Довелося по 10 годин денно котити вагони з вугіллям квершлагом, рейки якого були геть покриті водою. Елементарної помпи тоді ще в нашій копальні не було. Ми змушені були в старих дірявих черевиках цілий день ходити у воді й вугільному болоті.

Але найбільшою мукою було для мене, коли виповнений вугіллям вагон зіскакував раптом з рейок. Треки, якими проходили рейки, як я вже згадував, всі були залиті водою чи, точніше, сумішшю вугільної пилюки з водою. І от у тому рідкому болоті раптом зіскакує мій вагончик з вугіллям. Розпач. Як я не намагався, як не напружував свої сили, поставити вагон на рейки не міг. І тільки щасливий випадок допоміг мені. Проходив повз мене досвідчений вже гірник. Він, побачивши мою біду, негайно знайшов уламок дошки, чи іншого дерева, підвів під вагон, створив примітивний важіль (ричаг) і легко поставив вагон на рейки. Це була для мене важлива й рятівна наука і досвід.

Але трохи згодом начальство вирішило перекинути мене в лаву. Вручили мені кайло, залізний клин, молоток, лямпочку Деві і спрямували в бригаду, що добувала вугілля в лаві. Спосіб праці був примітивний. Розбивали клином і молотком пласт, виколупували кайлом зрушені частини в примітивний жолобок, яким лопатою пересували вугілля до вагона. Про відбійні молотки (електричні) тоді ще в нас не було й мови. Треба було покладатись тільки на кайло і власні руки. Але найбільш каторжна праця видобутку була в шахті ч. 4, що її популярно називали 4-й пласт. Довелось мені і там якийсь тиждень помучитись. Тут були цінні антрацитні поклади вугілля. Але його геологічні нашарування були найгрубші — з метр. Ми там не ходили, а повзали на животах і довбали по 10 годин лежма.

Довбав я зо два місяці, поки знепритомнів. Мене витягли на-гора і в шпиталі привели до свідомости. Після того я почав шукати порятунку. На допомогу прийшов головний механік шахти інж. Анатолій Гаєвський. Мав він уже велику таборову практику. Засуджений був на 10 років ще, здається, 1930 року на процесі якоїсь англійської фірми на Уралі. Хтось мені порадив звернутися до нього і, здається, навіть попередив його про мою візиту. В усякому разі, коли я зайшов до його канцелярії, він прийняв мене дружньо. Спершу спитав, що я вмію робити? Я відповів жартома, що вмію тільки читати й писати. Він посміхнувся й сказав:

— Ні те, ні друге тут непотрібне. А чи знаєте ви хоч трошки електро-монтерські справи?

— Ні.

— А слюсарство?
— Теж ні.
— А з якими будь машинами мали колись справи?
— Ні.

Він замовк і замислився. За мить каже:

— Знаєте, я з вас зроблю машиніста лебідки. Сядете в шахті коло досвідченого лебідчика й він вас навчить. Згода?

Я, звичайно, з вдячністю погодився. І це був мій порятунок. За якийсь місяць я вже був "досвідченим" лебідчиком. Я вже вмів і належно орудувати рубильником, умів повільно, без смикання, спускати й витягати вагончики, знав деякі норови мотора, умів міняти запобіжники, а найголовніше — коли рвався старий і давно відпрацьований канат, умів в'язати його морським вузлом і продовжувати працю. Одне слово, ця праця дала мені змогу перетривати всі мої роки ув'язнення.

Працюючи вже лебідчиком, в "углубці", з якої я тягнув породу, сталася трагедія. Вона варта того, щоб її занотувати. Насамперед, що таке "углубка"? Це прокладання нового штреку в глибину землі, щоб добратися до нових покладів вугілля. У нашому випадку добиралися до 5-го і 6-го пластів. Бригадиром цієї бригади, що прокладала чи, точніше, прокопувала, проривала цей новий штрек у глибину, був досвідчений шахтар з Донбасу, мій етапний приятель Гура. Це той оптимістичний співак, що розважав нас українськими піснями на пароплаві. Одного дня сиджу за лебідкою (корбою) й вичікую сигналу. В углубці праця йде... Сигналізують. Витягаю вагонів два з породою й опускаю в углубку порожні. Через квершлаґ час від часу відкатники проганяють вагончики з вугіллям (моя перша, колись, праця в шахті). Інколи проходять дільничий, кріпильники, монтери. Одне слово панує навколо звичайна, шамотлива, ділова тиша шахтного підземелля. І ось серед цієї тиші, з темної углубки нараз — вилітають звуки української пісні, яку я вперше чую:

Ой, на ставу, на ставочку
Качечка ночує.
Не будемо, мила, в парі,
Серце моє чує.

Мене ці звуки, як електричним струмом, ударили. Як сон: Заполяр'я, вічна мерзлота, шахтне підземелля і ... така українська пісня! А звуки долітають все ближче і ближче:

Як не хочеш, моя мила,
Дружиною бути,
То дай мені таке зілля,
Щоб тебе забути.

Чистий, свіжий тенор виводив цей мотив і ці слова так щиро, так задушевно, що здавалося навіть камінне склепіння над головою ставало лагіднішим, безпечним. То співав Гура, виходячи з углубки. Коли він вийшов на площу квершлаґу (це метрів десять від мого мотору), я гукнув йому, привітав і подякував. Він посміхнувся, махнув мені рукою й повернув у квершлаґ. Звідти долетіла ще одна строфа:

Єсть у мене таке зілля,
Біля перелазу,
Як дам тобі напитися,
Забудеш відразу.

За деякий час Гура повернувся. Сказав, що шукав бриґадира кріпильників, бо потрібний дуже їм. Але, не пояснивши навіть для чого, повернув і зник в углубці. За хвилин десять почув я тріск, глухий гуркіт і ледь-ледь людський крик в углубці. І враз — тривожні сиґнали. Влучаю мотор, обрежно, поволі починаю тягти. Чую, що вагон не наповнений породою, легкий. Тому пускаю повільним ходом. За мить вагон вийшов на площу, а з ним і кілька шахтарів.

— Що таке? — питаю.

— Гура пропав, — хтось з них кидає мені.

Я схоплююсь, біжу до вагончика. У ньому безладне, скривавлене тіло Гури з цілковито розчавленою головою. Чому і як це сталося? Кріплення було погане. Лісу (дерева) не вистачало. Гура попереджав десятника. У цій справі він навіть виліз був з углубки. Десятник щось обіцяв. Але не поспішав. Гура, повернувшись, вирішив сам трохи зміцнити кріпильні стовпи. У цей момент величезна груда породи впала йому на голову. І Гури — не стало. З почуттям розпачу я вернувся на своє місце. Сів і подумки сказав сам собі: Прощай, земляче! Тому, мабуть, такою надхненною була твоя остання пісня! . . .

Перед голодовим страйком

На Воркуті, крім уже згаданих моїх співетапників, що були засуджені за той чи інший український націоналізм, я застав ще кількох цікавих земляків. Був це насамперед лікар Ярослав Західній. Познайомились ми в таборовій амбуляторії, де він приймав хворих. Молодий, приблизно мого віку, а може й на років два молодший, світлий шатен, з приємним відкритим обличчям, з повільною, але енерґійною мовою. Почувши моє прізвище, відразу спитав:

— Ви українець?

Діставши позитивну відповідь, він відразу перейшов на українську мову. Насамперед, дав мені два чи три дні відпочинку. В ті часи, принаймні в нас на Воркуті, лікарі ще мали такий привілей. Завдяки щасливому випадку, що після мене у нього вже не було більше хворих,

ми з ним, уже як близькі земляки (обидва з Поділля, хоч тоді ще поділеного), проговорили довший час. Він дуже цікавився, що діялося "на волі" після його арешту. Його заарештували років на два раніше від мене. Цікавився моєю справою. Ми знайшли навіть багато спільних знайомих. Розповідав дещо про себе. З того, що він розповідав і з того, що я взнав потім про нього від його близьких земляків, то в мене склались такі біографічні дані про нього: народився він у місті Бережанах (західнє Поділля, Галичина). Батько, Володимир Західній, адвокат за фахом, політично був заанґажований у Партії праці, що мала деяке радянофільське наставлення й діяла, здається, тільки на Бережанщині. Коли син задумав студіювати медицину, то він порадив йому їхати вчитися на навчання до Радянської України. Ярослав поїхав. То було десь у середині двадцятих років. У розквіті українізації. Влаштувався швидко в одному з кращих медичних інститутів України — в Одеському. Там же вступив до Комуністичної партії України. Все йшло добре. Закінчив успішно Медичний інститут і почав лікарську практику. Але саме в той час виникла відома національна опозиція в КП(б)У Шумського. Його підтримала КПЗУ майже повним своїм складом. Західній, що встиг досить добре ознайомитися з національною політикою і практикою КП(б)У, став на боці Шумського. Це і привело його на Воркуту. Настрій мав він дуже оптимістичний і бойовий. Він твердив, що з розгромом шумськістів боротьба не припинилася, що ми, мовляв, ще скажемо своє слово.

Другою цікавою постаттю був колишній студент Київського інституту народного господарства (КІНГ) Ткач, засуджений 1930 р. у справі СВУ, цієї першої великої провокації ГПУ проти діячів української культури. Спочатку він дістав був три роки заслання. Відбував у якомусь низовому таборі на Печорі. Але за організацію протесту проти таборового начальства його знову судили, додали ще вісім років і відправили на Воркуту. Він носив у серці великий біль і велику ненависть за вчинену йому і його народові несправедливість.

Третім моїм новим знайомим був учитель з мого рідного Поділля на прізвище Рівний. Мав тоді років 45. В добу Української Народної Республіки (1917-20 рр.) він був членом Української соціял-демократичної робітничої партії (УСДРП) й активним діячем на полі народної освіти. Після занепаду УНР він на еміґрацію не пішов, залишився з народом і, як безпартійний, працював далі вчителем середньої школи. До 1930 року його не чіпали. Але на початку 30-их років арештували, оскаржили в нелеґальній діяльності, саботажі, в намірі одірвати Україну від СРСР та інших вигаданих провокаціях і засудили до десятьох років.

— Ми поклали міцні основи української державности, — сказав він одного разу мені, — Ми збудили сорокамільйонову націю для життя. УНР, як перша форма державности, впала. Але ідея української державности залишилась. Вже не було такої сили, щоб її знищити. І це розуміли наші вороги. Особливо побачили і відчули це вони в ми-

нуле десятиріччя. Звідси ненависть і бажання знищити нас. І тут уже ради нема. Їхня влада і сила.

Це був яскравий представник ідейного покоління української національно-визвольної революції 1917-20 рр.

Несподіванкою для мене була зустріч із технічним секретарем журнала "Життя й революція" Вергуном. Ми з ним інколи зустрічалися ще 1928-9 рр., коли я ще студентом співпрацював у цьому журналі. Після арешту 1934 року І. Лакизи, В. Підмогильного — відповідальних редакторів журнала, заарештували і його. Долучити до "терористичної" групи В. Підмогильного, Б. Антоненка-Давидовича, Є. Плужника та інших не знайшлося жадних підстав. Тому його справу післали на ОСО, а там автоматично, за мітичним грифом КРД, приштампували п'ять років, з якими він рік тому й приїхав на Воркуту.

У перші дні жовтня в таборовій їдальні за столом навпроти мене сиділо двоє молодих людей і сьорбали нашу звичайну щоденну баланду. Почувши, що вони між собою говорять українською мовою, я запитав:

— А, земляки! Коли і звідки?

— З Луганського, — відповідає один з них.

— З Луганського? Та до певної міри і я з Луганського, — кажу дещо вражений несподіванкою.

— Тобто? Де ви працювали?

— В Інституті народної освіти.

— Коли? — аж підскочив мій співрозмовник.

— З січня 1934 року.

— З січня 1934 року . . . .

— О, о, о! Після нашого арешту, — каже мій симпатичний бльондин. — Ви напевне чули про голосну справу "викриття троцькістсько-націоналістичного блоку" в Луганському ІНО наприкінці 1933 року? Тож маю честь представитись: один із "викритих". Моє прізвище Дейнека. До арешту я був секретарем партійної організації інституту. Тут же є і наш директор — Костянтин Павлович Цикін. Я вас познайомлю. Йому буде цікаво з вами поговорити. Що ви в інституті робили? Як ваше прізвище? Хто тепер директором інституту? — закидав мене питаннями мій новий знайомий.

— Прізвище моє Костюк. Читав я курс історії української літератури. А директором тоді був Паскель, філософ за освітою.

— Сволоч?

— Ні, порядний. Навіть на диво порядна людина, — відповідаю.

— Чи втримався він там далі?

— Не знаю. Але чомусь думаю, що йде він десь нашим шляхом.

— Якщо чесний і порядний комуніст, то звичайно . . .

Його товариш приємний шатен, з гарною хвилястою шевелюрою, високий, поставний і широкоплечий, мабуть трохи молодший від мене, почувши моє прізвище, стрепенувшись, відразу спитав:

— Слухайте, мені ваше прізвище знайоме. Чи ви не друкувались у "Молодняку", а пізніше в "Пролітфронті"?

— Було таке колись, — відповідаю.

— То я вас знаю. Моє прізвище Баглюк.

— Григорій? — вже трохи схвильовано питаю.

— Він своєю власною персоною, — мовив з іронією.

Ми потиснули один одному руки, як давні знайомі і друзі. Григорія Баглюка я знав з преси, як молодого, але талановитого прозаїка. Його єдиний роман "Горизонти" заповідав народження талановитого і вдумливого соціяльного аналітика й психолога. За його редагуванням, двотижневик "Забой" перетворений був у місячник "Літературний Донбас" (1932 р.) і став солідним літературно-мистецьким україномовним журналом Донбасу. І ось цей син робітничого Донбасу, талановитий молодий письменник і редактор впливового журнала, в очах сталінських наглядачів за літературою стає небажаною і небезпечною фігурою. Коли, за влучним висловом О. Солженіцина, "великий сич у Москві" наказав провести генеральну чистку партії, коли з його ж наказу радикально мінялася політика партії в національному питанні й так званий "місцевий націоналізм" ставав, усупереч усім попереднім ухвалам партії, головною небезпекою, в рік розгорнутого наступу на все українське культурне й суспільне життя, — наприкінці 1933 року арештовують цілу групу українських донбаських письменників, а серед них насамперед Григорія Баглюка. Що це був арешт саме як українських діячів, свідчить той факт, що відразу ж після арешту Баглюка "Літературний Донбас" почав виходити російською мовою. Г. Баглюка оскаржують у різних націоналістичних гріхах, а згодом прилучають до щойно арештованої луганської групи "троцькістсько-націоналістичного терористичного блоку" й очевидячки без суду, а через горезвісне "Особое совещание" в Москві, засилають спочатку, здається, в Ярославський політізолятор, а звідти — 1936 року — на Воркуту. Так Григорій Баглюк, активний діяч української національної опозиції, опинився серед великої і сильної групи троцькістів. І він не тільки не протестував, а навпаки, вважав це політично-закономірним фактом.

— Однаково, — сказав він мені одного разу, — наші шляхи схрестились. Сталін заповзявся знищити і їх і нас. Недаремне ж і придумана сталінськими органами терору ота магічна формула "Українського троцькістсько-націоналістичного блоку". Тож протиставлятись насиллю тиранії будемо спільно.

Такий був Григорій Баглюк. Твердий, непохитний і чесний син свого народу. З того часу ми з ним часто зустрічались. Ділились думками про трагічну ситуацію в тогочасній українській літературі. Перебирали в пам'яті сотні знищених і репресованих, ближче чи дальше нам відомих, а навіть спільних друзів (Г. Епік, Ю. Западинський), думали над замряченими перспективами нашого культурно-суспільного процесу, про бандитське розпаношення в Україні та в інших національних

республіках великодержавного шовінізму й русифікаційної акції і т. п. Я інколи заходив у палатку, де жив він з Дейнекою. Тут я познайомився з колишнім директором Луганського ІНО К. П. Цикіном, відновив контакти з Віктором Крайнім, а зокрема — нав'язав тісніші стосунки з Ґрановським (Драновським).

Одного разу я зайшов до Ґрановського (Драновського). Ми сиділи з ним на його нарах і розмовляли. Раптом з далекого кутка цієї величезної палатки (вміщала вона понад 150 душ) прозвучала сумна мелодія виразно якоїсь тюремної пісні. Я прислухався. Ґрановський дивився на мене з ледь прихованою іронічною посмішкою.

— Що це за пісня? — питаю. — Я чую її вперше.

— Це . . . мої слова. А мелодію підібрали з якоїсь іншої.

— Щось нове?

— Ні, це ще з Верхнє-Уральська.

З тієї пісні я запам'ятав лише таких дві строфи:

Скоро вечер тихими шагами
Подползет к окошку моему,
И закат горящими лучами
Озарит проклятую тюрьму.
Далеко теперь мы друг от друга . . .
Жутким домом стала мне тюрьма.
Оттого на сердце злая вьюга,
Оттого в душе моей зима.

— Щось маєш нове, може? — питаю.

— Маю. — І він прочитав мені тоді свою нову поезію про заполярний світ нашого буття. Я переписав собі, як і кілька інших його поезій. Зберігав їх і читав при різних нагодах на поверхні й під землею, в шахті. Я знав їх напам'ять. Виїжджаючи з Воркути, я залишив їх одному своєму доброму другові. Відновив їх з пам'яті, але вже не повністю, 1943 року. Ці відновлені тексти зберігаються в мене й досі. Вірш, що мені тоді прочитав Ґрановський, звучав так:

За полярным кругом,
В стороне чужой,
Черные, как уголь,
Ночи над землей.
Дики вои ветра
Не дают уснуть.
Хоть-бы луч рассвета
В эту мглу и жуть!
Там, где мало солнца,
Человек — угрюм.
Души без оконца,
Темные, как трюм.

Что то роковое
Спрятано на дне.
Все с самим собою
Быть наедине.
.....
Мне так часто снится
Белое крыльцо,
Длинные ресницы,
Смуглое лицо.
Ночью одинокой,
Мнится, ты сидишь,
Обо мне далеком,
Все грустишь, грустишь . . .
.....
За полярным кругом
Счастья, друг мой, нет.
Дикой, снежной вьюгой
Занесло мой след.
Не ищи, не мучай,
Не томи себя.
Если будет случай,
Помяни любя.

Востаннє я бачився з Ґрановським (Драновським) у двадцятих числах жовтня, десь за тиждень до початку голодовки. Він прийшов до мене в барак механічного цеху. Сказав, що йде на голодовку, хоч і не має віри в її успіх. Але від товаришів своїх не відстане. Байдуже, який буде кінець. Приніс він мені тоді свою нову поезію "Письма" ("Листи"). Висловив тривогу за свій великий зошит з поезіями кількох років. Спитав, чи не можна його мені принести. Бо, мовляв, може пощастить зберегти. Я радо погодився, хоч певности зберегти також не мав.

Ґрановський (Драновський) свого поетичного зошита так, чомусь, і не приніс. Цей прецікавий документ тієї страшної доби правдоподібно загинув на відомій цегельні разом зі своїм творцем, весною чи літом 1938 р. Його "Письма" я зберіг.

Край заснеженный, заброшенный . . .
Писем нет, забыты сроки . . .
Вот опять, моя хорошая,
Я читаю твои строки.
Так бездарно, так бессмысленно
Гибнут месяцы и годы . . .
Я живу твоими письмами,
Как желанным днем свободы.

Каждым словом их оплаканным,
Горькой правдой, даже — ложью!
Нарты с белыми собаками
Их везут по бездорожью.
Гонит их вперед метелица,
Ветры северные, вьюги . . .
Мне совсем уже не верится,
Что на свете есть подруги.
Тяжко мне с моими мыслями,
Трудно мне под низким небом . . .
Я живу твоими письмами,
Как бедняк голодный хлебом.
Может быть пурга натешится?
Будут песни, смех, как прежде?
Человечье сердце держится
Тонкой ниточкой надежды.
Видишь, без тебя немыслимо
Жить, скитаться по невзгодам . . .
Я живу твоими письмами,
Как больные кислородом.
Каждым словом их оплаканным,
Горькой правдой, даже — ложью!
Нарты с белыми собаками
Их везут по бездорожью . . .

Це, мабуть, було його останнє прощання з дружиною, яку він дуже любив і листи від якої були тією тонісінькою ниточкою, що його ще в'язала з життям.

Протест нескорених

Загальне становище в початках нашого життя на Воркуті було дуже тяжке. Непосильна десятигодинна, а часом і довша праця в шахті чи на поверхні при сорокаступневому морозі, часто під час заполярної пурґи, при дуже мізерному харчуванні, робили наше життя просто нестерпним. Ніхто з нас не мав сили виконати встановлену норму праці. Всі ми жили на голодових пайках урізаних за невиконання норми. Це підточувало наші сили, а головне — викликало страх перед дальшою, щораз ґіршою перспективою. Житлові умови для тих, що потрапили в дерев'яні бараки, виглядали більш-менш можливо, але для тих, що в палатках (а таких майже половина), були просто фатальні. Політичні, побутовики, рецидивісти, злодії та вбивці навмисне перемішані. На всіх "теплих" місцях — у пекарні, в їдальні, вартовими в бараках, старостами, бриґадирами й навіть "вихователями" — були карні

злочинці чи "соціяльно-близькі", на мові таборового начальства. Без сумніву, намовлені аґентами з Третьої частини (таборового НКВД), карні злочинці були наставлені щодо новоприбулих політичних аґресивно. Слово "троцькіст" у їх лексиконі означало найбільшу зневагу, а при різних додатках феноменально нецензурних прикметників — найогиднішу лайку. Одверті й приховані грабунки речей і харчів у політичних були звичайним і, здається, навмисне начальством толерованим явищем. Принаймні я не пригадую, щоб когось із брутальних грабіжників було покарано, хоч скарги до начальства йшли масово.

Ми були цілковито ізольовані від світу. Не мали ні газет, ні книжок, ні радіо. Ті книжки, що дехто з нас привіз з собою, при чергових "шмонах" (обшуках) забирали, якщо не вдавалося надійно сховати. Для людей, що звикли до газети, до книжки (а таких на Воркуті було 80%), таке становище було нестерпним. Особливо гостро це відчували троцькісти, що прибули переважно з політізоляторів. Там вони мали більшу можливість користатися бібліотекою і пресою. Болючим ударом для багатьох з них було відокремлення в спеціяльний жіночий барак дружин і просто товаришів-жінок, що разом прибули з політізоляторів. Початок заполярної зими, з безперервними сніго-дощовими опадами, а згодом — снігопадами, при яких праця не припинялася, підсилив загальний тяжкий стан в'язнів і породив ідею боротьби, протесту. Цю ідею підхопили та організаційно й програмово оформили троцькісти — єдина справді організована й політично вироблена група на Воркуті.

А. Солженіцин у багатьох місцях своєї праці "Архіпелаг ҐУЛАҐ", опираючись на окремі спогади різних людей, часто партійних антиподів (есерка Е. Оліцька), пише, що троцькісти були отруєні своїм організаційним і груповим догматизмом, своєю політичною виключністю та вищістю, і в своїй боротьбі проти "тюрми нового типу" не єдналися з іншими політичними групами, чи з представниками інших політичних напрямків. Не знаю, може на початковому етапі боротьби, може в інших місцях заслання чи в політізоляторах така принципова ізольованість у троцькістів існувала. Але те, що я бачив і знаю з воркутської практики, цілком заперечує таку оцінку їх політичної поведінки. До активного голодового протесту вони закликали й залучали всіх, хто бодай у принципі поділяв ідею такого протесту. Перед тим, як оголосити голодовку, вони розгорнули дуже активну організаційно-пропаґандивну акцію серед усіх в'язнів табору. Навіть серед активістів першої й провідної групи були не тільки троцькісти, а й децисти-сапронівці (Мінков, М.) австрійський шуцбундівець (Г. Фішер), українські соціял-демократи (Башловка, Рівний), українські національні опозиціонери (Західній, Баглюк, Ткач), був навіть один священик, що сидів за шпигунство. Але троцькісти не тільки не відкидали його, а трактували як свого товариша.

Скажу кілька слів про себе. Мої воркутські товариші, що рішилися на голодовку, знали, що я не троцькіст, що я йшов, як жартома казали, "по українській націоналістичній курії". Проте, вони наполегливо аґітували мене прилучитися до голодового страйку. Тут ішла справа не про різницю в поглядах, а про те, щоб, як казав мені Баглюк, спільними силами протиставитись тиранії. Я цей погляд поділяв, але вважав, що йти в цих умовах на голодовку, то рівнозначно свідомо йти на самогубство. Цей мій погляд склався в наслідок розмов і дискусій про голодовку з рядом інших моїх товаришів: з К. П. Цикіним, Є. Гельфером, Г. Китайнером, Й. Богоразом, Б. Шведовим та іншими, що також не йшли на голодовку. Я доводив моїм приятелям, що йти на голодовку в наших умовах одірваного від цілого світу заполярного концентраку, є в найменшій мірі наївно. Радянські табори є таборами смерти. На чолі їх стоять не люди, а бездушні, жорстокі автомати-роботи. Наші голодові страждання їх не тільки не зворушать, а навпаки — викличуть ще більшу лють і ще винахідливіші форми знущання над нами. У цих умовах на голодову боротьбу я піду тоді, коли побачу, що нічого більше не залишилось, тільки вмерти. У теперішній ситуації я такого рішення ще не приймаю.

Найактивнішим і найзапальнішим аґітатором супроти мене був Віктор Крайній. Він мені доводив, що я не політик, що я недооцінюю політичного значення боротьби голодовкою, що чекісти, які б вони не були бездушні й підлі, голодових страйків таки бояться. Він посилався на кількарічну практику Верхнє-Уральського політізолятора, де голодовками в'язні добивалися багатьох своїх прав. Мене це не переконувало. Мені було ясно, що мій приятель живе минулими роками політізоляторів, коли ще з ними трішки "панькались". Тепер ми вступили в зовсім іншу смугу політичного терору. Ставлення до в'язнів та призначення таборів кардинально мінялись. І цього Віктор і, мені здавалося, його однодумці не брали до уваги. В останній зустрічі зі мною, наприкінці жовтня, Віктор прочитав мені проєкт колективної заяви до ЦК ВКП(б), на ім'я Калініна як голови Верховної Ради СРСР і на ім'я генерального прокурора Радянського Союзу. Цей проєкт розробив штаб голодового протесту, на чолі якого стояв Геворк'ян. Знайомлячи мене з проєктом заяви, Віктор робив останню спробу переконати мене як широко і політично поважно заплянована акція.

Ми розійшлися друзями. Я залишався на своїх позиціях, але сказав, що, як і багато інших політичних в'язнів, я підтримую їхні вимоги. В знак солідарности, в день оголошення голодовки, я не вийду на працю й оголошу коротку символічну голодовку також. Я дотримав обіцянку, хоч це мені пізніше коштувало дуже дорого.

* * *

Голодовка почалась наприкінці жовтня 1936 року. Точна дата не устійнена. У спогадах колишнього воркутянина й учасника також символічної голодовки Едуарда Дуне* занотовано, що голодовка почалася в двадцятих числах жовтня 1936 р. Інформації, які мав О. Солженіцин, вказують на 27 жовтня. Моя пам'ять і деякі записки вказують на 28 жовтня. Отже, умовно приймемо, що голодовка на Воркуті почалася 27 жовтня 1936 р.

Напередодні голодовки страйковий штаб скликав (нелегально, звичайно) в одному з більших бараків представників від усіх груп в'язнів, що дали згоду на участь у голодовці. На тій нараді було устійнено основні деталі, дати початку голодовки, продискутовано, затверджено й підписано текст листа-заяви до ЦК ВКП(б), копії — голові ЦВК СРСР М. Калініну і генеральному прокуророві Радянського Союзу. Нарадою керував, декларацію-заяву зачитував, пояснення та відповіді на питання давав один з керівних членів страйкового комітету, провідник і теоретик троцькістської групи Геворк'ян, що був більше відомий як Сократ. Колишній секретар ЦК КП Вірменії, з освіти філософ (закінчив ФОН — Факультет общественных наук Московського університету) і керівний член Московського центру троцькістів 1926-8 рр. Він же в основному був і автором цієї історичної заяви-декларації, як мені говорив Крайній.

Ця заява на ім'я ЦК ВКП(б) дуже важливим документом в історії політичної боротьби з сталінською тиранією, а в історії політичної боротьби в сталінських тюрмах і концентраках зокрема. Велика шкода буде, якщо цей виключний документ пропав разом зі своїми авторами в рік терору 1938. Можливо, що він збережеться в архівах ЦК чи генеральної прокуратури і в далекому майбутньому таки буде опублікований. Покищо я спробую реставрувати своїми словами бодай основну ідею, основні положення цієї заяви. Роблю це на підставі згаданих вже спогадів Едуарда Дуне (Івана Іванова), на підставі його ж листів до мене, на підставі листів-спогадів до Е. Дуне іншого нашого товариша Л. Цуриченка (листи ці є в моєму архіві), також тих свідчень, що їх опублікував про воркутську голодовку О. Солженіцин ("Архіпелаг ГУЛАГ", чч. 3-4, стор. 313) і нарешті — на підставі власних спогадів.

Декларація-заява починалась великим вступом. Тут, на підставі багатьох історичних фактів і теоретичних узагальнень, доводилось як

---

* Едуард Дуне, за національністю латиш. Колишній член опозиційної групи демократичного централізму, один із двадцяти провідних членів групи, що підписали 1926 року відому "Платформу ДЦ".

З ув'язнення звільнений був 1940 року. Під час Другої світової війни опинився на Заході. Умер у Парижі 1953 року. Иван Иванов (псевдонім Едуарда Дуне). Воркутская трагедия. "Социалистический вестник", 4-5 (20 травня 1948): 93-96.

сталінська фракція в комуністичній партії, знищуючи більшовиків-ленінців, привела до термідору, до зради ідеї соціялістичної революції; як вона перетворила диктатуру пролетаріяту на диктатуру новозформованої партійної бюрократії над пролетаріятом і селянством; як ця хижа і владолюбна бюрократія перетворила радянську державу на державу поліційного фашистського типу. Характер цього типу держави, поза багатьма злочинами, виявився яскраво на недавньому провокативному процесі над Зінов'євим-Каменевим та іншими. За цей великий історичний злочин, за ці вбивства діячів пролетарської революції, за цю зраду ідей Жовтня відповідальність перед пролетаріятом усього світу падає на "кривавого собаку революції Сталіна" та його підручних Яґоду і Єжова. Ці опричники створили в таборах ув'язнених такі нелюдські умови, що їх терпіти далі не можна. Тому, підписані під цією заявою в'язні воркутського табору на знак протесту проти нестерпних умов життя в таборі оголошують голодовку й вимагають:

1. Відокремити політичних в'язнів від карних злочинців.
2. Скасувати практиковані досі привілеї карних злочинців займати керівні посади (бриґадирів, нарядчиків, вихователів і т. п.) над політичними.
3. Кожному дати роботу за фахом. Якщо це неможливе, то давати роботу з урахуванням фізичної спроможности й стану здоров'я кожного в'язня.
4. Харчування повинно бути нормальне незалежно від виробленої норми праці.
5. Повного дотримання закону про працю (восьмигодинний день праці, оплата праці й вихідні дні).
6. Щоб в'язні малу право купувати харчі й побутові речі в таборовій крамниці в межах свого заробітку.
7. Мати право на реґулярне листування з рідними.
8. На території табору подружжя повинні мати право жити родинним життям.
9. Право на передплату журналів і газет, що виходять у межах Радянського Союзу.

Такі основні вимоги, як їх зберегла моя та інших пам'ять, стояли в тому листі. Вимоги закінчувались попередливим ствердженням, що цей протест-голодовку підписані припинять тільки тоді, коли зазначені вище вимоги будуть виконані.

Чутка про оголошення протесту-голодовки блискавично облетіла ввесь понад тритисячний табір Воркута. Зголосились офіційно до голодовки десь коло 400 осіб. Але ефект оголошення голодовки був набагато більший. До цих 400, що організовано не прийняли харчів і не вийшли на працю, долучилось свідомо в знак солідарности, а ще більше — стихійно, з внутрішнього протесту, мабуть ще більше. Невихід на працю близько тисячі в'язнів буквально потряс таборову адміністрацію. Начальники колон, бриґадири, нарядчики забігали по

бараках і палатках. Виясняли, погрозливо кричали, матюкались, наказували, але зустрілись із зовні спокійною, байдужою до погроз, рішеною на все поставою страйкарів-голодуючих. Вони тільки часом відповідали спокійно настирливим і прискіпливим, що причини й вимоги голодовки відомі Третій частині (тобто — таборовому НКВД) та вищим інстанціям.

Перегрупувавши дещо сили, адміністрація табору змушена була погодитись з нечуваним досі фактом голодовки й почала вичікувати вказівок з Москви. Через три дні на роботу вийшла перша група тих, що індивідуально оголосили голодовку солідарности. Ще через кілька днів — покинули голодовку решта таких же солідаристів і стихійників. У голодовому страйку залишились тільки ті, що підписали заяву й вірили, очевидячки, в успіх свого рішучого протесту. Через тиждень усіх голодуючих забрали з загальних бараків і скупчили окремо в двох чи трьох палатках, що стояли ближче до річки Воркути. Поставили варту й доступ до палаток голодуючих заборонили. Через днів, мабуть, п'ятнадцять, голодуючих окремими групами почали вивозити з табору. Ми скоро довідалися, що їх перевозять у Сир-Ягу. Колись там пробували розбудувати нову шахту, але з технічних причин припинили працю й в'язнів забрали на рудню Воркута. Закинуті палатки, бараки та землянки тепер енкаведистам пригодилися для ізоляції голодуючих. Очевидно, вони зрозуміли, що боротьба буде довга й драматична. Щоб це не відбувалося на очах цілого табору, вирішили вивезти їх у мертву тундру. Сир-Яга була саме такою точкою.

Проте, з Сир-Яги доходили до нас регулярно вісті. Ішли вони через медперсонал санчастин, який щоденно тепер їздив туди. Майже щоденно також повертався хтось із тих учасників голодовки, що через стан здоров'я змушені були припинити голодування. Із цих джерел ми довідалися, що на 15-ий, а декого на 20-ий день почали насильно годувати через зонд (кишку) якоюсь рідиною. Спочатку голодуючі всіма можливими засобами відбивалися, їжі не приймали, перешкоджали вставляти зонд. Процедуру штучного годування тоді почали здійснювати силою, за допомогою навіть охоронників. Згодом, коли учасники голодовки зовсім охляли, вони вже не могли робити опору і годування через кишку проходило спокійно.

Почалися трагічні дні голодового протесту. Минав третій місяць голодування і ніхто ніяк не реагував на їх заяву і вимоги. Раз чи два заходив начальник Третьої частини Нікітін у супроводі начальника оперативного відділу Узкова, начальника СПО (секретно-политического отдела — секретно-політичного відділу) та слідчого Побережця. Нікітін пропонував їм припинити "дурака валять", бож ніхто їх вимог до уваги не візьме. Голодуючі на цю хамську пропозицію відповідали криком обурення:

— Геть, мерзотнику!

Наперед виступав Узков і з лютим злорадством цідив крізь зуби: — Думаєте, що Европа довідається про вашу голодовку і візьме вас під

свою оборону? Дурні! Ніколи в світі! Плювали ми на Европу!*

У палатках і землянках на Сир-Язі був страшенний холод. Примітивна залізна грубка дуже мало гріла. Нари застелені порожніми матрацами, не давали тепла. Дошки до болю муляли ребра. Від холоду і дощаних нарів голодуючі, здається, терпіли більше ніж від голоду. Багато товаришів не витримували мук. У багатьох серце починало працювати ненормально, іншим ставало важко дихати, дехто впадав в гістерію, багато непритомніло. Провід голодовки офіційно повідомив, що кожний, хто почуває, що сили його здають, має моральне право припинити голодовку. Багато послухалось і припинили голодування. Але були й такі, що, не зважаючи на критичний стан, не припиняли голодування й не покидали друзів. Це привело до смерти кількох товаришів. Із них моя пам'ять зберегла тільки прізвище Семена Вороніна, московського інженера, людини культурної й ідейної.

Одного лютневого дня, чи точніше сказати — довгої заполярної ночі, коли сонце на воркутському обрії навіть не показується, із палатки голодуючих несподівано забрали Сергія Сєдова, наймолодшого сина Л. Троцького. Ця подія стрясла всіма трагічними мешканцями Сир-Яги. Це був дуже драматичний момент. Сергій заявив, що він нікуди не поїде. Запротестували енергійно всі голодуючі. Але озброєні чекісти ввійшли з конвоєм у палатку, брутально вхопили Сергія на руки, поклали на нарти і повезли.

Доля Сергія Сєдова

Про Сергія Сєдова я хочу сказати трохи докладніше. Я не був з ним знайомий. Зо два рази бачив збоку. Але вже той факт, що на Воркуті є син Троцького, привертав увагу багатьох. Одного разу в палатці троцькістів я стояв і розмовляв з Ґрановським (Драновським). Повз нас пройшов високий в'язень, правдоподібно на кілька років молодший від мене. Ґрановський мотнув головою в його бік і мовив:

— Сєдов.

— Син Троцького? — перепитав я швидко. Я знав давно, що сини і дружина Л. Троцького носять прізвище Сєдових.

— Так, наймолодший.

Для мене все це скидалося на містифікацію. Може десь і писали в радянській пресі, але я ніколи не читав і не чув, що один син Троцького залишився в СРСР. Я знав, що всю родину Троцького було повантажено на пароплав і викинено до Туреччини. Але, щоб один син залишився — я цього не знав.

---

* Цікаво, що ця фраза Узкова, яка ходила серед нас на Воркуті, дійшла в трохи зміненій формі до О. Солженіцина і зафіксована на сторінці 314 кн. 3-4 "Архипелаг ГУЛАГ".

— Як це сталося? — питав я здивовано Ґрановського (Драновського). Він був у політізоляторі?

— Ні. Його забрали з Красноярська, де він був у вільному засланні. Там працював над проєктами розбудови міста. За фахом він математик і хемік, здається.

— Не розумію, — продовжував я, — йому не дозволили виїхати з батьками, не викинули разом з родиною Троцького за кордон?

— Мені деталі невідомі, — сказав Ґрановський (Драновський). — Я тільки знаю, що до опозиції Троцького він не належав. Узагалі він політикою перестав цікавитись ще з юнацьких років. Він захопився наукою і це був увесь зміст його життя. І мав він чималі успіхи. Він закінчив аспірантуру і був уже доцентом. Викладав у Москві в якомусь технічному вузі. Студенти його дуже поважали. Коли висилали Троцького, то він, Сергій, категорично відмовився виїжджати. Він, мовляв, політикою не займався й не збирається займатися. Виїжджати йому нема жадної потреби. Батько має якісь свої порахунки з владою. Це його справа. Він же ніяких порахунків не має. Його покликання — наука. Він тільки пізніше зрозумів свою глибоку помилку. Але вже було пізно. Тепер він активно прилучився до нас.

Стільки я дізнався від Ґрановського. С. Сєдова в лютому 1937 року забрали за спеціяльним наказом із Москви. Не пошкодували для нього навіть літака. Його відвезли в Красноярськ. Там саме в той час монтували досить голосний процес "троцькістських шкідників" на чолі з Дробнісом. Їм, очевидно, бракувало "безпосередніх директив Троцького". Пригадали собі, що тут же, в системі розбудови міста, працював висланий з Москви син Троцького. Це ж надзвичайна нагода. Через нього ж саме мусіли приходити всі "директиви Троцького". Домоглися повернення С. Сєдова до Красноярська. Тут прилучили до вже "змонтованої" групи "троцькістських саботажників" і цим "пов'язали" остаточно цю групу з Троцьким. Провели процес і розстріляли всіх, включно з Сергієм Сєдовим. Про це появилось було повідомлення, надруковане петитом у "Правді".

Пройшло майже десять років. Скінчилася світова війна. Волею примхливої долі я опинився поза межами Радянського Союзу. Року 1947 мені пощастило нав'язати контакти з Віктором Сержем — французьким письменником українського походження. У 20-ті роки він жив у Радянському Союзі. В Україні співпрацював з літературною групою М. Хвильового. Свої статті друкував у літературному місячнику цієї групи ВАПЛІТЕ. На початку 30-их років його арештували за опозиційні погляди і вислали в Сибір. На вимогу французьких інтелектуалістів, 1936 року Сталін наказав вислати його з сином до Франції. Деякий час він жив у Парижі, а перед наступом фашистської німецької армії на Францію, виеміґрував до Мехіко.

Жив він у Мехіко-Сіті. В своєму листі до нього я інформував його про ряд українських і російських письменників, доля яких йому була невідома. В описі мого воркутського концентраку я йому згадав долю

Сергія Сєдова. В черговому листі він мені писав, що бачився з удовою Л. Троцького Наталією Іванівною Сєдовою та розповів їй те, що я йому писав про Сергія. Це її дуже розхвилювало й вона просить мою адресу, щоб розпитати мене більше. Я радо дав свою згоду і незабаром дістав від Наталії Іванівни листа, в якому вона просила розповісти їй все, що я знаю про Сергія. Я написав. 11 березня 1948 року я дістав знову листа від Наталії Іванівни. Вона дякувала мені за інформації й зі свого боку написала дещо про Сергія. Це не тільки підтверджувало те, що я колись чув від Грановського (Драновського), але й давало багато нового.

Вона писала (подаю в українському перекладі):

> "Трагізм долі нашого сина в тому, що він став беззахисною жертвою. Йому накинули якісь злочини тільки тому, що він був сином свого батька".

На моє питання: як сталося так, що він не поїхав з ними, Наталія Іванівна відповіла дуже загальниково:

> "Його непохитність виявилася непоборною, не зважаючи на відсутність великого політичного зацікавлення тим, що відбувалося".

Ця досить туманна фраза без сумніву підтверджувала те, що мені ще 1936 року говорив поет Грановський. Сергій був непохитний у своєму рішенні працювати тільки для науки. Великого зацікавлення тим, що відбувалося в сфері політики у нього не було. Тому він вирішив з батьками не їхати.

У дальших рядках свого листа Наталія Іванівна зупинялася на характері Сергія ще в дитячі роки, ще в еміґрації перед революцією 1917 року. Він був, писала вона, дуже вразливий до добра і зла. Про революцію (тобто, про воскресіння й панування добра) він, разом із старшим братом Левом, мріяв, як про казку. І ось революція стала дійсністю. Це вже була не вимріяна казка. Її неприваблівні, жорстокі, тяжкі моменти глибоко ранили чутливу душу підлітка Сергія. Він не знаходив для них виправдання жадною високою ідеєю. Відштовхування від політики і шукання для себе властивого собі шляху Наталія Іванівна по-своєму описує так:

> "Він почав шукати інших шляхів для себе. Захоплювався спортом, літературою, музикою. Здобував перемоги в футбольних змаганнях і фізкультурних виступах, на святкуваннях Пролеткульту. Нарешті він зупинився на математиці, до якої він мав безсумнівно не абиякий талант. Зформувався як інженер, прагнув до наукової роботи, до професорської діяльности...
>
> ...З великим захопленням писав про свої лекції, про своє пильне готування до них... Дуже турбувався, щоб не впасти в шабльон, прагнув триматися на висоті з повною свідомістю відповідальности перед молодою студентською авдиторією".

Збігло ще кілька літ. Настав 1934 рік. 12 грудня того року він написав батькам останнього листа. Це ще була Москва й інститут. Але вже виразно пахло репресією. У цьому листі він, ніби між іншим написав: "Моє загальне становище дуже тяжке, тяжче ніж можна було б собі уявити". Далі ми вже знаємо: заслання в Красноярськ, арешт, Воркута, голодовка, повернення етапним порядком назад у Красноярськ, пришпилення до шкідницької групи троцькістів і весною 1937 року — розстріл.

Продовження воркутської драми

На Сир-Язі голодовка продовжувалась. Одні вмирали, інші, дійшовши до цілковитого занепаду сил, вибували з рядів і переходили як інваліди під опіку санчастини на рудні Воркута. На початок березня 1937 року із 400 активних учасників голодовки продовжували самовіддано голодувати біля 60 осіб. Серед них були: Сократ Геворк'ян, Вірап, Віктор Крайній, Солнцев, Баглюк, Дейнека, Башловка та інші. Вони вирішили тримати голодовку, очевидно, до смерти. Але, раптом у першій половині березня їх повідомили офіційно, що з Москви прийшла телеграма і їхні вимоги прийнято до уваги. На тій підставі решта цих саможертовних героїх голодовку припинила.

Їх перевезли знову на рудню Воркута, скупчили всіх в одну палатку, в тому і жінок, на жадну роботу не викликали й тримали ізольовано від інших в'язнів. Ні я, ні хто інший з моїх друзів, не могли з ними побачитись. Трохи згодом я довідався, що Віктор Крайній і Грановський (Драновський) дійшли до такого стану, що не могли вже рухатися. Їх відразу забрали й спровадили до Сангородка, коло Уса-Пристань. Це 65 км від Воркути. Я їх уже ніколи не побачив.

Одного разу, правдоподібно в липні, в таборовій лікарні я зустрів Григорія Баглюка. Ми потиснули один одному руки. Я був потрясений. Мені замкнуло мову. Переді мною стояв не той колишній міцно збудований, широкоплечий Гриць. Це була тінь його, яка ледь-ледь трималась на ногах. Я ще раз, як і колись, висловив йому свою думку, що не варто було йти на цю безнадійну голодовку. Він пробував слабо перечити:

— Як не варто? Адже ж вони таки змушені були прийняти наші умови.

— Друже, що вони прийняли? Навіщо жити ілюзією?

— Як що? Живемо окремо в палатці. Жінки наші з нами. На роботу нас не тягають. Харчі стали задовільні. Обіцяють, що скоро й преса почне приходити. Яка ж тут ілюзія?

Мені було боляче його розчаровувати. Я тільки злегка, обережно зауважив, що живуть вони в тій же палатці, в якій жили до голодовки, що при тому стані здоров'я, в якому вони тепер, яка може бути мова про роботу? Хібащо — Сангородок. Харчі покращали, бож вас треба

підгодовувати. Ви просто далі вже не протягнете. Щождо преси — ще почекаємо. Як дістанете, тоді поговоримо.

— А зрештою, — кажу йому підбадьорливим тоном, — я не заперечую, що ви проявили велику мужність і стійкість. Ви потрясли тюремщиками, хоч, правда, й не зрушили їх з місця. Але, скажи, що з Башловкою? Чи є якісь вісті від Крайнього і Ґрановського?

— Башловка — лежить. У нього погано з ногами. Від Крайнього й Ґрановського — не маємо вістей. Сподіваємось дістати цими днями. Косіора забрали до Москви. Правдоподібно, в Москві готується якийсь новий процес, на якому його особа потрібна. Це була моя остання зустріч і розмова з Григорієм Баглюком.

Життя в трагічному інтервалі

Тим часом життя на Воркуті дійшло до катастрофічного стану. В січні вже не вистачало солі. Хліб випікали без солі, баланду в таборовій їдальні не можна було в рот взяти. Перестали видавати цукор. Про товщі й згадки не було. По таборі пустили провокативну поголоску, що цукор і масло з'їли троцькісти під час їхнього штучного годування. Почалось загальне недоживлення. У квітні й травні почалось масове захворювання цингою (скорбут). Пухли ноги, груди, гноїлись ясна, хитались і поволі випадали зуби. Хворі лежали купами, але рятувати їх не було чим. Усякий зв'язок із зовнішнім світом до початку навігації в липні є неможливий. І ніхто в таборі нічого не міг зарадити. Жадних антицинготних засобів не було. Не було свіжих овочів та городини. Проте залежало також багато від самих людей. Хто вмів організувати режим свого життя розумніше, того організм був відпорніший, стійкіший, витриваліший. Якщо людина впадала в депресію, в безнадію, ставала байдужою до всього, то швидше ставала жертвою хвороби. Я пригадую собі молодого вченого фізика з Української академії наук. Закінчив Празький університет. Там же зробив докторат. Відзначився кількома працями з фізики, на які звернули увагу. Інститут фізики Академії наук УРСР запросив молодого вченого на постійну працю. Він приїхав. Попрацював кілька років і, як звичайно, був заарештований, запідозрений в шпигунстві на користь якоїсь там капіталістичної держави. Дістав 8 років ув'язнення і приїхав з ними на Воркуту, де його пхнули в шахту на відкатку вагонів. Але він якось то швидко втратив віру в життя. Став до всього байдужий, надто до своєї особи. Він вилазив із шахти й не йшов навіть у лазню помитися. Плентався до барака, повні вугільного рідкого болота черевики струшував з ніг, розмотував наскрізь мокрі з болотом онучі й кидав десь у куток, вилазив на другий поверх вагонової системи, сідав на своє ліжко, опускав брудні ноги, з яких поволі капало на підлогу брудне болото. Він просив у когонебудь горнятко окропу, випивав його з шматком чорного хліба й лягав спати. При такому життєвому режимі він швидко захворів. Його перевели в слабосильну

команду й дальша доля його мені невідома.

Я тримався довго. Лише наприкінці квітня я відчув, що сили мої убувають. Раніше, щоб вийти з шахти на-гора, я не потребував відпочивати. Тепер я зупинявся разів чотири-п'ять. У травні я зауважив пухлини на ногах. Різні мої друзі, що мали посилки з дому чи якусь іншу можливість, постійно приходили мені на допомогу антицинготними харчами: зубець часнику, шматок цибулі, сала. Все це, звичайно, було в дуже обмеженій кількості, але все ж таки це мені допомогло довше протиставитись хворобі. Але цілковите переборення цинги настало десь в другій половині червня, коли зійшов сніг і появилися перші паростки зеленини. Хтось із наших відкрив, що над річкою Воркутою появився цілими кущами дикий часник. Всі, хто ще міг ходити, кинулися туди, збирали цілі жмути дикого часнику, кришили якнайбільше в таборову баланду і їли. Тут нам ішлося не про смак (хоч мушу сказати, що мені видавалась така суміш дуже смачною), а про надію врятуватися. Коли згодом до цього я ще відкрив якусь зеленину, що смаком дуже нагадувала наш квасок, то направду це був порятунок. У липні мої ноги стухли, вернулись сили. В той час прибув і перший навігаційний транспорт і привіз найголовніше — сіль.

Посилка і лист від батька

Перший пароплав у навігацію 1937 року привіз не тільки сіль, харчі й нових в'язнів, але й посилки та листи для нас. Серед небагатьох щасливців був і я. Це була перша посилка за два роки мого ув'язнення. Тепер писати про це ніби навіть ніяково. Що ж це за подія така? Фунтів два пшеничної муки, невелика баночка топленого масла, шматок засоленого сала, трохи горіхів, трохи сушених фруктів, кілька головок часнику. Здавалось би, яка мізерія щедрот і бажань. А в тих наших умовах — це не тільки ціле багатство й порятунок життя, але й містерійний, хвилюючий духовний контакт із далеким рідним світом. Кожну річ, що лежить у посилці, тримали дорогі тобі рідні руки. І це створює такий настрій, який я не відважуся висловити словами. Я таких слів не знаю. Для мене ж це було так вчасно. Саме тоді, коли я видужував від цинги.

Але особливо тривожну радість я пережив ще й тому, що разом з посилкою я дістав листа від батька. Батько ніколи мені листів не писав. Це був акт особливої ваги. На пожовклому, бруднуватому листі паперу, вирваному з якогось старого шкільного зошита, тремтячою рукою батька (було йому тоді понад сімдесят років), місцями "ярижкою" (давньою російською абеткою), а місцями вже нашими українськими літерами батько писав свого листа. Я не маю перед собою оригіналу. Я його не вивіз з Воркути. Передаю тільки те відлуння, що його зберегла моя пам'ять.

Сину, не знаю, за що тебе так тяжко покарали. Мама щодня плаче й усе каже, що на тебе певно хтось щось набрехав. Сам знаєш, ми з мамою усе наше життя хоць тяжко працювали, але зла і неправди нікому не робили. Вас ми вчили не тільки працювати, а й бути людяними і чесними. Не вірю я, що як пішов від нас, то ти таким уже не був. А ти ж ще й багато вчився в усяких школах. Не зло ж робити людям там учили? Тож, як воно так ся стало? Не можу сего збагнути. Така мене, сину, розпука бере, що не годен тобі й написати. Чому ж ти не написав мені з Києва? Я був бим відразу приїхав. Може б я був упросив там високе начальство. Може б мені, старому, вони повірили й тебе випустили. А як уже й нє, то хоць би побачив тебе й попрощався б з тобою. Бо вжем старий і не знаю, чи дожию, щоб ще з тобов побачитись.

Бувай, сину, здоровий. Най Бог поможе тобі витримати.

Мені дуже прикро, що я не маю оригіналу цього листа. Але хай хоч у моєму загальному переказі залишиться цей характеристичний документ тієї доби.

Тиждень пізніше я дістав другого листа з дому. Писала його середуща сестра Дарця. Поза кількома родинними й сільськими новинами, вона написала дві цікаві речі. Перша, що їй снився сон, ніби я приїхав додому міцний, здоровий, в гарному новому костюмі. Погостював і поїхав кудись далеко на добру працю. Символіку цього сну вона сприймала дуже оптимістично. Вірила, що я живим і здоровим повернуся додому. Друге, що тих кілька десятків горіхів, які мені вона вклала в посилку, то плоди з того горіха, якого я ще юнаком посадив манюсіньким деревцем. Тепер це вже гарне велике крислате дерево, яке щороку родить багато горіхів. "Усі в нас знають, — писала вона, — що це горіх Гриця".

У символіку її сну я не дуже вірив. Але читати про розкішне дерево горіха, якого я років двадцять тому садив, було приємно. Бо це свідчило, що жадна людська праця марно не пропадає. А в працю людських рук і людського розуму я вірив і тепер вірю.

Китайські студенти

З першим навігаційним транспортом прибула нова партія в'язнів. Серед них виділялась окремо група китайців. Це нас дуже зацікавило. Звідки їх набрали? За що і коли? Все це були молоді люди студентського, а може трішки старшого, віку. Незабаром, коли вони оселились і більш-менш освоїлися з обставинами, ми довідалися, що це дійсно були студенти Університету народів сходу (скорочено — УНС) у Москві. Тоді то був центр, де політично вишколювались кадри комуністичної революції в Японії, Кореї, а особливо й головним чином, у Китаї. Вербувались ці кадри із студентів університетів як цих країн, так і з університетів Західньої Европи та США, де вчилася молодь Китаю та інших східніх країн. Найчисленніше були представлені

китайці, з огляду на широкий розвиток національно-визвольного руху в Китаї. У шахту ніхто з них не пішов. Всі влаштувались на поверхневих роботах: пральня, пекарня, кухня в'язнична, кухня вільнонайманих, лазня тощо. Їх провідник, якого вони беззастережно слухались і визнавали, мав цікавий псевдонім. Не пригадаю точно, але пам'ятаю, що це прізвище уподібнене було до російських священичих прізвищ: не то Вознесенський, не то Воздвиженський, не то Воскресенський. Але загально звали його на ім'я й по-батькові — Іван Іванович. Був він, казали, відомим китайським публіцистом і вченим. Від цілої групи китайських в'язнів він склав заяву на ім'я Виконавчого комітету Комінтерну і ЦК ВКП(б) з протестом проти незаконного арешту й з вимогою вислати їх до Китаю. До одержання відповіді на цю заяву він відмовився від усякої таборової праці. Його відразу посадили до ізолятора. Всі його товариші, що працювали, ухвалили організовано підтримувати його харчами й потрібним одягом. І він довго так тримав свій протест. Про все це й докладніше про історію їхнього арешту я довідався пізніше від єдиного з цієї групи мого знайомого, а пізніше близького приятеля — Бабао Лю-шен. Познайомились ми з ним у нашій таборовій їдальні й дуже швидко заприятелювали. Це був інтеліґентний молодий чоловік. Він багато в світі бував і багато вчився. Походив з бідної учительської родини. Студіював суспільні науки спочатку в Пекінському університеті, що його заснувала й утримувала якась американська місія. Я питав, що ж від нього й таких, як він, вимагали за це грошовиті опікуни й добродії? Які зобов'язання ставили перед студентами?

— Тільки вивчати англійську мову, — відповідав Бабао.

— І тільки?

— І тільки.

— А яка ж викладова мова була в університеті?

Бабао був навіть здивований таким запитанням.

— Китайська, звичайно. Це ж був нормальний китайський університет, у якому було тільки обов'язкове вивчання англійської мови.

Не знаю, наскільки ця розповідь відповідала правді. Мені не довелося ніколи пізніше перевірити це. Але, вражений цією інформацією, я іронічно коментував:

— Страшні імперіялісти! — на що Бабао добродушно посміхався.

Закінчивши університет у Пекіні, Бабао дістав від тих же добродійних "імперіялістів" пропозицію поступити ще в один з американських університетів для вдосконалення знань з політичних і суспільних наук. Він вибрав Колюмбійський університет у Нью-Йорку, де й став продовжувати своє навчання. Але тут його надибали відповідні радянські аґенти, що активно винюхували серед студентів США потрібних їм чужинців. Запропонували переїхати до Москви в Університет народів сходу. Як комуніст, Бабао вважав це природним шляхом повернення через Москву на батьківщину для дальшої праці. Пропозицію прийняв і, не знаю вже якими шляхами й

способами, швидко опинився в Москві. Це був початок 30-их років. Студенти УНС почували себе непогано. Мали добрий харч, добрі мешканеві умови, добре обладнану бібліотеку, кваліфікованих професорів, блискучих знавців китайської історії, мови й літератури. Вивчення російської мови пішло швидко. Мали добру можливість для фізичних і культурних розваг, безкоштовні квитки до кращих театрів тощо. Нав'язувалися широкі й інтимні зв'язки з вельможними москвками. Зокрема Бабао нав'язав близьке знайомство з донькою Кагановича і справа йшла до великого роману. Одне слово, ґепеурівські наглядачі за УНС робили все можливе, щоб життя майбутніх їхніх аґентів і збурювачів народів Сходу було в Москві якнайкраще. Щоб у них складалося тверде враження, що життя в першій країні "будованого соціялізму" є щасливе, радісне, багате й варте наслідування. Їх оточили, образно кажучи, такими японськими блискітками й чарівними заслонами, крізь які не повинні були просякнути з реального життя ні передсмертні муки і зойки мільйонів селян, що вмирали з голоду, ні стогони і прокляття мучених і розстрілюваних по совєтських тюрмах і таборах мільйонів в'язнів, ні безконечні злидні радянських громадян. Але реальне життя виявилося сильнішим за всіх наглядачів. Крізь усю старанно опрацьовано ізоляцію до адептів майбутніх реформаторів народів Сходу на московський лад таки пробилась правда життя. Вони довідалися й про нечуваний голод і диявольську байдужість радянського уряду до тих жертв голоду, і про масові арешти, і мільйонові концентраційні табори, про нещадні розстріли ветеранів революції, криваву розправу з усіма опозиціями і, нарешті, про загальні кричущі злидні всіх народів Радянського Союзу. В лавах студентів УНС почалися дискусії, ремства, опозиційні висловлювання. Серед старших студентів знайшлися учасники сильного в 1925-8 рр. троцькістського руху. Симпатії почали схилятися в цей заборонений бік. Після процесу й розстрілу групи Каменєва й Зінов'єва в серпні 1936 року, китайська група прийняла принципове рішення: у зв'язку з початком великої війни між Китаєм і Японією виїхати на батьківщину для активної участи в боротьбі проти японського аґресора. Заява пішла до Комінтерну й ЦК ВКП(б). І тут розігралась фінальна сцена цієї історії. Одного дня до університету приїхав керівник відділу для справ східніх народів при Виконкомі Комінтерну. Не пригадую прізвища, хоч Бабао називав мені. Це була фігура досить відома на комінтернівському фоні й студенти поставилися до нього з довір'ям. Закликавши на нараду всіх китайців, він сказав, що Виконком Комінтерну доручив йому з'ясувати справу заяви студентів-китайців щодо виїзду до Китаю. Відділ для східніх народів при ВК КІ в принципі не перечить проти цих бажань студентів. Він тільки хоче встановити, чи ця їхня вимога залишається в силі й тепер. Відповідь позитивна й однозгідна. Тоді відповідальний керівник міжнародної організації сказав, щоб усі, хто виявив бажання повернутися до Китаю, завтра вранці були готові

до від'їзду. Приїде машина й забере всіх у відповідне міністерство, де будуть полагоджені всі пашпортові й маршрутні справи кожного. І дійсно, наступного дня приїхав великий автобус, забрав усіх, що виявили бажання виїхати, а за якусь годину... всі були на знаменитій Луб'янці. Тут їх швидко розібрали по слідчих відділах, де поспішним порядком оскаржили:

1) що вони в Університеті народів сходу створили нелеґальну троцькістську організацію;

2) що вони бажали перекинути цю організацію до Китаю для розламницької контрреволюційної акції та поширення її на міжнародному терені.

Через місяців два за ухвалою ОСО, всі вони дістали по 8 років концтаборів і на початку навігації 1937 року відправлені на Воркуту. Який може бути ще красномовніший доказ, що Третій інтернаціонал при Сталінові став звичайною аґентурою ГПУ-НКВД? Одна ця історія групи китайських студентів Університету народів сходу найпереконливіше про це свідчить. А подібних фактів — тисячі.

Я виїхав із Воркути у вересні 1940 року, а мій друг Бабао Лю-шен і його товариші залишилися там. Яка їхня дальша доля — не знаю.

"Штабс-капітан"

Ще кілька людських характерів і доль тих окаянних років.

У нашій шахті появився новий електромонтер. Високий, широкоплечий, з виразною військовою поставою, старший від мене щонайменше на десять років. Мав обов'язок доглядати і в аварійні моменти ремонтувати всі електричні устаткування в нашій дільниці шахти. В порядку огляду підійшов до моєї машини. Спитав, чи не маю клопотів. Прослухав звучання мотору. Перевірив запобіжники. Порадив, коли і як краще мастити мотор. Ми почали звичайну між зеками першу розмову.

— Останнім етапом прибули? — питаю.

— Ні, передостаннім.

— Ви українець? — питаю, бо виразно чую його українську вимову.

— Так.

— Звідки?

— З Слов'янського.

— О, то ви донбасівець? Там роджений?

— Ні, я народився на Полтавщині. У Слов'янському жив тільки з 1929 року. Працював на Соляному заводі машиністом.

— За якою статтею вас судили?

— Була 58, пункт 10, 11, а закінчилось КРД (контрреволюційна діяльність).

— Судила трійка?

— Ні, ОСО НКВД у Москві.

— Термін?

— Вісім років.

— То ви солідніший "клієнт" за мене, — кажу жартома. — Бо мені відміряли через ОСО тільки п'ять років.

— Поперше, при Єжові міра збільшилася, подруге, я старший за вас та й діяльність моя, мабуть, складніша.

— Це під час революції чи після?

— І під час, і після. З 1918 року я належав до боротьбістів. Відразу, як повернувся з царської армії. Я всю війну провів на фронті. Під час наступу ген. Денікіна мене відряджено на Херсонщину для організації протиденікінського повстання. Завдання я виконав успішно.

— Ви пізніше були членом комуністичної партії?

— Ні. Коли боротьбісти ухвалили ввійти в КП(б)У, я просто повернувся в своє рідне село й почав господарювати. Від активної політики відійшов.

З того часу ми почали частіше зустрічатись. Федот Іванович Пізняк, так звався мій новий приятель, був дуже цікавим бесідником. Його спогади були для мене живою українською історією останнього п'ятнадцятиріччя. Формально він мав освіту лише за початкову сільську школу, але вроджена здібність, велика життєва практика й самоосвіта допомогли йому стати людиною розумною, критично думаючою і політично свідомою. Він пройшов усю Першу світову війну на фронті. Спочатку звичайним вояком, а пізніше, закінчивши підофіцерську школу, старшим унтер-офіцером. Після революції 1917 року брав активну участь в організації українських частин на фронті. Після гетьманського перевороту, в квітні 1918 року, повернувся до рідного села на Полтавщині. Тут увійшов до нелеґальної сітки Української партії соціялістів-революціонерів-боротьбістів. Восени 1918 року взяв дійову участь у повстанні проти гетьманату. Пізніше, під час наступу Денікіна, ЦК боротьбістів відрядив його на Херсонщину з завданням пов'язатись там з нелеґальною сіткою боротьбістів та очолити в слушний час протиденікінський повстанський рух. Він прибув в одне з південних міст на Україні (здається, в Олександрію) з фальшивими документами і як, нібито, колишній штабс-капітан царської армії оселився на мешканні якогось священика. Родину священика було "втаємничено", що цей офіцер царської армії втік з-під арешту ЧеКа й мусить переховуватися до приходу денікінської армії. Тим часом цей "офіцер" нав'язує контакти з місцевою сіткою боротьбістів, за їхньою допомогою організовує понад двотисячний повстанський загін і вичікує на слушний час. Біла армія Денікіна несла не тільки соціяльну реставрацію, а й заперечення національно-державних прав українського народу. Саме через це ввесь свідомий український елемент ішов у підпілля й готувався до активної боротьби з денікінськими реставраторами. Коли денікінська армія, захопивши ввесь південь України, доходила вже до Києва й

кова, "штабс-капітан царської армії" зникає з мешкання священика й розгортає партизанську акцію. Це була велика й героїчна епопея боротьби. Федот Іванович розповідав мені багато в деталях. Але все те призабулося. Пам'ятаю лише один епізод з перших днів захоплення денікінцями їхнього міста. Вся міщанська російсько-імперська публіка святкувала перемогу. Масово висипала на вулиці й вітала переможців. Захоплена була й молода гімназистка, священикова донька. Вона попросила Федота Івановича піти з нею на центральну вулицю міста. — Вам же тепер нічого не страшно, — довірливо й наївно казала вона. Він пішов. На центральній вулиці маршував відділ солдат на чолі з молодим, гарним офіцером. Дівча, стиснувши від захоплення лікоть свого партнера, мовило:

— Ах, як гарно! А який той офіцер красунь. Я хотіла б його поцілувати.

— Маєте шанси, — спокійно сказав Федот Іванович.

Пішли далі. На пляцу перед входом у парк скупчилась маса цивільних і військових. Виявляється — переможці діють. Вішають двох євреїв, що нібито співпрацювали з комуністами. Не встиг він з своєю супутницею зорієнтуватись, як дві постаті конвульсійно, в передсмертних корчах зателіпались на шибеницях. Це було страшне видовище. Молода дівчина з жаху закричала:

— О, Боже! Що це?! Я не можу! Тікаймо додому.

Федот Іванович спокійно каже:

— Та що ви, це ж, дивіться, роблять такі гарні, молоді, з золотими погонами офіцери. Ви ж хотіли поцілувати їх? Підійдіть, поцілуйте.

Дівчина гірко заплакала й потягла його рішуче додому.

Денікінську армію було розбито. Вирішальну ролю тут зіграли повстанські загони, керовані переважно боротьбістами. З цих численних загонів не вдалося створити Української червоної армії, як плянували боротьбісти. Півмільйонова Червона армія, що налягла з півночі, проковтнула ці загони в своїх регулярних частинах. ЦК боротьбістів відкликав Пізняка до Харкова. Звідти він повернувся до своєї дружини і взявся за господарство. Коли 1920 року боротьбісти на своєму з'їзді ухвалили ввійти в КП(б)У, Пізняка така перспектива не приваблювала. Він вирішив вийти з партії й зайнятися господарством. Але в селі він уже був загально шанований. На нього почали накладати всякі обов'язки включно з головою сільради. Коли ж почалася доба колективізації, то Федот Іванович відразу збагнув, яку каїнову роботу він змушений буде провадити далі. Він вирішив покинути село. У Слов'янському він мав якогось приятеля. Поїхав туди і влаштувався на Соляному заводі. Незабаром перевіз туди свою сім'ю. Тут життя пішло більш-менш можливо. Стягнувся з останнього, купив на околиці міста шматок землі, побудував хату. Але настали окаянні роки. При масових репресіях не забули про колишнього "українського партизана", члена боротьбістської партії, що не забажав увійти в КП(б)У. І фінал — відомий.

Одного разу він прийшов до мене, сів і якось меланхолійно почав:

— От, думаю я, чому ми з вами отут сидимо? Ми ж не вчинили жадного злочину. Але нас бояться, нам не довіряють, нас ізолюють, винищують. Чому? Тому, що ми маємо свідомість української людини, яка збуджена революцією випросталась на ввесь свій зріст і владно вимагає права на власне буття. Не знаю, може я помиляюся. Але інакше пояснити не можу. Інших причин не бачу.

Він деякий час мовчав і продовжував далі:

— Я розумію. Сталін винищив усіх видатних старих провідників партії, він до пня винищує троцькістів. Тут іде боротьба за престол. Сталін за жадну ціну не хоче посунутися з нього. Але чому ж нас також винищує? Адже ж ми не зазіхали на його високе місце. Нам ішлося тільки про елементарне право нашого народу на вільне життя.

Він знову зробив павзу, ніби щось спеціяльно обдумуючи. За хвилинку вів далі:

— Думаю я, коли б ми мали свою державу, яка б вона не була, але наша, нас би не сміли так безкарно хапати й запаковувати в оці заполярні крематорії. Але ми, на жаль, маємо тільки фікцію держави, і то її контролює хтось. У цьому трагедія мого і вашого покоління . . .

Я слухав його уважно. Бо говорив це не вчений політик, а простий і справжній син народу мого. Я дивився на цю кремезну п'ятидесятирічну людину, огорнену в брудний бушлат і ватяні штани, на його неголене, передчасно постаріле обличчя, на якому світились розумні вникливі очі, і думав: таких же, як він, мільйони. Якже ж багато корисного для народу і держави нашої могли б вони зробити. І яка ж диявольська сила з таким злом, з такою ненавистю сміється над нами?!

Дальша доля Федота Івановича склалася сумно. Він перетривав свою каторгу з великою надбавкою. Лише десь 1948 чи 1949-го року звільнився. Приїхав до Слов'янського, де залишив дружину й дітей. Але там нікого не застав. Син, при невияснених обставинах, загинув під час німецької окупації. Дружина з донькою, підштовхнена страхом перед поверненням більшовицької тиранії, виїхала на Захід. Федот Іванович з горя виїхав на пошуки праці в далекий Сибір. Звідти, десь наприкінці 50-их років, наспіла вістка про його смерть.

"Подвійний шпигун"

Григорій Абрамович Винокурний виявився моїм земляком. Дитинство його пройшло в якомусь містечку на Поділлі. Юнаком вимандрував по щастя до Америки. Тут не зовсім йому щастило, але жити можна було. Працював у Нью-Йорку на фабриці одягу. Активно влучився в юнійний, а згодом у соціялістичний рух. Мріяв про перебудову життя на справедливіший лад. Революція в Росії 1917 року була громом з ясного неба. Вирішив негайно вернутися. Переборовши всі труднощі реемігранта, він на початку 1918 року прибув до

Петрограду. Тут уже влада була в руках маловідомих йому більшовиків. Познайомившись з їхніми гаслами і програмою, він беззастережно стає на їх боці й віддає себе цілком у розпорядження Комуністичної партії. Його спрямовують на Далекосхідній фронт. Він бере участь у розгромі ген. Колчака і в усіх операціях, що завершились закріпленням радянської влади в Сибіру й на Далекому Сході. Американське громадянство й знання англійської мови його висовують на перший плян. На нього звертають увагу розвідчі органи НКВД. На початку 20-их років Китай стає об'єктом пильної уваги РКП (Російської комуністичної партії). Винокурному пропонують виїхати до Пекіну на розвідчу працю. Він вірить, що це потрібно для пролетарської революції і їде. В Китаї, інколи в Японії, він пробув близько восьми років. Постійне нервове напруження вичерпало його докраю. Він поставив категоричну вимогу, щоб повернули його до СРСР. Його вимогу взяли до уваги. Правдоподібно 1928 року він повернувся до Москви. Тут за довгу й небезпечну службу його нагороджують доброю посадою: директором найбільшої, організованої за европейським зразком, універсальної московської крамниці, що загально відома під назвою ГУМ (Государственный универсальный магазин). Звичайно, ця посада, протектована НКВД і добре оплачена, принесла йому та його сім'ї на декілька років спокій і достаток. Але на початку 1937 року прийшла розплата. Його арештували й оскаржили в подвійному шпигунстві: на користь Гоміндана (уряду Чан Кай-ші) і Японії. Найтяжчим було оскарження в шпигунстві на користь Японії. Слідчий написав цілу схему детективного роману з конкретними вказівками на військові далекосхідні об'єкти, таємницю яких, він, Винокурний, "продав" японській розвідці. Описано було місце зустрічей, деталі розмов і сума в долярах, за яку Винокурний "продав" японцям ті військові таємниці. До нього застосовано було всі форми єжовських тортур і нарешті — найтяжчу загрозу: якщо він не підпише пред'явлених обвинувачень, то його дружину й дітей буде репресовано. Ця остання загроза не була пустим словом. Він, ще будучи на волі, знав її диявольську жорстоку реальність. І він вирішив: самому піти на смерть, але врятувати родину. Підписав усі потрібні слідчому протоколи і чекав, логічно, вищої міри — розстрілу. Але слідчий цю наскрізь "дуту" справу не міг пустити навіть на закритий суд. Проте, у нього були всі формальні підстави оформити йому присуд на 8 років через ОСО.

— Краще б вони мене розстріляли, щоб я не мучився у цьому пеклі і щоб сумління моє не гризло мене постійно, — говорив часто він, пригноблено виправдовуючись перед самим собою. — Я не перенесу тієї несусвітньої брехні, яку підступно заставили мене взяти на своє сумління.

Він замовкав, щось думав, а потім з розпукою говорив:

— Але що я міг вдіяти? Не міг же я погодитися на тортури ще моєї дружини й моїх дітей! Я готовий був на все для їхнього рятунку.

У спокійні хвилини я просив його розповісти про далекі й невідомі мені США. Як там в роки його перебування жили люди. Як поводилась поліція? Чи брутальніше за НКВД? Він не ухилявся од відповідей. Навіть, мені здавалось, дуже охоче поринав у минуле й розповідав про життя в Америці. Життя робітників у США в його час, звичайно, було не легке. Надмірна понад восьмигодинна щоденна праця; відсутність соціяльного забезпечення; під час хвороби працююча людина безрадна; кошти лікування — непосильні; житлові умови — тяжкі; чекати на допомогу — ні від кого. Правда, в останні роки його перебування в США робітничі союзи, забезпеченеві товариства, різні добродійні організації розгорнули дуже широко свою працю й у скрутні моменти таки приходили з допомогою. Почалася також організованіша і впертіша боротьба за підвищення платні, за покращання виробничих умов, за восьмигодинний день праці. Страйки почали набирати щораз більшого значення. Найголовніше, що ані страйки, ані мирні домагання покращання умов праці, ані приналежність до юнійного чи іншого організованого робітничого життя офіційно законом не заборонялись. У цих умовах, без сумніву, робітники поступово, з кожним роком усе більше і більше завойовували свої права. А щодо брутальности поліції? Ну, що ж, поліція, як звичайно, була на послугах панівної влади. Арештувати — арештували. Інколи — били. Тільки не політичних. Ніхто не може вломитися вночі до вашого мешкання й вас арештувати, нахабно ритися в усіх закутках вашої хати, ваших валізок, вашого листування. Це вже виключено. Тут закон на сторожі. Вас можуть викликати до поліції й там арештувати. Можуть арештувати на вулиці, на праці, прийти до вас удень і пред'явити право на арешт.

Одне слово, поволі своїми розповідями Григорій Абрамович розкривав нам суть справжньої демократії. А порівняння з тим, що є в нас, ми вже робили самі. Яка його дальша доля — мені невідомо.

"Батьківщина шанує поворотців"

Наприкінці 1938 року я мав гострий напад ішіясу. Був як спаралізований. Не міг не тільки ходити, а й перевернутись у ліжку. Потрібно було хоч будь-яке фізіотерапевтичне лікування. Наш добрий друг таборовий лікар Фаїна Пилипівна Чаплиґіна, тоді ще в доброму своєму здоров'ї, спрямувала мене на стаціонарне лікування в таборовий шпиталь. То була довжелезна палатка в долішній частині табору. Вздовж обабіч у палатці стояли ліжка з хворими. Наприкінці було два чи три переділи, устатковані мізерними електричними приладами для електротерапії. Там орудував мій друг, згадуваний уже професор економіки Й. А. Богораз.

Моїм сусідом виявився дуже молодий, років 25, в'язень. Ми познайомились. Походив з Москви. За фахом — композитор. Учень Сергія Прокоф'єва. Назвав себе Цвєтаєвим. Коли почув, що я літератор,

відразу ніби пожвавішав і спитав:

— А Марину Цвєтаєву ви знали?

— Особисто — ніколи, але як поетесу — то дещо знав. А ви що — родич, брат, син?

Він ніби на мить запнувся, а тоді неозначено каже:

— А-а-а, то довга "родинна хроніка". Колись — розповім.

Я чомусь на це не звернув жадної уваги. Натомість почав пригадувати, що в студентські роки я цікавився поезією Цвєтаєвої. Знаю, що зоря її сходила між 1910 і 1916 роками. Її ім'я й поезії асоціювалися мені з іменами М. Волошина, Н. Ґумільова, А. Ахматової. Пригадую, що в студентські роки мені припала до душі її одна з перших поетичних збірок "Чарівний ліхтар" ("Волшебный фонарь"). Але ближчої біографії, зокрема дальшої долі та її творів доби революції й еміґрації я не знав. Вона якось загубилася в моїй пам'яті. — Говорячи це все моєму сусідові, я ніби на виправдання своє додав, що основна моя увага була зосереджена на українській літературі. Почувши це, він, немов, забув про розпочату розмову, з несподіваним для мене зацікавленням запитав:

— Ви Юрія Яновського знали?

— Звичайно. Це мій добрий знайомий. Я навіть дещо писав про нього.

— Ви його "Вершники" читали? — (Він назвав цей твір у російському перекладі "Всадники").

— Лише неуважно переглядав. То був уже час, коли мені було не до читання, — кажу з іронією.

— Не знаю, як ви ціните цю повість, — поспішно говорив він, ніби боячись, що не встигне все висловити, — але для мене це — ціле мистецьке відкриття. Я української літератури не знаю. Наша російська школа в цьому мені не допомогла. На "Вершники" Яновського я натрапив зовсім випадково. Переклад, очевидно, був добрий. Книжка мене полонила. Скажу без перебільшення: якби українська література мала тільки одну цю річ, то й це вже дає їй право посісти визнане місце в світовій літературі.

Я був приголомшений і здивований цим потоком похвали на адресу Ю. Яновського від цього випадкового молодого інтеліґентного в'язня. Це було вочевидь його болюче питання й він не давав мені щось сказати, а продовжував далі:

— Знаєте, коли я прочитав цю повість вдруге, я відчув, буквально відчув, що це не тільки розповідь, а й музика, велика, героїчна музика. І я на базі сюжету "Вершників" написав сценарій опери. Цей сценарій і свій докладний коментар про його музичне оформлення я подав на розгляд мистецької ради Великого Московського театру опери та балету. Мистецька рада схвалила і я склав договір з оперою. Я почав писати. Був у великому творчому піднесенні. Я розробив багато музичних сцен. Ці перші свої сцени я грав С. Прокоф'єву. Він був доброї думки про цю мою роботу. Я був би створив без сумніву вартісну

музичну річ. Я це відчував... і в це вірив. Але прийшов безглуздий арешт... І все, все зруйновано...

Він замовк і, здавалося, не хотів уже про це говорити. У цей момент через голосник таборового радіо різко прозвучав "Марш Ворошилова". Мій співрозмовець враз насторожився, глянув на мене і мовив із саркастичним тоном:

— Чуєте, чуєте? Марш Ворошилова!! Музика, кого б ви думали? — Мого вчителя Сергія Сергійовича Прокоф'єва. Це глибокий, талановитий майстер... ідейний... чесний... і одночасно — автор отакої халтури. Ми, його учні, спочатку обурювалися. Нам було боляче за нашого вчителя. Але ми швидко зрозуміли. Повернувшись 1932 року з еміґрації, він міг зміцнити свою позицію і своє місце в радянському музичному світі тільки отакою вимушеною даниною, отакою халтурою. Це, коли хочете, та димова заслона, за якою ховається і творить справжній, великий сучасний композитор Прокоф'єв. Об'єктивна історія колись це ствердить. Я в цьому не маю сумніву.

Таких і подібних бесід у нас було більше. Але не все затрималось у пам'яті. І взагалі в калейдоскопі тогочасних подій і людей я якось не звернув належної уваги на цього трагічного молодого чоловіка і композитора. Він був для мене лише одним із багатьох мучеників сталінського пекла. І тільки. Я навіть не надав особливого значення тому, що він себе в'язав з ім'ям Цвєтаєвої. Тоді, в тих умовах, то було звичайне явище. Чи був він дійсно родичем, чи сином, чи однофамільцем Цвєтаєвої, я так і не знаю. Фізично це, здається, було цілком можливо. Можна зробити лише припущення. Старша дочка М. Цвєтаєвої Аріядна народилася 1912 року. Син міг родитися 1910 або 1914 року. І це цілком відповідало вікові мого воркутського знайомого. Можна також припускати, що він був позашлюбним сином Цвєтаєвої ще до її одруження з Ефроном. Тому й носив її прізвище, але виховувався окремо й на еміґрацію з Цвєтаєвою не поїхав. Але все це, кажу, одні припущення, бо, на жаль, я тоді не проявив жадного глибшого зацікавлення його біографією. Та й промайнув цей молодий чоловік, як тінь, і зник, як і тисячі інших. Його образ зберігся в моїй пам'яті тільки через два моменти — його цікаву характеристику С. Прокоф'єва і його розповідь про писання опери на тему "Вершників" Юрія Яновського.

Відомості, які я тепер маю про Цвєтаєву, кажуть, що її чоловік Сергій Ефрон, офіцер російської білої армії, а пізніше, в еміґрації — студент Празького університету. Тут, усередині 20-х років, він перекидається в табір радянофілів. Це його, а з ним і Цвєтаєву, ізолює від еміґрації. 1925 року вони з дітьми (у Празі в них ще народився син Георґій), переїжджають до Франції. У Парижі життя не покращало. Російська еміґрантська преса поставилася до Цвєтаєвої з застереженням. Її, як тепер свідчать сучасники, друкували мало й неохоче. Писали про неї здебільшого неґативно, або просто обходили мовчанням. Тим часом С. Ефрон все більше і більше заплутувався в

радянофільській акції і нарешті десь у другій половині 30-х років повертається до СРСР. Старша донька М. Цвєтаєвої Аріядна, теж у той час поетеса і перекладачка, на початку 30-их років активно співпрацює у франкомовній радянофільській пресі, а 1937 року, слідом за батьком виїжджає до СРСР. М. Цвєтаєва залишається з 12-річним сином одинокою і всіма забутою. Психологічно комуністичної системи вона не сприймає, але одночасно її непереможна сила тягне в Росію, до рідного народу, до чоловіка, до доньки. Вліті 1939 року М. Цвєтаєва з 14-річним сином вертається до СРСР. Як же її там привітали? Що вона там зустріла? Чоловік і донька Аріядна жили в злиденних (порівняно навіть до паризьких еміґраційних) умовах під Москвою. Вони, а особливо С. Ефрон, остаточно були замучені постійним наглядом, недовір'ям, систематичними викликами на контроль, допити в НКВД. Не встигла М. Цвєтаєва докладно поговорити з ними, з'ясувати ситуацію й вирішити, що робити, як у серпні раптом арештували і С. Ефрона, і Аріядну і то, здається, в одну ніч. С. Ефрона, як колишнього білого офіцера, знищили відразу, а Аріядні, як "шпигунці", дали, здається, 20 років концентраційного табору.

М. Цвєтаєва знову залишилася одинокою, всіма відкиненою і без усяких засобів до існування. Так привітала батьківщина свою поетесу. Межу її трагедії трудно навіть собі уявити. Це було понад усі найпесимістичніші її сподівання. Вона спочатку, мабуть, ще пробувала добитися правди. Писала і питала, де тільки могла: Що це таке? Чому? За що? Але навколо неї стояла мертва, холодна і ворожа стіна.

Несподіваний вибух війни з Німеччиною. Фантастичні втрати і поразки Червоної армії. Очевидне для всіх небажання воювати за таку батьківщину. Поспішна, бо вже в серпні 1941 року, евакуація Москви. Марина Цвєтаєва з сином виїжджає до Єлабуги, заштатного провінційного міста в Татарській Автономній Республіці. Далі "обіймів батьківщини" М. Цвєтаєва не витримала. 31 серпня 1941 року повісилась. Кажуть, ніби син Ґеорґій, що тоді мав уже 16 років, не пішов навіть на похорон мами. Негайно виїхав у Казахстан, потім забрали до війська, потрапив на фронт і загинув. Це теж глибоко психологічний ескіз до трагічної долі роду Цвєтаєвої. Донька Аріядна чудом перетривала 16 років ув'язнення і лише в добу хрущовської відлиги була регабілітована. Доля воркутського Цвєтаєва, мабуть, залишиться назавжди невідомою.

"Український Дантон"

На початку 1939 року, біля дошки, де вивішували повідомлення про листи чи посилки для в'язнів, я зауважив огрядну постать зека, що уважно перечитував списки. Це був хтось з новоприбулих. Шапка-вушанка обрамляла велике, кругловиде, енерґійне обличчя людини понадсереднього віку. Мені здалося, що я десь, колись цю людину бачив. Раптом він, угледівши своє прізвище в списку, сам до

себе мовив: — О, є! — І при тому, машинально, ніби для певности, підкреслив своє прізвище олівцем. Там стояло: П. Буценко. Я в ту ж мить звернувся до нього:

— Ви Буценко?

— Так, — не то здивовано чи неохоче відповів він.

— Панас Іванович?

— Так, а звідки ви мене знаєте? Хто ви такий? — питає вже дружньо.

— Та, Боже мій, Панасе Івановичу, хто ж вас не знає? Але я вас знаю ще з Кам'янця-Подільського.

— То дуже приємно, — каже він щиро, — почекайте хвилинку. Я візьму свого листа й тоді поговоримо.

Він пішов по листа в кімнату КВЧ (Культурно-виховавча частина), а в моїй голові промайнули спогади. 1921-3 роки в Кам'янці-Подільському. То були мої ще середньошкільні роки. Після останнього залишення в листопаді 1920 року Кам'янця-Подільського військом і урядом УНР, слідом за Червоною армією і ЧеКа, що відразу почала в місті терор, прийшла цивільна радянська влада. Секретарем окружкому (окружного комітету) партії став тоді ще маловідомий Іван Кулик, а головою окружного виконавчого комітету рад, теж для ширшої громади кам'янчан — маловідомий тоді Панас Буценко. В усякому разі це була офіційна, вперше в Кам'янці, радянська влада. Фізично були це два протилежні типи. Іван Кулик — маленький щупленький, з гостренькою рижою борідкою, з швидкорухлявими очима, як у мишки, і слабеньким, ледь-ледь баритональним голоском. Натомість Панас Буценко — високий, плечистий і грудастий велетень, з великою круглою головою, обрамленою довгим, чорним, вихрястим чубом, з голеним обличчям і з могутнім горловим басом. Обидва вони завжди говорили доброю українською мовою і цим якоюсь мірою зблизились з поспіль українським населенням, а особливо з багатотисячною студентською масою міста. На різних державних святах чи міських зборах, які нова влада часто влаштовувала, я не раз слухав грізні, громовержні доповіді чи виступи П. Буценка. Ми тоді вже студіювали історію Великої французької революції і знайомилися з портретами її видатних вождів. Мені чомусь Буценко своєю статурою завжди нагадував Дантона. Я не уявляв собі тоді, що й дальша доля його, як політичного діяча, складеться трохи подібно.

1923 року П. Буценка було обрано генеральним секретарем ВУЦВКу (Всеукраїнського центрального виконавчого комітету). ВУЦВК у ті роки грав ролю парляменту України, тобто, найвищої законодатної влади. Після голови ВУЦВКу Григорія Петровського, позиція Панаса Буценка була другою за своїм значенням і політичним впливом. 1929 року сталися несподівані потрясення на верхах українського партійного Олімпу. Жертвою цього невідомого ширшому загалові потрясення впав Панас Буценко. Опинився він на посаді голови облвиконкому Далекосхіднього чи, як тепер називають,

Приморського краю, з місцем осідку у Владивостоці. На початку 30-их років звідти його перевели в ще більше затемнені й одірвані від народу умови — в апарат Наркомату важкої промисловости. З цих темних коридорів масивної споруди Наркомважпрому в Москві дорога вела просто на Луб'янку.

П. Буценко вийшов із кімнати КВЧ і відразу звернувся до мене:

— То ви знали мене ще в Кам'янці? А що ви там робили?

— Я вчився.

— В університеті?

— Ні, ще в середній школі.

— О, то ви з молодшого покоління. А чого ж ви сюди потрапили?

Я глянув на нього й трохи може недоречно сказав:

— Та, мабуть, того, чого й ви.

Він посміхнувся і знову спитав:

— А все ж таки.

Я коротко розповів йому всю свою історію. Він уважно слухав, інколи перепитував. Коли я скінчив, він якусь хвилину йшов мовчки. Потім, ніби ні до кого, сказав:

— Отака діялектика доби... — Знову павза. А за кілька хвилин питає: — А ви в Кам'янці Українчука знали?

Блискавично пробігаю пам'яттю в минуле й відповідаю питанням:

— Отого бравого фельдфебеля царської армії, що 1921 року став, здається, начальником військомату?

— Так, того самого. Тож майте на увазі, що він зіграв основну ролю в моїй загибелі.

— Як це розуміти?

— Він був головним свідком на розправі наді мною. Він свідчив, що я ще 1922-го року в Кам'янці створив з українців, членів партії, нелеґальну групу, яка мала діяти згідно з боротьбістською з'їздівською епіграмою "Мы сольёмся, разольёмся и зальём большевиков".

— Та ви ж не були боротьбістом!

— То нічого для моїх слідчих-суддів не значило.

Ми поволі йшли центральною таборовою дорогою від річки Воркути до горішньої частини табору. Був напрочуд тихий заполярний морозний день, коли повітря від сорокап'ятиградусної температури нижче нуля аж іскрилося. Під нашими валянками приємно порипував перемерзлий, ніби аж сухий, сніг. І Панас Іванович розповідав далі трагічну повість про себе.

Офіційно його засудили за керівну ролю в "українській фашистській організації", на чолі якої, за офіційним звинуваченням, стояв голова Ради народних комісарів Української Радянської Соціялістичної Республіки Панас Любченко. У керівний центр її, крім П. Буценка, входили: Андрій Хвиля (відомий партійний публіцист, перший заступник наркома освіти УРСР, член ЦК КП(б)У; Григорій Гринько (нарком фінансів СРСР); Юрій Коцюбинський (відомий

партійний і дипломатичний діяч, член ЦК КП(б)У); Порайко (нарком юстиції УРСР); Сірко (секретар партійної організації Молдавської автономної области) і, здається, Володимир Затонський (відомий партійний діяч і, в останні роки, нарком освіти УРСР). Організаційна роля фашистського підпілля, за сценарієм слідчого НКВД, належала Буценкові. Він, мовляв, ще 1922 року в Кам'янці заклав один з перших осередків, до якого належав і згадуваний вище свідок Українчук. Ніякі заперечення, протести, заяви П. Буценка проти всієї цієї провокативної саламахи ніхто не взяв до уваги. Справу його розглядала колегія Верховного суду. Засудили до смертної кари. За тижнів два прийшло "полегшення": смертну кару замінили на 25 років ув'язнення. З цим він і приїхав на Воркуту.

Розповідав він це все повільно, ніби байдуже, ніби про когось іншого. Лише вилиці, на його колись повному, а тепер обвислому й перепасованому зморшками обличчі, нервово і зрадливо сіпалися. Від колишнього горлового баса з баритональним відтінком не залишилось нічого. Його голос тепер звучав хрипло, з якимось притишеним горловим посвистом.

Зі мною крокував не рядовий чоловік нашої несамовитої доби. Поруч ішов чоловік, що активно творив цю нову добу, що розбудовував її, удосконалював і вірив у неї. А в фіналі ця доба так безжально, так жорстоко кинула його під свої смертоносні колеса. У чому ж справа? Де логіка? Хто відповідає за це? Де шукати причин того несусвіття, що відбувається навколо нас? Я пробую обережно навернути розмову на цей шлях.

— Панасе Івановичу, — кажу трохи боязко, — ви політик. Ви не стояли ніколи збоку подій в нашу добу. Ви були діяльним учасником у найнебезпечніших ситуаціях боротьби за цю нашу добу, були, сказати б, її рушієм. Ви були в самому центрі творення нового світу, що зветься тепер радянським ладом. Поясніть мені, в чому справа? Де причина того, що діячі вашого рівня мусять кінчати життя або під кулями в підвалах Луб'янки, або в отаких умовах ізоляції? Чи думаєте ви, що винні насамперед отакі українчуки, що самі вмирають ні за що і на інших свідчать брехливо?

Це питання видно діткнуло його за живе. Він враз зупинився, мовчки пронизливо глянув на мене і сказав:

— Де причина, питаєте? Я... не знаю. Інколи мені здається, що це масове божевілля, а звідси й масове самопоїдання. Але це не пояснення. Це належить до сфери чуття, психології, містики... Особисто я думаю, що... причина в нас самих... Причина в тому, що ми програли бій. Ми виявилися нікудишніми політиками. Ми не зуміли гарантувати безпеки своєї і свого народу. Ми легковажно повірили на слово дружби. Фікцію держави ми прийняли як дійсність. Ми задовольнились владою без влади. Цей калямбур ви колись зрозумієте. Моя трагедія (і тисячів таких як я) в тому, що я свідомо діяв як українець, як син свого народу. Я прийшов до комуністичної

партії з УСДРП, до якої належав з 1910 року. Мені видавалося тоді, що моя партія зі своєю програмою, тактикою і стратегією вже застаріла й пленталася в хвості історії. Я прийшов до комуністичної партії тому, що вірив, що на тому відтинку історії саме ця партія потрібна українському народові. Я прийшов до неї саме тоді, коли вона була ще в стані творення і невиразности. Я був, як самі може знаєте, одним з її перших організаторів. Я був серед тих, що з перших кроків її намагалися надати їй українського обличчя. Перед першим її з'їздом довелось мені довго доводити Ленінові, чому така партія мусить бути конче окремою від РКП, чому вона повинна бути зорієнтована на українську політичну і культурну діяльність. Ленін погодився зі мною й тими, що так, як і я думали. Він відкинув централістичну, філіяльну пропозицію П'ятакова, Квірінґа і подібних. Ми вийшли ніби переможцями. Але справжня дійсність була така, що п'ятаковщина нас залила. Ми залишились назавжди білими воронами в партії. Безконечно це тягтися не могло. В слушний момент мене і всіх таких, як я, оголошено "українськими фашистами" і знищено. Виходу нема. Ми не забезпечили собі оборони. Ми добровільно ввійшли в пащу удава. Наше життєве коло замкнулося. Може після нас прийде нове, розумніше покоління. Воно не повторить наших помилок. Я хочу покинути цей світ з вірою, що таке покоління прийде.

Він замовк. Ми йшли деякий час обидва зосереджені в собі. Був уже пізній час. Я мусів поспішати на вечірню зміну. Попрощались, як давні друзі, бо ми один одному розкрили свою душу. Ми, люди різного стану й різного віку, відчули єдність нашого становища і нашої долі.

Коли мене забирали з Воркути, я зайшов до нього попрощатися. Він сидів на своєму ліжку великий, костистий, дуже схудлий, з резиґновано-похиленою головою. Моя поява й повідомлення, що мене забирають в етап, його трохи розворушили. Він побажав мені вийти скоро на волю. Я з свого боку того ж побажав йому. Він лише гірко посміхнувся й безнадійно махнув рукою.

Минуло понад двадцять років. Умер Сталін. Прийшла хрущовська ліквідація "культу особи", а з нею й регабілітації багатьох засуджених. Серед регабілітованих промайнуло прізвище і П. І. Буценка. На початку 60-их років у "Літературній газеті" та журналі "Вітчизна" я прочитав інтерв'ю "з ветераном комуністичної партії України П. Буценком". Трохи пізніше появилися його спогади про Перший з'їзд КП(б)У та про його розмову з Леніном перед з'їздом. Там не було нічого з того, що говорив мені Панас Іванович на Воркуті 1939 року. Спогади були припасовано-офіційні, низькопоклонні перед величчю Леніна, солодкаво партійні й навіть оптимістичні. Рятувала ситуацію примітка: у ній було зазначено, що ці спогади написано таким то автором зі слів Панаса Буценка, який перебуває в паралізованому стані й сам писати не може.

Значить, Панас Іванович перетривав своє 25-річне ув'язнення і дочекався в паралізованому стані регабілітації. Його ім'я ще

використали для скріплення посталінського терористичного режиму і на цьому забули. Так, в якомусь старечому будинку, тихо, всіма забутий і непотрібний, цей український Дантон скінчив своє життя.

"Літературні вечорниці"

Після прибуття в липні 1937 року першого навіґаційного транспорту з людьми і харчами, ми почали поволі оживати й доходити до таборової норми життя. У живих і, порівняно молодих людей, у нас появилася природна тяга до книжки, до культурного відпочинку, до мистецтва, літератури бодай у формі пригадок, уламків. Ініціятиву тут проявляв мій молодший друг Кость Старокадомський. Перед арештом — студент останнього курсу фізикоматематичного факультету Московського університету. Заарештований у зв'язку з убивством Кірова і засуджений на десять років. У шахті працював як електромонтер. Високий, стрункий, з клясичним римським профілем брюнет, він трохи кульгав на ліву ногу. Це, мабуть, вада ще з дитячих років. З покликання — фізик, він одночасно був залюблений в поезію. До речі, середню освіту дістав на Україні, в Дніпропетрівському. Тому говорив вільно українською мовою й досить добре знав основне з української поезії — ориґінальної і перекладної. Московський університет дав йому досить велике зацікавлення російською поезією, зокрема — доби її т. зв. Срібного віку. Жадних поетичних збірок у нас не було. Ми почали натискати на пам'ять. Так появився в мене літом 1937 року досить грубий записник поезій з пам'яти. Я його вивіз з Воркути і він зберігається в мене й досі як найдорожча реліквія. Воркутський вугільний порох, що з брудних пальців шахтаря в'ївся в кожну сторінку записника, постійно нагадує мені про пережите й вистраждане.

У записнику відтворені з пам'яти поезії українських поетів І. Франка, О. Олеся, М. Вороного, С. Руданського, Д. Загула, В. Сосюри, Н. Забіли, В. Тарноградського, М. Рильського; з російської — О. Блока, Н. Ґумільова, Анни Ахматової, О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова. З іншомовних поетів ми пригадували в українському і російському перекладах Шекспіра ("Гамлет", дія III, сц. I), Дж. Байрона, Г. Гайне (здебільшого в перекладах Д. Загула), Сюллі-Прюдома, Ф. Гельдерліна тощо. Відтворили ми також чимало українських народних пісень.

В усій цій забавці нашій енергія Кості була просто невичерпна. Він часто, прийшовши тільки з праці й навіть не роздягнувшись, сідав на моє ліжко й починав настирливо підштовхувати мою пам'ять. Пригадаю два епізоди, як приклад. Одного разу підійшов до мого ліжка Кость і каже:

— Цілий ранок звучить мені одна поезія раннього Загула. Початок пам'ятаю, а далі — один туман. Може, ви пригадаєте? Перша строфа звучить так:

Наші Едеми — тільки фантоми.
Хто скаже, де ми, хто скаже, хто ми?

Ну, а як же далі, чи не пригадаєте? — й очікуючи, дивився на мене.

Вірш цей у мої студентські роки був популярний тому, що його подвійно використовував у своїх лекціях з історії пореволюційної української літератури і в курсі теорії літератури проф. Борис Якубський. Притягав він його і нашу увагу своїм вдалим звуковим наснаженням (евфронією) і своїм символічно-романтичним спрямованням. Я дивився на запитливі очі Костя й автоматично продовжив:

Ми, що шукаємо стежки в Едем,
Ох, ми не знаємо, звідки ми йдем.

— Оце правда, — аж зрадів Кость. — Тепер я пригадую далі:

Всі ми поети з Кантом і Контом,
Вічно блукаємо над Ахеронтом.
Щастя шукаємо в царстві примар,
Правди питаємо в сонця, хмар . . .

І зупинився та ніби про себе міркує:
— Але як же далі?
Я навмисне підхоплюю його деклямаційний тон і продовжую:

Правди — навіщо? Раю — для кого?
До Ельдорадо нема вороття.
Правду найвищу — киньмо для Бога,
Наша розрада — сон життя . . .

Цю ранню поезію Дмитра Загула постсимволістичної доби його творчости було так відтворено. І була в цьому епізоді якась трагічна іронія долі: два в'язні в концтаборі Воркута пригадують собі й естетично насолоджуються оригінальними й перекладними (з Гайне, Гете) поезіями Дмитра Загула, а сам заслужений поет, саме в той час, умирає, замучений у концентраційному таборі Караґанда, в Сибірі, як "український націоналіст".

Ще один приклад. З російських поетів ми дуже любили О. Блока. Ми пригадали багато з його циклу "Стихи о прекрасной даме", чимало лірично-філософських поезій, нарешті пригадали значну частину першого розділу його історіософічної поеми "Возмездие" і багато інших. Однієї літньої днини, Кость, щойно повернувшись з

шахти й переодягнувшись в сухе й чистіше вбрання, присів коло мене й каже:

— Чи не пригадуєте поезію Блока "Все на земле умрет"? Я пригадую, що в ній є якийсь психологічний перегук з нашим сучасним становищем. Одна строфа, мабуть середня, бо вірш тристрофний, сидить міцно в моїй пам'яті:

Бери свой челн, плыви на дальний полюс
К стенам из льда, и тихо забывай,
Как там любили, гибли и боролись,
И забывай страстей бывалых край.

Але як же звучить перша строфа? Знаю, що починається "Все на земле умрет" . . .

Я підхоплюю його слова й продовжую:

Все на земле умрет: и мать, и младость,
Жена изменит и покинет друг.
Но ты учись вкушать иную сладость,
Вглядясь в холодный и полярный круг.

Костя на десятому небі. Він читає знову свою, другу, строфу й автоматично відновлює третю:

И вздрагиванием медленного хлада
Усталую ты душу приучи,
Чтоб было здесь ей ничего не надо,
Когда оттуда ринутся лучи.

Дуже цікаво ми відновлювали цикли Олесевих поезій, в які Кость по-юначому був закоханий. Кость любив надхненно деклямувати відому поезію Олеся про волю:

Воля!? Воля!? Сниться може?
Друже! Брате! Говори!
Що? народ? солдати?! Боже!
Бій . . . Червоні прапори! . . .

Марсельєзу! Швидше б ранок!
Чом так тихо на селі?!
На дзвіницю! Вже світанок!
Люди! Воля на землі!

Ми відтворили тільки ці дві строфи. Другої, що звучала:

З тюрем в'язнів випускають!?
Прилучаються міста!
Далі, далі! Хай співають
Золоті твої уста.

ми так і не пригадали. Серед інших, часто деклямованих нами поезій Олеся, була одна, що її особливо любив Кость. Я її з обережности навіть не записував у свій зошит. Надто по-сучасному звучали її слова. Подам її тут повністю, бо вона так глибоко відтворювала настрої наших душ.

Над нами ніч безрадісна, осіння.
Ми горнемось, ховаємось, тремтим . . .
А десь в пітьмі несеться голосіння
З прокляттям віковим.
І мало нас . . . і як іти із ночі? . . .
Не сплять, пильнують хижі вартові . . .
Хтось гострить спис, хтось шаблю точить,
Хтось лізе по траві.
Куди іти? . . . Кудою нам тікати? . . .
Оточені зусюди катом ми . . .
Коли не смерть, так вічні ґрати
Проклятої тюрми.

Я навмисне подаю більше про Олеся, щоб мої сучасні читачі збагнули, що саме Олесь, цей ніжний поет "журби і радости", бадьорив і революціонізував наші душі в безнадійних умовах радянського концентраку.

Серед багатьох російських поетів особлива увага наша була зосереджена на відтворенні поезій Ніколая Ґумільова. Відтворення його довших поезій "Шестое чувство" і "Заблудившийся трамвай" було для нас тяжкою, але хвилюючою і радісною працею. Багато помагав нам також частий учасник наших "літературних вечорниць", професор російської літератури Смоленського педагогічного інституту Македонов. Він був добрим знавцем Срібного віку російської літератури і в наших пригадуваннях Ґумільова, а також А. Ахматової, багато нам поміг.

Часто приходив до нас Сергій Малахов, колись досить відомий поет ленінградської групи "Молодая ґвардія". Він був засуджений через ОСО під маркою КРТД (контрреволюційна троцькістська діяльність). Хоч ніколи до опозиції не належав, але мав якісь дружні зв'язки з опозиціонерами. І цього було досить. Творчо був активний і в таборі. У нас часто читав свої найсвіжіші поезії. Пригадую трагічний цикл сонетів під загальною назвою "Освобожденный." Цей

цикл сонетів творив сюжетну цілість ніби поеми. Ліричний герой циклу був в'язень, термін якого закінчився в грудні. Його звільнили. Але виїхати в цей час з Воркути неможливо. Звільнений так затужив за волею, за рідними, що всупереч страшній стихії ризикнув піти пішки. Долаючи непрохідні дороги тайги, він вибився остаточно з сил і на одному з трудних переходів замерз. Це були справжні поезії доброго, досвідченого майстра. На жаль, чомусь ні один його сонет не потрапив до мого записника.

Був між нами дуже цікавий представник філософської думки. Прізвище його, на жаль, я забув. Кінчив він Гайдельберзький університет. Там же під керівництвом відомого філософа проф. Карла Ясперса захистив свою докторську дисертацію. І ось цей дуже здібний до абстрактного логічного мислення молодий чоловік вирішив (під чиїмось, мабуть, впливом), що він ще повинен поїхати в Москву й там, в Інституті філософії, прослухати ще курс філософії діялектичного матеріялізму. Йому, звичайно, радо відчинили браму Москви. Але тут сталося незабаром маленьке непорозуміння. На Заході він звик до свободи думання й до права дискусійних суперечок навіть на студійних семінарах. І він це почав застосовувати в Москві. Йому спочатку зауважили, що тут не дискусійний клюб, що тут треба тільки засвоювати істини діялектичного матеріялізму, а не дискутувати і сперечатись. Він з цим не погодився. Тоді його постійні корективи розцінили, як вилазку буржуазного ідеаліста, як "Нахабну пропаґанду" ворожої ідеології, як аґентурну розкладову акцію. На цій підставі його арештували, вліпили через ОСО 5 років і відправили на Воркуту. Так замкнулось життєве коло здібної, але необачної людини. З тугою за доброю думкою, за інтелектуальною суперечкою він приходив до нас і розкривав свою душу. Його міркування про естетику, його інформації про філософські й естетичні школи чи напрямки на Заході були для нас цілим відкриттям. До речі, я вперше від нього почув про екзистенціялізм, як нову систему філософського й естетичного думання на Заході.

Бував також на наших "вечорницях" інтеліґентний москвич Д. Шилов. Термін ув'язнення мав він десять років. Не знаю, навіть, за що він дістав такий солідний приділ, бо не був з ним у близьких стосунках. Не був він справді поетом, але для своєї розради писав вірші. Інколи приходив і ділився з нами. Один його вірш "Ночь новогодняя" він подарував мені. Я зберіг цей оригінальний автограф. Щоб читачам дати змогу глибше зрозуміти психологію інтеліґентного в'язня, а також клімат, у якому складалися такі вірші, і щоб зберегти цей людський документ, подаю його повністю в оригіналі:

Не грусти в эту ночь, моя мама!
Ты зажги в своей комнатке свет,
На столе ты поставь два бокала
И далекого сына портрет.

Я душою и сердцем с тобою
В эту ясную звездную ночь,
Так вина золотистой струею
Прогони же тоску свою прочь!
Не беда, что меж нами пространство,
Занесенное снегом, лежит.
Сквозь снега и пургу, сквозь туманы
Мой привет до тебя долетит!
Крошкой эльфом на крайчик бокала
Он присядет напротив тебя,
То вспорхнет, поцелует, то снова
Тихо сядет, посмотрит любя.
До полночи посланец — ни слова,
А как полночь пробьет на часах,
Скажет он: — Не грусти, будь здорова!—
И бокал приподнимет в руках.
Я хочу, чтобы ты улыбнулась,
Новогодний подняв свой бокал . . .
Улыбаюсь и я — ведь с надеждой
Новый год я сегодня встречал.
Чокнись с эльфом-приветом, родная,
И спроси: — Не снесешь ли ответ?
Эльф поклонится чинно и важно
И тебе улыбнется портрет.
Крошка эльф оседлает снежинку,
Поцелует, рученкой махнет
И привет твой далекому сыну
Сквозь леса и пургу принесет.
На подушку посланец залезет
И тихонько на ушко шепнет:
Тебе мама привет посылает
И письма с нетерпением ждет.

А під цим — дата і підпис автора:

31. 12. 1937, рудник Воркута. Д. Шилов.

Звичайно, справжньої поезії тут мало. Але чисто людського почуття сина, що його одірвали від рідної матері й кинули на довгі роки в заполярний концентрак, дуже багато. Вся ця наївна фантазія з мітичним ельфом є ні що інше, як прихований зойк замученої людської душі.

Були в нас інколи так звані розвагові години, що їх організовувала таборова КВЧ (Культурно-виховна частина). Висвітлювались там найновіші по-сталінському солодкаво-патріотичні, партійно-

витримані фільми, читалися звідомлення з наших виробничих успіхів, а час від часу виступав з екзотичними танцями і співами єдиний у нас негр з якоїсь африканської колонії. Походив він з бідної мандрівної артистичної родини. Не знаю, коли і де, на яких життєвих перехрестях його зустріла радянська аґентура і заманила в Москву. Із таких безпритульних і мандрівних шукачів щастя, вони вишколювали тут своїх майбутніх лумумбів, го-ші-мінів та інших. Але цей наївний і від природи з душею артиста, не надавався аж ніяк на такий вишкіл. Він радо жив собі на радянську стипендію, захоплювався театрами, а найбільше — гарненькими білими середньошкільницями Москви. Переконавшись, що потрібного їм аґента для африканської революції з цього гостя не вийде, НКВД звинуватило його в шпигунстві на користь Англії (він говорив по-англійському), дало йому через ОСО 5 років і запроторило на Воркуту. Тут він, трохи поспівавши і потанцювавши, 1939 року захворів і вмер.

Ми (маю на увазі політичних в'язнів) ніколи не відвідували цих "виховних вечорів", та наскільки пригадую, нас ніхто й не примушував. Але, коли одного разу оголосили, що висвітлюватимуть новий фільм Олександра Довженка, "Аероград", то я пішов. Збентежено покидав я залю після перегляду фільму. Тут було все: і талановите схоплення краси й безмежности далекосхідніх просторів СРСР, і залізні колони прикордонних частин, і грізні постаті їх командирів, і надлюдська слухняність бійців, і пильність розвідників НКВД, і могутність аеродромів, і безстрашність радянських ескадриль, що патрулюють у підхмарних висотах над Тихим океаном недоторканість СРСР. Одне слово, було все, що потребувала урядова пропаганда, але не було тільки відомого мені автора "Землі" й "Івана", не було великого мистця, не було живих, психологічно складних, але завжди хвилюючих довженківських героїв. Я виходив з сумним настроєм. У мене було почуття, що я був на похоронах великого нашого "поета кіно".

Фінал трагедії

До кінця вересня 1937 року панував у нас відносний спокій і щоденний виробничий ритм. Головне ядро троцькістів, після 130-денної голодовки, поволі почало приходити до норми. Дехто з них навіть виходив уже на легку роботу. З Ухта-Печорських таборів прибули до нас деякі нові в'язні. Вони принесли кілька новин. Поперше, що Соловецький табір чомусь ліквідували, що всіх соловецьких в'язнів перевезли в Ухта-Печорські табори. Ця вістка мене особливо схвилювала. Адже ж я знав, що на Соловках перебувала майже вся талановита літературна, політична й наукова Україна: Микола Зеров, Павло Филипович, Микола Куліш, Григорій Епік, Валеріян Підмогильний, основоположник і режисер модерного українського

театру "Березіль" Лесь Курбас, поети: Євген Плужник (я тоді ще не знав, що він помер), Ґео Шкурупій, Клим Поліщук, історик-академік Матвій Яворський, колишній народний комісар фінансів УРСР М. Полоз та багато інших. Яка буде їх дальша доля? Чи не судилось мені зустріти їх тут, на Воркуті? Такі думки снували в моїй голові.

Але тут наспіла нова вістка, яка затьмарила навіть попередню. Один новоприбулий розповів мені й Богоразові несамовиту історію відомого у 20-ті роки партійного публіциста Євгена Гірчака. Його арештували після самогубства наркома освіти УРСР М. Скрипника (в липні 1933 року), правою рукою якого він був. Але про дальшу його долю я нічого не знав. І ось цей новоприбулець розповів, що в тому таборі, де він був (десь у районі Чіб'ю чи Котласа), перебував також і Євген Гірчак. Він був усім відомий не тільки тим, що до арешту був заступником наркома освіти УРСР і знаним публіцистом, а найбільше тим, що в табір його привезли німим. Під час слідства, мабуть, від великого нервового потрясення, він утратив мову. І все ж таки запакували його в табір і гонили щодня на працю. Ходив цей високий, поставний в'язень по таборі й мовчки, ніби загадково, ніби здивовано дивився на той несусвітній бедлам, у який він чомусь потрапив. І ось одного літнього дня 1937 року він потряс табір таким учинком: діставши цвях чи щось гостре, скинувши сорочку, надряпав на собі великими літерами ім'я — С Т А Л І Н. Тоді зіскочив з нар, гордо-презирливо став серед бараку й демонстративно виставив це криваве тавро перед усіма присутніми. Навколо зчинився несамовитий гамір і крик. І тут сталося чудо: німий досі Гірчак голосно й виразно промовив: С-т-а-л-і-н! — і зайшовся довгим, страшним, божевільним реготом. Його негайно схопили, відвели в санчастину. Там забинтували й відпровадили до божевільні. Там, очевидячки, і кінчилося життя цієї своєрідної постаті в історії українського політичного й культурного життя 20-их років.

Особа Євгена Гірчака в українській пореволюційній публіцистиці досить відома. Висунувся він на першу лінію, як речник генеральної лінії партії, як права рука М. Скрипника, в роки 1925-33. І висувався саме в боротьбі проти тодішньої національної опозиції в КП(б)У, на чолі якої стояли: тодішній нарком освіти УРСР і член КП(б)У Олександер Шумський, член ЦК КП(б)У К. Максимович і головний промотор літературної дискусії видатний новеліст Микола Хвильовий. Публіцистичні статті Є. Гірчака, побіч зі статтями М. Скрипника та Андрія Хвилі, спрямовані проти опозиції й розламників з КПЗУ, вважалися висловом поглядів самої партії. В адміністративному й партійному апараті він посідав досить високе місце: заступника народного комісара освіти УРСР і, здається, одного з заступників голови Культпропу ЦК КП(б)У. Коли ж наркома освіти УРСР М. Скрипника було оголошено націоналістичним ухильником і він, на знак протесту, закінчив своє життя самогубством, то Є. Гірчак автоматично став "ворогом народу" й був заарештований. Очевидячки, він перетривав

надлюдське змагання зі слідчими НКВД, коли наслідком цього втратив мову. І яку ж треба мати глибоку ненависть до імени головного тирана, щоб у своєму безсиллі бодай вирізати це ім'я на своєму тілі й з божевільним реготом прокляття кінчити своє життя.

Я знав його особисто. Кілька разів я мав нагоду, між 1929 і 1933 рр. зустрічатись із ним і спостерігати його збоку. Він був близьким приятелем ще з юнацьких років мого доброго знайомого, відомого в 20-ті роки, потім арештованого і забутого повістяра Сави Божка. Коли 1929 року я переїхав до Харкова, то деякий час жив із Савою Божком у його холостяцькому мешканні на вул. Свердлова, 118. Там разів два я зустрічав і Є. Гірчака. У приватному житті був це товариський, веселий чоловік, не копилив губи і, як кажуть росіяни, був "душа парень". Любив безтурботний регіт і добру чарку. Проте особисто я не мав до нього симпатії, бо був він офіційно речником для мене ідейно не сприйнятливого табору.

Востаннє я спостерігав його, мабуть, пізньої осені 1932 року. До Харкова завітав акад. Отто Юлійович Шмідт, відомий дослідник Арктики. В одній з його експедицій до Північної Землі брав участь молодий наш письменник Микола Трублаїні, автор відомих тоді пригодницьких і мандрівних повістей для юнацтва. З його ініціятиви і заходами в-ва "Молодий більшовик", у якому Трублаїні був основним автором, та з благословенства Народного комісаріяту освіти України, було влаштовано пишне прийняття для академіка Шмідта в ресторані "Динамо". Наркомос репрезентував і прийняттям керував саме Євген Гірчак, як заступник наркома освіти. На прийняття було запрошено, крім видатних учених, багато письменників. Головно було це середовище Миколи Хвильового. Крім самого "неспокійного романтика", пригадую, були: М. Куліш, О. Вишня, П. Тичина, О. Досвітній, М. Яловий, Ю. Яновський, Г. Епік, В. Мисик та багато інших. По один бік Шмідта сидів Є. Гірчак, а по другий — М. Хвильовий. Після офіційного відкриття й промови Гірчака багато пили, багато їли і ще його відкриття й промови Гірчака багато пили, багато їли і ще більше виголошували, не зовсім уже в тверезому стані, промов. Одним із перших говорив Хвильовий. За ним у жартівливому тоні Вишня, Куліш, проф. Соколянський і багато інших. Один тільки Тичина сидів з келішком у руках, з якого він за цілий вечір, здається, так і не попробував, дивився відкритими очима на веселе товариство і блаженно посміхався. Акад. Шмідт, відповідаючи на численні привіти, насамперед тепло згадав свого молодого приятеля й співмандрівника Миколу Трублаїні, висловив зворушення від прийняття й підкреслив, що українська література йому не чужа. Насамперед тому, що його дружина українка й активна читачка нової української літератури. Повернувшись до Хвильового, він сказав, що зокрема його твори він давно знає. Дружина йому багато читала й перекладала. Тож духовно він уважає себе його давнім приятелем. Присутні встали й громом оплесків покрили ці слова Шмідта.

Дружньою й галасливою юрбою поверталися ми великим автобусом з приміського ресторану до Харкова. В переділі автобуса я сидів з Мисиком. Навпроти нас сиділи Хвильовий з Гірчаком і про щось пристрасно говорили. Хвильовий до Гірчака звертався інтимно — Женя, а той до нього — Коля. Мене вразило таке відношення між цими недавніми, такими непримиренними ідеологічними супротивниками. З усього незрозумілого мені їхнього діялогу одна фраза Гірчака врізалась у мою пам'ять назавжди: — Коля, запам'ятай і будь певний, ми з честю виконаємо наш обов'язок перед нашим народом і історією.

Що це все мало означати, я не берусь розшифровувати. В усякому разі цей спогад я носив про Гірчака в своєму серці. І вістка про такий його трагічний кінець в Ухта-Печорських таборах не могла мене не вразити.

* * *

Правдоподібно в жовтні ввесь наш табір потрясла нова несподіванка. Всіх, у кого кінчався термін ув'язнення, викликали в УРЧ і замість повідомлення про звільнення, зачитували чиюсь там постанову "згори" (певно — ОСО) про автоматичне продовження терміну ув'язнення ще на 5 чи 8 років. Це був страшний удар. Багато людей не витримували. Впадали в гістерику, в депресію, в божевілля. Жертвами цього шоку, пригадую, стали: Фаїна Пилипівна Чаплигіна, відома вже нашим читачам з попередніх розділів, лікарка нашого табору, москвичка; Лойф, інженер із Ленінграду; професор західньоєвропейської літератури Одеського університету Штрем; Ніна Миколаївна Кривошеїна, видатна діячка професійного робітничого руху та багато інших, чиїх імен я вже не пам'ятаю. Настали чорні й безнадійні воркутські ночі. Нас охопила свідомість безвихіддя. Ми відчули себе приреченими.

В листопаді почали викликати на допити в Третю частину. Спочатку тих, що колинебудь пробували тікати з таборів. Розпитували, хто їх до цього намовляв чи хто допомагав у цьому. Це не були політичні. Це були в основному рецидивісти, карні злочинці. Потім викликали декого з тих, що були засуджені за шпигунство. Викликали брата Ніколаєва (відомого вбивці С. Кірова) й розпитували про ленінградські справи. Викликали кількох рецидивістів-урків, що мали кілька таборових справ за крадіжки, за відмовлення від праці тощо. Викликали професора Шкловського, до арешту співробітника Інституту світового господарства у Москві. Викликали професора Романюка, до арешту наукового співробітника Української академії наук, і закидали йому антирадянські розмови в таборі. Цікаво, що і Шкловський, і Романюк тримали себе осторонь і участи в голодовці не брали. Нарешті, почали викликати декого з провідників троцькістів і організаторів недавньої голодовки. Але нікого не арештовували й усіх відпускали назад у бараки.

Десь на початку грудня того ж 1937 року по таборі пройшла нова вістка: на Воркуту прилетів літак з Москви. Прилетіло, очевидячки, якесь важливе начальство. Такого ще не бувало за час нашого перебування на Воркуті. По таборі пішли різні чутки: що начальство залишається на Воркуті на довший час; що буде контроль праці адміністрації; що це спеціяльна комісія, яка має вияснити, чому дійшло до голодовки й полагодити справи її вимог. Дехто з в'язнів покладав навіть надії на покращання умов, скасування незаконних додаткових термінів і початок звільнення.

До мене зайшов К. П. Цикін у дуже пригніченому настрої і сказав:

— Знаєш, пахне чимось дуже поганим.

— Що ти? — пробую, ніби, перечити. — Чутки ходять навіть дуже оптимістичні.

— Ах, дай спокій! — відповідає на це він нервово. — То витвір хворих голів. Кажу тобі, що стоїмо перед якоюсь дуже тяжкою подією. Якою саме — не знаю. Не буду ворожити. Але відчуваю, що тяжкою, трагічною.

Він якусь мить помовчав, а потім стиха, але з особливою виразністю каже:

— Я от думаю: напевне ми не виживемо. Рано чи пізно, тим чи іншим способом, видушать. Але ми щасливіші від тих, що там, на так званій волі, живуть. На нас принаймні не лежатиме тавро тяжкої моральної відповідальности перед історією за всі ті злочини, що тепер роблять там на чолі з "великим" і "мудрим". Прийде час, коли спитають: "Де ж були ви, коли творилися ті несусвітні злочини?" На це ми (наші тіні, наші нащадки) з гордістю скажемо: — Ми були в тюрмах і концентраках.

І він замовчав. Потім устав, попрощався й пішов. Я сидів і думав: а все ж таки є люди і в цьому пеклі. Проте, на душі була якась тяжка осуга, почуття тривоги, непевности. А з КВЧ (Культурно-виховавчої частини), через таборові голосники, притишено, родинно-інтимно звучала чарівна, ніжна, лірична музика. Так ніби цим хотіли переконати нас, що на світі нічого злого не робиться. І від цього на душі ставало ще тяжче. Було докраю боляче і образливо, що вбивці й тирани, щоб прикрити свої злочини використовують найтонші людські почування й найкращих геніїв людства. Не міг я забути, як місяців два тому, коли передали страшний кривавий вирок про розстріл генералітету на чолі з Тухачевським, то відразу почали транслювати глибоколіричну, життєрадісну, любовну музику. Це, здається, метода і тактика всіх світових ґанґстерів.

Так Цикін пішов зі своїми похмурими думками, але залишилась ця зловісна музика й передчуття чогось тяжкого.

Чекати на нові події довелося недовго. Незабаром великий дерев'яний барак, що стояв у центрі табору, де мешкали, здається, вохрівці (воєнні охоронці), було звільнено. На дверях поставлено варту, а всередині почалися якісь перебудови. В той же час сталися перші

арешти. І саме тих, яких перед тим викликали на допит у Третю частину.

Тим часом у таборі стало відомо, що загадковим літаком на Воркуту прилетіла військова слідча комісія чи трійка в складі: капітана державної безпеки Григоровича, як голови, і членів комісії в таких же ранґах — Кашкетіна і Зеленіна; що ця комісія має необмежені повноваження від Військового трибуналу Верховного суду СРСР; що вона на місці буде розслідувати, судити і виконувати присуд над усіма, хто за її розсудом на це заслужив. Звільнений від мешканців барак було перетворено в слідчу внутрітаборову тюрму. Арештовані, число яких щотижнево росло, з моменту як потрапляли в цю тюрму, числилися вже не за таборовою адміністрацією, а за Військовим трибуналом у Москві.

Слідство почалося інтенсивно й жорстоко. До тих, що вже були під слідством, застосовано крайні засоби, що з приходом в НКВД Єжова були не тільки дозволені, але й рекомендовані. Я не буду їх переповідати. Про них уже багато написано в різних спогадах. Крім того, пізніше я розповім дещо з власного досвіду. Тут лише скажу, що з початку грудня, ми жили як у фантастичному світі примар. Вістка, що нікого не випусакають на волю, а дають додаткові терміни, вразила нас тяжко. Але при цьому все ж таки була ще якась іскорка надії, що це може змінитись. А от зловісна акція комісії Військового трибуналу з Москви, утворення внутрітаборової тюрми, щоденні нові арешти, — це паралізувало нас, витворило почуття абсолютного безвихіддя. Ми втратили навіть ілюзію життя. Наші літературні, мистецькі й філософські бесіди припинились. Майже щоденно прибігав до мене К. П. Цикін та інформував про нові й нові арешти. Одного разу він довідався, що з Сангородка привезли Крайнього, Ґрановського, Башловку і впакували в тюрму. Значить, слідство над учасниками голодовки пішло повним ходом. Я сидів і згадував мою останню розмову з Г. Баглюком. От тобі й прийшла відповідь на всі вимоги голодуючих. Яка гірка іронія й яка несамовита дійсність! У кожного з нас тоді питання вже стояло не про життя, а про те — хто наступний і коли.

У такому крайньо напруженому нервовому стані минув грудень 1937 та січень і лютий 1938 року. Пішла чутка, що кілька партій із закінченим слідством відпровадили на цегельню. В історії воркутської трагедії ця таборова точка була дуже важлива. Тому скажу трохи докладніше про неї. Розташована цегельня на відстані 32-х чи 33-х кілометрів від Воркути, на півдорозі по вузькоколійній залізниці між Воркутою й Уса-Пристанню. Це не була звичайна виробня цегли. Здається, що коли її розбудовували, то мали на увазі таки справді там виробляти цеглу. Але якісь, мені невідомі, причини перешкодили цьому. Тоді будинок цегельні перетворили на штрафний ізолятор. У ньому перебували сотні непокірних протестантів, в'язнів різних категорій. Якщо їхати вузькоколійкою з Воркути на Усу-Пристань чи в Сангородок, то цегельня лежить за два чи три кілометри набік від 3-го

відділку залізниці. Трохи ближче до Воркути був ще допоміжний барак, де інколи перебували робітники-в'язні, що ремонтували чи очищали від снігу залізницю. І цегельня, і цей барак зимою 1937-8 рр. були звільнені від робітників-в'язнів. З кінця січня і далі їх почали наповнювати жертвами, що пройшли слідчу процедуру Григоровича-Кашкетіна-Зеленіна.

У перших числах березня під слідством і на цегельні було вже понад 1000 в'язнів. Цю здогадну цифру приніс мені все той же неспокійний мій приятель К. Цикін. Мушу сказати, що його поінформованість була добра тому, що мав він саме тоді, як висловлювались у таборі, "блатную работьонку". Коли після тяжкої хвороби він вийшов зі шпиталю, йому пощастило дістати працю таборового цирульника. У супроводі конвоїра він обходив усі бараки, навіть бараки вохри (військова охорона) й вільнонайманих. Це давало йому можливість зустрічатись і говорити з багатьма людьми, які своєю чергою мали різні контакти з навколишнім світом.

До речі, я так і не знаю, що сталося з Костянтином Павловичем Цикіном. У голодовці він участи не брав. Наскільки мені відомо, його не арештовували під час масового терору. Серед розстріляних першого списку, його не було. Потім мене арештували і я вже нічого не знав, що робилося з людьми в таборі. Коли я вийшов на "загальне становище", то Цикіна вже в таборі не було. Що з ним сталося — не знаю. Чи загорнули його в масі якоїсь групи й розстріляли, чи перекинули, як і багатьох інших, кудись в інший табір — не знаю. Вже не було в живих нікого, хто його знав. Так і відійшов кудись у невідоме мій добрий таборовий приятель.

І ось як грім з ясного неба: 9 березня 1938 року таборове радіо спеціяльною передачею повідомило, що виїзна трійка Військового трибуналу Верховного Суду СРСР, після розгляду цілого ряду справ про антирадянську діяльність деяких в'язнів воркутського табору, ухвалила:

За організацію низки антирадянських контрреволюційних груп на терені табору, за контрреволюційний саботаж, за відмову від праці, за організацію втеч із табору, за таборовий бандитизм та інші контрреволюційні вчинки, — засудити до вищої міри покарання — розстрілу таких осіб... — далі подавався список розстріляних близько 50 осіб. Тут була вся провідна група троцькістів і тих інших політичних діячів, що активно підтримали голодовку. Із цього списку моя пам'ять зберегла й досі такі імена: Сократ Ґеворк'ян, В. В. Вірап, Саша Слітінський, Карл Мелпайс, Муся Магід, Григорій Злотник, Даня Аршавський, Віктор Крайній, Григорій Баглюк, Дейнека і Башловка. Інших не пригадую.

Серед цієї групи було кілька неполітичних. Був один, що, певно в приступі божевілля, торік тікав із табору і його тут же піймали. Був один засуджений за шпигунство. Два чи три "урки", що систематично крали й відмовлялися від праці. Зрозуміло, що ці особи пришиті для

замилювання очей, щоб опираючись на них, подати фальшиву мотивацію розстрілу цілої великої групи троцькістів та інших політичних, щоб, зрештою, обійти основну причину терору — голодовку й політичну декларацію на ім'я ЦК й ВЦВК.

Це було перше і останнє офіційне повідомлення про розстріли. Але на цьому масовий терор не скінчився. Це був тільки початок. Далі розстріли масово й поодинці продовжувались до серпня. Але тихо, без шуму й повідомлення. Проте, якимось чудом, вістки про кожну чергову екзекуцію відразу доходили до нас. Ми знали, що основні розстріли відбувалися на страшній цегельні. Що внутрітаборова тюрма, це тільки слідчий етап, це тільки та машина, де перемелювався людський матеріял, де доводили людей до стану прострації і повного збайдужіння до життя. Тоді вивозили на цегельню. Самі приречені мешканці нічого не чули про розстріли. Вони всі думали, що їх зосереджують на цегельні, а звідси забирають групами на етап. Коли забирали на розстріл, то дійсно інсценізували так, ніби забирають на етап. Брали групами по 50-60 осіб. Вели через тундру ближче до скелястого берега річки Воркути й там розстрілювали. Розповідали жахливі історії тієї екзекуції. Але я не пробую навіть їх реставрувати. Бо не можна було знайти контакту з людиною, що на власні очі бачила чи переживала той жах. Факт лише незаперечний, що в тій масакрі загинуло десь коло 1300 в'язнів із трьох тисяч невільників Воркутського концентраку. Та цифра ходила тоді серед нас, що ще залишались живими. Її подають у своїх спогадах і ті воркутяни (Е. Дуне, А. Цуриченко), що після Другої світової війни опинилися в західньому світі.

У тій масакрі загинула вся міцно організована, ідейно безкомпромісна до сталінізму група троцькістів, що нараховувала, як я вже згадував, десь коло 400 членів. Ніхто з них, здається, не залишився живим. Той факт, що Олександер Солженіцин, працюючи над "Архипелагом ГУЛАГ", не зміг знайти ні одного живого свідка з троцькістів, найкрасномовніше про це свідчить.

Трійка Григорович-Кашкетін-Зеленін, виконавши своє основне криваве завдання, покинула Воркуту десь у травні чи на початку червня. Але закручена ними терористична машина продовжувала за інерцією діяти далі.

Pro domo sua

Тут я підходжу до своєї власної історії. Вона важлива для мене не тільки тим, що є моїм власним переживанням, але й тим, що була чи не одним із прикінцевих акордів усієї воркутської трагедії.

6 серпня 1938 року. Я щойно повернувся з нічної зміни. Поки помився, переодягнувся, приніс з їдальні належну мені "шрапнель" (каша з ячмінних не роздертих крупів) і казанок окропу, що заміняв нам чай чи каву, пройшла добра година. А тут ще й мій друг Кость

несподівано почав знову приставати до мене з якимось забутим віршем Наталі Забіли. Це мене просто обурило. Хіба ж тепер до поезії?! А крім того, ну звідки в його голові, в такий пекельний час з'явилася пригадка про любовну лірику саме Наталі Забіли? Я знав її колись особисто. Вона й направду непогана поетка й чарівна жінка. Але ж, Боже мій, у такий страшний час, коли, здається, земля колеться й ми летимо прямо в її провалля, раптом — кримська любовна лірика Наталі Забіли!

— Ні, це вже щось від хворобливого стану, — кажу з досадою Кості.

— Але ж, слухайте, — пробує виправдовуватися Кость, — це я випадково... Ну, влізло мені в голову й хочеться пригадати. Це ж таки справді поезія цікава, людяна, душевна...

— Ну, нате вам останню строфу одного з віршів цього циклу:

Руки й плечі сонцем зацілувані,
А вуста — ніхто про це не зна.
Й набіга на хвилі метальовії
Шумовиння біла сивизна.

— О, це ж саме з тої поезії, що я думаю, — зрадівши, аж вигукнув Кость. — А початок?...

— Знаєте що, дайте поїсти, — і я поставив перед собою кашу, казанок з окропом і почав свою трапезу.

Раптом до бараку заходить вохрівець і називає моє прізвище. Я — зголошуюсь.

— Давай — у Третю часть.

Мене пройняло щось, як електричним струмом. Але я, зовні ніби спокійно кажу:

— Я щойно виліз із шахти. Мушу поїсти.

— Ладно, доїдай, — каже догідливо посланець по мою душу.

Я їсти вже не можу, але роблю вигляд, що їм. А думка мозок ріже: значить, прийшла й моя черга. У бараці стало тихо-тихо. Всі — немов зацінеміли. Бо для всіх ясно, що це значить. Нарешті — випиваю кухоль теплої води, мию свій казанок, ложку. Іду до ліжка, згортаю свої убогі манатки (білизна, рушник, записник з пригадуваними поезіями), підходжу до Кості й кажу:

— Візьміть це. Може воно вам пригодиться.

У Кості — мертве обличчя. Але він пробує казати, що надаремно я це роблю, що все буде гаразд, що я повернуся й мені все це придасться. Я подаю йому руку й кажу притишено:

— Друже, не дурім себе. Бувайте! — І пішов.

Був це напівлітній-напівосінній ранок, типовий воркутський заполярний ранок ("Воркута, ты Воркута, чудная планета. Десять месяцев — зима, остальное — лето"). Далеке холодне сонце підвелося над

горизонтом. Світило, але не гріло. Як для Воркути, я був одягнений по-літньому: важкі робочі черевики, ватяні штани й бушлат. Дув несильний, північний, з Баренцового моря, вітер. Угорі неслись великі, сіро-чорні, непривітні хмари. Віщували швидку заполярну зиму.

У Третій частині мене відразу повели в кімнату слідчого. Очевидно він на мене чекав. Був це вищесередній на зріст, дебелий, круглолиций суб'єкт. За якусь пару хвилин він заговорив.

— Як прізвище?

Я сказав.

— Де працюєте?

— У шахті.

Він на мить глянув на мене і буркнув:

— Не виглядає . . .

Я мовчу.

— За що вас арештовано й осуджено?

— Про все це написано в моїй справі.

— Я вас питаю!

— Оскаржувано в націоналістичних ухилах, — кажу невиразно.

— І тільки? А організація підпілля? А плянування терору? А зв'язки з аґентурою чужоземних розвідок? — випалив він мені відразу.

Я отетерів, бо бачив, до чого все це йде. Зібрався з силою й кажу:

— Для чого всі ці вигадки після мого слідства й вироку?

— Вигадки? — визвірився мій допитувач. — То ми побачимо. Ви — заарештований.

— За що?

— Ви добре знаєте, за що. А, зрештою, розберемся. — І подзвонив. Увійшов конвоїр. Слідчий написав якусь записку, вручив конвоїрові й наказав мене забрати. Конвоїр привів мене до внутрітаборової тюрми й передав з запискою черговому вартовому. Після реєстрації мене забрали два наглядачі, відвели у велику кімнату, що була наполовину завалена якимись бушлатами, штанами, сорочками й черевиками, і наказали роздягатися. Я скинув шапку, бушлат.

— Все, все! — крикнув один з них.

Я скинув верхню сорочку і в нерішучості, в непорозумінні дивлюсь на них.

— Давай, давай, не чухайся! — кидає вже нахабним тоном один з них. Я, нічого не розуміючи, скидаю черевики, штани й залишаюся в одній спідній білизні. Вони згорнули мої речі й безладно кинули на купу тих, що вже тут давно лежали, а мені наказали:

— Пішли.

Ідемо довгим вузьким коридором. Обабіч нумеровані кімнати, тепер — камери. Зупиняємось перед останньою з правого боку, наріжною камерою ч. 1. Наглядач відчиняє, вшовхує мене в камеру й каже:

— Не сідати, не спати, не стукати, не звертатись з ніякими проханнями. Оправка — в парашу, — і при цьому вказав мені на бочку, що стояла в кутку. І ще додав: — За порушення цього наказу — кара. — І

замкнув двері.

Я оглянувся навколо. Кімната абсолютно порожня. Одна лише бочка з калом прикрашувала її. Двоє вікон щільно забиті дошками. Стіни брудні, вкриті густо прерізними прізвищами, прокляттями та розпачливими зойками приречених, що пройшли через цю кімнату. Написи зроблено олівцями різного кольору або просто видряпано чимось гострим. Я пожадливо вчитуюсь у стінну літературу, перебираю десятки імен, але знайомих прізвищ не знаходжу. Підлога була колись чимось покрита. Тепер — гола. Між дошками виразні щілини, крізь які тягне з ґрунту вічної мерзлоти пронизливим холодом. Я почав ходити з кутка в куток і думати, що це все значить? Як витримати, щоб не заломитись? Як довго можна взагалі в цих умовах витримати? Пройшло дві чи три години. Час від часу цокало вічко ("волчок") в дверях. То наглядач контролював, що я роблю. Мене почав дошкульно проймати сильний холод. Я спробував зігрітися гімнастичними рухами. Це трішки допомогло. Настала ніч. Холод почав проймати все дужче і дужче. Від безнастанних гімнастичних рухів я відчув тяжку втому. Я ж не відпочивав після нічної праці. Мене мучив сон. Я притулився плечем до стіни й стоячи почав засинати. Поволі сонним вклякнув на підлогу і, здавалося, солодко заснув. Раптом розчинились двері. Я не встиг навіть зрозуміти, що зі мною, як гострий один, другий, третій удар кованим чоботом привів мене до свідомости. Від страшного болю я закричав і підхопився на ноги.

— А, а, а . . . спатоньки захотів, троцькістька мордо! — садистично прохрипів мій мучитель. — Ти забув наказ? Пам'ятай! — І вийшов.

До речі, для цих садистичних роботів було ясно тільки одне: тут сидять якісь страшні "троцькісти", що їх треба знищити. Нічого іншого вони не розуміли. Жадних інших політичних категорій для них не існувало.

Я знову заходив по камері. Холод, здавалося, ще з більшою силою почав мучити. Стало світати. Минала моя перша ніч у таборовій тюрмі особливого призначення. У коридорі почалося приглушене шарудіння. Відчинились дверцята. Подали півчашки холодної води і кусень хліба (грамів 150-200, не більше) — Це сніданок. День пізніше я зрозумів, що це і сніданок, і обід, і вечеря. Це цілодобова порція.

Так стою день, стою два, стою чотири. Ніхто мене нікуди не кличе. Моє тіло стало наскрізь промерзлим цурпалком і навіть перестало тремтіти, як нестерпно тремтіло перших два дні. Ноги, руки, зуби, язик — ніби не мої. Затерпли, немов би їх спеціяльним заштриком обезчулено. Робити далі гімнастичні рухи — вже не можу. Все дуже болить. Коли стискаю зуби — відчуваю біль. Як стою тихо — легше. А холод мучить нестерпно. Несподівано прийшло мені на думку огріватися власним диханням. Розщіплюю сорочку, підтягаю її на голову й защіплюю. Тепер я дихаю не в повітря, а під сорочку. Вона затримує мій теплий видих. Це огріває мої груди. Мені стає приємніше й спокійніше.

На п'ятий день мене викликають. Ведуть до тієї кімнати, де лежить купа чужого вбрання, і наказують одягнутися. Я пробую шукати свою сорочку, свій бушлат, але марно. Конвоїр наказує швидше одягатися. Я з огидою (людська цивілізаційна звичка) беру якісь лахи й натягаю на себе. Мене супроводять два охоронці: один — спереду, другий — ззаду. Ватяні штани, бушлат і шапка-вушанка швидко розігріли моє наскрізь промерзле тіло й я відчув, як мене починає трясти лихоманка. Цей стан ще збільшився, коли я кілька хвилин чекав перед кімнатою слідчого. Я не міг спокійно стояти. Зуб на зуб не попадав. Як увели мене в кімнату слідчого, я був не в стані всидіти на табуретці. Мене безнастанно тіпало. На питання слідчого я ледве відповідав. Язик мене не слухав. Слідчий з задоволенням констатував:

— Що, вам трохи холодно? Нічого, це примусить вас швидше думати й говорити правду. Тож — почнем . . .

І він почав з відомої вже нам "програми". Яка моя роля була в організації націоналістичного підпілля? Хто, крім мене, входив у керівний центр? Як і де було створено осередки? Зокрема, чи були контакти з троцькістами і правобухарінським центром на Україні? Останнє питання для мене було нове. Це вже надбання останніх років. Все це, звичайно, я категорично заперечив. Слідчий перебиває мене й каже, що це ще не все. Що я ще повинен розповісти, які завдання я дістав від аґентів чужоземної розвідки і що я їм передавав? Бо все це я втаїв на попередньому слідстві.

Я щиро обурююся й кажу, що це якась ґаліматья. Що я ніколи не мав жадного контакту з будь-якими чужоземними аґентами. Що я ніколи не міг передавати нікому жадних державних таємниць, бо й сам їх ніколи не знав. Слідчий знову зупиняє мене й погрозливо стверджує:

— А Грицая ви знали? З ним вели політичні розмови? Він то вам давав указівки для підривної акції? А це ж викритий, спритний, широкого маштабу аґент німецького фашизму. А Бобинський? Знали ж ви такого? Були з ним у тісному контакті? А це ж випробуваний аґент польської розвідки. А Ірчан? Чи не з ним ви, незадовго перед його арештом, перебували в Хості, на Кавказі? А він хто? Та це ж викритий аґент англійської й одночасно німецької розвідки. І ви після цього твердите, що жадних аґентів не знали і не зустрічали? Тепер не пройде номер! Ви могли вибрехатися на київському слідстві, але тут вам — не вдасться! Запам'ятайте!

Я остовпів. Мене вразив самий спосіб монтування сюжету. І видно, що слідчий копався в матеріялах. Бож звідкись він мусів довідатися про ці імена й про мої контакти з ними. Звичайно, згадані особи не мали нічого спільного з приписуваною їм ролею. Всі вони були вже або розстріляні, як Грицай, або доживали останні дні свого життя десь в інших концтаборах. Я не був певний, що хтось із них, або й усі три, щось компромітуюче про мене не сказали. Але я знав, що коли навіть ніхто з них нічого поганого проти мене не сказав, то все одно, це

справи не міняє. Сценарій, видно, розроблений. Мені в ньому призначена якась то роля. Але я... її не виконаю! Це блискавично промайнуло в моїй голові. І промайнуло, як остаточне рішення. І я тут же висипаю перед слідчим усі мої аргументи проти.

Про Грицая і Бобинського я докладніше оповідав у спеціяльних нотатках цих спогадів (III частина. Харківська доба). Про Ірчана я згадував лише побіжно. Тому треба сказати тут про нього дещо більше.

Мирослав Ірчан (справжнє прізвище Баб'юк Андрій), народився 1897 року в с. П'ядиках Коломийського повіту, в Галичині. Закінчив гімназію й учительську семінарію у Львові. Під час Першої світової війни, як багато української патріотичної молоді, добровільно зголосився до корпусу Січових стрільців. Тут він, разом з В. Бобинським, Р. Купчинським, Л. Лепким та іншими молодими літераторами створив літературний осередок корпусу, який видавав журнал, публікував стрілецькі пісні, п'єси, сатиричні твори, коломийки та інші мистецькі й розвагові речі. Під час революції й національно-визвольної боротьби українського народу 1917-20, він проходить з УГА всі переможні й трагічні етапи боротьби, включно з переходом УГА на бік Червоної армії. Тут М. Ірчан виявляє себе як радянський письменник. Після катастрофи УНР в листопаді 1920 року, він залишається в УРСР. Але, очевидячки, не дуже припало йому було до серця те, що тут діялося. Бо вже 1922 року, як австрійський громадянин, він якимось чином зумів виробити собі право на виїзд до Чехо-Словаччини. 1922 року ми його вже бачимо в Празі студентом Карлового університету. Варто зазначити, що Косинка, Підмогильний і ще хтось із київської групи молодих письменників, через Ірчана передали свої твори й листи до Винниченка. Ірчан усе це дружньо вручив за належністю. У "Щоденнику" Винниченка є багато записів, що він через Ірчана висилав для Косинки та інших гонорар і посилки. У Празі Ірчан одружився з гарною чеською дівчиною, з якою 1924 року виїхав до Канади. Тут працював як редактор органу Робітничо-фармерського товариства комуністичної орієнтації.*. 1929 року повернувся до УРСР, де розгорнув велику творчу працю: і як прозаїк, і як драматург ("Пляцдарм"), і як редактор журнала "Західня Україна" тощо.

Десь року 1930 я з ним познайомився в Харкові. Але знайомство те було таке собі, формальне. Ближче ми зійшлися в будинку для відпочинку письменників, композиторів, драматургів та артистів у Хості, на Кавказі 1931 чи 1932 року. Ми з ним багато ходили берегом Чорного моря, лежали на пляжі, часто з його дружиною і сином брали човна й виїжджали на кілька годин у море. В такі відпочинкові години Ірчан багато розповідав про Канаду, про наших поселенців у Манітобі, Альберті, захопливо розповідав про їхню побутово-культурну стійкість, працьовитість і витривалість, про їхню пошану, любов до

---

* Див. Документи доби, "Слово", Збірник 2 (Нью-Йорк, 1964): 306.

покинутої батьківщини-України, до її мови, культури, традицій. Він часом навіть ставив їх у приклад і протиставляв тутешньому українському збайдужілому плебсу. Казав одного разу, що при нагоді ще відвідає Канаду, де залишилось багато добрих друзів. Але ніколи між нами не було розмов, які б мали бодай натяк на теми, що ними могли б цікавитися канадські або англійські розвідники.

Отакі були "аґенти чужоземних розвідок", з якими мене так ретельно в'язав слідчий НКВД. Але повернімось до перерваного мого діялогу з слідчим.

— Чи ви думаєте, — продовжував він із притиском, — що ми не знаємо, як ви плянували замах на посла одної сусідньої нам держави, щоб спровокувати війну? Все це нам відомо й про це ви ще нам розповісте. Але нас найбільше тепер цікавить ваша таборова контрреволюційна підпільна діяльність, зокрема, ваші тісні контакти з викритою вже тепер змовою троцькістів. Усе це нам відомо. За це ми вас ізолювали. Тепер доля ваша залежить від вас. Признаєтесь і розкаєтесь у заподіяних злочинах — справу свою цим полегшите. Не признаєтесь — ми зробимо відповідні висновки. Подумайте добре над цим.

З усієї тиради слідчого я зрозумів, що береться вся стара провокація мого першого слідства, на неї накручується нова, таборова й клеїться справа.

На виклик слідчого ввійшов конвоїр і забрав мене. Назад знову ведуть мене два конвоїри, як важливого й небезпечного злочинця. Моє тіло нагрілось до норми й перестало лихоманити. Але в тюрмі з мене знову стягають все тепле лахміття і в одній білизні впихають назад у лиховісну камеру ч. І. За ніч промерзаю до неможливого стану. Хоч трішки рятує мій винахід самоогрівання. На шостий день стояння голод, спрага і безсоння вимучують мене докраю. Я намагаюсь триматись, але відчуваю, що світ мені йде обертом. На сьомий день трапилась така подія: відчинились двері й у камеру вштовхнули кілька невідомих мені в'язнів. Вони якось гузьком пройшли повз мене й мовчки збилися купкою в куті. Я дивлюся й за якусь мить питаю, хто вони й чому їх сюди пригнали?

— Ми — віруючі, — відповідає тихо один з них.

— То що ж із того? Чого вони від вас хочуть?

— Не знаємо. — А інший додає: — Замучити хочуть.

У цей момент відчиняються двері й входить двоє наглядачів. Один з них щось крикнув... Із короткої фрази я схопив тільки одно слово "хрестики". Люди ще тісніше збились в кутку, як вівці в безвихідді на бойні, і мовчали. Раптом, обидва катюги кидаються на цих беззахисних людей і починають бити кованими чобітьми, кулаками. Нещасні дико верещать, а кати б'ють все з більшою силою. Мої нерви не витримують і я несамовито викрикнув: — Це ж люди! — Один з катів навідлі сильно вдарив мене в груди і я впав до стіни. Тортури припинились і кати, як стеклі пси, вискочили на коридор. За мить знову

відчинились двері й нещасних віруючих забрали.

Я знову один. Нерви напнуті докраю. В голові — вихри думок: Що це таке? В якому віці? При якій системі? Невже це Союз Радянських Соціялістичних Республік? Невже це роки побудови соціялізму? Невже так повинна виглядати диктатура пролетаріяту? Невже за це вмирали ідейні люди в революцію 1917-20 років? Хто, де, який найбільший ворог міг так омерзити, обплювати ідею соціялізму? Я ходив по камері як зацькований звір. Не відчував навіть, що наскрізь промерз, що смертельно голодний, що хочеться бодай трішки заснути. У нервовому збудженні, в хаосі думок, у глибині зараженого людського серця клекотіла безмежна ненависть до тих справжніх ворогів трудящого людства, що замість свободи й справедливости, прикриваючись ідеєю соціялізму, створили таке пекло на землі. У цю мить пригадались мені візійні думки мого великого, неспокійного і трагічно загиблого сучасника, про "невидимого ворога, що помститься" про "мислі великого вчителя" які "стогнуть під вагою бруду й маклерського перекручування", про "світову сволоч, що пролізе в святая святих", сховається за велике ім'я опоганеного й перекрученого вчителя "і зробить з нього брудне знаряддя, яким одкидатиме людськість назад". Невже чисто поетична візія Миколи Хвильового стає дійсністю? Невже я краєчком останніх днів мого життя є свідком здійснення цього пророцтва? Невже таки "світова сволоч", засівши в Кремлі, прикриваючись великими ідеями прогресу й свободи, безкарно відкидає й відкидатиме людство назад! Як це могло статись? Чому і хто винен? Я мов божевільний тіпався з кутка в куток і шукав відповіді. В розпуці й безнадії прихилився до стіни й почав думати про своє безсилля, про свій, такий дурний, кінець.

Дзвякнув замок, відчинились двері й мене покликали на допит. Те саме одягання чужих лахів, той самий суворий конвой, те саме до болю дошкульне розмерзання мого тіла з конвульсіями й іканням. Деякий час я сидів перед слідчим, але він не звертав на мене жадної уваги. Раптом устає, підходить до мене, кладе переді мною папір, олівець і каже:

— Що нас цікавить — знаєте з попереднього допиту. Зараз викласти коротко, без крутійства: за що був засуджений, що затаїв на попередньому слідстві, контакти з аґентурою чужоземної розвідки, а найголовніше — контрреволюційна, антирадянська акція саботажу тут, у таборі.

Повернувся і сів на своє місце. Я взяв олівець і, можливо, за годину написав: я, такий то, заарештований тоді то і там то, запідозрений в націоналістичній підпільній діяльності й намірах терористичного замаху на амбасадора, ближче мені невідомої сусідньої держави. Слідство виявило безпідставність цих закидів, тому мою справу передали на заочне вирішення ОСО при НКВД СРСР у Москві. Там за формулюванням КРД (контрреволюційна діяльність) засудили мене до 5-х років ув'язнення в таборі. Від слідства я нічого не затаїв.

Жадних контактів з аґентами будь-якої чужоземної розвідки ніколи не мав. У таборі працюю в шахті щоденно 10 годин. З шахтарями маю чисто виробничі контакти. Про будь-яку нелеґальну саботажну акцію в таборі мені нічого не відомо.

І все. Підписав і вичікувально сиджу. Слідчий зауважив і спитав:

— Готове?

— Так, — стверджую.

Він підійшов до мене, взяв мій запис і почав читати. Бачу, як кров заливає його лице. Підводиться, розриває написане, кидає до коша й люто викрикує, звертаючись до мене вже на "ти":

— Все це до лампочки, зрозумів?! Ти думаєш мені крутити мозки?

І полився з його пащеки десятиповерховий "мат" та сила різних погроз. Він, мовляв, хоче полегшити мою провину й пропонує розповісти правду, а я верзу чорт-зна що. При його словах, я спонтанно сказав:

— Я написав тільки правду.

— Що?! Правду? — аж верескнув мій мучитель. І вмить вхопив тяжке мармурове преспап'є і з розмаху гахнув мене в правий бік лоба.

Мене заюшила кров. Наче крізь сон долітає до моїх вух нова каскада лайок і погроз. Але те вже мене ані трішки не чіпає. Згортаю кров з лиця брудним рукавом і чекаю на щось гірше. Проте, входить конвоїр і забирає мене. На коридорі привели мене трохи до порядку, заклеїли чимось розсічений лоб, натягли глибше шапку й відвели в тюрму. Я ледве плентався й думав, що це останній акт моєї драми. В камері ч. І — несподіванка: застаю теж у білизні, босу, тремтячу людину. Моїх, а то й старших років. Знайомимось. Він — аґроном за освітою, білорус — за національністю. Все своє життя молоде прожив у тій частині Білорусії, що належала до Польщі. Довгі роки належав до Польської комуністичної партії. Двічі сидів у польській в'язниці. Востаннє, перед загрозою третього арешту, втік до своєї вимріяної соціялістичної батьківщини. Тут його прийняли, але швидко оголосили "аґентом польської розвідки", дали десять років концентраку, а тепер знову посадили й крутять якусь нову справу.

Та як би там не було, але присутність у камері ще однієї живої душі внесла певні полегшення в самопочуття. Я його відразу навчив грітися диханням і бодай хвилинно, стоячи куняти, прихилившись до стіни. Але ще більшим нашим спільним відкриттям була вигадка гріти один одного своїм тілом. Техніка така: я, припустімо, ставав спиною до нього, а він грудьми притулявся до моєї спини й обіймав мене руками. За якийсь час ми міняли позиції. Ми стояли так цілими годинами й при тому ділилися спогадами й дискутували на прерізні теми. Час проходив швидше і з меншими муками холоду. Так проминуло чотири дні. На п'ятий стоїмо й про щось розмовляємо. Раптом відчиняються двері й на порозі грізна постать начальника Третьої частини Нікітіна.

— Це що таке?! Вигріваємось? Курорт? Ти за чим дивишся? — грізно звернувся він до наглядяча. — Щоб мені цього не було більше.

Ми готові були до гіршої кари. Але обійшлось тільки цим криком. Двері зачинились. З того моменту за нами стали пильно стежити. Ми мусіли стояти нарізно й мерзнути. Більше того, ми почали остерігатись користуватись вільно власним диханням під сорочку. Робили вже це почергово. Один з нас ставав на передньому пляні в нормальному стані, а другий, з защіпленою сорочкою на голові, десь при стіні, збоку.

На п'ятнадцятий день моєї екзекуції мене знову повели на допит. Після того стали тягати щодня. Слідчий, вочевидь, вирішив швидко покінчити. На той час я вже був зовсім охлялий. У мене вже було мало сил рухатися й розмовляти. Ноги — опухли. Мене пройняла повна апатія. Я не мав ні сили, ні бажання сперечатися з слідчим. Єдине, що мене, на диво, ніколи не покидало, це думка: ніколи, нічого не підписувати й не признавати за собою вини. Ні при яких умовах. Я був свідомий, що чи підпишу підсовувану мені провокацію, чи не підпишу, — доля моя вирішена. Тому, зціпивши зуби, мушу мовчки пройти крізь вогонь найтяжчих випробувань свої останні дні. Мені здається, що це рішення було в мене навіть не від розуму, не від логічного мислення, а десь з глибин інстинкту, підсвідомости, з якихось таких, не відкритих, не досліджених джерел людської істоти, що є сильніші, категоричніші від розуму.

Разів два я ще писав свої зізнання й слідчий їх рвав. Він улаштовував наді мною не раз новий диявольський, несамовитий на вигадки і засоби, шабаш. Але я ні на що вже не реаґував. Мені було байдуже. Я чекав кінця. Психологічно до смерти я був готовий з першого дня, як прийшов сюди. Бо твердо знав, що звідси не виходять. Я ж нічим не кращий за тих кілька сот моїх товаришів недолі, що переді мною сюди прийшли і вже не існують.

Одного разу, коли мене привели, за столом слідчого сидів якийсь інший суб'єкт. Років під сорок, у пенсне, інтеліґентний з вигляду. Він зовсім людською мовою мені сказав, що хоче поговорити зі мною й з'ясувати, чому я так уперто воюю з слідчим Побережцем і не бажаю роззброюватися? Це було для мене відкриттям. Поперше, я взнав прізвище мого мучителя. Воно виразно каже мені, що я потрапив у руки свого "єдинокровного" землячка (Я давно вже мав переконання, а це ще раз підтвердило мені, що земля українська, стоптана ворогами й щедро змочена кров'ю народу її, родить і добро, і зло, і патріотів, і зрадників, і доброчинців, і катюг). Подруге, постать мого нового допитувача випромінювала людяність і викликала довір'я. Він, ніби щиро, сказав мені, що в органах безпеки працює недавно. Що сам він репатріянт з Північно-китайської залізниці, яку радянський уряд років два тому продав китайському урядові. Моєю справою він зацікавився й радить мені не бути впертим і не загострювати ситуації. На його щирість я відповів, що тут справа не в упертості, а в небажанні писати

на себе брехливого доноса. Від мене вимагають брехні й несусвітнього наговору. Я на це не піду.

— Що ви, що ви! Хто від вас вимагає брехні? — запально мовив мій допитувач. І мені здавалось, він говорив щиро. — Ідіть назад і подумайте уважно над тим, що від вас вимагав слідчий.

Не знаю, чи розумів цей новий і випадковий енкаведист усю складність і безоглядність тієї людинознищувальної машини, до якої він потрапив. Чи передчував він, що недалекий той час, коли й він з місця слідчого потрапить на місце об'єкта слідства. Забігаючи трохи наперед, скажу, що на початку 1939 року, коли я вже був на "общем положении" я зустрів цього чоловіка в таборовому медцентрі, вже як хворого в'язня, що його з тюрми привели до лікаря. Яка його дальша доля — не знаю.

До тюрми я ледве доплентався. Конвоїри вже підштовхували і прикрикували на мене, але я не реаґував. У мене було почуття, що ось-ось упаду й більше не рухну пальцем. У камері мого співмешканця не було. Повернувся з допиту пізно. Вкрай змучений і з почуттям повної безнадійности.

— Видно, що кінець, — мовив він тихо, ніби до себе, — не довго вже тягтиму цей тягар.

Я мовчав. Бо і в мене було таке почуття: що швидше, то краще. А тут наступного дня сталися дві інші події.

Ранком принесли, як звичайно, нашу добову порцію: півчашки холодної води й маленький окраєць хліба. Коли наглядач відкрив двері, я побачив, що поруч із відром холодної води, звідки він черпав належне півгорнятко, стояло відро окропу — справжньої гарячої води. Мені так захотілося гарячої води, що аж помутніло в очах. Я попросив півчашки окропу, замість холодної води. Він стандартно і сухо мовив: — Ніззя! — Я забув про все, як не при розумі, почав благати хоч краплю гарячої води. Наглядач грубо матюкнувся і з грюком зачинив двері. Я на мить оціпенів і враз . . . гірко заплакав, як мала дитина. Це може трудно збагнути людині, яка не була в подібній ситуації. Це може трудно пояснити й зрозуміти. Але це був вибух, не підвладний моєму розумові. Мій приятель — розгубився. Він не знав, чим мене потішити. Він заговорив до мене, як до малої дитини, що не варто, мовляв, так перейматись, що та крапля окропу мені не поможе і щось подібне. Коли мої нерви трохи вгамувались, я відчув, що сили мене покидають. Мої опухлі ноги відмовляються мене тримати. Я прихилився до стіни й поволі почав опускатися на підлогу. Мій товариш підбіг і став помагати мені підвестися. Він знав, чим це пахне. Я просив його залишити мене в спокої. Мені все одно. Враз відчиняються двері, влітає наглядач і з криком — встать! — штовхає мене сильно ногою в бік, хапає під пахви й допомагає піднестись. Я зрезиґновано стою й мовчу. Коли він вийшов, я розщіпаю сорочку, підтягаю на голову, защіпаю, притулююся, стоячки, до стіни, й поволі засинаю.

І сниться мені сон: ніби я на Поділлі, у своїх, Богом забутих, Боришківцях, у батьковій садибі. Але я не один. Зі мною гурт моїх харківських друзів, а серед них і Юрій Лавріненко. Ми сидимо під нашою знаменитою родинною черешнею й балуємо. Раптом я помічаю, що стріха на льоху мого стрия Івана на одному розі починає диміти. Я підбігаю, розгортаю в тому місці стріху, а звідти — вибухає полум'я. Тривожно кричу: — Води! Але чомусь ніхто мене не слухає. А полум'я все більшає, все вище береться. Тоді прибігаю до крана (десь в саду під черешнею й кран узявся), точу в відро воду, біжу й заливаю. Полум'я не зменшується. Я в надлюдському зусиллі ще і ще ллю воду, хапаю якусь дошку й починаю нею несамовито бити по полум'ї. За якусь мить бачу, що пожежа зменшується, полум'я поволі зникає, а натомість над льохом клубочиться ще великий дим. Ще за якусь мить — зникає й дим. Знову соняшно, зелено й радісно. З таким почуттям я прокинувся. Розщіплюю сорочку, протираю очі й кажу до свого товариша:

— Чи довго я спав? А який чудернацький сон мені приснився. — І розповів йому зміст. Він хапає мене за руку й каже:

— Це знаменито! Ви залишитеся живим. Ваша справа буде закрита.

Я кисло посміхаюся й кажу йому, що тут уже ніякі забобони чи окультні сили нічого не змінять. Бо стрілка невблаганно наближається до дванадцятої. Він махає руками й каже, що справа тут не в забобонах, а в чомусь більшому, складнішому й для нас мало зрозумілому, що . . .

Тут раптом відчиняються двері й наглядач до мене: — Давай! — На цей раз мене веде тільки один конвоїр. Я ледве плентаюсь. Під маленьким пагорбком (якраз навпроти барака нашого мехцеху, звідки мене забрали) — зупиняюсь. Дихаю важко. Мій супровідник не кричить, не лається, терпеливо чекає. Поволі приходимо у слідчий відділ. Зауважую, що веде мене зовсім в інший бік, як звичайно. Наказує почекати в одному кутку. Сам зникає за якимись дверима. За мить виходить і наказує заходити. За столом сидить мужчина середнього віку, шатен, з енергійним обличчям, форма з познаками військового рангу, в яких я не розбираюся. Зустрічає мене ніби привітно, й каже: — Сідайте! — при цьому вказуючи на крісло перед самим столом. Явище — небувале! У Побережця я сідав на табуретку в лівому кутку кімнати, на три-чотири кроки від стола. А тут — така честь! До того ж — "ви". Ні, це вже щось нове. Але що? Новий мій "опікун", переглянувши якісь папери, підвів голову й промовив:

— Я начальник СПО (Секретно-політичного відділу). — Він назвав своє прізвище, але я не вхопив. То був не Узков. Той тип тоді вже десь зник із воркутського горизонту. — Знаю, — продовжував він, — що ваш слідчий Побережець, з яким ви ведете затяжну боротьбу й ігноруєте всі його питання. Що це має означати? — і влип своїми очима в мене.

Я сконцентровую свої останні сили й кажу йому:

— Думаю, що то якесь непорозуміння, — ледве вимовляю, заїкаючись і трясучись від розмерзання. — Я не веду жадної боротьби, не ігнорую жадних питань. Тільки ж від мене вимагають неможливого. Вимагають, щоб я писав на себе брехливого доноса з вигаданими злочинами.

— Ну, це ви вже вигадуєте, — перебиває мене мій новий "опікун". — Хто від вас вимагає доноса та ще й брехливого? Не перебільшуйте. — І тут же, спостерігаючи мій стан, каже: — А що з вами? Чого ви тремтите? Нерви? Страх?

— Ні, я *розмерзаюсь*.

— Що значить "розмерзаюсь"? Хіба ви заморожений? — пробує ніби жартувати.

— Так, я вже третій тиждень заморожений . . .

— Ну, що ви, жартуєте? — вдає наївного мій допитувач. — Добре, але перейдемо до справи. Скажіть, чому ви відмовляєтесь написати зізнання про свою праву?

— Я не відмовляюсь. Але те, що я пишу, слідчий каже, що то до "лампочки".

— А ви пишіть так, щоб було до діла.

— Я можу написати тільки правду.

— Більше від вас нічого не вимагається. Так ось моя пропозиція: вам дадуть паперу й олівця. Сядьте і опишіть всю свою справу, від київського слідства до цього арешту. Тільки чесно й одверто, без крутійства (Знову "без крутійства". Це вже в них, мабуть, кліше).

— Я не зможу написати. В камері смертельний холод, мої пальці задубіли, олівця не втримають. Та й нема на чому, бо ні стільця, ні стола там нема.

Начальник СПО глянув на мене й багатозначно мовив:

— Все буде в порядку.

Викликав конвоїра, вручив йому якусь записку й наказав мене забрати. Я йшов поволі й думав: що це все значить? Нова, підступна тактика? Не вдалось холодом, голодом, биттям, хамським тоном Побережця, то вирішили випробувати чемність, доброзичливість, одвертість. Ні, мої кати, і цим не візьмете, — рішаю подумки.

Черговий тюремний вартовий, прочитавши записку, не роздягаючи мене, як було перед цим, відчинив двері якоїсь середущої камери й наказав зайти. У камері було повно в'язнів. Всі нари були переповнені, по кутках, на підлозі, також. Мене обступили й посипались запитання: хто, звідки, коли? Кажу, що з першої камери перевели. На очах моїх співрозмовників — жах. З першої камери живими не виходять.

— Можливо, — кажу, — ваша камера це тільки етап до едему.

— О, ні, ні! — заспокоюють мене гуртом. — Це значить, що ваша справа на кращій дорозі.

У цю хвилину підводиться з нар якась постать, підходить до мене, вдивляється пильно й називає моє прізвище. То був проф. Романюк,

колишній співробітник Української академії наук. Ми з ним кілька разів розмовляли ще року 1937, але ближче не були знайомі.

— Ну й знівечили вас, — каже він. — Я тільки по голосу догадався, що це ви.

— Я радий вас бачити живим. Вас же давно забрали . . .

— О, не питайте . . . Я пережив . . . Але про це колись, а тепер роздягайтесь і влаштовуйтесь.

Вже було по вечері. Але мені спеціяльно принесли велике горня окропу, кілька грудочок цукру й великий кусень хліба. Я з жадобою випиваю з цукром воду, але хліба з'їдаю не більше півфунта. Я запам'ятав пораду мого приятеля Киянка ще в Лук'янівській тюрмі. Відразу ж лягаю в бушлаті й черевиках на підлогу й засинаю довгим, мертвим сном. Після двадцятиоднодненного безсоння, це була непереможна фізична потреба. Пробудився біля 12-ої год. ночі. Глянув — навколо не сплять. Питаю — чому? — Та чекають, чи не заберуть кого, — відповідає найближчий мені сусід.

— Куди?

— Куди . . . В яр! . . . Не знаєш, куди . . .

Я обернувся на другий бік і почав засинати. Що б не було, а мені хотілось спати. Та враз дзвякнув замок і в дверях показалась постать вартового. В'язні з усіх нарів і щілин камери, блискавично підхопились, витягли голови, скляними очима вперлись у вартового й застигли в мертвому чеканні. Кого? Вартовий глянув на всіх, потім пальцем показав на мене й бовкнув:

— Давай!

Мене немов хто окропом ошпарив. У голові блискавично промайнуло: ага . . . нарешті . . . фінал чемности . . . етапна камера . . . в яр! . . . Підвівся. Руки й ноги тремтять. Вартовий підганяє: — Давай, давай! — Я глянув невидющими очима на голови моїх співкамерників і зробив крок до дверей. У цю мить Романюк узяв мене за руку й каже: — Будьте мужні. — Я обернувся й кажу до всіх: — Прощайте!

У відповідь — не то зідхання, не то стогін: — До побачення!

У коридорі вартовий наказує йти просто. Це в напрямі Першої камери. Перед нею інстинктивно зупиняюсь. Падає новий наказ: — Просто до виходу. — Вийшли на двір. Чую команду: — Ліворуч! — Це в напрямі до річки, до яру. Я це добре усвідомлюю. Заполярна ніч була тиха і зоряна. Я глянув на небо. Темносинє глибоке склепіння, на якому ніби на золотих нитках висіли, здавалося, над самою землею такі виразисті, як різьблені, зорі. А в думці тим часом: — Невже отакий кінець? Невже він один, отак просто, пустить в потилицю мені кулю й на тому замкнеться мій короткий життєвий шлях?

— Праворуч! — чую нову команду. Ми повернули в напрямі адміністративного будинку й таборової лазні. Коло лазні вартовий показав на двері й мовив: — Начальник наказав помити тебе. — Я мало не крикнув. Це був шок. Мені в першу мить було навіть трудно зрозуміти. Невже не куля, а лазня? Я ж три тижні взагалі не мив навіть рук. А

тут — справжня гаряча вода, справжня лазня! Білизну і мило видавав у лазні мій добрий приятель, згадуваний вже Б. А. Шведов. Він здивовано глянув на мене й вартового. Я опухлий, посинілий, брудний.

— Що з вами? — питає тихо.

— *Воскресаю*, Борисе Антоновичу, *воскресаю*! — відповідаю метафорично і йду митися. Це була справжня насолода. Я не шкодував часу й не поспішав. Аж мій наглядач гукнув: — Ну, досить, досить. Пішли!

Знову заскрипів замок камери. Всі її напівсонні мешканці автоматично підхопились і спрямували свої голови на двері. Коли я ввійшов у камеру, а двері зачинились, то щасливі мої друзі (нікого ж нового не взяли) майже хором закричали:

— Ось бачиш! Ми ж казали. На допит?

— Та де, куди приємніше. В лазню водили, — відповідаю. Гуторили ще якийсь час і заснули.

Наступного дня мене ніхто не тривожив. Я вилежувався, вигрівався. Почалися ближчі взаємознайомства. Виявляється, що більшість із них були арештовані ще наприкінці минулого року. Але були й недавні, такі, як я. Давно арештовані пройшли все пекло допитів Кашкетіна. Їх все в'язали з троцькістами, хоч вони й не належали ніколи до опозиції. Деякі з них перебули найстрашніші часи терору на цегельні. Тільки недавно їх чомусь звідти забрали й тримають тут. Від одного з таких поворотців я довідався багато цікавого про перші місяці перебування троцькістів на цегельні, ще до розстрілів. На цегельню прибували вони дуже фізично знищені. Але прийшовши трохи до себе, актив троцькістів почав організовувати життя колонії. Почали відбуватись наради, а згодом — доповіді й дискусії на різні теоретичні й актуальні політичні питання. Ці дискусії підносили настрій, творили ілюзію життя, думання. Промоторами доповідей і дискусій були, головним чином, Сократ Ґеворк'ян і проф. Злотник. Інколи ці доповіді та дискусії були такі цікаві, що направду люди запалювались і забували, в яких умовах вони перебувають.

Цегельня та її приречені мешканці були наглухо ізольовані від світу, навіть таборового. Ані радіо, ані преси, ані будь-яких контактів із в'язнями поза цегельнею, не було. Тому, коли їх почали забирати групами, то всі вони, і ті, що відходили, і ті, що залишалися, були певні, що їх відправляють в політізолятори або в якісь південніші континентальні табори з кращими умовами життя. Вони всі розцінювали це, як свою перемогу над ґепеушниками. Виклику на черговий "етап" чекали з нетерпінням. А їх забирали й розстрілювали. Але на цегельні ніхто про це не знав. Мій співбесідник про розстріли дізнався тільки тоді, як знову прибув сюди, на Воркуту.

Надвечір вартовий викликав мене до вартівні, дав папір та олівець і сказав, що начальник чекає на мою заяву. Я сів за стіл і тут же написав приблизно те саме, що я писав багато разів слідчому Побережцеві і що останній рвав, як невідповідне до його вимог. Другого дня

начальник СПО викликав мене до себе. Цього разу я був помитий, чистий, не голодний, лихоманка мене не трясла, одне слово, я почувався нормально. Начальник СПО розпочав розмову діловитим офіційним тоном.

— Я прочитав вашу історію. Це, власне, те основне, що від вас вимагалося. І я дуже здивований, що ви, з незрозумілих причин, цю справу так затягали.

Я хотів перервати цей офіційний монолог начальника й подати свої правдиві коментарі. Але тут же збагнув, що це річ зайва. Ця фальшива гра йому потрібна для якогось висновку. Хай. Послухаю. Він продовжував:

— Ми маємо про вас багато різних, хоч і суперечливих інформацій. Найбільш компромітуюча, це ваша співпраця з троцькістами. Ви ж не троцькіст, для чого це вам потрібно?

— Про яку співпрацю ви говорите, то я не знаю. Що я жив в одних бараках, що їв той самий таборовий хліб, що виконував ту саму працю, то в цьому не моя вина, за таку "співпрацю" я відповідальности не несу.

— Ну для чого ви прикидаєтесь наївником. Ви ж солідаризувалися з троцькістською голодовкою, ви їх активно підтримували.

— Я солідаризувався з вимогами покращання умов життя. Це були вимоги всіх зеків, а не лише троцькістів.

— Але ж ви розуміли, що їм ішлося не про покращання життя, а про загальне таборове повстання.

— Про будь-які пляни повстання я не чув і не знав. Та й про яке повстання можна думати в таборі? Тут щось не те. Щодо побутових вимог, то я приймав їх, як леґальні домагання покращання життя в таборі. І тільки.

Начальник якусь мить мовчить і пронизливо дивиться на мене. Мені здавалося, що він вагається й думає, що зі мною зробити? Потім перевів свій зір на папери, що перед ним були розгорнені. За якийсь час, каже:

— Так от, ми уважно розглянули вашу справу: вирішили її припинити. Вас зараз випустять на загальне становище. Сподіваюся, що надалі подібних дурниць, як солідаризація з виразними таборовими заколотниками, ви не повторите. Ідіть і працюйте.

Подзвонив. Увійшов конвоїр. Начальник СПО вручив йому записку й наказав мене забрати. Я повертався до тюрми у великому нервовому піднесенні. Я був збентежений докраю. Вірилось і не вірилось, що моя справа скінчилась щасливо, що я таки вириваюся з кістлявих обіймів смерти. Я з ніжною вдячністю згадав свого нещасного друга з Першої камери, що напророчив мені, розкриваючи символіку сну, свободу. Що з ним тепер? На жаль, я ніколи пізніше його не зустрів і ще більший жаль, що його прізвища я не запам'ятав. У тюрмі, черговий вартовий, прочитавши записку, спитав мене, чи одібрали в мене тут якісь речі? Я відповів, що нічого, крім штанів і бушлата, які були

кращі ніж це лахміття на мені. Він запропонував вибрати собі з купи бушлатів і штанів такі, які мені до вподоби. Я підібрав можливі, одягнувся й підійшов до вартового. Він дав мені розписатися в книзі вибулих і сказав, що я можу йти до свого барака. Відчинив двері й я вийшов із тюрми внутрішньої в тюрму зовнішню, що офіційною мовою звалося — бути "на общем положении".

Правдоподібно було це 29 або 30 серпня 1938 року. Я йшов до свого барака мехцеху, тривожно думаючи далі: що ж це все значить? Чим це пояснити? І повернення кількох десятків недобитків з цегельні, і виразне сповільнення слідчої гарячки, і закінчення мого слідства, і "общее положение". Моя поява в бараці подібна була до несподіваного вибуху бомби. Мої колеґи, що лежали й сиділи на верхніх і нижніх нарах, чи стояли на підлозі, підхопились і кожний на свій лад вигукували: — Прийшов! Ось бачиш! Ставай погрітись. Хочеш чаю? Гарячий, щойно закипів. — І т. д. Кость Старокадомський сидів на своїх нижніх нарах у кутку, закам'яніло, з ледве помітною усмішкою радости дивився на мене й кликав. Я підійшов і сів на його ліжко.

— Дуже добре! Хочете їсти?

— Тільки не зараз. Дайте прийти до себе. Що тут нового?

Кость з властивою йому повільністю, покурюючи саморобну цигарку, почав розповідати. Особливого ніби нічого. Після мене нікого не забрали. Нове хіба те, що десь за тиждень після мого арешту в клюбі й управлінні табору зняли портрети Єжова. Ходять, каже, чутки, що його пересунено на іншу працю, а на його місце призначено Берію. Чимось, мабуть, не догодив "хазяїну".

Ця вістка мене вразила. Ми у внутрішній тюрмі ще цього не знали. Ця вістка пояснила мені все, навіть причину припинення мого слідства. Очевидячки, безоглядний терор Єжова зробив свою справу й більше був непотрібний. Коли мене арештували, то за інерцією, автоматично на Воркуті ще працювала терористична машина. Коли ж моє слідство доходило свого завершення, раптом єжовська машина зламалась. Воркутським виконавцям терору не залишилось нічого як припинити всі "дуті" справи й решту недостріляних випустити на "общее положение". Крім мене й Едуарда Дуне було звільнено ще кількох недавно арештованих, а також понад 50 осіб, що чудом зацілили на цегельні. Серед цих людей моя пам'ять зберегла лише кілька прізвищ, які пригадую. Давид Ройтман, здається, з одеської групи троцькістів. Про нього кружляли чутки, що він заломився й став на послуги Третьої частини. Не можу твердити, бо фактів не мав і не маю жадних. Алі Гусеїнов — видатний азербайджанський комуніст, не то член ЦК, не то генеральний секретар ЦК КПА. Проф. Шкловський, до арешту старший науковий співробітник Інституту світового господарства у Москві. Відомий з попередньої розповіді проф. Романюк. Раніше вивезеного з Воркути Володимира Косіора розстріляно правдоподібно в Москві разом з його старшим братом, правовірним сталінцем, Станіславом Косіором. Другого активного учасника

голодовки М. Андрейчина, представника Комуністичної партії США до Комінтерну, забрали до Москви ніби на перегляд справи, де він умер (чи його вбили) в Бутирках 1938 р. Було ще кілька осіб, але прізвищ моя пам'ять не зберегла.

На закінчення цієї похмурої історії згадаю ще таке: кілька днів пізніше, в нашій таборовій їдальні, зустрічаю Романюка. Зустріч — щира. Радію, що й його вже випустили на "загальне становище". З'ївши нашу баланду, ми вийшли й поволі рушили в напрямі до наших бараків. По дорозі Романюк стиха розповів мені один кошмарний епізод екзекуції на цегельні. Почув він про це в тій загальній камері внутрітаборової тюрми, де ми з ним востаннє бачились. Мова, мабуть, ішла про першу групу засуджених. Привели, каже, приречених до провалля. Там їх очікували заздалегідь підготовлені два кулеметники. Вони вмить випустили по натовпу засуджених кілька кулеметних черг. Натовп, як підкошений, упав. Поки керівна трійка катів щось нараджувалась, як несподівано, з купи розстріляних, підвелася велична постать з сивим волоссям філософа і страшним голосом, ніби з тоном погрози, крикнула, розкинувши руки:

—Я ще живий, стріляйте!

Вмить нова кулеметна черга його перетяла. На фоні чорних воркутських хмар ця велика сивоголова постать, у світлому плащі й з розпростертими погрозливо руками, виглядала страшно. Як привид оскарження і помсти. Кажуть, що то був Сократ Ґеворк'ян.

Романюк замовк. Мовчав і я. Бо що можна було сказати про цю страхітливу, нелюдяну картину?

Цим завершувалась на Воркуті кривава доба Єжова. Починалася замрячена ера Берії. Ніхто не знав тоді, що нового несе вона для нас.

Деякі прикінцеві міркування

Як і всі попередні, так і цю частину своїх спогадів, я писав із свідомістю повної відповідальности за правдивість занотованих подій і фактів. Я писав тільки про те, що сам переживав, сам бачив або чув від свідків, до яких я мав повне довір'я. З моєї цієї розповіді читач, сподіваюся, побачить, що та саможертвенна боротьба, яку розпочали восени 1936 р. політичні в'язні заполярної Воркути, проходила під ідейним керівництвом міцно організованої, політично безкомпромісної групи троцькістів. Що це був чи не перший ґрандіозний політичний страйк в історії радянських тюрем і концентраків. Що в своєму листі-декларації на ім'я ЦК ВКП(б) троцькісти вперше визначили політичну систему Сталіна, як фашистівську, а самого Сталіна, як кривавого собаку революції. Цим вони провели виразну межу між злочинним режимом Сталіна і своєю ідеєю народоправної соціялістичної революції. Вони так глибоко, так віддано вірили в правду своєї ідеї, що не задумуючись, не схиливши голови перед катами,

пішли на смерть. Я не поділяв їхнього фанатизму, я не вважав, що тоді наша ситуація була така трагічна, що іншого вибору не було, як піти на безнадійний штурм, на озброєних до зубів сталінських тюремщиків. Я (як і багато інших політичних) був проти цього розпачливого кроку. Мої приятелі з групи троцькістів твердили мені, що я не враховую політичного сенсу акції, що я не політично думаю. Я погоджувався з ними. Політика не була моїм покликанням. Але логіка обставин говорила мені: ми замкнені не в звичайні тюрми дореволюційної Росії чи будь-якої західньої демократичної держави. Ми сидимо в тюрмах і концентраках "країни будованого комунізму". А це щось зовсім, зовсім інше, якісно відмінне. Нас позвозили в мертву, безлюдну точку Заполяр'я, абсолютно ізолювавши від цілого світу. Здебільшого навіть наші рідні не знають, де ми і що з нами. Про наші болі, крики, навіть нашу смерть ніхто ніколи не дізнається, не почує. Ми поза суспільною опінією світу. То кого ж може злякати, чи засоромити, чи зворушити наш навіть найгостріший протест, ба, навіть, наша смерть? Нікого.

Я був вихований на українській клясичній літературі, що сама зростала й утверджувалась у великій тюрмі народів. Одна з найбільших талантів тієї доби, поетка-революціонерка Леся Українка висловила такий афоризм: "Без надії таки сподіватись, Буду жити!" Мені здавалося, що в наших тодішніх умовах, така тактика була правильніша. Мої приятелі з цим не погодились. Вони пішли на штурм і . . . вмерли. Я не пішов з ними, але морально і відкрито їх підтримав. І це вже був "злочин". Як бачив читач, я тільки випадково, через щасливий збіг політичних обставин, не поплатився життям. Але я ніколи не нарікав і не нарікаю на їхній політичний фанатизм, що спричинив таку велику трагедію і їх, і тих багатьох, що пішли за ними. Я завжди клонив і клоню свою голову перед їхньою відвагою й самовідданістю.

Вимоги, які троцькісти поставили перед таборовою адміністрацією, були органічно близькі для всіх в'язнів. Тому так багато зеків інших політичних переконань активно підтримали їх. Троцькісти, принаймні в нас на Воркуті, не були замкненою в собі кастою. Вони активно шукали контактів і порозуміння з усіма політичними в'язнями і знаходили їх. З ними йшли рука в руку, боролись, голодували і вмирали багато в'язнів інших політичних переконань. З ними були представники робітничої сопронівської опозиції М. І. Мінков, В. Смірнов, Е. Дуне, зінов'ївці (Ф. А. Радомисльська, представники українського національного фронту: шумськісти, скрипниківці (Західній, Баглюк, Дейнека), українські соціял-демократи (Башловка, Рівний), безпартійні патріоти (Чепурний, Ткач), російські с.-д. меншовики (О. М. Мартинов, Б. Співак, Рубінштейн, Поляков) і навіть духов-ні особи (священик-лікар Зінов'єв).

Варто тут згадати, що трійку російських с.-д. меншовиків — Співака, Рубінштейна і Полякова арештували за доносом таборового провокатора Козлова (до речі, який і на мене робив доноси), що нібито вони

організували в таборі нелеґальну меншовицьку організацію. І це був основний мотив їхнього розстрілу. На Воркуті був ще один старий російський с.-д. на прізвище Іоффе. Мав він понад 70 років. Належав до плеханівської групи і цим дуже пишався. Тримав себе відокремлено й самотньо. У тюрмах, ізоляторах, засланнях перебував, мабуть, ще з благословенства Леніна. Фізично й духовно був цілковито знищений. Жадною політичною акцією в таборі вже не цікавився. Був безнадійним шизофреніком. Пізніше його відправили в психіятричну лікарню для політичних у Костромі. Воркутські масові розстріли весною і літом 1938 року знаменували собою завершення страхітливо-кровавої доби Єжова. Це був, сказати б метафорично, останній кривавий бенкет цього сталінського інквизитора перед відходом у небуття. На його місце прийшов Лаврентій Берія.

Добою Єжова й кінчаю цю першу частину моїх "Окаянних років". Друга частина — моє дальше в'язничне, а згодом, позав'язничне буття за доби Берії.

Те, що зберегла пам'ять (Список жертв)

Нижче подаю список жертв воркутської трагедії 1936-1938 рр. Цей список складено на підставі матеріялів, що зберігаються в моєму архіві: моїх давніших записок і пригадок; списка, що його склав Едуард Дуне та додатків до нього іншого воркутянина А. Цуриченка; того списка імен, що його опублікував О. Солженіцин в книжці "Архипелаг ГУЛАГ" т. 2, стор. 314; інформацій в "Социалистическом вестнике" 27. 9. 1948; М. Розанова, Завоеватели белых пятен, "НРС" 9. VIII 1975.

Едуард Дуне, посилаючи мені свій варіянт списка воркутських жертв, 12 травня 1952 року писав:

> "Як бачиш, чотири воркутяни змогли пригадати тільки 40 жертв із більше як тисячі. Пройде ще десяток років і з нашої пам'яти вивітряться не тільки сталінські катині, але й сама єжовщина. Залишаться фабрики, заводи, рудні, шахти, трактори й комбайни, але не ЛЮДИНА".

Він просив мене переглянути список, додати ті імена, що випадково пригадаються, як буде змога — опублікувати. Я мав намір тоді найближчим часом написати підсумковий спогад про Воркуту й воркутську трагедію і при тій нагоді опублікувати той список. Але різні чергові невідкладні наукові, літературні й суспільні праці, що систематично, протягом довгих років облягали мене, стояли на перешкоді. На сьогодні свій давній намір я виконав, як на це дозволили мої сили. Тож є нагода опублікувати й список воркутських жертв, кількість яких, порівняно до списку Дуне, збільшилась ще на 27.

Звичайно, це мізерна кількість супроти 1300 розстріляних. Але, що вдіємо, коли наша пам'ять обмежена. Але хай для історії залишаться імена бодай тих жертв, що їх зберегла пам'ять кількох уцілілих воркутян. Будемо пам'ятати, що за кожним тут занотованим прізвищем, стоять десятки замордованих невідомих нам на ім'я жертв.

Алмаз Н. М.

Андреєвич Михайло.

Андрейчин — ім'я не встановлено. За спогадом Е. Дуне воно позначалося ініціялею Г. Моя пам'ять зберегла чомусь ініціялю М. За переказами, що кружляли серед в'язнів, був це американець українського походження. До Москви потрапив, як представник компартії США до Комінтерну. Тут заарештували як троцькіста. На Воркуті брав активну участь у голодовці. Після голодовки, на початку 1938 р., його забрали до Москви ніби на перегляд справи. Восени того ж року він загинув у Бутирській тюрмі.

Антокольський.

Аршавський Даня.

Бабаян.

Баглюк Григорій — український письменник, автор багатьох оповідань і роману "Горизонти", один з керівників донбаської групи письменників "Забой" і редактор місячника літератури, мистецтва й громадського життя "Літературний Донбас" (Укр. нац. опозиція).

Башловка — колишній український соціял-демократ з групи інтернаціоналістів, у 1920 році перейшов до Комуністичної партії, аґроном за освітою (Укр. нац. опозиція).

Вірап В. В. — редактор тбіліської газети російською мовою "Заря востока", за іншою версією — редактор газети в Баку.

Воронін Семен — інженер з Москви. Помер під час голодування.

Вульфович — студент із Харкова.

Ґеворк'ян Сократ — секретар ЦК КП Вірменії, колишній студент ФОН (Факультета общественных наук) 1-го МГУ (Московського державного університету), керівний член московського центру троцькістів.

Ґінсбурґ Єлена.

Ґрановський Л. (**Драновський Лев**) — російський поет, член одеського троцькістського центру.

Дейнека — до арешту секретар партійної організації Луганського педінституту (Укр. нац. опозиція).

Дінґельштадт Федор.

Дрейцер Соня — дружина відомого діяча партії, розстріляного правдоподібно після процесу над "Антисоветским троцкистским центром" П'ятакова, Радека, Сокольнікова й ін., 1937.

Енукідзе Ладо — племінник Авеля Енукідзе, члена Президії і секретаря ВЦИКа (Всероссийского центрального исполнительного комитета).

Жак Луї — інженер, французький комуніст.

Західній Ярослав Володимирович — лікар (Укр. нац. опозиція, шумськіст).

Зінов'єв — лікар і священик. Одружений з донькою якогось литовського міністра. Дружина виїхала до батьків і там залишилась. За листування з дружиною запідозрений був у шпигунстві й засуджений на 8 років.

Злотник Григорій — професор політичної історії.

Злотникова — дружина Злотника Г.

Іванов Володимир — колишній командир ескадри сторожових пароплавів Балтійської фльоти.

Іоффе Наум — інженер 22 авіозаводу у Москві.

Капустин — робітник, шахтар з Донбасу.

Кікнадзе Ніко — лікар.

Козлова Зінаїда.

Косіор Володимир — колишній член президії ВУЦРПС (Всеукраїнської центральної ради професійних спілок). Забраний з Воркути під час голодовки й розстріляний у Москві разом з братом Станіславом Косіором.

Крайній Віктор — член харківського обкому комсомолу й провідний член троцькістської опозиції в Харкові.

Краскин Йосиф.

Куніна Паша — колишня дружина Косіора В.

Куриневський Дмитро — до арешту член київського обкому комсомолу.

Левін Натан Ісаакович — до арешту — член колегії Наркомзему РРФСР, вчений аґроном за освітою. З 1935 року був начальником плянового відділу управління Воркутського табору за рекомендацією нового начальника табору Василія Барабанова. З переходом В. Барабанова на іншу працю Левіна звільнили й передали в гірничу колону. В шахті він працював на електролебідці. Звідси й пішов на цегельню.

Магід Муся.

Максимов Максим — до арешту — кіноробітник.

Мартинов Олександер Михайлович. Ходили чутки, що в минулому він був діяльним російським соц.-демократом-меншовиком. На Воркуті жив у палатці троцькістів й активно брав участь в голодовці.

Мелпайс Карл — литовський комуніст. Сидів у в'язниці в Литві. Уряд СРСР виміняв його на ув'язнених литовців у радянських тюрмах. Прибувши в СРСР, Мелпайс поступив на фізико-математичний факультет Московського університету. Був активним організатором троцькістських осередків у вищих школах Москви.

Михайлов — син сормовського робітника. Людина феноменальних здібностей. Кінчив Московський університет, самотужки вивчив кілька мов (англійську, французьку, німецьку). Входив у

троцькістський московський центр.

Мільман — колишній секретар комсомольського осередку 1-го МГУ (Московського державного університету).

Мінков М. І. — член сопронівської робітничої опозиції, один з керівників "Групи 15".

Мінкова Марія — дружина Мінкова М. І.

Орлов-Каменецький.

Подбелло Микола — робітник з Ленінграду.

Познанський — колишній секретар Л. Троцького.

Полевой-Генкін.

Поляков — російський с.-д. меншовик.

Радомисльська Ф. А. — сестра Зінов'єва Ґ.

Рижкова — лікар.

Рівний — колишній член УСДРП, за професією — учитель (Укр. нац. опозиція).

Робертсон — бриґадир робочої бриґади на Усть-Уса. Ходили чутки, що разом з ним забрали на цегельню всю його бриґаду, тобто і нетроцькістів.

Рубінштейн — старий соціял-демократ меншовик. Ще за царських часів відбував заслання на Печорі.

Сенатська Ліза — дружина Панкратова.

Сєдов Сергій — син Л. Троцького.

Сіхарулідзе — грузинський партійний робітник.

Слітинський Саша — не знаю його минулого, але на Воркуті, серед троцькістської групи, був дуже активний.

Смірнов Володимир (молодший)— сапронівець.

Смірнова Варвара — дружина Івана Микитовича Смірнова, старого більшовика, командира П'ятої армії в часи громадянської війни, розстріляного Сталіном після процесу над "Троцькістсько-зінов'єв ським терористични центром" у серпні 1936 р.

Солнцев — минулого його не знаю, але на Воркуті належав до провідної групи троцькістів.

Співак Бузя — російський с.-д. меншовик.

Табачник Е.

Ткач — у минулому — студент Київського інституту народного господарства, засуджений у справі Спілки визволення України (СВУ), 1930 р. (Укр. нац. опозиція).

Фішер Ганс — австрійський комсомолець, шуцбундівець, учасник віденського повстання 1934 р. Втік до СРСР. Тут дістав п'ять років концтабору як шпигун, а 1938 р. — розстріл.

Фрідман.

Чепурний Олекса — студент із Харкова. Засуджений за "український націоналізм".

Шапіро Олекса — робітник одного з харківських заводів.

Шарфгаузен Мойсей — втікач із Польщі, комсомолець.

Друга розповідь
Від воркутської трагедії до звільнення (1938 – 1940)

Доба Берії

Nuovi tormenti e nuovi tormentati — нові муки, нові мученики й нові мучителі — так понуро перефразовували на свій лад знавці Данте (яких у нас не бракувало) цей вислів із "Божественної комедії" (пісня VI), коли прийшла вістка, що дотеперішнього інквізитора Єжова замінив Берія. Проте, з приходом іншого володаря все ж таки настали деякі новації. В наслідок цього багатьом в'язням, а в тому й мені, було врятовано життя. Це парадокс, — але факт. Зупинились арешти. Про розстріли перестали говорити. Зловісна внутрітаборова тюрма почала занепадати. З часом зник і вартовий коло її головних дверей. Але в цілому, загальний порядок, умови праці, ставлення до нас чи, сказати б, психологічна атмосфера — нічим не змінилася. А щодо наших перспектив, то ситуація навіть погіршувалася. Тих, кому недавно автоматично продовжили термін ув'язнення, ніхто не звільняв. Тим, у кого кінчався термін ув'язнення вже тепер, так само, автоматично, продовжували його.

Так, не раз уже згадуваний, мій добрий приятель, професор Харківського університету Борис Антонович Шведов, що мав маленьке трирічне ув'язнення, яке кінчилося в жовтні 1938 року, дістав повідомлення, що термін його продовжено ще на п'ять років. Одне слово, всі, в кого термін ув'язнення кінчався тієї осені, дістали нове продовження терміну. Це творило дуже тяжку атмосферу безвихіддя, вічної каторги й приречення. Ми вже ні на що не сподівалися. Минулорічна страйко-голодовка, що кінчилася такою страшною катастрофою, показала нам, що навіть такі саможертвенні зусилля нічого нам не дадуть.

Але живі люди, за всіх умов, гадають про живе. А ми все ж таки були ще живими людьми. У вересні прибули на Воркуту два останні етапи. Були там переважно свіжі, щойно вихоплені з життя, люди. Жертви шаленства терору 1937-8 рр. А найголовніше, що це був особливий склад людей. Багато партійної, технічної й наукової еліти з Москви, Ленінграду, Харкова та інших міст. Ми відразу кинулися до них, як до свіжого повітря, як до свідків найновіших подій. Ми були

ізольовані від усього світу і лише уривками дещо чули про останні московські процеси, про розстріли генералітету і цілого ряду так званих старих більшовиків. Ми, українці, знали про тотальний погром нашої республіки. Ми чули про самогубство Панаса Любченка, про знищення цілого Раднаркому України, більше того — про знищення майже цілого ЦК КП(б)У та ВУЦВК (Всеукраїнського центрального виконавчого комітету), тобто, — найвищого керівного законодатного органу України, але нам у голову не вкладалося, чому знищено й таких централістів і сталінських підручних як Постишев, Станіслав Косіор чи Григорій Петровський? Все це було покрито мрякою невідомости. Серед новоприбулих тоді був Панас Буценко, колишній відповідальний секретар ВУЦВКу, можна сказати, права рука голови Григорія Петровського і взагалі впливова людина в Україні 20-х років. Був також Винокурний Григорій, — директор відомої на весь Радянський Союз великої центральної крамниці в Москві ГУМ (Государственный универсальный магазин). Про них обох я в "Першій розповіді" уже говорив окремо. Тому тепер повторювати не буду. Але зовсім свіжими для мене людьми були брати Касяненки. Обидва з вищою технічною освітою й досить відомі імена в Україні. Старший Євген, що спочатку працював на дипломатичній службі в Народному комісаріяті закордонних справ, а пізніше, після смерти В. Блакитного, став редактором "Вістей ВУЦВКу". Його, до речі, дуже чомусь не любив М. Хвильовий і з нього змалював свій сатиричний портрет в оповіданні "Іван Іванович". Молодший, Григорій Касяненко — інженер-конструктор з Харкова. Обидва вони ще до революції, студентами, належали до нелеґальної Української соціял-демократичної робітничої партії (УСДРП). З вибухом революції 1917 року обидва стають активними в українському національно-визвольному русі. Григорій Касяненко від УСДРП стає членом Української Центральної Ради, а в тривожні жовтнево-листопадові дні входить до Крайового Комітету охорони революції. У 1918 році, разом з братом Євгеном належав до лівої групи Нероновича, з якою й перейшов до КП(б)У. Але Євгена Касяненка на Воркуту не привезли. Його запакували десь в інше місце смерти. На Воркуту прибув тільки Григорій Касяненко. З покликання він був авіоконструктором. Ще до революції захоплювався ідеєю авіяції і навіть конструював перші літаки. В перші пореволюційні роки в УРСР він цілком віддає себе організації української авіяції. Якщо пам'ять мені не зраджує, він був одним із організаторів і головою УКРПОВІТРОШЛЯХУ, — установи, що в 20-ті й на початку 30-их років існувала на правах міністерства при Раді народних комісарів України. Одночасно він керував Українським конструкторським бюром у Харкові, де успішно проєктувалися нові літаки. Він, очевидячки, належав до тих українських комуністів, які вважали, що раз УРСР окрема республіка, то вона повинна мати й свій повітрошлях, свою авіяцію, свої конструкції, свої авіозаводи. Все, що належить нормально розвиненій сучасній державі. Очевидячки, що

з такими думками в 30-ті роки йому вже стелився шлях у кращому випадку — на Воркуту. І тому він опинився тут.

Біля нього стояв Іван Михайлович Макеєв, — теж інженер авіоконструктор (і навіть орденоносець) відомого Конструкторського бюра Туполева в Москві. Його заарештовано з іншої причини, не пригадую — перед чи вже після арешту самого начальника Конструкторського бюра Туполева. Знаю тільки, що одержав він, як і Касяненко, страхітливий тоді новий термін ув'язнення — 25 років.

Тут же були: старий, понад 70 років, професор гірничої хемії Першого МГУ (Московского государственного университета) Стадник; відомий архітектор, професор того ж Першого МГУ, Некрасов; ще кілька видатних партійних діячів. Був навіть нарком внутрішніх справ Марійської Автономної РСР, кілька інженерів, господарників тощо.

Від них я довідався багато нового й цікавого про містерійні події останніх років. Ці розповіді людей, різного фахового профілю й суспільного стану відображали кожен зокрема дуже індивідуальний кут бачення подій. Але характеристично, що в кожному дуже відмінному варіянті розповіді про ту ж саму подію було завжди щось таке, що єднало їх і штовхало на шлях синтези. Ще і ще обдумуючи ці розповіді, я багато зрозумів із темних подій сталінського терору. Я по-новому збагнув, чому це Сталін з 1937 року починаючи, почав убивати вже своїх найближчих і, здавалося, відданих послідовників і помічників. Маю на увазі таких, як Постишев, Станіслав Косіор, Роберт Ейхе, Ян Рудзутак, цілий ряд секретарів не тільки республік, але й також обкомів чи крайкомів партії. В наслідок цих розмов, дискусій і роздумів у мене склалась була тоді так зв. "Воркутська версія" про падіння Постишева та інших членів ЦК. Цю версію, багато років пізніше, бо аж 1954 року, я подав як імовірну гіпотезу терору Сталіна 1937-8 рр. в англомовній брошурі "Падіння П. П. Постишева".*

Але несподівано цю мою гіпотезу (бо ж я не мав жадних документів), через чотири роки, підтвердив М. Хрущов у своїй "Таємній доповіді" на пленумі ЦК КПРС, де він викрив і засудив злочини Сталіна. Свій присуд Хрущов зробив на підставі доступних йому документів і джерел лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р. На цій підставі він ствердив, що на пленумі була переважна більшість тих, які мали сумнів у правильності терору Сталіна. Вони й поставили собі за мету на пленумі цю проблему розв'язати краще. Це була "Змова

---

* "The Fall of Postyshev". (New York: Research Program on the U.S.S.R., 1954).

Див. також мої книжки:

1. "Stalinist Rule in the Ukraine". A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939). (New York: F. A. Praeger Publishers, 1960): 114-22.

2. "На магістралях доби". Статті на суспільно-політичні теми. Розділ: Падіння П. П. Постишева. (Торонто-Балтімор: Смолоскип, 1983): 31-62.

сумнівників", про яку Сталін довідався й за яку усіх їх перестріляв. Хрущов це довів пленумові фактами. Цим розкриттям сенсу пленуму, висновками й публікацією документів пленуму Хрущов не тільки підтвердив правдивість моєї гіпотези, а й перетворив її в документально доведену тезу.

З Касяненком я мав дуже цікаві розмови. Довідавшись, що я з Харкова, він поставився до мене дуже щиро. На події в Україні мав надто песимістичні погляди. Почався, казав, тотальний погром. Україна вже обезголовлена і обезкровлена. Гречухи, корнійці* та ще якісь там невідомі перед тим люди, що вилазять, чи їх за вуха витягають на поверхню відповідні аранжери, — то не люди потрібної політичної культури, то роботи, то безхарактерні, з рабською психікою виконавці та й тільки. Він на якусь мить замовкав, а потім продовжував: — Хіба ж ми могли думати, що до такого дійде?! — Він очевидячки думав про тих українських соціялістів, що перейшли в КП(б)У й підсилили її позиції в роки революції. — Але дійшло! Наша доля вирішена. Тут зогниють наші кості . . . І пес про нас не гавкне . . .

Запам'ятались чомусь дуже мені ці слова, і його зрезиґнований тон. Був він високий, гарний, поставний, на той час близько 50 років, типовий інтеліґент. Говорив добірною українською мовою.

Дуже кольоритною особою був професор Стадник. Автор багатьох праць з гірничої хемії, довгорічний професор МГУ, учасник багатьох міжнародних наукових конґресів хеміків і доповідач на тих конґресах. Його раптом, на 70 році життя, запідозрили в шпигунстві й запроторили на 25 років у концентрак. З цього диявольського глуму над собою старий професор шибенично жартував:

— Отут то я вже обдурю радянську владу. Вона мені ласкаво приділила 25 років. О, ні, не відбуду! Як відсиджу десять років, то й за те хай подякують, — говорив з тихою іронічною посмішкою старий учений.

Коли довідався, що я українець, відразу підкреслив, що й він українець. Походить з Катеринославщини. Вчився в Московському університеті, де пізніше й професорував. У студентські роки був активним в українському студентському житті. Коли вийшов у науковий світ, дістав катедру в МГУ, то його контакти з українським рухом зменшились, але ніколи не переривались цілком.

---

* 1. *Корнієць Леонід*, н. 1901. До 1922 р. - вчився. Від 1923 - вчителював на селах Кіровоградщини. 1926 р. вступає до КП(б)У. В 1930-7 на радянській партійній роботі на Мелітопільщині й Дніпропетрівщині. Звідси 1938 р. його беруть і настановляють головою Президії Верховної ради УРСР, а 1939 р. головою Ради народних комісарів. 2. *Гречуха Михайло*, н. 1902 р., дрібний комсомольський і партійний діяч на Черкащині й Житомирщині. Звідси 1939 року його беруть і призначають головою Президії Верховної ради УРСР, замість Корнійця, який став головою Раднаркому.

Я дивився й слухав з великою пошаною цю, як мені тоді здавалося, дуже стару, замучену тюрмою вчену людину, й думав: хто і для чого так злісно і нелюдяно насміхається над ученим із такими заслугами і такого віку?! Весною 1939 року його кудись забрали з Воркути. Яка його дальша доля — не знаю. З цим же першим етапом забрали і наших авіоконструкторів — Макеєва і Касяненка. Пішли чутки: регабілітація. На перегляд справи. Річ імовірна. Саме тоді звільнили чи влаштували на особливо привілейовану "шарашку" відомого московського авіаконструктора Туполева. Напевне до нього звезли всіх його помічників, а в першу чергу Макеєва Івана Михайловича. Чи потрапив туди і наш Григорій Касяненко — не знаю.

І ще такий кадр. У таборовій їдальні, поруч зі мною, сидів і доїдав свою "трєску" (засолена риба, що водиться в північних морях) зек, якого я бачив уперше. Високий, худий, але досить бадьорий. З вигляду мав років під п'ятдесят. Розмовились. Він недавно прибулий. За фахом — інженер. Приділений у гірничу колону, як контролер елетротехнічних устаткувань. Питає, звідки я. — З Харкова.

— З Харкова? — не то здивовано, не то радо перепитує він. — І я з Харкова. Ну то будьмо знайомі. Називаюся Ярещенко.

Мені це прізвище нічого не сказало. Я просто запитав:

— Ви що в Харкові, на якомусь заводі працювали?

Він якусь мить мовчки дивиться на мене й тоді каже:

— Ні. Але ми скінчили наш обід. Підемо. По дорозі розповім.

Ми вийшли на широку дорогу, що вела від їдальні до житлових бараків. Ідучи поволі, мій новий знайомий і земляк розповів мені прецікаву історію свого життя. На жаль, багато фактів, барвистих епізодів, подій, імен забулося. Залишились лише уламки схеми тієї оповіді. Але хай збережеться хоч це.

— Так от, — почав поволі мій супутник, — на волі я був у духовному сані. Був архиєпископом Української автокефальної православної церкви — УАПЦ, як звичайно її називали. Посідав катедру Слобожанської єпархії. Ви Миколаївський собор у Харкові знаєте?

— Знаю. Це, здається, площа Тевелева й ріг Пушкінської вулиці.

— Так. То була моя катедра. То був центр українського церковного життя Слобожанщини. Там я відправляв свої архиєрейські Служби Божі. Ви там ніколи не бували?

— Ніколи. Я приїхав до Харкова наприкінці 1929 року. Собор, здається, в той час уже не діяв.

— О, так, фактично не діяв. Мене з Харкова вивезли ще 1926 року. То вже були його присмерки, занепад. Готувався процес СВУ. Поволі парафіяни розбігалися. Все йшло до ліквідації. Отже, я правив Слобожанською єпархією з 1922 по 1926 р.

— То ви вже довший час у таборах?

— П'ять років "вільного" заслання в Ташкенті. Два роки шоферував у Курську, ніби на волі. 1934 року новий арешт і - 10 років. З них досиджую оце вже шостий рік, — проказав він мені спокійно.

— Звідки ж у вас звання інженера? Ви що — в таборах набули цей фах?

Він посміхається й каже:

— Я маю дві закінчені вищі освіти. Спершу, закінчив Духовну академію. І можна сказати, навіть дуже успішно. Але піти у священики — не хотів. Я був тоді уже міцно пов'язаний з Українською партією соціялістів-революціонерів. Боротьба за свободу мого українського народу була вже моєю стихією. Я поступаю в Політехнічний інститут. І саме на початку революції 1917 року закінчую й дістаю диплом інженера. Але то вже був час самі знаєте, який. Я з усією своєю молодою енергією, бо мав тоді всього 27 років, кинувся в національно-визвольний революційний наш рух. Я був дисциплінованим членом молодої групи есерівської партії. Нам здалося, що наші старші товариші "схрунили". У складних обставинах гетьманщини підтриманої німецькими дивізіями, вони ніби розгубилися. Течія Гринька, Шумського, Блакитного, — так званих "боротьбістів", до якої належав і я, виявила тоді максимум активізму, відваги й боротьби. В повстанні проти гетьманщини і німців ми вели перед. Багато наших друзів загинуло. Повстання перемогло, але ситуація ускладнилася ще гірше конфліктом із Радянською Росією. Коли значну частину України окупувала Червона армія ми залишалися з народом. Ми вважали, що леґально, як ліва соціялістична партія, зможемо зробити чудо — розбудувати й зміцнити Українську Радянську Соціялістичну Республіку з виразним українським культурно-політичним обличчям.

Але, — продовжував Ярещенко, — практика швидко показала, що це була наша, м'яко кажучи, помилка. Нам залишилося або влитися в КП(б)У, або зникнути з політичної арени. А це в тих умовах і часах не була така проста справа. До того ж ми потрапили в гру такого винахідливого майстра таких справ, як Ленін. Він вважав, що нас треба конче проковтнути. То, молодий чоловіче, була страшна смертоносна гра. І наша партія таки дала себе проковтнути. І це була Ленінова перемога. Недарма Ленін кілька разів повторював, що укоськання "боротьбістів", домовляння з ними, влиття їх в КП(б)У, — "це перемога, яка вартісніша двох військових битв". Ленін розумівся на таких справах. З нашого боку, треба сказати, також були свої розрахунки й оптимістичні надії. На останньому ліквідаційному з'їзді у березні 1920 року, Василь Блакитний, бажаючи підбадьорити настрій більшости ввійти в КП(б)У й підкреслити наш позитивний намір, пустив у рух відому епіграму, навмисне писану російською мовою: "Мы сольемся, разольемся и зальем большевиков!". Але знову, практика показала, що це була ілюзія, лише поезія. Нас було замало. Залити ми не змогли. Навпаки, нас поволі просто фізично знищили.

— Я, — казав мій співбесідник, — належав до тієї меншости, що не вірила в реальність епіграми Блакитного. Я в КП(б)У не пішов. Я став просто льояльним інженером. Але я не міг так просто зійти набік і

замкнутися в своєму фахові. У мене надто сильний був уже розвинений соціяльний інстинкт. Ідея духовного відродження мого народу не давала мені спокою. Активізація руху за Українську автокефальну православну церкву — УАПЦ 1921 року притягла відразу мою увагу. Мені видалося, що наша самопосвятна, віддана народові церква, при розумному спрямуванні може відіграти вирішальну ролю в духовному, морально-культурному вихованні нашого народу. І я активно влучився в діяльність УАПЦ. Моя закінчена вища богословська освіта, мій розвинений громадський, національний інстинкт, швидко висунули мене в керівні лави руху. При проєктуванні єпископату моє ім'я вже стояло одним із перших. У великому піднесенні вірних нововідродженої нашої церкви я прийняв висвячення від самого митрополита Липківського й посів спочатку Лубенську, а потім Слобожанську єпархію з осідком у Харкові.

Мені часом, — вів далі Ярещенко, — було дивно спостерігати, як дивовижно складається людське життя. Бачу, як мої колишні партійні товариші: Василь Блакитний, блідий, виснажений сухотами, з грубою течкою крокує через площу Тевелева чи в редакцію "Вістей", чи на засідання ВУЦВК; а завжди дружньо-усміхнений Мишко Яловий швидко прямує до ДВУ чи в "Червоний шлях"; тут же в протилежний бік, у напрямі до ЦК партії йде твердим кроком, з чорною продовгастою борідкою, завжди принциповий і чесний Олександер Шумський. А я, всупереч усьому — до Миколаївського собору на відправу архиєрейської Служби Божої. І все ж таки, всі ми помилялися, всі не потрапили в ногу. Всіх нас — і комуністів, і служителів культу, і членів ЦК і архиєреїв УАПЦ — однаковою мірою, з однаковою лютою, роздушила сильніша, організованіша й безоглядніша та ворожа нашому народові сила. Чому це сталося, — це окрема і складна тема. Але про це може колись ще поговоримо окремо. Ми попрощалися. Кожний пішов у напрямі свого барака. Я був приголомшений. Я довго думав над долею цієї надзвичайної людини. Адже ж його біографія, це значущий уламок нашої великої доби. Ми з ним ще зустрічались. Але вже ніколи не було такої одвертої й такої хвилюючої розповіді. Інколи, під час інспекції в шахті, він приходив на моє робоче місце. Ніби заглядав до мотору, прислухався як працює машина й затримувався надовше. Цікавився моєю справою. А найбільше — долею Хвильового, Ялового, яких знищили вже після його арешту. Але до його біографії й пережитої доби, ми більше не верталися.

Так, ніби вже все було нам ясно. Наприкінці літа 1939 року його з Воркути забрали. І знову закінчу стереотипною дле мене фразою: яка його дальша доля — не знаю.

* * *

Почалася воркутська зима. Снігопади й завірюхи. Був, правдоподібно кінець жовтня. Я, як звичайно, щойно прийшов із нічної зміни. Випив горня окропу зі шматком чорного гливкого хліба й готувався спати. Раптом до барака заходить вохрівець і вигукує моє прізвище. Відповідаю. — Давай, у "Третю часть!" — наказує. Моє серце зупинилося. Що? Знову? Але за мить опановую себе, вдаю спокійного. Знову прошу Костя Старокадомського заопікуватися моїми лахами. Одягаюся і йду в супроводі вохрівця. В "Третій части" мій супровідник каже мені почекати в коридорі, а сам зникає в якійсь кімнаті. За деякий час виходить і каже мені зайти. І, — о жах! — бачу перед собою, знайомого вже мені ще з внутрішньої таборової тюрми, самого начальника "Третьої части" Нікітіна. Ну, — думаю, з верхів починається. Нікітін досить ввічливо запрошує сідати. Ставить кілька стандартних для енкаведистів питань, відомих мені вже з попередніх допитів: як себе почуваю, де працюю, чи маю якісь скарги. Відповідаю автоматично, однослівно. Не можу збагнути, до чого це все йде? Нарешті Нікітін переходить до суті. Насамперед він нагадує, що мені до кінця ув'язнення залишилося менше як два роки. Він сподівається, що історія мого попереднього таборового арешту (застережливий натяк!) не повториться і все буде гаразд. Зараз він пропонує мені співпрацю з "Третьою частиною". — Ми хочемо, — казав він, — мати солідного, об'єктивного інформатора, який би не вводив нас у блуд аж надмірним старанням. Вважаємо, що таким чесним і відповідальним співробітником можете бути ви. Тому й пропоную вам.

Я буквально одубів, почувши ці слова. Якусь мить я навіть не міг зорієнтуватися й логічно подумати. У голові хаос, але десь у глибині вся моя істота інстинктивно пройнялася рішучим запереченням: "Ніколи в житті! Навіть перед смертною загрозою". І я очманіло мовчу.

— Ну, то що ви скажете? — чую голос Нікітіна.

— Я цього... не можу, — кажу мимовільно, навіть сам не чуючи свого голосу.

— Як це "не можу"? Чому? Не бажаєте? — чую ніби з-за кам'яної стіни.

— Ні, я просто... не здібний... до такої... праці. Я навіть не уявляю собі... Ні, я не можу.

— Чекайте, чого ви драматизуєте, — каже спокійно Нікітін. — Яка ж тут трудність? Ми від вас нічого особливого не вимагаємо. Ви людина грамотна. З людьми маєте контакти. Провадите бесіди. Чуєте бічні розмови. Думки і настрої тих зеків ми й хочемо об'єктивно знати. Яка ж тут складність?

—Ні, — кажу вже трохи певнішим голосом, — вибачте, я не зможу. Я 8-9 годин працюю в шахті. До того ж працюю один, бо на тяговій машині. Ні з ким зблизька не розмовляю. Після шахти — лазня, сніданок, обід, відпочинок. Нікуди не ходжу. То що я можу? Ні, я не можу... — плету йому щось таке й подібне до цього. А світ мені

крутиться й почуваю себе, як над смертельним проваллям.

Нікітін деяку мить дивиться на мене. Не знаю, поглядом тупого ката чи психолога. Але відчуваю, що дивиться злобно, неприязно.

— Ні, ви непоправний. Ви не хочете з нами співпрацювати. Ясно! — чую гострий, як ніж, голос Нікітіна.

— Ні, я не можу, — пробую рятуватися й виправдовуюся наївно. — Я розумію. Це важливо, але я . . . не можу.

— Ви вважаєте це брудним для себе обов'язком? — чую знову скрипучий голос Нікітіна. — Помиляєтеся. Це чистий, чесний обов'язок кожного радянського громадянина. А ви це з погордою відкидаєте.

— Та ні, я просто . . . не можу, — тверджу вже, як папуга.

— Ну гаразд. Справа ясна. Але про цю нашу розмову ніхто не повинен знати. Чуєте? Відповідальність — головою. Підпишіть цей папір.

Я глянув на лист задрукованого паперу. Читати й розуміти прочитане — не міг. Я тільки зрозумів, що цим стверджую що моя розмова залишається абсолютною таємницею. І поставив своє прізвище.

— Можете йти, — сказав холодно Нікітін.

Я вийшов. У коридорі нікого не було. Я попрямував до виходу. Хтось повз мене пройшов. Виходжу надвір і йду до свого барака. Там дехто з моїх співмешканців питають у чому справа? Нічого, кажу, важливого. Треба було підписати деякі протоколи про моє звільнення з тюрми. Зацікавлені ніби задовольнились. Але мій друг Кость по очах моїх бачив, що щось тут не те. У зручних обставинах питає:

— В чому справа?

Я, подумавши, кажу йому:

— Костю, я нікому цього не сказав і не скажу. Тільки вам. Ви один знатимете. Якщо мене ліквідують, то щоб ви знали, за що. Мене хотіли зробити сексотом. Я категорично відмовився. Що зі мною тепер зроблять — не знаю.

Кость мовчав. Потім стиха каже:

— Нічого. Я думаю, що за це вони не вчепляться.

Я, проте, чекав найтяжчих наслідків. Але до кінця серпня 1940 року, тобто, до моменту мого виїзду з Воркути, мене більше не турбували.

* * *

На початку січня 1939 року до мене заходить Борис Антонович Шведов, який два місяці тому дістав додаткових п'ять років ув'язнення, і радісно каже:

— Григорію Олександровичу, приємна новина. Мене звільнили.

Я дивлюся на нього з непорозумінням і кажу:

— Чекайте, як це "звільнили"?

— Та дуже просто. Мій термін кінчився ще в жовтні. Мене незаконно на два місяці затримали. Тепер звільнили.

— А як же з додатком? Вам же офіційно оголосили додаткових п'ять років? Ви були в УРЧ? (УРЧ — Учетно-распределительная часть — Обліково-розподільна частина, по-нашому).

— Я допіру звідти. Про додатковий термін навіть не згадували. Так, ніби його ніхто ніколи мені не оголошував.

— Дивні, але й славні діла Твої, Господи, — кажу на радощах. — Значить, повіяло новим вітром. Будемо сподіватися, що лагіднішим. Що ж ви думаєте тепер робити? Рушати з Воркути зараз не можна.

— Очевидячки залишуся до навіґації вільнонайманим.

Він був перший із щасливців. Ми ще погомоніли й навіть висловили думку: побачимо, що буде з іншими "додатковцями". Чекати не довелося довго. Наступного дня і далі почали викликати почергово всіх, кому наприкінці минулого року, згідно з ухвалою якогось мітичного "суду" в Москві, додали нові терміни ув'язнення. Більшість залишилася до навіґації. Але були й такі, що підштовхненні інстинктом волі, неперможним бажанням найшвидше вибратися з заполяр'я, побачити рідних, наперекір лютій природі, сніговим заметам тайґи, вирушили пішки додому. Чи дійшли вони — не знаю. Лише Сергій Малахов у циклі своїх "Воркутських сонетів" створив трагічний образ звільненого, що в бажанні якнайшвидше побачити дітей і дружину, пішов пішки й загинув від холоду й голоду в непрохідних хащах тайґи.

Борис Антонович улаштувався, здається, в бухгальтерії Шахтоуправління і замешкав ув одній з землянок для "колонізованих" над річкою Воркута.

На початку червня 1939 року, після праці я міцно спав на своїх нарах барака механічного цеху. Чую раптом, що хтось сів коло мене на мої нари. Розкриваю очі — Борис Антонович. Я був трохи здивований. Вільнонайманим не дозволено було заходити в бараки зеків. Борис Антонович зіґнорував цю заборону.

— Думаю, що ви вже виспались. Час уставати, — посміхаючись, каже він.

— Та вже, звичайно. Скоро обід. Що сталося?

— Нічого. Просто давно вас не бачив. Одягніться й прийдіть до мене.

— Добре. Тільки пообідаю й прийду.

— Пообідаєте в мене. Приходьте зараз же, — каже трішки загадково Борис Антонович. І пішов.

Швидко одягнувшись, я пішов до його землянки. Перше, що кинулося мені ввічі, коли я зайшов у землянку, це — святково накритий стіл з нарізаною справжньою, давно навіть не баченою ковбасою, а в центрі — пляшка ще не розкоркованої справжньої горілки. Мені аж в очах потемніло. Понад п'ять років не тільки не куштував, але й не бачив такого "пейзажу". Інстинкт смаку аж закричав у мені. І то дивно: не так до ковбасних виробів, як до горілки. Я ніколи не мав пристрасті до спиртних напоїв. Так іноді, в товаристві — чарку, дві. Але

тепер чомусь бажання відчути смак горілки вибухло з такою силою, що я не міг свого захвату стримати.

— Я так і знав, — казав, сміючись Борис Антонович, — тому я вас і запросив.

Ми сіли трапезувати. У землянці було ще двоє мешканців. Очевидячки теж "вільнонаймані". Це було справді щось незвичайне. В землянці, над річкою Воркута, за полярним колом, в районі вічної мерзлоти, троє недавніх, а один теперішній в'язень сидять за розкішною, як на ті умови перекускою й випивають справжню "сорокаградусну". Після перших чарок Борис Антонович сказав, звертаючись до мене:

— За тижнів два я покидаю Воркуту. Сподіваюся з вами зустрітись уже в Харкові (Він знав, що мій термін кінчається через рік). — Я не знаю, чи дозволять мені жити в Харкові. Але на всякий випадок даю вам адресу моєї дружини. Як будете в Харкові, конче зайдіть. Вона вам скаже, де я.

Адресу я записав і пообіцяв, що коли справді таке чудо станеться і потраплю до Харкова, то зайду обов'язково. Ми бенкетували у великому піднесенні. Але не торкалися нічого сучасного, болючого. Ми випивали за здоров'я, за щасливу путь, за майбутню зустріч, за добро людей і за всякі абстрактні речі. Ми вже звикали жити замкнено й заховано.

Це було моє останнє прощання на Воркуті з Б. А. Шведовим. Незабаром він покинув Воркуту назавжди.

* * *

Зустрів Устінова. Теж дістав звільнення. Питаю, що думає робити? Пропонують, каже, залишитись помічником начальника вохру (воєнізована охорона табору).

— Пропозиція добра, схвально кажу. Хоч якимось боком, а твоя воєнна стихія. Це що, тільки до навігації?

— Покищо так, а там буде видно.

За кілька місяців праці Устінов проявив такий талант начальника й організатора, що йому запропонували залишитися надовше вже повноправним начальником вохру. Умови були дуже добрі й він погодився. Весною, при зустрічі, я його привітав. Він, ніби виправдуючись сказав:

— Полком мені більше не командувати. Іншого фаху не маю. Та й, правду кажучи, придивившись за ці місяці до праці таборової охорони, я побачив, що тут потрібно навести порядок. Потрібна нова тверда рука, яка б рішуче ліквідувала недбальство, кумівство і злодійство, що ввійшло тут у звичку. А це лягає тягарем насамперед на в'язнів. От я й вирішив прикласти тут трохи своїх зусиль. Удасться щось зробити — добре. Не вдасться — за рік виїду. Контракт підписав на рік.

До компетенції вохру належало не тільки нагляд за в'язнями, охорона меж табору, але й охорона харчових та речових складів, у тому й землянки з цивільним одягом зеків, їдалень для вільнонайманих і для зеків, крамниць для вільнонайманих, пекарні тощо. Одне слово, всі ті місця, що були головними об'єктами злодійства й різного крутійства кримінального елементу, з якого переважно складалось начальство таборів. Все це тепер забирав під свою руку Устінов.

* * *

На березі Воркути, в смузі концтабору стояв невеличкий будинок з деякими прибудівками, до якого доступ нам був заборонений. Будинок цей офіційно називався Мерзлотна станція Академії наук СРСР. Її завданням було вивчати ґрунти, води, атмосферу й напрям вітрів заполярної смуги. Не знаю, чи там працювали вчені з колишніх зеків, чи спеціяльно закинені сюди науковці. В усякому разі для помічної фізичної праці на Мерзлотній станції використовували деяких зеків. Працювала там одна дівчина чи молода дама з жіночого барака зеків. Молода, років 25, гарна жіноча фігура, в білому хутряному кожушку, в такого ж кольору шапочці вона ґраційно час від часу дефілювала між Мерзлотною станцією й управлінням шахти. Вона мені нагадувала "Білу Шапочку" з Винниченкового роману "Записки кирпатого Мефістофеля". Але ті біографічні дані, що ходили про неї в таборі, зовсім не відповідали характерові Винниченкової героїні. А розповідали про неї, що походила з Москви, а засуджена була до 10-х років ув'язнення за участь у грабіжницькій банді. У ній вона грала ролю повії й привабниці жертв. Молода, вродлива, приваблива дівчина, вона бувала постійно в тих дорогих ресторанах, де збиралася, харчувалася й напивалася грошовита місцева і приїжджа радянська партійна й господарська бюрократія: директори заводів, головні інженери заводів, голови трестів, МТС тощо. На неї не можна було не звернути увагу. Вона входила в контакти, уміло й гідно трималася, як справжня "панна", уважно вибирала собі жертву й тоді пускала в дію всі свої принади. Коли вона бачила, що об'єкт вартий уваги, вона приваблювала його на цілонічну розвагу "до себе додому". Брали таксі й їхали до вказаного нею пункту в місті. Там уставали, йшли пішки нібито до її мешкання, повертали в якийсь завулок, і тут, "несподівано" на них налітала озброєна банда. "Панна" десь негайно зникала, а жертву, яку вона привела, блискавично "обчищали" від грошей та інших цінностів, включно з добрим одягом. Так вона довго "промишляла". Міліція й аґентура карного розшуку — МУРу (Московського уголовного розыска) — довго полювала, поки нарешті не піймала цю "гарну панну" на гарячому. Судили, дали 10 років і відправили на Воркуту. Отака правда чи леґенда про цю дівчину, яку я тільки інколи бачив збоку. Взагалі жінки на Воркуті (як я думаю, що й у всіх інших таборах) були цілковито ізольовані від чоловіків.

Жіночий барак був розташований десь далеко, в північній стороні табору, за приміщеннями, здається, вільнонайманих. Жінкам-в'язням, як і чоловікам-в'язням було суворо заборонено відвідувати одні-одних чи й мати будь-які ближчі взаємні контакти.

Жіночий барак, казали, був навіть відгороджений дротом від загального чоловічого табору. Жінки працювали переважно прибиральницями в шахтоуправлінні, у вохрі, в приміщеннях вільнонайманих, в лікарнях, амбуляторіях, на кухнях тощо. Жінок з фаховою освітою (інженерів, лікарів) інколи використовували за фахом. Лише на таких працях, чи на шляху до праці, зустрічі й розмови з жінками були можливі.

Крім згаданої вже "Білої Шапочки", яку я спостерігав збоку, я ближче був знайомий з чотирма жінками. Перша з них, це культурна, енергійна москвичка, за фахом лікар, моя співетапниця 1936 року з Архангельська на Воркуту, а пізніше наш "добрий янгол", таборовий лікар, Фаїна Пилипівна Чаплигіна. Вона не тільки помагала, чим могла, але з нею було завжди приємно й корисно погуторити про ширші питання нашого замряченого часу. Доля її склалася дуже сумно. Але про це я розповім пізніше.

Друга, — теж москвичка й на ім'я теж Фаїна, але прізвище, на жаль, забув. Якось стихійно сталося так, що хоч ми з нею ніколи не могли побути на самоті, але стосунки між нами склалися глибоко-дружні й щирі. Ми з нею познайомилися в конторі головного інженера шахти Анатолія Гаєвського. Вона мала якусь технічну освіту. Її прислали в розпорядження головного інженера, як кресляра. Вона прибула на Воркуту першим етапом 1938 року. Мала термін через ОСО 8 років як ЧСВН (Член сім'ї ворога народу). Це було нове. Мене це дуже зацікавило. Часу на довшу розмову не було. Ми умовились іншим разом закінчити розмову. Невдовзі мене заарештували. Вістка про це дійшла й до неї. Коли я через місяць вийшов "на общее положение" й вона мене побачила, то зустріла з неприхованою радістю, як рідного. Ми зустрічалися часто на відстані, коли вона з контори йшла в жіночий барак, а я — в шахту. Ми віталися дружніми помахами рук. А інколи (пізніше це було навіть частіше), коли я в той час не працював і виходив на свій звичайний прохід, ми зустрічалися на людній таборовій дорозі й уже якусь годину поволі ходили. Тоді нашим розмовам не було кінця. Від них у моїй пам'яті збереглось лише дещо.

Фаїна була дружиною якогось визначного військового чи партійного діяча. На нещастя, казала вона, він знав німецьку й еспанську мови. Тому, на початку еспанської авантюри 1936 року його післали до Еспанії для реалізації там сталінських провокацій. Він чи не зміг, чи не зумів, чи й просто вважав ці провокації нерозумними, але не зробив чи не виконав так, як йому було доручено. Його відкликали і . . . розстріляли. Їй, за те, що була його дружиною, дали 8 років. Вона була матір'ю двох дочок, які залишилися під опікою чи її, чи чоловікової сестри. Це була найболючіша її рана.

— Ти не уявляєш собі, — повторювала вона часто, — як мені тепер тяжко переживати розлуку з моїми дітьми. Як мої донечки без батьків виростатимуть? Вони ж ще навіть не можуть збагнути, що сталося? Чому їхніх батьків забрали від них? Як їм пояснюватимуть офіційні "вихователі", коли вони дійдуть до свідомости дорослих людей? Все це мене так мучить, що інколи доводить до межі божевілля. Вгамовує тільки свідомість того, що я ж не одна в такому стані, і не одні мої діти зазнають такої долі. Адже таких матерів і батьків у нашій країні — тисячі, та де там, мабуть, мільйони! Тоді мені здається, що таке оскаження не може тривати довго, що може таки пощастить мені пережити й побачити ще своїх дочок. І це мене трішки заспокоює.

Може не такими словами, але без сумніву в такому сенсі висловлювала вона свої переживання за малими, силою відірваними від неї дітьми. І ще пригадую такі її рефлексії під час наших воркутських "прогулянок":

— Сказати по правді, не тільки мої маленькі донечки, але й я не розумію, принаймні не знаходжу логічного пояснення, що робиться у нашому нерозумному жорстокому світі. Кому на користь і для чого все це робиться? Чому, наприклад, розстріляли мого чоловіка? Він жив і діяв так, як належиться чесному радянському громадянинові. Він не міг бути ні зрадником, ні шпигуном. А за що ж мене запакували? Мені ж ніяких звинувачень навіть не ставили. Просто тому, що я була дружиною уявного їм "ворога".

Вона на мить замовкала й ми ходили мовчки. Потім продовжувала:

— Невже я ніколи не побачу своїх дітей? Невже ніколи не прийду в свою кімнату, як колись-колись у щасливіші роки, не скину черевиків, не вилізу босою на канапу, не візьму в руки розумну книжку й не порину до забуття в дивовижні вигадки талановитого автора? Невже назавжди трагічно переломилося життя й я ніколи вже не житиму нормальним людським життям, не побачу дорослими своїх дочок? Від свідомости цього інколи бере така розпука, що я боюся втратити свою подобу нормальної людини.

Вона любила колись багато читати. До арешту вона була в курсі всієї найвідомішої в той час перекладної західньоевропейської літератури. Вона часто говорила мені про книжки, яких я не читав. Одної зустрічі вона сказала:

— Маю велику приємність, потрапила мені до рук повість Гемінґвея "Прощай, зброє". Ти читав?

— Ні. Вона, мабуть, вийшла, коли я вже "не жив".

— А, а, а, так. Вона вийшла в перекладі 1936 року.

— То вже був рік, коли мені було не до Гемінґвея, — кажу, сміючись.

— А я не встигла. Аж тепер потрапила мені до рук. Як я зможу затримати довше, я дам тобі прочитати.

— Я буду радий. Бо зовсім уже здичавів.

Вона дотримала обіцянки. Так я вперше прочитав "Прощай, зброє" на Воркуті. Читав поспішно, приховано. Лише Кость Старокадомський читав, коли я йшов на працю. Книжка справді була варта великої уваги. Було це свіже, не замусолене слово. Гемінґвеївський світ був не джек-лондонський, не сінклерівський, навіть не дос-пасосівський (який мені вже тоді був трохи відомий). Це було щось зовсім оригінальне, неповторне. Прочитавши, я з вдячністю повернув книжку Фаїні. Вона, замість того, щоб вислухати мої враження, захопливо висловлювала свої. Цікаві, влучні, а найголовніше, підсилені новими, щойно прочитаними оповіданнями Гемінґвея — "Сніги Кіліманджаро" та іншими.

— Це великий майстер, надзвичайний, принаймні для мене він таким звучить. А в "Снігах Кіліманджаро" й оповіданнях з еспанської тематики мовиться зокрема про події й місця, за які загинув мій чоловік. Читаючи ці твори Гемінґвея, намагаюся збагнути, що могло бути таке, на чому спіткнувся мій чоловік? Або які соціяльні чи різнопартійні конфлікти могли викликати в нього непогодження з лінією Сталіна? Психологічно мені дещо вияснює Гемінґвей. Але це дуже складна і тяжка матерія.

Я шанував у неї нахил до критичного образу мислення, її уміння заглиблюватися в проблеми навіть тоді, коли вона ніби зрезиґновано казала:

— Я нічого не розумію в цьому жахливому світі! . . .

Мав я коротку зустріч ще з двома жінками. Прізвищ ні однієї не пам'ятаю, та, здається, я й ніколи не знав. Надія походила з Запоріжжя, можна сказати з серця української землі. Але нічого українського в ній вже не було. Була вона дружиною теж військового, засудженого до концентраку після розстрілу генералітету на чолі з Тухачевським. Була вона типова зрусифікована українська міщанка, яка ні в політиці, ні в культурі, тим більше українській, не орієнтувалася. Гарна на вроду, вона була дружиною свого бравого чоловіка і невинна жертва його катастрофи.

Третя була прибиральницею в шпиталі для зеків, де я й познайомився з нею. Називалася Марія. Походила з Мєнську. Правдоподібно білоруска, але розмовляла тільки російською мовою. За фахом — учителька. В таборах уже кілька років. Коли я поцікавився її справою, то вона відповіла тільки загальниково, що це трагедія не тільки її, а й батьків, цілої їхньої родини. В деталі не вдавалась. Мала абсолютне недовір'я до людей. Була замкнена в собі. З вистражданим блідим, колись гарним, шляхетним обличчям, вона нагадувала мені черницю якогось аскетичного ордену.

Оце кілька жінок, що їх я зустрічав і трохи з ними розмовляв. Хто були інші, котрі виповнювали жіночий барак, що робили, як думали — не знаю.

Малафій

Ми зустрілися випадково. Переді мною стояв дебелий, кругловидий, з пожовклим обличчям чоловік моїх приблизно років. У бушлаті, в латаних ватяних штанах, у замусоленій шапці-ушанці — в стандартному таборовому одязі заполярного концентраку. В першу мить не пізнаю, але ясно відчуваю, що цю людину колись добре знав. Він, іронічно посміхаючись, бубонить:

— Що, не пізнаєш?

Я ще якусь мить мовчу, дивлюся й кажу:

— Малафій?

— Аякже, він.

Ми кинулися один одному в обійми. Відірвавшись, кажу:

— І ти, брате?

— І я.

— Давно?

— З 1933-го. Добуваю свою вісімку.

— Де перебував досі?

— На Печорі. Конкретно, л/п (лагерний пункт) Новий Бор на Печорі з центром управління Усть-Цільма. Там я виконував ролю дільничого агронома й зоотехніка. Працював, брате, не за страх, а за совість для наших численних поселенців на північних берегах Печори. Допомагав покращувати в тих суворих умовах городину, навіть деякі зернові, свійську худобу, курей.

— Коли звідти?

— Минулого року загребли деяких в'язнів, у тому й мене, і повезли. Але було запізно. Ми доїхали сяк-так до Адзьва-Вом і там застрягли. На цілу зиму. Аж оце цього літа прибули. Не міг навіть думати, що тебе тут застану. Як ти тут довго?

— Четвертий рік добуваю.

— А скільки маєш?

— П'ять.

— О, то скоро на волю?

— А то ще буде видно.

Було щось неймовірне. Як у пригодницькому фільмі. Це був мій товариш-однокурсник з Кам'янецького робітфаку 1923-5. Читач може собі пригадати той момент з моїх спогадів у першій частині, де я описував, як багато з нас, закінчивши робітфак, роз'їздилися в різні вищі навчальні заклади. А Малафій належав до тих ідейних прихильників сільсько-господарських наук, що нікуди не їхали й залишалися вчитись у С.-г. інституті. Він іронічно насміхався над нами. Казав: — Їдьте, їдьте, шукайте кращого. А для мене ліпшого й кориснішого для народу інституту, як Сільсько-господарський — нема. Без твоєї літератури, — казав він глузливо на мою адресу, — народ може жити, а от як краще землю обробити, як легше працювати, а більші врожаї збирати, без цієї науки наш селянин довго не протягне.

Він був справжній селянський син. Він любив наше село, наших селян, їхнє одвічне джерело життя — землю. Розумів тяжкий стан села й мріяв віддати всі свої сили й фахові знання на підвищення видайности селянського господарства, покращання життя і зменшення каторжної праці селян. Ми з ним довго ходили й розмовляли. Я пригадав йому ту його наївну фолософію ідеаліста-селянофіла, яку він висловлював тоді, як ми роз'їздилися, і ми тепер з ним спільно сміялися.

Він розповів мені свою епопею. Закінчивши Кам'янецький СГІ, він відразу дістав посаду аґронома-інспектора чи інструктора при окружному земвідділі. Буваючи в усіх районах округи, він зустрівся з кількома сільсько-господарськими кооперативними товариствами спільної обробки землі. Ці товариства були самоініціятивні, ніким не нав'язані. Популярно їх називали созами (спільна обробка землі) (Вони не мали нічого спільного з пізнішими примусовими колгоспами, що іноді також уживали назву "СОЗ"). Ця форма господарювання для нього, як агронома була нова. Він почав нею глибше цікавитися. Виявилося, що члени таких кооперативів живуть краще й працюють легше. Кожний член кооперативи жив своїм господарським життям. Мав свою худобу, свої коні, та інших свійських тварин. Спільним були тільки придбані колективом великі машини: сівалка, косарка, молотарка і кілька найновіших дволемішних плугів. Спільно обробляли поля, збирали врожай, молотили і ділили належно між собою, після здачі відповідного податку. Члени созів вели свої господарства на вищому культурному рівні. Вони уважно читали найновіші аґрикультурні поради й застосовували у своєму господарстві. Їм легше було дістати різні добрива, які вони теж інтенсивно використовували. Жінки членів кооперативи вже майже не виходили на працю в поле. Справлялися самі чоловіки.

Малафій став тоді великим ентузіястом такого господарювання. Він усіма силами допомагав його зміцненню й поширенню. Але в розквіті цього селянського кооперативного руху настала лиховісна доба примусової колективізації. Нові речники колгоспів запропонували тим вільним СОЗам ліквідуватись і ввійти в колгоспи. Члени тих СОЗів не погоджувалися.

— Ми маємо колективне господарство, господарюємо спільно, здаємо справно належний податок, то чого ж ви ще хочете? — казали вони.

На них почали адміністративно тиснути. Коли й це не помогло, — заарештували кількох провідників созів, як злісних аґітаторів проти колгоспів, як "підкуркульників", а то й "куркулів", що поховалися в созах. Справу було поставлено на пленумі окрпарткому з участю представників земвідділу й колгоспів. — Я, — казав Малафій, — тут виступив аргументовано в оборону созів. Доводив їхній великий корисний вклад у розвиток і зміцнення нашого сільського господарства. Ліквідацію їх й арешти чесних працівних людей з цих кооператів

уважав глибокою шкідливою помилкою. Мене назвали "правим опортуністом", захисником куркулів і підкуркульників". У результаті понизили мене до аґронома кількох щойно створених хирлявих колгоспів. Настав тяжкий 1932 рік. Усуспільнена худоба й коні почали масово гинути. Винним за це зробили мене. Він, мовляв, через свій "правий опортунізм" навмисне не доглянув за худобою й кіньми. Заарештували, вліпили вісім років.

— Отака, друже, подяка за мою щиру й віддану працю, — казав Малафій. — Гірко і страшно мені було усвідомити, що та партія, якій я вірив і якій, як організований її член, служив, дивиться на село не як на важливий великий сектор свідомих продуцентів хліба, а як на завойовану колонію, а на селян, як на рабів, як на беззахисних тварин, з якими можна робити всякі безвідповідальні експерименти.

Мій друг був злий і безнадійно розчарований.

— І ще, — продовжував він, — працюючи вже в'язнем на Печорі, виконуючи ролю зоотехніка й аґронома північного побережжя Печори, я об'їздив майже всі поселення по обидва боки річки аж до Нар'ян-Мару. І що ти думаєш? Які люди заселили тепер цей віками неосвоєний суворий край? Наші українські люди, наші селяни, що їх брутально, в нечуваний у людській історії варварський спосіб вивезли туди "творці соціялістичного суспільства". Отак загорнули мільйони: чоловіків, жінок, дітей, немовлят, вагітних жінок, старих, хворих вивезли як худобу й викинули напризволяще в північну снігову тайгу. Більшість з них загинули. Вижили найміцніші й молодші. Вони тепер загосподарюють береги Печори. Але спогад про трагедію їхніх батьків, дідів, братів, сестер горить в їхніх серцях невгасимим вогнем. Ти послухав би цю їхню саґу, ці розповіді! Я мало не збожеволів. Я ж належав тоді до тої партії, що доконувала ці великі злочини. Волею чи неволею, я був співучасником того варварства. Бож я ніде, крім моїх виступів на захист созів, не виявив свого протесту. Тому морально почуваю й себе відповідальним за цю трагедію. — Мій друг замовк. Я тільки хотів подати свій коментар, як він мовив далі.

— Ти щасливіший за мене. Як пригадую, ти не комсомолив на робфаці. Ти не належав до тої партії, що творила зло. Як тобі це вдалося, не знаю. Але ти не несеш відповідальности за все те, а я — несу.

Я хочу його заспокоїти й кажу:

— Ти помиляєшся. Я теж несу моральну відповідальність. Я, ти і мільйони таких, як ми, байдуже — членів чи не членів партії, що були на волі в роки великого злочину й мовчали, не зуміли видобути в себе відваги й одностайно протиставитись тому злочинові. За це всі ми несемо моральну відповідальність. Бо злочинці — чи звичайних кримінальних банд чи державних партійних олігархій — безкарно діють тільки там, де їм свідома громада рішуче не протистоїть.

— Це правда, — сказав по надумі Малафій. — Але . . . все ж таки це щось кінецьсвітнє . . . Якийсь незбагненний садизм . . . Може ти мені підкажеш, це з твого фаху. Але я не знаю в історії людства подібного

злочину. Хтось, колись мусить за це відповісти бодай перед судом історії . . .

— Можливо, — кажу, — як нас не буде.

Отак ми ходили й філософствували з моїм колишнім другом середньошкілля. Він поволі акліматизувався й тягнув свою "лямку". Ми час від часу зустрічалися. У вересні 1940 року, коли мене забрали з Воркути, він залишився ще там. Його дальша доля мені невідома.

* * *

Переживши нелюдяні роки сталінського оскаження: депортацію мільйонів українського селянства, страшну голодову катастрофу 1933-го року, масове знищення безпартійної і партійної української творчої інтеліґенції, цілковитий розгром уряду УРСР і ЦК КП(б)У (1930-7), розстріли т. зв. старої ґвардії більшовиків, суджених на відомих Московських процесах (1936-8), знищення генералітету на чолі з Тухачевським і нарешті наші воркутські розстріли 1938 року й перетривання часу "довічних каторжників" (автоматичні додатки термінів ув'язнення), — все це дуже заломило нашу психіку, наше ставлення до подій у зовнішньому світі. Він для нас фактично перестав існувати, як реальність. Ми вважали вже його далеким, назавжди втраченим. Позбавлені всякої преси, не орієнтуючись ширше в подіях світу, ми ставали ніби байдужими до всього. Час від часу КВЧ (Культурно-виховна частина) годувала нас обскубаними, для зеків препарованими вістками про події в СРСР і в світі — через таборові радіо-репродуктори. Але ми майже того не слухали. А як і слухали, то ставилися до того стандартно-нудного говоріння холодно й байдуже. І то навіть до таких подій, як "Пакт Ріббентроп-Молотов", як блискавичний розгром Польщі, як захоплення Червоною армією Західньої України. Про ці доленосні історичні події ми довідувалися уривками, випадково. Ми не розуміли ні глузду, ні логіки тих подій. Ми почували себе нічим не зв'язаними, непричетними до того далекого світового бедламу. Ми понуро тягли свою безнадійну лямку зека Заполяр'я, як усіма забуті, непотрібні, живими поховані.

Але дивно, в отакому стані, ще на провесні 1939 року, одна вістка несподівано вхопила мене за живе. Між іншими вістками таборове радіо подало, що в Закарпатті, українці, які компактно входили до складу Чехо-Словацької Республіки, проголосили свою незалежну державу під назвою Карпатська Україна. Для мене це була загадково-дивна подія. Як це можливе? Самостійність одної не такої вже й великої области? В оточенні панцерних дивізій німецьких, угорських і навіть польських? Це якась навмисна одчайдушна демонстрація своєї волі, своїх бажань в історичному безвихідді чи що? Я тоді зовсім не знав справжнього стану життя закарпатської гілки нашого народу. Я, звичайно, знав, що близько мільйона українців входило своєю окремою територією до Чехо-Словацької Республіки.

Знав, що вони мали і своїх послів у чеському парляменті. В Харкові я знав двох закарпатців, які спочатку були навіть "на верхах", коло Скрипника (О. Бадан і Ерстенюк). Але 1933 року їх розстріляли, як чиїхось там шпигунів. Значить, щось не гармоніювало з Закарпаттям. Це все мене ніби пробудило зі сну. Раптом, кілька днів пізніше, чую, що угорські дивізії при мовчазній згоді Гітлера, роздушили Карпатську Україну. І тут же радісний коментар московської "Правди". Це мене просто вдарило. Ага, це, виявляється, не така собі дрібна подія, коли з ліквідації самостійности Карпатської України так зрадів Сталін. Це українська проблема світового розголосу. Для цього провідники Карпатської України пішли на такий одчайдушний крок. Слава і честь їм. Я душевно був у великому піднесенні.

А взагалі, в нашому внутрішньотаборовому житті 1939 рік почався порівняно спокійно, ба навіть з деякими появами світлих перспектив. Кількох щасливих було звільнено в зв'язку з переглядом справ (І. М. Макеєв та інші). Всіх, у кого кінчався термін ув'язнення, як я вже згадував, почали безперешкодно звільняти. Зупинились страхітливі позаочні "додатки" термінів. Почуття вічної каторги зникало. З'явилася надія вийти на волю. Навіть я поступово заспокоювався після останнього виклику в "Третю частину" й розмову з Нікітіним. Мене ніхто не чіпав і не помічав. Я починав вірити у своє щастя.

Велика радість прийшла мені з навіґацією. Я дістав посилку і листа від сестри Мані з Харкова. Вона ще торік писала мені, що вчитися далі не має змоги. Поступає на завод і засвоює фах фрезувальниці. І ось тепер, через рік, уклавши скромну посилку для мене, вона зверху прикрила її котроюсь харківською газетою, на першій сторінці якої усміхався її гарний портрет з підписом, що така то робітниця фрезувального станка є найкращою ударницею заводу, бо виконує щоденно завдання на стільки то відсотків. У листі повідомляла ще про одну свою радість: вона одружилася. Чоловік її військовий, із школи льотчиків. Симпатичний селянський син з села Писарівка Полтавської области. Називається Федір Ковток, син Йосипа. Мені стало легше на душі. Я побачив, що моя сестра, яка після мого арешту залишилася одинока і безпомічна, ступила твердо на власний шлях. Подружній вибір був у неї щасливий. Поминаючи всі злигодні, які їм довелося пережити, вони дружньо й родинно прожили до її передчасної смерти 1978 року.

Життя моє посувалося своєю чергою. Я щоденно йшов у шахту, сідав за свій мотор, тягав повні з породою чи вугіллям вагони з "углибки", розвертав їх на площадці, повні спрямовував до основної лінії, а порожні чіпляв і подавав негайно назад. Так минали дні і місяці. Настав 1940 рік. Я починав ще більше сподіватися можливости звільнення. Хоч свідомістю своєю я дуже тверезо дивився на майбутнє й особливих рожевих надій на так звану "волю" не покладав. Я знав, що шлях у літературу, в наукову й педагогічну працю мені заказаний. Я знав, що "каральні органи" з-під своєї уваги мене вже не

випустять. Проте мені дуже хотілося потрапити все ж таки в іншу життєву ситуацію. Це й була для мене "воля". Я про неї вже думав.

Десь у квітні зустрів я Устінова. Він, як завжди, а тепер особливо, гарний, міцний, по військовому підтягнений, стрункий і строгий уже добре загніздився і як начальник ВОХРу, своєю поставою праці, впровадженням порядку має авторитет і пошану в управлінні шахтами й у таборового начальства. Тепер при випадкових зустрічах я намагався уникати контактів з ним. Робив вигляд, що не побачив його. Мені здавалося, що будь-якою спробою зближення з ним тепер ставлю його в прикру ситуацію. Отож і цього разу я вдав, що не помітив його. Але враз почув, що він голосно вигукнув моє прізвище. Я повернувся й привітався. Він просто і дружньо, як колись, запитав, як маюся, де працюю.

— Та там же, на шахті, — відповідаю.

— І досі в шахті? — перепитав він. — Слухай, іди до мене завідувачем каптьорки цивільного одягу зеків. Я вже двох змінив, а вони, злодюги, розкрадають. А там є цінні речі. Я вирішив від тих злодюг, яких спрямовує до мене УРЧ відмовитися й самому пошукати відповідних людей. Побачив тебе й думаю, що це було б і для тебе, і для мене добре. Візьми каптьорку в свої руки.

Ця несподівана пропозиція мене просто приголомшила. Це ж була, як у нас казали "лахва", про яку я навіть не міг і мріяти. Це ж була перспектива хоч кілька місяців подихати не вугільним порохом і вогкістю шахти, а чистим заполярним повітрям. Я відразу йому сказав:

— Ти ж знаєш, що я людина підневільна. Накажуть мені перейти на працю в каптьорку, я радо перейду. Й зроблю все, щоб там був порядок.

Він потиснув мені руку й сказав:

— Ти вже цим не турбуйся. То вже моя справа. Чекай виклику з УРЧ.

Що таке каптьорка цивільного одягу зеків? Кожний етап, що прибував на Воркуту, мав у своєму складі значну частину недавно репресованих людей. Усі вони, а особливо в останні роки, прибували в цивільному, інколи першоякісної вартости, одязі. Тут їх негайно роздягали й видавали стандартні в'язничні ватяні бушлати й штани. Цивільний одяг реєстрували, позначали прізвищем власника, й скидали до каптьорки цивільного одягу. Завідував каптьоркою переважно "урка", який поволі на спілку з різними таборовими вільнонайманими хапугами, той одяг розкрадав. І от колишній зек Устінов вирішив покласти цьому край. А я був тим, що під його охороною мав почати "нову еру".

За кілька днів мене викликали в УРЧ і сказали, що згідно з наказом "згори" мене призначено завідувати каптьоркою цивільного одягу зеків. Для виконання праці мушу зголоситися до начальника ВОХРу Устінова. Я негайно прибув до Устінова. Він дав мені ключі від каптьорки, послав зі мною одного вохрівця, який офіційно мав

відчинити й передати мені склеп. Звичайно, він нічого мені конкретно не передавав, а я нічого не приймав. Просто з того моменту я став господарем тієї каптьорки. Цивільний одяг лежав купами на якихось дерев'яних підкладках, а то й скиданий безладно по кутках. Це була досить простора землянка на березі Воркути. Було там електричне світло, досить добра чавунна грубка для огрівання, а в одному кутку стояло ліжко, коло якого був столик з двома стільцями. Після багатолюдного барака це був рай. Я почав обдумувати плян упорядкування. Вирішив:

1) Поробити жердки, на яких за порядком можна було б розвішати одяг.

2) За абеткою зареєструвати і пронумерувати ввесь одяг, що лежить купою і розвішати на жердках.

3) Поміняти замки на дверях і відповідно зміцнити внутрішню безпеку дверей (підпори, перекладини, гаки тощо).

Приблизно через місяць плян цей в основному я зреалізував. Усі купи одягу було розібрано, зареєстровано й розвішано. Одного дня несподівано зайшов Устінов з якимось ще начальством. Глянув і очевидячки був вражений, бо аж вигукнув:

— Оце я розумію! Це — праця. Нарешті. — І, звернувшись до мене, спитав:

— Усе вже зареєстровано?

— Все.

— Дякую. Прошу завтра з реєстраційною книгою зайти до мене.

Його партнери, мабуть задоволені теж, пройшлися ще серед упорядкованого одягу й вийшли. Наступного дня, взявши реєстраційну книгу, я пішов до Устінова. Він прийняв мене відразу й каже:

— Ти уявляєш собі, досі на цій роботі сиділи блатняки й нічого не робили. Двічі інсценізували крадіжку, вдавали, що не знають, як то сталося, і жирували, падлюки, на тих речах. Я радий, що мені прийшла ідея тебе притягти. Думаю, що ти не шкодуєш. Тут усе ж таки краще, ніж 8-10 годин у шахті сидіти. Коли в тебе кінчається термін?

— 25 листопада.

— Цього року?

— Так.

— Ну тоді відсвяткуємо. А тепер дякую тобі. Ти врятував нашу честь. Іди й працюй. Як якісь труднощі — давай знати. Все буде полагоджено.

Для мене на п'ятому році ув'язнення й по чотирьох роках праці в шахті це була, висловлюючись таборовим жарґоном, "блатная работьонка". Після декількох тижнів направду кропітної праці, я далі фактично нічого не робив. Був ніби в ролі вартового каптьорки. Я відпочивав, читав, думав. До мене приходили прецікаві друзі: "штабс-капітан" Федот Іванович Пізняк, Григорій Абрамович Винокурний, Бабао Лю-шен, мої етапні приятелі Гельфер і Китайнер, забігав Малафій, а Кость Старокадомський кожну вільну хвилину

пришкандибував до мене. Він або сидів у зручному кутку й читав щось нове з улюбленого свого предмету фізики, або знову і знову пригадував собі "Шестое чувство" чи "Заблудившийся трамвай" Ґумільова і втягав мене в цю інтелектуальну симуляцію. Читати не було що. Рідко траплялось дістати щось путнє, як Гемінґвей, що якимось чудом дістала була Фаїна. Замість пригодницьких чи героїчних романів я з приємністю вислухував розповіді про пережите моїх приятелів: Ф. Пізняка з громадянської війни, дивовижну біографію Бабао й неймовірний шлях Винокурного від Нью-Йорку до Далекого Сходу, а звідти до Москви і Воркути. Із книжок, які потрапили мені тоді, що гостро закарбувались в пам'яті, перша — це спогади якогось німецького комуніста, що сидів у гітлерівському кацеті. Він докладно описував спосіб арешту, методи допиту й умови тюрми, а потім концентраку. Але я порівнював його розповідь з нашою дійсністю й виразно бачив, що нічого страшнішого ґестапо не придумало. Це була слаба копія НКВД, дечим гірша, а дечим краща. Не сприяла ця книжка такому перевиховуванню, на який розраховувало НКВД, просуваючи її через свою КВЧ (Культурно-виховну частину) серед в'язнів.

Друга книжка, що потрапила з іншого джерела була "Росія 1839 р." графа де Кюстіна, російський переклад з французької. Це був знаменитий знищувальний памфлет про Росію Миколи Першого. Але надзвичайна сила його (зокрема для нас, в'язнів) полягала в тому, що критика миколаївської Росії 1839 року цілковито, ба, навіть, ще з більшою гостротою і правдою була спрямована проти Росії Сталіна. Поліційні риси держави, психологія рабства, примусу, нівеляція людини й безконтрольна дія панівної верстви, — геніяльно було схоплено Кюстіном і це в яскравішій формі нагадувало сучасний СРСР. Я читав ту книгу й думав про себе: невже потрібно було робити таку революцію, принести стільки жертв, проголошувати такі привабливі вселюдські ідеї, щоб в результаті вернутися до гірших і тяжчих форм поліційної держави Миколи І. Гадаю, що такі думки виникали в кожного, хто читав ту книжку.

Одне слово, це було моє справжнє і перше за п'ять років ув'язнення, фізичне і духовне відпруження. Тим часом непомітно пролетіло коротке воркутське літо. Почався вересень, останній місяць навіґації. Заговорили про готування останнього етапу з Воркути психічнохворих. Їх набралося вже близько двох десятків. Адміністрація не знала, що з ними робити. Нарешті дістала дозвіл вивезти їх в одну з психіятричних лікарень на континенті. Для обслуги цього етапу підбирають також в'язнів, що до закінчення їхнього терміну залишалось два-три місяці. Я належав уже до таких. Мене охопило непереможне бажання вирватися з Воркути тепер, з цим етапом. Що робити? Зголошуюся в УРЧ. Там вислуховують без ентузіязму. Тут теж без "блату" (без дружби, знайомства, хабара) — не пролізеш. Мене охоплює тривога. Іду до Устінова. Викладаю йому свою турботу. Прошу рятувати. Він спокійно запитує:

— А кого ж ти на своє місце мені залишиш?

— Пізняка Федота, — випалюю відразу. — Людина поважна, чесна, відповідальна. До речі, в минулому теж військовий.

Це йому імпонує. Мені вірить. Згоджується. Радить уже познайомити Пізняка з працею. Мене в етап влаштувати обіцює.

Світ починає для мене неймовірно швидко крутитися. За кілька днів мене покликали в УРЧ й офіційно повідомили, що мене призначено в склад обслуги етапу і я мушу бути готовий до виїзду. Негайно передаю каптьорку Федотові Івановичу.

Він щасливий, бо це в його віці добра нагода мати легшу працю. Дякуючи мені, питає, куди ж я поїду, як через кілька місяців звільнюся? Я жартома кажу:

— Та збираюся до Харкова.

— А коли не дозволять?

— То в якесь південне місто, аби їхати через Харків.

— Григорію Олександровичу, їдь до Слов'янського. Не пошкодуєш, — каже щиро Пізняк. — Місто гарне, тихе, промислове. Працю знайти легше, ніж будь-де. Дружина моя має хату. Радо прийме тебе на перші тижні, поки щось знайдеш краще. Бо де ж ти притулишся, як приїдеш? Ти ж ще молодий, а дівчата у Слов'янському, не забувай, курортному місті, найкращі, — пробує заохотити жартома Федот Іванович. Я вислуховував ці привабливі слова, але серйозного значення їм не надав. Чомусь про Слов'янське не думав. Навіть адреси його дружини не записав. Жартома обіцяв, потиснув йому руку, побажав добра і поїхав.

Мій добрий приятель, робітник з Ленінграду, що працював у теслярні, з якихось уламків фанери й шматків рваних сорочок в'язнів змайстрував мені добру валізу, навіть із замком і ключем (Я її й досі зберігаю як реліквію). З дозволу Устінова дістаю з каптьорки своє пальто, костюм плюс нову таборову сорочку й ватяний бушлат. Все на всякий випадок пакую до своєї валізи. Прощаюся з друзями. Старокадомський дає мені адресу матері (Люберці під Москвою) і просить написати їй з волі. Богораз тисне руку, дає адресу дружини і доньки в Харкові й просить конче, як буде змога, відвідати їх. Фаїна з сльозами прощається. Дає адресу своїх дочок у Москві і теж просить, як обставини дозволять, відвідати їх. Біжу востаннє до Панаса Буценка (Моє прощання з ним я описав у "Першій розповіді". З його ім'ям я зустрінуся через двадцять років у радянській пресі як з паралізованим "ветераном партії", без згадки про 25-річну каторгу).

За кілька годин до формування етапу заходжу до Устінова. Дякую йому за дружбу і допомогу. Кажу, що свій від'їзд із цим етапом завдячую тільки йому. Він дружньо посміхається, тисне руку і каже:

— А для чого ж я тут сиджу? А тим часом, — до побачення на "великій землі". — І тут же додає: — На українській соняшній землі!

Я з вдячністю тисну ще раз йому руку й залишаю з почуттям загадковости цю цікаву людину. Що в'яже його з українським світом? Ота

любов до української пісні, отаке щире довгорічне ставлення до мене й ота остання любовно висловлена фраза про українську соняшну землю? Що за тим ховається? Він же росіянин. І, здається, справжній, органічний. Яка була його дальша доля, я ніколи не довідався.

Всі поспіль вважають, що я їду на волю. Для мене ж ясно: я їду на "велику землю", а конкретно — в костромську тюрму-лікарню для політичних психічнохворих. А чи вийду на волю, то це буде видно тільки 25 листопада 1940 року. Я так усім і кажу.

Незвичайний вояж на "велику землю"

20 вересня 1940 року день був морозний. Але ясний і тихий. Ті, що були призначені до етапу як санітари, зібралися коло палатки-лікарні й чекали на хворих. Всі ми були "короткотерміновці", тобто, термін ув'язнення кожного кінчався або в жовтні, або в листопаді, або в грудні. Із цих моїх співетапників я запам'ятав тільки деяких. Насамперед, Корнфельд Борис Абрамович, лікар з Одеси. Був приділений до етапу, як супровідний лікар. Засуджений за КРТД до 5-х років. Термін кінчався наприкінці року. Мій давній добрий приятель ще з етапу на Воркуту 1936 року.

Когно — єврей з Києва. Який його фах — не знаю. Правдоподібно господарський чи партійний функціонер. Також був засуджений до 5-х років за КРТД. Тип нечесний, спритний, пристосуванський, аморальний, з натури жорстокий і підлий. Серед троцькістів я такого зустрів уперше. Він активно кооперував з блатними, урками. Навіть мову й манери їхні засвоював. Якщо це була й мімікрія, то аморальна, небезпечна, підла.

Адамов — з грабіжників і вбивців. Він мав дуже барвисту біографію. Я запам'ятав лише дещо. Адамов — це його міліційне й злодійське прізвище. Походив з якоїсь доброї й заможної німецької родини. Батьків його на початку 20-х років заарештували й знищили. Він утік у безпритульний світ. Тут почав промишляти крадіжками. Наприкінці 20-х років його заарештували й засудили до колонії підлітків. Там йому дали якусь освіту, розагітували ідеями комсомолу. Він, бувши кмітливим, все те добре засвоїв. Вийшовши "виправленим" на волю, він вирішив на цьому пожити. За деякий час, приїхав у Москву до самого ЦК Комсомолу з фальшивим документом секретаря пропаганди якогось там провінційного району і звернувся з проханням спрямувати його на працю в якийсь інший район. Його відрядили в розпорядження уральського обкому комсомолу. Там він проробив головокрутну кар'єру. Дістався на якусь дуже грошовиту працю, чи то якимось чином потрапили до його рук фонди обкому комсомолу, чи щось подібне. Протягом року він розтринькав сотню тисяч карбованців. Пиячив, гуляв з дівчатами, одне слово, провадив веселе, безтурботне, багате життя. Нарешті, придивились, піймали, заарештували й виявили, що він навіть не був комсомольцем, а

звичайний аферист. Очманілий слідчий якось спитав скрушно, як він міг так зневажити довір'я комсомолу, як він міг злочинно використати довір'я до себе обкому комсомолу, як міг зневажити високі ідеали радянської влади? На те Адамов простодушно і щиро відповів:

— Мені, громадянине слідчий, наплювати, чи то власть совєтська, чи кадетська: аби — гроші.

Йому дали тоді вісім років ув'язнення в далеких таборах. Оце й кінчав він ту вісімку. Мріяв скоро звільнитися, вийти на волю й продовжувати діяти в тому ж стилі. До обов'язків санітара ставився формально й байдуже.

Павлов — теж рецидивіст, дрібний кишеньковий злодій. Був чутливіший за Адамова в ставленні до хворих. Він ще в шахті часто любив прийти, сісти коло мене і розповідати різні епізоди, як то він тій чи тій своїй любці ("шмарі") штрикав під ребра ножем.

— Для чого ж ти це робив? — питав я здивовано.

— Ге-ге, "для чого"? Щоб міцніше любила.

— Що ти городиш? Яка жінка буде міцніше любити після такого дикого акту?

Він зневажливо дивився на мене й з виразом вибачливої погорди казав:

— Та що ти в цьому розумієш? Ти ж як теля Боже. Ти навіть не знаєш, як узяти в руки ножа, а не тільки, щоб штрикнути під бік.

Я, сміючись, погоджувався з ним і про себе думав:

— От як може безнадійно звихнутися людська психіка.

Але як санітар, він, кажу, виявився чутливішим, слухнянішим від Адамова, а від Когно — незрівнянно людянішим. Оце і всі, кого я запам'ятав. Було ще троє санітарів, але вони в моїй пам'яті не затрималися.

Вивели хворих. Це не були буйні, неспокійні, небезпечні хворі. Це були тихі шизофреніки, що зайшли в глибокий конфлікт із жорстокими обставинами і не здібні були вже до нормальної праці й людських стосунків. Серед них бачу двох жінок: Фаїну Пилипівну Чаплиґіну і Ніну Михайлівну Кривошеїну. Обидві були засуджені, як троцькістки. Чаплиґіна в перші наші роки прибуття на Воркуту, як читачам уже відомо, була там усіма шанованою нашою таборовою лікаркою, нашим "янголом-охоронцем", як ми її тоді називали. Була вона лікарем із солідним професійним досвідом. Тактовна, завжди усміхнена, людяно-чуйна товаришка, моя співетапниця з Архангельська на Воркуту 1936 року. Тепер — пожовкла, до всього байдужа, стоїть зрезиґновано, ні на що не реаґує. Кривошеїна - колишня видатна діячка робітничого професійного руху. Висока, з сухим, гостро-хижим обличчям і тривожним блиском очей.

І з інших хворих запам'ятались такі:

Іоффе — старий, понад сімдесять років, соціял-демократ плеханівської групи. Середній на зріст, згорблений, присадкуватий, з обрезклим обличчям, спокійний, по-дитячому байдужий до всього. В

радянських тюрмах і засланнях перебував, мабуть, ще з часів Леніна. Зовнішнє враження, що він уже цілковито здитинів і збайдужів.

Лойф — інженер з Ленінграду. Рухливий. Мав підвищене зацікавлення кожною дрібницею. Одночасно інколи впадав у глибоку депресію.

Юсупов - узбек. Вищесередній на зріст, мовчазний. Ходили чутки, що до арешту в Узбекістані посідав поважну адміністративну позицію. Але справжньої біографії його я не знав.

Інших хворих я не запам'ятав. Знаю, що було ще двоє корейців, кілька робітників з Москви й Ленінграду та ще деякі інтеліґенти неозначеної професії. Здається, усіх хворих було п'ятнадцять.

Після довгих і марудних клопотів начальника нашого конвою, очевидячки з прийманням особистих справ кожного з нас (що їх за конвойним жарґоном чомусь називали "арматурою"), ми десь перед 8 год. вечора були готові до виїзду. Відтепер ми були цілковито підвладні начальника конвою. Він наказав нас вивести за зону. На центральній брамі табору нас навіть не гостро обшукували, а лише так собі — поверхово, бож ми йшли ще не на волю. О 8-ій годині вечора нас повантажили на плятформу нашої вузькоколійки й повезли до відомого Сангородка, що розташований біля Усть-Воркути.

Я стояв скраю й дивився, як поволі віддалялася від мене та лиховісна задротована, кількакілометрова площа безлісої тундри, північний бік якої вже зникав у засніженій далині. Я дивився на вартові "вишки", що на певній віддалі одна від одної, погрозливо височіли на лінії задротованого кордону; дивився на ковану центральну браму табору, яка щороку ковтає тисячі свіжих людських жертв — і думав: невже це справді після всього там пережитого я вихопився живим із пащі того удава? Але факт, він, той табір-удав, все більше і більше віддалявся, а наша плятформа немов би тікала від нього. Через дві години наш маленький паротяг простукав своїх шістдесят кілометрів і дотеліпався з нами до Усть-Воркути. Була 10-а година вечора. Нас усіх жужмом конвой спровадив до відомого Сангородка. Переночували. Пароплава чи хоч би паршивої баржі ("шняги", як там називали баржі) нема. Погода стояла морозна, але тиха і суха. Вода в річці, казали, спадає. Для нас це — смерть, це найстрашніше: можемо тут застрягти на цілий рік. Нерви напружені докраю. Збентежені також начальник і конвоїри наші. Їм також нестримно хочеться якнайшвидше вирватися з Воркути. Я відважуюсь і з 22 вересня починаю вести нотатник. Цього ніхто не робить, а я пробую. Нотую тільки найневинніші факти: дати, назви місцевостей нашого руху, числа або назви пароплавів чи барж. Пишу російською мовою. На випадок контролю, щоб не було непорозумінь. Прийде час, що я перейду на українську. То буде пізніше.

Отже, 23. IX о 2-й год. ночі нас будять. Є катер ч. 28, яким спробуємо вирватися хоча б на 50 км униз. Швидко лаштуємося. Помагаємо, як можемо, нашим хворим. Раптом начальник конвою викликає мене й каже, що щось у моїй "арматурі" бракує й він не може

мене взяти на етап. Я остовпів. "Як? Чому? Чия тут провина? Хто й що проґавив?" — у розпачі закидую його питаннями. Чи не можна негайно поїхати на рудню й полагодити справу?

— Не можна, бо ми мусимо сьогодні о 1-ій годині від'їхати.

Я в розпуці. Він бачить це й розуміє. Обіцяє ще з кимось тут у цій справі поговорити. Як тільки начальник лагпункту (лагерного пункту) прийшов на працю, наш нач. конвою був уже в нього. Я бачив, що йому самому дуже не хотілося мене лишати, бо тоді етап був би не повний, декомплектований. Я з острахом чекаю. За якихось півгодини начконвою вийшов і каже:

— Все в порядку. Їдемо.

Мені стало легко на душі. Богу дякувати, пощастило. Наказ: негайно вирушати. Йдемо на пристань Усть-Уса. О 1-ій годині 23 вересня 1940 року на поганенькому катері ч. 28 відпливаємо з пристані Усть-Уса. Дивний збіг часу: рівно чотири роки тому, 23. IX 1936 року, я прибув на пристань Уса. І ось сьогодні, того самого числа покидаю цю пристань. На добро чи на зло такий дивний збіг часу? Але на такі роздуми нема часу. Катер наш боязливо, але досить справно вивертається з небезпеки сісти на мілину. А вода катастрофічно спадає. Минаємо вбогі селища: Сейда-Вом (32 км від Уса-Пристані), Ошвари (48 км), Евея-Вань (69 км) і нарешті, - 24 вересня, о 10-ій год., селище і "лагерний пункт" (далі буде л/п)* — Сива-Маска (116 км). Тут маленька зупинка. Конвой підхоплює тут ще кілька щасливих чи нещасливих зеків і рушаємо далі.

Через сім годин, поминувши л/п Ярпи-Яг (145 км), зупиняємось у л/п Абезь. Тут стоїмо два дні. 24. IX нас почали перевантажувати з нашої "шняги" на більшу річну барку. Того ж дня, о 5-ій год. вечора, нас "узяв на буксир" річний пароплав, що носив ім'я "Михаил Шолохов", і ми рушили далі. Але чомусь посувався наш пароплав дуже поволі. Ми з доктором Корнфельдом стояли на палубі й він не без іронії казав: — "Михаїл Шолохов" куди швидше рухався на літературний Олімп, ніж його нікчемний символ водами Уси.

Я пробую, не зовсім удало, продовжити його іронію:

— Не забувай, що Шолохов рухався на Олімп на волі та ще й за один лікоть підтриманий Сталіном, а цей ув'язнений у водах Уси. Корнфельд сміється.

"Михаил Шолохов" поволі рухається. Через 12 годин, минаючи селище Тошь-Пняк, ми зупинилися в л/п Петруні (214 км). "Михаил Шолохов" далі повзти не може. Стоїмо безнадійно другий день. 28. IX нач. конвою наказав забрати хворих і самим без речей вийти на берег. Там, уважно доглядаючи за хворими, маємо рушити пішки до л/п

---

* Лагерний пункт, л/п — невеликі табори або відділи більших таборів, із спеціяльним господарським або каральним призначенням. Всі вони входили у велику й адміністративно складну ситему Ухта-Печорських таборів.

Кочмес. Віддаль — 43 км. Розвантажена барка, без більшого ризику, спробує з речами пройти до Кочмеса. Наказ виконуємо. Просимо хворих колеґ виходити на берег. З нами начальник і два конвоїри. Рушаємо. Погода досить можлива. Сухо. Маленький вітерець. Дороги не знаємо ні ми, ні наші конвоїри. Плутаємося, блудимо й нарешті добиваємося до селища під назвою Малоє Роговоє. Місцеве населення — ненці за національністю — очевидячки звикло до таких "гостей". Без будь-яких протестів прийняло нас, поділивши на ночівлю групами. З усього видно, що живуть ненці в невимовних злиднях. Купити в них щось поїсти — неможливо. Пропонували тільки свіжу північну "репу" (ріпу), якою й самі в різних формах харчуються. Ми купили. Це була перша свіжа городина, яку ми багато років не бачили. Ми почали її гризти. Гірка, правда, але все ж таки — перша свіжина. Та й чимось треба було вгамувати наш голод.

Трохи відпочили. 29. IX о 6-ій год. ранку ми рушили далі. Хоч і відпочили трохи, але голодні ми ледве рухалися. Особливо знесиліли жінки. Корнфельд опікувався Кривошеїною, я не відходив від Фаїни Пилипівни. Намагався підбадьорити, тримаючи під руку, полегшував їй рухатися. Інколи в неї текли сльози. Вона зрезиґновано питала:

— Чого і куди нас ведуть?

Пояснював, як умів. Мовляв, річка зміліла. З великим вантажем наша "шняга" не може рухатись. Тому мусимо трохи пройти пішки. А везуть нас у кращий табір з м'якшим, теплішим кліматом. Вона загадково посміхалася й проказувала:

— Хіба є в Радянському Союзі десь кращі й "тепліші" табори?

Така спільна мандрівка й гутірка безумовно полегшувала рух цієї нещасної жінки.

Лікар мусів залишити опіку над Кривошеїною й попросив Когно опікуватися нею. Той у відповідь тільки пирснув:

— Нічого, не здохне. Дійде й сама.

Мене це просто різнуло. Я тільки глянув на нього й сказав:

— Ех ти, а ще й ніби людина!

Він у відповідь тільки зареготав. Я попросив Павлова. Цей уркач, що мав ліричний голос і влесливий характер, умів бути уважним і чемним. Він заопікувався тією жінкою й допомагав їй до нашої наступної зупинки.

Мій друг Корнфельд, що все це спостерігав ізбоку, сказав:

— Ти бачиш різницю людських характерів. Цей уркач стоїть на голову вище від отого так званого "політичного". Той — просто бандит.

Але ще за якийсь час не тільки жінки, але й деякі чоловіки рішуче не могли далі рухатися. Конвоїр тоді наказав Когно й Адамову піти й допомогти мужчинам. Вони підійшли, вхопили один Юсупова, а другий старого Іоффе за коміри й почали брутально штовхати, примовляючи:

— Давай, давай, рухайся б.... Не прикидайся!

Я, побачивши це, крикнув до Когно:

— Що ти робиш? Ти ж санітар і такий же в'язень.

Він зневажливо глянув на мене й кинув крізь зуби:

— Закройся!... — і при тому додав гидку багатоповерхову лайку, засвоєну з блатняцького світу. Я після того перестав з тим типом розмовляти взагалі.

Адамов почав просто гатити копняком Юсупова, коли той знесилений упав. Юсупов закричав не своїм голосом. Почувши крик, начальник конвою підбіг, штовхнув із силою в груди Адамова, сам допоміг Юсупову встати. Потім підійшов до лікаря й каже:

— Ваші санітари не вміють поводитися з хворими. Я цього не дозволю. Скажіть їм, як вони повинні поводитися.

Бідний Борис Абрамович тільки мовив:

— Я ще говоритиму з ними. Але ж вони мене не слухають.

— Хто не слухатиме, негайно скажіть мені.

— Слухаю, громадянине начальнику! — для порядку відповів Борис Абрамович. Повернувшись до мене, сказав:

— Ну, що ти зробиш з такими бандитами?! Хіба я їх підбирав? Напхало УРЧ "по-блату" отаких нелюдів і що я можу вдіяти? Ти бачиш, що конвоїри гуманніші за отаких "політичних", як Когно. І нема ради. Мусимо терпіти. Помагай, хоч як зможеш.

Але клопіт з виснаженими і голодними таки був великий. Конвоїри знайшли вихід, коли жінки зовсім пристали. Вони зійшли до берега, стягли перший, який потрапили човен, посадили вкрай перевтомлених і один конвоїр поплив із ними вздовж річкою. Ті, що ще могли, поволі пішли далі. О 19-ій годині, того ж 29 вересня 1940 року, ми добралися до невеликого л/п, розташованого за сім кілометрів від Кочмеса. Призначенням цього лагпункту було заготівля дерев'яного вугілля для навколишніх великих таборів. Російською мовою це визначалось: "Лагпункт для обжега древесного угля". Бригадиром цих "обпалювачів" виявився мій земляк з Донбасу Василь Іванович Кулькин. Весела, добра, товариська душа. Зустрів нас, як давно очікуваних братів. З нагоди нашого прибуття добре напалив у своєму бараці залізну бочку, що успішно виконувала ролю пічки, накип'ятив води, роздобув кілька грудочок цукру і якихось хлібних огризків. Ми сіли навколо теплої грубки й почали "бенкетувати". Тепла грубка, в руках горнятко з окропом, грудочка цукру й шкуринка хліба. Чого ліпшого могли ми, перевтомлені й голодні, очікувати? Ба, більше: Василь Іванович із своїми хлопцями, що тут же сиділи між нами, влаштував нам незабутній концерт. Майже вся його бригада складалася з українців. Вони, видно було, на чолі з Василем Івановичем добре зіспівалися. Мали добрі голоси. Співали щиро, з відчуттям пісенної краси. Василь Іванович виявився глибоким знавцем народної пісні. Я навіть не встиг довідатися, хто він був на волі. В усякому разі і прийняття це, і концерт українських пісень, і В. І. Кулькин, залишились в моїй пам'яті світлою миттю на все життя.

Наступного дня, 30. IX 1940, о 5-й годині ранку ми вирушили далі. За три години ми пройшли 9 км і на початку 9-ої години були вже в Кочмесі (257 км від Уса-Пристані).

Живемо в Кочмесі вже три дні. Чекаємо на чудо, бо жадних засобів дальшого руху нема. Раптом, на четвертий день, тобто, 3. X нам наказано бути готовими. О 9-й год. ранку подали якусь маленьку "шнягу" й нас почали пакувати. Виявляється, що "шняга" не може всіх нас умістити. Чоловік 8 мусять іти пішки. Умовляю хворого інженера Лойфа та одного молодого сормівського робітника й зголошую нашу трійку на пішоходів. До нас долучаються Адамов і Павлов. Начальник додає ще одного й двох конвоїрів. Наша бриґада готова до вимаршу. "Шняга" рушає й ми пішки беремо напрям на л/п Адак— 38 км від Кочмеса. Рушаємо о 9-й год. Не відпочиваючи, пройшли 20 км. Поминувши мале село Касью-Вом, зупинилися в селищі Агйол. Купили по літрові квасного молока. Підкріпились, хоч і без хліба, бо свою денну пайку з'їли вранці. Коротко відпочивши, рушаємо далі. Минаємо л/п Ошкур'ю. Починає йти мокрий сніг. Наші ватянки жадібно вбирають воду. Стають важкі. Ґрунт — болотистий. Ледве тягнемо ноги. Мій друг, хворий Лойф, починає збуджено реаґувати.

— Отут ми й загинемо.

— Не загинемо, друже, не вигадуй!

Беру його під руку, щоб відчув підтримку, й кажу далі: "Звичайно, приємного мало. Холодно, мокро, тяжко. Але хіба нам це первина? Не таке бачили. Та ще якусь годину й будемо в Адаку". — Хляпаємо болотом далі. Сніг січе густіший і мокріший. Наші конвоїри одягли спеціяльні ґумові чи пластикові плащі й їм мокре ні по чому. А нам... Але ради нема. Мусимо йти. І таки дійшли. О 8-й год. ми були вже в Адаку (293 км від Уса-Пристань). Тут, на щастя, умови були досить можливі. Переодяглися. Мокрий одяг розвішали в сушарці. Добре поїли й міцно заснули...

4. X о 9-й годині ранку сідаємо вже всі в "шнягу", прямуючи далі. О 13-й год. зупиняємося коло л/п і селища Адзьва-Вом. О 16-й годині нам наказали негайно пересісти з нашої "шняги" на більший річний пароплав "Теплотехник". Швидко перевантажуємось. Наш пароплав, кажуть, має напрям на Усть-Усу. Це важливий адміністративний і господарський центр Ухта-Печорської системи таборів. Відстань від Адзьва-Вом понад 160 км. Для пароплава це не такий уже й довгий шлях. Початково все ніби було добре. Пароплав ішов повним ходом. Погода тепла. Але виявилось скоро, що нас, як таврованих, відокремили й примістили в маленькому трюмі. Сидимо з нашими хворими один коло одного впритул. Повітря не вистачає. Несамовита задуха. Нестерпні умови. Їх ще підсилювало нелюдське ставлення до хворих нашої санітарної банди на чолі з Когно. Цей тип для садистичної потіхи почав зі старим Іоффе до непристойного вуличний діялог. Спочатку, використовуючи якийсь єврейський фолкльор і анекдоти, почав висміювати старого і хворого. Потім почав ставити йому різні

огидні, сексуального характеру питання. Цим довів хворого до істерики. Іоффе схопився й почав кричати:

— Що це за люди? Візьміть мене звідси! Я таких звірів ще не бачив!

Прибіг Борис Абрамович і просто крикнув:

— Когно, ви не людина! Ви безсовісна й безсердечна тварюка. Як ви смієте так поводитися з хворими? Якщо я ще раз почую щось подібне, то вживу заходів, щоб вас викинули на перший л/п. І ви далі не поїдете.

— Попробуй! — цідить крізь зуби цей підлий тип.

— Я не попробую, а виконаю. Зрозуміло? — рішуче каже лікар. Йому, видно, вже було досить витівок Когно. Він був лютий і рішучий. У цей момент хвора Кривошеїна, задихаючись від нестачі повітря, починає істерично плакати. Борис Абрамович вмовляє її, дає якусь таблетку. Настрій у всіх збуджений, тяжкий.

До полудня 5 жовтня наш пароплав пройшов 130 км. Ще якихось 30 км і ми будемо в Усть-Уса. Але несподівано — зупинились. Стоїмо цілу годину. В чому справа? Виявляється, перегороджена річка. Сіли на мілину три буксири. Фарватер такий вузький, що обійти не можна. Що за чортовиння? Як у пригодницькому фільмі. Ми — в розпачі. Пекло — продовжується. Стоїмо майже добу. Начальник наш десь їздить човном. Нарешті, 6 жовтня, близько 11-ої год. ранку, наш пароплав поволі рушив. Обережно обійшов ті буксири, що застрягли на мілині, й вибрався на вільний шлях. О год. 15-й ми були вже в Усть-Уса (480 км від Уса-Пристань чи Усть-Воркута). Висадили нас на берег і запровадили в якусь палатку. Холодно, але легше, бо є чим дихати. Тут ми мусимо дочекатися пароплава, який довезе нас до Нар'ян-Мара і бухти Печори.

Наше начальство пішло полагоджувати справи дальшого нашого руху. Нам принесли якусь баланду. Ми з приємністю з'їдаємо теплу юшку. Я виходжу з палатки й іду понад річкою. Раптом мою увагу притягає цікаве видовище: трохи вище на узбережжі, на досить довгому відтинку, ворушаться люди, як комашня. Підходжу ближче. Бачу, працюють з тачками, ломами, молотами, мотиками, сокирами, лопатами та іншим примітивним знаряддям. Виразно бачу, що прокладають широкий шлях. Іду трохи далі. Бачу молодого чоловіка, що ніби в командній позі стоїть і дивиться на працюючих. Питаю, що це таке будується?

— А ви звідки, що не знаєте? — замість відповіді, запитує він мене ламаною російською мовою з виразним українським акцентом.

— Я — з Воркути.

— То ви поспішили, пане, треба було зачекати рік-два, тоді б повертался оцією дорогою. Прокладаємо шлях, по якому піде залізниця Котлас-Воркута.

Я був вражений такою вісткою. Це була новина для мене.

— Залізниця Котлас-Воркута? Це ж просто чудо, — висловлюю здивування.

— Жадного чуда. Кажуть, що Сталін покликав Берію, провів пальцем від Москви до Воркути й наказав, щоб тут була прокладена залізниця. От ми й прокладаємо, — не без іронії мовив молодий чоловік.

Я здивовано дивився на те людське муравлище й виразно бачив, що це переважно молоді люди від 20 до 40 років. Тягають тачки зі щебнем і піском, колупають ломами, орудують лопатами, молотами. З одягу бачу, що це люди не радянського стилю. На деяких навіть залишки якоїсь невідомої мені військової форми. На багатьох я завважив колись, мабуть, елеґантні чоботи з твердими, колись ґлянсованими халявами. Питаю:

— Що це за люди? Звідки їх навезли?

— Це переважно польські офіцери й жовніри. Їх тисячами наловили після розгрому Польщі.

— Я не розумію. Та вони ж не воювали проти Радянського Союзу. За що ж їх було арештовувати?

— За що? Офіцери й поляки — і цього досить.

— А ви поляк?

— Ні, я українець з Західньої.

— Ви вільнонайманий чи ув'язнений?

— Ув'язнений. Мене тільки наставлено десятником, бо я дещо розуміюся на земляних роботах.

— То українців теж заарештовували? — питаю вже українською мовою.

— То ви українець? — замість відповіді, питає він мене з радістю.

— Українець.

— Ви вільний чи в'язень?

— В'язень.

— Ви довго сидите?

— П'ять років.

— Падку ти мій! А добре виглядаєте. Коли кінчається ваше ув'язнення?

— За два місяці.

— Дай вам, Боже, щастя, пане! Куди ж вас везуть?

— Точно не знаю. Але десь близько до Москви.

— Звідки ви походите?

— З Києва, — кажу загальниково.

Мій розмовник явно був схвильований. Але я хочу мати його відповідь на поставлене питання й повторюю йому своє питання чи українців Західньої України після визволення теж арештовували?

— О, пане, тисячами. Навіть цілі родини повивозили.

— Я не розумію. По радіо чув, що це було визволення західніх українців з-під польського ярма.

Він деяку мить дивиться пильно на мене й тоді каже:

— Отак і "визволили". З Берези Картузької повезли на Воркуту.

— Серед тих, що працюють, є й українці?

— Багато. Але чимало тут і литовців, латишів, естонців. Їх же теж, знаєте, "визволили".

Я подаю йому руку, бажаю витримати. Він дуже щиро щось подібне побажав мені й ми розходимось. Ідучи, думаю: отак і "будуємо соціялізм". Пройдуть десятиріччя. По цій дорозі проходитимуть швидколетні, зручні поїзди. І нікому в голову з пасажирів не прийде, що під кожною шпалою цього важливого й зручного залізничного шляху лежить замучена людина. Чи думав старий Маркс, що прийдуть колись до влади його послідовники й такими засобами будуватимуть вимріяну ним ідею соціялізму? Страшна іронія теорії і практики.

У палатці ще всі чекали. Прийшов начальник і наказав бути готовими до від'їзду.

О 10 год. вечора нас посадили на добрий пароплав "Молоков". Він відразу взяв напрям на Нар'ян-Мар. Пароплав порівняно новий, просторий. Кожний з нас мав своє місце. Кращого й бажати трудно. Міцно виспалися. Їдемо спокійно. Навіть наші хворі тримають себе добре. По-північному гарні береги Печори. Настрій спокійний. Один тільки епізод трохи був схвилював нас. Серед хворих був один робітник з Сормівського заводу в Москві. Середнього віку. Прізвище забув. Він стояв на палубі й маніякально був задивлений не то в себе, не то в невідому даль. Раптом він схоплюється, робить кілька кроків до борту, простягає руку й з вогнистим блиском в очах вигукує:

— Диви, Сталін! — і стиснувши погрозливо кулак, зайшовся довгим злим сміхом. До нього враз підійшов Борис Абрамович, узяв спокійно за руку й попросив сісти на лаву. Він слухняно сів і знову замкнувся в собі. Більше ніщо не каламутило нашої подорожі.

8 жовтня ми причалили в селищі Шельюр. Ремонтували крила пароплава, міняли динамо, вантажили муку, дрова та інші речі. Простояли майже добу. 9. X о 2-й год. ранку рушили далі. Пароплав ішов швидко й упевнено. Минули 15 чи 16 селищ та л/п з них — Денисовку, Оленьсовхоз, Кичкар, Няша-Бож, Пільєгори, Щелья-Юр, Усть-Іжма, Неріца та ще кілька. Нарешті зупинилися коло великого л/п Усть-Цильма (323 км від Усть-Уса). Тут набрали потрібну кількість дров і рушили далі. Проходимо повз селища й л/п: Уєг, Хабариха, Бугайове, Окунев Нос, Крестовка, Климовка, Абрамовка, та ще деякі. Зупиняємось коло л/п Новий Бор (494 км від Усть-Уса). Я пригадав: це ж той пункт, де в основному перебував і коротав свою каторгу мій друг Малафій. І це ж мабуть ті селища, що їх засновували й розбудовують невимерлі рештки вивезених у тайгу українських селян 1930-3. На жаль, не можна зійти на берег, зайти у селище й поговорити. Стояв наш пароплав недовго. Взяв кілька пасажирів і рушив далі. Йдемо все вище й вище на північ. Минаємо Єрмічі, Леждугу, Віску, Оксіно, Сопку та нарешті, 11 жовтня 1940 року, ми допливли до

Нар'ян-Мару. Нас забрали й завели до великого будинку, недалеко від порту. Його тут називають вокзалом. Можливо, що він одночасно і портовий, і вокзальний центр. Це була близька околиця Нар'ян-Мару (655 км від Усть-Уса). Будемо тут вичікувати на морський пароплав, який має провезти нас ще раз північноморським шляхом до Архангельська. Почергово нас відпускають до міста. З приємністю використовую можливість. Блукаю нужденною столицею такої ж нужденної Ненецької національної округи. Вперше за п'ять років ходжу без варти. Аж дивно якось себе почуваю. Місто маленьке, примітивне, бідне. Це справді не місто, навіть не містечко в європейському сенсі. Це більше, упорядкованіше, з кількома солідніщими будинками, північне таєжне селище. За годину я його пройшов уздовж і впоперек. Крім адміністративного будинку округи, є, кажуть, драматичний театр, педтехнікум (учителі для округи потрібні) і краєзнавчий музей. Я не втерпів і до музею таки пішов. Три маленькі кімнатки з мізерними ескпонатами. Очевидячки не мають ані грошей, ані людей для праці. Все влаштовано примітивно, по-аматорському. Мабуть хтось з учителів з культурного обов'язку тягне у вільні часи цю працю. Гіркі думки охопили мою душу. Ненці, малий вимираючий народ самодійського мовного кореня. Колись їх називали самоїдами. Затиснені в тайзі й вічномерзлотній тундрі, у вічних злиднях, вони поволі або з голоду чи хвороб вимирають, або найздібніші й найактивніші переливаються в імперське російське море і як представники свого народу зникають. І в тому, і в другому випадку це повільна смерть народу. І що найтрагічніше, що це народовбивство відбувається в "соціялістичній державі" та ще й під фірмою великого народолюбства і свободи для малих народів. І справді, ні законів, ні наказів, ні в пресі ніколи ніде не зустрінете щодо заборони чи неґації ненців як народности та їхньої мови. Але практика панівної системи така, що цей народ і його мова вмирають. Вони просто, як зайвина, з життєвого горизонту зникають. Власне, отака ситуація страшніша від усяких законів і наказів. Отакі думки полізли мені в голову, оглядаючи столицю Ненецької Національної Округи. Я намагався розважитись чимось, щоб забути про це. І ще лізуть думки: панівну владу цікавить не маленький сорокатисячний ненецький народ, а його велика сувора територія, де ця влада заснувала табори невільників, які кількісно перевищують в стократ населення округи. Руками цих рабів панівна чужа влада добуває вугілля, нафту, ліс та інші багатства краю і вивозить безкарно, куди їй потрібно.

Щоб припинити небезпечні роздуми, йду до ресторану. Звичайна собі їдальня, але добра. Вперше за п'ять років з'їв нормальний обід. Видався мені надзвичайно смачним. Коштував п'ять карбованців. Ціна солідна. Справді "столична". Повертаюся до нашої стоянки. На одній із вулиць зустрічаю Адамова й Павлова. Хіхікають, хваляться, що вже когось обікрали. Показують з кишені цілу купу грошей.

— Що ви робите, хлопці? Чи у вас є глузд у голові?

— Вистачає. В тебе позичати не будемо, — кидає зневажливо Адамов на моє зауваження, і вони подалися далі. Я пішов до нашого етапу.

Чекаємо третій день. Пароплава нема. 14. X начальник нас потішив, прибув наш пароплав. 15 жовтня о 8-й год. ранку наказано зібратись. За півгодини ми вже всі на пристані. У бухті стояв досить великий пароплав "Вологда". Набирав вугілля на довгу дорогу. Нам призначено кормовий (задній) трюм. Вантажимо наші речі й помагаємо хворим сісти. Влаштовуємося. Трюм не розкішний, але можливий. Рівно о 12 год., 15. X 1940, наш пароплав рушив у путь. За години дві, десь перед кінцем Печорської губи, наш пароплав став чомусь на рейд. Простояв цілу ніч. Лише 16 жовтня о 6-ій год. ранку підняв якоря. Ми випливли з Печорської і ввійшли в Болванську губу. В далині зоріли два маяки. Ми поволі пересікли Болванську губу й вийшли в Баренцове море. Прощай, Большеземельна тундро, з усім тим, що там пережито! — кажу собі подумки. Переді мною, відомий уже мені, зворотний шлях. Що буде далі — побачимо.

Погода була холодна. Сірі, похмурі, аж чорні хмари, здавалося, нависали над самими нашими головами. Це все не віщувало доброї, спокійної подорожі. Через годин шість минаємо Карські Ворота. На цей раз вони з правого боку нашого рейду. Наш пароплав поволі повертає ліворуч і виходить у безмежні води Баренцового моря. Настає полярна ніч. Набігають все більші і більші хвилі. Наша "Вологда" починає різкіше гойдатися. Дехто з хворих і санітарів починають відчувати перші симптоми морської хвороби. Бортові удари хвиль лютішають. Деякі просто стрясають пароплавом. Ці струси частішають. Більшість наших вже не витримує, лежить покотом. Дехто стогне. Борис Абрамович превентивно роздає всім пластикові ворочки й консультує, як ними користуватися. Ніхто їжі вже не приймає. Серед хворих починаються замішання й істеричні вигуки. Борис Абрамович у розпачі. Він не має жадних запобіжників проти морської хвороби. Я своїм станом не турбуюся. Мене морська хвороба не бере. Тримається ще доктор і Павлов. Решта або "закачана", або прикидається (Когно) і лежить. Я розумію трудність ситуації. Як можу допомагаю Борисові Абрамовичу. Він виконує ролю і лікаря, і санітара. Хворі потребують особливої уваги. Їх треба провадити навіть до туалету. А море все лютіше й лютіше бушує. Раптом бачу, як завжди спокійний і мовчазний кореєць підводиться, йде до трапу й лізе на палубу. Я швидко за ним: — Куди? Чого? — питаю.

Хочу глянути на море. Я багато плавав. Багато бур бачив.

— Там небезпечно зараз. Вода заливає палубу.

Нічого. Не вперше ... — і лізе. Я за ним. На палубі ми стали за "капітанською вишкою". Була темна, аж чорна ніч. Лише прожектор пароплава ледь-ледь освітлював напрям руху. У цей момент я побачив як проти передньої (носової) корми валило кілька хвиль. Перша з них,

підвівшись, ніби перед свідомим нападом, була вдвічі вища від нашого пароплава.

— Тікаймо, — кричу до корейця. Але в цей момент хвиля вдарила в корму з такою силою, що ми поточились, а вода залила палубу. Від води нас трішки врятувала "капітанська вишка". Ми враз метнулися в трюм.

— Погано, дуже погано. Може бути біда, — сказав мій досвідчений кореєць. Я про це нікому не сказав, але мене охопила прикра тривога. А море лютувало все сильніше й сильніше. Наш пароплав кидало, як тріску.

Наступного дня, в момент шаленого хитання, мене занудило. О, це погано, коли вже і мене взяло. Нічого не їм. Хочеться дуже лягти. Але ж — не можна. Серед хворих нові крики, стогони, гістеричний плач Кривошеїної. Лише Фаїна Пилипівна, стулившись, мовчки сидить, як підстрілена птаха. Час від часу я подаю їй мокру холодну шмату, яку вона прикладає до лиця, до голови. Напружую всі сили й стараюся бути "на посту". Бо ж лікар, теж уже хворий, ледве тиняється, але виконує свої обов'язки.

18 жовтня вночі й зранку був якийсь особливий лютий шторм. Наш пароплав тріщав. Здавалося, ось-ось розколеться. Мій друг, із хворих, інженер Лойф, протиснувшись до мене, каже: — Загинемо. Отут ми й загинемо. Вони це навмисне так зробили. Вони знали, що нас проковтне це море. — Я заспокоював його. Казав, щоб він нічого не вигадував. На морях і океанах все і з усіма буває. Я певний, що з нами все буде гаразд. Так я казав, а в душі сам відчував острах і непевність. Та раптом о 10-й год. ранку відчуваю, що ніби поштовхи хвиль зменшуються, рідшають. А ще за якийсь час — ніби зовсім стихли. Відкриваю люк і виходжу на палубу. Очам своїм не вірю. Ясна, лагідна погода. Море — тихе, спокійне. Лише грайливі брижі, опромінені сонцем, розбігалися, виблискуючи на безмежній морській гладі. В трюмі всі ожили. Потяглися до їдальні. Всі, навіть хворі, були усміхнені. Отака дивна гра природи.

Наша "Вологда" йшла велично і впевнено, простуючи до своєї мети. Знову минаємо ряд островів, а серед них і таємничий острів Колгуєв. За добу, прорізавшись через Горло, входимо в Біле море. Тут знову на овиді зловісні Соловецькі острови. Але я знаю, що там більше табору смерти нема, як нема на світі й тих, що виповнювали ті острови до осени 1937 року. Такі сумнопам'ятні місця завжди викликають тяжкі асоціації. Я пробую відірватися від них. Дивлюся в далину. Відчуваю, що наближаємося до "Великої землі". Раптом бачу коло себе Фаїну Пилипівну. Починаю розмову. Вона опущена, змарніла, пожовкла стоїть і дивиться також у далину.

— Куди нас везуть, — знову питає, — Невже в Москву? Може термін скінчився? Боже, я вже забула, коли ж кінчається термін? Ви не знаєте?

– Я не знаю, Фаїно Пилипівно. Знаю тільки, що везуть нас до Ярославля. А що далі, то там скажуть, — відповідаю загальниково.

Я рішуче не психолог. Я не знаю, як з такими людьми розумніше й корисніше для їх заспокоєння говорити.

— Так, маєте рацію... Там нам скажуть... Ми нічого самі не можемо... Ми повинні тільки слухати... Там нам скажуть!...

Від такого несподіваного, але влучного її коментаря на мою відповідь, я розгубився. Я не знав, що їй сказати. Я щось промимрив. Але Фаїна Пилипівна знову ввійшла в себе. Мене ніби не помічала. Стояла мовчки, зосереджено й дивилася у каламутну невідому даль. Мене брала розпука. Я відчував, скільки глибини і правди в словах цієї трагічно хворої жінки. Але я не знав, як розумніше продовжити розмову так, щоб заспокоїти її нерви.

— А ми вже пливемо Кандалакською губою. За кілька годин буде Двінська... — кажу майже недоречно. Вона мовчить. Ніби я їй нічого не казав. Чути сигнал на вечерю. Я запрошую йти вечеряти. Вона слухняно йде. На сходах вона опирається на мою руку. Мені здається, що це вислів довір'я.

Ми довго пливли Двінською затокою. Чомусь часто зупинялися. Нарешті о 5-ій год. вечора, 20. X 1940 наш пароплав заякорився в пристані Двінської затоки. За якусь годину ми були на березі. Велике вантажне авто забрало нас і повезло у відомий великий пересильний табір. Ми були в Архангельську.

На твердій землі

Це не пляґіят з Уласа Самчука.* Ще тоді, в жовтні 1940 року, кожний з нашого етапу, після місячного гойдання на річках і морях, ступивши остаточно на землю, вигукував з радощів: нарешті на твердій землі! Хоч справді радіти дуже не було з чого. В пересильному таборі нас пхнули у величезну, брудну, вщерть переповнену палатку. Треба було докласти неймовірних зусиль, щоб знайти для нашої групи окремий куток. Єдина і справжня приємність була, коли нас відразу повели в лазню, а все наше барахло старанно, кількаразово дезинфікували. Ми цілий місяць не милися, не міняли білизни, валялися в прерізних перехідних кутках. Завелася нужа. Позбутися її не було жадної змоги. Тепер, діставши чисту білизну й випарений і просушений одяг, ми почувалися краще. Правда, пригнічував тісний і брудний наш пересильний "шалман". Але ми сподівалися, що це коротка прикрість. Як не сьогодні, то завтра ми підемо далі. Та не так воно сталося. Ми мусіли тут перебути майже три дні.

---

* "На твердій землі" — назва роману Уласа Самчука.

Цей пересильний табір в Архангельську був страшним кількатисячним скопищем в'язнів з усіх кінців Радянського Союзу. Кожний чекав на свій етап далі. А проте, цей хаотичний, божевільний людський бедлам жив своїм внутрішнім, стихійно укладеним життям. Торгують всі, хто чим попало. Пачка махорки, якій нормальна ціна 45 копійок, коштує 10 карб. Пайка хліба 800 грам — 3 карб. Пара калош — 60 карб. і т. п. Мені калоші (в перспективі) були вкрай потрібні. Але я такої суми грошей не мав.

Нарешті, 22. X нас забрали, повезли на вокзал і посадили в поїзд. Наш напрям: Архангельськ-Вологда. Відносний спокій, північні хоч і нужденні пейзажі принесли нам відпочинок. З Вологди нас відразу спрямували на Ярославль. Місто знамените своїми політичними ізоляторами. На Ярославському вокзалі ми сиділи цілу ніч. Не доїжджаючи до Ярославля, пригадую, вибухнув якийсь дуже неприємний конфлікт між нашим доктором і хворою Кривошеїною. Суті не пригадую. Пам'ятаю тільки, що Кривошеїна впала в страшну гістерику. Я відразу підхопився й пробував угамувати. Вина була по боці Бориса Абрамовича. Мені було дуже прикро. Він людина інтеліґентна й тактовна. Як то сталося — не розумів я. Видно, що кожна людина має свої слабощі. І нема ради.

24 жовтня о 9-й год. ранку ми виїхали на Кострому. Того ж дня ми прибули на Костромський вокзал. Начальник конвою вибрав у залі відповідний куток, наказав там отаборитись і чекати на нього. Для безпеки і нагляду за нами залишив одного конвоїра. Наших хворих відразу вантажним автом відвезли на передмістя, де містилася відома Нікольська психіятрічна тюрма-лікарня. Нам не дали навіть попрощатися з хворими. На цьому доля моїх нещасних товаришів закрилася для мене назавжди.

* * *

Вже четвертий день сидимо на Костромському вокзалі й конвоїри не знають, куди нас подіти. Післали кудись до високого начальства запитання, що з нами робити, а відповіді й досі нема. Ми сидимо й розважаємось, як можемо. Борис Абрамович любить інколи розповідати одеські анекдоти (він же з Одеси). Хоч вони й перестарілі, але дотепні. Їх з приємністю слухають навіть наші урки. Інколи брав свою саморобну скрипку й грав різні ліричні мелодії з популярних опереток або опер. Тоді навколо збиралася публіка й уважно прислухалася. Ніхто не знав, хто ми й чого оце вже кілька днів стовбичимо на вокзалі. До речі, про скрипку Бориса Абрамовича. Він колись, ще студентом медицини, дуже любив скрипку. Мав погане́ньку скрипку й самотужки вчився грати. На спеціяльний курс лекцій гри на скрипці він не мав ні часу, ні грошей. Так самотужки вивчив багато речей. Було це виконання і техніка аматорські, але вони задовольняли його душу. І він грав так само, вже лікарюючи. Арешт, заслання, а потім Воркута на

довгі роки перервали цю його пристрасть. Аж на Воркуті, серед його пацієнтів виявився якийсь майстер музичних струментів. Він з пошани до доктора, з якихось уламків у теслярському відділі змайстрував йому цю скрипку. Не була це "скрипка Страдіваріюса", але звучала більш-менш пристойно. І Борис Абрамович був щасливий, що мав тепер нагоду розважати нас.

Я попросив у конвоїра дозволу піти до міста. Він подумавши, сказав: — Я теж піду з тобою. — І ми пішли. Я мав на меті купити зубну щіточку, пасту або порошок до зубів, мила і шкарпетки. Але сходивши всіма вулицями, де були крамниці, таких "люксусових" речей не знайшов. Очевидячки, в добу "ґрандіозних будов соціялізму", такі дрібниці були зайві. Але зате, на базарі я купив 10 штук яєць за 14 карбованців і помідорів (один кілограм 5 карбованців). Для мене й Бориса Абрамовича було це несподіване свято. Яєшню всмажила нам одна прибиральниця вокзалу, яка, довідавшись, хто ми, дуже нам співчувала. Вона там була, як у себе вдома. Знала, де і як таке можна зробити. За п'ять років ми справді таке вперше поласували. Здавалося, що смачнішого ніколи в житті не їв. Цікавий, майже анекдотичний деталь, на який я звернув увагу тільки тепер. Число, коли я ходив до Костроми й накупив там яєць і помідорів, у результаті чого ми з Борисом Абрамовичем так смачно поїли, позначено в моєму записнику 25 жовтня. Мені тоді й на думку не спало, що то був мій день народження.

27 жовтня цілу ніч вартував (моя черга). На самоті, в нічній тиші багато думав. Раптом, чомусь на душу навалився такий важкий смуток, що аж ревти хотілося. Коли ж, думалося мені, цьому божевіллю буде кінець? А чи й буде взагалі? Відповіді не було. Тому й брала розпука.

28 жовтня вранці нам наказали зібратися. Посадили в поїзд і повезли до Ярославля. В дорозі з'ясувалося: з ҐУЛАҐу прийшло розпорядження — відвезти і здати нас в Ярославський ИТЛ (исправительно-трудовой лагерь — виправно-трудовий табір). Того ж 28 жовтня, о 20-ій год. ми були вже в Ярославлі. Наше начальство пішло домовлятися з начальством табору, а ми сиділи на вокзалі й чекали. Чекали цілу ніч. Уранці 29. Х наш конвой привіз і здав нас у пересильний корпус ярославської тюрми. Знову обшук, лазня, дезинфекція, камера, параша, руки назад і 15-хвилинна прогулянка. Одне слово "починай спочатку". Після всіх процедур мене пхнули в одну з великих камер пересильного корпусу. Хоч я людина й бувала й на своєму шляху вже бачив різні несподіванки й дива, але те, що я побачив тут, мене збентежило. Поперше, в камері було щонайменше півсотні людей. Подруге, всі молоді й у військовій уніформі, а значна частина, бачу, офіцерського рангу. Мить стою ошелешений, а тоді питаю:

— Не збагну, чи це тюрма, чи військова казарма?

СПРАВКА

Дана гр. КОСТЮК Григорию Александровичу

1902 года рождения. Уроженец села Барышковцы

Каменец-Подольского района Каменец-Подольской обл.

По осуждению [illegible] и приговором суда

Осужденный Особым Совещанием при Народном Комиссаре

Внутренних дел СССР 3-го Июля 1938 года за к-р деятельность сроком

на 5 лет лишения свободы

в том, что он по отбытии срока наказания из Ярославской ПРОТ. КОЛОНИИ

№ 1 УНКВД ОСВОБОЖДЕН 25-го Ноября 1940 года и следует к месту

жительства город Словянск Донецкой области

по проезд от жел.дор.станции Ярославль до станции Словянск

выдана, стоимость проездного железнодорожного билета

НАЧАЛЬНИК ЯРПРОТИТК № 1 УНКВД: /КУРНАЕВ/

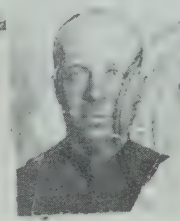
Начальник УРЧ ЯРПРОТИТК

Управление НКВД по Ярославской области

Прот. ИТК № 1 г. Ярославль

5. Ноября 1940

№ 1718

Посвідка про звільнення з концентраку.

Федот Іванович і Ганна Петрівна Пізняки (ранні 1930-і рр.)

Раїса Бутко за рік перед одруженням (Слов'янське, 1940 р.)

Раїса і Григорій Костюки, літо 1942 р.

— І те, і друге, — відповідає хтось з гурту. — А ви що, тільки з волі?

— Та ні! Я вже п'ять років сиджу.

— П'ять років? — чую кілька голосів, і вони тісною юрмою почали оточувати мене й закидувати питаннями: — Де сидів? Тут, чи деінде? Як там?

Я стримано, але об'єктивно, розповів у кількох реченнях про систему Ухта-Печорських таборів, про найдальший заполярний табір Воркуту, з якого я оце повертаюся. Це ще більше розпалило їхнє зацікавлення, і вони наперебій почали розпитувати мене про табори, про умови життя, праці, чи дозволено листування з рідними і т. д. Відповівши їм на питання, я тоді з свого боку кажу:

— Добре, але я теж маю питання до вас: що це все значить, що в одній камері скупчено стільки військовиків? Вас що — судили в якійсь груповій справі?

— Ні, — відповідають майже гуртом, — нас ніхто не судив. Ми — полонені з Фінляндії. Нас фінляндці передали, після підписання миру, а тут, на батьківщині, нас відразу пхнули в тюрми. Тут, одних швидко пустили під кулі, а другим, без суду, через якесь ОСО оголосили 8 років таборів праці. Тож ми й цікавимось, що то за табори та які там умови праці. Бо ми належимо до тих "щасливих", які потрапили не під кулі, а в табори.

Мене це приголомшило. Я тоді ще не міг збагнути, як це може уряд своїх людей, що повернулися з полону, розстрілювати або засуджувати на довгі роки каторги? Висловлюю своє здивування й кажу, що може це якийсь випадок тільки з їхньою групою?

— Ні, земляче, — каже мені один сержант, який перед тим, сказав, що він з Чернігова, — на жаль, це не випадок, а — правило. Таких груп, як наша — сотні. Їх повно в камерах тут, у Москві та в інших містах. Всі полонені пішли, одні під кулі, а другі до таборів.

Я слухав і мені ставало ще страшніше, що живемо в таку добу й у такій країні, де можливе таке нехтування людиною, таке беззаконня. Я вже бачив і знав багато різних безчинств нашої "робітничо-селянської" влади, але аж такого, я собі навіть не уявляв. Мені до смертельного болю було жаль цих молодих, здорових і таких потрібних для нормального творчого життя суспільства, людей.

* * *

4. XI мене викликали "з речами". Прощаюся з моїми співкамерниками. Вони певні, що мене викликають для звільнення. Мій чернігівський земляк підходить, дає адресу своєї дружини й просить, коли справді вийду на "волю", то щоб повідомив її листівкою про його долю. Обіцяю і виходжу. На коридорі бачу Бориса Абрамовича й інших моїх співетапників. Нас виводять і передають в Ярославський ІТЛ ч. 1. Це порівняно невеликий (кілька сот душ) місцевий

виправно-трудовий табір. Умови побуту досить можливі. Живемо в світлій великій залі цегляного будинку. Просторо. В'язнів тут десь коло сотні. Дощані нари, але з матрацами. А це вже розкіш. Народ порівняно мирний, не галасливий, не нахабний. Це переважно місцевий простий, працівний люд, різного віку й фаху. Потрапив він сюди за дійсні чи здогадні побутові злочини. Пізніше виявилось, що де-не-де були тут і тавровані, як ЧСВН (член сім'ї ворога народу). Переважно діти або жінки.

Мене приділили до колони будівельників. Перші дні готував щебінь, розбиваючи молотом на дрібні шматки каміння, биту цеглу тощо. Це була праця на будівництві якогось великого будинку — тут же в зоні ІТЛ. Може це мала бути нова тюрма, не знаю. Робота була спора. Щебня потрібно було багато. Бригадир на нас тиснув. Я старався не відставати. До кінця мого терміну залишилося три тижні. Тож хотілося ні з ким не мати конфліктів. За кілька днів мене перекинули на іншу працю. Мусів подавати цеглу й пісок на другий поверх новобудови. Робилося це примітивним, але в тих умовах, єдиноможливим способом. Мені, як і всім іншим "подавальщикам", вручили міцно збитий з фанери чи тонких дощок ящик. Він мав також міцно прибиті гакуваті ручки, за допомогою яких наповнений цеглою чи піском ящик можна було посадити на плечі й по драбині виносити на другий чи третій поверх будови. Робота, можна сказати, староєгипетська, каторжна. Але я цим уже не переймався. Старанно і вчасно подавав свій вантаж. Одного разу сталася маленька подія. Під час подавання цегли несподівано впала одна цеглина й розчавила мені палець. В амбулаторії перев'язали й дали кілька днів відпочити. У когось дістав "Євгенія Онєгіна" і перечитуючи знову (котрий уже раз!), насолоджувався безсмертним мистецьким словом і гостротою дотепної думки великого поета.

7 листопада — "Жовтневі свята" — "радісно" відзначили й у тюрмах та концентраках Радянського Союзу. Нам дали справді кращий обід. Увечорі наказали всім зійтися в клюбі КВЧ. Спочатку ми вислухали стандартну доповідь якогось не дуже мудрого пропаґандиста про велике щастя, яке принесла людям Жовтнева революція. Я слухав і мені аж дивно було, що в цих людей нема елементарного відчуття реальности. Потім був сякий-такий самодіяльний концерт, з якого мені на все життя запам'ятався дует двох ув'язнених сестер. Молоденькі, стрункі, з блідими, але гарними обличчями та приємними голосами. Співали вони популярну тоді пісню "Эх ты, сердце, сердце девичье" із фільму "Шукачі щастя". Але в їхньому виконанні не було тієї живучости, хвилюючої дівочої радости трепетного передчуття кохання, що його вклав у цю пісню композитор. Їхні обличчя, навіть, коли вони, співаючи, посміхались, відсвічували сум і страждання. Я слухав і думав: диявольський жарт.

Так пробігали дні. Палець мій поволі присихав. Я далі таскав по драбині цеглу для тих, що будували третій поверх. Наближалася дата

25 листопада — день закінчення терміну мого ув'язнення. Я був у нервовому напруженні. До голови лізли різні думки. Викличуть чи не викличуть? А як викличуть, то куди їхати? Де знайти першу точку опертя? Харків, Київ, Дніпропетрівське — "міста-мінуси", там, звільненим політичним в'язням жити заборонено. Куди ж тоді? До Кам'янця — не хочу. Тоді — байдуже. Треба вибирати якесь таке заштатне місто, щоб шлях до нього був через Харків. У Харків я мушу вступити. Пригадалась мені пристрасна рада мого воркутського приятеля Федота Пізняка їхати до Слов'янського. І тут я вперше пошкодував, що не взяв адреси його дружини. Такі та інші думки каламутили мій мозок в останні дні перед 25-им листопада.

Нарешті прийшло довгождане число. Я робив вигляд спокійного й лаштувався до праці. Враз чую — мене викликають до УРЧ. Іду. Там сухо повідомляють, що сьогодні кінчається мій термін ув'язнення й наприкінці дня я повинен покинути табір. Перевіряють мої біографічні дані, фотографують і питають, куди хочу їхати.

— До Харкова, — кажу без надуми.

— Ні, Москва, Київ, Харків, Одеса та інші великі міста — це "мінуси", заборонені.

По короткій надумі, кажу байдуже: — Тоді — Слов'янське.

— Де воно?

— Десь, здається, на схід від Дніпропетрівського.

Роздивляються на карті, шукають у якихось довідниках і нарешті кажуть:

— У Слов'янське — можна. Перед шостою годиною зайдіть до комендантури табору з усіма речами. Там одержите всі потрібні документи.

Повернувшись до барака, почав негайно готуватись. Усі таборові речі, як належало, відніс до каптьорки. Свої речі старанно спакував у валізу. Найбільше боявся за мої таборові записники. Проте, вирішив ризикнути. Дорожній нотатник поклав до кишені піджака. Воркутський зошит кинув на саме дно валізи. Побачу. Що буде! До мене підійшов один молодий чоловік, якого недавно посадили і з яким я працював у будівельній колоні. Він мав короткий термін за якусь побутову провину. Робітник з якогось ярославського заводу.

— То ви сьогодні — на волю? Вам треба буде переночувати в Ярославлі. Я вам дам адресу моїх батьків. Зайдіть до них. Вони радо приймуть вас.

Я дякую йому, радо беру адресу і записку до батьків. Це справді для мене велика допомога.

Прощаюся з Борисом Абрамовичем Корнфельдом. Його термін кінчається два чи три тижні пізніше. Дружньо тиснемо один одному руки та обіцяємо сконтактуватися в "новому світі". Чи вдасться?

Перед 6-ою годиною вечора сиджу в комендантурі. Поверхово контролюють валізу. Видають довідку про звільнення. У ній вказано моє прізвище, ім'я й по-батькові, місце і рік народження, за що, коли,

на який термін і хто мене засудив, звідки й коли звільнено й куди їду на постійне життя. А на квиток від Ярославля до Слов'янського видають гроші. Виявляється, що на моєму рахунку за чотири роки праці в шахті на Воркуті числиться 40 чи 50 карб., які мені також тепер видають. Для мене це вже ціле багатство. У перший тиждень свободи я тепер маю гроші на дрібні свої видатки. Дають розпорядження вохрівцеві відпровадити мене до брами. Вартовий на брамі розуміє, що це значить. Для жарту виструнчується й, посміхаючись, бере "під козирьок". Я також, посміхаючись, махаю йому рукою й виходжу за браму. Вслід чую: — Щасливо! — Оглядаюсь і ще раз махаю у привіт рукою. Йду повз довгу таборову загорожу в напрямі на Ярославль.

Частина V

ЗА БРАМОЮ

На волі

Ярославль

Автоматично, як сновида, пройшов хвилин п'ятнадцять. Ліворуч — висока загорожа з колючого дроту. Праворуч — порожнє поле і якісь чагарники. Мабуть, сьома година вечора. Сутеніло. Небо вкрили важкі, непривітні, сіро-чорні осінні хмари. Доходжу до кінця дротяної загорожі. Вона тут заломлюється під прямим кутом, огортаючи табір з іншого боку. Повз неї, пересікаючи мій шлях, іде кудись інша дорога. На цьому невідомому роздоріжжі зупиняюся. Кладу валізу. Мені важко дихати. Мабуть від нервового напруження. Трохи отямився. Я — вільний! А чи справді вільний? Що мене чекає на тій "волі"? Але часу на роздуми нема. Я мушу поспішати. До міста ще кілометрів два. Дорога темна й невідома. Хапаю валізу й простую енергійно далі.

За півгодини, коли світла міста здавалися зовсім близько, починає трішки сніжити. З трудом таки дістаюся до міста. Якимось дивом довідуюся, як потрапити на потрібну мені вулицю. Це був темний, майже не освітлений, очевидячки робітничий район. Будинки переважно одноповерхні, напівміського типу. О 9-ій знаходжу те число будинку, що подав мені таборовий приятель. Навколо — темно, але в хаті, під потрібним мені числом, досить ясне світло. Стукаю. Виходить похмурий, як мені показалось, літній неголений чоловік. Називаю потрібне мені прізвище.

— Це я. Що вам треба? — відповідає.

— Я щойно вийшов з табору. Маю листа для вас від вашого сина.

— Від сина? Ви його бачили? Заходьте! — захапався чоловік.

Сяк-так витираю від болота свої черевики, обтрушую сніг і воду з бушлата й заходжу. Досить простора кімната, а в ній багато людей — чоловіків і жінок. Видно все робочий чи селянський люд. Чого вони зібралися — не знаю. Господар підійшов до жінки й сказав їй щось тихо. Вона сплеснула руками й заплакала. Гості почали відразу розходитися. Я дав їм листа. Вони сіли й уважно почали читати. Читали, мабуть, двічі. Аж тоді господар звернувся до мене:

— Дякуємо вам, що потрудилися й принесли нам листа. Ви вже переночуйте в нас. Милости просимо. Бо куди ж ви зараз підете?

Я їм дякую й радо погоджуюся. Вони мене частували якоюсь невибагливою вечерею, напували чаєм і довго розпитували, як живуть і

працюють люди там, де їхній син. Я розповідав правду й заспокоював, що син легко витримає свою кару й повернеться живим і здоровим.

Коли мова зайшла про мене й вони довідалися, що я відсидів п'ять років, то їх охопив страх. Бо їхній син мав рік чи два, і то вони були зажурені — як він те витримає. А тут, аж п'ять років.

— А ви тих п'ять років відсиділи тут у нашому таборі? — питає господар.

Коли я їм сказав, що сидів далеко, може за півтори тисячі кілометрів звідси, на півночі, де ліси не ростуть, де земля ніколи не розмерзається, де з-під землі здобувають тільки вугілля, то вони були зовсім здивовані. Чоловік сидів мовчки і скрушно похитував головою. А жінка, продовжуючи плакати, мовила: — Боже, ти наш, Боже! Як тільки не мучать людей? А що ви робили перед арештом?

Я не знав, що відповісти цим добрим людям. Відповів загальниково.

— Я — учителював, був учителем.

— Учителем! І п'ять років? — з гіркотою мовила жінка.

Я не хотів поглиблювати цю бесіду. Я не сказав їм, що п'ять років то не такий великий термін. Що тепер уже дають двадцять п'ять! Бесіду закінчив тим, що сказав їм:

— Не гризіться за сина. Дивіться на мене. Я відбув п'ять років, а повертаюся "цілим і здоровим". Син ваш молодший, міцніший, покарання має набагато коротше. Тож повернеться міцним, здоровим і буде все добре.

— То дай Боже, дай Боже, — каже втішено жінка. — Дякуємо вам, що принесли добру вістку й порадували нас.

Господар пропонує вже йти спати. Господиня починає стелити мені на широкій дерев'яній лаві. Тут, каже, спав наш син. Я ліг і відразу заснув. То була моя перша ніч на свободі.

Ранок, 26. XI. Переодягнувшись у своє скромне цивільне вбрання, сховавши таборовий одяг до валізи (пригодиться!), подякувавши добрим людям за гостину, я відразу пішов до пашпортного відділу міліції. Мені ще в таборовій комендантурі сказали, щоб я першою чергою в Ярославлі дістав пашпорт. Машина цього відділу тут працювала справно. Негайно зфотографували, взяли потрібні дані й за години дві я вже мав пашпорт на руках. Відразу їду на вокзал, купую квиток Ярославль-Слов'янське.

Потяг на Москву буде пізно ввечорі. Надворі холодно. Купую "Правду" за кілька днів. Йду до залі-почекальні, знаходжу зручне місце, сідаю і вчитуюсь у газету. Все в нас іде якнайкраще. На всіх відтинках господарства, — дружнє змагання й високі показники. Військова наша міць — непереможна. Літаки наші — найшвидше і найвище літають. Дружба з Німеччиною — непорушна і надовго. Освоюємо успішно звільнену Західню Україну. Впорядковуємо щойно повернену, нам заграбастану румунами Басарабію. Недавно незалежні балтицькі держави — Литва, Латвія, Естонія — з

ентузіязмом приймають радянську систему і входять у Союз Радянських Соціялістичних Республік.

Все це стрибає в мою пам'ять зі сторінок газет, як блимання фільмових кадрів. За кілька годин читання втомлює. Думки ширяють деінде. Сиджу на станції старовинного російського міста. Чи не тут зав'язувалась майбутня Російська імперія? За переказами це місто заснував понад 900 років тому наш київський князь Ярослав Мудрий. Для чого воно було йому потрібне? Для мене, та думаю, що й для фахових істориків, це не зовсім ясно. Чого, якої здобичі і яких вигід він міг шукати в цих далеких північних хащах? А втім, можна тут дошукатись і державної рації. Треба припускати, що князь Ярослав та ще й Мудрий, як державний муж, не тільки родичався з королівськими дворами Заходу, але й дбав та мріяв про міць і поширення своєї південної Київської держави геть аж на північ. Місце заснування Ярославля було стратегічно зручне. Схрещення річки Которослі й великого водного шляху Волги. Хто володів цим пунктом, той панував на цих торговельних і військових шляхах. Тому, можливо, Ярослав і вирішив закласти тут свою колонію. Розрахунок правильний і мудрий. Але, на жаль, нащадки князя не зуміли ці великі пляни зміцнювати й поширювати. Ініціятиву перехопили саме ці північні колонії. Вони, зміцнівши, почали пізніше все більше й настирливіше душити південних нащадків Ярослава Мудрого. Така грайлива діялектика історії. І ось я, один із нащадків народу Київської держави Ярослава Мудрого, вчорашній в'язень, сиджу на станції, колись заснованого ним міста, й думаю, що буде не тільки зі мною, але й з усіма нащадками народу Ярослава Мудрого, які тепер гордо звуть себе українцями? І все це — через немудрість "мудрих" нашого минулого. Таке лізло мені в голову, очікуючи довгі години потяга на станції уславленого тепер міста політичних тюрем-ізоляторів. Тут, кажуть, умирав Сергій Олександрович Єфремов — "Сумління українського народу".

Об одинадцятій годині вечора я сів у потяг, що брав напрям на Москву. У Москву прибув ще вдосвіта 27. XI. За моїми плянами я мав побути в Москві цілий день. Орієнтуюсь на потяг, що йде на Харків увечорі. Здаю валізу до камери схову. Як тільки почався ранішній рух, реалізую свій плян. Насамперед, іду на пошту й даю телеграму сестрі Мані, що завтра, о такій то годині буду на головному вокзалі в Харкові. Тоді сідаю в новеньке Московське метро ім. Кагановича. Хочу "помацати" це досягнення столиці СРСР.

Метро справляє справді дуже позитивне враження. Рух тихий, плавний, швидкий. Оформлення станцій — мистецьке. Вагони — комфортабельні. Кажуть, що це чудо збудовано руками в'язнів московських тюрем. Але кого це тепер турбує? Головне — зручність, якої ще Москва не мала. Висідаю коло знаменитого ҐУМу. Хочу, поперше, глянути на це чудо "соціялістичної торгівлі". Подруге, це "вотчина" мого воркутського друга Григорія Винокурного. ҐУМом

йому трішки посолодили життя перед тим, як убити. Мені сказали, що в ГУМі, заснованому на зразок великих універсальних крамниць капіталістичного світу, можна купити все, що людині потрібно: від харчів до товарів щоденного вжитку. Я не мав наміру щось купувати, бо не було багато грошей. Але єдину кричущо життєву проблему я мав — купити калоші. З Воркути я їхав з гострим запаленням сідничного нерва (ішіяс). Мокрі й холодні ноги, то загострення болів. Черевики мав благенькі. В дощову погоду, воду пропускали, як сітка. Мене могли рятувати тільки калоші. Я був певний, що в столиці Союзу соціялістичних держав, та ще в її знаменитому ГУМі таку дрібницю, як калоші, я куплю. Але, дарма. Я оббігав усі поверхи, всі відділи ГУМу, де могли бути калоші, і... не знайшов. Це було моє перше гірке розчарування. Зате, на першому поверсі, я натрапив на чергу, яка стояла до столика, де наливали якусь фарбовану рідину. Я спитав, по що люди стоять? Мені відповіли: — По фруктові соки. — Це вже була новина. Такої розкоші до арешту я не знав. Терпеливо вистояв. Вибору жадного не було. Пили жадібно те, що наливали. Я теж із смаком випив. Що то був за сік, не знаю. Але без сумніву фруктовий. Пізніше вже, до виїзду за кордон, я ніде в інших містах Радянського Союзу такої "розкоші" як фруктовий сік, не зустрічав. Це був, мабуть, привілей тільки Москви.

Після цих розваг у ГУМі, вирішив знайти родичку і дочок Фаїни. Довго їздив, блукав, розпитував і нарешті таки знайшов вулицю і будинок, де мали б вони жити. Це була якась околиця міста. Будинок порівняно новий, кількаповерхий. Знаходжу відповідне число мешкання. Дзвоню. За мить відкриваються трішки двері на запобіжному ланцюжку. Стриманий жіночий голос питає: — Ви до кого?

Називаю прізвище, що мені подала Фаїна.

— Це я, — не відкриваючи дверей відповідає жінка. — Пробачте, а в якій справі?

— Я ваше прізвище й адресу маю від Фаїни, — кажу тихо. — Вона просила мене відвідати вас та її дочок.

Двері відразу відчиняються й жінка схвильовано й притишено каже:

— Прошу, заходьте!

Була це жінка середнього віку. Гарне, але вистраждане нервове обличчя шатенки. Видно, внутрішньо дуже схвильована.

— Ви бачили Фаїну? Прошу сідати, — каже трохи невлад вона.

— Я з нею ввесь час був в одному таборі. Ми були близькі друзі.

— Ви працювали там?

— Я був в'язнем того табору. Коли мене вивозили з Воркути й була надія, що мене скоро звільнять (кінчався мій термін), Фаїна просила, як буде змога, відвідати вас. Я радий, що виконав її прохання.

Тон і поводження жінки різко міняються. Стає безпосередньою, щирою, довірливою.

— Боже мій, яка я рада! Ви давно бачили Фаїну? Як вона там? Здорова? Де працює? Які умови життя? — закидає нервово

питаннями. Я докладно інформую про умови життя і праці Фаїни. Це, видно, трохи заспокоює жінку. Кажу, що дуже тужить за дочками, турбується їхнею долею. Я хотів би також побачити їх.

— О, так, звичайно! Тільки молодша — в школі, а старша є. Зараз.

Вона підійшла до сусідніх дверей і вигукнула ім'я Ася. Ввійшла гарна 15-16-річна дівчина. В замішанні зупинилася.

— Цей товариш, — поспішно рекомендує мене господиня, — місяць тому бачив твою маму. Вона просила його відвідати нас...

— Маму?! — по-дитячому, від несподіванки вигукує дівча. — Нашу маму? — нараз обличчя її покрили рясні сльози.

— Так, — кажу, — вашу маму. Вона здорова, має легку працю, лише дуже тужить за вами. Просила вас вітати, щоб ви добре вчилися й не забували про неї.

— Та ні, як можна! Ми не забуваємо... — і дівча ще більше плаче. Течуть сльози і в її тітки. Я почуваюсь ніяково. Починаю казати, що плакати не треба (а самому хочеться ревти). — Мама здорова, повернеться й будете гарно жити. От я відбув свій термін і вертаюся. Повернеться і мама й буде щаслива з вами, — щось отаке заспокійливе торочу. Поволі вгамовуються нерви. Обидві навхрест розпитують мене про умови й життя в таборі й мами зокрема. Я їм нічого не розповідав страхітливого. Розповів про умови життя і працю Фаїни. Вони запросили мене до перекуски. Я висловив свою радість, що їх побачив, просив написати мамі, що я їх відвідав, але від перекуски відмовився, бо поспішав до потяга. Цим моя місія в Москві й скінчилася. Ввечорі я виїхав до Харкова.

Харків, 28. XI 1940 року

Вокзал. На пероні бачу сестру Маню. Серед натовпу вона пізнає мене відразу. Кидається до мене. Йдемо до трамваю і їдемо до "Слова". Дивлюся навколо. Таке близьке, знайоме, ніби вчора бачив. Аж дивно. Вдома на нас чекають два мужчини: Федя, чоловік Мані та їхній кількамісячний синок — Льоня. Це для мене сюрприз. Я цього не знав. Здоровлю й цілую обох. Федя молодий, стрункий, під тридцять років, по-військовому уважний, а по-селянському щирий. Зробив на мене дуже миле враження.

Сідаємо до обіду. Випиваємо по чарці. Федя говорить українською мовою, але вже з домішкою деяких російських слів. Щоденна, кількарічна військова російська атмосфера й тренаж дають себе знати. Пообідавши, відразу прощається, бо поспішає на працю. Ми залишаємося з сестрою. Похапцем розповідаю їй про пережите. Розпитую дещо її про події в "Слові" після мого арешту. Вона розповідала, але з найбільшим хвилюванням згадала, як дружину Куліша викинули з квартири з двома дітьми просто на вулицю. Вони не мали куди дітися й кілька днів тулилися з речами в прохідному коридорчику, коло вхідних дверей.

— То такий був жах, що я тобі не можу передати. Я щодня проходила повз них і плакала. І ніхто їм нічим не міг допомогти. Тільки через кілька днів вони кудись виїхали.

Потім перейшли знову на мої особисті справи. Маня сказала:

— Я така рада, братчику, що тебе бачу. Ти пережив тяжкі роки, але, Богу дякувати, повернувся здоровий. Тепер улаштуєшся і все буде добре.

Я дивився на мою доброзичливу сестричку й не знав, що їй сказати на це. Але не хотів кривити душею. Тому щиро сказав:

— Не знаю, Маню, що буде. Але доброго передчуття я не маю. Похмуро мені на душі.

— То чого ж? Ти ж тепер вільний. Знайдеш собі роботу...

— Яку? За фахом праці вже не дістану. А що я можу інше робити? Або на фізичну працю, або якимось поштурханом. Та це була б біда ще невелика. Біда в тому, що хоч мене заарештували ні за що, але тепер вони не дадуть мені спокою до самої смерти. З їхнього погляду я вже людина таврована. Я є їхнім закладником на все життя. От у чому трагедія.

Сестра була дуже огірчена таким моїм настроєм. Вона просила мене вірити в краще. Я дякував їй. Запевняв, що в розпач я не впадаю. Я тільки дивлюся на ситуацію реально. Очевидячки я все робитиму, щоб жити далі нормально.

Та на довші розмови часу не було. Я мусів ще сьогодні відвідати за поданими мені адресами родини моїх двох воркутських друзів — Йосифа Богораза й Бориса Шведова. З цією метою я негайно вирушив у місто.

Родину Богораза (дружину й дочку Ларису) знайти мені не вдалося. Під адресою, яку я, здається, запам'ятав точно, жила зовсім інша родина. Про родину Богораза ніколи не чули. Що за містерія — не знаю. Але доручення мого друга виконати не зміг.

Адресу Шведова постановив розшукати пізніше. А тепер вирішив регабілітувати себе в Харкові бодай на одну ніч. З цією метою я пішов до начальника міліції Харкова. Він прийняв мене. Викладаю:

— Я в минулому харків'янин. Повертаюся звільнений з табору. Тут живе моя сестра і є мої речі. Щоб полагодити деякі справи з речами тощо, я мушу переночувати бодай одну ніч. На це прошу офіційного дозволу.

Начальник якусь мить мовчить, а тоді питає:

— Вам хто дозволив зупинятися в Харкові?

— Хіба я не маю права зупинитися в місті через яке проїжджаю? Коли я міг зупинитися в Москві, то чому не можу в Харкові? Тим більше, що тут мої речі й живе моя сестра. Про таку заборону мене ніхто не попереджав.

Начальник насуплено дивиться на мене і враз гостро каже:

— Нагайно залишіть Харків. І то першим потягом, що їде на Слов'янське. Якщо завтра ви ще будете тут, ми вас заарештуємо й

відправимо туди, звідки ви повертаєтеся. Зрозуміло?

— Це ваше останнє слово?

— Так!

— Дякую, — кажу з виразною іронією. Встаю й виходжу. Оце, думаю, перша ілюстрація мого правного становища на "волі". Їду відразу на вокзал і довідуюся, коли йде потяг на Слов'янське. На щастя, перший і єдиний потяг іде об 11-ій чи 12-ій годині ночі. Дуже добре. Маю в своєму розпорядженні добру половину дня.

Повертаюся до сестри. Розповідаю про розмову з начальником міліції та про його наказ. Вона вражена. Довго з гірким непорозумінням дивиться на мене, а тоді питає:

— Так і сказав: заарештуємо й вишлемо туди, звідки приїхав?

— Навіть не сказав, а гаркнув. Оце, Маню, перші мої кроки на "волі".

Маня мовчала. З її гарних великих блакитних очей текли великі краплини сліз. Я обняв її тепло, притиснув до грудей і сказав:

— Не треба, сестро! Це дрібниці. Щоб тільки на цьому й закінчилось.

Укладаю свою валізу. Маня щось додає свого. Переглядаю рештки своєї бібліотеки. Натрапляю на свою книжку про Мирного. Кидаю до валізи. Єдина з кількох написаних речей, що з'явилася книжковим друком. До того ж найслабша, бо первістка початкуючого автора. Але, хай буде. Як пам'ятка. Питаю про машинописи моїх праць, що були окремо в шухляді. Маня каже, що то пакував Федя. Вона мусить спитати. Тоді напише. Кажу їй, що то не спішно. Колись, при нагоді. Тепер маю час до 12-ої години ночі. Піду пошукаю адресу дружини ще одного мого приятеля, який звільнився з Воркути рік тому. Я мав на увазі Б. А. Шведова.

— А ти не хочеш побачитися з Масенком чи з кимось із "слов'ян"? — питає сестра.

— Ні, Маню, не хочу. Може колись, пізніше. Не тепер. Боюся тривожити їхні перелякані й пристосовані до обставин душі.

І я пішов. У голові в мене звучить завчена адреса: "Дом Красный промышленник, кварт. 236, Элладова". Отаке поетичне ім'я. Напевно — прибране. Цікаво, що це за особа? Як і Борис Антонович, мабуть із того дореволюційного покоління гімназисток, курсисток, що формували свою свідомість у буремні, "испепеляющие" за висловом Блока, роки Російської імперії, коли в моді був модерний французький психологічний роман, а в поезії, поруч з Блоком, Гумільовим і Ахматовою популярний, співомовний Вертінський. Таке мені чомусь снувало в голові, коли я йшов вулицями Харкова шукати адресу дружини Б. Шведова з поетичним ім'ям. На Сумській я спитав міліціонера, де може бути "Дом Красный промышленник" Він відразу вказав. Мені, здається, що то було десь в районі Площі Дзержинського. Будинок я знайшов. Як на сміх, на ньому великими літерами красувався напис українською мовою: "Будинок Червоний промисловець". Знаходжу

на другому поверсі потрібне число. Дзвоню. Відчиняє двері гарна молода брюнетка. Трохи тривожне, але стримано чемне питання:

— Вам до кого?

— Я хотів би бачити Елладову.

Брюнетка на мить ніби нервово запнулася, а тоді каже:

— Її нема.

— Переїхала? Куди? — питаю стривожено.

— Вона... померла.

Для мене це удар. Нервово майже вигукую:

— Як? Коли? — Але я навмисне не згадую Шведова. Бо не знаю, що і як з ним. Брюнетка бачить, що це гість не звичайний. Вона тихо каже:

— Вибачте, одну хвилинку. — І зникає. За мить відчиняються двері й бачу Бориса Антоновича. Він хапає мене в обійми, втягає в коридор. Ідемо в кімнату, сідаємо й деяку мить мовчки дивимось один на одного.

— Отаке життя, — порушує мовчанку Борис Антонович. — Ви коли приїхали?

— Сьогодні вранці.

— Тут залишаєтесь?

— Хто б мені дозволив? Я хотів переночувати одну ніч. Але мені наказано покинути Харків негайно. Від'їжджаю о 12-й годині.

— Хто наказав?

— Начальник міліції.

— Варвари, — каже понуро Борис Антонович. — Куди їдете?

— У Слов'янське.

— Добре. Маєте там когось?

— Абсолютно нікого. Та, залишмо мене. Скажіть, як воно так сталося? Коли померла ваша дружина? Вам дозволили Харків?

І Борис Антонович розповів свою останню історію. Він приїхав до Харкова в серпні 1939. Дружина була тяжко хвора. Але його повернення ніби її підбадьорило. Їй стало краще. Була надія на видужання. Та йому заборонили Харків. Він виїхав у якесь (забув) провінційне місто. Дружині стало гірше. Він подав прохання, щоб бути при хворій дружині. Дозволили. Він приїхав. Але щастя зустрічі так і не зазнали. За місяць дружини не стало. — Я, — оповідав далі він, — став єдиним опікуном сина. Мені дозволили залишитись у Харкові. Дружину доглядала її молодша сестра, яка й зараз живе з нами, — і він показав на брюнетку. — Праці в університеті не дали. Влаштувався в якомусь тресті економістом чи статистиком. Скромно, але вистачає. Син добре вчиться, сестра веде хатнє господарство. Так і живемо... Але... — і Борис Антонович замовк.

Я дивлюсь на його гарне колись, а тепер вкрите зморшками обличчя й нічого не кажучи, скандую з пісеньки Вертінського, якою він колись дратував мене на Воркуті:

Я сегодня смеюсь над собой...
Мне так хочется счастья и ласки,
Мне так хочется глупенькой сказки,
Детской сказки, наивной, смешной.

Борис Антонович аж похопився:

— Ах, ви ж, літературна душа! Запам'ятав! — І він щиро розсміявся. — То, знаєте, теж від душевної драми. Кирпичний... додаткові терміни... перспектива вічної каторги... Пам'ятаю, як вас опухлого привели в лазню... То був 1938-й... Не тільки Вертінського заспіваєш! І все ж таки пережили!... І от ми з вами сидимо в чистій, гарній кімнаті в Харкові... А дружини — нема... А про неї я вам колись розповім. Вона варта того. Але не тепер... Іншим разом... Життєва містерія...

І Борис Антонович знову замовк. Я почав розповідати, як я встиг вирватися з Воркути заздалегідь. Інакше я б ніколи тепер не був у Харкові. Симпатична брюнетка, що виявилася сестрою померлої дружини Бориса Антоновича, частує нас чаєм з якимись тістечками. Борис Антонович кличе з кімнати сина. Знайомить. Гарний років 12 підліток.

— Отак ми живемо, працюємо й учимося, — каже Шведов.

Я прощаюся. Ми обіцяємо тримати контакт. Але контактів не вийшло. Події розгорнулись так, що було не до контактів. З того часу я ніколи не зустрічав і не знаю дальшої долі Б. А. Шведова.

О 10-ій годині прощаюся з Манею. Федя на нічній зміні. Чому в авіочастині є нічні зміни — не знаю. Зичу їм щастя й бажаю, щоб син ріс здоровий і щасливий. Обіцяю, що скоро побачимось. Але то були лиш добрі бажання. Ми з нею ніколи вже не побачились. А син її родився під нещасливою зорею. За рік вибухла війна. Німецький фронт наблизився до Харкова. Федя зумів Маню з сином перевезти до Казахстану. Там опинилося багато тисяч утікачів. Опіки не було жадної. Сестра змушена була ходити на працю, а трирічного сина залишала напризволяще. Дитина захворіла. Медичної допомоги бракувало. Виснажений організм дитини не витримав. Льоня на третьому році життя помер. Це було невимовне горе молодої матері. Але це була тільки увертюра до майбутньої трагедії. Кінчилася війна. Сестра повернулася до Харкова. За пару років повернувся десь із Китаю і Федя. Почалося мирне спільне життя. В них родився знову син. Назвали його Володимиром. Збудували хату десь в районі Помéрок. Син ріс здоровий і розумний. Закінчив з особливою відзнакою середню школу. Готувався до вищої. На літо поїхали до діда Костюка в Боришківці. Провели гарно літо. Повернулися до Харкова. Раптом Володя відчув гострі болі в голові. Відвезли в шпиталь. Почали досліджувати. Менінгіт. Ніщо не допомогло. За два тижні вісімнадцятирічного юнака не стало. Трудно передати переживання

батьків. Листи сестри за той час — це страшна розпука, це зойк навіки зраненої душі матері. Я не мав ні сили, ні таланту вгамувати цей біль. Лише час ніби трохи втихомирив її душу. Але це рішально позначилося на її здоров'ї. Почала чахнути, занепадати. Її охопили різні хвороби і 13 березня 1978 року, на 65 році життя померла. Міцний організм Феді перетривав. Але він почав пити. "Тільки, каже, шклянка горілки трохи приглушує мій біль". Але не так уже й довго "приглушував". У вересні 1985 року він помер на 73-му році життя.

Слов'янське

Морозного 29 листопада 1940 року, о годині, мабуть, 4-ій ранку, я висів на станції Слов'янське. Станційна заля досить простора. Пасажирів майже не було. Ті, що зі мною висіли, десь швидко розповзлись. Довідуюсь, що до центру міста кілометрів три-чотири. Від шостої години між станцією, містом і курортом ходить місцевий поїзд. Його тут звуть (по-російському) "вєтка". Очевидячки мушу чекати. Ставлю свою валізу й розглядаюсь. На пероні майже порожньо. Лише якась молода дівчина чи дама неквапно шпацирує собі. До неї підходять міліціонер і щось енергійно говорить. Вона, за якусь мить, відвертається від нього й іде в напрямі до залі. Побачивши мене, відразу, як до давнього знайомого, каже:

— Ви розумієте, який розумний! Він мені наказує покинути станцію, бо це, мовляв, не місце для прогулянок.

— А ви що, звідкись приїхали?

— Ні, я слов'янська. Я просто люблю бувати на вокзалі. Тут часто приїжджають молоді цікаві люди. Їм нема де дітись. Я їх запрошую до себе. Що ж тут поганого? Яке його, того мільтона, собаче діло?

Я зрозумів, з ким тут маю справу.

— А ви що, на когось чекаєте? — раптом питає мене.

— Так, на міський потяг.

— О, то довго, аж до 6-ої години. Їдемо до мене. Переночуєте в гарній, теплій кімнаті. Справді! — звабливо підморгуючи й посміхаючись, каже моя незнайомка.

— Ні, дякую. За мною вранці приїдуть знайомі й я мушу бути тут, — кажу їй неправду, щоб відв'язатись. Дівчина виявила жаль і зникла.

Таким досвітнім епізодом привітав мене Слов'янський вокзал у перший ранок мого прибуття.

Першим ранішнім потягом я поїхав до міста. Вийшов на зупинці, що звалась Банківська. Звичайний міський полустанок. Але досить просторий. Є почекальня й навіть камера схову. Це мені дуже до речі. Здаю свою валізу до схову, сідаю в залі й думаю, що ж робити далі? Де себе діти? Де найти точку опертя? Можливо, що десь тут є готель. Але грошей на готель я не маю. День-два міг би оплатити, але тоді на харчі в мене нічого б не залишилось. Пригадав Пізняка. Гірко шкодував, що так легковажно поставився до його пропозиції. Навіть адреси

дружини не записав. Як тепер можна знайти невідому жінку серед цього п'ятдесяттисячного людського мурашника? Пригадую, що Пізняк казав, що дружина має город і продає городину на базарі. Логічно там її хтось мусів би знати. Відразу рушаю на базар. Там справді, хоч і пізня осінь, повно городини, молочних продуктів і навіть хлібна крамниця. Проходжу рядами й на вибір питаю, чи не знають Пізнячки з околиць Слов'янського. Ніхто не знає. З досади купую пляшку молока й "французьку" булку і тут же з'їдаю. Підкріпившись, ще раз ходжу між столиками з городиною й розпитую. Але нічого не довідуюсь. Огірчений вертаюся. На одній з вулиць, навпроти шкутильгає чоловік не старого ще віку. Можливо інвалід світової чи громадянської війни. Одна нога на дерев'яному цурпалку. Але зовні ще досить бадьорий. Підсвідомість штовхає спитати.

Перепрошую, й кажу, що приїхав і шукаю за родиною Пізняка. Адреси не знаю. Знаю тільки, що працював на Содовому заводі. Він вислухав і каже: — Чекайте, Пізняк? Е-е-е, та його нема!

— Як нема? — вдаю, що нічого не знаю.

— Та кілька років тому його заарештували.

— А жінка з дітьми десь є тут?

— Та певне, що десь тут. Знаєте, це десь на околиці міста. Коли маєте охоту, то підіть по довгій Катеринославській вулиці до краю міста. Там будуть новозбудовані хати. В одній з них, мабуть, і живе Пізнячка з дітьми. Спитаєте. Там хтось мусить знати.

Я не знав, чи то був певний шлях, як не знав того й цей мій випадковий добродій. Але все ж таки це вже було щось конкретне. Тим більше, що він таки Пізняка знав. Я щиро подякував і пішов так, як він радив. Вийшов на Катеринославську й пішов до краю. Почалися новозбудовані хати з городами. Заходжу в одну з хат, питаю. Не знають. Іду далі й заходжу ще в одну. Там якась доброзичлива жінка каже:

— Не знаю точно, але пройдіть далі до перехрестя двох вулиць. Праворуч на цьому перехресті й спитайте.

Йду. Доходжу до перехрестя. Повертаю за ріг і заходжу в подвір'я. Підходжу до дверей хати й стукаю. Виходить жінка років 45. Кажу, що шукаю за жінкою на прізвище Пізняк, яка живе з двома дітьми. Жінка дивиться на мене трохи перелякано, але тут же каже:

— Це — я.

— А я з вашим чоловіком Федотом Івановичем сидів у одному таборі. Коли мене звільнили, він дуже просив мене відвідати вас і розповісти про нього.

— Ви бачили Федота? Заходьте, будь ласка, до хати.

У хаті дочка, симпатичне 16-річне дівча, середньошкільниця і якийсь чоловік середнього віку, що винаймає в них куток і працює на якомусь заводі. Менший син зараз у школі. Пристрасно розпитують про чоловіка і батька. Розповідаю й кажу, що залишив його на добрій, легкій праці. Про себе кажу, що мене звільнили й призначили жити в Слов'янському. Поки я влаштуюся на працю й знайду мешкання, я

прошу дозволу перебути в них зо два тижні. Ганна Петрівна (так звали дружину Пізняка) відразу дає згоду.

Так волею грайливої долі, хата цієї змученої, але чесної і працьовитої жінки, стає тою першою точкою опертя, що дозволила мені в найтяжчі перші тижні, в новому місті й нових умовах влаштувати своє післякаторжне життя.

Шукаю праці

Маючи формально сталу адресу мешкання, я відразу, згідно з обов'язком звільненого з концентраку, повинен був зголоситися в НКВД. З секретаріяту НКВД мене післали у відповідний відділ міліції. Там записали, коли приїхав, де живу й сказали, щоб за місяць прийшов знову на реєстрацію. Я спитав, як мені бути з працею. Неговіркий майор сухо відповів:

— То ваша справа. Ви маєте право на працю. Влаштовуйтесь, де вам буде вигідно.

Ця ліберальна відповідь не дуже мене заспокоїла. Але я вирішив почати пошуки праці в близькій мені ділянці. Я відразу пішов до відділу освіти міської ради. Завідувачем ("завом") був якийсь Білокінь. Чи вчитель, чи просто партійний відпоручник. Зголошуюсь. Він швидко приймає. Кажу йому, яку маю освіту й що шукаю педагогічної праці. Він аж вхопився за мене. Та мені, каже, людей з вашою освітою бракує як повітря. Праця для вас знайдеться. Чи ви могли б читати курс мови й літератури на вчительських курсах, які ми періодично влаштовуємо? А ви — де востаннє працювали?

— Востаннє . . . — я на мить запнувся, але враз автоматично кажу, — в Луганському педагогічному інституті.

— О, то нема мови, — каже втішений керівник відділу.

Але я мушу внести ясність у ситуацію, тому обережно додаю:

— Але справа в тому, що я... був репресований... Я щойно повернувся з табору.

Мій кер, бачу, зблід, скам'янів. Якусь мить мовчить, тоді відповідає:

— Це справа складніша... Гм... Але нічого. Зайдіть до мене через тиждень.

Заходжу через тиждень. Мій зав холодний, офіційний і, одночасно, щирий.

— Вибачте, але не можу вас використати. Може пізніше, за деякий час. Тепер — не можу. Я думаю, ви мене розумієте.

Це вже звучало, як виправдання.

— Я вас розумію. Дякую. — Встаю й виходжу. Кінець. Тут — жадної надії. Куди ж тоді? Читаю в місцевій газеті, що в якомусь комплексі житлових будинків потребують двірника. Крім платні, двірник забезпечується ще й квартирою. Ідея: спробувати зайняти цю посаду. Це ж ідеально. Праця не тяжка, суспільно-корисна, далека від політики. Аби добре орудував мітлою. Йду на вказану адресу. Приймає мене

якийсь порівняно не старий чоловік. Очевидячки якийсь відповідальний з житлового відділу. Питає, хто я, що я, чому саме на цю посаду претендую. Як можу — викручуюся. Одинокий, потребую праці з квартирою. Досвіду не маю, але це вже не така складна праця.

"Відповідальний" мовчить. Не дає мені жадних дразливих питань. Лише каже:

— Ви ще молодий. Видно й освіту якусь маєте. Не думаю, щоб ця робота вам підходила. За деякий час ви її покинете й ми знову будемо в клопоті пошуків. Ні, вам ця праця не підходить. Нам потрібний чоловік на довгі роки праці.

Він устав. Це значило, що розмову скінчено. Я вийшов з новим огірченням. Один новонабутий знайомий сказав мені, що в радгоспі "Червоний молочар", Черепківської сільради, за 10 км від Слов'янського, є якась там добра посада. Я негайно пішов пішки. Але місце вже було зайняте. Я вернувся ні з чим.

Знову в місцевій газеті читаю, що страхова (забезпеченева) частина фінансового відділу міської ради пропонує посаду страхового аґента. Добра оплата й вигідні умови праці. Іду в страхову частину. Приймає мене керівник сектора страхування. Враження справляє доброзичливого і щирого. Питає, яка освіта.

— Вища. — Чи працював коли в цій галузі? — Ні. — Та то й не важливо, — махає рукою керівник. — Кожна добре грамотна людина ролю страхового аґента може виконувати.

Він починає хвалити працю, умови, обіцяє добру платню, одне слово — приваблює. Я вислухав, а тоді кажу:

— Але ви мусите знати, що я був репресований. Щойно звільнений і шукаю працю.

Він враз ніби зніяковів, на мить зупинився, а тоді каже:

— Ви щойно повернулися? Вас спрямували на життя і працю в Слов'янське?

— Так.

— То нічого надзвичайного. Вас звільнили й ви маєте право на працю. Я перечити не буду. Бо хто зна, завтра й мене можуть узяти і я піду вашими недавніми шляхами. Тож, кажу, перечити не буду. Але на свою відповідальність узяти вас на працю не можу. Я раджу вам зайти до начальника фінансового відділу тов. Черника. Він людина авторитетна. Член партбюра міському й член обкому. Розкажіть йому все. Якщо він санкціонує, то з мого боку буде повна підтримка.

Це було сказано щиро й одверто. Я подякував і пішов до начальника фінвідділу. Зголошуюся в секретаря. За якийсь час він називає моє прізвище й показує на двері. Заходжу. За столом сидить чоловік років 45. Темний шатен. Стрижена борідка під Скрипника. Обличчя відкрите й приємне. Типовий інтеліґент перших двох десятиріч XX сторіччя.

— Ваше прізвище? — Кажу. — Чим можу бути корисним? — питає.

Викладаю все. Був репресований. Відбув термін. Звільнили. Призначили жити в Слов'янському. Потребую праці. Ваш сектор страхування пропонує посаду аґента. Мене можуть прийняти тільки з вашої санкції.

— Ваша освіта і фах?

— Освіта вища й закінчена аспірантура при Науково-дослідному інституті літературознавства в Харкові. — Я навмисне все це повністю відрапортував. — Фах — історик літератури.

— Що ви робили перед арештом?

— Був професором історії літератури в Луганському ІНО.

— Що вам інкримінували?

Я зам'явся. Знизив плечима й не знав, що йому сказати.

— Український націоналізм? Скрипниківщину? — подає він від себе.

— І про це йшла мова, — кажу, бо не знаю, як тактовніше на це відповісти. Треба знати, що вся наша розмова йшла російською мовою.

Він дивиться на мене й якусь мить мовчить. Потім доброю українською мовою каже:

— На працю аґента страхового сектора я вам не раджу йти. То праця не для вас. Ви мусіли б бувати в робітничих середовищах заводів, серед службовців, у профспілкових організаціях. Відповідні органи були б до цього дуже чутливі. Ви могли б потрапити в нову халепу. Вам треба знайти працю в фінансово-господарському секторі. Зайдіть до керівника бюджетної групи т. Щоголева й скажіть, що я рекомендую йому подумати, де і як краще влаштувати вас на працю. Як домовиться з вами про ідею, хай зайде до мене. Добре? — І подає мені руку.

Я був ошелешений. Вийшов на коридор і сів на лаву. Був у такому нервовому збудженні, що не міг відразу піти до Щоголева. Значить, не всі спідлілі душі. Не всі раби. Не всі автомати. Є ще люди на нашій землі, — дзвеніло мені в голові. Я не був певний, що цей партійний достойник таки реально мені щось допоможе, але розмова з ним вернула мені віру в людину. Підбадьорений я пішов до Щоголева.

Мене зустрів дуже короткозорий, в окулярах, симпатичний бльондин. Правдоподібно моїх років. Спитав, який міх фах. Педагог, кажу. Він відразу питає, чому я не йду у відділ освіти. Зголошувався, кажу йому, але там мені праці дати не можуть. Тоді спитав, чи я мав будь-коли справу з бухгальтерією.

— Теоретично, дещо в середній школі, але практично — ніколи, — відповідаю відразу.

Він почав переглядати якісь папери. Потім, перепросивши, вийшов. Повернувшись за якусь хвилину, каже:

— Я вам дам тимчасову працю. Підіть на оцю адресу (подає її на письмі) й зголосіться до бухгальтера. Він складає річний балянс і дуже потребує помічника. Ви напевне станете йому в пригоді. Це, кажу, на місяць-півтора. Тим часом може трапиться щось поважніше.

Я подякував і пішов на вказану адресу. Була то чи якась школа, чи великий дитячий притулок, не пригадую вже. Бухгальтер типовий, провінційний, з обмеженим світоглядом службовець. Але, очевидячки, добрий знавець своєї справи. Зустрів мене прихильно. Спитав, ніби жартома, чи я бачив колинебудь рахівницю. Я відповів, що не тільки бачив, а й умів на ній рахувати. Це його дуже втішило. Він відразу поклав передо мною рахівницю й цілу купу паперів з цифровими матеріалами. Я мав підрахувати суми певних груп документів і передавати йому. Це я робив, здається, досить справно, бо не пригадую, щоб він мені повертав для перевірки чи виправлень.

Так скромним рахівником при бухгальтері якоїсь установи в Слов'янському, мабуть, наприкінці грудня 1940 року, почав я своє трудове життя на волі.

Експедитор лікарні

Річний балянс було складено успішно і вчасно. Я дістав перший свій заробіток і вирішив зайти до Щоголева з подякою. Він зрадів і каже:

— Добре, що ви зайшли. Саме маю для вас постійну працю. Підете експедитором лікарні ім. Леніна.

— А що це за штука — експедитор? — питаю, направду не розуміючи.

— У ваших руках буде постачання всіх харчів для лікарні. Завдання важливе, але не складне. Лікарня такої бюджетної одиниці не мала, — продовжував Щоголів, — хоч і просила. Тепер, з розпорядження тов. Черника, таку одиницю я їм затвердив, але з тим, що на цю роботу візьму вас. Керівник фінансової частини лікарні Хлусовський ваше прізвище має вже в себе. Тов. Черник вважає, що ця праця для вас найзручніша.

Нема що казати. Це був для мене, як великий життєдайний заштрик. Я не знаходив слів для справжньої подяки моїм добродіям. Я тільки промимрив:

— Дуже дякую. Не знаю тільки, чи справлюся з такою зовсім новою для мене працею. Але — спробую, — кажу твердо.

Щоголів сміється й каже, що він не має сумніву, що справлюся. Дає мені на руки спрямування й радить відразу йти до лікарні й оформитись на праці.

Технічний процес оформлення провів головний бухгальтер лікарні Сергій Костянтинович Хлусовський, що пізніше став моїм добрим і щирим приятелем. Культурний, начитаний, із саркастичним нахилом характеру, він добре розумівся на ситуації й усіма засобами сприяв мені.

Так від кінця січня чи початку лютого 1941 року я почав свою працю експедитора лікарні ім. Леніна. Це була не праця, а благодать Божа. Я скоро збагнув її секрети, пізнав усіх шахраїв і махлярів зі Словторгу, без допомоги яких не міг би дістати всіх потрібних мені

харчів, і поволі почав успішно виконувати свої завдання. В моє розпорядження було дано підводу з фірманом Кащеєвим на прізвище. Пізніше виявилося, що це розкуркулений селянин з Курщини. Він утік 1932 року від заслання. Приїхав своєю конякою й з дружиною до Слов'янського і влаштувався тут при лікарні. Коняку свою він любив, як дитину. Це єдине, що залишилося в нього від його доброго колись господарства.

Платню я мав невелику. Здається, 250 карб. місячно. Але це мені більше ніж вистачало. При лікарні я мав повне й необмежене харчування. Безкоштовну кімнату мені запропонував механік лікарні Ковальов. Це був старшого віку кваліфікований технічний робітник. Він жив з дружиною. Вільна кімната в них була їхнього сина, який саме тоді перебував у армії на Далекому Сході. Я подякував Ганні Петрівні Пізняк та її дочці Любі за гостинну допомогу мені в тяжкі перші дні мого приїзду і переніс свою резиденцію до лікарні. Ця родина залишилася в моїй душі, як близька мені рідня на все життя.

На черговій реєстрації в НКВД мені сказали, що більше приходити не треба. Маю працю і місце мешкання. Для них усе ясно. Як треба буде, то мене повідомлять. Я з цього зробив висновок, що НКВД більше активно не цікавиться моєю особою. До певної міри це також дало мені певне духовне відпруження. Я ще з більшою енергією освоював і розгортав свою працю. Часто їздив з Кащеєвим до навколишніх колгоспів і радгоспів по городину й садовину. Харчові склепи Словторгу (Слов'янська торгівля — так називалася вся складна державна сітка міських торговельних крамниць, гуртових склепів і складів з харчовими й господарськими товарами масового вжитку) ставали моєю щоденною робочою стихією. Психологічно я почав себе переконувати, що до літератури, до вищої школи, до наукової праці шляхи мені заказані назавжди. До цього світу я починав байдужіти. Я не мав часу й охоти на систематичне читання літературних новинок. Мені було байдуже, що тепер пишуть колишні мої друзі, які уціліли й ходять тепер у членах Спілки письменників, з титулами професорів ба, навіть, членів Верховної ради. Я інколи лише переглядав "Літературну газету" чи журнал "Радянська література". Перед моїми очима промелькали прізвища: Панча, Яновського, Масенка, Копиленка, Кундзіча тощо, але я їх не читав. Не вірив, що мені й світові вони щось нове, свіже скажуть. Щоденно переглядав газету. Знав про постійно реклямовану "непорушну дружбу" Сталіна з Гітлером, про обійми й поцілунки Молотова й Ріббентропа, про "розквіт визволеної" й приєднаної до УРСР Західньої України, про долю балтицьких держав, про віроломства "аґресивних західніх плутократів" (так тоді радянська преса називала англо-французько-американський протигітлерівський табір) тощо. Але все те чомусь здавалося мені тоді далеким і непричетним до мене. Я жив ніби в окремому, своєму світі. Я був загнаний у сліпий кут життя. Інколи мені навіть було приємно, що так сталося. Що я непричетний до всього, що відбувається

навколо. Що мене тут ніхто не знає. Тобто, знають, що я ніби якийсь учитель, сидів десь. Але тоді то було таким масовим явищем, що це нікого не дивувало.

Та раптом однієї гарної весняної днини сталася подія, що трохи захитала мій спокій звичайної людини провінційного донбаського міста. Соняшно, тепло, весняно. Йду центральним кварталом Харківської, тепер Шевченківської, вулиці. За кроків п'ятдесят бачу — з будинку міської ради виходить поставна, стрункa, з течкою, дама. Мені видалося щось знайоме. Дама раптом також зупиняється, з несподіванки й подиву робить великі очі і з тоном радости каже:

— Григорію Олександровичу! Яким чудом? Де ви тут узялися? Звідки?

Це була одна з найздібніших моїх студенток Луганського педінституту 1934 року, на прізвище — Тарасенко. Я її запам'ятав добре, бо вона єдина зі студентів, прочитавши наказ про моє звільнення "за націоналістичні прояви в лекціях", мала відвагу прибігти до мене на квартиру, висловити мені своє співчуття та обурення проти несправедливого і безпідставного наказу. Я про неї вже згадував. І от тепер така несподівана зустріч.

— Жадного чуда нема, — відповідаю, посміхаючись. — Відбув накладену кару, звільнили й наказали, що найкраще для мого здоров'я жити в Слов'янському. От я й починаю жити.

— Давно ви тут?

— Місяців п'ять.

— Працюєте?

— Так. У лікарні ім. Леніна, як експедитор.

Вона дивиться на мене й скрушно каже:

— Це неможливо. Це непрощенне марнування. Я сьогодні буду говорити з директором нашого педінституту. Ми вас заберемо

Я сміюся й пробую її ентузіязм угамувати. Інформую, що в перші дні приїзду до Слов'янського я звернувся у відділ освіти з проханням дати мені якусь скромну працю вчителя, але мені відмовлено. То про інститут мови не може бути. Я маю добру працю й не покину її.

Вона в душі мабуть зрозуміла, що то зі мною справа не так просто, але для заспокоєння сказала:

— Ну, то гаразд. Десь пізніше. Я певна, що ви роботу в інституті дістанете.

Ми поволі ходили вулицею й вона розповідала мені свою історію; як вона після Луганського ІНО удосконалювала свої знання і нарешті дістала працю викладача історії літератури в Слов'янському педінституті. В момент цієї нашої розмови надійшов Хлусовський. Він знав Тарасенко, як професора педінституту і був здивований, що ми з нею дружньо бесідуємо. Підійшов, привітався й відразу питає:

— Ви що, давно знайомі?

Я тільки хотів щось, щоб завуалювати справу, сказати, як Тарасенко, ніби з висловом гордости, каже:

— Звичайно. Ще з 1934 року. Григорій Олександрович був моїм професором у Луганському ІНО.

Я цього нікому тут не казав, у тому й Хлусовському. Це мене без потреби демаскувало. Хлусовський питально глянув на мене. Я, сміючись, кажу:

— Звичайний дружній жарт товаришки Тарасенко. І тільки.

Тарасенко — в замішанні. Вона бачить, що, щось не пасує, але не розуміє ситуації. І трохи стримано каже:

— Не розумію. Ви що, соромитесь?

— Чого б я соромився. Ні! — кажу загальниково.

Хлусовський іронічно посміхається, киває мені пальцем і мовить:

— Ви конспіратор...— а до Тарасенко сказав: — Це дуже приємно, що ви нашого експедитора, до речі, дуже ділового, знаєте давно.

Прощається і відходить. Ми залишаємося самі.

Тарасенко відразу питає:

— У чому справа? Вибачте, я може щось не те сказала?

— Справа в тому, що тут я нікому не казав, що я був якимось професором, чи щось подібне. Казав: педагог, учитель. У моїй ситуації це краще.

— Але ж я не знала, вибачте. Це прикро.

— Нічого прикрого. Поперше, Хлусовський то людина, яка може це знати. Подруге, це жадного значення не має. Прошу не турбуватися.

Ми ще трохи поговорили. Розповіла, що має сина років 15. Була одружена. З чоловіком давно не живе. Про причини розлуки я не розпитував. Згодом ми ще зустрічалися. Одного разу вона запросила мене на якесь родинне свято. Відбулося воно не в Слов'янському, а, здається, в Дружківці. То було справді гідне пера Косинки свято великого селянського роду. Туди приїхало три чи чотири брати з дружинами і дітьми, дві сестри з чоловіками і батько з матір'ю, як патріярх роду. З мови, поводження, звичаїв, з усього було видно, що це була колись велика, закорінена в землю заможна родина. Після погромного 1932-3 року, покинула село й оселилася в Донбасі. Молоді, здорові, кмітливі селянські сини стали кваліфікованими робітниками шахт і заводів. Знайшли місце і для батька з матір'ю. Одна донька зуміла дістати освіту й зараз професорує. З якої нагоди вони з'їхалися, я вже не пам'ятаю. На мене та зустріч зробила велике враження. Я побачив незнищиму вітальну силу нашого народу.

С. К. Хлусовський, після тієї зустрічі зі мною й Тарасенко на вул. Шевченка, тримав себе так, ніби ніколи такої зустрічі не було й нічого особливого він не відчув. Тільки наступного дня, посміхаючись, з властивою йому іронією сказав:

— Ага, то ось ви який?

— Отакий як бачите, — відповів я тим же тоном. І більше розмов про це не було. Лише ген пізніше, при іншій ситуації, ми з ним щиро й одверто говорили. При тій розмові ми ж нічого один перед одним не завуальовували.

Він, колишній студент Київського комерційного інституту, мав барвисту біографію і мав про що розповідати.

22 червня 1941 року

Світанок віщував гарний, тихий літній день. Я встав удосвіта й виїхав з Кащеєвим до одного з садово-городніх радгоспів. Я мусів був привезти вчасно не тільки городину й садовину, але й інші харчі зі славторгівських склепів. Після вже звичної, але активної біганини і їзди, я своє завдання на 10-ту годину ранку виконав. Прийшов до себе, переодягнувся, взяв "Гіперболоїд інженера Гаріна", фантастичний роман О. Толстого, що випадково мені потрапив до рук, ліг на канапу й почав читати. Сталося так, що раніше цього роману я не прочитав. Колись О. І. Білецький писав, що Винниченкова "Соняшна машина" з мистецького боку стоїть вище від "Гіперболоїда" О. Толстого. Я вирішив перевірити це твердження. Читаючи, я непомітно заснув. Раптом, крізь сон, чую тривожний голос мого господаря:

— Григорію Олександровичу, встаньте!

— Що таке? Що таке? — напівпрокинувшись, питаю.

— Встаньте! Війна!

— Що ви! Яка війна? Де? З ким? — питаю невпопад, прокинувшись.

— З Німеччиною. Говорить Молотов. Слухайте.

Говорив справді Молотов. Заїкаючись, тремтячим голосом повідомляв громадян Радянського Союзу, що армія зрадливого сусіди, фашистської Німеччини, сьогодні вранці, не оголошуючи війни, перейшла кордон СРСР, а літаки збомбили ряд наших міст, у тому й Київ і т.д.

Це було щось незбагненне. Після таких "дружніх", "вічних" договорів, після таких тріюмфальних візитів Ріббентропа в Москву, а Молотова в Берлін, після обіймів, поцілунків, запевнень і спільних погроз "французьким і англійським аґресорам", що ведуть "безрозсудну й злочинну війну проти гітлеризму" (як я це читав у доповіді Молотова на одній з недавніх сесій Верховної Ради), — раптом, — такий фінал! Така несподівана зміна на сто відсотків. Я був цілковито розчавлений. Не міг збагнути, як воно могло так статися, щоб ті, кому належало знати, не помітили, що німці згромадили таку силу війська на кордоні СРСР? Як можна було не побачити, що ця диявольська сила кожної миті може вдарити? Або як могли німецькі літаки безкарно пролетіти й бомбити Київ та інші далекі від кордону міста. Де ж була наша авіяція? Та вона ж, як знаємо, "непереможна", літає "найвище" і "найшвидше"! Це мене дуже гнітило.

Але події катастрофічно розгорталися далі. З повідомлень Інформбюро нічого не можна було зрозуміти. Було тільки ясно: німці на всьому фронті ідуть вперед, а радянська армія відступає. В чому справа? Чим пояснити? Я ніколи не забуду сентенції з приводу такої ситуації мого господаря Ковальова, цього мудрого старого кадрового

робітника. Сидимо якось коло голосника й слухаємо чергову інформацію про становище на фронтах. Було ясно, що воно катастрофічне. Я з огірченням ще і ще раз повторюю свою фразу: чому так стається? Невже нема більше в нас хоробрих і відважних вояків і вождів?

Мій старший друг, похитуючи докірливо головою, каже:

— Ге-ге, "хоробрі вожді" і вояки? Вони хоробрі й відважні, коли воюють з нами. А там, на фронті — нема дурних. — Він замовк. І я мовчав. Це був глибоко правдивий і вбивчий коментар.

* * *

Але війна війною, а життя — життям. Хворі, поповнені пораненими з фронту, потребують догляду й харчування. Я мотаюся щоденно з подвійним навантаженням і виконую свої обов'язки.

Одного липневого дня, після чергової щоденної операції з заготівлею харчів, я повернувся до лікарні. Секретарка сказала, що мене питав якийсь товариш і сказав, що чекатиме на балконі адміністративного будинку. Я негайно метнувся туди. Очам своїм не вірю: мій воркутський приятель Григорій Китайнер. Колишній студент останнього курсу Київського політехнічного інституту. Дружньо вітаємось.

— Коли прибув? Звідки довідався, що я тут?

— Сьогодні. А довідався — від Пізняка. То й собі вирішив пошукати тут щастя. Цими днями приїде дружина. Тоді будемо давати собі раду.

Я запросив його на вечерю. Довго розмовляли. Він звільнився в січні. Виїхати з Воркути вдалося першим пароплавом. Ще до початку війни. Це його щастя. Пізніше звільнені вже не могли вибратися з Воркути й застрягли там на довгі роки. Ми обидва радіємо, що так сталося. Він ночує й харчується в мене. Ми відразу вживаємо заходи, щоб знайти йому добру кімнату з правом користуватися кухнею. Через мої вже знайомства вдалося знайти досить добру кімнату. Приїхала його дружина, і вона була дуже задоволена з такої ситуації. Я допоміг їм з харчами. В тій кімнаті ми втрійку відсвяткували їхню зустріч після п'ятирічної розлуки. На жаль, забув я ім'я дружини Китайнера. Але була це дуже мила, освічена молода жінка з культурної єврейської родини. Справжня віддана й незрадлива дружина.

"Причуда" в бушлаті або "призначення долі"

На цьому місці я собі дозволю на вставну новелю з мого вузько-особистого життя в Слов'янському. Була це не очікувана і не плянована, але, як кажуть фаталісти, долею визначена подія.

За службовим обов'язком я мусів один, а то й два рази тижнево бувати в міському банку. Треба було міняти чеки на потрібну мені готівку. Операція ця проходила в бюджетній групі. Операціоністками

працювали там переважно молоді дівчата, які закінчили середню школу. Тому наш головбух, Сергій Костянтинович Хлусовський, даючи вперше мені чека, не міг обійтися без властивого йому характерові насмішкуватого коментаря:

— Ви б скинули свій бушлат і свою ушанку. Дівчата в бюджетній групі не люблять закутаних і похмурих клієнтів. Вони люблять гарних кавалерів.

— Я, поперше, не кавалер. Подруге, я не свататись іду, а харчі вантажити, — відповідаю йому, сміючись, і йду до банку.

І справді, в холодні місяці лютий-березень, я приходив до банку в своєму теплому воркутському бушлаті, шапці-вушанці й закутаний теплим шаликом (подарунок сестри Мані). Це, звичайно, був справді таки непрезентабельний, не кажучи вже про кавалерський вигляд людини мого тоді ще молодого віку. Але мене це абсолютно не турбувало. Я не мав не тільки наміру, але й настрою кавалерського. Я, звичайно, любив гарних жінок, як і все прекрасне на світі, і колись мріяв про особисте, на модерних основах збудоване подружнє, родинне життя. Але п'ятирічне ув'язнення й становище піднаглядного "політичного закладника" загальмувало ці почуття. Правда, воно не вбило внутрішньо цих людських почувань, а може навпаки, акумулювало, збільшило їх у моїй істоті. Але воно одночасно виробило в моїй свідомості почуття стриму. Холодний розум підказував: я, людина непевного становища, не маю права думати про родинне життя й не маю права втягати ще будь-кого на цей свій небезпечний і непевний життєвий шлях. Звідси, — зумисно не кавалерський вигляд, звідси — і бушлат і вушанка. Це мене не бентежило, а забавляло. В такому вигляді я й приходив до банку. Молоді, веселі й спостережливі дівчата відразу звернули увагу на нового клієнта. Почали хіхікати, насмішкувато поглядати й заговорювати зі мною. Я охоче перекидався з ними словами, жартами, і то таким легким вибачливим тоном, ніби це розмовляв з ними найелеґантніший молодий чоловік. Це їх, мабуть, смішило й дивувало. І вони мене між собою назвали (по-російському) "причуда с больницы Ленина". Коли я про це довідався, то щиро розсміявся й був дуже задоволений. Добре, хай думають, що я "причуда" чи ще якийсь пеньок, але хай не знають, хто я насправді. Підбадьорений цим, я й далі приходив до банку в такому ж непрезентабельному вигляді й так само далі вільно розмовляв і жартував з балакучими дівчатами.

На чолі цієї групи рецепціоністок в ролі контролера сиділа молоденька, привітно усміхнена, уважна до клієнтів, точна й швидка у праці дівчина. Стрункa, гарна бльондинка, скромно, але зі смаком одягнена, вона завжди була об'єктом уваги всіх клієнтів. І то не тому, що посідала тут провідне місце, а тому, що мала особливе зрозуміння до специфічних потреб кожної фінансової установи й уміла винятково тактовно і швидко полагоджувати справи. Коли до інших дівчат клієнти зверталися просто на ім'я — Мотя, Оля тощо, то до неї

вони зверталися з підкресленою повагою — на ім'я й по-батькові — Раїса Олександрівна. Вона не брала участи в діялогах зі мною, лише вибачливо посміхалась.

У фіналі оформлення чека треба було завжди мати справу з нею. Я теж не міг не звернути на неї окремої уваги. Ділові стосунки поволі переходили в ближче знайомство й зацікавлення. Я зауважив, що на мій бушлат (який я вже давно скинув, бо прийшла весна) вона не дивилася так легковажно, як інші дівчата з групи. Вона очевидячки збагнула, що за тим бушлатом ховалося щось цікавіше, невідоме. Мене також зацікавила ця симпатична бльондинка і виникло бажання довідатися щось більше і краще пізнати її. Між нами стихійно постають ближчі дружні стосунки. Незабаром її підвищили в праці. Вона стала керівником великої групи фінансування залізниць і сільського господарства. Група містилася на другому поверсі. Коли я, як звичайно, приходив і полагоджував свою справу з чеком, то після того обов'язково йшов на другий поверх, щоб сказати добридень моїй симпатичній бльондинці. Ми почали зустрічатися поза банком. Ходили вузенькими вуличками, щедро обсадженими білими акаціями, і так ближче пізнавали одне одного. Щоб не було жадних ілюзій у моєї милої співрозмовниці, я відразу розкрив своє суспільне становище. Розповів про свій фах, про ув'язнення, про звільнення, про невільний свій приїзд до Слов'янського. Тому ця "больніца Леніна", тому бушлат, тому роблю те, чого ніколи не робив. Моя бльондинка сприймає це з повним зрозумінням. Це масове явище. Вона схвильовано розповідає про свого улюбленого дядька, інженера шляхів, якого теж було заарештували, звинуватили нахабно й брутально в шкідництві й засудили до концентраку. Тільки завдяки надзвичайно енергійним заходам його дружини, в перші місяці приходу до влади Берії, справу переглянули й звільнили. Вона розуміє все це. Тому моя історія не тільки не відлякує її, а навпаки, викликає зрозуміння й пошану.

Про неї довідуюсь: вона одна в батьків. Був старший брат, інженер, кілька років тому помер у молодому віці (28 років!) на туберкульозу. Це друга страшна травма в її житті. Перша була ще в дитячі роки. Їй ледве сповнилось 12 років, як тяжко захворіла мати. Батько — залізничник (диспетчер). Він постійно був на праці. Давав гроші, але практично нічим не міг допомогти. Його дванадцятирічна донечка мусіла сама давати собі раду: вчитися, доглядати хвору маму, варити їй і старшому братові обіди та вміти придбати потрібні харчі. Це було понад її дитячі сили, але це одночасно виробило в неї характер, волю й уміння перемагати труднощі в житті. Вона успішно закінчила середню школу (вища залишилася в мрії). Спеціялізувалася з хемії. Дістала працю в хемічній лябораторії Содового заводу. Але через те, що вона не комсомолка, їй не дали праці в тих умовах, де їй належало. Це її огірчило. Від природи активна і здібна, вона швидко перекваліфікувалася, дістала працю в банку, якою задоволена.

По батьковій лінії вона походить з селянського роду діда Бутка, що мав на околиці Слов'янського чудовий сад і город. По материній — з дуже шанованої родини міського радного і професіоналіста діда Лаврентія Ковалевського. Обидва ці роди позначилися на її дитячій душі. Від них успадкувала людяність, чесність і працьовитість. Від діда Бутка сприйняла залюбленість у сад і різноманітну садовину. Від баби Бутко — любов до квітів і городництва. Вона дотепно розповідала мені, як то вона, коли їй було чотири чи п'ять років, пішла з бабою полоти огірки. Бабуся сказала їй бавитися, а сама почала полоти рядок за рядком. Унучка, бажаючи прислужитись перед бабкою, вирішила й собі полоти. Присіла коло рядка й почала висмикувати все зелене, включно з огірками. Коли бабуся випадково глянула, то аж ахнула з досади: — Що ж ти робиш?! — А тоді взяла внучку за руку, посадила коло себе й спокійно розповіла, як треба полоти огірки. — Це була моя перша лекція з городництва, яка практично мені ніколи не пригодилася, — казала моя супутниця й при тому щиро, по-дитячому сміялася.

Велика патріярхальна родина діда Ковалевського залишила по собі дещо іншу пам'ять. Кожного більшого свята сходилися до батька (діда Ковалевського) всі чотири його сини з жінками й чотири дочки з чоловіками. Була це дуже дружня і співоча родина. Тоді з подвір'я Ковалевського звучали на всю околицю чудові українські пісні. Цю традицію в родину запровадила старша донька Ганна (тьотя Нюся), учителька за фахом, яка ще до революції була пов'язана активно з українським рухом. Вона передчасно померла, але пам'ять про неї залишилася жити в багатому репертуарі українських пісень, який вона передала своїм братам і сестрам. З великим пієтетом згадувала моя бесідниця про ті концерти і дідову родину загалом. Мабуть, наслідком цього було те, що не дивлячись на трудність її юного життя, вона виявилася завзятою меломанкою. Всі опери, оперети й естрадні концерти столичних театрів (Москви, Києва, Харкова) які щоліта приїжджали на добрий слов'янський курорт, вона охоче прослухувала і багато арій з них наспівувала.

Ми говорили й про літературу. З української літератури знала тільки те, що вивчила зі шкільної програми. Але зате з інших, а зокрема із західньоевропейської літератури, знала багато імен і творів. Звідки це? — питаю. Виявляється цікавий факт. Її батько ще до революції був постійним передплатником популярного російського журнала "Нива". Передплатники щороку діставали так звані "додатки" творів російських і світових класиків. Склалася в батька чудова бібліотека з творів Грибоєдова, Гончарова, Гоголя, Тургєнєва, Достоєвського, Толстого, Чехова, Вересаєва, Андреєва та інших. Із західніх письменників — Гавптмана, Гамсуна, Сєнкєвича, Мольєра, Метерлінка, і навіть Оскара Вайлда, яких вона залюбки читала.

Я слухав її і думав: отак треба просувати книжку в народ. Без цього вона й тисячі таких, як вона, не прочитало б такої добірки літератури.

Ці й подібні розмови нас дуже зближували й ріднили наші душі. Я бачив і відчував це. Я цього починав боятися. Як я вже писав, я вважав, що не маю права втягати в своє непевне життя таку милу істоту, яку випадково зустрів. Одного чарівного липневого вечора ми проходжувалися нашою улюбленою Кузнечною вулицею під гойно розквітлими пахучими акаціями. Я переживав тоді, як казав колись молодий Вертер, "дні, що їх зберігає Бог тільки для щасливих". Спонтанно вирішив поговорити відкрито і щиро. В душевному пориві сказав моїй "русокосій мавці", що випадком долі наші стосунки дійшли до такого ступеня, коли ми мусимо або з'єднатись, або... розійтись. Пропонувати перше рішення, єдине для мене бажане, я не маю права. Я ж існую, по суті, поза законом. Сьогодні я на волі, а завтра мене ізолюють. До того ж — війна. Зближається фронт. Можливі різні непередбачені події. У цих обставинах я не смію дорогу мені людину наражати на можливий тяжкий іспит, а може й на страждання. Отже, вирішальне слово за нею. Я готовий на все — так, приблизно, скінчив я свій романічний монолог.

Моя вибраниця якусь мить мовчки дивилася на мене, а тоді тихо, але рішуче мовила:

— Що буде з вами, то буде й зі мною.

Це прозвучало для мене, як досвітня симфонія, блиснуло, як ранішній промінь сонця. Я відчув, що з цією дівчиною можна йти й на смерть. Її тиха, але тверда відповідь визначила наше дальше життя. Наперекір усім життєвим бурям, через місяць ми стали подружжям.

Здавалося, валився ввесь світ. Зникали вікові кордони європейських держав. На наших очах в агонії тріщала сталінська деспотія. Насувалися колони панцерних фашистських дивізій. Вони несли щось нове, невідоме, похмуре. І ось, у цей момент світової катастрофи й суспільного хаосу, ми, двоє маленьких і слабосилих людських істот, вирішили започаткувати своє родинне життя.

Післямова

Моєму поколінню, народженому на порозі XX сторіччя, доля прирекла пройти виключно величний і одночасно трагічний шлях життя. Воно, моє покоління, вже в своєму ранньому дитинстві відчуло хоч і ще й не усвідомлений ним, тривожний відгомін вибухів революції 1905 року. Його душу підлітка шкільного віку відчутно зачепила своїм старечим крилом Російська імперія доби "між двох революцій" — 1905-17, але щойно криваві відсвіти Першої світової війни вперше й глибоко збентежили його юнацьку свідомість. Воно (моє покоління) було сучасником, свідком, а подекуди й учасником великої революції 1917 року. Воно саме в час формування своєї громадянської свідомости пережило всенародний спалах українського національного відродження, його найвищий ентузіязм, сказати б, той літургійний момент відродження Української Держави, що природно виявила себе у формі Української Народної Республіки — УНР. Воно пережило її весну, велич утвердження і гіркоту падіння.

На долю цього покоління випав історичний обов'язок узяти на свої плечі тягар тієї нової ситуації, що заіснувала в Україні після 1920 р. І взяти не тільки пасивно чи споглядально, а активно, підхопивши естафету, стати творчим учасником та рушієм нового літературного, мистецького й культурно-суспільного відродження України 20-х років. Цим моє і ближче до нього покоління, ще раз засвідчило національне утвердження України на віки. Воно, це моє покоління, саме за цю свою відданість українському трудящому народові незабаром стало об'єктом шаленства комуністичної диктатури і сталінського терору 30-х років. І воно майже поспіль пішло на смерть у тюрми й концентраки Радянського Союзу. Нарешті ті, що їх доля чудом зберегла, стали свідками чи й невільними учасниками зудару двох світових тираній — фашистської й комуністичної, — пережили це світове потрясення й доживали чи доживають віку в його наслідках.

Така в загальному, як мені видається, схема історичної біографії мого покоління. Мої спогади до певної міри якось вкладаються в цю схему пережитої незвичайної доби. Як напевне зауважать читачі, я в основному акцентував увагу на ближче й безпосередньо мені відомих процесах і явищах літературного, наукового й культурного життя своєї доби. Але я також не цурався й не оминав загальнополітичних та суспільних проблем у тій мірі, в якій вони були доступні мені, з якими я безпосередньо стикався в своїй життєвій практиці. Я не міг,

звичайно, охопити всю складність і багатогранність пережитого і баченого. Вже тепер, перечитуючи цілість цієї книжки, що її пускаю в світ, бачу, як багато я проминув повз свою увагу, як багато істотних подій і людей я не занотував у своїх нарисах. Я не подав ширших портретів ще про багатьох моїх друзів і сучасників, які на таке заслуговували. Та мені здається, що одній людині все це вичерпно подати й неможливо. Бо справедливо ствердив недавно відійшлий з цього світу мій сучасник Ю. Смолич: "Розповіді про неспокій минулих літ немає кінця".

Я дуже запізнився з писанням своїх спогадів. Але все ж таки я зробив те, що міг і як міг. Основну історично найвагомішу частину моєї доби і мого життя я занотував. Я намагався нікого не повчати, нічим не хвалитись, ніде не випинати своєї особи, бо я свідомий її звичайної, рядової ролі й місця в загальному процесі. Але я хотів і намагався якнайбільше сказати про тих моїх сучасників — учителів, знайомих, друзів — які не пережили жорстокої доби, яким диявольська дійсність не дозволила сказати своє слово правди на повний голос, убивши їхній талант у розквіті творчої сили. Я хотів занотувати такі факти і події з наукового, літературного і суспільного життя моєї доби, про які з різних причин ніхто нічого досі не сказав і нема надії, що скоро скаже (ГУКУС, Семінар підвищеного типу, історія постання й діяльности ПРОЛІТФРОНТу, зустрічі й ювілеї видатних людей тощо). Нотуючи ці події, факти й портрети моїх сучасників, я був свідомий суворої відповідальности за їхню правдивість. Звичайно, трудно уникнути моменту особистої симпатії чи антипатії до людей і подій, з якими органічно був пов'язаний чи стикався позитивно чи негативно в практичному житті. Але й тут я намагався зберегти максимальну об'єктивність. До І. Микитенка, до В. Коряка, Є. Гірчака, А. Хвилі та подібних, я в життєвій практиці ставився дуже негативно, але, згадуючи їх у спогадах, я максимально уникав цих своїх колишніх суб'єктивних оцінок і ставлень. Я намагався підкреслити бодай ту об'єктивну цінність, яку вони також мали і яку ми не маємо права відкидати. У принципі, я думаю, вони самі собою не були злими негаторами українського вільного життя. Такими їх зробило "врем'я люте", жертвою якого й вони стали.

Ці спогади — це лише половина мого свідомого життя. Я закінчив їх на тому моменті після вибуху війни 22 червня 1941 року, коли на життєвому обрію нашого народу несподівано, але виразно нависла чорна тінь фашистської окупації. З того часу почалося нове, не передбачене жадним "мудрим вождем" нашим, підокупаційне, а згодом еміграційне моє і мого покоління буття. Природно, що в читачів може постати питання: а що ж далі? Чи опише автор ці два не менше для історії важливі періоди свого життя? На це можу тепер тільки сказати: пишу, дещо вже написав і закінчити всю цю останню двоперіодну епопею дуже хочу. Але від "хочу" до "можу!", в мій вік — дистанція великого розміру. Чи здолаю її? Не знаю. Це залежить не від мене, а, як казав безсмертний Народний Малахій, "від серця, що гонить кров".

* * *

Важливим розділом моїх спогадів є роки мого ув'язнення — 1935-1940. Вони виповнюють четверту частину моєї книжки. Цій частині хочу приділити окремо кілька зауваг. Вона йде під загальною назвою "Окаянні роки" і складається з двох розповідей: "Перша розповідь" — від 1935 до 1938 і "Друга розповідь" — від 1938 до звільнення (листопад 1940). "Першу розповідь" було опубліковано у видавництві "Діялог" 1978 р. Але тут вона йде в зміненому й ґрунтовно доповненому тексті. "Друга розповідь" публікується вперше. Деякі інші розділи спогадів ("Василь Мисик", "Борис Тенета" тощо) були теж опубліковані в періодичній пресі. Але тепер вони йдуть також із значними редакційними змінами.

Про заполярний концентраційний табір Воркута є вже досить велика література. Але це головно спогади про Воркуту після Другої світової війни. Маю на увазі спогади німецької журналістки Брігітти Ґерлянд "Die Hölle ist ganz anderes" (Пекло є зовсім інакшим), вид. 1955 року, а також спогади німецького лікаря Шольмера, опубліковані в журналі "Der Monat" за 1954 р. Чи вийшли ці спогади окремою книжкою — не знаю. Про Воркуту довоєнних років згадує О. Солженіцин у 2-му томі "Архипелаг ГУЛАГ". Мій друг Йосиф Богораз, що відбув на Воркуті понад 20 років і був звільнений тільки в добу "відлиги" (1957), опублікував російською мовою дві мені відомих повісти: "Наседка" (Квочка), яка появилася, як самвидавний твір, у журналі "Континент" (1975 р.) і друга "Отщепенец" (Відступник) — окремою книжкою в Єрусалимі (1976 р.). У цих повістях зображено долю людей у тюрмах і в воркутському концентраку з багатоманітними психологічними, побутовими й світоглядовими деталями та глибокими соціологічними висновками.

Дуже цікаві нариси про Воркуту, з деякими пригадками про голодовку і терор 1938 року, подав колишній в'язень Ухта-Печорських таборів М. Розанов під назвою "Завоеватели белых пятен" (Завойовники білих плям), "Новое русское слово", Нью-Йорк, за 9, 12, 13, 14 і 15 серпня 1975 року. Це, власне, докладний критичний коментар на книжку спогадів геолога Ґеоргія Чернова під назвою "Полвека в Печорском крае" (Півсторіччя в Печорському краю). Ґ. Чернов був тим першим геологом, що в роки 1929-30 відкрив і дослідив багатющі поклади цінного вугілля на Воркуті й тим фактично прислужився до заснування в тій заполярній смузі вічної мерзлоти концентраційного табору. Книжка Ґ. Чернова, що її видало московське видавництво "Мысль" 1974 року, містить багатющий фактичний матеріял до історії Воркути та про її економічні ресурси, але про концентрак і його незчисленні жертви та їх там нелюдську експлуатацію нема ні слова.

Цінне про Воркуту 30-их років, про голодовий протест і про трагедію масового розстрілу в'язнів 1938 року зібрав і в кількох нарисах під псевдонімом Іван Іванов опублікував у органі російських соціял-демократів (див. "Социалистический вестник", Нью-Йорк, 20. V і 27. IX 1948 та 24. III і 27. V 1949) мій товариш по неволі, колишній в'язень Воркутського концентраку, звільнений, як і я, 1940 року, Едуард Дуне. Але йому, на жаль, не пощастило розгорнути свою працю так, як він плянував, бо захворів і 23 січня 1953 року помер у Парижі. Я ніби перехопив від нього естафету і розгорнув далі й ширше похмуру історію подій у цьому заполярному концентраку. Я використав усе, що зібрав Дуне, що зберегла моя пам'ять і що подали нові публікації, які виявилися за останнє двадцятиріччя. Хай буде це пам'яттю не тільки про мого померлого друга Едуарда Дуне, а й про ті тисячі жертв, що загинули в криваві дні єжовського терору не тільки на Воркуті, а й у цілій системі Ухта-Печорських таборів.

* * *

Скажу щиро, я радий, що мені пощастило, не зважаючи на мій вік і вичерпані сили, написати хоч так, як є, про цей перший ваговитий період життя. Треба сказати, що період державного, суспільно-політичного і культурного життя народів Радянського Союзу від революції 1917 року до початку Другої світової війни є дуже складний, мало висвітлений, а для багатьох і досі загадковий. Особливо і більшою мірою це стосується України та її політичного й культурного життя. Тому кожне об'єктивне, правдиве свідчення сучасника цієї доби має для нашої історії велике значення. Це дуже добре розумів покійний Юрій Смолич, єдиний автор в Україні, що залишив після себе чотири томи справді вартісних, хоч і посмиканих цензурою, спогадів. У своїй післямові "до всіх книг розповіді про неспокій"* він писав із докором: "Наша літературна мемуаристика на Україні катастрофічно бідна". Вдаючи, що не розуміє, чому в Україні заіснувала така катастрофічна бідність на літературну мемуаристику, він майже з розпачем звертався до своїх, тоді ще живих сучасників М. Бажана, І. Сенченка, П. Панча, Л. Первомайського та інших з гарячим закликом:

> "Не ухиліться від цієї найважливішої справи — важливої не менше від усякої іншої творчої роботи кожного з нас".

Але його заклик залишився "криком у порожнечу". Ніхто з його літературних сучасників, за винятком Т. Масенка, справжніх спогадів не написав. Окремі фраґменти Бажана, Панча, Сенченка та інших,

---

* "Розповіді про неспокій немає кінця", книжка третя. (Київ: Радянський письменник, 1972): 8.

розкиданих в періодиці, не в рахунок. Чому ж не написали? Не було про що? Хто може повірити, що М. Рильський, чи П. Тичина, чи О. Довженко, чи М. Бажан, чи П. Панч, чи В. Сосюра та інші не мали про що написати. Вони прожили прецікаве, багатюще творче життя. Але в радянських умовах розповісти про нього правду вони не могли. А брехати, підроблятись, пристосовуватись їм не дозволяло сумління. Тому вони воліли мовчати.

Але були й такі, що вирішили занотувати своє свідчення, своє слово правди. Відомо, що написала великі свої спогади Зінаїда Тулуб. Із статті Олександра Шугая про В. Мисика "Недосяжне досягти" ("Дніпро", Київ, жовтень 1985 р.) довідуємося, що цей недавно померлий визначний майстер слова з незвичайною людською біографією, теж написав спогади. Із листів Б. Антоненка-Давидовича знаємо, що він довгі роки писав трилогію своїх спогадів. Із спогадів Леоніда Плюща та інших джерел знаємо, що великі спогади написала леґендарна жінка нашої доби — письменниця, перекладачка, активна учасниця революції 1917-20 рр., довгорічна ув'язнена сталінських тюрем і концентраків — Надія Суровцева. Про багатьох інших можемо здогадуватися, що теж спогади написали, але певних даних не маємо. Хоч це й кричуще мало, але що ж є з цими спогадами тепер? По смерті Зінаїди Тулуб минуло 20 років, але її спогади непорушно лежать в архіві. Із статті згаданого Олександра Шугая знаємо, що спогади Василя Мисика лежать мертвим капіталом і ніхто не проявляє до них зацікавлення. Зате багаторічну працю Б. Антоненка-Давидовича, ще за життя автора зацікавлені органи КҐБ просто конфіскували. Та сама трагічна доля спіткала і спогади Надії Суровцевої.

Отже, катастрофічна пустка на полі спогадів у Радянській Україні продовжує існувати. Після появи спогадів Ю. Смолича і Т. Масенка за останнє десятиріччя нічого фактично не з'явилося. Чому це так? Бо панівна влада боїться удокументованої правди, як вогню, як смерти. Вона через цензорів та каґебістських аґентів пильно заглядає в течки старших письменників, щоб хтось з них, бува, перед смертю не ляпнув щось небезпечне для режиму. Хіба цього не знали Бажан, Панч, Сенченко та інші? Звичайно, знали, тому воліли краще мовчати, ніж писати різні пристосовницькі нісенітниці. Ясно, в умовах диктатури навіть і чисто літературна (не кажучи вже про суспільно-політичну), об'єктивна і правдива мемуаристика приречена на "катастрофічну бідність".

В українській спільноті, що лихоліттям нашого часу змушена жити поза межами рідного краю, справа з документацією пережитої доби стоїть не багато краще. Хоч у нас цензори й поліційні аґенти не заглядають і не мають права заглядати в творчі течки письменників і суспільних діячів, а проте, багато з них (цих діячів) уже відійшли від нас, а спогадів не написали. Нічого, крім окремих фраґментів, не залишили нам ні Т. Осьмачка, ні І. Багряний, ні Ю. Клен, ні М. Орест, ні Ю. Стефаник, ні В. Державин, ні М. Шлемкевич, ні Р. Купчинський,

ні Ф. Дудко і ще дехто. А це особи, що бачили і знали дуже багато і могли б залишити цінні свідчення. Але в них, очевидячки, умови життя склались такі, що не змогли написати. Проте деякі їхні сучасники виконали свій обов'язок і свої свідчення залишили. Я не згадуватиму спогадів з нашого суспільно-політичного сектора, на чолі якого, на мою думку, стоять спогади, з одного боку, Костя Паньківського, а з другого, в іншому аспекті бачення нашої доби, Петра Григоренка. В цілому цей сектор зробив вартісний внесок у нашу суспільно-політичну мемуаристику.

Мемуаристику літературно-мистецько-театрального сектора нашого життя репрезентують спогади Уласа Самчука, Олекси Грищенка, Йосипа Гірняка, Марії Струтинської, Михайла Островерхи, Галини Журби, Юрія Лавріненка, Олекси Гай-Головка, Івана Кошелівця, Івана Майстренка і Василя Сокола. Якщо до цього додати й ці мої спогади, то це, здається, було б і все, що дала про літературно-мистецьке життя наша еміґраційна мемуаристика. Мало? Звичайно — небагато. Але є певність, що це не все. Багато ще живих і творчих працівників пера, пензля чи науки пишуть чи заплянували писати спогади. Сподіваюся, що ще будуть добрі жнива. Хотілось би тільки побажати, щоб наша мемуаристика була позбавлена дрібних елементарних недоглядів, неуважливого ставлення до точних дат і історичної послідовности, а особливо, як кажуть росіяни, "розлогої клюкви", тобто — неумотивованих фактів, вигадок задля уявних пікантних чи хвилюючих ситуацій. Найвищою ознакою вартости спогадів уважаю правдивість щодо місця і часу подій, психологічну мотивацію вчинків і думок, що випливають з реальних обставин і оточення, правдиву невимушену, щиру розповідь.

На закінчення маю велику приємність сказати: постійним і незаступним помічником у праці над цими спогадами була моя дружина Раїса Олександрівна, народжена Бутко. Вона не тільки постійно створювала відповідні умови, але й була моєю першою читачкою, критиком і "цензором". А це не така легка справа, коли взяти до уваги кількість сторінок і плутаність викладу початкової редакції. Тому їй першій із любов'ю складаю найсердечнішу подяку. Дальша моя вдячність належить моїм добрим друзям: давньому молодшому побратимові Василеві Івановичу Гришкові, Оксані Дмитрівні Соловей і Олексі Андрійовичу Веретенченкові — за їхню важливу допомогу й консультацію, що в процесі праці було мені дуже помічним.

Пояснення скорочень, назв установ, організацій, журналів та рідкісних слів

(Опрацювала Оксана Соловей)

Авангард:
: літературна група на чолі з В. Поліщуком близьких до футуризму лівих письменників-конструктивістів. Існувала в Харкові 1926-9 р., видавала "Бюлетень Авангарду".

"Азіятський апокаліпсис":
: брошура Якова Савченка (1926), спрямована проти памфлетів Хвильового.

АН СРСР:
: Академія наук Союзу Радянських Соціялістичних Республік.

АН УРСР:
: Академія наук Української Радянської Соціялістичної Республіки. До 1936 р. — ВУАН.

арматура:
: у тюремному жарґоні особиста справа в'язня.

"Архів":
: неперіодичні збірники Інституту ім. Шевченка в Харкові.

АсКК:
: Асоціяція комуністичної культури, організація українських футуристів, що постала на базі Аспанфуту.

Аспанфут:
: Асоціяція панфутуристів, група письменників на чолі з М. Семенком, заснована 1922 року в Києві. Тут об'єдналися на короткий час кілька письменників-футуристів на чолі з М. Семенком, київська науково-мистецька група "Комкосмос" (Кому-

ністичний космос) та група колишніх символістів. Після розпаду Аспанфуту (1925), група М. Семенка міняла кількаразово назву: АсКК, Нова ґенерація, ВУСКК, ОППУ. — див.

АСПИС:
Асоціяція письменників у Києві, заснована 1922 р. Перестала існувати 1924 р. після того, як велика група молодших членів відокремилася і створила об'єднання ЛАНКА.

астенік, астенічний:
особливий тип (конституція) будови людського тіла високого росту, сухорлявий, з вузькою грудною кліткою і слабою мускулятурою. Астенічний інколи означає безсилість, анемічність, кволість.

"Березіль":
модерний український театр, постав 1922 р. в Києві як експериментальна студія під керівництвом Леся Курбаса. З 1926 р. працював у Харкові, 1933 р. переформований і перетворений на театр ім. Шевченка.

блатний:
тип, що живе з дурисвітства, з обдуру, на дурняка, з легкої праці, з крадіжки.

ботокуди:
племена диких тубільців у Бразілії. Синонім тупоголовости, туподумства.

"Більшовик":
київський машинобудівельний завод, заснований 1882 р. Сучасна назва присвоєна 1922 р.

БПС:
Будинок пролетарського студентства — студентський гуртожиток у Києві.

Будинок Блакитного:
Будинок літератури ім. Блакитного в Харкові (Каплунівська вул.,4) — письменницький клюб, де зосереджувалось громадське життя українських письменників, акторів, мистців з 1926 по 1934 рік.

"Бюлетень Авангарду":
орган літературної групи Авангард. Вийшло три книги (1928-9 роки).

ВАПЛІТЕ:
Вільна академія пролетарської літератури. Існувала в Харкові 1926-8 рр. Змушена самоліквідуватися.

"Вапліте":
двомісячний журнал, орган ВАПЛІТЕ, виходив у Харкові 1927 року. Вийшло п'ять чисел, число шосте сконфісковано в друкарні.

"Вестник Европы":
щомісячний історичний, політичний, літературний журнал; виходив у Петербурзі (1866-1918); містив матеріяли на українські теми.

виш:
вища школа.

військомат:
військовий комісаріят.

"Вікна":
місячник літератури, мистецтва й критики радянофільських письменників Галичини, виходив у Львові 1928-32 рр.

ВІНО:
Вищий інститут народної освіти (тимчасова назва університетів). ВІНО існували до 1930 р.; на їх базі створені ІНО.

"Вісті ВУЦВК":
або просто "Вісті", щоденна газета, орган Всеукраїнського центрального виконавчого комітету рад УРСР (1919-41 рр.).

Вітаїзм:
(романтика вітаїзму, активний романтизм) — літературний напрямок, що його започаткував М. Хвильовий із своїми однодумцями (П. Тичина, М. Куліш, О. Довженко, Л. Курбас, Ю. Яновський, І. Сенченко та інші). Цей термін Хвильовий вивів з латинського vita — життя. Всупереч усталеному старому поняттю про романтизм, як стиль мрійности, споглядальности, захоплення казковим, минулим, вітаїсти (активні романтики) творчо зображували й проповідували життя, як активний героїчний і трагедійний процесс, як нове світовідчування, що окрилює й дає перспективи людству.

"Вітчизна":
літературно-художній та громадсько-політичний журнал, орган Спілки радянських письменників України. Виходить з 1933 р. (попередні назви "Радянська література" 1933-41 рр. та "Українська література" 1941-6 рр.).

ВК КІ:
Виконавчий комітет Комуністичного інтернаціоналу.

ВКП(б):
Всесоюзна комуністична партія (більшовиків). Офіційна назва з грудня 1925 р. по жовтень 1952 р.

ВОАПП:
Всесоюзне об'єднання асоціяцій пролетарських письменників (1928-32 рр.), до якого від України входили ВУСПП і ПЛУГ.

ВОХР:
воєнізована охорона (напр., концентраційного табору).

вохрівець:
особа приналежна до ВОХР.

"Всесвіт":
громадсько-політичний і літературно-мистецький ілюстрований журнал. Виходив у Харкові 1925-34 рр. Фундатором і першим редактором був В. Блакитний (Еллан).

всходні креси:
польський вираз: kresy wschodnie — східні границі, рубежі. Стосувався головно захоплених українських земель Галичини і Волині.

ВУАМЛІН:
Всеукраїнська асоціяція марксо-ленінських інститутів. Створена 1922 р. в Харкові, ліквідована в середині 30-х років.

ВУАН:
Всеукраїнська академія наук (1921-36 рр.).

вуз:
вищий учбовий заклад.

вуркаган:
безпритульна людина, яка живе з дрібного грабіжництва.

ВУРПС:

Всеукраїнська рада професійних спілок, створена в Харкові 1924 р., ліквідована 1937 р.

ВУСКК:

Всеукраїнська спілка робітників комуністичної культури. Одна з чергових назв групи українських футуристів на чолі з Семенком.

ВУСПП:

Всеукраїнська спілка пролетарських письменників, заснована в січні 1927 р., проіснувала до квітня 1932 р.

ВУФКУ:

Всеукраїнське фото-кіно-управління, створене 1922 р., а 1932 р. переіменоване на Українфільм. Видавало журнал "Кіно".

ВУФРРП:

Всеукраїнська федерація революційних радянських письменників. Здеклярувала своє існування 31 грудня 1929 р.

ВУЦВК:

Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, найвищий орган державної влади УРСР (1920-35 рр.).

ВУЦРПС:

Всеукраїнська центральна рада професійних спілок.

ВЦИК:

рос.: Всероссийский центральный исполнительный комитет (Всеросійський центральний виконавчий комітет) (1917-36 рр.).

ВЦРПС:

Всесоюзна центральна рада професійних спілок (рос. ВЦСПС).

Галревком:

Галицький революційний комітет, створений 8 липня 1920 р. після захоплення Червоною армією східніх частин Галичини, Галревком проголосив кілька декретів і звернень. Головою Галревкому був В. Затонський. Якийсь час мав осідком Тернопіль. Після підписання між Польщею і СРСР Ризького мирного договору 1921 р. Галревком перестав існувати.

ГАРТ:

спілка пролетарських письменників, заснована групою на чолі з Василем Блакитним у січні 1923 р. в Харкові. Розпалася 1925 р.

"Гарт":
Альманах ГАРТу, виданий 1924 р. в Харкові.

"Гарт":
літературно-художній і критичний журнал, центральний орган ВУСПП. Видавався з квітня 1927 р. до травня 1932 р.

Гілея:
угрупування найлівіших російських письменників футуристів, співзвучне з експериментальними групами художників, згуртованих навколо "Бубнового валета" й "Ослиного хвоста"; склалося 1910 р. Назву запозичено з Геродотової "Історії", де Гілеєю названо частину Скитії за Дніпровим гирлом.

ГИХЛ:
рос.: Государственное издательство художественной литературы (Державне видавництво художньої літератури) в Москві.

Главлит:
рос.: Главное управление по охране государственных тайн в печати (Головне управління охорони державних таємниць у друкові), установа, що виконує функції політичної цензури. Попередня назва — Головне управління у справах літератури й видавництв.

Гоміндан:
національна китайська політична партія (з 1912 р.); також державний уряд, що його очолив 1927 р. Чан Кай-ші.

"Група-15":
вибрана група, що на доручення керівництва сапронівської опозиції (див.) склала, підписала й подала в ЦК РКП(б) 1925 року широку плятформу своїх поглядів. Невдовзі вся група була репресована.

Губтрамот:
рос.: Губернський транспортно-моторизованный отдел (Губерніяльний транспортно-моторизований відділ).

ГУКУС:
Гурток культури українського слова. Існував при київському ІНО з 1925 по 1928 (?) рік.

Ґестапо:
нім. Geheime Staatspolizei — таємна державна поліція гітле-

рівської Німеччини. Створена 1933 р., виконувала каральні операції в Німеччині й окупованих нею територіях.

ҐПУ:
рос.: Государственное политическое управление (Державне політичне управління), діяло в 1922-34 рр.

ҐУЛАҐ:
рос.: Главное управление исправительно-трудовых лагерей (Головне управління виправно-трудових таборів).

ҐУМ:
рос.: государственный универсальный магазин (державна універсальна крамниця).

ДВУ:
Державне видавництво України, одне з найбільших видавництв УРСР, засноване 1919 р. в Харкові як Держвидав. 1930 р. реорганізоване в ДВОУ.

ДВОУ:
Державне видавниче об'єднання України, 1930-4 рр.

ДЕЗ:
див. ХЕМЗ.

Детгиз:
рос.: Государственное издательство детской литературы (Державне видавництво дитячої літератури).

Детиздат:
рос.: Издательство детской литературы (Видавництво дитячої літератури).

Детюниздат:
рос.: Государственное издательство детской и юношеской литературы (Державне видавництво літератури для дітей і юнацтва).

децисти-сапронівці:
прибічники так зв. "робочої опозиції" в РКП(б), на чолі якої стояв старий більшовик Сапронов. Ця опозиція ще на IX з'їзді РКП(б) 1920 р. виступила проти безконтрольних директорів у промисловості й обстоювала робітничу колегіяльну контролю над директором, називаючи цей спосіб керівництва демо-

кратичним централізмом. Звідси пішла і їхня назва "децисти (демократичні централісти) — сапронівці".

"Дзвін":
літературно-науково-мистецький і громадсько-політичний місячник соціял-демократичного напряму, виходив у Києві 1913-14 року, з'явилося 19 чисел, з вибухом війни закритий.

діямат:
діялектичний матеріялізм. Обов'язковий курс діямату читався у всіх вищих школах СРСР.

"Дорога":
ілюстрований щомісячний журнал для юнацтва націоналістичного напряму, виходив у Львові 1937-8, 1942-4 рр.

ДПУ:
Державне політичне управління (рос.: ГПУ), поліційно-каральний орган радянської держави. На Україні організоване 22.III 1922 р. Діяло під безпосереднім керівництвом ЦК Компартії. 1934 р. перетворене в НКВД, див.

ДУМКА:
Державна українська мандрівна капеля, постала 1919 р. з заснованої в роки визвольних змагань капелі Дніпросоюзу, згодом перетвореної на капелю Київського відділу народної освіти. Головний дириґент і мистецький керівник (1919-41 рр.) — Нестор Городовенко.

Душеприказчик:
російський застарілий юридичний термін на означення людини, що вважає себе ідейним чи духовним послідовником когось або є законним розпорядником чийогось заповіту.

"Життя й революція":
позагруповий літературно-науковий і громадський щомісячний журнал в Києві (1925-33 рр.); об'єднував навколо себе письменників різних напрямів і поколінь; приділяв багато уваги питанням історії й теорії літератури.

Жовтень:
організація, яку заснували на початку 1925 р. письменники, що вийшли з АсКК. Декляруючи заперечення Комункульту, Жовтень одночасно не погоджувався й з лінією існуючих тоді Плугу й Гарту.

Забой:
літературна організація письменників Донбасу, створена 1925 року. Використовуючи підтримку Скрипника, Забой намагався утримувати незалежність, хоча під тиском ЦК 1927 ро мусів підпорядкуватися ВУСППові.

"Забой":
журнал донецьких письменників, заснований 1922 р. при газеті "Кочегарка". Спершу видавався російською, згодом — українською мовою; з 1925 р. орган літ. організації цієї ж назви; 1932 р. перейменований на "Літературний Донбас".

залу́бні:
сани з кузовом.

"Заря Востока":
російськомовна газета, що видавалася в Тбілісі.

ЗАХІДНЯ УКРАЇНА:
спілка революційних письменників Західньої України, створена в Києві 1925 р. як секція ПЛУГу, а 1926 р. реорганізована в окрему спілку. Її членами були письменники з західньоукраїнських земель, що перебували в УРСР.

"Західня Україна":
літературно-мистецький і політично-громадський журнал у Харкові (з 1927 р. неперіодичні збірники, 1930-3 рр. місячник), орган Спілки Західня Україна.

зек:
часом просто зк, скорочення російського слова заключенный, в'язень.

"Зоря":
літературно-мистецький і політично-громадський ілюстрований місячник у Дніпропетровському, орган філії ВУСПП (1925-35 рр.), 1935 р. переіменований на "Штурм".

ЗО УНР:
Західня область Української Народної Республіки, назва західньоукраїнських земель (Галичини, Буковини, Закарпаття) після проголошення об'єднання з УНР 22 січня 1919 р.

ИТЛ:
рос.: исправительно-трудовой лагерь (ви́правно-трудовий табір), місце ув'язнення.

ІНГосп:
Інститут народного господарства, вищі школи, що виховували правників, економістів, пляновиків і керівників господарством, торгівлею тощо.

ІНО:
Інститут народної освіти. Вищі навчальні заклади (1920-33 рр.), створені на базі переважно університетів. 1933 р. їм знову привернено статус університетів.

Інститут кадрів:
дворічний вищий навчальний заклад з ущільненою програмою 4-річного інституту гуманітарного типу. Тут готувалися кадри для аспірантури Інституту червоної професури при ВУАМЛІНі.

ІТЛ:
див. ИТЛ.

ка́гла́:
отвір у димоході (по стелі), який затуляють для збереження тепла тощо.

каптьорка:
склад речей (від перекрученого латинського слова captenarmus).

карцер:
приміщення (звичайно без світла) у в'язниці або концтаборі для тимчасового одиночного ув'язнення.

"Катафальк мистецтв":
журнал, орган Аспанфуту, вийшло одно число (1922 р.).

КВЧ:
культурно-виховна частина при якійсь установі.

КҐБ:
рос.: Комитет государственной безопасности (Комітет державної безпеки) при Раді Міністрів СРСР. Всесоюзний спеціяльний орган державного управління, створений 1956 р. КҐБ перебрав на себе функції ВЧК-ҐПУ-НКВД.

кербуд:
керівник будинку, людина, що виконує обов'язки доглядача порядку в житловому будинкові.

КІНГ:
Київський інститут народного господарства.

"Кіно":
щомісячний журнал, орган ВУФКУ, виходив з листопада 1925 року в Харкові, а з 1927 по 1933 рр. в Київ

КІУС:
Канадський інститут українських студій, заснований 1976 р. при Альбертському університеті в Едмонтоні, Канада.

КЛЭ:
рос.: Краткая литературная энциклопедия (Коротка літературна енциклопедія), Москва, 1962-78 рр. Дев'ять томів.

Книгоспілка:
видавнича та книготорговельна кооперативна спілка, заснована в Харкові 1922 р.

КНС:
Комітет незаможніх селян, скорочено — комнезам, 1920-33 рр.

Комінтерн:
Комуністичний інтернаціонал, міжнародна організація, що об'єднувала всі комуністичні партії світу; діяла 1919-43 рр. Знана також як Третій інтернаціонал.

Комнезам:
див. КНС.

комунальна квартира:
квартира, що належить міському господарству й заселена кількома родинами наймачів.

"Комуніст":
газета, заснована в Харкові як орган ЦК КП(б)У і харківського губкому; спершу виходила російською мовою, з 16.IV 1926 р. — українською. З 1.II 1943 р. називається "Радянська Україна".

Комункульт:
асоціяція працівників комуністичної культури, одна з численних назв літературного угруповання письменників футуристів (1923 р.). Під цією назвою угруповання проіснувало менше року.

кона́ри:
грубе гілля, що росте від стовбура дерева.

концентрак:
концентраційний табір, спеціяльне місце позбавлення волі.

ко́рба:
рос.: лебёдка техн., підіймальна машина, що сталевим канатом (тросом) тягне вантаж (у шахті — вагони з вугіллям чи породою).

КП(б)У:
Комуністична партія (більшовиків) України, оформилася в липні 1918 р.; з 1952 р. зветься КП України.

КПЗУ:
Комуністична партія Західньої України, постала 1923 р. як автономна територіяльна частина Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП). Рішенням виконкому Комінтерну розпущена 1938 р.

КПП:
Комуністична партія Польщі.

КПРС:
Комуністична партія Радянського Союзу; назва прийнята в жовтні 1952 р. (до цього: РСДРП, РКП(б), ВКП(б)).

КПСГ:
Комуністична партія Східньої Галичини, заснована 1919 р., пізніша назва — КПЗУ, див.

КРД:
контрреволюційна діяльність.

"Кривий Джімі":
клюб-каварня-шиночок, що за свідченням Галини Журби існував у Києві 1919 р., де збиралася тодішня літературно-мистецька богема — українська, російська, єврейська.

"Критика":
місячник критики, бібліографії та літературознавства; виходив у Харкові (1928-32 рр.).

КРТД:
контрреволюційна троцкістська діяльність.

КСМУ:
Комуністична спілка молоді України; сучасна назва ЛКСМУ, див.; в розмовній мові — комсомол; існує з 26 червня 1919 р.

культком:
культурна комісія, відділи, що існували при керівних органах професійних організацій та різних установ, для переведення масової культосвітньої роботи.

Культпроп:
відділ культури й пропаганди ЦК КП(б)У, що наглядав за всіма справами культури, науки, літератури й мистецтва.

"Культробітник":
журнал з питань культурно-освітньої роботи на Україні (1928-30 рр.); виходив у Харкові, орган ВУРПС, див.

лагерний пункт:
невеликі табори або відділи більших таборів із спеціяльним господарським чи каральним призначенням; всі вони входять у велику й адміністративно складну систему ҐУЛАҐу.

ЛАНКА:
літературне об'єднання, засноване 1924 р. письменниками, що відокремилися від АСПИСу. 1926 р. перетворилася на МАРС.

лебёдка:
див. корба.

ЛІМ-ДВОУ:
"Література і мистецтво", спеціялізоване видавництво, яке входило в систему Державного видавничого об'єднання України після реорганізації видавничої справи 1930 р.

"Літературна газета":
тижнева газета, заснована 1927 р. як орган ВУСПП. Газета неухильно трималася партійної лінії; з 1962 р. виходить під назвою "Літературна Україна".

"Літературний Донбас":
спочатку щомісячний, а з 1936 р. двомісячний журнал, що став виходити 1932 р. замість журнала "Забой", див.

"Літературний при́зов":
літературно-мистецький ілюстрований двотижневик ВУСПП для початкуючих письменників, видавався в Харкові 1931-2 рр.

"Літературний цех":
інформативно-консультаційний і теоретичний місячник літератури й мистецтва, що його плянував видавати ПРОЛІТФРОНТ. Набране перше число не побачило світу.

"Літературний ярмарок":
альманах-місячник, що об'єднував письменників різних ідейно-творчих напрямків; виходив у Харкові 1928-9 рр. за редакцією М. Хвильового; вийшло 12 книг.

"Літопис революції":
журнал, присвячений історії КП(б)У й Жовтневої революції, виходив у Харкові (1922-33 рр.) спершу російською, а з 28 книги українською мовою приблизно раз на два місяці; вийшло 57 книг; містить багато матеріялів, які в пізнішій історії КПУ промовчуються.

ЛКСМУ:
Ленінська комуністична спілка молоді України (до липня 1924 року — КСМУ).

л/п:
див. лагерний пункт.

МАРС:
Майстерня революційного слова, літературне об'єднання, що постало на місце ЛАНКИ; існувало в Києві в 1926-9 рр., під тиском влади самоліквідувалося.

"Маса":
видавництво, започатковане групою письменників МАРС. Встигло видати кілька книжок.

МБРЛ:
Міжнародне бюро революційної літератури, створене 1925 р. в Москві. Друга конференція МБРЛ відбулася в Харкові в листопаді 1930 р. (брали участь представники 22 країн), на ній назву організації змінено на Міжнародне об'єднання революційних письменників — МОРП, розпущено в грудні 1935 р. на конференції в Парижі.

МВД:
рос.: Министерство внутренних дел (Міністерство внутрішніх справ) з 1946 р. назва НКВД, див.

МГУ:
Московский государственный университет (Московський державний університет)

МДУ:
Московський державний університет (див. МГУ).

медперсонал:
медичний персонал.

"Металеві дні":
літературно-художній та громадсько-політичний місячник в Одесі (1930-3 рр.), виник на основі неперіодичного ілюстрованого видання "Блиски" (1928-9 рр.). У 1933 р. "Металеві дні" об'єдналися з журналом "Шквал" під назвою "Літературний жовтень".

мехцех:
так називалася у воркутському концентраку бригада робітників (і барак, де вони жили), яка обслуговувала механічні, електричні та технічні апарати шахти.

"Ми":
літературно-мистецький квартальник, виходив у Варшаві (1933-9 рр.). Журнал постав з опозиції прихильників УНР до "Вісника" Д. Донцова.

місцевком:
місцевий комітет тої чи іншої професійної спілки, напр., місцевком Спілки наукових робітників.

міськнаросвіта:
міський відділ народної освіти.

МОЛОДАЯ ГВАРДИЯ:
об'єднання комсомольських письменників, створене з ініціативи ЦК РКСМ в жовтні 1922 р. в Москві; 1925 р. разом з групою ОКТЯБРЬ було ініціятором створення РАПП, див.

"Молодий більшовик":
видавництво дитячої і юнацької літератури в системі ДВОУ.

"Молодий більшовик":
журнал селянської молоді, орган ЦК ЛКСМУ. З 1925 по 1927 р. виходив у Харкові як літературно-мистецький, суспільно-політичний та науково-популярний місячник, а протягом 1928-33 рр. у Києві як двотижневик.

МОЛОДНЯК:
організація комсомольських письменників, заснована в листопаді 1926 р. в Харкові, ліквідована 1932 р.

"Молодняк":
літературно-мистецький і громадсько-політичний місячник, орган ЦК ЛКСМУ і до 1932 р. літературної організації МОЛОДНЯК. З 1927 по 1934 р. виходив у Харкові, з 1935 р. у Києві. 1937 р. "Молодняк" перейменовано на "Молодий більшовик", а 1944 р. — на "Дніпро".

МОПР:
рос.: Международная организация помощи борцам революции (Міжнародня організація допомоги борцям революції).

МОРП:
див. МБРЛ.

МТС:
машинно-тракторні станції, державні підприємства, що обслуговують колгоспи сільсько-господарськими машинами. Першу в СРСР МТС створено на Україні 1928 р.

"Музагет":
літературно-мистецьке об'єднання в Києві, засноване 1919 р., проіснувало близько року; об'єднувало поетів і мистців різних напрямів з перевагою символістів (Д. Загул, Ю. Меженко, Я. Савченко, П. Тичина, П. Филипович), видало одну книгу журнала "Музагет" (ч. 1-3, 1919), що містить багато матеріялу, цінного для вивчення історії літератури тієї доби.

МУР:
Мистецький український рух, об'єднання українських письменників на еміґрації в Европі (1945-52 рр.).

МУР:
рос.: Московский уголовный розыск (Московський карний розшук).

МХАТ:
Московський художній академічний театр, один з провідних драматичних театрів СРСР, заснований 1898 р. К. Станіславським і В. Немировичем-Данченком.

"На литературном посту":
двотижневий журнал марксистської критики. Виходив з квітня 1926 р. по травень 1932 р. в Москві; до 1931 р. основний критико-теоретичний орган РАПП і ВОАПП, з 1931 р. розрахований на масовий літературний рух.

"На посту":
орган критиків і теоретиків літератури з групи ОКТЯБРЬ. Видавався в Москві, вийшло 6 чисел (1923-5 рр.), попередник "На литературном посту" відзначався гостро-негативним ставленням до "непролетарської" творчости, до клясичної спадщини, до письменників попутників, до Маяковського й Ґорького (стаття "Бывший Главсокол, ныне Центроуж"). Редактори: Б. Волін, Г. Лелевич, С. Родов.

напостівський:
від назви журнала "На посту", символ крикливости й нетерпимости до інакодумаючих.

нарком:
народний комісар, особа, що очолює наркомат.

Наркомат:
Народний комісаріят, центральний орган державного управління в СРСР, що відає певною галуззю господарства. Комісаріяти виконували функції міністерств, існували 1919-46 рр.

Наркомважпром:
Народний комісаріят важкої промисловости.

Наркомзем:
Народний комісаріят земельних справ.

Наркомос:
Народний комісаріят освіти.

Наркомтяжпром:
рос.: Народный комиссариат тяжелой промышленности (Народний комісаріят важкої промисловости).

Наросвіта:
Народна освіта, система закладів у країні, що здійснюють освіту, навчання і виховання. Також установа, що керує цими закладами.

Нархарч:
Народне харчування, державна система харчових підприємств (ресторанів, їдалень тощо), керована Наркоматом харчування.

НЕП:
нова економічна політика (1921-30 рр).

НКВД:
рос.: Народный комиссариат внутренних дел (Народний комісаріят внутрішніх справ), всесоюзна установа, що перебрала на себе поліційно-каральні функції ДПУ, див.

НКО:
Народний комісаріят освіти.

НОВА ҐЕНЕРАЦІЯ:
літературне угруповання українських футуристів, створене 1927 р. в Харкові колишніми членами групи АСПАНФУТ. Основне ядро становили М. Семенко, Ґ. Шкурупій, О. Полторацький, М. Скуба. 1929 р. НҐ змінила назву на ВУСКК, а 1930 р. — на ОППУ, 1931 р. змушена була ліквідуватися.

"Нова ґенерація":
журнал-місячник літературного угруповання цієї ж назви. Видавався в Харкові з жовтня 1927 р. до грудня 1930 р. (ред. М. Семенко).

"Нові шляхи":
літературно-науковий, мистецький і громадський місячник радянофільського напряму, виходив у Львові 1929-32 рр. за ред. А. Крушельницького.

НТШ:
Наукове товариство ім. Т. Шевченка, провідна українська наукова установа, заснована 11. XII 1873 р. у Львові.

облвиконком:
обласний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів.

окрвиконком:
окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів.

окрліт:
окружний відділ Главліту (див.), установи, що контролює друковане слово.

окрпартком:
окружний партійний комітет.

окружком:
окружний комітет партійної організації.

ОПОЯЗ:
рос.: Общество изучения теории поэтического языка (Товариство вивчення теорії поетичної мови) (1914-23 рр.).

ОППУ:
Об'єднання пролетарських письменників України, остання назва літературного угруповання НОВА ҐЕНЕРАЦІЯ (з 1930 до самоліквідації в 1931 р.).

ОСО:
рос.: Особое совещание (Особлива нарада), окрема комісія при НКВД у Москві, що мала право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання, ув'язнення в концтаборах (від 3 до 8 років) і т. п.

Осоавиахим:
рос.: Общество содействия обороне и авиационно-химическому строительству СССР (Товариство сприяння обороні та авіяційно-хемічному будівництву СРСР) (1927-48 рр.).

Особое совещание:
див. ОСО.

ОУН:
Організація українських націоналістів, формально утворена на першому конґресі у Відні 28.I - 3.II 1929 р.

Панфутуризм:
літературно-мистецький рух, оформлений з ініціятиви М. Семенка 1922 р. В ньому були діяльні не тільки футуристи, а й символісти.

Партія праці:
невелика радянофільського спрямування партія, що, здається, діяла тільки на Бережанщині.

партосередок:
партійний осередок, організаційна клітина компартії на підприємстві чи в якійсь установі.

пахан:
старший у групі блатних (злодіїв).

пацан:
хлопчик.

Переверзіянство, переверзіянський:
термін означає методологічні й теоретичні засади аналізи мистецьких творів, що їх впровадив у літературознавство і критику 20-х років відомий російський дослідник В. Ф. Переверзєв. У 30-х роках, коли літературознавство і критику опанувала вульгарно-соціологічна школа сталінської диктатури, методологічні й теоретичні принципи В. Переверзєва було засуджено як ревізію марксизму, а самого дослідника — репресовано, то переверзіянство стало осудливим і небезпечним ухилом від сталінського "марксизму".

ПЛУГ:
спілка селянських письменників з філіями по багатьох містах України, заснована 1922 р. в Харкові. На чолі спілки стояв С. Пилипенко, що вважав масовість найважливішою рисою плужанського руху. 1931 року, в зв'язку з колективізацією, ПЛУГ змінив назву на Спілку пролетарсько-колгоспних письменників, а рік пізніше за постановою ЦК ВКП(б) від 23.IV 1932 р. був ліквідований

"ПЛУГ":
літературно-мистецький та критичний місячник Всеукраїнської спілки селянських письменників тієї самої назви. У 1925-7 рр. під назвою "Плужанин" журнал кілька разів змінював свій профіль. Під назвою "Плуг" вийшов також збірник (1922 р.), в якому вміщено статут спілки, і три книги альманаха ПЛУГу (1924-7 роки).

"Плужанин":
див. "Плуг".

Політбюро:
Політичне бюро ЦК КПРС, найвищий керівний партійний орган (а фактично — уряд СРСР). Вперше Політбюро було створене 1917 р.; 1952 року його перетворили на Президію ЦК КПРС, а 1966 р. повернули первісну назву — Політбюро.

політізолятор:
ізольована частина селища чи тюрми, де тримають політичних в'язнів.

політкомісар:
політичний комісар, призначений партією уповноважений для керівництва політично-пропагандивною працею у військовій частині; часто роля комісара була більшою, ніж військового командира. Інститут комісарів існував з 1918 до 9 жовтня 1942 року.

політрук:
рос.: политический руководитель (політкерівник), політичний керівник у підрозділах Червоної армії (1919-42 рр.).

поразник:
пораженець; той, хто визнає за доцільне поразку уряду своєї країни у війні.

ППС:
Польська партія соціялістична.

"Пролетар":
видавництво політичної літератури на Україні (1922-30 рр.), засноване в Харкові; видавало також твори красного письменства; 1930 р. злито з ДВОУ, а 1931 р. знову виділене в окреме видавництво: Партвидав ЦК КП(б)У. З 1949 р. має назву: Державне видавництво політичної літератури Української РСР.

"Пролетарська правда":
щоденна газета в Києві (1919-41 рр.). В 1919-24 рр. виходила рос. мовою, з 1925 р. — українською; відогравала значну ролю в українізаційних заходах 20-х років, в ній співробітничало чимало київських письменників. Довголітній редактор — С. Щупак (до 1937 р.).

Пролеткульт:
літературно-мистецька й культурно-просвітня організація, що виникла в Росії в період між лютим і жовтнем 1917 р. На

Україні осередки Пролеткульту з'являються 1920 р. Пролеткульт мав на меті організувати рух мас за оволодіння новою пролетарською культурою і для цього створив широку мережу самодіяльних гуртків, клюбів і студій з різних галузів мистецтва. Теоретики Пролеткульту (О. Богданов, В. Плетньов) цілком відкидали клясичну спадщину, вважали, що "чисто пролетарська" культура повинна бути створена силами самого пролетаріяту. Така настанова сприяла поширенню дилетантизму, сірости, графоманства. В Україні Пролеткульт не мав широкого успіху. Навколо нього в Харкові купчилося кілька малоталановитих російськомовних літераторів, які згодом зникли цілком з літератури. Засноване 1921 року Всеукраїнське організаційне бюро Пролеткульту в Харкові короткочасно видавало місячник російською мовою "Зори грядущего". М. Хвильовий у ті ж роки гостро висміяв діяльність в Україні Пролеткульту в новелі "Лілюлі". Поволі діяльність Пролеткульту почала занепадати, а в другій половині 20-х років зовсім занепала.

ПРОЛІТФРОНТ:

Пролетарський літературний фронт, угрупування українських письменників, створене в Харкові з ініціятиви колишніх ваплітян спільно з більшою частиною харківської організації МОЛОДНЯК та ряду позагрупових письменників (Остап Вишня В. Мисик, Ю. Шовкопляс та ін.). Засноване в листопаді 1929 р., ліквідоване в січні 1931 р.

"Пролітфронт":

літературно-критичний місячник об'єднання Студій пролетарського літературного фронту — ПРОЛІТФРОНТу. Виходив у Харкові з квітня до грудня 1930 р. (8 чисел).

Промпартія:

промислова партія. За офіційними відомостями це була підпільна контрреволюційна організація, яка об'єднувала верхівку ворожої щодо Радянської влади старої технічної інтеліґенції; діяла нібито з 1926 по 1930 рр. 1930 р. відбулися масові арешти серед технічної інтеліґенції, арештованим закидали приналежність до Промпартії, про яку вони раніше не чули. Процес Промпартії був одним з перших великих провокативних політичних процесів у СРСР, що їх монтувало ҐПУ.

Профінтерн:

Червоний інтернаціонал профспілок, інспіроване Радянським Союзом міжнародне об'єднання революційних профспілок (1921-37 рр.). До кінця 1937 р. значна частина секцій Профінтерну, головно в Европі, перестала існувати і Профінтерн

припинив діяльність.

"Рада":
єдина щоденна газета українською мовою на підросійській Україні. Виходила в Києві з 15 вересня 1906 до 2 серпня 1914 року; видавав і фінансував її Євген Чикаленко.

Раднарком:
Рада народних комісарів.

"Радянська література":
літературно-мистецький місячник, орган Спілки письменників України (1933-41 рр.). Перший журнал, що постав по ліквідації різних літературних організацій і їхніх друкованих органів. З початком Другої світової війни перестав виходити. Замість нього в листопаді 1941 р. в Уфі розпочато видання журнала "Українська література", що з січня 1946 р. має назву "Вітчизна".

РАПП:
рос.: Российская ассоциация пролетарских писателей (Російська асоціяція пролетарських письменників), створена 1925 р., ліквідована 1932 р. Видавала журнали РАПП "На литературном посту" та ін.

рибтрест:
об'єднання виробничих підприємств рибної промисловости.

РКП(б):
Російська комуністична партія (більшовиків), офіційна назва партії з березня 1918 р.(VII з'їзд) до грудня 1925 р. (XIV з'їзд). Див. КПРС.

робітфак:
(рос. — рабфак) робітничі факультети, загальноосвітні навчальні заклади (1919-40 рр.) з ущільненою програмою навчання, що готували слухачів до вступу у вузи. Робітфаки були денні (трирічні) і вечірні (чотирирічні).

Роліт:
будинок робітників літератури в Києві на вул. Леніна, в якому жили письменники.

"Роман-газета":
масове періодичне видання сучасної художньої літератури, головним чином романів і повістей; виходить з липня 1927 р. в

Москві.

РСДРП:
Російська соціял-демократична робітнича партія.

РУП:
Революційна українська партія, перша активна політ. організація на центральних і східніх українських землях, заснована 11 лютого 1900 р. в Харкові діячами студентських громад П. Андрієвським, Д. Антоновичем, Б. Камінським, О. Коваленком, Ю. Коллардом, Л. Мацієвичем, Д. Познанським, М. Русовим та ін. У грудні 1905 р. прийняла назву УСДРП.

"Рух":
українське кооперативне видавництво, засноване 1917 року в місті Вовчі й перенесене у грудні 1921 р. до Харкова. Видавало переважно твори дореволюційних письменників у серіях, призначених для масового поширення: "Бібліотечка української літератури для селянських і робітничих книгозбірень", "Ілюстрована бібліотека для дітей", "Франківська бібліотека", "Театральна бібліотека". Видавництво мало широко розгалужену мережу книготоргівлі в містах і селах, 1933 р. з наказу влади ліквідоване.

санчастина:
санітарна частина.

"Світло шахтаря":
харківський завод по виробництву гірничо-шахтного устаткування, заснований 1911 року інженером фон Дітмаром, сучасна назва присвоєна 1922 р.

СВУ:
Спілка визволення України; процес СВУ відбувся в Харкові, він тривав з 9 березня до 12 квітня 1930 року.

СГІ:
сільсько-господарський інститут.

"Селянська правда":
орган ЦК КП(б)У, виходив у Харкові з 1.VII 1921 р. перший місяць щоденно, далі — тричі на тиждень; редактор С. Пилипенко, секретар Остап Вишня. В газеті співробітничали письменники з ПЛУГу. У грудні 1925 р. "Селянська правда" об'єдналася з газетою "Радянське село".

"Семафор у майбутнє":
альманах (1922 р.), в якому оголошені кредо й маніфести Аспанфуту.

"Серп і молот":
харківський завод сільсько-господарських машин та двигунів для них, заснований 1875 р. фірмою М. Ґельферіх-Саде. Сучасна назва присвоєна 1922 р.

сількор:
сільський кореспондент.

сільрада: .
сільська рада (як установа); приміщення цієї установи; частина району, підлегла сільській раді.

Січові стрільці:
одна з найкращих регулярних формацій Армії УНР (1917-19 роки).

Словторг:
торговельна мережа міста Слов'янського.

СЛОВО:
назва будинку, в якому мешкали українські літератори Харкова.

"Слово":
приватне видавниче товариство (на паях) у Києві 1922-6 рр. Об'єднувало письменників, кооператорів і робітників київських друкарень; члени правління: Г. Голоскевич, П. Филипович, С. Титаренко. Видавало переважно твори неоклясиків. Видання "Слова" відзначалися дбайливим мистецьким оформленням.

"Слово":
Об'єднання українських письменників на еміґрації, засноване 26 квітня 1954 р. в Нью-Йорку, як продовжувач творчо-організаційних та ідейних настанов свого европейського попередника МУРу; до "Слова" належать письменники всієї діяспори.

СМЕРШ:
рос.: "Смерть шпионам" (Смерть шпигунам). Особливий відділ НКВД при військових частинах Радянської армії, створений незадовго до кінця Другої світової війни. Завданням СМЕРШу було винищувати "ворогів народу".

СОЗ:

(повна назва — ТСОЗ) Товариство спільної обробітки землі. Форма кооперативного господарства, дуже поширена перед суцільною колективізацією села.

Соловки:

Соловецькі острови, група островів у південно-західній частині Білого моря, з холодним вогким кліматом, місце заслання ще за давніх царських часів. За радянської влади там утворено перший концентраційний табір, що своєю жорстокістю вславився на ввесь світ. У розмовній мові Соловки це синонім беззаконного й жорстокого ув'язнення людей.

Сапронівська опозиція:

робітнича опозиція в РКП(б) 1920-5 рр., очолена старим більшовиком Сапроновим (див. децисти-сапронівці).

спецкорпус:

спеціяльний корпус; у даному випадку — окремий корпус чи частина тюрми особливо суворого режиму, де тримали політичних в'язнів під час слідства чи очікування вироку.

СПО:

рос.: секретно-политический отдел (таємно-політичний відділ).

СПУ:

Спілка письменників України, друковані органи: газета "Літературна Україна", журнали "Вітчизна", "Всесвіт", "Жовтень", "Прапор", "Радуга", "Радянське літературознавство" та видавництво "Радянський письменник".

СРПУ:

Спілка радянських письменників України, тимчасова назва теперішнього СПУ з травня 1932 р. до липня 1934 р.

"Ста́пелі":

журнал, орган філії ВУСПП у Миколаєві.

стеклий:

діял. скажений.

Стронніцтво людове:

поль.: Stronnictwo ludowe — Народна селянська партія.

"Студент революції":
журнал; виходив у Харкові з 1922 р. російською, а з 1924 р. українською й російською мовами; видавці — Центральне і Харківське бюро пролетарського студентства України. Ліквідований 1933 р.

СУМ:
Спілка української молоді — нібито юнацька прибудівка СВУ

ТЕХНО-МИСТЕЦЬКА ГРУПА А:
літературне об'єднання, що постало 1930 р. в Харкові з ініціативи Майка Йогансена і ставило собі на меті модне на той час поєднання літератури й мистецтва з розвитком техніки й індустріялізації.

техпроп:
відділ технічної пропаґанди при виробництві.

Третій відділ:
Третій відділ "власної його імператорської величности канцелярії" — орган політичного розшуку і слідства в царській Росії. НКВД присвоїв собі це означення для своїх клітин у таборах ҐУЛАҐа.

Третій інтернаціонал:
див. Комінтерн.

тройка:
у 30-ті роки при республіканських (і, здається, обласних) ДПУ існували закриті судові "трійки", що виносили вирок над тими особами, у яких не було наявних злочинів, але яких треба було, на думку влади, усунути з суспільного середовища.

"Трудова громада":
центральний орган УПСР 1919 р. у Кам'янці-Подільському.

ТЮГ:
Театр юного глядача, професійний театр для дітей і підлітків. У Харкові створений 1920 р. як Театр казки, в Києві ТЮГ працював з 1924 р.

тюрпод:
рос.: тюремный подотдел (тюремний підвідділ).

УАПЦ:
Українська автокефальна православна церква.

УВАН:
Українська вільна академія наук, наукова установа, що існує поза межами України. Створена 15 листопада 1946 р. в Авґзбурзі, Німеччина.

увіст:
член або прибічник УВО, див.

УВО:
Українська військова організація, нелеґальна революційно-політична формація, що постала 1920 р. у Львові заходами старшин різних українських армій з метою продовжувати збройну боротьбу за державність. УВО ніколи не ліквідувалася якимось формальним актом.

УГА:
Українська галицька армія, назва реґулярної армії ЗУНР-ЗО УНР після 17 листопада 1919 р. Перед цим відома як Галицька армія (ГА).

УЗВЫШША:
літературно-мистецьке об'єднання письменників Білорусії (1926-31 рр.).

"УЖ":
"Універсальний журнал", ілюстрований місячник, виходив у Харкові з листопада 1928 р. по кінець 1929 р. за ред. Ю. Смолича. Ідея видання належить Майку Йогансенові та Левкові Ковальову; біля журнала гуртувалися письменники, що після його закриття створили ТЕХНО-МИСТЕЦЬКУ ГРУПУ А. (Не плутати з "Універсальним журналом" групи футуристів, вийшло два числа 1918 р.).

УКП:
Українська комуністична партія (популярно — укапісти), створена на установчому з'їзді 22-25 січня 1920 р., стала найпослідовнішим теоретичним і організаційним оформленням українського комунізму; виступала в опозиції до КП(б)У як філії РКП(б) на Україні. Розпущена 3 березня 1925 р.

Укрінбанк:
український відділ державного банку СРСР.

"Українська література":
місячник, орган СПУ, виходив 1941-5 рр. замість журнала "Радянська література", гол. ред. Ю. Яновський. 1946 р. Яновського зняли з редаґування за націоналістичні тенденції та змінили назву на "Вітчизна".

"Українська хата":
літературно-мистецький, критичний та публіцистичний місячник, виходив у Києві з березня 1909 р. до вересня 1914 р. за ред. П. Богацького й Микити Шаповала. Навколо журнала гуртувалися модерністи й імпресіоністи.

Українське видавництво:
єдине дозволене німецькою владою українське видавництво в Генеральній Губернії, засноване в кінці 1939 р. з осідком у Кракові як спілка з обмеженою порукою.

Укрголовнаука:
Українське головне управління науковими, музейними і науково-художніми установами; існувала як відділ Народного комісаріяту освіти.

УКРЛІТ:
Головне управління в справах літератури й видавництв на Україні, що виконувало функції цензури.

Укрнархарч:
Український наркомат харчової промисловости.

Укрповітрошлях:
установа, якій підлягала цивільна авіяція УРСР.

УКРЮС:
Українська комуністична робітнича юнацька спілка (також відома як Комюн — комуністичне юнацтво), молодеча організація при УКП (1920-5 рр.).

УНДІП:
Український науково-дослідний інститут педагогіки, заснований 1926 р. в Харкові, з філією в Києві.

УНР:
Українська Народна Республіка (1917-20 рр.).

УНС:
Університет народів сходу в Москві.

УПСР:
Українська партія соціялістів-революціонерів (популярна назва — есери). Як всеукраїнська партія оформилася 17-18 квітня 1917 р. в Києві. Центральний орган — газета "Боротьба". Згодом ліва фракція УПСР дістала від газети назву боротьбістів.

УРБІНО:
угруповання всередині ГАРТУ, що складалося з однодумців Хвильового. Пізніше письменники цієї групи заснували ВАПЛІТЕ.

УРЕ:
"Українська радянська енциклопедія" в 17 томах, 1-е вид. (Київ, АН УРСР, 1959-65).

урка, уркач:
див. вуркагани.

УРЧ:
рос.: учётно-распределительная часть (обліково-розподільна частина).

УСДРП:
Українська соціял-демократична робітнича партія (популярно есдеки), виникла 1905 р. з РУП, див.

УСРП:
Українська соціялістична радикальна партія. З 1890 по 1926 рр. мала назву Руcько-українська радикальна партія ("партія Івана Франка").

УТОДІК:
Українське товариство драматургів і композиторів.

фабза́вуч:
фабрично-заводське учениництво, школа для підлітків при підприємстві, що готувала робітників масових професій, а одночасно давала середню освіту; 1940 р. замінена ремісничою школою і школою ФЗН (фабрично-заводське навчання).

факпрофос:
факультет професійної освіти.

ФЗУ:
: те саме, що фабзавуч.

філер:
: таємний агент НКВД, таємний наглядач за непевною для держави особою.

фінвідділ:
: фінансовий відділ місцевої ради (сільради, міськради) чи установи.

ФОН:
: рос.: факультет общественных наук (факультет суспільних наук).

халтура:
: легкий побічний заробіток; несумлінна, неакуратна робота і продукт такої роботи.

харчосмак:
: так у побутовій мові називали їдальні-ресторани Нархарчу.

ХЕМЗ:
: Харківський електро-механічний завод, велике підприємство електротехнічної промисловости, створене 1915 р. на базі евакуйованого з Риги в часи Першої світової війни Російсько-балтицького електро-механічного заводу.

ХПЗ:
: Харківський паротягобудівельний завод, одне з найстаріших (1895 року) і найбільших підприємств транспортного машинобудування УРСР. З 1957 р. офіційна назва: Харківський завод транспортного машинобудування ім. В. О. Малишева.

ХПІПО:
: Харківський педагогічний інститут професійної освіти, тимчасова назва університету (1930-3 рр.).

ХТЗ:
: Харківський тракторний завод ім. Серґо Орджонікідзе, одне з найбільших підприємств тракторобудування в СРСР. Введений в експлуатацію 1 жовтня 1931 р.

ЦВК УРСР:
: Центральний виконавчий комітет УРСР; в роки 1935-8 рр. назва найвищого органу державної влади і найвищого законо-

давчого, розпорядчого та контролюючого органу України. Попередня назва — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, ВУЦВК.

ЦК:
центральний комітет партії.

ЦЛК:
центральна лікарська комісія.

ЦР:
Центральна Рада.

ЧК:
популярно — чека; повна назва ВЧК — рос.: Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем (1917-22 рр.). Її функції перебрало ДПУ (ҐПУ).

"Червоний клич":
журнал, орган української секції МОПР.

"Червоний шлях":
громадсько-політичний та літературно-художній щомісячник, видавався в Харкові (1923-36 рр.).

чорний ворон:
автомобіль політичної поліції Радянського Союзу, яким перевозять ув'язнених.

ЧСВН:
рос. — член семьи врага народа (член родини ворога народу).

шалман:
безладне, хаотичне згромадження різноманітного характерами, суспільним станом і національністю люду в одному будинку, в одній залі чи й в одному таборі.

"Шляхи мистецтва":
літературно-мистецький журнал, що неперіодично виходив у Харкові 1921-3 рр.

шмон:
на в'язничному жаргоні — обшук.

шняга:
назва баржі на північних річках (Печора та її допливи).

"Штурм":
нова назва дніпропетрівського журнала "Зоря" з 1935 р.

Іменний покажчик

Абакумов — 50.
Авдотя — 47, 63.
Адамов — 641–2, 645–7, 651–2.
Адлер, Віктор — xiii.
Азаров, Міша — 538.
Айзеншток, Ієремія — 397, 401, 449, 465.
Акіта, Токудзо — 257, 724.
Аксаков, Сергій — 10.
Аксьонов, Павло — 436.
Алешко, В. — 124–5, 401.
Алмаз, Н. — 614.
Альтенберґ — xiii.
Андреєв, Леонід — 11, 472.
Андреєвич, Михайло — 614.
Андрейчин, М. — 611, 614.
Андрієвський, П. — 716.
Анищенко, Каліст рат — 248.
Антоненко–Давидович, Борис — 105, 159, 212, 219–20, 224, 226, 235, 425–8, 445, 458, 549, 691.
Антонович, В. — 187, 448.
Антонович, Д. — 716.
Арґен — див. Ґенкин
Арцибашев, Михайло — 472.
Аршавський, Даня — 593, 614.
Астахов — 467.
Атамановський — 542.
Атаманюк, В. — 114.
Ахматова, Анна — 306, 309, 472, 574, 584.

Бабао Лю–шен — 566–8, 638–9.
Бабаян — 614.
Багалій, Дмитро — 134, 186, 189, 193, 196–200, 243, 395–7.
Баглюк, Григорій — 550, 554, 562–3, 592–3, 612, 614.
Багмут, Іван — 273.
Багрицький, Едуард — 306, 326, 535.
Багряний, Іван — 224–41, 405, 425, 691.
Бадан, О. — 392–3, 636.
Баєр, Микола — 73.
Бажан, Микола — 243, 306, 317, 320, 322–3, 479, 499, 690–1.
Байрон, Дж. Ґ. — 333, 581.
Балицький, Всеволод — 269, 359, 492, 499.
Бальзак, Оноре де — 118.
Бандровська, Ева — 481, 498.

Баран, М. — 186, 192, 195.
Барбюс, Анрі — 257.
Барка, Василь — 405.
Бачинський, Юліян — 332, 467–8, 532–3.
Баш, Яків — 452.
Башловка — 503–4, 529, 534, 537, 554, 562–3, 592–3, 612, 614.
Бедзик, Дмитро — 248.
Безуглий, Микола — 90, 92.
Бережний — 56.
Березницький — 11–12.
Берія, Лаврентій — 389, 610–11, 613, 617, 649.
Бернацький — 42, 58.
Бернс, Роберт — 306, 325–6, 329, 333.
Бєлий, Андрій — 472.
Бичко, Валентин — 270–1.
Білецький, Андрій — 450–2, 681.
Білецький, Олександер — 125, 396, 398, 400–4, 406, 411, 414, 422, 425, 447, 449, 451.
Білик — 448.
Білінська, Женя — 477–8, 483, 529.
Білінська, Неоніла — 416, 477.
Білінський, Микола — 477, 481, 483, 498, 529.
Білінський, Петро — 477.
Білінський, Федір — 477.
Біллер, Едуард — 71, 94.
Білозерська, О. — 102.
Білозерський, О. — 116.
Білокінь — 674.
Білоус, Дмитро — 334.
Блакитний, Василь — 58, 79, 257, 265, 277, 292–3, 384–5, 622–3, 696–7.
Блок, Олександер — 292, 581–3.
Блонський, Пантелеймон — 24–6, 29–30, 36.
Бобинська, Міля — 338.
Бобинський, Борис — 336–8.
Бобинський, Василь — 335–8, 415, 598–9.
Бобир, Діодор — 99, 104, 127, 155–6, 499.
Богацький, П. — 721.
Богданов, О. — 714.
Богораз, Йосиф — 531–2, 555, 573, 588, 668–9.
Богораз, Лариса — 531, 537, 668.
Божко, Петро — 91.
Божко, Сава — 74–6, 78–91, 248–9, 267, 300, 309, 322, 338–40, 383, 589.
Божко, Тарас — 82.
Божко, Юлій Савич — 91.
Бойко, Василь — 396, 398, 400–1, 410–12, 449, 463, 465.
Бойко, Степан — 51, 56.
Борзенко, Сергій — 270–71, 306, 313, 431–2.
Борзяк, Дмитро — 227.
Брасюк, Григорій — 227.
Брусілов, Олексій — 29.
Будьонний, Семен — 380.
Бузько, Галина — 61.
Бузько, Дмитро — 61–2, 74, 280.
Бунін, Іван — 472.
Бургґардт, Освальд (псевдонім – Ю. Клен) — 105, 113, 141–2, 144, 324, 691.
Буревій, Кость — 221, 394, 422, 468, 507.
Бутко, Ганна — 685.
Бутко, Раїса — 684–5, 692.
Бухарін, М. І. — 468.
Буценко, Панас — 56–7, 70, 80, 577–80, 618, 640.

Вайлд, Оскар — 60.
Вальцель, О. — 451.
Варава, Олекса (псевдонім – Олекса Кобець) — 105.
Василенко, М. — 191.
Василь — 65–6.
Васильків — 532–3.
Васильченко, Степан — 217, 428.

Ведмицький, Олександер — 415.
Велз, Герберт — 151.
Веляскес — 103.
Верба, Раїса — 415, 421.
Вергун — 549.
Вересаєв, В. В. (Смідович) — 685.
Веретенченко, Олекса — 62, 405, 692.
Веріженко, Тетяна — 303–5.
Вертінський — 466.
Верьовка, Григорій — 316–7.
Винниченко, Володимир — 24–6, 28–9, 39, 43, 60, 68, 136, 146, 152, 191, 208, 214, 217, 258, 279, 346, 393, 448, 457, 500–1, 504, 599, 681.
Винокур — 511.
Винокурний, Григорій — 571–2, 618, 638–9, 665.
Винярський — 52.
Вишенський, Іван — 399, 417.
Вишня, Остап (псевдонім Павла Губенка) — 75, 254–5, 259, 265–6, 270, 274, 280, 288, 302, 312, 380–90, 460, 589, 714, 716.
Вілянд, Крістоф–Мартін — 148.
Вірап, В. — 562, 593, 614.
Вітмен, Волт — 325, 333.
Власенко — 98, 149, 229.
Влизько, Олекса — 221–2, 314, 359, 394, 422, 465, 468, 492, 499, 507.
Вовчок, Марко (Марія Вілінська) — 28, 115, 410, 442.
Воґау, Наталя — 308–9.
Вознесенський, Воздвиженський, Воскресенський — 566.
Волін, В. — 709.
Волобуєв, Михайло — 392–3, 409, 473–4, 516.
Володимир Великий — 103, 185, 187.
Волошин, М. — 574.
Воробйов — 70.
Воробйова — 70.
Вороний, Марко (псевдонім – Марко Антіох) — xiii, 137–8, 202, 506–9.
Вороний, Микола — xii-xiv, 114, 193, 200–2, 306, 345, 581.
Воронин — 73.
Воронин, Прохор — 73, 248.
Воронін, Семен — 559, 614.
Воруський, В. — 227.
Вражливий, Василь — 220, 235, 237, 286.
Врангель, Петро — 185, 368, 438.
Врубель — 101–2.
Врублевська — 118, 128.
Вульфович — 614.
Вухналь, Юрій (дійсне прізв. – Іван Ковтун) — 248, 254, 259, 270, 288–91, 383.

Гавптман, Герґарт — 60.
Гавриленко — 117.
Гаврилів, М. — 414.
Гаврилов — 330.
Гаєвський, Анатолій — 629.
Гайворонська, Зіна — 457, 459.
Гайворонський, Платон — 457–9, 491, 499.
Гай–Головко, Олекса — 692.
Гайне, Гайнріх — 112, 581.
Гайовий, Леонід — 286, 415, 424.
Гак, Анатоль — 62.
Гаккебуш, Любов — 59.
Гамсун, Кнут — 60, 685.
Гаркуша, Марія — 89, 91.
Гартний, Цішка — 258.
Гафіз, Ш. М. — 333–4.
Геббель, Фрідріх — 333.
Геґель, Ґ. В. Ф. — 524.
Гельдерлін, Ф. — 581.
Гельфер, Євген — 531, 534, 536–7, 543, 555, 638.
Гемінґвей, Ернест — 630–31.
Генрі, О. — 333.
Гердер, Йоганн–Ґотфрід — 148.
Геринович — 191, 316.

Гермайзе, Осип — 100, 142, 186, 192, 269, 410, 412.
Гірняк, Йосип — 221, 386, 445–6, 692.
Гірчак, Євген — 89, 249, 423–4, 439, 588–90, 688.
Гітлер, Адольф — 290, 636, 678.
Гоголь, Микола — 10, 16.
Голованівський, Сава — 248.
Головко, Андрій — 248, 368, 463–4.
Головко, Надія — 464.
Голоскевич, Григорій — 117, 717.
Гомер — 133.
Гончар, Олесь — 318–19.
Гончаренко, Іван — 267, 298–9.
Гончаров, І. О. — 685.
Гординський, Святослав — 405.
Гордієнко, Д. — 271, 288.
Гордієнко, К. — 290.
Городецька, Кіра — 342–3, 346, 348, 351.
Городовенко, Нестор — 243, 700.
Горшков, Георгій — 10–11.
Горшков, Сергій Георгійович — 10–11.
Гоца — 382.
Грабовський, Павло — 325–6.
Грабчук, Михайло — 187.
Граб'янка, Г. І. — 110.
Гречкосій — 542.
Гречуха, М. — 620.
Грибоєдов, О. С. — 685.
Григоренко, Петро — xiv, 692.
Григорієв — 310, 374–5.
Григорович — 510, 592–3.
Гринько, Григорій — 578, 622.
Грицай, Микола — 330, 417, 425, 427, 434, 439, 442–5, 460, 463, 598–9.
Гришко, Василь — 423, 428–32, 692.
Грищенко, Олекса — 692.
Грінченко, Борис — 27, 93, 448.
Грубник, Петро — 431.
Грудницька, Марія — 415, 422, 424.
Грунський, Микола — 384.
Грушевський, Михайло — 27–9, 31, 43, 68, 102, 186–99, 204, 243, 379, 394.
Гудзінський, Володимир — 74.
Гура — 538–9, 546–7.
Гуревич, Зяма — 511.
Гусеїнов, Алі — 610.
Гуцало, Сергій — 99, 118, 128.
Гюґо, Віктор — 401.

Ґвініяшвілі, Ніна — 437.
Ґеворк'ян, Сократ — 555–6, 562, 593, 608, 611, 614.
Ґельферіх-Саде, М. — 717.
Ґенкин, Аркадій (псевдонім – Арґен) — 368, 371.
Ґерлянд, Бріґітта — 689.
Ґете, Йоганн — 148, 333, 400.
Ґжицька — 311.
Ґжицький, Володимир — 368, 460, 491, 542–3.
Ґінзбурґ, Євгенія — 436–7, 614.
Ґлієр, Райнгольд — 258.
Ґойя, Франсіско — 103.
Ґольдоні, Карло — 60.
Ґорзлін, Дорін — 116.
Ґорячов, А. — 209, 332.
Ґорький, Максим (псевдонім Олексія Пешкова) — 257, 262, 281–3, 434, 459, 472, 709.
Ґрамматік, Емма — 60.
Ґрановський (Драновський) — 534–5, 551–3, 559–63, 592, 614.
Ґумільов, Ніколай — 574, 581, 584, 639.

Давиденко — 502–3, 511.
Давід, Жак-Люї — 103.
Дарвін, Чарлз — 149.
Дей, О. — 407.
Дейнека — 549, 551, 562, 593, 612, 614.

Декарт, Рене — xiv.
Деменко, Леон — 270, 431.
Демидко, П. — 117.
Демчишин, Михась — 71, 94.
Дем'янчук, В. — 117.
Денікін, Антон — 54, 185, 352, 368, 415.
Державин, Володимир — 398, 404, 691.
Десняк, В. (В. Василенко) — 133.
Джамі, А. — 333–4.
Джос, Михайло — 20, 187, 221.
Дзеверин, Іван — 403.
Дзюба, Іван — 319–20, 403.
Дикий, Антон — 85.
Дідушок, П. — 468.
Дінґельштадт, Федор — 614.
Дітмар — 716.
Дмитрова, Людмила — 368.
Дніпровський, Іван — 43, 57–9, 74, 81, 135, 252, 274, 383.
Доброгаєв — 473–4.
Довгаль, О. — 435.
Довгань, Кость — 100, 117, 120.
Довженко, Олександер — 277, 322, 587, 691, 695.
Домонтович, Віктор — 101, 132, 142.
Донцов, Дмитро — 213, 279, 448, 500–1, 707.
Дорошкевич, Олександер — 133.
Досвітній, Олесь — 132, 220, 249, 255, 258, 261–2, 264, 267, 269, 274–5, 283, 286, 328, 330, 415, 420, 479, 589.
Дос Пассос, Джон — 324–5.
Достоєвський, Федір — 20, 88, 213.
Доценко, Микола — 415, 423, 480, 483, 487–8, 497.
Драгоманов, Михайло — 19, 68, 101, 119, 123, 187, 204, 394, 448.
Дражевська, Любов — 416.
Драй–Хмара, Михайло — 43, 74, 105, 135–40, 142, 281, 324, 403, 487, 506, 508–9.
Драй–Хмара, Оксана Михайлівна — 137.
Драновський – див. Ґрановський
Драч, Іван — 334.
Дрейцер, Соня — 614.
Дробніс — 560.
Дубина — 24, 29, 31, 40.
Дубовий, Іван — 243.
Дудко, Федір — 51–2, 692.
Дуне, Едуард (псевдонім – Іван Іванов) — 556, 594, 610, 612–13, 690.
Дятлов, М. — 20.

Едшмідт, Казімір — 451.
Ейхе, Роберт — 619.
Еллан — див. Блакитний
Енґельс, Фрідріх — 495, 503.
Енукідзе, Авель — 614.
Енукідзе, Ладо — 614.
Епік, Григорій — 129, 217, 253, 255, 259, 264, 266, 268, 274, 283, 286, 329–31, 351–61, 368, 389, 420, 435, 463, 465, 479, 491–2, 499, 505, 538, 550, 587, 589.
Ередія, Жозе–Марія — 115.
Ерстенюк — 636.
Ефрон, Сергій — 319–22, 330, 333–4, 341, 343, 351, 387, 431, 459, 463–4, 477, 515, 575, 669, 678, 690–1.

Євшан, Микола — 73, 448.
Єжов, Микола — 389, 557, 569, 592, 610–11, 613, 617.
Єрмилов, В. — 265.
Єрьомін — 398.
Єсенін, Сергій — 295, 306, 317.
Єсеніна — 296.
Єфремов, Сергій — 122, 130, 248, 268–9, 379, 448, 500–1, 504, 665.

Жак, Люї — 615.
Жід, Андре — 324.
Жінкін — 398.
Жук, Андрій — 26, 505.
Жуковський, Г. — 316.
Журба, Галина — 692, 704.

Забіла, Наталя — 77–8, 82, 248, 321, 581, 595.
Заболотний, Д. — 258.
Загул, Дмитро — 111–12, 201, 256, 427, 581–2, 708.
Заєць — 416.
Заєць, Василь — 415–16, 422.
Зайцев, Павло — 110.
Западинський, Ю. — 550.
Зарицький — 258.
Зарудний, Микола — 452.
Затонський, Володимир — 258, 331, 478, 579, 697.
Західній, Володимир — 548, 554, 612, 615.
Західній, Ярослав — 547–8, 554.
Зевельчинська, Л. — 451.
Зеленін — 510, 592.
Зелінський — 457.
Зенкевич, Павло — 367.
Зеров, Микола — xiii, 105, 107–32, 136–45, 148, 154, 162, 166, 200–2, 205–6, 243, 248, 256, 258, 306, 322–4, 326, 352, 400–1, 403, 406, 427, 480, 499, 505–10, 587.
Зінов'єв — 612, 615.
Зінов'єв, Г. Є. — 557.
Злотник — 615.
Злотник, Григорій — 593, 608, 615.
Золя, Еміль — 449–50.
Зорєв, Павло – див. Филипович, Павло.
Зущик, Дем'ян — 187.

Іваненко, Валерія (Воля) — 440–1.
Іваненко, Дмитро — 439.
Іваненко, Оксана — 235, 434, 439–41.
Іванисенко, Віктор — 403.
Іванов, Валер — 270.
Іванов, Володимир — 615.
Іванов, Микола — 508.
Івченко — 269, 273, 500.
Ієвлев, Дмитро (псевдонім – Кислиця) — 458–9.
Іларіон – див. Огієнко, Іван.
Ільф, Ілля — 535.
Ільченко, Олександер — 508.
Іоаннісян, І. — 326–7.
Іонінас — 191.
Іоффе, Наум — 613, 615, 642, 645, 647–8.
Ірчан, Мирослав (Андрій Дмитрович Бабюк) — 130, 172, 221, 267, 368, 460, 491, 598–9.
Ісаакян, А. — 326–7.
Іскра — 102.
Істраті, Панаїті — 257.

Йогансен, Майк — xi, 58, 254, 260–2, 267, 277, 307, 327, 426, 719.

Каганович, Лазар — 280, 373, 379, 466, 517–18.
Казанцакіс, Нікос — 257.
Каздоба, Кузьма — 140.
Казка, Аркадій — 321.
Калинін — 242.
Калинович, Михайло — 117, 148, 150.
Калінін, Михайло — 555–6.
Калянник, Іван — 270–1, 306, 313–14, 387, 431.
Кальнишевський, Петро — 536.
Каменєв, Л. Б. — 557.
Камінський, Б. — 716.
Капустин — 615.
Капустянський, Іван — 381.

Каразін, Василь — 247.
Карибут, М. Ю. — 332.
Карум — 152–3.
Каспрович — xiii.
Касяненки — 618–19, 621.
Катаєв, Валентин — 535.
Катулл — 133.
Катюк, Олександер — 187.
Качура, Яків — 114, 435.
Кашкетін — 510, 592–3, 608.
Кащеєв — 678, 681.
Кащенко, Андріян — 31.
Квірінґ, Еммануїл — 580.
Квітка–Основ'яненко, Григорій — 247, 410.
Квітко, Л. — 260, 274.
Килимник, Левко — 22, 24, 29, 33–5.
Кириленко, Іван — 85, 238, 267, 286, 294, 298, 366, 370, 387–8.
Кирилюк, Євген — 100, 107, 118–20, 127, 147.
Кириченко, Михайло — 286, 433.
Китайнер, Григорій — 510, 532, 537, 555, 638, 682.
Кияниця, П. — 201.
Киянко — 513–14, 516, 520, 523, 525, 528–9, 607.
Кізко — 405.
Кікнадзе, Ніко — 615.
Кільчевський, Олександер — 97.
Кіндрат — 69.
Кіплінґ, Редьярд — 307.
Кіров, Сергій — 331, 464–5, 581.
Кітс, Джон — 306, 325, 333.
Кічура, Мелетій — 111.
Клебанов, Борис — 235, 425, 428–9, 432, 434, 445.
Клен, Юрій — див. Бургґардт, О.
Клепацький — 52.
Клоччя, А. — 210, 267, 286, 342, 344–5, 363, 366, 436.
Кльопшток, Фрідріх–Ґотліб — 148.
Ковалев, Левко — 262.
Ковалева, Клава — 203.
Ковалевський, Лаврентій — 685.
Коваленко, Борис (Псевдонім – Правдюк) — 105, 119, 144, 160, 206, 210, 216, 234, 238, 267, 298, 342, 344, 361, 363, 366, 427, 436.
Коваленко, О. — 716.
Ковалів, В. — 468.
Ковальов — 678, 681.
Ковальов, Левко — 720.
Ковток, Федір — 636, 667, 672.
Когно — 641–2, 645–8.
Козак, Сергій — 452–3.
Козинець — 38, 97.
Козлов — 326, 612.
Козлова, Зінаїда — 615.
Козоріз, М. — 492, 499.
Козуб, Сергій — 137–8, 506, 509.
Колас, Якуб — 258.
Колесник, Петро — 100, 107, 118–21, 128.
Колесса, Микола — 316.
Коллард, Ю. — 716.
Колосова, Катерина — 452.
Кольченко — 98, 163, 229.
Кониський, Олександер — 448.
Коновалець, Євген — 533.
Конрад, Джозеф — 151.
Конт, Оґюст — 449.
Копилев, Лев — 452.
Копиленко, Олександер — 259, 270, 273, 285, 288, 478–9, 678.
Копиця, Давид — 415, 424, 429, 431, 480, 495–8.
Корнієць, Леонід — 620.
Корнійчук, Олександер — 98, 100, 119, 126, 159–64, 166–73, 216, 231, 425, 479.
Корнфельд, Борис — 531, 641, 644–6, 652, 655–7, 659.
Короленко, Володимир — 439.
Коротич, Віталій — 452.
Коршак, Олександер (псевдонім – О. Лан) — 99, 118, 120, 128,

154–5.
Коряк, Володимир — 121, 238, 363, 365, 385, 395–8, 405–7, 420, 443, 449, 688.
Косак, Григорій — 243.
Косинка, Григорій — 105, 201–3, 205–6, 208, 219–22, 226, 235, 394, 422, 460, 468, 491, 507, 599, 680.
Косіор, Володимир — 533–4, 563, 610, 615.
Косіор, Станіслав — 286, 510, 534, 618–19.
Костер, Шарль де — 307.
Костомаров, Микола (псевдонім – Ієремія Галка) — 68, 116, 187, 435, 448.
Костюк, Ганна (дочка Данила Судука, мати автора) — 3, 5, 6, 8–9, 13, 18, 21, 37–8, 40, 93.
Костюк, Дарця — 4, 565.
Костюк, Іван (Яньо) — 4, 5.
Костюк, Маня — 4, 173, 295, 334, 465, 474, 476–7, 636, 667, 683.
Костюк, Олександер Трохимович — 3, 5, 6, 8, 12–13, 15, 18–19, 21, 23, 31–3, 37–8, 40, 65, 93, 564–5.
Костюк, Раїса (дружина автора) — 236, 683–6.
Костюк, Теця — 4, 5, 40.
Костюк, Юра — 477.
Косяченко, Григорій — 201, 210.
Котляревський, Іван — 397, 399.
Коханський, Іван — 100, 118, 128.
Коцюба, Г. — 288.
Кюцюбинський, Михайло — 306, 338, 435, 506.
Коцюбинський, Юрій — 578.
Кочерга, Іван — 169.
Кочубей — 102.
Кошелівець, Іван — 692.
Кошова, Людмила — 118, 128.
Крайній, Віктор — 534, 551, 555–6, 562–3, 592–3, 615.
Красіцький, Ігнаци — 110.
Краскин, Йосиф — 615.
Кривдин — 46.
Кривошеїна, Ніна — 590, 642, 645, 648, 653, 655.
Кривоший, Вікторія — 72, 100, 118, 127.
Крижанівський, Степан — 450, 452–3.
Кримський, Агатангел — 326, 328.
Кронштадський, Іоан — 13–14.
Крученіна, Лена — 437.
Крушельницький, Антін — 221, 332, 394, 467–8, 532–3, 710.
Крушельницький, Іван Антонович — 221, 332, 467.
Крушельницький, Тарас Антонович — 221, 332, 467.
Крюков, Борис — 440.
Кубась, Йосип — 415–16, 423.
Кудін, Олександер — 403.
Кузякіна, Наталя — 403.
Кулаков, Василь — 471–3.
Кулакова — 473.
Кулик, Іван — 56–7, 74, 267, 275, 283, 325, 577.
Куліш, Антоніна — 311, 313.
Куліш, Микола Гурович — 59, 68, 168–9, 172, 243, 249, 254–5, 258–62, 260–1, 264, 266–70, 274–5, 283–4, 307, 311.
Куліш, Панько — 100, 102, 110, 116, 118–19, 129.
Кулькин, Василь — 646.
Кумпан, Іван — 94.
Кундзіч, Гелій — 343.
Кундзіч, Кіра – див. Городецька
Кундзіч, Олексій — xi–xii, 76–7, 94, 248, 252–3, 288, 338–48, 350–1, 355, 479, 515, 678.
Куніна, Паша — 615.
Купала, Янка — 258, 307.
Купрін, Олександер — 472.
Купчинський, Роман — 599, 691.

Курбас, Лесь — 104–5, 169, 221, 258, 321, 352, 389, 418, 420, 588, 694–5.
Курило, Олена — 117.
Куриневський, Дмитро — 615.
Кушик, Іван — 522–5.
Кушнарьов–Пример, Роман — 367–70.

Лавріненко, Юрій — 396, 415–16, 422, 445, 464, 605, 692.
Лаґунов — 474.
Лакиза, Іван — 228, 549.
Ландирев, Т. — 270.
Ле, Іван (І. Л. Мойя) — 275, 286, 365–6, 376.
Лебедєв–Кумач — 521.
Лебединець, Михайло — 332, 468.
Лебідь, Ананій — 136–9, 505–10.
Лебідь, Максим — 257.
Левада, Олександер — 265.
Левитський, Л. — 186, 192, 195.
Левін, Натан — 615.
Левченко, Григорій — 117.
Ледянко, Микола — 416, 418.
Лейтес, Олександер — 259, 271, 273, 283, 386, 465.
Леконт де Ліль, Шарль–Марі — 115.
Лелевич, Г. — 709.
Ленін, Володимир — 31–2, 169, 213, 344, 495, 502–3, 516, 580, 613, 622.
Лепкий, Богдан — 257.
Лепкий, Лев — 599.
Лермонтов, М. — 10, 283, 581.
Лессінґ, Ґ. Е. — 148.
Липківський, Василь — 279.
Липський, Володимир — 189.
Литвиненко–Вольгемут, Марія — 201.
Ліберберґ, Йосип — 151.
Логвин — 357.
Лойф — 590, 643, 647, 653.
Лукаш, Микола — 333.
Луначарський, Анатолій — 191.
Люба — 23, 476.
Любченко, Аркадій — 381, 420, 479.
Любченко, Панас — 190–1, 195, 198, 200, 268, 270, 280, 578, 618.
Лянжерон — 175.
Льойоля, Ігнацій — 207.

Магід, Муся — 593, 615.
Мазепа, Ісаак — 152, 291, 310, 457.
Майборода, Георгій — 316, 452.
Майборода, Платон — 316.
Май–Маєвський — 371.
Майоров — 127.
Майстренко, Іван — 408, 424, 692.
Майстренко, Яків — 415, 423–4.
Майфет, Г. — 465.
Македонов — 584.
Макеєв, Іван — 619, 621, 636.
Максимов, Максим — 615.
Максимович — 396.
Максимович, К. — 588.
Максимович, Михайло — 187.
Мала, Паша — 62.
Маланюк, Євген — 213, 500.
Малафій — 94, 632–4, 638.
Малахов, Сергій — 584–5, 626.
Малицький, Федір — 99, 118, 128, 155.
Малиш–Федорець, Марія — 44–5.
Малишев, В. О. — 733.
Манило, Іван — 405.
Марджанішвілі — 258.
Маркович — 435.
Маркс, Карл — 344, 495, 503, 524, 650.
Мартинов, Олександер — 612, 615.
Марціял, Марк–Валерій — 110.
Маршак, Самуїл — 325–6.
Мар'ямов, О. — 267.
Масенко, Іра — 248, 303.

Масенко, Оксана — 304.
Масенко, Степан — 310–11, 313–19.
Масенко, Терень — 73–5, 80, 82, 88–9, 92, 94, 248, 250, 252–4, 268, 270, 285, 299, 300–4, 306–12, 314–17.
Масенко, Тетяна, див. Веріженко
Масенко, Юхимка — 304.
Маслов, Сергій — 108, 127, 146–7, 229.
Матвеєв — 470.
Матушевич — 94.
Матяш, Сергій — 415, 422, 468.
Махно, Нестор — 292, 310, 374.
Мацієвич, Л. — 716.
Маяковський, В. — 258, 277–8, 709.
Меженко, Юрій — 100, 508, 708.
Мейтус, Юлій — 368.
Мелешко, Фотій — 312–13.
Мелікседов, Т. — 270.
Мелпайс, Карл — 593, 615.
Метерлінк, Моріс — 472.
Микитенко, Зінаїда — 415, 418–21.
Микитенко, Іван — 168–9, 172, 248, 267, 275, 283, 294, 298, 366, 418–20, 688.
Микитенко, Олег — 421.
Микола I — 639.
Микола II — 4.
Минко, Василь — 248, 267.
Мирний, Панас — 121, 249, 250, 272, 392, 395, 397, 439.
Мисик — 331–2.
Мисик, Василь — 112–13, 248, 250, 252, 259, 270, 274, 288, 306, 311, 313, 318, 321–35, 463, 465, 467–8, 589, 590, 691, 714.
Михайличенко, Гнат — 203, 338, 525.
Михайло — 476.
Михайлов — 325–6, 615.
Міловідов, Володимир — 469–70, 472–4, 476.
Мілтон, Джон — 333.
Мільман — 615.
Міндлін, Ем. — 258.
Мінков, М. І. — 554, 612, 616.
Мінкова, Марія — 616.
Мірза-Авак'янц, Наталя — 456.
Міцкевич, Адам — 52, 110.
Міщенко — 437.
Могилянський, М. — 105, 142.
Молотов, Вячеслав — 519, 678, 681.
Мольєр, Жан-Батіст — 685.
Момот, Іван — 248, 252, 254, 259, 267–8, 273, 286, 288, 383, 386.
Мопассан, Ґі де — 333.
Муратов, Ігор — 270–1, 431.
М'якота, Євген — 270–1.

Нагнибіда, Микола — 270–1, 306, 308, 387, 431.
Нагорний, Сергій — 99, 118, 128.
Наумович — 20.
Некрасов, Віктор — 10, 171, 581, 619.
Немирович-Данченко, В. — 709.
Несміян, Лесь — 270–1.
Нехода, Іван — 270–1.
Нечуй-Левицький, Іван — 397.
Нємоєвський — xiii.
Нирчук — 503, 511.
Ніжинець, Анастасія — 415–17, 424–5, 442, 463.
Нізамі, Гянджеві Ільяс — 333.
Нікітін — 10, 558, 602, 624–5, 636.
Ніковський, Андрій — 130, 258, 269, 448, 500–1.
Ніколаєв — 590.
Ніколаєв, Леонід — 331.
Ніщенко, Дмитро (псевдонім – Нитченко-Чуб) — 233, 270–1, 509–10, 587, 708, 717.

Овідій, Публій–Назон — 110.
Овчаров, Григорій — 358, 368, 411, 445.
Огієнко, Іван — 42–3, 56, 147.
Огневик, Тарас — 74–5.
Оголенко, Яків — 76.
Оксамит, Микола — 468.
Олександер III — 3.
Олесь, О. — xii, 114, 200, 306, 457, 464, 500–1, 581, 583–4.
Олеша, Юрій — 535.
Оліцька, Е. — 554.
Ольшевська — 47–8.
Ольшевський — 47–8.
Омельченко, Віра — 354, 360–1, 463.
Орел, А. — 126.
Орест, Михайло — 691.
Оришкевич, І. — 118, 128.
Орлов–Каменецький — 616.
Осіпов — 109.
Островерха, Михайло — 692.
Осьмачка, Тодось — 105, 226, 480, 691.
Отроковський — 142.

Павлик, Михайло — 448.
Павличко, Дмитро — 319.
Павлів, Іван — 98–9, 101–2, 118, 128, 162, 174–5, 178, 181, 197, 499.
Павлов — 642, 645, 647, 651–2.
Паливода, Іван — 48.
Панів, А. — 267.
Панкін — 510, 532.
Панч, Петро — 252–3, 259, 268, 270, 274, 294, 479, 678, 690–1.
Паньківський, Кость — 692.
Папарук–Тичина, Лідія — 317–18.
Паравійчук, Андрій — 51, 56.
Парадиський, Олекса — 447–8, 499.
Пархоменко — 243.
Паскель — 330–1, 455–7, 459–62.
Пастернак, Борис — 306.
Пастушенко, Емілія — 337–8.
Педенюк — 415.
Первомайський, Леонід — 158, 288–90, 297–9, 460, 515, 690.
Переверзєв, Валеріян — 712, 724.
Перерва, Анатолій — 335.
Перетц, Володимир — 146, 186, 396.
Перлін, Євген — 208.
Петлиця, Федь — 381.
Петлюра, Симон — 55–6, 66, 201, 380.
Петренко, П. — 465.
Петров — 100.
Петров, Віктор — 139, 142, 203–6.
Петровський, Григорій — 80, 380, 577, 618.
Петрусь — 117.
Пилипенко, Сергій — 75–6, 79, 82, 221, 248–9, 283, 330, 392, 394–7, 401–3, 412–15, 425, 712, 716.
Пичета — 191.
Півненко, Кость — 415, 422, 468.
Півторацька, Оля — 100, 118, 128.
Підгайний, Семен — 100, 126, 186, 196–9, 510.
Підгорний, Микола — 315.
Піддубний, Г. — 331, 465.
Підмогильний, Валеріян — 105, 124, 207, 220, 226, 235, 324, 331, 465, 491, 549, 587, 599.
Підсуха, Олександер — 452.
Пізняк, Ганна Петрівна — 673–4, 678.
Пізняк, Федот — 569–71, 638–40, 659, 672–3, 682.
Пільняк, Борис (справжнє прізв. Воґау) — 308–9.
Пісоцький, Анатолій — 408.
Плевако, Микола — 398, 401, 407–8.
Плевако, Петро — 408.
Плетньов, В. — 714.

Плужник, Євген — 105, 207, 211–12, 219, 226, 235, 243, 314, 428, 549, 588.
Плющ, Леонід — 691.
По, Едґар–Аллан — 333.
Побережець — 558, 603, 605.
Повержук, Іван — 187.
Повержук, Левко — 22, 29, 187.
Повержук, Михайло — 187.
Подбелло, Микола — 616.
Познанський, Д. — 616, 716.
Покальчук, Володимир — 99, 118–19, 128.
Покровський, Михайло — 187, 191.
Полевой–Генкін — 616.
Поліщук, Валеріян — 264, 401, 465.
Поліщук, Клим — 580, 588.
Полоз, М. — 588.
Полонська–Василенко, Наталія — 193–4, 196, 199.
Полонський — 72.
Полторацький, Олексій — 103, 266–7, 280, 386, 710.
Поляков — 612, 616.
Порайко — 579.
Постишев, Павло — 169, 197–9, 359, 492, 499, 519, 618–19.
Потоцький — 102.
Присяжнюк — 73, 94, 300.
Приходько, Віктор — 24–6, 29, 35.
Прокоф'єв, Сергій — 378, 573–5.
Проценко, Гнат — 415, 468.
Птуха, М. В. — 100.
Пулинець, Олександер — 457, 460.
Пустовійт — 493–4.
Пушкін, Олександер — 10, 581.
Пчілка, Майя — 415–16, 418.
Пясецький — 530.
Пятаков, Г. Л. — 580, 614.
Радек, К. — 614.
Радзієвський (проф.) — 174.
Радомисльська, Ф. — 612, 616.
Растреллі, В. В. — 101.
Редькіна, Ірина — 286, 447–8.
Резніков, Марко — 270.
Решетар, Джон — 47.
Рижкова — 616.
Рильський, Максим — 105, 114, 142, 155–6, 159, 201, 213, 220, 307, 317, 320, 322, 323–4, 351, 507, 581, 691.
Риндик, Іван — 187.
Ричков, Н. — 209, 332.
Ріббентроп, Йоахім — 678, 681.
Рівний — 554, 612, 616.
Річицький, А. — 221, 330, 396–8, 401, 403, 408–9, 415.
Рішельє — 175.
Робертсон — 616.
Роговик, Сергій — 270, 306, 431.
Родов, С. — 709.
Розанов, М. — 613, 689.
Розенкранц, Андрій (псевдонім – Каштан Карий) — 75–6.
Ройтман, Давид — 610.
Рокосовська — 4, 29, 32, 37.
Романовський — 137–8.
Романюк, Леонід — 263, 590, 606, 610–11.
Рубайло, Віра — 118, 126–7, 161, 166–8.
Рубенс, П. П. — 103.
Рубінштейн — 612, 616.
Рудакі, А. — 333.
Руданський, Степан — 24, 27, 38, 179–80, 581.
Рудзутак, Ян — 619.
Рудченко, Іван (він же І. Білик) — 118, 121–3, 134.
Рудченко, Олесь — 74–5.
Рузвельт, Франклін–Делано — 178.
Русецький — 73, 94.
Русов, М. — 716.

Рюмін, Ваня — 41, 49–51.

Сааді — 333.
Сависько, Тодось — 99, 118, 128.
Савченко, Юрій — 415–16, 422, 427.
Савченко, Яків — 111–12, 144, 159, 201, 256, 404, 693, 708.
Садовський, Микола — xiii, 44–5, 55.
Сакидон — 100, 118–19, 127.
Саксаганський, Панас — xiii.
Самарин, Роман — 450–2.
Самійленко, Поліна — 59–60.
Самовидець — 110.
Самохвалов — 489, 491, 510, 512–13, 529.
Самчук, Улас — 654, 692.
Сапронов — 699.
Сапфо — 148.
Сашко — 23, 31, 39, 94.
Сверстюк, Євген — 403.
Свидницький, Анатолій — 108.
Світлична, Надія — 417.
Світличний, Іван — 158, 403.
Селін, Люї — 480, 483, 487.
Семененко, Олександер — 415, 423, 480, 494.
Семенко, Михайло — 105, 265, 267, 277–80, 693, 710–11.
Семенов — 98.
Семко, С. — 127, 168, 195, 216.
Семковський — 410.
Сенатська, Ліза — 616.
Сенченко, Іван — 129, 259, 330, 380, 383, 386, 459, 460, 690–1, 695.
Сенченко, Н. — 252–4, 265, 268, 270, 272, 274, 284–5, 301, 309.
Серж, Віктор — 560.
Сєдов, Лев — 561.
Сєдов, Сергій — 559–61, 616.
Сєдова, Наталія — 561.
Сєнкєвич, Генрік — 685.
Сидорова, П. — 332.
Симоненко, Василь — 158.
Симонов — 457.
Сингалевич, Маргарита — 81.
Сингалевич, Яків — 81.
Синельников, Микола — 105, 724.
Сиротюк, Микола — 434, 436.
Сірко — 579.
Сіхарулідзе — 616.
Сіцінський, Юхим — 51.
Січинський, Володимир — 51.
Січинський, Ярослав — 51.
Сказинський, Роман — 332, 467.
Сковорода, Григорій — 110, 247, 397, 417.
Скоропадський, Павло — 35, 39, 310, 352.
Скрипник, Катерина — 310.
Скрипник, Микола — 53, 89, 151, 171, 220, 254, 258, 266, 330, 349, 354, 393, 409, 414, 423, 432, 439, 502–3, 531, 539, 588, 636, 700.
Скрипчинська, Елеонора — 317.
Скуба, М. — 267, 710.
Слабченко, М. — 186, 243.
Слісаренко, О. — 234, 261–2, 281–2, 352.
Слісаренкова — 311.
Слітінський, Саша — 593, 616.
Смілянський, Леонід — 201.
Смірнов, Володимир — 612, 616.
Смірнова, Варвара — 616.
Смолич, Юрій — 171, 238–40, 261–4, 267, 281–3, 327, 368, 371–2, 390, 423, 688, 690–1, 720.
Снєгірьов, Гелій — 274, 417.
Сніткіна, Анна — 88.
Собко, Вадим — 431.
Собко, Наталя — 417.
Соболев чи Соболь — 481–2.
Созанська, Віра — 53–4.
Созанська, Катря — 53–4.
Созанський, Степан — 53.
Созонов — 446.

Сокіл, Василь — 692.
Соколов, Данило — 415, 424.
Соколовський, О. — 432.
Соколянський, Іван — 390, 589.
Сокольніков — 614.
Солженіцин, Олександер — 544, 550, 556, 594, 613.
Солнцев — 562, 616.
Соловей, Оксана — 116, 692.
Соловцов, Микола (Федоров) — 105, 724.
Сологуб, Федір — 472.
Солуха, Костянтин — 30.
Сосновський — 63–4, 66.
Сосюра, Володимир — 58, 248, 277–97, 320, 526–7, 581, 691.
Сосюра, Марія — 294–5.
Співак, Б. — 612.
Сріблянський, М. – див. Микита Шаповал
Стадник — 619–20.
Стайнбек, Джон — 313–14.
Сталін, Йосиф — 50, 151, 178, 199, 253, 290, 303, 333, 370, 414, 466, 497, 514, 516, 519, 538, 550, 557, 560, 571, 580, 588, 611, 616, 619–20, 636, 639, 649–50, 678.
Станіславський, Костянтин — 709.
Старицька–Черняхівська, Людмила — 130, 269.
Старокадомський, Кость — 581–2, 610, 624–5, 631, 638, 640.
Степанківський, Володимир — 26, 505.
Степура — 35–6, 39.
Стефаник, Василь — 18, 20, 118, 208, 338.
Стефаник, Юрій — 691.
Стівенсон, Р. Л. — 307.
Стрий, Іван — 13.
Стріндберґ, Авґуст — 60.
Струтинська, Марія — 692.
Студинський, К. — 186, 190.
Судук, Данило — 3.
Суровцева, Надія — 691.
Сутирін, В. — 276.
Сухий — 43.
Сухино–Хоменко, В. — 276, 368, 421.
Сюллі–Прюдом — 581.
Сяня — 65–6.

Табачник, Е. — 616.
Тарасенко — 679–80.
Тарноградський, В. — 581.
Татаринов, Володимир — 440.
Теліга, Іван — 100, 118–19, 126–8, 166, 480, 495.
Тенета, Борис — 207, 209–23, 227, 235, 425, 491, 499–500.
Тенета, Таня — 211, 214, 218–19, 221–3.
Тенета, Таїта — 214.
Теодорович — 75.
Терещенко, Микола — 201, 256, 363.
Терлецький — 448.
Тимченко, Євген — 117.
Титаренко, С. — 717.
Тиховський, П. — 413.
Тичина, Павло — 142, 243, 247–8, 258, 268, 274–5, 283, 286, 307, 317–18, 320–3, 326, 329, 401, 526, 589, 691, 695, 708.
Тищенко, Юрій — 26, 505.
Ткач — 548, 554, 612, 616.
Ткачук, І. — 267.
Товкачевський — 448.
Толстой, Лев — 13–14, 17, 351.
Толстой, Олексій — 474, 681.
Трофімов (редактор) — 434.
Троцький, Лев — 31, 370, 513–14, 559–61.
Троян, Іван — 457–8.
Троянкер, Раїса — 204, 264.
Трублаїні, Микола (Трублаєвський) — 438–9,

589.
Тулуб, Зінаїда — 220, 432–8, 691.
Туполев — 619, 621.
Тургєнєв, І. С. — 17.
Турянський — 532–3.
Тустановський, Григорій — 11–12, 15–19, 21–4, 29, 38.
Тутківський, Павло — 186, 189, 192.
Тухачевський, Михайло — 370, 591, 631, 635.
Тхоржевська, Рузя — 52–3.
Тютюнник, Юрій — 63, 66–7, 310, 364–5, 367, 372, 375.
Тютюнники — 372.
Тягно, Борис — 169.

Узков — 558.
Українка, Леся — 68, 179, 326, 360, 448, 525, 612.
Українчук — 578–9.
Ульріх, В. — 209, 332.
Усенко, Павло — 267.
Усов — 71, 94.
Устинов — 71, 94.
Устінов — 538–41, 627, 637–40.
Уфнаровський — 66.
Уфнаровський, Михайло — 63, 65.

Фальківський, Дмитро — 221, 226, 314, 394, 422, 465, 468, 507.
Фельдман, Давид — 259–60, 268, 270–1, 283, 285, 288, 386, 446.
Филипович, Павло — 105, 108, 117–18, 123–4, 126, 131–2, 134, 136–7, 139–42, 162, 166, 200–1, 205, 322, 324, 352, 394–5, 403, 406, 487, 499, 505–7.
Філянський, М. — xii, 200, 306.
Філь, Юхим — 68, 97, 187.
Фіницький, А. — 468.
Фірдоусі — 333–4.
Фішер, Ганс — 554, 616.
Фомін, Євген — 288–91.
Франко, Іван — xii, xiii, 20, 24, 27–8, 119, 125, 193, 306, 326, 336, 394, 448, 450, 515, 525, 581.
Франко, Тарас Іванович — 319.
Фрідкін, Б. — 277.
Фрідман — 616.
Фрунзе, Михайло — 370.

Хайям, Омар — 307, 328, 333–4.
Ханенки — 103.
Хвиля, Андрій — 215, 258, 271, 275, 280–1, 294, 331, 420, 425, 481–2, 578, 688.
Хвильовий, Микола — 59, 80, 97, 106, 111, 113, 129, 157, 160, 207, 215, 217, 220, 243, 247–9, 253–6, 258–62, 264–9, 272–5, 277, 279–81, 283, 286, 293–4, 311, 317, 320, 322–4, 329–30, 335, 344, 349, 352–4, 359, 364, 381, 383, 386–7, 401, 406, 409, 413–14, 424, 432, 439, 464, 466, 499, 515–16, 534, 560, 588–60, 601, 618, 623, 695, 706, 714.
Хлусовський, Сергій — 677, 679–80, 683.
Хмелько — 452.
Хмельницький, Богдан — 101, 442.
Ходасевич — 306.
Холод — 357.
Хрущов, Микита — 619.
Хуторський, Павло — 288, 290.

Цапир, Яків — 415.
Цапко, Георгій — 265.
Цвєтаєв — 378, 573–6.
Цвєтаєва, Аріядна — 575–6.
Цвєтаєва, Марина — 573, 575–6.
Цвіліховська, Раїса — 38, 47–9, 66.
Циганюк, Іван — 22, 24, 26–7, 29, 32–3, 35–6, 187.

Цикін, Костянтин — 549, 551, 555, 591–5.
Цітович — 147.
Цуриченко, А. — 556, 594, 613.

Чаплиґіна, Фаїна — 538, 573, 590, 629–31, 639–42, 645, 653–4, 666–7.
Чарот, Михась — 258.
Чемерис, Женя — 100.
Чепурний, Олекса — 612, 616.
Чередник — 243.
Черкасенко, Спиридон — 44, 457.
Чернець, Леонід — 415, 424.
Черник — 675, 677.
Чернов, Ґеорґій — 689.
Чернов–Малошийченко, Леонід — 254, 259.
Черчілль, Вінстон — 178.
Чехівський, В. — 130–1, 188.
Чехов, Антон — 20, 179, 472.
Чеховий — 126–7, 166–7.
Чикаленко, Євген — 715.
Чичкевич — 511.
Чуб, Д. – див. Ніценко
Чубар, Влас — 258.
Чуєв, Максим — 71–2, 94, 466.
Чумак, Василь — 203, 452.
Чупринка, Григорій — 114, 202.
Чухновський — 258.

Шабліовський, Євген — 487, 511–12.
Шамрай, Агапій — 396–7, 399, 401, 403, 417, 449, 465.
Шапіро, Олекса — 616.
Шаповал, Микита (М. Сріблянський) — 396, 405, 442, 448, 721.
Шаровольський, Іван — 147–51, 324.
Шарфгаузен, Мойсей — 616.
Шаян, Володимир — 405.
Шведов, Борис — 531, 537, 542, 555, 608, 617, 625–7, 668–9, 671.
Шевченко, Йона — 248.
Шевченко, Роман — 332, 393–4, 468.
Шевченко, С. — 75.
Шевченко, Тарас — 16, 24, 27–8, 68, 102, 277, 325, 409, 435, 442, 525.
Шекспір, Вільям — 325, 581.
Шеллі, Персі — 325, 333.
Шерей, Ганна — 453.
Шеремет, Микола — 99, 107, 119, 156–8, 161, 298.
Шерех, Юрій — 405.
Шилов, Д. — 585.
Шиманський, Олександер — 288, 290.
Шіллер, Фрідріх — 148.
Шкловський — 590, 610.
Шклярук, Мартин — 74.
Шкурупій, Ґео — 277, 280, 588, 710.
Шлемкевич, Микола — 691.
Шляґурська — 4, 29, 32–3, 37.
Шляхтиченко, Михайло — 46, 48.
Шмигельський, Антон — 248, 267.
Шмідт, Отто — 438, 589.
Шніцлер, Артур — xiii.
Шовкопляс, Юрій — 248, 286, 714.
Шовкуненко, Олексій — 317.
Шольмер — 689.
Штайнберґ — 523, 527.
Штепа, К. — 51.
Штравс, Й. — 50.
Штрем — 590.
Шугай, Олександер — 691.
Шумило, М. — 351.
Шумський, Олександер — 393, 409, 516, 548, 588, 622–3.
Шутов, Іван (Ужвій) — 270–1, 306, 431–2.

Щепотієв — 243.
Щербина, Никифор — 248.
Щоголів — 676–7.
Щоголів, Яків — 118.
Щупак, Самійло — 105, 160, 228, 363, 366, 713.

Ювченко — 511–12, 523–5.
Юра, Гнат — xii, 201, 368.
Юрась, С. — 407.
Юрезанський, Володимир — 260.
Юрисіч, Г. — 407.
Юровська, Лариса — 100, 118–19, 128, 215, 480, 495, 505.
Юрченко, Іван — 414–15, 424.
Юсупов — 643, 645–6.

Яворницький, Дмитро — 243, 288.
Яворський, Матвій — 89, 198, 243, 588.
Яґода, Ґ. — 557.
Якір, Йона — 243, 370.
Якубський, Борис — 105, 109, 126, 134, 140–6, 582.
Яловий, Михайло — 129, 249, 252, 259, 264, 268–9, 274, 359, 383, 392, 415, 499, 589, 623.
Янко — 100.
Янко–Триницька, Надя — 100, 148.
Яновська, Тамара — 366, 371.
Яновський, Юрій — 129, 207, 234, 248, 252–3, 259, 264, 266, 268, 270, 274–5, 283, 285, 288, 320, 324, 355, 361–81, 386, 435, 574–5, 589, 678, 695, 721.
Ярещенко, Олександер — 401, 621–3.
Ясенський, Бруно — 257.
Яцентюк — 52.

Григорій Олександрович Костюк народився в селі Боришківцях на Поділлі. Середню освіту здобув у Кам'янець-Подільському, вищу — в Київському Інституті Народної Освіти (факпрофос, відділ мови і літератури), а науковий ступінь — у Харківському науково-дослідчому інституті літературознавства ім. Т. Шевченка. Після закінчення, викладав історію літератури в Харківському педагогічному інституті професійної освіти (ХПІПО), факультет мови й літератури та в Луганському ІНО.

У США працював при Колюмбійському університеті (Research Programme on the U.S.S.R, Російський інститут, Архів східньо-европейської історії) та ін. Дійсний член УВАН, НТШ та Institute for the Study of the U.S.S.R. Один з організаторів і понад двадцять років голова Об'єднання українських письменників у еміґрації "Слово"; член Міжнароднього П.Е.Н. Клюбу та від 1965 по 1975 рр. член виконавчого органу (Executive Board) американського відділу П.Е.Н. (письменник в екзилі).

Його найважливіші книжкові публікації: "Панас Мирний. Життя і творчість", "Володимир Винниченко та його доба", "У світі ідей і образів", "Теорія і дійсність", "На магістралях доби". Англійською мовою: "The Fall of Postyshev" (1954); "Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929-39)" (1960).

Остання праця здобула в свій час широке визнання, як засаднича праця до вивчення доби сталінського терору. За редакцією і з коментарями Григорія Костюка вийшли твори і щоденники В. Винниченка, п'ятитомник М. Хвильового, твори М. Куліша, В. Підмогильного, В. Плевака, П. Филиповича, М. Драй-Хмари та багато інших.

A68483